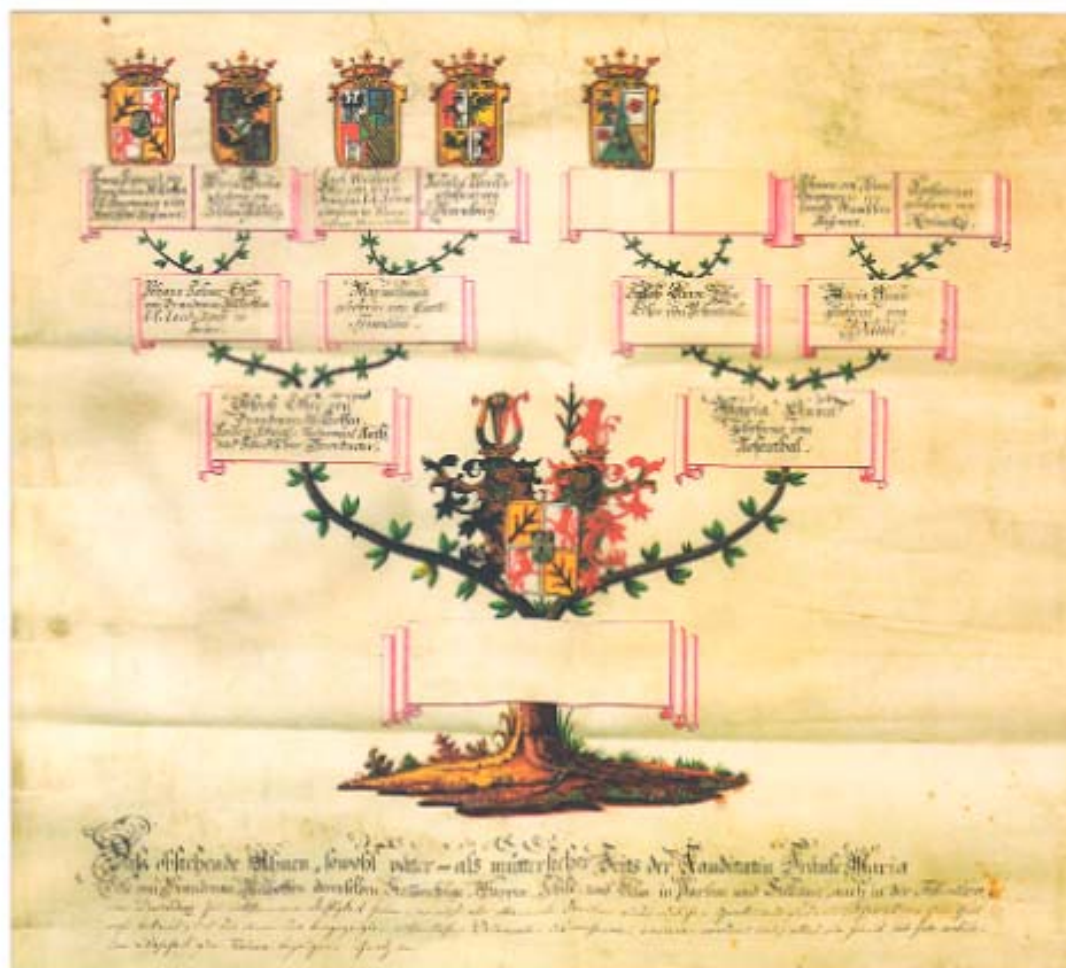

arhivi

Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije
 Letnik 35, št. 1
 Ljubljana 2012

arhivi

UDK 930.25 (497.4) (05)

UDC 930.25 (497.4) (05)

ISSN 0351-2835

Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije

Zeitschrift des Archivvereins und der Archive Sloweniens

Gazzetta dell'Associazione archivistica e degli archivi in Slovenia

The Gazette of the Archival Association and Archives of Slovenia

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© 2011 Arhivsko društvo Slovenije

Izdalo in založilo Arhivsko društvo Slovenije

Uredništvo: Zvezdarska 1, p. p. 21, SI-1127 Ljubljana

telefon: (01) 241 42 47

telefaks: (01) 241 42 69

e-pošta: jure.volcjak@gov.si

http://www.arhivsko-drustvo.si/publikacije/ads__publikacije.htm

Odgovorni urednik: Jure Volčjak (Ljubljana)

Tehnična urednica: Barbara Žabota (Ljubljana)

Uredniški odbor: dr. Zdenka Bonin (Koper), Igor Filipič (Maribor), dr. Boris Golec (Ljubljana), Olga Pivk (Ljubljana), Aleksander Lavrenčič (Ljubljana), Ivan Lovrenčič (Ptuj), mag. Elvis Orbanič (Pazin), dr. Slavica Tovšak (Maribor), Ivanka Uršič (Nova Gorica), dr. Peter Wiesflecker (Gradec), dr. Ivanka Zajc-Cizelj (Celje)

Redakcija te številke je bila zaključena: 31. maja 2012

Revija izhaja dvakrat letno. Cena posamezne številke je 12,50 EUR.

Lektorica: Eva Blumauer

Prevodi: Alenka Hren (angleščina), Wolfgang Zitta (nemščina), Bruno Figliuolo (italijanščina)

Fotografska dela: Tina Arh

UDK: Alenka Hren

Izdajo so omogočili: Ministrstvo za kulturo, Javna agencija za knjigo RS in Arhivsko društvo Slovenije

Poslovni račun: NLB d. d. Ljubljana, 02083-0019446150

Računalniški prelom in oblikovanje: Franc Čuden, MEDIT d. o. o., Notranje Gorice

Tisk: Nagode & co d.n.o.

Naklada: 400 izvodov

Revija Arhivi je vključena v naslednje podatkovne baze: COBISS (Slovenija); Historical Abstracts, America: History and Life, ABC-CLIO (Združene države Amerike); Centro de Información Documental de Archivos (Španija); Institut für Archivwissenschaft der Archivschule Marburg (Nemčija); EBSCO Publishing (Združene države Amerike)

Na naslovnici: Rodovnik Marije pl. Brandenau-Milhoffen. SI ZAP, Zbirka listin, šk. 46.

arhivi

Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Letnik 35, št. 1

Ljubljana 2012

***Na predhodni strani:** Fotografija Edite baronice Lepel. SI ZAP, Baronska družina Lepel, ške. 5.*

KAZALO

ČLANKI IN RAZPRAVE

Giuliana Ancona, Dario Visintin , Il Sant'Ufficio nei Territori sloveni	9
Ines Beguš , Portulanske karte Sredozemlja – primer srednjeveške inovacije v pomorstvu	21
Boris Golec , Dve Valvasorjevi hiši v Krškem – zmotna in prava (1. del)	33
Miha Preinfalk, Dejan Zdravec, Andrej Hozjan, Zdenka Bonin, Donatella Porcedda , Graščinski, plemiški in osebni arhivi na Slovenskem	65
Teja Krašovec , Primorski priseljenci v Ljubljani – v luči popisa prebivalstva iz leta 1928	91
Jelka Melik , Delovna in socialna sodišča ter njihovo arhivsko gradivo	105
Marjeta Černič , Ohranjanje dokumentnega gradiva na papirju – standardi in priporočila	113
Matevž Košir , Dolga pot domov – arhivska restitucija. Poseben pomen arhivov, kot se kaže na primeru arhivske restitucije iz Rusije	129

IZ PRAKSE ZA PRAKSO

Janez Kopač , Uporaba arhivskega gradiva in varstvo osebnih podatkov	149
Tatjana Hajtnik , Analiza primernosti formata PDF/A za dolgoročno hrambo gradiva v digitalni obliki	157
Natalija Glažar , UNESCO listina o varstvu digitalne dediščine	183
Arhivalija meseca – nova rubrika na spletni strani Arhiva Republike Slovenije (Andrej Nared)	193
Poročilo o delu medarhivskih strokovnih delovnih skupin za leto 2011 (Hedvika Zdovc, Nina Gostenčnik, Mirjana Kontestabile Rovis, Bojan Himmelreich, Jelka Melik)	201
Poročilo o delu Medarhivske strokovne skupine za proučevanje vprašanj s področja zdravstva in socialnega varstva od konca aprila 2008 do konca januarja 2011 (Marija Grabnar)	207

IZ ARHIVSKIH FONDOV IN ZBIRK

Bruno Figliuolo , O postavitvi lesenega mostu v okolici Tolmina (1321) in Komentar prevajalca (Drago Trpin)	209
Jure Maček , Arhivsko gradivo Franca Miklošiča v Pokrajinskem arhivu Maribor	215
Miha Šimac , Zlati odlikovanec z Rodice – Anton Rode (1895–1917)	227
Metka Bukošek , Tabelarni prikaz vpisnikov okrajnih, okrožnih, višjih gospodarskih in okupacijskih sodišč med leti 1850–1995	235
Lucija Planinc, Marija Grabnar, Jedert Vodopivec, Mirjam Debevec , Popis in zaščita fotografske zbirke Julija Felaherja. Elementi popisa fotografij fonda AS 1384 Julij Felaher in njihova materialna zaščita	249

O DELU ARHIVOV IN ZBOROVANJIH

57. let konference Okrogle mize arhivov; 43. in obenem zadnja mednarodna konferenca Okrogle mize arhivov (CIIRA) Toledo, 22.–29. september 2011 (Matevž Košir)	265
Arhivistika v informacijskem okolju, 45. posvetovanje Hrvaškega arhivističnega društva, Umag 19.–21. oktober 2011 (Mirjana Kontestabile Rovis)	267
Poročilo o udeležbi na Jesenski arhivistični šoli v Trstu 2011 (Autumn Archival School 2011), Grljan in Trst, 6.–13. 11. 2011 (Hana Habjan)	269

OCENE IN POROČILA O PUBLIKACIJAH IN RAZSTAVAH***PUBLIKACIJE RAZSTAVE***

Gradivo za zgodovino Maribora, XXXVI. zvezek, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika, Dokumenti II, 1467–1784 (Mojca Horvat)	271
Kongresni trg. Zgodovina prostora do razpada Avstro-Ogrske (Jure Volčjak)	271
Častni doktorji Univerze v Ljubljani (Tea Anžur)	273
Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941). Opus stavbenika Josipa Slavca (1901–1978). Ob 110 - letnici rojstva (Janez Kopač)	274
Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja (Nina Gostenčnik)	278
Prireditev Mariborski teden v Mariboru : predstavitev fotografskega gradiva iz zbirk Pokrajinskega arhiva Maribor (Sabina Lešnik)	285

RAZSTAVE

Mesto, trg ali vas? (Gorazd Bence)	287
Bilo je nekoč v Trbovljah. Iz hiše pisanih spominov – Zanimivi dogodki iz »življenja« občine Trbovlje od 1849 do 1941 (Aleksander Žižek)	288
Z dopisom se predstavim (Metka Nusdorfer Vuksanović)	288
Oče in sin zapisana glasbi (Jurij Rosa)	289

INDEX

ARTICLES AND PAPERS

Giuliana Ancona, Dario Visintin , Il Sant'Ufficio nei Territori sloveni	9
Ines Beguš , Portolan Charts of the Mediterranean – an Example of a Medieval Nautical Innovation	21
Boris Golec , Valvasor's Two Houses in Krško – the Wrong and the Right One (Part 1)	33
Miha Preinfalk, Dejan Zadavec, Andrej Hozjan, Zdenka Bonin, Donatella Porcedda , Seigneurial, Nobility and Personal Archives in Slovenia	65
Teja Krašovec , Immigrants from Primorska in Ljubljana – In the light of the 1928 Census	91
Jelka Melik , Labour and Social Courts and Their Archival Records	105
Marjeta Črnič , Preservation of Paper Documents and Publications – Standards and Recommendations	113
Matevž Košir , Long Way Home – Archival Restitution. Special Significance of Archives as Seen in the Example of the Restitution of the Archives from Russia	129

FROM PRACTICE FOR PRACTICE

Janez Kopač , Use of Archives and Personal Data Protection	149
Tatjana Hajtnik , Analysis of PDF/A and its Suitability for Long-Term Preservation of Electronic Records	157
Natalija Glažar , UNESCO Charter on the Preservation of Digital Heritage	183
Archivalia of the Month – New Category on the Website of the Archives of the Republic of Slovenia (Andrej Nared)	193
Report on the Work of Inter-Archival Expert Workgroups in 2011 (Hedvika Zdovc, Nina Gostenčnik, Mirjana Kontestabile Rovis, Bojan Himmelreich, Jelka Melik)	201
Report on the Work of Inter-Archival Expert Group for Issues Regarding Health Care and Social Welfare from the End of April 2008 until the End of January 2011 (Marija Grabnar)	207

FROM THE ARCHIVAL FILES AND COLLECTIONS

Bruno Figliuolo , On the Building of the Wooden Bridge near Tolmin (1321) together with Translator's Comments (Drago Trpin)	209
Jure Maček , Archival Records of Franc Miklošič in the Regional Archives Maribor	215
Miha Šimac , Anton Rode (1895–1917) – Recipient of the Golden Bravery Medal from Rodica	227
Metka Bukošek , Tabular Presentation of the Registers of Local, District and High Commercial Courts and also Courts of Occupation Forces: 1850 to 1995	235
Lucija Planinc, Marija Grabnar, Jedert Vodopivec, Mirjam Debevec , Description of the Condition of Julij Felaher's Photographic Collection and Measures for Its Protection. Descriptive Elements for the Photographs in the Fonds AS 1384 Julij Felaher and Their Protection	249

ON THE ACTIVITIES OF THE ARCHIVES AND THE CONFERENCES

57 Years of the Round Table on Archives; the 43 rd and Final International Conference of the Round Table on Archives (CITRA) Toledo, September 22–29, 2011 (Matevž Košir)	265
Archival Science in Information Environment, the 45 th Conference of the Croatian Archival Association, Umag, October 19–21, 2011 (Mirjana Kontestabile Rovis)	267
Report on the Autumn Archival School 2011 in Trieste, Grčjan and Trieste, November 6–13, 2011 (Hana Habjan).....	269

REVIEWS AND REPORTS OF THE PUBLICATIONS AND EXHIBITIONS

PUBLICATIONS

Gradivo za zgodovino Maribora, XXXVI. zvezek, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika, Dokumenti II, 1467–1784 (Mojca Horvat)	271
Kongresni trg. Zgodovina prostora do razpada Avstro-Ogrske (Jure Volčjak)	271
Častni doktorji Univerze v Ljubljani (Tea Anžur)	273
Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941). Opus stavbenika Josipa Slavca (1901–1978). Ob 110 - letnici rojstva (Janez Kopač)	274
Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja (Nina Gostenčnik)	278
Prireditev Mariborski teden v Mariboru : predstavitev fotografskega gradiva iz zbirk Pokrajinskega arhiva Maribor (Sabina Lešnik)	285

EXHIBITIONS

Town, Square or Village? (Gorazd Bence)	287
It was Once upon a Time in Trbovlje. From the House of Written Memories – Interesting Events in the »Life« of Trbovlje Municipality from 1849 to 1941 (Aleksander Žižek)	288
I Use This Letter to Introduce Myself (Metka Nusdorfer Vuksanović)	288
Father and Son Devoted to Music (Jurij Rosa)	289

Navodila avtorjem prispevkov za ARHIVE

1. ARHIVI, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije so osrednja slovenska arhivska revija, ki spremlja širok spekter arhivskih vprašanj. V njej objavljamo prispevke s področja arhivistike, (upravne) zgodovine, zgodovinskih pomožnih ved, vede o virih, arhivske teorije in prakse ter vsakdana slovenskih arhivov.
2. Prispevke sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo Arhivov, Arhivsko društvo Slovenije, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana; tel. (01) 24 14 247, e-pošta: jure.volcjak@gov.si.

Pri tem prosimo, da se držite sledečih navodil:

- ✦ Prispevki morajo biti oddani v elektronski obliki (razmik 1,5 vrstice).
- ✦ Vsi članki gredo pred objavo v recenzijo. Pozitivna recenzija je pogoj za objavo članka.
- ✦ Prispevki za rubrike *Članki in razprave*, *Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirke* naj obsegajo do 1,5 avtorske pole (24 standardnih strani), za ostale rubrike pa pol avtorske pole (8 strani).
- ✦ Prispevki za rubrike *Članki in razprave*, *Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirke* morajo obvezno vsebovati izvleček v obsegu do maksimalno 10 vrstic, ključne besede, primerne za indeksiranje, in povzetek v obsegu do maksimalno 30 vrstic. Pred povzetkom mora biti naveden spisek virov in literature.
- ✦ Avtor naj navede svoj polni naslov, naziv oz. poklic, delovno mesto in naslov ustanove, kjer je zaposlen, tel. številko in e-pošto.
- ✦ Opombe morajo biti pisane enotno pod črto. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literature. Primer: Merku: *Slovenska plemiška pisava*, str. 110.
- ✦ V poglavju Viri in literature morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literature, navedena v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, časopise, itd. Gradivo se navaja v abecednem vrstnem redu.
- ✦ Citiranje arhivskih virov: navedemo arhiv, oznako fonda ali zbirke, ime fonda ali zbirke, po potrebi št. fasciklov ali škatel. Primer: ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 1.
- ✦ Citiranje literature (monografij): navedemo priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida. Primer: Merku, Pavle: *Slovenska plemiška pisma*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- ✦ Citiranje literature (člankov): navedemo priimek in ime avtorja: *naslov članka. Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in stran; za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani. Primer za periodiko: Matijević, Meta: Novomeški mestni arhiv in skrb zanj. *Arhivi* 26 (2003), št. 1, str. 221–226. Primer za zbornik: Bizjak, Matjaž: Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. *Ad fontes. Otoprečev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 225–269.
- ✦ Slikovno gradivo (fotografije, mikrofilmski posnetki, skenirano gradivo, izjemoma tudi dobre fotokopije) mora biti obvezno priloženo posebej. Slikovno gradivo naj bo označeno s številko podnapisa. Prispevkom o ocenah publikacij je treba obvezno priložiti fotografijo naslovnice.
- ✦ Uredništvo ima pravico prispevke jezikovno lektorirati; lektorske popravke navadno vnesejo avtorji sami. Korekture načeloma opravi uredništvo.
- ✦ Avtorje prosimo, da upoštevajo zgornja navodila. Ob morebitnih nejasnostih je uredništvo na voljo za pojasnila.
- ✦ Članki in prispevki, objavljeni v tiskani reviji, so objavljeni tudi na spletni strani Arhivskega društva Slovenije. Avtorji tako z objavo tiskane verzije soglašajo tudi z objavo spletne verzije.
- ✦ **Rok za oddajo prispevkov za rubrike *Članki in razprave*, *Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirke za prvo številko je 1. maj, za drugo številko pa 1. oktober!*** Rok za oddajo prispevkov za ostale rubrike pa je za prvo številko **20. maj**, za drugo številko pa **20. oktober!**

Ljubljana, 20. 5. 2012

Uredništvo Arhivov

Notes for contributors for ARHIVI

1. ARHIVI, the Gazette of the Archival Association and Archives of Slovenia, is the central Slovenian archival journal. It deals with a wide range of archival issues and includes articles in the fields of archival science, (administrative) history, auxiliary sciences of history, study of primary sources, archival theory and practice, and daily activities of the Slovenian archives.
2. Papers should be sent to the editorial board: Uredništvo Arhivov, Arhivsko društvo Slovenije, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana Tel.: +386 1 24 14 247, e-mail: jure.volcjak@gov.si.

Authors are required to follow the following instructions:

- ✦ Papers should be submitted in electronic form (1.5 line spacing)
- ✦ Before being published all papers are peer-reviewed. Papers are published only if they receive a positive peer-review.
- ✦ Papers for the sections *Articles and Papers*, *From Practice to Practice* and *From Archival Files and Collections* should not exceed 24 standard pages papers for other sections should not exceed 8 pages.
- ✦ Papers for the sections *Articles and Papers*, *From Practice to Practice* and *From Archival Files and Collections* must include a maximum 10-line abstract, key words appropriate for indexing and a maximum 30-line summary. List of sources and literature stands before the summary.
- ✦ Authors should state their full address, title and/or profession, work place and address of the institution where they work, phone number and e-mail.
- ✦ Footnotes are written uniformly under the line. Footnotes include short references that are fully explained together with abbreviations in the chapter Sources and Literature. Example: Merku: *Slovenska plemiška pisma*, p. 110.
- ✦ Chapter Sources and Literature includes a systematic recording of all sources and literature cited in footnotes. Archival sources, literature, journals etc. are stated separately in alphabetical order.
- ✦ Citation of archival sources: name of archival institution, reference code of archival fond or collection, title of archival fond or collection, when necessary also the number of the archival fascicle or box. Example: ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, box 1.
- ✦ Citation of literature (monographs): surname and name of the author: *title (and subtitle) of the book (italics)*. Publishing place: publisher and publishing year. Example: Merku, Pavle: *Slovenska plemiška pisma*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- ✦ Citation of literature (articles): surname and name of the author: title of the article. *Title of periodical or miscellany (italics)* in case of periodicals the title should be followed by volume, year, number and page; in case of miscellany the title should be followed by (name of the editor), publishing place, publishing year and page. Example for articles in periodicals: Matijević, Meta: Novomeški mestni arhiv in skrb zanj. *Arhivi* 26 (2003), no. 1, pp. 221-226. Example for articles in miscellanies: Bizjak, Matjaž: Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. *Ad fonts. Otoprepčev zbornik* (ed. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, pp. 225-269.
- ✦ Graphic materials (photographs, microfilm shots, scans, (exceptionally) also high-quality photocopies) must be submitted separately and marked with the number of the caption. Book reviews must include the photo of the book cover.
- ✦ Editorial board reserves the right to send the submitted papers for language proofreading. Proofreading corrections are usually inserted in the papers by the authors themselves. Other corrections of a technical nature are usually done by editorial board.
- ✦ Authors are kindly asked to follow these instructions. Should there be any uncertainties about the instructions, please contact the editorial board for assistance.
- ✦ Articles and papers that are published in the printed version of *Arhivi* are also published on-line on the homepage of the Archival Association of Slovenia. By giving their consent to the publishing of the printed version, authors also agree to their papers being published on-line.
- ✦ **Deadline for the submission of papers**: papers for the section *Articles and Papers*, *From Practice to Practice* and *From Archival Files and Collections* are to be submitted by May 1 **for the first number** and by October 1 **for the second number!** Papers for other sections are to be submitted by **May 20** for the first number and by **October 20** for the second number!

Ljubljana, 20. 5. 2012

Arhivi Editorial board

Članki in razprave

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 27-745(450Udine)"15/17"

Prejeto: 22. 4. 2012

Il Sant'Ufficio nei Territori sloveni

GIULIANA ANCONA, DARIO VISINTIN

Via Pauliana, 12, IT-34134 Trst (Trieste), Italija

e-pošta: dario.visintin@tin.it

IZVLEČEK

Na osnovi novega popisa fonda Svetega urada, ki se hrani v Zgodovinskem arhivu videmske nadškofije, so v prispevku analizirani postopki, ki jih je opravljala videmska inkvizicija in v katerih so vključeni obtoženci, kraji in območja, ki se danes nahajajo na ozemlju Republike Slovenije.

V prvem delu je zarisana kratek zgodovinski pregled različnih cerkvenih, inkvizicijskih in političnih pristojnosti na teh ozemljih ter predstavljeni problemi, ki iz njih izvirajo. V drugem delu je na strnjen način prikazano delovanje Svetega urada v Furlaniji. V tretjem delu je podano poročilo o posameznih primerih in na koncu so v zaključkih izpostavljene nekatere splošne ugotovitve, ki izvirajo iz samih procesnih spisov.

KLJUČNE BESEDE: inkvizicija v Furlaniji, inkvizicijski postopki, zločini proti veri, privolitev v reformo, Peter Kupljenik

ABSTRACT

HOLY OFFICE (IL SANT' UFFICIO) IN THE SLOVENIAN TERRITORY

Based on the recently compiled inventory of the Holy Office (Il Sant' Ufficio) fonds held by the Historical Archives of the Archdiocese of Udine, the article analyses the procedures used by the inquisition of Udine that involved defendants, places and areas of the present-day Republic of Slovenia.

The article first provides a short history of ecclesiastical, inquisitional and political authorities in the said territory and discusses issues connected with them. In its second part, it gives a comprehensive description of the Holy Office's operations in Friuli. The third part is a report on individual cases, and the article concludes with some of the findings drawn directly from trial records.

KEY WORDS: inquisition in Friuli, inquisitional procedures, crimes against religion, agreeing to reforms, Peter Kupljenik

In questo contributo esamineremo le procedure inquisitoriali celebrate dal Sant'Ufficio del patriarcato di Aquileia e della diocesi di Concordia, che videro coinvolti imputati, luoghi e paesi oggi sotto la sovranità della Repubblica di Slovenia.

Le fonti di cui ci siamo avvalsi si trovano presso l'Archivio Storico dell'Arcidiocesi di Udine,¹ uno dei sei archivi dell'Inquisizione romana rimasti praticamente integri,² in cui è conservata la documentazione del Sant'Ufficio friulano dal 1557 agli inizi dell'Ottocento. Il materiale riguardante il fondo *Santo Ufficio* è composto da 98 buste, 57 delle quali contengono la serie processuale, mentre nelle restanti 41 vi sono lettere, denunce, sentenze e carte catalogate come miscellanea e varie.

Per poter analizzare l'attività giudiziaria di una sede in cui l'archivio è consultabile, è indispensabile avere a disposizione un'inventariazione completa di tutta la documentazione disponibile. La prima catalogazione del fondo udinese risale a più di trent'anni fa e fu curata da Luigi De Biasio e Maria Rosa Falcile.³

Alcuni anni orsono Andrea Del Col, condirettore del Centro di ricerca sull'Inquisizione dell'Università di Trieste, ha avviato un progetto per una nuova catalogazione. Il lavoro è stato finanziato dall'Istituto Pio Paschini di Udine, in collaborazione con l'Archivio Storico dell'Arcidiocesi di Udine e il Centro di catalogazione e restauro della Regione autonoma Friuli Venezia Giulia e condotto dal Centro di Ricerca sull'Inquisizione con i collaboratori Davide Alzetta, Giuliana Ancona, Dario Visintin e con l'apporto di Roberto Bonetti e Giuseppina Minchella.

Dopo cinque anni di lavoro, nel novembre dello scorso anno, è stato presentato il volume *L'Inquisizione del patriarcato di Aquileia e della diocesi di Concordia. Gli atti processuali, 1557-1823*⁴ che raccoglie oltre all'intera serie processuale del fondo *Santo Ufficio* una breve storia dell'Inquisizione in Friuli, la storia interna dell'archivio, la prosopografia degli inquisitori e una bibliografia completa degli studi, ma non solo, pubblicati sulla base dei documenti conservati.

Questa schedatura, innovativa perché fatta attraverso la lettura integrale di tutti i documenti, per-

mette agli studiosi di avere a disposizione una vera e propria banca dati che comprende diversi elementi giudiziari fondamentali per lo studio dell'attività e delle procedure adottate dal Sant'Ufficio:

- tipo di procedura,
- nome e cognome dell'imputato,
- paternità e nome del marito,
- tipo del delitto contro la fede commesso,
- luogo del delitto e diocesi di appartenenza,
- data iniziale e finale del procedimento,
- numero delle carte scritte,
- tipo e data della sentenza.

Questi elementi possono infatti facilitare ricerche di tipo sistematico o di tipo statistico come analisi per tipo di delitto, paese, sentenza, ecc.

Prima di entrare nel merito dei singoli casi giudiziari, rintracciati proprio grazie ai dati contenuti in questo volume, ci pare doveroso fornire sia un breve quadro storico riguardante la giurisdizione ecclesiastica, inquisitoriale e politica dei territori oggi soggetti alla sovranità della Repubblica di Slovenia, sia alcune informazioni sul funzionamento del Sant'Ufficio in Friuli.

Giurisdizione ecclesiastica, inquisitoriale e politica

Il controllo sulla fede svolto dall'Inquisizione romana veniva attuato dai giudici di fede: il vescovo e l'inquisitore, il primo con potere ordinario e il secondo con potere delegato. L'inquisitore di Aquileia e Concordia aveva competenza sul patriarcato di Aquileia dove operava assieme al patriarca e anche sulla diocesi di Concordia dove agiva con il vescovo di Concordia. La giurisdizione ecclesiastica della diocesi di Aquileia includeva il Friuli, la Carnia, il Cadore, la contea di Gorizia, parte della Carniola, della Carinzia e della Stiria.

In età moderna questi territori erano soggetti a diverse entità politiche. In Friuli parte dell'attuale provincia di Udine, la Carnia e il Cadore erano sotto il dominio della Repubblica di Venezia, mentre l'attuale provincia di Gorizia, l'alta valle del Tagliamento, la città di Aquileia, parte della Carniola, della Carinzia e della Stiria erano sottoposte all'Impero.

Il fatto che i confini politici non coincidessero con quelli diocesani fece sì che il patriarca di Aquileia e l'inquisitore, in qualità di giudici di fede, non potessero esercitare il loro mandato su tutti i territori di loro competenza. La Serenissima ammise l'Inquisizione nei suoi domini sottoponendola ad attenti controlli: la Congregazione accettò la presenza all'interno del tribunale di un rappresentante statale veneziano, che si avvaleva anche di due con-

¹ Archivio Storico dell'Arcidiocesi di Udine d'ora in poi ASAUd.

² Gli altri Archivi si trovano a Venezia, Modena, Siena (conservato a Roma), Napoli e Malta.

³ *1000 processi dell'Inquisizione in Friuli (1551-1647)* e *I processi dell'Inquisizione in Friuli dal 1648 al 1798*.

⁴ *L'Inquisizione del patriarcato di Aquileia e della diocesi di Concordia*.

sultori in diritto laici, ma ciò produsse, inevitabilmente, dei conflitti giurisdizionali in quanto la sfera di competenza attribuita dal papa al Sant'Ufficio si intrecciava con quella degli «*Esecutori sopra la bestemmia*» e dei «*Savi all'eresia*» delegati dal Consiglio dei dieci.

Gli Asburgo non consentirono l'ingresso dell'Inquisizione nei loro possedimenti, ma optarono per soluzioni diverse, preferendo mantenere le funzioni di controllo e di intervento nelle loro mani.

La parte della diocesi di Aquileia che nel temporale era sottomessa alla corona asburgica,⁵ ma nello spirituale al patriarca di Aquileia, si estendeva da nord a sud tra la Drava, che segnava il confine con la diocesi di Salisburgo, parte del fiume Kulpa e la diocesi di Trieste, a est confinava invece con la diocesi di Lubiana, comprendeva quindi parte della Stiria, della Carinzia, della Carniola e la Contea di Gorizia, tutti territori che facevano parte dell'Austria Interna [Innerösterreich] e godevano, all'interno dell'impero, di un proprio ordinamento e di una larga autonomia. Alla morte di Ferdinando I (25 luglio 1564) il figlio minore, l'arciduca Carlo, ereditò le provincie dell'Austria Interna e le città di Trieste e Fiume e proclamò la volontà di combattere l'eresia luterana, per questa ragione fu ben visto sia dalla curia patriarcale aquileiese sia da quella romana. Ma i buoni rapporti si interruppero una prima volta nel 1565 quando, durante il sinodo celebrato ad Aquileia, il vicario patriarcale Giacomo Maracco chiese la restituzione al patriarcato della sede cattedrale occupata dalle guarnigioni asburgiche nel 1542. La risposta arciduciale non si fece attendere denunciando il disinteresse del patriarca Giovanni Grimani nei confronti dei fedeli residenti nei territori asburgici. La *querelle* fu momentaneamente risolta dall'intervento del vescovo di Trieste Andrea Rapicio, che inoltre propose l'istituzione di un vescovado, o perlomeno di un arcidiaconato, a Gorizia. Tale proposta si concretizzò solo nel 1574 dopo la visita apostolica di Bartolomeo da Porcia, nunzio per i paesi tedeschi meridionali, che aveva constatato che quasi la metà delle nobili famiglie goriziane si erano convertite al credo riformato.⁶ Dei provvedimenti concreti nei confronti dei luterani furono messi in atto dall'arciduca Carlo solo dopo la dieta di Bruck an der Mur del 1578 in cui il rappresentante goriziano aveva chiesto di poter profes-

sare liberamente la Confessione Augustana. Il fatto aveva destato tale scalpore da far insorgere sia il papa sia la Repubblica di Venezia che protestarono con lo stesso sovrano che temette un intervento armato da parte della Serenissima e della Spagna. Da questo momento nel goriziano fu ammesso solo il credo cattolico e dalla primavera del 1579 iniziò la Controriforma nell'Austria Interna.

Il controllo sui fedeli, come durante l'inquisizione medievale, rimase prerogativa dei vescovi, o nel caso di Gorizia dell'arcidiacono, entrambi nominati dalla casa d'Austria e della quale i prelati rispettarono sempre la volontà politica mediando comunque fra questa e quella pontificia espressa dal nunzio apostolico residente a Graz. L'azione repressiva non fu quindi affidata all'inquisitore delle diocesi di Aquileia e Concordia, anche se iniziarono ad aprirsi degli spiragli. È sintomatico di questa apertura il comportamento dell'arcidiacono di Gorizia Johann Tautscher, fedelissimo all'arciduca Carlo e successivamente da lui premiato con la nomina a vescovo di Lubiana, che tenne informata la curia patriarcale sugli sviluppi della repressione che attuava nel goriziano e che inviò al Sant'Ufficio udinese pre Stefano da Arbe affinché fosse processato per eresia. Fu questo il primo caso di collaborazione fra l'arcidiacono goriziano e il tribunale udinese del Sant'Ufficio. Lo stesso anno in cui fu sentenziato pre Stefano da Arbe fu concessa una breve visita a Gorizia all'inquisitore fra Felice Passeri da Montefalco. Fra Felice soggiornò presso il locale convento francescano dove raccolse alcune denunce, ma la nobiltà che intendeva riconciliarsi con il credo cattolico non approfittò della sua presenza in città e continuò a rivolgersi al nunzio apostolico residente a Graz. Un nuovo e decisivo, ma anche fortuito, cambiamento di rotta fu attuato durante la nunziatura di Giovanni Andrea Caligari (1585-1587). All'inizio del 1586, costretto da una epidemia di peste che aveva colpito la sede di Graz, si trasferì a Gorizia dove risiedette per un anno intero operando anche come inquisitore, un compito che peraltro rientrava nel suo mandato. Risalgono a questo periodo i numerosi sequestri di libri proibiti e le abiure raccolte, di cui fu inviato l'elenco alla Congregazione romana.⁷ In questa attività con il nunzio collaborò Francesco Benni, un servita originario da Budrio nel Bolognese, e di cui Caligari, dopo aver lasciato Gorizia, consigliò la nomina a commissario

⁵ Cfr. Cavazza: *La Riforma nel Patriarcato d'Aquileia*; id.: *La controriforma nella contea di Gorizia*, pp. 385–410; Rainer: *La nunziatura di Graz e Gorizia*, pp. 411–434; Cavazza - Rainer: *Infrascripti libri combusti fuerunt*, pp. 159–185.

⁶ Paolin: *La visita apostolica di Bartolomeo da Porcia*, pp. 133–142.

⁷ *Innerösterreich betreffende Quellen*: lettere del nunzio Caligari al cardinale Giacomo Savello datate Gorizia, 10 aprile 1586, 17 aprile 1586, 15 maggio 1586, 11 settembre 1586.

inquisitoriale per il goriziano.⁸ Da questo momento iniziò una vera e propria opera di controllo e repressione condotta da Benni e della quale la Congregazione del Sant'Ufficio fu costantemente informata. Benni ricevette la facoltà di assolvere dal reato di eresia a Gorizia, a Gradisca e nel capitanato di Duino.⁹ I contatti con la curia aquileiese e il Sant'Ufficio periferico, pur restando rapsodici, si rivelarono risolutivi, emblematico è il caso del predicatore Peter Kupljenik catturato e consegnato all'Inquisizione di Aquileia e Concordia. Benni, nonostante le proteste rivolte alla Congregazione dal patriarca Francesco Barbaro,¹⁰ rimase in carica sino a tutto il giugno 1599, incrociando la sua opera con quella di fra Girolamo Asteo da Pordenone (1598-1608), che da un anno ricopriva la carica di inquisitore delle diocesi di Aquileia e Concordia.¹¹

Fra Girolamo ai primi di giugno del 1599 raggiunse Gorizia per incontrarsi con il luogotenente, conte Sigismondo della Torre, e gettare le prime basi per la costituzione in città di una sede inquisitoriale dipendente da quella di Aquileia.

L'apertura asburgica all'entrata dell'Inquisizione nei propri territori era frutto dell'operato sia del nunzio Caligari sia del commissario Benni e si era concretizzata l'estate precedente durante il soggiorno ferrarese del patriarca. Infatti il Consiglio dell'arciduca Ferdinando aveva comunicato al luogotenente di Gorizia la volontà di permettere l'ingresso dell'inquisitore a Gorizia e poco dopo la stessa notizia era stata comunicata dal patriarca ad Asteo.¹²

Ma dalla successiva corrispondenza intercorsa fra gli interessati, l'inquisitore, il commissario Benni, il luogotenente di Gorizia e la Congregazione del Sant'Ufficio, risulta che tutto si risolse in una bolla di sapone.

Il primo a comunicare il fallimento alla Congregazione fu proprio Asteo che, ancora a Gorizia, scrisse l'8 giugno specificando i punti sui quali le autorità isontine avevano sollevato dei dubbi:¹³ il

luogotenente riteneva poco corretto l'insediamento di fra Girolamo fintanto che a Gorizia era presente il commissario Benni; l'arcidiacono di Gorizia, interpretando lo scritto dell'arciduca Ferdinando, affermava che l'inquisitore non «possa introdurre il Sant'Ufficio in questo contado, ma semplicemente che (...) possa fare una inquisitione, cioè per una volta tantum formare un processo». Inoltre, da non trascurare, fra Girolamo aveva scoperto che l'arcidiacono proponeva per la carica di inquisitore un suo protetto. Nel leggere la lettera dell'inquisitore sembra che il colloquio si sia svolto in termini corretti anche se forti. Di tutt'altro tenore sono i resoconti forniti da Benni e dal luogotenente.

Benni scrisse ai cardinali romani il 14 giugno lamentando il fatto che Asteo fosse giunto a Gorizia per «suo parer et ambizioso capriccio» e lo descrisse come «il nemico dell'humana natura è venuto ad intorbidare tutti i miei santi disegni; poiché è comparso qui l'inquisitore di Udene con tanta arroganza, indiscretione e superba maniera».¹⁴

Più prudente, anche se molto simile, fu la missiva inviata il 16 giugno dal luogotenente Sigismondo della Torre. Pur affermando di approvare l'istituzione del Sant'Ufficio nella città chiese ai cardinali inquisitori di ordinare «al padre inquisitor di Udine, che è venuto qua con pochissimo fondamento e minor prudenza a causare più presto tumulto che aumento di religione, che si vogli ritirare alla sua residentia. (...) che non si rovini questo negotio per la maniera di questo padre poco pratico di questi paesia».¹⁵

Il comportamento dell'inquisitore pordenonese fu determinante per la cessazione definitiva dell'attività dell'Inquisizione romana nei territori imperiali.

Il funzionamento del Sant'Ufficio in Friuli

Daremo in questa seconda parte solo alcune informazioni di massima sulla struttura e sulle procedure giudiziarie messe in atto dall'Inquisizione.¹⁶

⁸ Cfr. Caligari a Savello, 21 marzo 1587. In: *Innerösterreich betreffende Quellen*, n. 34, pp. 52-53.

⁹ Cfr. Benni a Savello, 6 maggio 1587. In: *Innerösterreich betreffende Quellen*, n. 36, pp. 59-60.

¹⁰ Trebbi: *Francesco Barbaro*, p. 136, nota 5.

¹¹ Sull'attività inquisitoriale di fra Girolamo Asteo cfr. Ancona: *Autonomia giudiziaria e dipendenza amministrativa*, pp. 11-46.

¹² ASAUd, *Curia Arivescovile*, b. 1346, fasc. C, rispettivamente lettere spedite da Graz il 13 luglio 1598 e da Ferrara il 29 agosto 1598.

¹³ Archivio della Congregazione per la dottrina della fede (d'ora in poi ACDF), St, St. TT 1° Germania, c. 612, il testo integrale della lettera è pubblicato in *Innerösterreich betreffende Quellen*, n. 72, pp. 106-108.

¹⁴ ACDF, St, St. TT 1° Germania, c. 605, il testo integrale della lettera è pubblicato in *Innerösterreich betreffende Quellen*, n. 73, pp. 108-109.

¹⁵ ACDF, St, St. TT 1° Germania, c. 597, il testo integrale della lettera è pubblicato in *Innerösterreich betreffende Quellen*, n. 76, pp. 111-112.

¹⁶ Sull'argomento ci limitiamo a segnalare alcune voci del *Dizionario storico dell'Inquisizione*, 4 volumi: *Inquisitore*, *Inquisizione papale moderna*, *Processo*, *Tribunali secolari*, Udine, Vescovi Italia.

I giudici della fede

L'attività di controllo e repressione di tutti gli atteggiamenti, comportamenti e idee che potessero far pensare a una devianza dall'ortodossia era svolta dai giudici di fede. Anche se l'opinione comune ritiene che solo la santa Inquisizione processava e condannava per crimini contro la fede, la storiografia ha dimostrato che non era esattamente così.

Seguendo l'ordine gerarchico la competenza sui delitti contro la fede spettava al papa, ai cardinali inquisitori, ai nunzi apostolici, ai vescovi e agli inquisitori.

Il tribunale della fede che operava nel patriarcato di Aquileia era composto dal patriarca e dall'inquisitore come giudici, da un notaio o cancelliere per la stesura degli atti e dei verbali, dal rappresentante dell'autorità veneziana (rettore, luogotenente o podestà) e da due cittadini laici dottori in giurisprudenza. La presenza laica all'interno del tribunale di fede era stata concordata fra la Santa Sede e la Repubblica di Venezia, confermata dalla disposizione emanata dal Consiglio dei dieci e Zonta il 26 settembre 1551 e indirizzata *«Ai rettori di terra ferma e Istria»*, in cui si legge che *«li rettori nostri sieno presenti alla formazione dei processi e a tutto quello che operano li reverendi vicari e li inquisitori»*.¹⁷

L'inquisitore era nominato dalla Congregazione del Sant'Ufficio come il suo vicario generale e poteva avvalersi di collaboratori che operavano su sua delega o in situazioni particolari, con poteri inferiori, i commissari, o in zone specifiche, i vicari foranei dell'Inquisizione.¹⁸

Le procedure: spontanee comparizioni, denunce e processi formali

I verbali inquisitoriali generalmente iniziano con questa frase: *«Coram reverendissimo patre sponte comparuit (...)»*, in pratica l'inquisitore si trovava davanti un fedele che desiderava alleggerire la propria coscienza, confessando le proprie colpe o rivelando quelle altrui.

Nel primo caso ci troviamo di fronte alla prassi giudiziaria che, a partire dalla fine del Cinquecento, compare sempre più spesso nei verbali cioè la spontanea comparizione o procedura sommaria, ideata con lo scopo di riconciliare il penitente con la comunità ecclesiastica attraverso la piena e volon-

taria ammissione dei reati commessi e la denuncia degli eretici a lui noti. Tale confessione doveva semplicemente essere ascoltata e verbalizzata dall'inquisitore e si concludeva con l'assoluzione del comparente accompagnata, a volte, da alcune penitenze salutari, come preghiere, digiuni o visite a certe chiese, mentre nei casi più gravi veniva comminata l'abiura. Il procedimento era brevissimo e quasi sempre si concludeva nella stessa giornata.

Nel secondo caso l'inquisitore ascoltava e faceva verbalizzare la denuncia; imponeva quindi, sotto pena di scomunica, il giuramento di osservare il silenzio su quanto era stato detto e congedava il denunciante dopo avergli fatto firmare il verbale. A questo punto l'inquisitore poteva decidere di ignorare la denuncia - o perché unica o perché dettata da motivi di astio personali - e archiviare il fascicolo o procedere unitamente al vescovo contro il denunciato, veniva quindi aperto un processo informativo, che prevedeva l'escussione dei testimoni. Dopo aver interrogato i testimoni vi erano nuovamente due alternative: sospendere le indagini per mancanza di indizi consistenti o avviare quello che oggi viene definito processo formale. Se si decideva di procedere contro il denunciato veniva riconvocato il tribunale, chiesta la citazione dell'accusato ed eventualmente la sua carcerazione e la perquisizione dell'abitazione. Iniziava quindi la parte offensiva del processo attraverso gli interrogatori, in termine tecnico costituiti, dell'imputato.

Si aprivano a questo punto nuovamente due opzioni: l'accusato confessava i propri delitti e si procedeva alla sentenza, oppure negava gli addebiti e in questo caso aveva inizio il processo difensivo, in cui l'inquisito poteva avvalersi di un avvocato, se non poteva pagarlo gliene veniva fornito uno d'ufficio, che lo consigliava, preparava una lista di chiarimenti da richiedere ai testi già ascoltati e che, alla fine, esibiva una memoria scritta in difesa del suo assistito in cui generalmente chiedeva clemenza. Terminata anche questa fase l'inquisitore poteva far riconvocare il tribunale per decidere di sottoporre a tortura l'imputato al fine di indurlo alla confessione, che rimaneva in ogni caso la migliore prova della colpevolezza; se non lo riteneva opportuno, veniva emessa la sentenza, che a seconda della gravità del reato commesso poteva andare dall'assoluzione al rilascio dell'imputato al braccio secolare per l'esecuzione delle pene corporali che potevano arrivare sino alla condanna a morte.

Fascicoli processuali

Dopo aver sommariamente illustrato la situazi-

¹⁷ ASAUd, *Curia arcivescovile, Santo Ufficio*, b. 88 (=1365), *«Praxis criminalis»*, fasc. 1, c. 3v.

¹⁸ Per approfondimenti sulla struttura inquisitoriale a metà Seicento vedi Visintin: *L'attività dell'inquisitore*.

one politica e la prassi inquisitoriale, esamineremo ora in ordine cronologico i procedimenti aperti dal Sant'Ufficio udinese per delitti contro la fede commessi nell'attuale Repubblica di Slovenia.

Processo formale contro pre Stefano da Arbe

Il primo processo formale celebrato a Udine, quello contro pre Stefano da Arbe, iniziò il 19 ottobre 1579, giorno in cui il pievano di Vipacco [Vipava] Antonio Manicordi si presentò al vicario patriarcale e giudice di fede Paolo Bisanti per denunciare il comportamento eretico del suo vicario pre Stefano, come esposto in una lettera del Serenissimo principe Carlo arciduca d'Austria.¹⁹

Pre Stefano da Arbe fu accusato di aver amministrato il sacramento della comunione sotto le due specie, di aver confessato e assolto pubblicamente più persone contemporaneamente, di aver consumato cibi proibiti durante la Quaresima e il sabato, vigilia del giorno festivo, di aver letto libri proibiti e in particolare di aver usato il catechismo di Primož Trubar (l'imputato si difese affermando che tale catechismo gli era utile perché scritto in lingua slovena, più comprensibile dalla gente della valle), di aver abusato dei sacramenti, di aver eseguito delle pratiche magiche per ritrovare oggetti smarriti, di avere familiarità con il demonio, di aver sepolto in terra consacrata i cadaveri di due noti eretici e infine di vivere in stato di concubinato da circa trent'anni: in pratica un'adesione alle idee della Riforma.

I membri del tribunale, dopo aver sentito i testimoni e interrogato l'imputato, il 23 gennaio 1580 ricevettero la difesa scritta, un fascioletto rilegato di circa 30 carte, e il 10 giugno l'inquisitore fra Felice Passeri da Montefalco (1579-1584) e il vicario patriarcale emanarono la sentenza: pre Stefano fu condannato all'abiura, da recitare nella chiesa di San Francesco a Gorizia, a 5 anni di carcere e a penitenze salutari, doveva inoltre dissotterrare i cadaveri degli eretici seppelliti nel cimitero di Vipacco.²⁰

Nel 1593, durante la visita pastorale condotta dal vicario patriarcale Francesco Barbaro, pre Stefano fu nuovamente sottoposto a processo perché continuava a comportarsi da »eretico« e questa volta venne sospeso definitivamente dal servizio e privato del suo beneficio.²¹

Processo formale contro Lenca Longo

Il 9 giugno 1581 l'arcidiacono di Gorizia pre Melchiorre Stefano comunicò al vicario patriarcale Paolo Bisanti di aver svolto un'indagine a Bainsizza [Banjšice], che riguardava una certa Lenca Longo.²²

La donna, all'epoca dei fatti ventiseienne, affermava che ogni sabato le appariva il Cristo nudo fino all'ombelico che la invitava a far erigere una chiesa in onore dei santi Giorgio, Antonio, Egidio, Caterina e Margherita. Il parroco del paese aveva informato pre Melchiorre, che un sabato sera si era recato sul luogo delle presunte apparizioni, dove era stata eretta una cappelletta in legno, e di avervi trovato più di 400 persone, che assistevano all'evento.

L'arcidiacono in persona sentì alcuni testimoni da cui risultava che molti in paese si recavano al luogo delle apparizioni per aspettare Lenca, che arrivava, si sdraiava a terra in modo che: »*parea esser tutta snodata et stroppiata in tal modo che noi tutti che eravamo presenti se stupivamo senza però che lei esclamasse o piangesse ne dicesse cosa alcuna, stando in quella angonia per spacio di un hora in circa, poi rihavuta se drizava e si ponea in genochioni con le mani giunte a far orationi con la corona in mano e poi diceva che in quel luoco si dovesse fabricar una chiesa in honor di san Giorgio, san Antonio, santo Egidio, santa Catherina e santa Margarita, affermando esserli apparso questi santi in visione et che non potea esser altrimenti che ivi non si facesse la chiesas*«.

Martino Longo, un altro teste, raccontò che già quarant'anni prima suo padre andava dicendo che in quel luogo si sarebbe costruita una chiesa perché era un luogo speciale dove si sentiva un canto soave provenire da un albero, ma che lui non l'avrebbe vista.

L'unica voce contraria fu quella di Martino Pirich, il proprietario del terreno su cui si sarebbe dovuta costruire la chiesa; l'uomo non credeva a tutta la storia anche se »*Iddio li dava tre castigi (...) cioè che anchora dui volte s'abruserà la sua casa*«, come si era già verificato una volta e lui era diventato orbo di un occhio. Forse Martino temeva un esproprio.

Nonostante che il parroco di Bainsizza avesse insistito per la costruzione della chiesa, la vicenda terminò il 3 novembre 1583 con la decisione presa da un gruppo di frati, tra i quali fra Giovanni da Pirano vicario del Sant'Ufficio, che non si dovesse dar credito alle illusioni della donna, che non si dovesse erigere la chiesa e che non si dovesse più celebrare la messa nella cappelletta di legno edificata sul luogo.

¹⁹ ASAUd, *Curia Archiepiscopale, Santo Ufficio*, b. 5 (=1282), fasc. 84, sulla vicenda cfr. Bonetti: *L'attività dell'inquisitore*.

²⁰ ASAUd, *Curia Archiepiscopale, Santo Ufficio, Sententiarum I-II-III*, b. 58 (=1335). Vedi anche Battistella: *Il Santo Ufficio*, p. 71.

²¹ Vedi Trebbi: *Francesco Barbaro*, pp. 109-114; Cavazza: *Inquisizione e libri proibiti*, pp. 9-80.

²² ASAUd, *Curia Archiepiscopale, Santo Ufficio*, b. 6 (=1283), fasc. 96.

Processo formale contro Peter Kupljenik

Alcuni anni dopo questa vicenda venne celebrato a Udine il processo formale per adesione al luteranesimo contro pre Pietro Kupljenik²³, sicuramente il caso più conosciuto e che vide coinvolto un prete sloveno con il Sant'Ufficio udinese prima e poi con la Congregazione del Sant'Ufficio a Roma.

Peter Kupljenik nacque attorno al 1533 nella parrocchia di Radmanskorf [Radovljica] nella Carniola Superiore [Gorenjska]. Quando era curato a Veldes [Bled], negli anni '60 passò alla Riforma, pur restando formalmente prete cattolico, tanto che ottenne l'incarico dagli Stati Provinciali di Ljubljana di predicare nel territorio da Bischoflach [Skofja Loka] a Bled, avendo come sede Lees [Lesce] e Crup [Kropa].²⁴

Le prime proteste nei suoi confronti iniziarono già negli anni '80, ma fu arrestato solo nel 1587 nei dintorni di Skofja Loka e condotto prima a Tolmino, successivamente a Gorizia: *»con gran guardia et custodia de archibugeri armati«* su ordine del Serenissimo principe Carlo arciduca d'Austria e del Serenissimo duca elettore di Colonia e vescovo di Frisinga con l'accusa di *»apostata et seduttore et falso predicatore di falsa dottrina«*. Venne infine trasferito a Udine e incarcerato nelle prigioni patriarcali, dove giunse il 4 luglio scortato da dieci uomini *»manibus bene ligatis«*.

Tre giorni dopo il suo arrivo l'imputato fu interrogato: Kupljenik, figlio del fabbro Pietro e di Geltrude, venne descritto come uomo di media statura, con la barba scura tendente al nero, vestiva una tunica nera lunga fino alle ginocchia, disse di non voler parlare in latino e chiese un interprete che parlasse lo sloveno o il tedesco. L'imputato dichiarò di aver ricevuto gli ordini sacri dal vescovo di Lubiana, di essere stato ordinato sacerdote da Urbano da Lubiana e di aver celebrato la prima messa, circa ventisette anni prima dell'arresto, nella chiesa *»di Santa Maria di Miek«*; di essere predicatore deputato della *»provincia del Cragno«* e che per l'amministrazione dei sacramenti secondo l'uso luterano percepiva uno stipendio di 50 fiorini l'anno. Confermò di aver aderito al luteranesimo attorno al 1570, di aver sposato una donna più vecchia, che era stata già sua concubina per otto anni e dalla quale aveva avuto due figli, di possedere una casa di proprietà e un patrimonio.

Nonostante i problemi giurisdizionali dovuti al fatto che il prete aveva operato nella diocesi di Ljubljana, il caso fu trattato dai giudici di fede della diocesi aquileiese, che il 17 luglio 1587 gli imposero l'abiura, recitata nella chiesa di San Giovanni in Piazza a Udine, e il giorno successivo lo condannarono al carcere perpetuo, all'abbandono dell'abito e a penitenze salutari con grande sconforto degli Stati Provinciali di Ljubljana che continuarono ad attivarsi per la sua liberazione. Operazione che si concretizzò il 3 agosto del 1589, quando alle ore 20 svenne scoperta la sua evasione, assieme ad altri nove condannati, dalla cella detta *»il forno«* e il suo reintegro da parte degli Stati Provinciali nelle funzioni precedenti.

Ma l'anno successivo fu nuovamente catturato, condotto a Gradisca e quindi imbarcato a Duino, trasferito a Venezia ed estradato nei territori pontifici nel maggio del 1590.

Durante i cinque anni di permanenza nel carcere del Sant'Ufficio romano fu compagno di sventura dei più noti eretici italiani dell'epoca: Giovanni Battista Clario, Tommaso Campanella, Francesco Pucci e Giordano Bruno. Di questi ultimi due condivise anche l'atroce sorte, come risulta da questo breve stralcio della sentenza emessa il 9 maggio 1595:²⁵

/1121r/: »(...) Dicemo, pronuntiamo, sententiamo et dichiaramo te Pietro predetto esser heretico relasso, impenitente, pertinente, incorrigibile et ostinato et perciò esser incorso in tutte le censure ecclesiastiche et pene dalli sacri canoni, leggi et constitutioni così generali come particolari a tali heretici confessi, fugitivi, relassi, impenitenti, incorrigibili pertinaci et ostinati imposte, et tra le altre nella confiscatione de tutti i beni mobili et immobili, ragioni ed attioni che ti ritrovassi avere. Dichiarando quelli doversi applicare, sì come gli applicamo al fisco dell'Inquisitione d'Udine, e come tale ti degradingo verbalmente et dichiaramo dover esser degradato, sì come ordinamo et commandamo che sii attualmente degradato da tutti gli ordini ecclesiastici maggiori et minori nelli quali /1121v/ sei costituito secondo l'ordine dei sacri canoni et dover esser scacciato sì come ti scacciamo dal foro nostro ecclesiastico et dalla nostra santa et immacolata Chiesa della cui misericordia ti sei reso indegno et dover esser rilasciato alla corte secolare, sì come ti rilasciamo alla corte di monsignor governatore di Roma, overo al suo luogotenente criminale per punirti delle debite pene; pregandolo però efficacemente che voglia mitigare il rigore delle leggi circa la pena della tua persona, che sia senza pericolo di morte o mutilamento di membro.

Così dicemo, pronuntiamo, sententiamo, dichiaramo, degradingo, commandiamo, et ordinamo scacciamo, rilasci-

²³ ASAUd, *Curia Archiepiscopale, Santo Ufficio*, b. 9 (=1286), fasc. 164, sentenza in *Sententiarum I-II-III* b. 58 (=1335).

²⁴ Sulla vicenda cfr. Cavazza: *La Riforma nel patriarcato d'Aquileia*, pp. 29-31.

²⁵ ACDF, St.St., L3-a, cc. da 1120v a 1122r.

amo, et preghiamo in questo et in ogni altro miglior modo et forma che potemo e dovemo di ragione. (...)».

Kupljenik, considerato »*relapso*« dai giudici e fermo nella sua fede fu arso vivo sul rogo a Campo dei Fiori il 20 maggio 1595.

Procedura sommaria contro Filippo Rodolfo

Il 17 gennaio 1595 si presentò al convento di San Francesco interiore di Udine, sede del Sant'Ufficio, il quindicenne Filippo Rodolfo fu Tiburzio, servo in casa dei conti di Brugnera.²⁶ All'inquisitore fra Giovanni Battista Angelucci da Perugia (1587-1598) il giovane raccontò di essere nato a Senosecchia [Senožečje] da padre luterano e madre cattolica e di essere stato allevato nella fede luterana, alla prematura morte del padre era stato mandato come famiglia presso i conti di Brugnera che avevano insistito affinché si convertisse alla fede cattolica. Filippo allora si era recato dal parroco il quale lo aveva mandato dall'inquisitore, cosa che il ragazzo aveva fatto volentieri perché diceva di voler vivere da buon cristiano come tutti nella casa del conte. Fra Angelucci gli chiese di recitare le orazioni principali, se voleva rinunciare alla fede luterana e aderire a quella cattolica, ricevuta una risposta affermativa lo fece abiurare, lo accolse nel grembo di Santa madre Chiesa e gli comminò delle non specificate penitenze salutari.

Processo formale contro Giorgio Rose

Giorgio Rose della diocesi di Trieste: »*havendo celebrato messa et amministrato li sacramenti del battesimo et della penitenza non essendo sacerdote (...) processato da monsignor nunzio apostolico in Gratz vien condannato (...) alla galera in vita*«.

Questo si legge sul frontespizio del fascicolo processuale che reca la data del 24 settembre 1612 e in cui è contenuto anche un brevissimo riassunto della vicenda unitamente ad alcune lettere,²⁷ mentre la documentazione inquisitoriale è archiviata in un'altra serie²⁸ e contiene una copia parziale del processo iniziato il 6 gennaio 1612 dall'arcidiacono della Carniola inferiore e preposito di Novo Mesto [Rudolfswert] pre Marco Chunius [Kunej] e successivamente rimesso al patriarca di Aquileia e all'in-

quisitore per ordine della Congregazione del Sant'Ufficio.

Giorgio Rose, lui così firmò i documenti ma viene trascritto anche come Rosse o Rossler o Cosa, era originario di Tomadio nel Carso [Tomaj] ed era stato ordinato »*acolutus*« dal vescovo Ursino di Trieste. In qualità di cooperatore del parroco Gregorio Velano celebrò la prima messa a Santo Stefano in Sair [Žiri], in seguito come cooperatore del parroco Cristoforo Planchelio a Circhniza [Cerknica] la sua attività non si limitò alla celebrazione della messa: amministrava il battesimo, la confessione e la comunione.

Venne catturato durante la visita pastorale di pre Marco Chunius nei pressi di San Rupertus [Šent-rupert] nella Carniola inferiore. L'arcidiacono iniziò il processo interrogando l'imputato, che ammise tutte le colpe a lui addebitate, e contemporaneamente inviò gli atti a »*monsignor il vescovo di Troia nuntio apostolico di Graz*«. Il nunzio, dopo aver contattato la Congregazione del Sant'Ufficio, scrisse al patriarca riferendogli le decisioni del cardinale Borghese che rimetteva la causa »*alla integrità e zelo del patriarca*«. Il cardinale Arrigoni il 28 marzo 1612 ordinò al patriarca e all'inquisitore di processare l'imputato, di fornirgli un avvocato difensore e poi di spedire tutta la documentazione a Roma.

Il 9 maggio 1612, a Udine, l'inquisitore fra Ignazio Pino da Cagli (1608-1613) e il vicario patriarcale Francesco Franco interrogarono Giorgio Rose, che confermò la deposizione rilasciata all'arcidiacono e si pentì di quanto aveva fatto.

La sentenza fu emanata il 6 settembre dello stesso anno e prevedeva la riconciliazione *de vehementi*, l'abiura, l'invalidità all'ordine sacro in perpetuo, la relegazione perpetua in un monastero come servo, il digiuno e la recita dei sette salmi penitenziali tre volte la settimana, la disciplina ogni lunedì, la confessione e la comunione ogni domenica.

La pena impostagli dal nunzio di Graz gli era stata commutata in carcere perpetuo da scontare presso »*il monastero degli zoccolanti detto di Monte Santo quattro miglia lontano da Goritia*«, perché durante un'evasione dal carcere lui non era fuggito assieme agli altri dicendo »*voler adempir la penitenza impostagli per i suoi fatti*«. L'inquisitore lo fece quindi condurre al monastero, ma dopo i primi due mesi nei quali mostrò di essersi pentito e di svolgere le mansioni più umili »*poi diventa insolente, non vuol più servirsi*«, minacciando di bastonare il padre guardiano. Fra Ignazio Pino si rivolse al conte Raimondo della Torre e gli chiese di ospitarlo nel convento dei serviti di Duino, ma i problemi continuarono: il conte prima lo assunse come stalliere, ma inutilmente, alla fine

²⁶ ASAUd, *Curia Arcivescovile, Santo Ufficio*, b. 12 (=1289), fasc. 249.

²⁷ ASAUd, *Curia Arcivescovile, Santo Ufficio*, b. 23 (=1300), fasc. 746.

²⁸ ASAUd, *Curia Arcivescovile*, serie »Chiese a parte imperii«, b. 750, fasc. »Trieste e Grado«, cc. 171r-191r.

Rose venne incarcerato a Duino e della sua sorte non si hanno più notizie.

Denuncia contro Lorenzo, libero barone d'Ech

Se nei primi tre processi brevemente esaminati il Sant'Ufficio udinese, in seguito a una denuncia, intervenne direttamente per delitti contro la fede commessi in territori imperiali, questo caso è paradigmatico del cambiamento di comportamento dell'Inquisizione, avvenuto dopo il 1598 come abbiamo visto, e della sua impossibilità a processare sudditi imperiali.

Si tratta in questo caso della denuncia, avvenuta il 20 febbraio 1619, da parte di pre Fortunato Marchiondelli pievano della chiesa della Beata Vergine a Canale di Ronzina [Ročinj] contro Lorenzo, libero barone d'Ech, per proposizioni eretiche.²⁹

Pre Fortunato denunciò il barone all'inquisitore fra Domenico Vico da Osimo (1614-1629) e al vicario patriarcale Francesco Franco, premettendo di non essersi presentato per odio, *«mala sodisfatione»* o altro, ma solo per interesse *«del zelo di Dio e della salute delle anime che devo salvare come curato»*. Affermò che il nobile viveva da luterano: non andava a messa, mangiava cibi proibiti nei giorni proibiti e leggeva libri *«eretici»*, rincarò la dose affermando che aveva convocato i suoi contadini dicendo che la vera religione era quella luterana. Tutto questo lui non lo aveva sentito o visto personalmente, ma gli era stato riferito da Biagio Cargnello, Stefano Cuz, Giuseppe Locatelli e dallo stesso servitore del barone un certo *«Parchil, che significa in nostra lingua Bartholomeo»*.

La denuncia rimase lettera morta, l'inquisitore non indagò ulteriormente e il barone d'Ech continuò a professare il Credo luterano.

Procedura sommaria contro Marino Sporeni

Gli ultimi due casi che esamineremo avvennero in territori attualmente sloveni, ma all'epoca sottoposti alla giurisdizione veneziana e non a quella imperiale.

Lunedì 14 aprile 1653, al cospetto di fra Francesco Maria Bargio, vicario dell'inquisitore fra Giulio Missini da Orvieto (1645-1653), e del cancelliere fra Paolo da Genova si presentò Marino Sporeni fu Teofrasto per sgravare la propria coscienza.³⁰ Il notaio Sporeni raccontò che cinque anni prima,

mentre era coadiutore del reggimento di Marco Antonio Grimani a Capodistria [Koper], aveva acquistato dal libraio Giovanni Battista Soriano *Il corriere svaligiato* e aveva letto *La rete di Vulcano*, entrambe opere di Ferrante Pallavicino messe all'Indice³¹ e chiese perdono del reato commesso. A questo punto il vicario dopo avergli chiesto, com'era prassi abituale, se viveva da buon cristiano frequentando la messa e avvicinandosi regolarmente ai sacramenti della confessione e comunione lo dimise senza sanzioni imponendogli il giuramento di mantenere il silenzio su quanto detto durante la sua deposizione.

Informazioni contro Ugo Ughi

Quest'ultimo caso ci dà conto anche della collaborazione esistente fra i vari uffici inquisitoriali periferici presenti sui territori soggetti alla Repubblica di Venezia.

Si tratta di una richiesta di informazioni da parte dell'inquisitore di Capodistria fra Mauro Andreozzini o Andriocini da Roma all'inquisitore di Udine fra Giovanni Antonio Angeli da Bologna (1704-1724) riguardanti la denuncia e il conseguente processo contro Ugo Ughi per bestemmie eretiche, proposizioni eretiche, cibi proibiti e mancata pratica dei sacramenti, i delitti contro la fede contestati si erano svolti a Isola d'Istria [Izola].³²

In allegato alla richiesta c'è uno stralcio del processo celebrato a Capodistria che ci fornisce un breve riassunto dei fatti. Il 22 aprile 1711 nel palazzo episcopale di Capodistria alla presenza del vescovo Paolo Naldini, dell'inquisitore, del podestà e capitano Francesco Maria Maripetro [*Malipiero?*] e del notaio del Sant'Ufficio fra Felice Mariottini comparve il dottor Giuseppe Ugho [*Ughi*] da Isola d'Istria. L'uomo dichiarò *«per zelo e per obbligo del confessore»* che suo figlio Ugo Ughi di anni 27 nei primi giorni di marzo aveva detto: *«che Dio non è Dio, ne lo stima per Iddio, ne giusto, e d'abbruciarlo se potesse e d'ammazzarlo anco in cielo e che per non potere farlo abbrucerebbe se avesse in suo potere un Cristo di legno»*.

Testimoni del fatto erano stati sua moglie Maria,

²⁹ ASAUd, *Curia Archiepiscopale, Santo Ufficio*, b. 23 (=1300), fasc. 795.

³⁰ ASAUd, *Curia Archiepiscopale, Santo Ufficio*, b. 38 (=1315), fasc. 248.

³¹ Della nobile famiglia dei marchesi di Parma e Piacenza, era nato a Piacenza il 23 marzo 1615, diventato canonico regolare della Passione a Milano, poi miscredente e autore prolifico di libri e libelli scandalosi e dissacratori, che vennero ben presto inseriti nell'*Indice dei libri proibiti*, venne arrestato ad Avignone, possedimento pontificio, processato duramente, compresa la tortura e infine decapitato il 4 marzo 1644.

³² ASAUd, *Curia Archiepiscopale, Santo Ufficio*, b. 52 (=1329), fascicoli 14 e 15.

la figlia Maria, Cornelia moglie di Ugo, Franceschina vedova di Stefano Spiller e Marietta moglie di Pietro Vascotto »detto *Lughero*«. Alla presenza degli stessi testimoni aveva anche dichiarato che la Vergine non era Vergine e aveva aggiunto che »*può più il diavolo che Dio (...)* e che vadano tutti a farsi buzerare«, si vantava di »*non esserci al mondo bestemmiatore maggiore di lui*«, e di aver mangiato cibi proibiti il sabato. Aveva inoltre vietato a sua madre di insegnare le orazioni al nipote, dicendo che lui era luterano e »*Cavaliere del Diavolo*«; raramente si recava a messa e non si comunicava mai. Nonostante i tentativi di correzione ed ammonimento del padre e le promesse di emendarsi, continuava a peccare, anche perché dedito solo al cibo e al bere.

L'ultima carta conservata nel fascicolo ci spiega il motivo della richiesta di collaborazione da parte dell'inquisitore giustinopolitano: si tratta di un foglio con le domande da porre a Cornelia, la moglie di Ugo Ughi, »*al presente carcerata pro interesse Sancti Officii*« a Udine.

Di questa vicenda le carte conservate presso l'archivio udinese non ci danno ulteriori notizie, come neppure dei motivi della carcerazione di Cornelia.

Conclusioni

Nell'illustrare le vicende processuali ci siamo imbattuti in alcune questioni più generali che a nostro avviso vale la pena di segnalare.

La procedura sommaria contro il giovane Filippo Rodolfo e la denuncia di Giuseppe Ughi ci danno la misura di quanto poco volontarie fossero le »*spontanee comparizioni*«, entrambi infatti dichiararono di essere stati mandati al Sant'Ufficio dal proprio parroco. Dagli studi analitici su fra Girolamo Asteo da Pordenone e su fra Giulio Missini risulta che in più della metà dei fascicoli esaminati riguardanti le spontanee comparizioni viene riportato che era stato il confessore a inviare il reo al Sant'Ufficio.

L'intervento dei confessori per l'invio dei penitenti al giudice di fede è stato oggetto di analisi da parte degli storici, dato che appare indubbia la connessione fra il foro interno (confessione) e quello esterno (Sant'Ufficio): le confessioni dei fedeli fornivano ai sacerdoti informazioni sui delitti contro la fede commessi e i nomi dei colpevoli, ma la segretezza del sacramento vietava la divulgazione delle notizie ricevute. Se fosse venuta a mancare la certezza del segreto nessuno si sarebbe più confessato. Il problema venne risolto intervenendo non sul sacramento, ma sul confessore attraverso il divieto di assoluzione per reati collegati all'eresia: il

penitente doveva essere mandato al Sant'Ufficio. Le disposizioni che regolavano tale delicata materia furono emanate da Paolo IV il 5 gennaio 1559 e comunicate ai commissari dell'Inquisizione e ai confessori il 25 dello stesso mese dal cardinale Ghislieri.³³

Il processo contro Giorgio Rose solleva la questione sulla gravità del reato di usurpazione di funzioni sacerdotali. Come per l'abuso di particole consacrate, anche per questo reato era prevista la pena di morte al primo processo: infatti la condanna capitale fu inflitta dall'Inquisizione padovana a fra Bernardino Marangoni da Vicenza nel 1610 e a fra Angelo Benedetto Ricci da Pavia nel 1631, e dalla sede bergamasca al chierico Angelo Butturino da Cazzago nel 1651:³⁴ »*La celebrazione della messa senza l'ordine sacro è un delitto a sé stante e la sua gravità consiste nell'indurre in idolatria i fedeli, che inconsapevolmente adorano il puro pane e vino come se fossero il corpo e il sangue di Cristo. L'abuso di particole consacrate è ugualmente grave per l'empietà sacrilega verso l'angustissimo sacramento (...). Sono tutti delitti sanzionati con la morte in bolle papali (...)*«.

La sentenza comminata a Giorgio Rose a una prima lettura può sembrare particolarmente severa, ma alla luce di quanto sopra esposto e delle disposizioni papali in materia si deve ritenere che Giorgio »*fu trattato con misericordia*«.

La spontanea comparizione del notaio Marino Sporenì fa parte delle 114 procedure per libri proibiti avviate dall'inquisitore fra Giulio Missini nei suoi otto anni di attività. Questo dato è stato considerato dagli storici una sorta di *unicum* nella repressione di questo delitto contro la fede.³⁵ In realtà lo studio su Missini dimostra che l'elevato numero di procedimenti contro i possessori e lettori di libri proibiti fu la conseguenza di due fattori scatenanti: il processo e la morte in carcere del libraio gemonese Giovanni Pietro Franceschini, nella cui casa e bottega vennero ritrovati una cinquantina di libri eretici, e il rogo pubblico voluto dall'inquisitore stesso nel dicembre del 1648. Fra Giulio non si mise alla caccia dei trasgressori e non pubblicò editti a questo proposito, si servì della morte in carcere di Franceschini, accentuò la pressione sui fedeli con il rogo dei libri e aspettò che i rei si presentassero al Sant'Ufficio.³⁶

Ultimo, ma non meno importante, è lo spunto che ci offre la denuncia contro Ugo Ughi da parte

³³ Prosperi: *Tribunali della coscienza*, pp. 230-234; Brambilla: *Alle origini del Sant'Ufficio*, pp. 403-409.

³⁴ Del Col - Milani: *Senza effusione di sangue*, pp. 141-196, citazione a p. 167.

³⁵ Infelise: *I libri proibiti*, p. 78.

³⁶ Visintin: *L'attività dell'inquisitore*, pp. 135-191.

del padre che come testimoni a carico del figlio nominò la madre, la sorella e la moglie. Questo comportamento particolarmente odioso ai nostri occhi era imposto e pubblicato dai giudici di fede nell'editto che generalmente emanavano al momento del loro insediamento:³⁷ »Se un fratello istesso, o un figliuolo proprio, o altra persona strettissimamente congiunta vorrà segretamente persuadere ad alcuno alcuna cosa contra la religione et vera fede, costui non acconsenta, né porga orecchio, né habbia pietà di scampargli la vita, o di nascondarlo, ma lo pubblici incontanente a cui si aspetta di farlo morire, et l'istesso denuntiante sia il primo a por la mano contra di quell'empio et tutto il popolo convenga a lapidarlo ad esempio et terror de gli altri«.

Senza dimenticare che l'omissione della denuncia era considerata un reato contro il Sant'Ufficio sanzionato con la scomunica *latae sententiae* e poteva essere perseguito nel foro inquisitoriale.

Nel complesso il numero dei procedimenti rintracciati contro abitanti dell'attuale territorio della Repubblica di Slovenia è molto basso, chiaro indice dei difficili rapporti esistenti fra l'Inquisizione e le autorità statali che governavano questi territori.

Il tipo dei delitti contro la fede perseguiti è vario: questioni gravi per l'Inquisizione, come l'adesione alle dottrine della Riforma e la celebrazione della messa senza avere l'ordine sacro, ma anche sospetti leggeri di eresia come la lettura di libri proibiti, le bestemmie ereticali, il consumo di cibi proibiti, la mancata pratica dei sacramenti e la pretesa santità nel caso della giovane contadina Lenca, che sottolinea come soltanto la Chiesa poteva decidere riguardo alla santità, non certamente i semplici credenti, riaffermando la differenza fra sincera fede e semplice credulità.

Sicuramente colpiscono molto di più le dure sentenze contro pre Stefano da Arbe e Giorgio Rose, e soprattutto la condanna a morte, in quanto impenitente e relapso, di Peter Kupljenik rispetto alla benignità usata nei confronti degli altri imputati, ma non va dimenticato che l'efficacia del controllo inquisitoriale era fondata più sulla »normale attività processuale« che sulle condanne capitali.

Viri in letteratura

Viri

Archivio della Congregazione per la dottrina della fede, Udine (ACDF):

- St. St., L3-a
- St. St. TT 1° Germania, c. 597, 605, 612

Archivio Storico dell'Arcidiocesi di Udine (ASAUd):

- *Curia Arcivescovile, Santo Ufficio*, b. 5 (=1282), b. 6 (=1283), b. 9 (=1286), b. 12 (=1289), b. 23 (=1300), b. 38 (=1315), b. 52 (=1329), b. 88 (=1365)
- *Curia Arcivescovile, Santo Ufficio, Sententiarum I-II-III*, b 58 (=1335)
- *Curia Arcivescovile*, b. 1346
- *Curia Arcivescovile*, serie «Chiese a parte imperii», b. 750

Literatura

Ancona, Giuliana: Autonomia giudiziaria e dipendenza amministrativa del Sant'Ufficio di Aquileia e Concordia all'epoca di fra Girolamo Asteo (1598-1608). In: *Metodi e ricerche*, n.s., 2006 (XXV), n. 1, pp. 11-46.

Battistella, Antonio: *Il Santo Ufficio e la Riforma in Friuli*. Udine: Libreria Paolo Gambierasi, 1895.

Bonetti, Roberto: *L'attività dell'inquisitore di Aquileia e Concordia fra Felice Passeri da Montefalco (1579-1584)*. Tesi di laurea, relatore prof. Andrea Del Col. Trieste: Università degli Studi, 1998.

Brambilla, Elena: *Alle origini del Sant'Uffizio. Penitenza, confessione e giustizia spirituale dal medioevo al XVI secolo*. Bologna: Il Mulino, 2000.

Cavazza, Silvano: Inquisizione e libri proibiti in Friuli e a Gorizia tra Cinquecento e Seicento. In: *Studi Goriziani. Rivista della biblioteca statale isontina di Gorizia*, gennaio-giugno 1976, pp. 9-80.

Cavazza, Silvano: La controriforma nella contea di Gorizia: autorità ecclesiastica e potere politico. In: *Quaderni giuliani di storia* luglio-dicembre 2006 (XXVII), n. 2, pp. 385-410.

Cavazza, Silvano: La Riforma nel patriarcato d'Aquileia: gruppi eterodossi e comunità luterane. In: *Il Patriarcato di Aquileia tra Riforma e Controriforma* (a cura di Fornasir De Cillia). Atti del convegno di studio. Udine: Palazzo Mantica, 9 dicembre 1995. Udine: Arti Grafiche Friulane, 1996.

Cavazza, Silvano - Rainer, Johann: *Infrascripti libri combusti fuerunt. Inquisizione e roghi di libri a Gorizia, Gradisca, Duino (1586-1599)*. In: *La Gloria del Signore. La Riforma protestante nell'Italia nord-orientale* (a cura di Gianfranco Hofer). Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2006, pp. 159-185.

Del Col, Andrea - Milani, Marisa: »Senza effusione di sangue e senza pericolo di morte«. Intorno ad alcune condanne capitali delle Inquisizioni di Ve-

³⁷ Editto di grazia emesso dall'Inquisizione di Aquileia il 20 febbraio 1599 e pubblicato in *L'Inquisizione del Patriarcato*, p. 149.

nezia e di Verona nel Settecento e a quelle veneziane del Cinquecento. In: *Eretici, esuli e indemoniati nell'età moderna* (a cura di Mario Rosa): Firenze: Olschki, 1998, pp. 141-196.

Dizionario storico dell'Inquisizione (a cura di Adriano Prosperi et alii). Pisa: Edizioni della Normale Superiore di Pisa, 2010.

Infelise, Mario: *I libri proibiti da Gutenberg all'Encyclopédie*. Roma - Bari: Laterza, 1999.

1000 processi dell'Inquisizione in Friuli (1551-1647) (a cura di Luigi De Biasio). Udine: Villa Manin di Passariano : Centro regionale di catalogazione dei beni culturali della Regione autonoma Friuli Venezia Giulia, 1976 (Quaderno n. 4).

Innerösterreich betreffende Quellen aus der Inquisitionensarchiven in Rom und Udine (bearbeit von Johann Rainer et alii). Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 2004 (Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark; 19).

I processi dell'Inquisizione in Friuli dal 1648 al 1798 (a cura di Luigi De Biasio). Udine: Villa Manin di Passariano : Centro regionale di catalogazione dei beni culturali della Regione autonoma Friuli Venezia Giulia, 1978 (Quaderno n. 7).

L'inquisizione del Patriarcato di Aquileia e della diocesi di Concordia. Gli atti processuali, 1557-1823 (a cura di Andrea Del Col). Udine - Trieste, Istituto Pio Paschini : Edizioni Università di Trieste, 2009.

Paolin, Giovanna: La visita apostolica di Bartolomeo da Porcia nel Goriziano (1570). In: *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564-1628* (a cura di F. M. Dolinar, M. Liebman, H. Rumpler, L. Tavano e W. Drobesh). Klagenfurt - Ljubljana - Wien : Hermagoras = Mohorjeva ; Graz - Wien - Köln: Styria, 1994, pp. 133-142.

Prosperi, Adriano: *Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari*. Torino: Einaudi, 1996.

Rainer, Johann: La nunziatura di Graz e Gorizia. L'attività del nunzio Caligari (dicembre 1585-1587). In: *Quaderni giuliani di storia* luglio-dicembre 2006 (XXVII), n. 2, pp. 411-434.

Trebbi, Giuseppe: *Francesco Barbaro. Patrizio veneto e Patriarca d'Aquileia*. Udine, Casamassima, 1984.

Visintin, Dario: *L'attività dell'inquisitore fra Giulio Missini in Friuli (1645-1653): l'efficienza della normalità*. Trieste-Montereale: Valcellina; Edizioni Università di Trieste-Circolo: culturale Menocchio, 2008.

Concordia (danes škofija Concordia-Pordenone), v katere so bili vključeni obtoženci, kraji in območja, ki se danes nahajajo na ozemlju Republike Slovenije.

Uporabljeni viri, popisani v zadnjem zvezku »*Inkvizicija oglejskega patriarha in škofije Concordia. Procesni spisi, 1557–1823*« (L'inquisizione del patriarcato di Aquileia e della diocesi di Concordia. Gli atti processuali, 1557-1823), se hranijo v fondu Svetega urada Zgodovinskega arhiva videmske nadškofije.

Cerkvena, inkvizicijska in politična jurisdikcija

Nadzor nad pravovernostjo, ki jo je izvrševala rimska inkvizicija, sta opravljala verska sodnika: škof in inkvizitor. V novem veku politične meje niso sovpadale s škofijskimi, kar je oglejskemu patriarhu in inkvizitorju onemogočalo opravljanje njunega pooblastila nad vsemi ozemlji, pod njuno pristojnostjo. Beneška republika je na svojih posestvih inkvizicijo dovolila, a jo je podvrgla močnemu nadzoru. Habsburžani z druge strani niso soglašali z vstopom inkvizicije na njihovih ozemljih, zato je nadzor nad verniki ostal izključna pravica škofov in apostolskega nuncija.

Delovanje Svetega urada v Furlaniji

V drugem delu so predstavljene nekatere splošne informacije, zadevajoče verske sodnike, sestavo sodišča Svetega urada v oglejski škofiji in dejanski inkvizicijski postopki: sodni pozivi, prijave, uradne informacije in procesi.

Procesni fascikli

V tem delu članka je podan bolj natančen kronološki pregled odprtih postopkov videmskega Svetega urada za zločine proti veri, ki so bili zagrešeni na sedanjem ozemlju Republike Slovenije:

- formalni proces proti duhovniku Štefanu da Arbe
- formalni proces proti Lenci Longo
- formalni proces proti Petru Kupljeniku
- skrajšani postopek proti Filipu Rodolfu
- formalni proces proti Juriju Rosi
- prijava proti Lovrencu baronu Echu
- skrajšani postopek proti Marinu Sporeniju
- obvestila proti Ugu Ughiju
- zaključki

Na koncu najdemo analizirane, predstavljene pa so še nekatere splošne ugotovitve, ki izvirajo iz proučenih inkvizicijskih fasciklov in ponujajo pojasnila bodisi o načinu, na katerega je inkvizicija opravljala svoje delo nadzora nad verniki, bodisi o represivni aktivnosti do obnašanj, ki so veljala za heterodoksa.

Povzetek

SVETI URAD NA SLOVENSKEM OZEMLJU

Prispevek obravnava inkvizicijske postopke, ki so jih vodili Sveti urad oglejskega patriarha in škofija

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 912.43(262)"12"

Prejeto: 20. 2. 2012

Portulanske karte Sredozemlja – primer srednjeveške inovacije v pomorstvu

INES BEGUŠ

mlada raziskovalka,

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, SI-6000 Koper

e-pošta: ines.begus@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Portulanske karte, kasneje vezane tudi v atlase, so z grafičnimi komponentami in stilističnimi elementi predstavljale novost v kartografiji konec 13. stoletja. Bile so prvi zemljevidi, ki so bili opremljeni s kompasno mrežo in merilom, s katerima so uporabniki lažje določali oddaljenost od zelenega kraja in smer plutja. Središči izdelave portulanskih kart Sredozemlja sta bili Benetke in balearski otok Majorca. Namen prispevka je podrobneje predstaviti portulanske karte in atlase, način izdelovanja, namen ter izdelovalce in uporabnike.

KLJUČNE BESEDE: portulanska karta, portulanski atlas, kompasna mreža, majorška kartografija, beneška kartografija

ABSTRACT

PORTOLAN CHARTS OF THE MEDITERRANEAN – AN EXAMPLE OF A MEDIVAL NAUTICAL INNOVATION

Portolan charts (later also bound into atlases) with their graphic components and stylistic elements were a cartographic novelty at the end of the 13th century. They were the first maps to include a wind network and scale, which made it easier for users to determine the distance from their destination and their sailing direction. In the Mediterranean, such charts were produced mostly in Venice and in the Balearic Island of Majorca. The article provides a detailed description of Majorcan portolan charts and atlases, their purpose and methods of compilation; it further describes their makers and users.

KEY WORDS: portolan charts, portolan atlases, wind network, Majorcan cartography, Venetian cartography

Uvod

Povečana trgovska dejavnost, težnje po širjenju ozemelj in potovanja so v 13. stoletju sprožili potrebo po natančnejših predstavah o Sredozemskem morju in njegovih obalah. Zahodnoevropska kartografija je zaradi cerkvene sholastike nazadovala, medtem pa je vzhodni, islamski svet znanosti zaradi številnih preseljevanj na južne in jugozahodne obale Sredozemlja doživel razcvet. Arabci so med ekspanzijo v 9. stoletju pričeli prvi obujati dela helenističnih kartografov, med katerimi sta bila najpomembnejša Marinus iz Tira in Ptolemaj. Al-Idrisijeva *Tabula Rogeriana*, Magrebška karta ter *mappaemundi* Pirija Reisa so najvidnejša dela muslimanskih kartografov tudi za pomorsko kartografijo. *Tabulo Rogeriano*, na kateri sta predstavljena evrazijski kontinent v celoti ter severnoafriška obala, je leta 1154 Al-Idrisi izdelal za Rogerja II., kralja Sicilije. Magrebška karta iz 13. oziroma 14. stoletja prikazuje Sredozemlje, obale zahodne Evrope in sever Afrike, delo osmanskega admirala in kartografa Piri Re'isa pa poleg zahodne obale Evrope in severne Afrike prikazuje še obale Brazilije.¹

Z razmahom trgovine v zadnjih stoletjih srednjega veka se je tudi v zahodnem Sredozemlju pokazalo zanimanje za natančnejše in uporabnejše zemljevide, kot jim jih je v tistem času ponujala samostanska kartografija v obliki T-O kart z verskimi motivi.² V ospredje je prišla funkcionalnost kart, zato so jih začeli opremljati z bolj tehničnimi podatki. Skupaj z izpopolnjenimi navigacijskimi instrumenti, kot so kompas, peščena ura, sekstant ipd. so njihovi lastniki lahko natančneje določali smer, dolžino in hitrost potovanja. V ta namen se je v 14. stoletju na Apeninskem polotoku ter kmalu potem še na otoku Majorca v Balearih razmahnilo izdelovanje nove vrste zemljevidov, ki so z grafičnimi komponentami in zanje značilno stilistiko predstavljali veliko novost v kartografiji. Tako imenovane portulanske karte so sprva prikazovale ob-

močje Sredozemlja, vključno s Črnim morjem in obalami severne Afrike, kasneje pa upodobljeno območje prek zahodnih obal Atlantika širile proti Severnemu morju, kar sovpada s smermi širjenja trgovine v poznem srednjem in zgodnjem novem veku. Od drugih zemljevidov so se portulanske karte razlikovale po kompasni mreži in merilu, ki sta se takrat prvič pojavila na zemljevidih, novost pa je bila tudi toponimika na kartah, saj je zajemala samo obalna območja in otoke, ne pa tudi krajev v zaledju.

V nadaljevanju bodo obravnavane portulanske karte majorške in italijanske šole, ki se med seboj razlikujeta predvsem po stilističnih elementih; prva šola je poznana po bogatih ornamentih, italijanske šole pa veljajo za njeno nasprotje. Strogost, funkcionalnost in zmernost v dekoraciji so bile značilne za italijanske portulanske karte v 14. stoletju, kartografski in dekorativni elementi so se na njih pojavili redko in le če je bilo to smiselno oziroma če so izdelovalci na željo kupca izdelali bolj razkošno karto. Prepletanje kultur in znanja v naslednjih desetletjih je spodbudilo tudi italijanske ustvarjalce k lepšim in stilsko bogatejšim kartam. Majorški kartografi so ohranjali stike s svojimi italijanskimi znanci in s tem širili vpliv ene šole na drugo. Sodelovanje med njimi so spodbudile še migracije judovskih kartografov na Apeninski polotok, posledica pa so bile nenehne spremembe v stilskem izražanju avtorjev, ki so omilile kontrast med majorškimi in italijanskimi kartami. Namen portulanskih kart se je širil: izdelovali so jih za izobraževalne namene ali darila, ki so si jih med seboj podarjali premožnejši sloji.

Teorije o kraju in načinu nastanka prve portulanske karte Sredozemlja

V preteklosti so »s pojmom portulanska karta razumeli izris obalne črte, pristanišč in mrež vetrov, portulan pa je predstavljal le pisni opis obale, pristanišč in vsega, kar bi bilo lahko uporabno za plovbo.«³ Termin »portulan« je nastal iz latinske besede »portus« (luka). Najprej so bili to priročniki za obalno navigacijo, ki so vsebovali predvsem podatke in sezname o pristaniščih vzdolž obale ter navedbe razdalj in smeri med njimi ipd. Poleg tega se je ime portulan uveljavilo tudi za zemljevide, ki so največkrat spremljali omenjena navodila in so bili v uporabi za pomorsko navigacijo od 14. do 17. stoletja.⁴ V drugi polovici 19. stoletja je izraz 'portulan' postal sinonim tako za priročnike za plovbo v besedilni obliki, ki so se takrat, ko so nastali, dejansko imenovali portulani,

¹ Slukan Altić: *Povijesna kartografija*, str. 89.

² Za zgodnesrednjeveško karto je bila značilna upodobitev Zemljine oble v obliki ravne plošče s središčem v Jeruzalemu ali Rimu. Obla se je delila na zgornji in spodnji del; zgornji del je zavzemal azijski kontinent, spodnji del pa sta si delili Evropa na levi in Afrika na desni strani. Azijo je od spodnjih dveh kontinentov delila reka Don, Evropo in Afriko pa Nil ali Sredozemsko morje, odvisno od njihove orientiranosti. Celotno ploščo je oblival ocean (to pa predstavlja črko O), v katerega so se iztekale reke oz. morje, izrisane v obliki črke T. Takšno razlaganje sveta je bilo bližje rimskim naukom (Škiljan: *Mappa mundi*, str. 50–51; Slukan-Altić: *Povijesna kartografija*, str. 85; Matvejević: *Mediteranski brevir*, str. 113).

³ Conti: *Portolano e carta nautica*, str. 55.

⁴ Fridl: *Metodologija tematske kartografije*.

kakor tudi za pomorske karte, ki so največkrat dopolnjevale omenjene priročnike.

Strokovnjaki za kartografijo in pomorsko zgodovino niso enakega mnenja o načinu nastanka portulanskih kart. Predvsem v 20. stoletju so se na podlagi novih spoznanj in raziskav razvile različne teorije, vendar je kljub temu nastanek kart do danes ostal nepojasnen. Prav tako je ostalo odprto vprašanje, katero sredozemsko območje ali mesto je zibelka portulanskih kart. Ta polemika je razdelila raziskovalce v dve skupini: prvi zagovarjajo stališče, da izvirajo z Majorke oziroma iz Katalonije, drugi pa so bolj naklonjeni možnosti, da so bili prvi izdelovalci italijanski avtorji.

Prvi, ki je konec 19. stoletja v svojem delu *Periplus* predstavil hipotezo o nastanku portulanskih kart, je bil švedski kartograf A. E. Nordenskiöld. Po njegovem mnenju je prototip natančnejše pomorske karte Sredozemskega in Črnega morja nastal kot sestavljanica iz več skic ali zemljevidov in novih podatkov pomorščakov. »Portulanske karte moramo razumeti kot zveste kopije in interpretacije dokumenta, ki sem ga tu [...] poimenoval 'običajni portulan'«. ⁵ Ta 'običajni portulan' se po njegovih trditvah zgleduje po zgodnejših kartah portulanov s konca 13. stoletja, vsa preostala dela, od del genovskega kartografa Pietra Vesconteja naprej, pa naj bi bila kopije starejših del, ki so jih kartografi skozi stoletja dopolnjevali s toponimiko, orografskimi elementi, dekoracijami ipd.

Kot dokaz o nastanku portulanske karte na Majorci je Nordenskiöld izpostavil katalonsko mersko enoto legua, ⁶ a ni upošteval dejstva, da so legua kot mersko enoto uporabljali že Rimljani v antični dobi. ⁷ Da karte izvirajo iz Katalonije, se strinja tudi Winter, ki je kot svoj argument navedel toponimijo in rožo vetro. Ta se je prvič pojavila v majorškem *Atlasu català* iz leta 1375 (Bibliothèque Nationale, Pariz). ⁸ Preostala večina starejših avtorjev (Laguarda Trias, 1964, Reparaz, 1930) dokaj nekritično dopuščata obe možnosti, da je prva portulanska karta nastala na otoku Majorka ali na Apeninskem polotoku, od koder izvirata prototipa portulanskih kart Carta

Pisana (Bibliothèque Nationale, Pariz), ki je nastala ok. leta 1270, in Carta Cortona (Pubblica Biblioteca Comunale e dell'Accademia Etrusca, Cortona) s konca 13. stoletja. Obe karti sta delo anonimnih avtorjev genovskega rodu iz 13. stoletja. Carta Pisana je po teoriji B. R. Motza – nekateri avtorji so do njegove teze skeptični – nastala na osnovi podatkov o smereh plovbe in izračunanih razdaljah, zapisanih v najstarejšem ohranjenem portulanu italijanskega izvora *Compasso da Navegare*, izdelanim v letih 1248–1256. ⁹ To trditev je štiri desetletja kasneje natančneje preučil Lanman na podlagi analize štirih portulanov: *Compasso da Navegare* (ok. 1255) in *Parma-Magliabecchi* (ok. 1430) ter karte Carta Pisana (ok. 1270) in pomorske karte *Mateusa Prunesa* iz l. 1559 (original je bil izdelan ok. 1480). Prišel je do sklepa, da so si srednjeveške italijanske portulanske karte zelo podobne po projekciji in namenu, torej služiti pomorščakom pri plovbi. *Compasso da Navegare* je po njegovem mnenju predelana izdaja starejšega dela, po katerem so se pomorščaki lahko orientirali med plovbo, vendar ni vseboval dovolj podatkov, ki bi bili potrebni za izdelavo portulanske karte. ¹⁰ Prva tovrstna karta s podpisom izdelovalca je prav tako delo Genovežana Pietra Vesconteja iz leta 1311 (Archivio di Stato, Firenze), to pa naj bi dodatno dokazovalo, da je zibelka portulanskih kart Apeninski polotok. Genovski izvor prve portulanske karte naj bi potrdila tudi znana zgodba o potovanju francoskega kralja Ludvika Svetega v bitko sedme križarske vojne leta 1270. Med plutjem s Sardinije proti Tunisu naj bi kralj ukazal pomorščakom, Genovežanom, prinesiti karte sveta *mappaemundi*, da bi z nje razbral oddaljenost do pristanišča Castel Castre. Karta naj bi bila podobna *Carti Pisani*. ¹¹

Novejši avtorji so bolj usmerjeni k iskanju odgovorov na vprašanja o načinu nastanka kart. Zaradi potrebe pomorščakov po natančnejših kartah in uporabnosti novih merilnih instrumentov so nastale knjige z navedbami smeri potovanj (*derroteros*) ali portulani, ki naj bi »temeljili na empiričnem znanju pomorščakov, uporabljenem za izdelavo portulanskih kart«. ¹² Za druge avtorje sta bila ključnega pomena kompas in projekcija, v kateri so bile karte izrisane, saj sta bila pomembna pripomočka pri določanju smeri plutja. To je omogočilo pomorščakom plutje čez odprto morje v zimskih obdobjih in ob slabem vremenu. ¹³

⁵ Nordenskiöld: *Periplus*, str. 18.

⁶ Nordenskiöld: *Periplus*, str. 47.

⁷ Legua – merska enota, ki so jo uporabljali v Galiji že za časa Trajana. Ime je galsko in izvira iz keltščine. Španski jezik ga je prevzel iz latinskega imena »leuga«. Prvotno je njena vrednost predstavljala 1,5 rimske milje, v kasnejših obdobjih pa so se iz nje razvile različne vrednosti dolžinskih enot. V prvi polovici 13. stoletja je v Španiji 1 legua predstavljala 3 rimske milje, v 15. stoletju pa je prevzela vrednost 4 rimskih milj (Laguarda Trias: *La aportacion científica*).

⁸ Rosselló i Verger: *Cartes i atlas portolans*, str. 341.

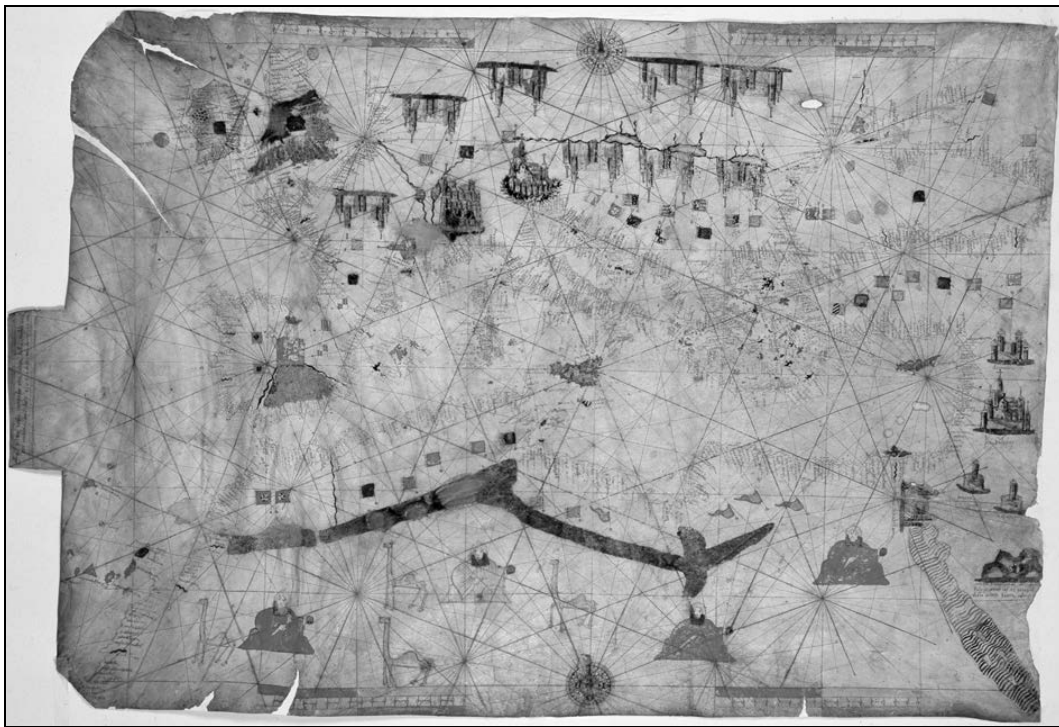
⁹ Rosselló i Verger: *Les cartes portolanes mallorquines*, str. 43.

¹⁰ Lanman: *On the origin of Portolan charts*.

¹¹ Rosselló i Verger: *Cartes i atlas portolans*, str. 342.

¹² Bujosa: *La cartografía mallorquina*, str. 32.

¹³ Campbell: *Portolan Charts*, str. 384–386.

*Pietro Russo: Portulanska karta Sredozemlja, Črnega in Azovskega morja, 1508
(Consorti de les Drassanes Reials i Museu Marítim de Barcelona)*

V prehodnem obdobju med 12. in 13. stoletjem je bilo po eni strani vse več potovanj in načrtovanj le-teh, po drugi strani pa je uporaba peščenih ur in kompasov omogočila natančnejša merjenja in nadziranja smeri plovb. Srednjeveško delo *Liber de existencia riveriarum*¹⁴ potrjuje, da so bile prve portulanske karte sinteza več informacij pomorščakov, ki so se nanašale na razdaljo ter smer plutja. Pomorščaki so po svojih zapisih izrisali skice območij, ob katerih so pluli, pri tem pa so upoštevali meritve in izračune razdalj, smeri plovbe in opise videnega. Pri pretvarjanju pisnih podatkov v grafično obliko so si prvič pomagali z uvedbo dveh novih kartografskih elementov, mrežo vetrov in merilom. Prva je z označenimi 16 ali 32 smermi vetrov pripomogla k lažjemu določanju smeri plovbe, verjetno pa je bila tudi v pomoč pri izrisovanju obale in pri prerisovanju novih kart. Z določitvijo merila v decimalnem sistemu so pri risanju in kasneje ob

plutju lahko natančneje merili razdalje med točkami in kote. Danes imajo merila zgodnejših portulanov pomembno vlogo pri ugotavljanju kraja in časa nastajanja prvih portulanskih kart. Ta sistem se do vpeljave arabskih števil ni širše uveljavil v zahodni Evropi, saj ni ponujal prednosti pri izvajanju aritmetičnih operacij z uporabo rimskih števil. V primeru, da so decimalni sistem res uporabljali že pri prvih portulanih, je čas njihovega nastanka mogoče povezati s časom uvajanja arabskih števil v sredozemskem prostoru.¹⁵ Uporaba teh dveh elementov naj bi postavila temelje za nastanek novega tipa pomorskih kart in hkrati nakazala kraj njihovega nastanka: »Če so portulanske karte v zahodni Evropi nastale kot grafične upodobitve opisnih podatkov v merilu in če je za pomanjšavo razdalj uporabljen decimalni sistem, je mogoče domnevati, da se niso pojavile prej kot v prvih letih 13. stoletja v toskansko-ligurijskem obalnem območju ali ob koncu stoletja v kulturno bolj obrobni območjih.«¹⁶

Danes velja, da je najstarejša ohranjena portulanska karta delo znanega avtorja Pietra Vesconteja iz leta 1311, čeprav naj bi italijanska kartografska šola pričela delovati v skoraj istem časovnem obdobju kot katalonska šola.¹⁷ Njegovo delo je izšlo

¹⁴ *Liber de existencia riveriarum et froma maris nostri mediterranei* (v prevodu »Knjiga o položaju obal in obliki Sredozemskega morja«) naj bi nastala med letoma 1160 in 1200 v Pisi. Knjiga je po vsebini podobna portulanu, saj vsebuje opise obal s smermi in razdaljami med dvema objektoma, poleg tega pa so v njej podane tudi informacije o nekaterih zalednih mestih. Knjigi/portulanu je bila verjetno priložena tudi karta, a se ni ohranila (Edison: *The World Map*, str. 43–44).

¹⁵ Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 513–514.

¹⁶ Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 515.

¹⁷ Rosselló i Verger: *Cartes i atles portolans*, str. 341.

pred nastankom prve znane majorške portulanske karte izdelovalca Angelina Dalortoja/Dulceta iz leta 1339 (Pariz, Bibliothèque Nationale). Z izidom novih kart majorškega izvora – Winter¹⁸ jih v svojem delu poimenuje anonimna karta iz Londona, karta Dalortoja 1330 in karta Dulceta 1339 – se je po Vesconteju začel nov, katalonski stil risanja. Prazna območja v zaledju, značilna za italijanske karte, so nadomestili izrisi gorskih verig in dekorativne podoobe, prvič so se pojavile skandinavske obale.

Interpretacij o kraju in načinu nastanka prve srednjeveške portulanske karte je veliko. Mešanje kultur, znanja in jezikov v tistem času bi lahko pomenilo tudi to, da je zibelka prve srednjeveške portulanske karte italijansko ozemlje pod delnim vplivom katalonske kulture ali pa tudi obratno. Zaradi pogostih kopenskih in pomorskih potovanj ter živahne trgovine v poznem srednjem veku je dobro uspevalo izdelovanje kart v zahodnem in vzhodnem delu Sredozemlja. Z novostmi so mojstre seznanjali pomorščaki, obstajalo pa je tudi sodelovanje med različnimi kartografskimi šolami oziroma delavnicami. To se kaže v prirejenih toponimih tako iz latinskih, katalonskih in italijanskih poimenovanj kakor tudi v uporabi podobnih kartografskih izraznih sredstev. Winter je na primer pri pregledovanju šestih katalonskih portulanskih kart našel latinske besede ali imena, zapisana v katalonski obliki, to pa pripisuje »nehotenim lapsusom, običajnim za govorico risarjev.«¹⁹ Prav tako so na kartah italijanizmi, na primer celo v priimku avtorja karte Dalortoja, ki se sicer v katalonski obliki zapisuje kot Dulcet.

Faze izdelovanja in reprodukcijski proces

Kar nekaj različnih načinov izdelovanja in razmnoževanja kart je ohranjenih v pisnih virih. Najzgodnejši ohranjeni opis je delo Martina Cortésa de Albacara iz leta 1545. *Breve compendio de la esfera y del arte de navegar* je poleg portulanskih kart in knjižnih zbirk kart edini pisni dokument, s pomočjo katerega številni raziskovalci poskušajo rekonstruirati način navigacije v tistem obdobju in postopke izdelovanja portulanskih kart.²⁰ Postopne faze izdelave je Cortés opisal v poglavju z naslovom *De la composición de la carta de marear*, v katerem izdelovalcu kart priporoča, naj najprej izbere primeren kos pergamenta ali papirja želene velikosti ter s črnim črni-

lom nariše dve pravokotni premici, eno horizontalno (v smeri vzhod–zahod) in eno vertikalno (v smeri sever–jug), tako da se sekata na sredini pergamenta ali papirja. Nato naj izriše komaj viden krog, dovolj velik, da bo zasedal skoraj celotno karto, s središčem v presečišču prej narisanih črt. Vsak kvadrant kroga naj razdeli na 8 enakih delov, da nastane 32 označb na navidezni krožnici – smeri vetrov, te pa naj kartograf poveže med seboj tako, da bodo glavne izrisane s črno (S, J, V, Z, SV, JV, SZ, JZ), smeri vetrov na polovici med črnimi smermi z zeleno barvo (SSV, VSV, VJV, JJV, JJZ, ZJZ, ZSZ in SSZ) in smeri vetrov na polovici loka med črnimi in zelenimi smermi z rdečo barvo. Vsem 32 črtam je potrebno narisati vzporednice v ustrezni barvi, ki sekajo označbe, vendar ne smejo potekati znotraj osrednje rože vetrov. Potem je treba narediti obris zelene obale na kosu posebnega tankega in prosojnega papirja (papir so obdelali z namakanjem v lanenem olju, potem pa posušili na soncu). Kartograf naj ga pritrdi z voskom na original z izrisano mrežo vetrov in nanj prerise premici S–J, V–Z, da bi mu bili kasneje za orientacijo pri prekrivanju obeh risb. Drugi papir, z ene strani dobro obdelan z dimom, naj kartograf vloži med prosojen papir z obrisom obale in pergament ali papir z mrežo vetrov, na katerem bo dokončal karto, in nato z iglo obriše obalo tako, da bo prah papirja puščal sled na pergamentu. Sled naj izriše s črno barvo, da bo dobil obris obale, ostanke saj pa naj odstrani z drobtinami skorje, ko se barva posuši. Potem naj zapiše še imena pristanišč in geografskih območij (torej toponimi), najprej tistih z rdečo barvo in nato preostalih s črno, potem pa naj pridejo na vrsto ornamentni motivi in izris grafičnega merila v merski enoti legua ali stopinja. Če na karti kartograf ne zapiše merskih enot, lahko uporabniki za osnovno mersko enoto uporabljajo razdaljo med rtom San Vicente in otokom Berlinga, ki sta med seboj oddaljena pribl. 3°.²¹

Risanje z iglo v osmojen papir, pritrjen na pergament, je bil le eden od možnih postopkov za prerisovanje obale in drugih elementov karte, čeprav papir ni bil dovolj obstojen material za večkratno uporabo. Poleg tega se je papir, pomočen v laneno olje, kot ga opisuje Cortés, pojavil šele v 15. stoletju. Prej so kot material za šablono uporabljali naoljen pergament, vendar je moral biti pergament napet na statvah in zaščiten pred soncem, da se ni skrčil. Tretja možnost je bila prerisovanje kart s pomočjo damasta oziroma tkanine. Ta je bila ob-

¹⁸ Winter: Catalan Portolan maps.

¹⁹ Winter: Catalan Portolan maps, str. 7.

²⁰ Na Cortésovo delo so se oprli tudi Campbell: Portolan Charts; Bujosa: *La cartografía mallorquina*; Pujades: *Les cartes portolanes*; Martínez: *La Cartografía Náutica*, idr.

²¹ Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 471–472; Martínez: *La Cartografía Náutica*, str. 32.

stojnejša in trpežnejša kot preostala dva materiala. Poleg Cortésovega opisa reprodukcije kart s papirjem je bila v podobnem času razširjena še ena metoda. V svoji kroniki *Nautica Mediterranea* iz leta 1602 jo pojasnjuje Bartolomeo Crescenzo. S pritiskanjem igle po vzorcu skozi primeren material so nastale luknjice, čez te pa so potem potresli ploščev prašek in ga drgnili s krpo po pergamentu, da je nastal obris prerisanega vzorca. Prašek so nato odstranili in luknjice najprej združili v tehniki 'suhe igle' (luknjice so med seboj združili s praskanjem) ter jih poudarili ali samo povezali s črnilom in pri tem niso uporabili nobene grafične tehnike – odvisno od spretnosti izdelovalca.²²

Izdelovalci so se pri prerisovanju dosledno držali glavne predloge, spreminjali so le velikost oziroma merilo izbranega območja. Pri tem so si pomagali z mrežo kvadratov, položeno prek originala, in nato vzorec prerisovali v kvadrate, izrisane v povečanem ali pomanjšanem merilu na novem listu pergamenta.²³ Z razmahom kartografske dejavnosti in s hitro reprodukcijo so kartografi težko sledili novim informacijam in kritikam pomorščakov, ki so uporabljali njihove karte, zato so te le malokrat prilagodili, predvsem takrat, ko so spremembe pomenile rentabilnost v tržnem smislu. V tem primeru so šablone popravili ali jih naredili na novo.²⁴

Kartografski elementi kart: kompasna mreža, projekcija, magnetna deklinacija in merilo

Mreža vetrov na srednjeveških navtičnih kartah je po Cortésu nastala najprej z izrisom dveh črt, ene navpične in ene vodoravne, ki sta se sekali na sredini pergamenta. Potem so izrisali krog s središčem v preseku premic in ga razdelili na 16 ali 32 enakih delov. Simetrično ležeče točke na krožnici so povezali med seboj in znotraj krožnice izrisali rožo vetrov. Imena osmih glavnih smeri so poimenovali po vetrovih, od tod tudi ime roža vetrov. Tako je tramontana nakazovala sever, burja severovzhod, levant vzhod, jugo jugovzhod, oštro jug, lebič jugozahod, ponent zahod in maestral severozahod.²⁵ Prepoznavanje osmih smeri, iz katerih pihajo vetrovi, je bilo značilno že v Ptolemajevi dobi. Gostejša mreža črt v 32 smereh, ki so jo uporabljali na srednjeveških portulanih, je omogočala natančnejše določanje položaja, saj je bila razlika v kotu med dvema smerema le 11° 15'.

Mrežo vetrov so dodelali tako, da so vsem črtam v mreži skozi presečišča na krogu potegnili vzporednice. Dobili so kompasno mrežo, ki je bila v pomoč pri določanju smeri plovbe. Z delno ali v celoti izrisano mrežo kompasnih črt so si kartografi pomagali tudi pri risanju obrisov obale, to pa pomeni, da je imela mreža dvojno vlogo, bila je kot osnova za prerisovanje kart in kasneje za orientacijo pri določanju smeri plovbe. Sprva so bili pomorci prepričani, da magnetna igla na kompasu kaže v smer geografskega severa, zato niso upoštevali magnetne deklinacije,²⁶ sever pa je na portulanskih kartah v resnici predstavljal magnetni sever, zato smer vzhod–zahod na portulanskih kartah pravzaprav predstavlja približno smer ZSZ–VJV na današnjih kartah.²⁷

Po nekaterih teorijah o projiciranju Zemljine površine na ravno ploskev naj bi za portulanske karte uporabili »namerno projekcijo« (*intentional projection*), v kateri so izrisali osnutke prvih kart.²⁸ Vendar večinsko mnenje to stališče zavrača, saj meni, da so namesto tega karte brez projekcij oziroma da je vsakršna projekcija naključna. Ker na kartah ni geografske mreže, so jo strokovnjaki poskusili dodati, vendar kljub temu ni bilo mogoče razbrati posebnih zakonitosti v projiciranju območja na ravnino.²⁹ Tudi dejstvo, da niso poznali magnetne deklinacije, dokazuje, da so portulanske karte nastajale le na podlagi vsakodnevnih izkušenj pomorščakov in meritev s pomočjo kompasa in pečene ure. Dokaz, da je mogoče s pomočjo takšnih meritev izrisati zelo 'realistično' karto, naj bi bila Mercatorjeva projekcija iz leta 1569. Ključ do njegovega uspeha je bila projekcija loksodromnih krivulj v ravne, preme črte,³⁰ to pa je prepričalo nekatere avtorje, da naj bi enaka projekcija obstajala že na portulanskih kartah oziroma da so te karte uporabljale podobno projekcijo: »navtične karte iz 14., 15. in 16. stoletja kažejo, da se njihova projekcija precej ujema z Mercatorjevo.«³¹

Vse portulanske karte so bile opremljene z grafičnimi merili ali vsaj z navodili o enotah in njihovih vrednostih. Merilne lestvice so bile izrisane na ob-

²² Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 479.

²³ Campbell: *Portolan Charts*, str. 392.

²⁴ Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 480.

²⁵ Lanman: *On the origin of*, str. 5.

²⁶ Magnetna deklinacija (odklon) – razlika v kotu med geografskim in magnetnim severnim tečajem oziroma odklon magnetne igle od smeri meridiana (poldnevnik). Ker se položaj severnega tečaja spreminja, se spreminja tudi odklonski kot (Kladnik et al.: *Kartografska projekcija*).

²⁷ Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 514.

²⁸ Več o kartografiji glej Peterca, *Kartografija*; določena poglavja v: Perko: *Atlant*; Slukan Altič: *Povijestna kartografija*.

²⁹ Campbell: *Portolan Charts*, str. 385.

³⁰ Lanman: *On the origin of Portolan charts*, str. 53; Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 514.

³¹ Nordenskiöld: *Periplus*, str. 17.

robjih kart kot del mreže ali kot samostojni element, ločevale pa so se po oblikah in poslikavah, odvisno od ustvarjalnosti izdelovalca. Merski enoti sta bili rimska milja (pri tem je bila najmanjša vrednost 10 milj) ter legua. Kot primer izdelave merila lahko navedemo Cortesova navodila iz 16. stoletja. Po njegovih navodilih naj bi izdelovalci za izris skale najprej narisali trak z dvema vodoravnima vzporednicama, med seboj oddaljenima za približno dva prsta. Trak bi moral biti dovolj dolg, da bi na njem lahko označili vsaj 300 leguj, 100 od teh jih je moralo ležati med dvema vzporednima vertikalnima kompasnima črtama. Teh 100 leguj so najprej razdelili na 50 in nato vsako polovico še na štiri dele, tako da je nastalo osem delov s po 12,5 leguami.³² Največkrat je bil vsak drug od osmih delov razdeljen še na pet odsekov, ločenih s štirimi pikami. 12,5 legue je bilo enakovrednih 50 miljam, vsak manjši odsek od petih pa 10 miljam. Iz tega je mogoče izračunati, da je bila 1 legua enaka 4 miljam,³³ vendar takšno razmerje med merskimi enotami ni veljalo za vsa obdobja enako. Nihanje vrednosti merskih in drugih enot je bilo v tistem času običajno in odvisno od dežele, ki je določene enote uporabljala.³⁴

Toponimika

Po Campbellu³⁵ je toponimika srce portulanske karte, saj z njo opazujemo filološke in lingvistične spremembe, vpliv jezika ene družbe na jezik druge, preučujemo paleografijo in ne nazadnje tudi spremembo števil krajev zaradi spremembe merila kart. S pomočjo krajevnih imen je mogoče poiskati sorodnost med dvema kartama, odsotnost ali navzočnost krajev lahko povežemo s pojavom urbanizacije in drugih družbenih dejavnikov (na primer epidemij, množičnih migracij), ki so zaradi demografskega opustošenja izbrisali mesta s kart. Prav tako imajo toponimi pomembno vlogo pri odkrivanju napredka kartografije oziroma nazadovanja in pomagajo pri določanju časa nastanka in avtorja, če ta ni podpisan.

Najvidnejša lastnost toponimov je navzočnost dveh barv; črne, ki so jo uporabljali za zapis večine

toponimov, in rdeče, s katero so izpisali pomembnejša pristanišča, mesta in otoke. Način zapisa krajevnih imen in preostalih zabeležk na portulanskih kartah je odvisen od tega, kdo je karto izdelal. Če je isti toponim na različnih kartah zapisan na več načinov, je lahko kot indikator pri ugotavljanju izvora, jezika, šole ali časovnega obdobja. Razlike v zapisu istega poimenovanja so bile pogosto posledica nepravilnega prepisovanja besed ali vpliva jezika druge kulture, zato lahko med toponimi najdemo latinizme, italijanizme, katalonizme, galicizme, islamizme itd.

Imena vetrov ne spadajo med toponime, vendar jih lahko zaradi njihove stalne prisotnosti na kartah štejemo k njim. Izvorno gre za besede iz vulgarne italijanščine. Pojavljajo se v različnih oblikah, mešanici takratnih ljudskih jezikov (katalonščina, grščina, arabščina in različic italijanskih oblik, kot sta na primer govor Benečanov in Genovežanov) in veljajo za nekakšno »linguo franco« v kartografiji. Abraham Cresques je v Atlesu català ponudil dve vrsti poimenovanj vetrov na dveh različnih folijih, prvo v mešanici beneške, genovske, grške in arabske jezikovne oblike: tramuntana, grego, leuante, laxaloch, metzodi, labetzo, ponente, magistro in drugo, katalonsko: tramuntana, grech, levant, exeloch, migjorn, lebeg, ponent, mestre.³⁶

Ornamentni elementi: roža vetrov, vinjete mest, zastave, barve in drugi dekorativni elementi

Upodobitev rože vetrov na portulanskih kartah je bila v principu kot pomoč pri določanju smeri plovbe. Sekundarno je pomenila okrasni element, ki je določal končno vrednost karte, za nekdanje in današnje strokovnjake pa je pomemben sestavni del karte pri določanju časa in kraja nastanka.

Prva roža vetrov se je pojavila v delu Cresquesa Abrahama Atles Català leta 1375. Izrisana je na kompasni mreži, kar je izjemen primer. Skozi njo potekajo štiri črte vetrov, ki predstavljajo 8 glavnih smeri neba v preprosti obliki z malo okrasja. V 14. in 15. stoletju se je število smeri na vetrnih rožah pomnožilo s 4, 8 na 16 in nato 32, od 16. stoletja dalje pa so bile rože vetrov tudi kot dekorativni element. Postale so bogatejše v obsegu, imenih, barvah in okrasju. Za označitev severa so izdelovalci uporabljali različne simbole, najpogostejša

³² Laguarda Trias: *La aportacion científica*, str. 18.

³³ 12,5 legue x 8 = 100 legue; 50 milj x 8 = 400 milj.

³⁴ Do 18. stoletja oz. do poenotenja merskega sistema v večjem delu Evrope so evropske dežele uporabljale v različnih časovnih obdobjih različne merske enote, katerih vrednosti so nihale, odvisno od novih tehnik, ki so omogočile natančnejše merjenje sprememb v gospodarstvu (npr. inflacija/deflacija pri vrednotnih denarja), političnih sprememb (v času francoske revolucije poenotijo metrski decimalni sistem) idr. (Kula: *Le mesure e gli uomini*).

³⁵ Campbel: *Portolan Charts*, str. 415.

³⁶ Rosselló i Verger: *Els italianismes*, str. 49–51. V slovenščini si prevodi vetrov sledijo v tem vrstnem redu: tramontana, burja, levant, jugo ali široko, oštro, lebič, ponente in maestral.

sta bila konica oziroma kopje in cvet lilije, ki se je ohranil kot simbol francoske krone še iz časov križarskih vojn.³⁷ Simbolna je bila tudi oblika rož, prikazana kot zvezda Severnica z označenimi inicialkami vetrov.

Upodabljanje pomembnejših mestnih zgradb ali trgov na portulanskih kartah se je začelo skoraj sočasno kot upodabljanje rož vetrov. Prve vinjete so nastale na italijanskih kartah in prikazujejo italijanska mesta v času, ko so karte nastajale. Težnja po čim bolj realističnih izrisih pomembnejših mest, kot sta bili Genova in Benetke, je izdelovalce v 15. in 16. stoletju včasih zavedla v pretirano upodabljanje detajlov. Srednjeveška urbana ikonografija je združila dve obliki prikaza mest oziroma njihovih reprezentativnih zgradb: pogled s sprednje strani (frontalna perspektiva) in s strani z vrha (nagnjena perspektiva). Pri tej je bila tehnika risanja zahtevnejša in so zato vinjete bolj dekorativne kot koristne.³⁸ Pogosto so bila prikazana večja ter za trgovce in pomorščake pomembnejša mesta v Sredozemlju. Poleg vinjet mest so se pojavljale še slike pomembnejših prosto stoječih stolpov in cerkva z morjem, ki jih je obdajalo.

Zastave in grbi spadajo med manj zanesljive vire pri preučevanju zgodovinskih dejstev. »Prepoznavanje zastav je uporabno pri določanju oblasti na določenem prostoru v izbranem času, čeprav so včasih na kartah zastave vladarjev na območjih, ki jim v resnici niso pripadale.«³⁹ Izdelovalci kart so bili pogosto nedosledni pri izrisovanju simbolov in zaporedju barv na zastavah. Opaziti je mogoče celo različne oblike in barve enakih simbolov pri istem oblikovalcu. Redki tudi niso bili tisti, ki so želeli prikriti poraz svoje dežele v vojni in zasedbo svojega ozemlja, tako na primer ni zaznamovano, da so Portugalci zavzeli maroško Ceuto, oziroma tisti, ki so s pretiravanjem želeli izraziti svojo politično pripadnost.⁴⁰ Veliko mest je dolgo ohranjalo zastavo nespremenjeno, saj je ta pripadala mestu in ne vladarski oblasti. Oblast se je v določenih obdobjih zamenjala, to pa je lahko moteč dejavnik pri ugotavljanju zgodovinskih dejstev s pomočjo kart.

Izbira barve za označevanje naravnih pojavov in simbolov je bila prepuščena vsakemu izdelovalcu

posebej. Že Cortés je pri opisovanju izdelave portulanskih kart omenjal, da so kartografi za izris obale in kompasne mreže ter zapisovanje imen mest uporabljali črno, rdečo in zeleno barvo. Za označevanje in lažje ločevanje nekaterih otokov sta bili najpogostejši rdeča in modra barva. Tak barvni mozaik je bil značilen za grški arhipelag in Kanarske otoke z izjemo Gran Canarie, ki je bil pogosto obarvan zlato. Sicilija se pojavlja v različnih barvnih variantah, najpogosteje v zeleni, modri in zlati barvi. Zlata oziroma rumena barva je bila uporabljena tudi za Majorko kot zibelko katalonske kartografije in Ciper. Pomembnejši otoki so bili na nekaterih kartah opremljeni s simboli, na primer Rodos je bil označen z rdečo barvo in belim ali srebrnim križem, znakom viteškega reda ivanovcev, ki so ga zasedli leta 1309. Prav tako je bila Malta, darilo Karla V. iz leta 1522, zatočišče bratovščine vitezov, obarvana z rdečo oziroma modro barvo s štirikrakim simbolom. Majorka je bila izrisana s prekrizanimi rdečimi palicami, simbolom aragonske krone ipd. Različne barve so ustvarjalci uporabljali tudi za reke in morja. Nil, Ebro, Donava, Dneper se pojavljajo v rdeči, zeleni in modri barvi, odvisno od izbire kartografa. Izjema je Rdeče morje, saj je bilo v vseh obdobjih in pri vseh izdelovalcih izrisano v rdeči barvi.

Portulanske karte so imele tudi nekatere grafične in ornamentalne komponente. Te se razlikujejo glede na avtorje, obdobja in območja nastajanja kart. Tako lahko kompasno mrežo, rožo vetrov ter merske lestvice v nekaterih primerih štejemo med dekorativne elemente. Poleg tega krasijo portulanske karte še religiozni motivi, kot so Marija z otrokom, ki se je prvič pojavila na Rosseljevi karti iz leta 1464, križani Jezus in podoba sv. Krištofa. Redki niso niti simboli vladarjev, ki so se najpogosteje pojavljali na ozemljih Turčije in Afrike. K dekoraciji spadajo še okrasja z motivi sonca, rožami (vetrov), križi itd.

Tipologija in cene kart

Vrednost karte je bila odvisna od več dejavnikov. Največje razlike v cenah so bile med dekorativno bogato poslikanimi kartami in dekorativno skromnejšimi deli, ki so bila namenjena navigaciji na morju. Razlikovale so se tudi cene novih in rabljenih kart. V takšnih primerih je na vrednost karte vplival status prvega lastnika; bolj ko je bil premožen oziroma iz višjega sloja, dražje je lahko karto prodal.

Povprečna cena kart se je gibala od 30 do 40 barcelonskih sousov.⁴¹ Za primerjavo lahko nave-

³⁷ Matvejević: *Mediteranski brevir*, str. 148.

³⁸ Campbell: *Portolan Charts*, str. 396; Rosselló i Verger: *Cartes i atlas portolans*, str. 351.

³⁹ Rey Pastor: *García Camarero, La cartografía mallorquina*, str. 17.

⁴⁰ Npr.: Karta Albina de Canepa iz leta 1489, na kateri je avtor obalo Črnega morja poslikal z genovskimi zastavami, čeprav mesto na tem območju ni imelo več veliko oblasti (Campbell: *Portolan Charts*, str. 401).

⁴¹ 1 barcelonski funt je vreden pribl. 1,65 sousov.

dem, da je bila leta 1432 letna plača poveljnika palube v Barceloni 40 barcelonskih funtov (tj. približno 67 sousov), krmarja 27 barcelonskih funtov, ladijskih uslužbencev (ladjedelcev, tesarjev ...) od 15 do 19 barcelonskih funtov ter ladijskega zdravnika 10 barcelonskih funtov.⁴² Njihova cena se je prilagajala povpraševanju in višini plač kupcev, med temi pa so bili predvsem pomorščaki in mornarji.

Bistveno višje so bile cene za karte z dekorativnimi elementi. Njihova cena je bila odvisna od materiala, statusa kupca (ali je bil to premožen trgovec, plemič, vladar), velikosti karte in poslikave. Poslikane karte so bile pogosteje učni pripomoček ali darila, redkeje pa kot pripomoček za orientacijo pri plovbi. Kakšne so bile te karte, lahko vidimo iz opisov v naročilih in pogodbah med izdelovalci in kupci. Eden od poznanih primerov je naročilo flamskega trgovca Baldassarja degli Ubriachija, ki je med letoma 1399 in 1400 pri genovskem kartografu Francescu Beccariju naročil štiri razkošne mappaemundi, dve 'manjši' pravokotne oblike v velikosti 1,5 x 3 m in dve večji v velikosti 3,7 x 3,7 m. Glede na njihovo velikost je mogoče predvideti, da gre za stenske karte. Ubriachi je želel karte podariti tujim vladarjem in si s tem pridobiti dovoljenje za svobodno trgovanje z njihovimi kraljestvi. Kartograf je najprej izdelal modele kart in jih predstavil kupcu, ta pa mu je izplačal 190 sousov predujma za nakup materiala. 'Najbogatejša' karta izmed naročenih je bila okrašena s 770 podobami; imela je 145 upodobitev živali, 25 ladij in galej, 100 velikih in malih rib, 330 zastav mest in gradov in 130 dreves. Kartograf je 7 mesecev dela posvetil manjšima, kar zadeva sliko razkošnejšima kartama, in 4 mesece večjima kartama z manjšim številom okrasnih elementov. Končna cena vseh kart skupaj je znašala približno 3520 barcelonskih sousov, kartograf pa je zaradi slabo ocenjenega časa in dela, ki ju je posvetil izdelovanju kart in neuspešno sklenjene pogodbe z naročnikom, zaslužil le 22 sousov.⁴³

Cene kart so povišali dodani horoskopi, računске tablice in koledarji.⁴⁴ Nenavadne velikosti ali poslikana območja na kartah so zahtevala nove, večje šablone z novim merilom in več okrasnimi elementi, posledica pa so bili pogosto nenatančni izrisi, pa tudi nekaterih kartografskih elementov, na primer toponimije, ni bilo.

Uporaba ter izdelovalci in uporabniki kart

Do 14. stoletja se je izdelava kart dokončno preselila iz samostanskih skriptorijev v samostojne delavnice. Kakšna je bila povezava med skriptoriji in samostojno produkcijo zgodnjih kart, ni povsem pojasnjeno. Verjetno je šlo za spremembo pravil izdelovanja kart ali za možnost, da so bili zgodnejši praktiki izučeni kot pisarji v skriptorijih in so nato delovali kot samostojni obrtniki. Na to kaže več dejavnikov, recimo uporaba rdeče barve za pomembnejše besede je bila uveljavljena v srednjeveški tradiciji, to pa so prevzeli tudi kartografi. Veliko liturgičnih del je vsebovalo lunarne koledarje tako kot portulani, s pomočjo katerih so pomorščaki izračunavali čas plimovanja. Poleg tega so na kartah vidne še druge spretnosti, značilne najprej za skriptorje, na primer mešanje različnih barv in način uporabe teh na pergamentu, natančno prepisovanje besed in enotna pisava.

Hitrost izdelovanja je bila odvisna od velikosti karte, števila dekorativnih elementov in števila delavcev v ateljeju. Čas reprodukcije je moral biti čim krajši, saj so morali kartografi zagotoviti dovolj kart za domači in tuji trg ter hkrati uspešno konkurirati drugim izdelovalcem. Kako hitro so karte lahko izdelovali, je mogoče sklepati iz ohranjene pogodbe o dolgu Gabriela de Vallece iz 12. novembra 1433, v kateri je zapisano, da mora kartograf oziroma njegov atelje v šestih mesecih izdelati več kot 24 kart samo za odplačilo dolga trgovcu Villafrancu.⁴⁵

Portulanske karte so postale tako zelo uporaben navtični pripomoček, da so še mnogo let po nastanku novih, natančnejših navtičnih kart z geografsko mrežo obdržale dominantno vlogo. V principu je navtična karta bolj tematsko delo kot splošnageografsko, to pa pomeni, da je njen namen predstaviti uporabniku pomembnejše in prepoznavnejše geografske elemente, kot so rti, zalivi, otoki, kot pa geografsko natančne obrise obal. Razkorak v razmerjih med posameznimi območji karte torej ni bil vselej posledica površnosti izdelovalcev ali pomanjkanja primernih tehničnih instrumentov, ampak premišljeno dejanje kartografov. To potrjujejo tudi viri oziroma domneve o začetkih izdelovanja kart, ko so pomorščaki in popotniki z dopolnjevanjem in zapisovanjem svojih opažanj na portulane kartografom posredovali dodatne informacije, ki so se zdele pomembne predvsem njim.⁴⁶

⁴² Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 499.

⁴³ Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 500.

⁴⁴ Primer take karte je Cresquesov Atlas català.

⁴⁵ Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 498.

⁴⁶ Rosselló i Verger: *Les cartes portolanes mallorquines*; Busosa: *La cartografía mallorquina*; Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 460.

S sistematično kemično analizo in opazovanjem vodnih madežev lahko strokovnjaki ugotovijo, katere od ohranjenih portulanskih kart so nekoč uporabljali na morju in katere so bile shranjene v suhem prostoru. Enako velja tudi za atlase. Zaradi velikosti jih je bilo težje uporabljati in hraniti na krovu, vendar so uporabniki zaradi posameznih listov določenega prostora Sredozemlja, izdelanih v večjih merilih, z njih lažje odčitali zelene razdalje in kraje.⁴⁷ Atlasi so bili tudi pogosto opremljeni z lunarnimi koledarji, redkeje pa z matematičnimi tablicami, imenovanimi *Toleta de marteloio*.⁴⁸

Znanstveni pristop pri preučevanju geografskih in astronomskih elementov je različne sloje in poklice spodbudil k pogostejši uporabi portulanskih kart na več področjih. Največjo skupino uporabnikov portulanskih kart so sestavljali pomorščaki in trgovci, ki so bili neposredno povezani z morjem. Njihovo poznavanje navigacijskih tehnik in obal Sredozemlja je bilo precej odvisno od dolgoletnih izkušenj, pridobljenih na morju, pri tem pa so jim bili v pomoč navigacijski instrumenti. V 15. stoletju sta poklica postala tesno povezana; trgovci, ki so trgovali tudi z drugimi sredozemskimi deželami, so bili dobro izučeni navigacijskih tehnik. S tem se je razširil primarni namen kart, tako da so postale pripomoček za načrtovanje trgovskih poti, pogajanja oziroma zavarovanja trgovcev ob izgubi tovara ali ladje in ne nazadnje tudi trgovsko blago, ki so ga trgovci prodajali v obmorskih središčih Sredozemlja.

Karte so bile koristne tudi v poklicih, neposredno povezanih z morjem. Mednje spadajo notarji, zdravniki, kleriki in pripadniki višjega stanu, ki so karte uporabljali pretežno za izobraževalne namene ali za dodatno pomoč pri svojem delu. Visoko kultivirani renesančni notarji z obsežnimi knjižnicami so hranili in uporabljali karte za širjenje lastnega znanja geografije in astronomije, to pa sicer ni imelo nobene povezave z njihovim profesionalnim delom. Sodišča v obmorskih mestih so imela vplivno vlogo pri pomorskih in obmorskih dejavnostih, boju proti piratstvu in raziskovanju finančnih plati pomorske trgovine. Tako so portulanske karte pripomogle k natančnejšemu preučevanju krajev dogodkov. Notarski zapisi hkrati pojasnjujejo, zakaj so si nekateri juristi lahko privoščili

portulanske karte, saj sta bila izobrazba in socialno-ekonomski status »doktorjev prava«⁴⁹ superiorna v primerjavi s statusom navadnih notarjev. Njihov poučni pomen je bil v skladu s prizadevanji po kazanju družbenega statusa. Karte so rabile tudi visokim plemičem, vitezom in duhovščini za stopnjevanje ugleda, čeprav to ni bil njihov primarni namen. Velik del plemičev je bil v obdobju renesanse in razcveta gospodarstva prisiljen iskati dodatne vire zaslužka, našli pa so ga bodisi v pomorski trgovini bodisi ropanju na morju bodisi kot lastniki javnega trgovskega transporta ali vojaških flot. Na dvorih so karte uporabljali kot večnamenski pripomoček pri geostrateških načrtovanjih, izobraževanju ipd.⁴⁹

Na morju je bila karta navigacijski instrument skupaj s kompasom in merilnim šestilom. Z njima so pomorci določali položaj plovila v danem trenutku in oddaljenost ladje od cilja. Pri načrtovanju smeri plovbe je bilo potrebno ugotoviti še smer vetra, predvsem pa, ali piha v smeri plovbe. Oblike obal in otokov so bile na kartah pogosto izrisane v pretiranih velikostih ali označene s katerim od okrasnih elementov tako, da ni bilo težko določiti položaja ladje s pomočjo portulanskih kart, kadar je ta plula ob obali. Pri določanju položaja plovila na odprtem morju je bilo pomembno, da so mornarji sproti določali smeri plovbe in razdalje, ki so jih v določenem času prepluli. Hkrati so lahko s kompasom preverjali svoj položaj, in sicer z meritvami kotov do dveh znanih orientacijskih točk na obali, če so jih imeli možnost videti. Če te možnosti niso imeli, so si lahko pomagali z opazovanjem in meritvami zvezd. Položaj ladje v določenem trenutku so na portulanskih kartah označevali z voskom. Razdaljo ladje do cilja so določili tako, da so na portulanski karti s šestilom odmerili razdaljo med položajem ladje in točko, kamor so želeli priti, ter odčitano razdaljo na šestilu primerjali z razdaljo v ustrezni merski enoti (milja, legua) na merski lestvici. Ko so odčitali oddaljenost ladje od pristanišča, so lahko določili približen čas plutja do cilja. Do danes se v nobenem viru ali literaturi ni ohranil natančen opis postopka določanja časa, zato lahko le domnevamo, da so čas plutja ocenili glede na izkušnje iz preteklosti, sposobnosti plovila ter hitrost vetra in morskega toka. Čas so merili s peščeno uro, po navadi nameščeno na kompasu, opremljeno z razdelki. Ena enota je predstavljala približno 30 minut, to pa je pomenilo, da je nekdo moral noč in dan nadzirati peščeno uro, da jo je pravi čas obrnil.

⁴⁷ Campbell: *Portolan Charts*, str. 439–441.

⁴⁸ *Toleta de marteloio* je celota rezultatov, pridobljenih iz trigonometričnih izračunov, ki bazirajo na Pitagorovem izreku, predstavljenih v obliki tablic. Izdelane so bile kot pripomoček za učinkovitejši izračun razdalje v primeru, da je plovilo zašlo iz načrtovane poti in je bilo potrebno ponovno izračunati novo, krajšo pot (Campbell: *Portolan Charts*, str. 442; Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 463).

⁴⁹ Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 453–454.

Pred neželenimi kemičnimi in biološkimi dejavniki so karte hranili zvite in položene v platnen, usnjen ali lesen tulec. Včasih so nanjo položili tkanino in jo šele nato zvalili, s tem pa so preprečili luščenje barv, praske ipd. Nekatero so imele na nasprotni strani vratu pritrjeno leseno deščico, s pomočjo katere so nato karto lažje zvalili in jo zvezali s trakom, pritrjenim na vratu karte. Atlase je bilo lažje hraniti, saj so najpogosteje že imeli platnice. Hranili so jih v lesenih zabojih poleg oblek, orožja in drugih osebnih predmetov.⁵⁰

Zaključek

Po odkritju Novega sveta leta 1492 je zanimanje za izdelovanje klasičnih portulanskih kart in atlasov Sredozemlja pričelo zamirati. Kartografi so svojo pozornost preusmerili v na novo odkrito deželo, ki je zbujala radovednost in željo po popotovanjih in osvajanjih ozemelj. Precej izdelovalcev kart se je preusmerilo v izdelavo atlasov, v teh pa je bila poleg drugih dežel predstavljena tudi ameriška celina. Poleg novih odkritij so ročno izdelovanje kart ogrozile tudi nove tiskarske tehnike, kot sta bili lesorez in bakrorez, ki so ponujale hitrejšo, lažje in natančnejše izdelovanje zemljevidov.

Kljub temu so portulanske karte Sredozemlja ostale za večino pomorščakov potreben pripomoček za plutje, kar pa je bil tudi njihov primarni namen, višji in srednji sloji pa so si jih ob različnih priložnostih podarjali kot darila ali jih uporabljali za širjenje svojega znanja. Glavne komponente kart so se v stoletjih izdelovanja spreminjale, le kompasna mreža je na vseh kartah od 14. do 17. stoletja ostala enaka. Merilo se je prilagajalo dimenzijam kart in atlasov, toponimika pa je upoštevala jezikovne spremembe na kulturnem področju – latinski jezik so nadomestili jeziki posameznih območij, npr. katalonizmi, italijanizmi. Stilistika se je prilagajala povpraševanju, zato so portulanske karte in atlasi z množico dekorativnih elementov konec 15. stoletja pridobili bolj estetsko vrednost kot pa kakovost.

Danes portulanske karte še vedno ohranjajo status tehnološke, kartografske in umetniške novitete, ki je v razvoju kartografije zaznamovala obdobje med 14. in 17. stoletjem. Kot arhivski viri nam pričajo o pomorski, trgovski, politični in kulturni zgodovini ob koncu srednjega in začetku novega veka. Ob njih lahko opazujemo, kako se je širilo znanje o Sredozemskem prostoru, potek trgovskih poti, politično moč nekaterih dežel, ki so širile kulturni vpliv po Evropi, in ne nazadnje domišljijo

takratnih kartografov, ki se kaže pri preučevanju upodobitev še neznanih območij, ras in kultur. Z novimi instrumenti so zelo vplivale na razvoj kartografije in pomorstva, to pa je omogočilo takratnim raziskovalcem plovbo po odprtem morju. S tem se strinjajo tako starejši kot tudi mlajši avtorji s področja kartografije in zgodovine, ki so se kdajkoli ukvarjali z raziskovanjem zgodovine portulanskih kart. Njihove teorije so se v času razlikovale od novih spoznanj in arhivskih virov in tudi dopolnjevale, vendar so do današnjega časa ostale le v obliki vprašanj in domnev, na podlagi teh pa se zgodovina portulanskih kart šele oblikuje.⁵¹

Literatura

Bujosa, Antoni Ginard: *La cartografía mallorquina a Mallorca*. Segonda idició. Barcelona: J. J. de Olañeta, 2006.

Campbell, Tony: Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500. *The history of cartography I. Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean* (ur. Harley, John Brian, Woodward, David). Chicago: University of Chicago Press, 1987, str. 371–463.

Conti, Simonetta: Portolano e carta nautica: confronto toponomastico. *Imago et mensura mundi. Atti del IX Congresso Int. di Storia della Cartografia, Cf. vol. II.* (ur. Clivio Marzoli, Carla). Roma: Encicl. Italiana, 1985, str. 55–60.

Edison, Evelyn: *The World Map 1300–1492*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2007.

Fridl, Jerneja: *Metodologija tematske kartografije nacionalnega atlasa Slovenije*. Ljubljana, ZRC SAZU, 1999.

Jourdin, Michel Mollat du: *Evropa in morje*. Ljubljana: Cf*, 2004.

Kladnik, Drago et al.: Kartografska projekcija. Kompas. Deklinacija. Loksodroma. Paralela. Poldnevnik. Vetrovnica (gesla). *Geografija*. Zbirka: Tematski leksikoni. Tržič: Učila International, 2001.

Kula, Witold: *Le misure e gli uomini dall'antichità a oggi*. Bari: Laterza, 1987.

Laguarda Trias, Rolando A.: *La aportación científica de Mallorquines y Portugueses a la cartografía náutica en los siglos XIV al XVI*. Madrid: CSIC, Instituto Histórico de la Marina, 1964.

Lanman, Jonathan T.: *On the origin of Portolan charts*. Chicago: The Newberry Library, 1987.

⁵⁰ Pujades: *Les cartes portolanes*, str. 461–462.

⁵¹ Na začetku raziskovanja zgodovine portulanskih kart sem se morala naučiti tudi nekaj osnov kartografije. Pri tem mi je prijazen pomagala mag. Jerneja Fridl, zato se ji ob tej priložnosti iskreno zahvaljujem za dragoceni čas, natančnost in potrpežljivost.

Lovrić, Paško: *Kartografska reprodukcija*. Zagreb, 1983.

Martínez, Ricardo Cerezo: *La Cartografía Náutica Española en los Siglos XIV, XV y XVI*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1994.

Matvejević, Predrag: *Mediteranski brevir*. Spremenjena in dopolnjena izdaja. Ljubljana: V. B. Z., 2008.

Nordenskiöld, Adolf Erik: *Periplus. An essay on the early history of charts and sailing-directions*. Stockholm: P. A. Norstedt, 1897.

Pelletier, Monique: *Sobre l'Atlas Catala. Unes cartes mallorquines dels segles XIV i XV. Cartografia Mallorquina*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2000, str. 151–169.

Perko, Drago et al.: *Atlant*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2005.

Peterca, Miroslav et al.: *Kartografija*. Beograd: Vojnografski institut, 1974.

Pujades i Bataller, Ramon J.: *Les cartes portolanes. La representació medieval d'una mar solcada*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 2007.

Reparaz, Gonçal de: *Catalunya a les mars. Navegants, mercaders i cartògrafs catalans de l'Edat Mitjana i del Renaixement*. Barcelona: Mentora, 1930.

Rey Pastor, Julio, García Camarero, Ernesto: *La cartografía mallorquina*. Madrid: CSIC, 1960.

Rosselló i Verger, Vicenç M.: *Cartes i atlas portolans de les col·leccions espanyoles. Portolans procedents de col·leccions espanyoles, segles XV–XVII*. Catàleg de l'exposició organitzada amb motiu de la 17a conferència cartogràfica Internacional i de la 10a Assemblea General de l'Associació Cartogràfica Internacional (ICA/ACI). València: Denes, 1995, str. 935–945.

Rosselló i Verger, Vicenç M.: *Els italianismes de les cartes portolanes mallorquines. Estudis e llengua i literatura en honor de Joan Veny*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Cf., vol. I. Barcelona: Publicación de l'Abadia de Montserrat, 1997, str. 39–62.

Rosselló i Verger, Vicenç M.: *Les cartes portolanes mallorquines. La cartografia catalana: 10è curs: 22, 23, 24, 25 i 26 febrer de 1999* (Rosselló i Verger et al.). Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2000, str. 19–115.

Šlukan Altić, Mirela: *Povijesna kartografija. Kartografski izvori u povijesnim znanostima*. Samobor: Meridiani, 2003.

Škiljan, Dubravko: *Mappa mundi. Kartografi i njihova publika / Sijetovi i znakovi / Izrazi i sadržaji / Začenja i smislovi*. Zagreb: Antibarbarus, 2006.

Winter, Heinrich: »Petrus Roselli«. *Imago Mundi (Stockholm)*, 9 (1952), str. 1–11.

Winter, Heinrich: *Catalan Portolan maps and their place in the total view of cartographic development*. *Imago Mundi*, 11 (1954), str. 1–12.

Zusammenfassung

PORTOLANKARTEN DES MITTELMEERES – EIN BEISPIEL MITTELALTERLICHER INNOVATION IM SEEWESEN

Die Portolankarten bedeuteten für das Alltagsleben der Küstenbewohner des Mittelalters und der Neuzeit eine bessere Kenntnis ihrer Umwelt, die Erlangung neuer Erkenntnisse auf dem Gebiet der Wissenschaft und eine dichtere Migration der Menschen im gesamten mediterranen Becken. Die Entstehungszeit der Karten (14. Jahrhundert) fällt mit der Zeit der Einführung des Kompasses aus der arabischen Welt und mit den Anfängen der Renaissance zusammen, wobei für die Entstehung der Portolane die Wiedergeburt antiker Wissenschaften, genauer die Erkenntnisse der beiden Geographen und Astronomen Ptolemäus und Marinus von Tyrus, von großer Bedeutung sind.

Die Portolankarten erlangten ihre Bedeutung durch zwei neue Elemente, die noch heute, in einer zwar ausgefeilten Form, die Hauptbestandteile aller Seekarten bilden: durch die Windrose und den Maßstab. Sie entstanden als skizzenhafte Beschreibungen für die Seeleute während der Seefahrt im Mittelmeer und wurden bald zu einem unverzichtbaren Hilfsmittel für die Schifffahrt, sodass man sie massenweise herzustellen begann. Daraus entwickelte sich die Kartographie, wobei die Seekarten zu einem marktgängigen Produkt und Statussymbol der höheren Schichten wurden. Die wichtigsten Zentren der Ausarbeitung der Portolane waren gleichzeitig auch die wirtschaftlich mächtigsten Zentren des Mittelmeers, nämlich Mallorca, die größte Insel der Balearen, und die Apenninhalbinsel bzw. Venedig, Genua und Pisa, die auch in der arabischen Welt bekannt waren.

In dem Beitrag werden die verschiedenen Hypothesen über Entstehung, Bedeutung und Zweck der Portolankarten präsentiert und zugleich die verschiedenen Theorien, mit denen die genannten Hypothesen seit Ende des 19. Jahrhunderts bis heute untermauert werden, einer kritischen Beurteilung unterzogen.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 347.235:929Valvasor J.V.(497.4Krško)
Prejeto: 30. 3. 2012

Dve Valvasorjevi hiši v Krškem – napačna in prava (1. del)

BORIS GOLEC

izr. prof. dr., znanstveni svetnik

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

e-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Ko je avtor pred nekaj leti zavrnil možnost, da bi kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) lahko umrl v t. i. Valvasorjevi hiši v Krškem, na katere pročelju je od leta 1894 vzidano spominsko znamenje, je z veliko mero gotovosti zapisal, da je bila polihistorjev zadnji dom druga hiša, oddaljena nekaj deset metrov od napačne hiše. Namen prispevka je osvetliti obe hiši v luči vseh dosegljivih podatkov in razjasniti morebitne dileme o tem, katera je prava. V raziskavi so bili upoštevani novi viri o pomembnih krških družinah, sistematično pregledane župnijske matične knjige in uporabljeni drugi viri, ki lahko kakor koli pripomorejo k vedenju o posameznih hišah in njihovih lastnikih. V ospredju raziskave sta vprašanje, komu je v polihistorjevem času pripadala t. i. Valvasorjeva hiša, in historiat hiše, ki je bila v resnici v lasti kranjskega polihistorja, tj. južne polovice današnje Mencingerjeve hiše.

KLJUČNE BESEDE: Valvasor, Krško, lokacija hiše, arhivski viri, Kamnikar, baroni Zetschker

ABSTRACT

VALVASOR'S TWO HOUSES IN KRŠKO – THE WRONG AND THE RIGHT ONE (PART 1)

A couple of years ago the author of the present article ruled out the possibility that the Carniolan polymath Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) died in the so-called Valvasor's house in Krško, on the front of which was attached in 1894 a built-in commemorative plaque. The author has since then managed to establish with a great deal of certainty that the polymath's last home was actually the house located some tens of metres away from the wrongly identified house. The purpose of the article is to shed light on the history of both houses based on the available data and to clarify any possible dilemmas regarding which of the two houses is the right one. The study draws on sources about prominent Krško families, the existing birth, marriage and death registers as well as other sources that might in any way help us understand more about the two houses and their owners. The study focuses mainly on the issue of who owned the so-called Valvasor's house during the polymath's lifetime and on the history of the house that was actually owned by Valvasor, i.e. the southern half of today's Mencinger's house.

KEY WORDS: Valvasor, Krško, location of the house, archival sources, Kamnikar, Barons Zetschker

Ko sem pred nekaj leti zavrnil možnost, da bi kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) lahko umrl v t. i. Valvasorjevi hiši v Krškem, na katere pročelju je od leta 1894 vzdano spominsko znamenje, sem z veliko mero gotovosti zapisal, da je bila polihistorjev zadnji dom poznejša hiša baronov Zetschker, oddaljena nekaj deset metrov od napačne hiše, zdaj južni del t. i. Mencingerjeve hiše. Niti najmanj ne preseneča, da je v 19. stoletju nastala takšna pomota, saj je Krško eno tistih preštevilih slovenskih mest, katerih arhivi so skoraj v celoti uničeni. Tako kot že naši predhodniki bomo tudi danes zaman iskali mestne davčne registre, ki bi nas brez ovir in dvomov privedli do natančne lokacije iskane hiše in zaporedja njenih lastnikov v stoletjih. Pri iskanju prave Valvasorjeve hiše sem se lahko leta 2006 oprl le na maloštevilne sodobne virov in na mlajše virov o stavbnem fondu mesta. Od sodobnih virov sem imel na voljo listino o kupoprodaji Valvasorjeve hiše (1693), polihistorjev zapuščinski inventar (1694) in poznejši regist o prodaji hiše (1706) v zapuščinskem inventarju vdovinega drugega moža (1724). Navedeni dokumenti govorijo o prejšnjih in poznejšem lastniku hiše, o njeni kupni vrednosti ter skopo o umestitvi stavbe v prostor: hiša z vrtom in na novo zgrajenim poslopjem stoji med dvema hišama z vrtovoma, katerih lastnika sta ugledna krška meščana. Takoj je bilo jasno, da t. i. Valvasorjeva hiša na vogalu med Valvasorjevim nabrežjem in Hočvarjevim trgom nikakor ne ustreza opisoma v listini o kupoprodaji ter v polihistorjevem zapuščinskem inventarju. Pri določitvi dejanske Valvasorjeve hiše pa sem se v prvi vrsti naslonil na podatke o novem lastniku, ki mu je vdova hišo prodala, in na dejstvo, da viri o tem človeku prenehajo, tik preden so baroni Zetschkerji leta 1717 kupili hišo, ki jo je brez težav mogoče locirati. Njena lega in velikost se povsem skladata s podobo Valvasorjeve hiše, kot jo ponuja vsebina omenjene listine iz leta 1693. Nepogrešljivi referenci za določitev polihistorjevega zadnjega doma sta bila dva popisa krških hiš iz srede 18. stoletja, ki za vsako stanovanjsko stavbo navajata gradbeno stanje oziroma letni donos v denarju. Seznama omogočata ustrezne primerjave hiš v mestu in retrogradna sklepanja o stanju pol stoletja prej, ko je v Krškem živela Valvasorjeva družina (1693–1699).¹

¹ Ugotovitve, tedaj še delne, sem prvič javno predstavil na kolokviju o Valvasorju 15. decembra 2006 v Krškem. – Gl. utemeljitve v: Golec: Valvasorjevi v Krškem, str. 19–24; isti: Neznano in presenetljivo, str. 331–337.

Namen prispevka je osvetliti napačno in pravo Valvasorjevo hišo v luči vseh dosegljivih podatkov in odpraviti morebitne dileme o tem, katera je prava. V raziskavi so upoštevani novi viri o pomembnih krških družinah, sistematično so bile pregledane župnijske matične knjige in uporabljeni drugi viri (arhivski in tiskani), ki lahko kakor koli pripomorejo k védenju o posameznih hišah in njihovih lastnikih. V ospredju raziskave sta vprašanje, čigava je bila v polihistorjevem času t. i. Valvasorjeva hiša, in historiat v resnici njegove, poznejše Zetschkerjeve hiše. Raziskava se je osredotočila na družine oseb, ki so omenjene v kupoprodajnih pogodbah (lastnika pred Valvasorjem in po prodaji hiše ter oba soseda), na družine lastnikov tistih hiš v obeh popisih iz srede 18. stoletja, ki bi bile lahko tako ali drugače povezane z Valvasorjem in njegovima sosedoma, ter na znana dejstva o zunanji podobi in lokaciji polihistorjevega doma. Temeljita analiza podatkov o lastnikih krških hiš ter njihovih sorodstvenih in poslovnih vezeh je samo še utrdila prepričanje, da je bila v Valvasorjevih rokah Zetschkerjeva hiša, zdaj južni del t. i. Mencingerjeve hiše, združene iz dveh prvotno samostojnih hiš (Cesta krških žrtev 2). Na drugi strani smo na podlagi ugotovljenih lastnikov prišli do dodatne potrditve, da Valvasor ni mogel biti lastnik t. i. Valvasorjeve hiše (Valvasorjevo nabrežje 4), ki so mu jo pomotoma pripisali v 19. stoletju in je enako kot Mencingerjeva nastala iz dveh hiš.

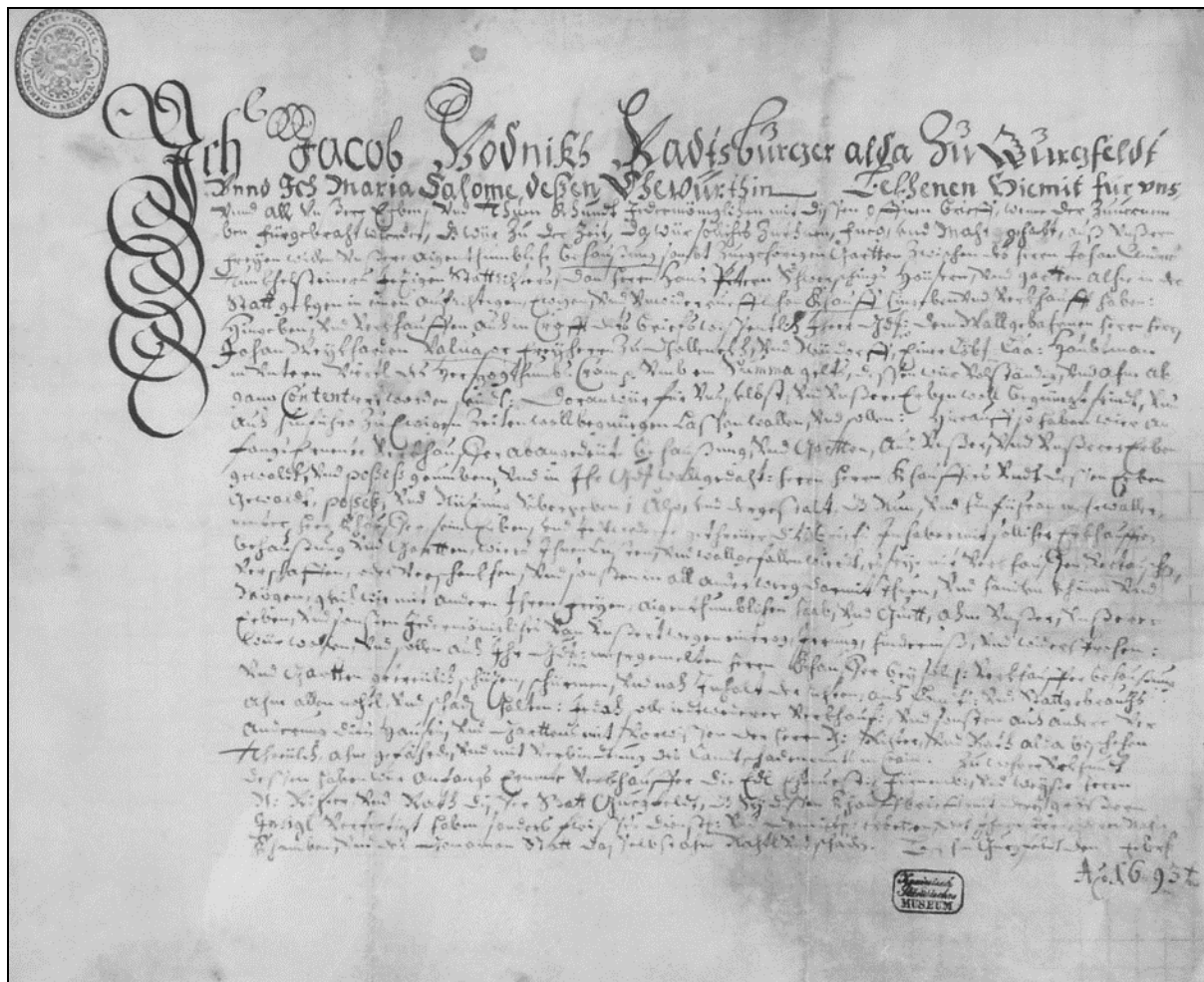
Izhodišče raziskave – sodobni viri o Valvasorjevem zadnjem domu v Krškem

Za izhodišče bomo predstavili vsa dejstva, ki jih o Valvasorjevi hiši sporočajo sodobni viri med letoma 1693 in 1706 (oziroma 1724). Ključnega in najbolj zgovornega, listino zakoncev Vodnik iz februarja 1693 o prodaji njune hiše Valvasorju,² je leta 1857 ali malo prej odkril Anton Jellouschek, ljubiteljski zgodovinar in kustos Muzejskega društva za Kranjsko,³ in listino dve leti pozneje tudi v celoti objavil.⁴

² ARS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 2742, feb. 1693, Krško.

³ Vsebino dotlej povsem neznane listine (*bisher noch ganz unbekannt gewesene Urkunde*) je Jellouschek predstavil na mesečnem srečanju Historičnega društva za Kranjsko 3. septembra 1857 v Ljubljani ([Anonimus]: XVI. Monats-Versammlung, str. 115). Do tega »skritega« zapisa me je privedlo sklicevanje nanj v prav tako še nedavno prezrtem podlistku o Valvasorjevi hiši, ki je izšel 18. julija 1894 v časniku *Laibacher Zeitung*. (V.: Das Sterbehau Valvasors, str. 1387).

⁴ Jellouschek: Valvasor und Vodnik, str. 40–41.

Izvirna listina o prodaji Vodnikove hiše v Krškem Janezu Vajkardu Valvasorju, Krško, februar 1693 (ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 2742).

Vsi podatki o stavbi in lastnikih so zajeti v prvem delu listine, katerega prevod se glasi:

»Jaz, Jakob Vodnik, mestni svėtnik tukaj v Krškem, in jaz, Marija Saloma, njegova žena, priznavava zase in za vse svoje dediče ter s tem javnim pismom vsakomur naznanjava [...], da sva svojo lastno hišo s pripadajočim vrtom tukaj v mestu, ki leži med hišama in vrtovoma gospoda Janeza Andreja Tunkelsteinerja, sedanjega mestnega sodnika, in gospoda Janeza Petra Šveršnika, nepreklicno prodala in izročila in jo tudi s tem pismom prodajava in izročava njegovi milosti blagorodnemu gospodu Janezu Vajkardu Valvasorju, baronu na Mediji in Zavrhu, stotniku deželnih stanov v Spodnji četrti vojvodine Kranjske itd. [...]. Narejeno v Krškem, ... februarja 1693.«⁵

⁵ »Ich Jacob Vodnikh, Radtsburger alda Zu Gurgfeldt, Vnnd Ich Maria Salome, dessen Ehwürthin, Bekhenen Hiemit für vns, vnnd all Vnßere erben, Vnd Thuen Khundt Jedermöniglichen mit dissen offenen brieff, weme der Zuuernehmen fürgebracht wierdet, das wür Zu der Zeit, da wür sollihes Zuthuen, fueg, vnd Maht gehabt, auß Vnsern

Listina se torej sklicuje na že prej opravljeno kupoprodajo in ima samo naravo dokumenta o izročitvi. Besedilo zato ne navaja višine, temveč govori zgolj o plačilu kupnine. Nenavadno je, da je prostor za datum ostal prazen in je naveden le mesec, očitno zato, ker so izstavitelji čakali Valvasorja, ki je bil tedaj najverjetneje še v Ljubljani.⁶ Ko

freÿen willen, Vnßere eigenthumbliche Behaußung sambt Zuegehörigen Gartten Zwischen des Herrn Johan Andree Tunkhelsteiners, Jezigen Stattrichters, dan Herrn Hans Petern Schwerschings Häusern, Vnd Gartten alhie in der Statt gelegen, in einen Aufrichtigen Ewigen, Vnd Vnwi- derreufflichen Khauff hingeben, vnd Verkhaufft haben: Hingeben, vnd Verkhauften auh in Crafft dits briefs wis- sentlich Ihrer Gnaden dem Wallgebahren Herrn Herrn Johan Weÿkharden Valuasor Freÿhern zu Gallenegkh, Vnd Neüdorff, einer Löblichen Landschaft Hauptman in Vntern Viertl des Herzogthumbs Crain etc. Vmb ein Summa gelts, dessen wier Vollständig Vnd ahne abgang Contentiert worden seindt ...«

⁶ Zdi se zelo verjetno, da se je Valvasor 23. februarja 1693 zadrževal še v Ljubljani; tega dne so namreč v tamkajšnjem

so mu listino izročili, so na pomanjkljivost v njej pozabili ali pa se je nikomur ni zdelo potrebno odpravljati. Ne nazadnje niso dokumenta niti pečatili.

Pergamentna listina, danes shranjena v Zbirki listin Arhiva Republike Slovenije, je zagotovo identična s tisto, ki jo je imel v rokah Jellouschek, saj je na njej odtisnjen žig kranjskega deželnega muzeja, ko se je ta imenoval še stanovski muzej (*Krainisch Ständisches Museum*). Nekoliko sicer motita Jellouschkova transkripcija, ker se na številnih mestih ne ujema z izvirnikom, in omemba treh večjih mestnih pečatov, ki po Jellouschkovih besedah manjkajo (*an welchem die angehängt gewesenen Sigille fehlen*). V resnici je v besedilu naveden en sam pečat,⁷ pa še tega niso na listino nikoli obesili, kajti te navsezadnje sploh niso overili, ampak je ostala na stopnji nedokončanega dokumenta. Nič tudi ne kaže, da bi nastala dva ali več izvodov iste listine, saj bi ta podatek gotovo zapisali v besedilo. Zanimivo je, da listine, ki bi imela zgolj datum februar 1693, ni med popisanimi listinami v polihistorjevem zapuščinskem inventarju iz začetka leta 1694,⁸ in prav tako ne med Valvasorjevimi listinami, leta 1700 izločenimi iz zapuščine njegovega svaka Janeza Jožefa Graf-

fenwegerja.⁹ Njen regist najdemo šele precej pozneje, leta 1724, v zapuščinskem inventarju Janeza Herbarda pl. Buseta, drugega moža Valvasorjeve žene Ane Maksimile.¹⁰ Zdi se, kot bi nedokončano listino prevzela vdova po Valvasorjevi smrti, potem ko je bila ob inventarizaciji polihistorjeve zapuščine še založena v krški mestni pisarni. Bolj verjetno pa je neoverjeni dokument vendarle imel pri sebi že Valvasor, a ga v njegovi zapuščini niso popisali, ker kot tak ni imel vrednosti in ker je obstajala tudi kupoprodajna pogodba o hiši.¹¹ Pergamentna listina v Zbirki listin Arhiva Republike Slovenije, je tako skoraj brez dvoma identična z listino iz Busetove zapuščine, četudi govori zapuščinski inventar o odpadlem visečem pečatu (*daß Angehängt geweste Insigl Abgänglich*).¹²

V zvezi z Jellouschkovo najdbo listine je nepri- merno pomembnejša interpretacija njenega besedila. Ko odkritelj in objavitelj listine Anton Jellouschek ne bi decidirano zatrjeval, da se kupoprodaja nanaša na hišo s tedanjo hišno številko 85, in ko zgodovinarji tega podatka ne bi nekritično povzeli, ne da bi ga vsaj skušali preveriti, bi se izognili »usodni« zmoti, ki je leta 1894 privedla do odkritja Valvasorjeve spominske plošče na napačni hiši. Jellouschku gre tako samo zasluga, da je opozoril na najdbo listine, in za integralno objavo, sicer pa se je ovekovečil kot avtor zmote oziroma vsaj kot glavni krivec zanjo.¹³

Poznejši podatki o hiši so skopi, a za njeno lociranje zelo pomembni. Več kakor suhi omembi kupoprodajne pogodbe v dveh inventarjih Valvasorjeve zapuščine (1694, 1700)¹⁴ pove rubrika o nepremičninah v Valvasorjevem zapuščinskem inventarju z dne 16. januarja 1694. Izvemo namreč za kupno vrednost hiše in da so ob njej postavili novo zgradbo: »Hiša v Krškem skupaj s pripadajočim vrtom, kupljena za 800 goldinarjev kranjske veljave od gospoda Jakoba Vodnika, zraven je postavljena nova zgradba.«¹⁵

mestnem svetu potrjevali prodajo njegove ljubljanske hiše (objava iz sodnega protokola v: Radics: *Johann Weikhard*, str. 169–170; popravljani datum prodaje hiše v: Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 157 in op. 32 na str. 312). – Čeprav bi lahko sklepali, da natančen datum krške listine o nakupu in prodaji, vendar pomotoma z napačno letnico 1692 namesto 1693, razkriva inventar Valvasorjeve zapuščine v Krškem, ki govori o kupnem dogovoru (*Kaufabredt*) za hišo z dne 26. februarja 1692 (!) ter o kupnem pismu (*Kaufbrief*) iz decembra 1692 (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 8), ne bo držalo, da je Valvasor kupoprodajno pogodbo podpisal 26. februarja 1693, a se njen overjeni izvod ni ohranil. Od kod potem »natančen« datum 26. februar, a z napačno letnico 1692? Vse kaže, da se je inventurnemu pisarju mudilo in je zagrešil prepisovalsko napako. Med Valvasorjevimi listinami, izločenimi leta 1700 iz zapuščine njegovega svaka Janeza Jožefa Graffenwegerja (prav tam, šk. 34, fasc. XVII, G–56/III, 29. in 30. 3. 1700, pag. 8), je namreč naveden kupni dogovor (*Kauuffs Abredt*) med Valvasorjem in Vodnikom za hišo v Krškem, datiran 26. decembra (!) 1692. Ker je sestavni del tega tudi prošnja (*Pedt Zedl*), enako kot v Valvasorjevem inventarju iz Krškega, ni dvoma, da se je datum 26. nanašal na 26. december 1692, in ne na 26. februar 1693.

⁷ Ne najbolje čitljivo mesto »mit deren größern Insigl« je Jellouschek prebral kot: »mit drey grössern Insigl« in konec listine sploh nekoliko modificiral (Jellouschek: Valvasor und Vodnik, str. 41).

⁸ ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 5–15. Prim. objavi: Radics: *Johann Weikhard*, str. 311–314; Černelič Krošelj (ur.): *Zapuščina* str. 21–23, 34–36.

⁹ Prav tam, šk. 34, fasc. XVII, G–56/III, 29. in 30. 3. 1700; prav tam, šk. 131, fasc. LIV, Z–1, 26. in 27. 3. 1700 (objava: Radics: *Johann Weikhard*, str. 331–333).

¹⁰ Prav tam, šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724, pag. 31.

¹¹ Gl. op. 6.

¹² ARS, AS 309, šk. 123, fasc. L, W–81, zapuščinski inventar Herberta pl. Buseta, 11. 7. 1724, pag. 31.

¹³ O tem v naslednjem razdelku »Kako je prišlo do zmote o Valvasorjevi hiši?«. Prim. Golec: Neprava Valvasorjeva hiša, str. 88.

¹⁴ ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 8; šk. 34, fasc. XVII, G–56/III, 29. in 30. 3. 1700, pag. 8.

¹⁵ »Ein hauß alda zu Gurgfeldt mit sambt dem Zugehörigen Gartten so Pro acht Hundert Gulden Cranerischer wehr: Von dem Herrn Jacoben Vodnikh erkhaufft, dabey ein Neües gebey aufgericht worden« (ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 2). Prim. objavi: Radics:

Glede na dikcijo bi sklepali, da so novo poslopje zgradili šele nedavno, že ko je bil lastnik Valvasor. Zapuščinski inventar ne razkrije, čemu je služilo, številni predmeti, prineseni z Bogenšperka, pa dajejo slutiti, da je Valvasor stavbo potreboval tudi za skladiščenje svojih številnih predmetov, denimo raznih matematičnih in drugih instrumentov.

Polihistor ob smrti ni premogel nobene druge nepremične lastnine, a če bi se kljub temu pojavil dvom o tem, ali je vdova Ana Maksimila leta 1706 res prodala to hišo in ne katere druge, razblini še zadnjo dilemo regist v zapuščinskem inventarju njenega drugega moža Janeza Herbarda pl. Buset, datiran 11. julija 1724 na Gracarjevem turnu, že nekaj let po njeni smrti. V inventarju je namreč jasno povedano, da je Ana Maksimila prodala hišo, ki jo kupil (njen prvi soprog) Janez Vajkard Valvasor:

»Pergamentno kupno pismo, ki sta ga Jakob Vodnik, mestni svétnik v Krškem, in njegova žena Marija Saloma izstavila gospodu Janezu Vajkardu baronu Valvasorju za kupljeno hišo v Krškem, datirano ... februarja 1693; manjka viseči pečat. Zraven je tudi kupna pogodba za omenjeno hišo in vrt, sklenjena med gospo Ano Maksimilo pl. Buset, rojeno baronico Zetschker, in Janezom Krstnikom Kamnikarjem, 22. novembra 1706.«¹⁶

Do tod, dobrih trinajst let po Valvasorjevi smrti, je torej lastništvo hiše neizpodbitno potrjeno z viri, toda za zanesljivo identifikacijo lokacije so podatki iz tega časa preskopi. Povedo nam namreč le, da je morala biti Valvasorjeva hiša – glede na kupno vrednost – velika, da sta bila ob njej vrt in na novo zgrajena stavba in da je stala med hišama in vrtovoma dveh hiš, od katerih je ena leta 1693 pripadala takratnemu mestnemu sodniku. Podatki, od koga je Valvasor hišo kupil, imajo za ugotavljanje same lege le dopolnilno uporabno vrednost in osvetljujejo zlasti socialni kontekst. Hiša spada torej med velike in stoji med dvema prejkone

primerljivima hišama nekje v uglednem delu mesta. Toda kje? Ključen za razvozlanje, za katero lokacijo gre, bo podatek o tem, komu je vdova hišo prodala.

Ker je prodaja hiše Janezu Krstniku Kamnikarju jeseni 1706 znana šele nekaj let, bi se morali morebitni raziskovalci lokacije Valvasorjeve hiše pred tem zadovoljiti zgolj z listino o kupoprodaji iz leta 1693 (objavljeno 1859) in s podatki o hiši in njeni vrednosti iz polihistorjevega zapuščinskega inventarja leto pozneje (objavljenega 1910). Odločilno za ugotavljanje lokacije in historiatu Valvasorjeve hiše je bilo torej poznavanje poznejše usode polihistorjeve vdove Ane Maksimile. Valvasorjeva biograf Peter pl. Radics in Branko Reisp se s tem vprašanjem nista ukvarjala,¹⁷ vdovina vnovična poroka je ostala neznanka, prav tako njena smrt na Gracarjevem turnu pod Gorjanci med letoma 1713 in 1716.¹⁸ Premik bi bil mogoč šele potem, ko je Majda Smole v *Graščinah na nekdanjem Kranjskem* (1982) objavila podatek, da je Ana Maksimila baronica Valvasor, rojena Zetschker, leta 1697 sklenila kupno pogodbo za dvorec Pleterje pri Bučki.¹⁹ Smoletova je podatek črpala iz zapuščinskega inventarja Janeza Herbarda pl. Buset,²⁰ vira, ki se je pokazal kot zlata jama za našo problematiko, a šele leta 2006. Razkril ni samo vdovine usode ter njene prodaje Valvasorjeve hiše v Krškem, ampak je vnovič prinesel na površje tudi ime polihistorjeve pozabljenе najmlajše hčerke Regine Konstancije (ok. 1690–1755), za katero se je izkazalo, da ima edina od njegovih številnih otrok še danes živeče razvejeno potomstvo.²¹

Johann Weikhard, str. 310; Čermelič Krošelj (ur.): *Zapuščina*, str. 19, 33). – P. Radics (prav tam) je kranjsko veljavo preračunal v nemško, po tej pa bi kupnina znašala 675 goldinarjev.

¹⁶ ARS, AS 309, šk. 123, fasc. I, W–81, zapuščinski inventar Herberta pl. Buset, 11. 7. 1724, pag. 31–32): »No. 30 Ein auf Pergamen Geschriebener Kauffbrieff von Jacoben Vodnikh Rathsbürgern zu Gurkhfeldt vndt dessen Eherwüthin Maria Sallomee Außgehendt. Vndt an dem Herrn Johann Wejkharden Valuaßor Freyherrn. Wegen der erkhaufft: zu Gurkhfeldt gelegenen Behausung Lauttendt. Datirt den ... Februarý Anno 1693. Worbey daß Angehängt geweste Insigl Abgänglich. Dabey auch der Zwischen der Frauen Anna Maximilla von Wusseth Gebohrne Zetschskerin Freyjn dan Johann Baptista Kamnikhar vmb besagtes Hauß vnd Gartten Geschlossene Kauffs Contract De Däto 22ten 9ber Ao. 1706 Zufindten.«

¹⁷ Prim. Radics: *Johann Weikhard*, str. 242–252, 346; Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 267–279.

¹⁸ Ker se nista ohranila poročna in mrliška mrliška matična knjiga župnije Šentjerneje iz tega časa, poroke in smrti Ane Maksimile tudi ni v zbirki genealoških podatkov o kranjskem plemstvu L. Schiviza von Schivizhoffna, objavljeni leta 1905 (Schiviz von Schivizhoffen: *Der Adel*).

¹⁹ Smole: *Graščine*, str. 352. – B. Reisp je podatek upošteval v svojih poznejših prispevkih oziroma dopolnitvah k Valvasorjevemu življenjepisu (*Gradovi dežele Kranjske*, str. 165; Dosedanje raziskave, str. 26) in me je nanj prijazno opozoril decembra 2006, ko sem se lotil obravnave Valvasorjeve družine v Krškem, ni pa sam uporabil vira, na katerega se je Smoletova sklicevala.

²⁰ ARS, AS 309, šk. 123, fasc. I, W–81, 11. 7. 1724.

²¹ Ime Regine Konstancije, poročene pl. Wernegk in pl. Dienersperg, sicer ni bilo neznan, saj je navedeno v rodovniku rodbine Valvasor, objavljenem leta 1894 v dunajski genealoški reviji *Adler*, toda kot po čudežu sta ga prezrla oba Valvasorjeva življenjepisca P. Radics in B. Reisp, čeprav sta objavo poznala in citirala (Golec: Valvasorjevo neznano potomstvo (1. del), str. 360). – O celotnem Valvasorjevem potomstvu do danes gl. Golec: Valvasorjevo neznano potomstvo, 1.–3. del.

Uporabljeni mlajši viri in metode za razvo- zlanje uganke o hiši

Ko je neznan pisec kratkega prispevka o Valvasorjevi hiši v Krškem, objavljenega 18. julija 1894 v časniku *Laibacher Zeitung*, zapisal, da iz razpoložljivih spisov ni mogoče ugotoviti, kdo je bil lastnik po polihistorjevi smrti in kdo vse v celotnem 18. stoletju, je sicer mislil na hišo, ki je tisto leto dobila spominsko ploščo in s tem »uradno« postala Valvasorjev zadnji dom.²² Toda rezultati bi bili tedaj nebitveno drugačni, tudi če bi se raziskave lotil »od spodaj«, na podlagi podatkov v listini o kupo-prodaji iz leta 1693. Krški mestni arhiv, v katerem so hranili staro zemljiško knjigo, vodeno od sedemdesetih let 18. stoletja, in mestne davčne registre, ki so segali v začetno dobo mesta in bi bili danes temeljni vir za ugotavljanje posestnih sprememb, je namreč izgubljen domala v celoti.²³ Raziskovalci krške preteklosti so zato tem bolj odvisni od gradiva drugih ustvarjalcev; ti so imeli sedež v samem mestu (župnija Leskovec oziroma Krško in kapucinski samostan), v neposredni bližini (gospodstvu Krško in Šrajbarski turn), v Ljubljani kot deželni prestolnici (višja upravna, sodna in finančna oblastva) ter drugod, zlasti v Gradcu (notranjeavstrijski centralni organi).

Za našo raziskavo so temeljni tisti viri, ki govorijo o hišah, posesti in posestnikih (urbarji, davčni registri, katastri, zemljiška knjiga) ter mestnem prebivalstvu (župnijske matične knjige, zapisniki duš). Ker niso na voljo davčni registri kot primarni vir za posestne spremembe, moramo v raziskavo pritegniti vse razpoložljive vire in podatke, povezane s hišnim fondom mesta in z družinami lastnikov treh hiš, navedenih v listini iz leta 1693. Imamo namreč nekaj podatkov o legi in velikosti Valvasorjeve hiše, znano je ime njenega prejšnjega lastnika (do 1693), prav tako ime kupca, ki je sledil Valvasorjevi vdovi (1706), in imeni lastnikov obeh sosednjih hiš (1693). Najteže se je prebijati skozi

polstoletno obdobje do nastanka terezijanskega katastra sredi 18. stoletja, ki vsebuje prve ohranjene popise hiš kot takih.²⁴ Katastrski operat za Krško je k sreči zgovornejši kot operati za večino drugih kranjskih mest, saj so v njem ne le podatki o letnem donosu od hiš (1752), ampak tudi tri leta starejši popis (1749), v katerem je na kratko opredeljeno stanje stavb (lesena hiša, lesena hišica, lesena kajža, napol zidana hiša, zidana hiša, zidana hišica).²⁵ Kombinacija podatkov iz obeh popisov, ki seveda vsebujeta tudi imena lastnikov, starejši popis pa poleg tega še njihov poklic oziroma stan, omogoča jasn vpogled v posestno-socialno strukturo mesta. Priimkov lastnikov treh sosednjih hiš iz leta 1693 – Vodnik (priimek Valvasorjevega predhodnika), Tunkelsteiner in Šveršnik (rodbinski imeni obeh sosedov) – zdaj, dobrega pol stoletja pozneje, sicer ni več med priimki lastnikov. Prav tako bomo zaman iskali priimek Kamnikar, kot se je imenoval kupec Valvasorjeve hiše (1706). Toda že iz drugih podatkov obeh popisov (1749 in 1752) so mogoča sklepanja, katere tri hiše v popisih bi – glede na stavbni material, donosnost in stan lastnikov – lahko bile identične s tremi meščanskimi hišami z vrtovi, o katerih govori listina iz leta 1693. Glavni problem za lociranje stavb v prostoru je, da imamo iz srede 18. stoletja zgolj opise hiš in da lahko samo sklepamo na enako fizično zaporedje stavb, kot si sledijo v obeh popisih. Najzgodnejši vir o tem, kje natanko je stala kakšna hiša in kdo je bil tedaj njen lastnik, je šele precej mlajši franciscejski kataster iz leta 1825 s prvim natančnim florisom in parcelnimi številkami;²⁶ te so pozneje prenesli tudi v zemljiško knjigo in so v osnovi enake še danes.²⁷ Prva naloga, ki se je sprva zdela skoraj prezahtevna, je torej bila povezati stanje iz leta 1825 s popisi iz srede 18. stoletja.

²² V.: Das Sterbehaus Valvasors, str. 1387.

²³ Nekaj pomembnejših dokumentov je sredi 19. stoletja prevzel kranjski deželni muzej in so danes večinoma v t. i. zbirki Collectanea (ARS, AS 1080, šk. 8, fasc. 11, Civitatensia, Krško). Po poročilu Franca von Hermannsthalja iz leta 1860 je bil mestni arhiv že tedaj skoraj povsem uničen, omenjeni pa so danes pogrešani letni računi in zapisniki mestnega sveta, ki naj bi segali še v 15. stoletje in naj bi jih zaradi zgodovinske pomembnosti iz arhiva izločili (Dimitz: Vereins-Nachrichten, str. 22). Prim. tudi Lapajne: *Krško in Krčani*, str. 44–45.

²⁴ Iz starejše dobe imamo sicer dva popisa plačnikov dvornega činža iz let 1570 in 1575 ter dva seznama pustot, nastala leta 1655 in 1677. ARS, AS 1, šk. 81, I/46, lit. G VIII–4, urbar gospodstva Krško 1570, pag. 481–519; AS 174, šk. 114, RDA, N 141, No. 29, urbar gospodstva Krško 1575, s. p., Hernach volgen die Hofzinss etc.; AS 1, šk. 171, I/97a, lit. G VIII–8, 25. 8. 1655, s. d. 1677 (Specification B).

²⁵ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749; No. 7, 13. 6. 1752. – Prim. Golec: Zemljiški katastri, str. 297–298.

²⁶ ARS, AS 176, N 84, k. o. Krško.

²⁷ Okrajno sodišče v Krškem, Zemljiška knjiga, k. o. Krško.

Unter Nachtrichte Pöfjones

Hause Nro Hörte	Nabmessung der Längen, in Realhate	Partia oder Gebäude	Stückzahl von Gärten			Hal. Den Länge Brot		
			an Gärten	an Gärten	an Gärten	an Gärten	an Gärten	an Gärten
02	Mischfigulen Spezialie gemeinlich Jungel gerichtet	Längen	10	10	10	10	10	10
03	S. Terence Spezialie gemeinlich Jungel	Spezialie						
04	Urbanzochel Spezialie gemeinlich Jungel Spezialie	Spezialie						
05	Francisca Nicolaevia Spezialie gemeinlich Jungel	Spezialie						

Najstarejši popis hiš v Krškem z dne 3. januarja 1749 (ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3).

Kot ključni za trdno umestitev posamezne hiše v prostor se je nazadnje pokazal tretji popis v te-rezijanskem katastru, štiftni register iz leta 1756.²⁸ Zaporedne številke posestnih enot (hiš) v tem registru se rahlo razlikujejo od tistih v prejšnjih dveh katastrskih popisih, toda zaporedje je enako. Še več, primerjava z dvema mlajšima viroma je razkrila, da so posestne enote v registru oštevilčene z rektifikacijskimi številkami, ki so se obdržale vse do nastavitve sedanje, t. i. nove zemljiške knjige v 80-ih letih 19. stoletja. Na možnost, da so rektifikacijske številke v 19. stoletju enake številkam v štiftnem registru iz leta 1756 (v tem se sicer izrecno ne imenujejo rektifikacijske), je kazala že t. i. stara zemljiška knjiga mesta Krško, nastala okoli leta 1822.²⁹ Pri vsakem zemljiškooknjižnem vložku (posestni enoti) sta namreč navedeni starejša rektifikacijska in mlajša urbarialna številka. Ker pa je med zemljiško knjigo in štiftnim registrom približno 65 let časovne razlike, je bilo treba najprej empirično potrditi pravilnost takšnega sklepanja. Pri tem so veliko pomagali starejši podatki zemljiške knjige – ti sežejo za posamezne vložke še do konca 18. stoletja – in zlasti sledenje hišnim številkam, ki jih je Krško dobilo leta 1771, a so se do nastavitve zemljiške knjige (okoli 1822) in franciscejskega katastra (1825) nekajkrat zamenjale s preštevilčenji.³⁰

Na vso srečo imamo iz obdobja med štiftnim registrom (1756), ko mesto še ni imelo hišnih števil, in staro zemljiško knjigo trdno referenco – seznam krških posestnikov iz leta 1813, shranjen v arhivskem fondu Gospostvo Šrajbarski turn.³¹ Pod ta gospoščinski sedež sta namreč leta 1795 prišla mestna uprava in sodstvo, in sicer s t. i. municipalizacijo, podreditvijo dotlej deželno knežjega mesta gospostvu.³² Omenjeni seznam vsebuje imena takratnih posestnikov s hišno in rektifikacijsko številko (!) in je tako najzgodnejši vir, ki povezuje obe številki. S pomočjo drugih virov (matičnih knjig, zapisnikov duš, franciscejskega katastra in zemljiške knjige) smo po hišnih številkah sledili posestnikom in stanovalcem hiš vse do leta 1756 in potrdili, da se rektifikacijske številke odtlej resnično niso spreminjale. Ne glede na vse spremembe lastništva in hišnih števil, so ostajale enake približno 130 let, do njihove odprave ob nastavitvi nove zemljiške knjige.³³ Pomenijo torej zanesljivo referenco za spremljanje posesti in njenih lastnikov od naših dni vse do srede 18. stoletja: neposredno do štiftnega registra iz leta 1756 in brez težav še nekaj let nazaj, do obeh popisov hiš iz let 1752 in 1749.

Primerjava stanja sredi 18. stoletja s tistim na franciscejski katastrski mapi iz leta 1825 je potrdila pričakovanja, da se morfološka zasnova mesta – parcelacija – v vmesnem času skoraj ni spremenila. Nove hiše so polnile praznine oziroma t. i. pustote, ki so nastale zlasti v 17. stoletju v procesu praznjenja gospodarsko oslabelega mesta, nekaj hiš iz srede 18. stoletja pa je do nastanka franciscejske katastrske mape tudi izginilo. Gledano v celoti se je število hiš komajda povečalo – s 108 po prvem katastru leta 1752³⁴ na 115 po drugem leta 1825.³⁵ Neprimerno večje razlike se kažejo v stavbni podobi, saj se je Krško v teh dobrih sedmih desetletjih preobrazilo iz po večini lesenega mesta v pretežno zidanega.³⁶

²⁸ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 8, štiftni register 1756.

²⁹ ZAC, ZAC/1031, knj. 1994 in 1995, Grundbuch der Stadt Gurkfeld. – Začetka vodenja knjige ni mogoče postaviti pred sredo novembra 1821, bolj verjetno pa so jo nastavili šele naslednje leto, in sicer na podlagi starejše, danes izgubljene knjige. Pri bremenih posameznih zemljiškooknjižnih vložkih (posestnih enot) srečamo sklicevanje na predhodnico zemljiške knjige, imenovano »stara zemljiška knjiga« (aus dem alten Grundbuche). Pri posestnih enotah, ki jih je v knjigo vpisala začetna roka, sta najmlajši pogodbi, na kateri se sklicuje, datirani 3. oktobra 1821 (knj. 1994, pag. 329) in 10. novembra 1821 (pag. 547). Od dokumentov, navedenih v poznejših vpisih, pa ima najzgodnejši datum 9. oktober 1820, (pag. 727), a so vpisi vedno nastali z zamikom, včasih tudi večletnim. Datume samih vpisov so v knjigo zapisovali šele od začetka leta 1830.

³⁰ Hišnim številkam je sicer mogoče slediti po župnijskih matičah (krstnih, poročnih in mrljskih) ter po dveh zapisnikih duš (status animarum). Do prvega preštevilčenja je prišlo v začetku 1781, ko so se zaradi porušanja hiše št. 72 vse hišne številke od 73 navzgor znižale za eno. Drugo preštevilčenje, spomladi 1784, je bilo posledica združitve hiš št. 84 in 85, ta pa je potegnila za seboj znižanje vseh višjih števil za eno. Korenitejše je bilo tretje preštevilčenje spomladi 1816, pri katerem so upoštevali več medtem nastalih sprememb; takšno stanje hišnih števil najdemo v franciscejskem katastru iz leta 1825. Najdlje se je obdržalo oštevilčenje, ki ga je mesto dobilo v začetku leta 1830 in ga srečamo še v novi zemljiški knjigi iz osemdesetih let. – NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1771–1784, R 1784–

1812, R 1812–1837, P 1771–1783, P 1784–1816, P 1816–1867, M 1771–1784, M 1784–1818, M 1818–1841; prav tam, Statusi animarum, fasc. 1, status animarum 1792–1804; Status animarum 1822.

³¹ ARS, AS 785, fasc. 61, Civitatensia, Civitatensia-računi, Liquidations Ausweis etc., 9. 8. 1813.

³² Žontar: *Struktura uprave*, str. 113.

³³ V zemljiškooknjižne vložke nove zemljiške knjige, nastavljene leta 1885, so iz stare zemljiške knjige prenesli tako urbarialne kot rektifikacijske številke (Okrajno sodišče v Krškem, Zemljiška knjiga, k. o. Krško).

³⁴ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 7, 13. 6. 1752.

³⁵ ARS, AS 176, N 84, k. o. Krško, zapisnik stavbnih parcel, 20. 4. 1825.

³⁶ Prim. razmerje zidanih in lesenih stavb: za leto 1749 Golec: Zemljiški katastri, str. 297–298; za leto 1825 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 84, k. o. Krško, mapni list V.

Pri stavbnem fondu ni bilo korenitih sprememb niti med koncem 17. stoletja, ko je v mestu prebivala Valvasorjeva družina, in sredo 18. stoletja, iz katere imamo dobro dokumentirano posestno-stavbno stanje. Mesto je ob nastanku terezijanskega katastra verjetno štelo nekaj več zidanih hiš kakor pol stoletja prej, Krško je demografsko še vedno stagniralo, v stavbni fond kot tak pa ni posegla nobena naravna ali druga nesreča večjega obsega. O tem ni dvoma, saj je življenje mesta dovolj dobro dokumentirano z gradivom višjih oblastev, zlasti vicedomskega urada v Ljubljani (ukinjenega 1747). Ta je bil pristojen tako za deželnoknežje mesto kot za leskovško-krško župnijo pod patronatom deželnega kneza,³⁷ tako da današnjim raziskovalcem ni mogla ostati skrita nobena večja katastrofa. Edini večji požar je izbruhnil leta 1738 in v skrajnem severnem, zgornjem koncu Krškega upepelil župnišče z ducatom bližnjih hiš,³⁸ ki so jih do nastanka terezijanskega katastra sredi stoletja po večini že postavili na novo. Deloma je zunanjo podobo mesta spremenila še Sava, o kateri sodobni viri poročajo, da je odnašala zemljo in tudi kakšno hišico ob rečnem bregu.³⁹ Žal ne poznamo vedut Krškega iz 18. stoletja, da bi jih lahko primerjali s tremi Valvasorjevimi vedutami iz zadnje četrtine 17. stoletja – s skico (1678/79) in obema bakrorezoma (1679 in 1689).⁴⁰ A če Valvasorjeve vedute postavimo ob bok Žerovčevi karti toka Save (1807)⁴¹ in prvi katastrski mapi (1825),⁴² ni opaziti večjih razlik, le da je medtem izginila gruča manjših hiš med savskim nabrežjem in današnjim Hočevarjevim trgom.⁴³ Vendar med temi slabimi hišami in

hišicami, ki jih razen ene, stoječe ob samem trgu, že leta 1749 ni bilo več,⁴⁴ res ne gre iskati nekdanjega doma kranjskega polihistorja, velike hiše med dvema primerljivima meščanskima domovoma.

Medtem ko je bilo terezijanski kataster za Kranjsko kot ključni in referenčni vir za posestno podobo Krškega v 18. stoletju mogoče uporabljati v raziskovalne namene šele od srede 20. stoletja, ko ga je ljubljansko okrožno sodišče izročilo osrednjemu slovenskemu arhivu (1948),⁴⁵ bi raziskovalci preteklosti Krškega in Valvasorjeve hiše lahko že veliko prej posegli po gradivu krškega župnijskega arhiva. A tudi če se je kdo lotil matičnih knjig, je brez opore v katastru in drugem mlajšem gradivu moral hitro odnehati. Enako kot danes so bile namreč že v začetku 20. stoletja dobro ohranjene samo krstne matice, ki sežejo brez vrzeli do leta 1670 in torej zajamejo še krst zadnjega Valvasorjevega otroka (1693). Poročne matične knjige se začenejo leta 1713, najstarejša ohranjena mrliška pa šele leta 1771, zaradi česar tudi ne poznamo datuma Valvasorjeve smrti ali pokopa.⁴⁶ Če je kdo pred nami iskal v maticah podatke o Valvasorjevi družini, je v krstni matici naletel le na štiri pojavitve polihistorjeve žene in

po mnenju nekaterih strokovnjakov sicer le shematičen, s precej napakami in zato ne najbolj verodostojen; to velja še posebej za lokaciji cerkve sv. Rozalije in pristajališča savskega broda (Šebek: Nekaj razmišljanj, str. 107, 113).

³⁷ Prim. gradivo o Krškem: za mesto: ARS, AS 1, šk. 171, I/97a, G VIII; za župnijo: šk. 12, I/7, G IV; šk. 14, I/8, G IX; šk. 16, I/10, G XIII; šk. 18, I/11, G XVIII; šk. 20, I/12, G XXVII. – Za cerkvene zadeve prim. regeste v: Smole: *Vicedomski urad*, str. 34–38, 79–97, 161–171, 216–220, 267–300.

³⁸ ARS, AS 1, šk. 14, I/8, lit. G–3, 3/27, 26. 4. 1739, 3/28, 3. 8. 1739; lit. G–4, 4/1, 24. 12. 1745, 4/2, 24. 12. 1745. – Prim. Smole: *Vicedomski urad*, str. 93.

³⁹ Neposredno poročilo o odplavljeni hiši imamo iz srede 18. stoletja. V popisu hiš z začetka leta 1749 je še navedena lesena hišica z vrtom v lasti kovača Jožefa Bobka, ki je stala v zgornjem delu mesta, nekje blizu župnišča, tri leta mlajši popis iz leta 1752 pa pravi, da jo je skupaj z zemljiščem odnesla Sava: »ist von Saustrohme völlig sambt dem grundt weggeschwemet worden« (ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 1. 1749; No. 7, 13. 6. 1752).

⁴⁰ Valvasor: *Topografija Kranjske 1678–1679*, št. 95; isti: *Topographia Ducatus*, št. 84; isti: *Die Ehre XI*, str. 235.

⁴¹ ARS, AS 1068, 2/186.

⁴² ARS, AS 176, N 84, k. o. Krško, mapni list V.

⁴³ Glede na to, da sta trdni referenci – zvonika cerkve sv. Janca Evangelista in špitalske cerkve sv. Duha – postavljena na vseh treh Valvasorjevih upodobitvah za gručo hiš, ni dvoma, kje naj bi hiše stale. Valvasorjev prikaz Krškega je

⁴⁴ Bržčas je bila ta skupina hiš po večini ali v celoti podložna krškemu zorničnemu beneficiju. V terezijanskem katastru je namreč okoli leta 1750 popisanih 15 oštetarjev (*Hoff=Stotter zu Gurgfeldt*), ki so nekoč pripadali beneficiju, »zdaj pa jih je deloma odplavila voda, deloma pa so opusteli: »anjetzo aber theils von wasser weggeschwömet, theils verödet worden« (ARS, AS 174, šk. 103, RDA, N 16, No. 2, urbarski izvleček, s. d.). Pod mestno jurisdikcijo je tedaj spadala le ena pozneje propadla hiša, in sicer zidana hiša vdove Frančiške Niklaver z znatnim letnim donosom 8 goldinarjev (ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 1. 1749; No. 7, 13. 6. 1752). Glede na zaporedje popisanih hiš je stala v prostoru med Čoklovo hišo z rektifikacijsko številko 66 (tj. napačno Valvasorjevo hišo, danes Valvasorjevo nabrežje 4) in mitninsko hišo z rekt. št. 68 (danes Valvasorjevo nabrežje 5b), torej nekje na vzhodnem robu trga. Leta 1756 je še popisana z rekt. št. 67 (prav tam, No. 8, štiftni register 1756), leta 1813 pa je pod isto rektifikacijsko številko navedeno zgolj pogorišče Franca Niklaverja (ARS, AS 785, fasc. 61, Civitatensia, Civitatensia-računi, Liquidations Ausweis etc., 9. 8. 1813). Hiša je morala pogoreti še pred prvim hišnim oštevilčenjem leta 1771.

⁴⁵ Kološa (gl. ur.): *Vodnik po fondih I*, str. 388. – O uporabi terezijanskega katastra v raziskovalne namene Golec: *Zemljiški katastri*, 1. del, str. 284.

⁴⁶ O krških matičnih knjigah v začetku 20. stoletja prim. Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 303–304. O današnjem stanju gl. Krampač: *Vodnik*, str. 49; prim. op. 30. O Valvasorjevi smrti in pokopu Golec: Valvasorjevi v Krškem, str. 28–32; isti: *Neznano in presenetljivo*, str. 338–344.

hčerke kot krstnih boter (med 1696 in 1699), nato pa se je za obema baronicama izgubila vsaka sled. Tudi sledenje Valvasorjevim sosedom Tunkelsteinerjem in Šveršnikom se je končalo v slepi ulici.⁴⁷

Iz ključnega 18. stoletja, v katerem bi morali izslediti lokacijo treh sosednjih hiš ali vsaj usode njihovih stanovalcev, so bili torej dolgo na voljo le skopi viri, za odločilno prvo polovico stoletja skoraj samo matične knjige. Možnosti za raziskave so se občutno povečale šele po prevzemu terezijanskega katastra v arhiv in potem, ko so v 20. stoletju postali raziskovalcem širše dostopni zapuščinski inventarji in testamenti deželnega sodišča v Ljubljani.⁴⁸ Gre za popise zapuščin in oporoke tistih (privilegiranih) oseb, ki so spadale pod ograjno sodišče, in ne pod sodne instance zemljiških gospodstev in mest. Tri inventarje polihistorjeve zapuščine (1694 in 1700) in inventarje nekaterih starejših članov Valvasorjeve rodbine je sicer uporabljal že Peter Radics, ki jih je konec 19. stoletja izbrskal še pri takratnem deželnem sodišču in je nekatere pomembnejše objavil v svoji drugi monografiji o Valvasorju (1910).⁴⁹ Prav tako je v arhivu sodišča poiskal teste Valvasorjevega sorodstva,⁵⁰ med katerimi pa ni ne polihistorjevega testa ne zadnje volje njegove žene.

⁴⁷ Golec: Valvasorjevi v Krškem, str. 21. – Valvasorjevo ženo in hčerko kot krstni botri sem po naključju odkril že leta 1991 in podatke malo pozneje sporočil B. Reispu, a jih ni nikoli uporabil. Ko pa sem leta 1994 vzel za temo svoje magistrske naloge prebivalstvo dolenskih mest, mi je takratni krški župnik g. Ivan Lovše prijazno dovolil, da sem si starejše matične knjige lahko kopiral. Prav zaradi podatkov o krstnih botrah sem se v začetku decembra 2006 po daljšem oklevanju odzval vabilu Valvasorjevega raziskovalnega centra v Krškem, naj sodelujem na bližajočem se kolokviju o Valvasorju. Ker sem imel toliko gradiva že zbranega in obdelanega, sem se lotil še vprašanja lokacije Valvasorjeve hiše, sicer brez vsakršnega upanja na uspeh, a me je gradivo privedlo do presenetljivih ugotovitev. Na kolokviju 15. decembra 2006 sem že lahko z gotovostjo zatrdil, da spominska plošča ni vzdana na pročelje prave hiše in da je polihistorjev najverjetnejši zadnji dom južni del t. i. Mencingerjeve hiše.

⁴⁸ Zbirko zapuščinskih inventarjev je osrednji slovenski arhiv prevzel od okrožnega sodišča v Ljubljani leta 1937 (Kološa (gl. ur.): *Vodnik po fondih II*, str. 119), arhivski popis pa je iz časa po 2. svetovni vojni. Leta 1948 je sodišče izročilo arhivu tudi zbirko testamentov z že izdelanimi popisi (gl. prav tam).

⁴⁹ Objava zapuščinskih inventarjev Janeza Vajkarda Valvasorja: Radics: *Johann Weikhard*, str. 310–333; delna objava inventarja njegove matere Ane Marije (1657): prav tam, str. 41–48.

⁵⁰ Objava testa polihistorjeve matere Ane Marije (1657): Radics: *Johann Weikhard*, str. 49–53.

Prav zapuščinski inventarji in testamenti so se slednjič pokazali kot hranišča ključnih podatkov tako o napačni kot o pravi Valvasorjevi hiši. Kot rečeno, je dal spodbudo za raziskavo o njej objavljeni podatek Majde Smole o zapuščinskem inventarju drugega moža Valvasorjeve vdove. Ker dotlej ni bilo znano, da se je Ana Maksimila ponovno poročila in s kom, je inventar kot vir tako dolgo ostal neizrabljen. V njem je zapisan ključni podatek o tem, komu je Ana Maksimila hišo leta 1706 prodala – Janezu Krstniku Kamnikarju. V nadaljevanju sem najprej iskal morebitne zapuščinske inventarje in teste članov krških družin Kamnikar, Tunkelsteiner, Šveršnik in Vodnik, a brez uspeha. Sledilo je sistematično pregledovanje inventarjev in testamentov redkih drugih Krčanov (plemičev in uradnikov), ki je kmalu navrglo ključne podatke o pravi Valvasorjevi hiši. To gradivo me je pripeljalo tudi čez deželno mejo na Štajersko, do matičnih knjig župnije Brežice in gradiva štajerske deželne pravde v Gradcu. Šele tamkajšnji viri so odstrli zadnje tančice nad napačno Valvasorjevo hišo, kajti ta je sredi 18. stoletja pripadala brežiškemu gosposčinskemu upravitelju, prejšnji lastnik in predhodnik na upraviteljskem položaju pa je bil njegov tast. Zasedovanje usode Janeza Krstnika Kamnikarja, ki je leta 1706 kupil Valvasorjevo hišo, me je slednjič po vsaj enem srečnem naključju privedlo do Auerspergovega rodbinskega arhiva na Dunaju, s pomočjo katerega sem lahko Kamnikarju sledil do njegove smrti.

Testamenti in zlasti zapuščinski inventarji so bili torej pri raziskavi nepogrešljivi, a brez terezijanskega katastra in temeljite analize matičnih knjig sami po sebi premalo povedni. Tako niti najmanj ne preseneča, da se sistematičnega raziskovanja Valvasorjevega zadnjega doma ni loteval nihče in da je neznan preučevalec historiata napačne Valvasorjeve hiše, najverjetneje zgodovinar Ivan Vrhovec, leta 1894 odnehal pri zemljiški knjigi.⁵¹ Tudi sam bi gotovo hitro obupal, ko ne bi pred tem zbral in obdelal že toliko gradiva o krških hišah in mestnih prebivalcih in ko me nekaj odločilnih spodbud ne bi gnalo naprej, iskat nove možnosti in še neznane vire.

Kako je nastala zmotna o Valvasorjevi hiši?

Za krške razmere velika meščanska hiša na vogalu Valvasorjevega nabrežja in Hočvarjevega trga

⁵¹ V.: Das Sterbehaus Valvasors, str. 1387–1388. – Poleg inicialke V. kaže na Vrhovca tudi Lapajnetova navedba iz istega leta, da je Vrhovec pregledoval ostanke krškega mestnega arhiva (Lapajne: *Krško in Krčani*, str. 44).

Napačna Valvasorjeva hiša v Krškem s spominsko ploščo iz leta 1894 – nekdanja Hobenwartova hiša, združena iz dveh nekoč samostojnih hiš (foto: B. Golec, september 2011).

(s hišno številko Valvasorjevo nabrežje 4), ki so jo še nedavno imenovali Valvasorjeva hiša, je 7. oktobra 1894 dobila na severnem pročelju spominsko ploščo z napisom: »V tej hiši je umrl Janez Bajkort Valvasor 19. septembra 1693«. Čeprav je bilo glasove o upravičenosti postavitve plošče na tej stavbi gotovo slišati že takrat, so bili neizraziti in brez pravega odmeva, hiša pa je nato za več kot stoletje obveljala za Valvasorjev zadnji dom.

Način, kako je takratna mestna hiralnica dobila Valvasorjevo spominsko ploščo, je v nikoli dokončanih *Meniških spominih* – pisati jih je začel za svojo sedemdesetletnico (1908)⁵² – z nemalo ironije razkril pisatelj Janez Mencinger (1838–1912): »Tretja in za bodočnost najvažnejša krška znamenitost je pa marmorna plošča, ki na hiši z zlatimi črkami oznanjuje: "V tej hiši je umrl Janez Bajkort Valvasor 19. septembra 1693." Ni še dokazano, da je naš slavni povestničar umrl v Krškem. Če je pa res tukaj umrl, bi se vsaj sedem izmed starejših hiš potegovalo za to čast, katero je pred nekaj leti ta spominska plošča tako iznenada in brez natečaja poklonila mestni hiralnici, ki za Valvasorja ni še bila hiralnica. Če stvar premostrimo z edino pravega, to je praktičnega stališča, se nam vidi tista plošča prav umestna.

Sedem grških mest si je prisvajalo rojstni dom divnega Homerja. Da je takrat prebrisana glava na katerikoli hiši tistih sedmih mest vzidati dala marmor z zlatim napisom: "V tej hiši se je rodil Homer dne 1. aprila leta 800 pred Kristusovim rojstvom", koliko bi to bilo koristilo vsemu omikanemu svetu! Ne bi bilo prepira med sedmimi mesti. Še zdaj bi marsikateri učenjak romal k Homerjevi zibki, kakor roma k Vergilovi rakvi v Neapelj-Partenope, in noben učenjak bi se ne bil predrznil sprožiti predrzne domneve, da Homer kakor pesnik celotne Iliade in celotne Odiseje niti živel ni. Mi Krčani smo prekosili stare Grke; kajti v marmor je vdolbeno, v kateri hiši je umrl Valvasor. Kdor bi čez leta na drugi hiši izklesati dal, da je Valvasor v njej umrl, se izpostavi najhujšemu prekletstvu, kar je po vsej pravici: obče zasmehovanje.«⁵³

Mencinger, ki je tri desetletja vse do smrti preživel v Krškem, ni najverjetneje niti slutil, da domuje v prostorih, ki so nekoč pripadali kranjskemu polihistorju, ali pač. Leta 1887 je namreč postal lastnik dveh sosednjih hiš, nekdanje Valvasorjeve (tedaj h. št. 37), in njene severne sosede (h. št. 38), pozneje združenih v eno in po njem imenovanih Mencingerjeva hiša (danes Cesta krških žrtev 2).⁵⁴

⁵² O nastajanju *Meniških spominov* Logar: Opombe, str. 353.

⁵³ Mencinger: *Meniški spomini*, str. 206–207.

⁵⁴ Okrajno sodišče v Krškem, Zemljiška knjiga, k. o. Krško, gl. knj. 1–59, vl. št. 48 in 49.

Njegovi *Meniški spomini*, objavljeni šele leta 1963, pol stoletja po smrti, so ostali nema priča o tem, da je Mencinger verjetno povzdil glas, a brez najmanjšega uspeha, ko so Krčani leta 1894 na vrat na nos ovekovečili tedanjo mestno hiralnico kot Valvasorjevo hišo.

Bolj kot o tem, ali je hiša prava, so tedaj dvomili, ali je Valvasor v Krškem res tudi umrl, ni pa bilo dvomov, da je februarja 1693 tam kupil Vodnikovo hišo, saj je o nakupu pričala ohranjena listina. Tako je neznani novičar v *Dolenjskih novicah* z zadržkom poročal: »Odkrila se je spominska plošča slavnemu zgodovinarju Janežu Vajkhardu Valvasorju, kateri je svoje poslednje leto v Krškem preživel, in najbržje tudi tam pred 201 letom umrl.«⁵⁵ Tudi Peter pl. Radics je v letu odkritja spominskega znamenja v *Ljubljanskem zvonu* pisal o hiši kot o nedvoumnem dejstvu, o kraju in datumu smrti pa zadržano: »Meseca februarja 1693. je kakor znano, baron Valvasor od krškega meščana Jakoba Vodnika kupil hišo št. 85. z vrtom vred v Krškem, kjer je baje dne 19. septembra istega leta sklenil prezasluzno svoje življenje in kjer so mu letos odkrili spominsko ploščo. Recimo, da je Valvasor res umrl v Krškem – pismenih zapiskov nimamo, pač pa govori za to tradicija ...«.⁵⁶

Odločitvi o postavitvi plošče na severno pročelje hiralnice (tedanja hišna št. 85) so botrovale napačne informacije, ki jim je dal specifično težo prav Peter pl. Radics (1836–1912), takrat največja avtoriteta in referenca za Valvasorjevo življenje in delo ter avtor prve monografije o kranjskem polihistorju (1866). Mladi Radics, nesojeni poklicni zgodovinar,⁵⁷ se je v omenjenem delu oprl na nepreverjene trditve ljubiteljskega zgodovinarja Antona Jellouschka (ok. 1809–1877),⁵⁸ najditelja listine o kupoprodaji Valvasorjeve hiše iz leta 1693. Jellouschek je ob objavi listine v *Vodnikovem spomeniku* (1859) decidirano navedel, da se kupoprodaja nanaša na »sedanjo hišo št. 85« (*nun Haus-Nr. 85 in Gurksfeld*), in o prodajalcu Jakobu Vodniku, prav tako brez vsakršne podlage, zapisal, da je bil »brez dvoma eden od prednikov znamenitega kranjskega pesnika in jezikoslovca Valentina Vodnika«.⁵⁹ Jellouschek

se je pri sorodstveni zvezi med krškim meščanom Vodnikom in štiri generacije mlajšim pesnikom (1758–1819), rojenim v Zgornji Šiški nad Ljubljano, skliceval na kratko avtobiografijo Valentina Vodnika,⁶⁰ a ni v tej v resnici nobenega sledu o dolenjskem izvoru pesnikovih prednikov (!),⁶¹ za

⁶⁰ »Der Verkäufer Jacob Vodnik (oder Vodnikb) war ohne Zweifel einer aus den Vorfahren des berühmten krainischen Dichters und Sprachforschers Valentin Vodnik, denn aus einer Biographie dieses Letztern ist zu ersehen, dass dessen Vorfahren, nachdem dieselben ihren Besitzstand in Unterkrain verkauft hatten, von dort anher gekommen waren, worauf dessen Grossvater Jacob Vodnik, geboren zu St. Jacob bei der Save, das gegenwärtige Stammhaus in der Schischka, welches in der Folge nach ihm "per Žibertu" benannt wurde, im Jahre 1730 kaufte, und daselbst im Jahre 1774, 85 Jahre alt, starb.« (Jellouschek: Valvasor und Vodnik, str. 40).

⁶¹ V resnici je Valentin Vodnik v svoji kratki avtobiografiji, napisani 1. junija 1796 na Gorjušah, povedal o svojem rodu zgolj tole: »Dedec Juri Vodnik je rojen v Šentjakobi uni kraj Save, se je perženil na Trato pod Goro nad Dranlami k hiši Žibert. Potler kupi hišo v Šiški na Jami, imé s seboj pernese v leti 1730, umrje 1774, star osemdeset inu pet let.« V nadaljevanju je še omenil, da je bilo dedovemu očetu ime Miha. Vodnik: Rokopisna avtobiografija, str. 253. – Nič od povedanega torej ne pritrjuje Jellouschku. Pesnikovi predniki po očetovi strani niso imeli nobene zveze z Dolenjsko, ampak so bili po *Slovenskem biografskem leksikonu* kmetje z Ljubljanskega polja. Ob pomanjkanju genealoških podatkov jih *SBL*, drugače kot Valentin Vodnik, samo pogojno postavlja v Šentjakob – »morda okoli Šentjakoba« –, za deda Jurija pa vendarle brez pridržkov navaja rojstno letnico 1689 (Kos – Toporišič: Vodnik Valentin, str. 509). Ta temelji sicer zgolj na Valentinovem podatku, da je leta 1774 umrl Jurij Vodnik dočkal 85 let. Juriju prisoja podobno visoko starost – 85 let in 7 mesecev – tudi mrliška matica župnije Šentvid (NŠAL, ŽA Ljubljana-Šentvid, Matične knjige, M 1772–1812, pag. 14, 1. 12. 1774), a je bil dejansko celo desetletje mlajši. O tem priča terezijansko ljudsko štetje iz leta 1754, ki mu kot gospodarju na Spodnji Jami daje le 50 let (namesto 65, če bi se res rodil leta 1689), kar pomeni, da bi se moral roditi šele leta 1704, njegova 52-letna žena Uršula pa leta 1702 (NŠAL, KAL, fasc. 119/10, Ljudsko štetje 1754, Šentvid nad Ljubljano). Podatka sta precej verjetnejša že glede na to, da ju je popisovalec dobil neposredno od živih oseb, medtem ko so podatek o pokojnikovi starosti 85 let dali njegovi domači. Valentinovim navedbam, da se je ded leta 1725 priženil na Trato pri Šentvidu in se leta 1730 od tam preselil na (Spodnjo) Jamo, pritrjujejo tako predhodne ugotovitve (prim. Kos – Toporišič: Vodnik Valentin, str. 509) kot najnovejša dognanja. Jurij Vodnik iz Šentjakoba v župniji Mengeš se je 11. februarja 1725 v Šentvidu oženil z Uršulo Skalar (NŠAL, ŽA Ljubljana-Šentvid, Matične knjige, P 1710–1768, s. p.). Njuna prva dva otroka, krščena 10. januarja 1726 in 28. februarja 1728, sta se rodila še na Trati, tretji, krščen 17. oktobra 1730, pa že na Jami (prav tam, R 1710–1728, s. p.; R 1728–1741, s. p.). Tako Jurij kot Uršula sta bila sicer nekaj let starejša od navedb ljudskega štetja 1754 in prav tako tudi njuni otroci, ki so tedaj še živeli z njima: pesnikovemu očetu Jožefu, krščenemu 28. februarja 1728, daje ljudsko štetje 22 let namesto 26, njegovi sestri Uršuli, krščeni 17. oktobra 1730, 20 let namesto 24, drugi sestri Mariji, krščeni 14. maja 1737, pa

⁵⁵ [Anonimus]: Slavnost v Krškem, str. 158. – A. Černelič Krošelj domneva, da je bil poročevalec krški učitelj in domoznanec Ivan Lapajne (Černelič Krošelj: Sledi Janeza Vajkarda, str. 47).

⁵⁶ Radics: Graščine in hiše, str. 569–570. – Čeprav je bila spominska plošča slovesno odkrita šele 7. oktobra 1894, govori Radics o slovesnosti v pretekliku že v 9. številki *Ljubljanskega zvona*, ki je izšla 1. septembra.

⁵⁷ O Radicsevi dotedanji poklicni poti: Kranjec: Radics Peter, str. 4; Žigon: *Zgodovinski spomin*, str. 51–81.

⁵⁸ O njem Glaser: Jellouschek Anton, str. 396.

⁵⁹ Jellouschek: Valvasor und Vodnik, str. 40.

hišo št. 85 kot Valvasorjevo pa ni ponudil sploh nobenega dokaza.⁶² Povezovanje šišenskih in krških Vodnikov priča sicer o Jellouschkovi brezmejni želji po »ustvarjanju zgodovine«, vendar ni šlo nujno za zavestno prikrojavanje dejstev. Zato tudi trditve, katera hiša v Krškem naj bi bila v Valvasorjevi lasti, ni mogoče vnaprej zavrniti kot izmišljene in avtorstvo pripisati izključno Jellouschku. Zadnje ugotovitve (2007–2011) so namreč pokazale, da je hiša na poseben način vendarle povezana z Valvasorjem, ne sicer z njim osebno, temveč z njegovim sorodstvom in celo potomstvom. Desetletje prej, preden je Jellouschek hišo prvič javno predstavil kot polihistorjevo – to se je zgodilo na mesečnem srečanju članov Historičnega društva za Kranjsko 3. septembra 1857 v Ljubljani⁶³ – je bila stavba kratek čas (1846–1847) last šestih Valvasorjevih prapravnukov baronov Dienerspergov.⁶⁴ Podedovali so jo po materinem bratrancu Antonu pl. Hohenwartu (1768–1846), ki je bil njen lastnik dvajset let (1826–1846), sicer pa tudi sam iz Valvasorjevega rodu – prapravnuk polihistorjevega polbrata Karla barona Valvasorja. Kri-

vec za nastanek zgodbe o hiši kot nekdanji Valvasorjevi bi bil lahko prav pl. Hohenwart, ljubiteljski muzealec, ki je imel na svojem domu neke vrste zasebni muzej in je tu tudi umrl. Hohenwart, krški mitninski nadzornik, je dobro poznal Valvasorjevo delo in vedel za svoje sorodstvo z njim. Morda je na podlagi videza in lege hiše ter zlasti zaradi letnice 1609 na vhodnem portalu in vogalnem pomolu sklepal, da je kupil nekdanjo hišo svojega znamenitega praprastrica Janeza Vajkarda. Ni izključeno, da je krška okolica Hohenwarta nekoliko napačno razumela, kot tudi ne, da so Krčani povezali hišo z Valvasorjem šele po Hohenwartovi smrti, ko so bili njeni prehodni lastniki baroni Dienerspergi, polihistorjevi neposredni potomci s Štajerskega, ki so Valvasorja prav tako poznali kot svojega prednika. Prepričanje o hiši št. 85 kot nekdanjem domu kranjskega polihistorja je tako zelo verjetno nastalo, še preden ga je kot zanesljivo dejstvo izrazil Anton Jellouschek. Ta bi za »izročilo« o »Valvasorjevi hiši« lahko izvedel od koga v Krškem, toda v resnici ni šlo za dejansko izročilo, ki bi segalo v polihistorjev čas, temveč za plod sklepanj in ugibanj Jellouschkovih sodobnikov.⁶⁵ V tem kontekstu ne gre prezreti popotnih spominov Henrika Coste (1848), v katerih avtor pri opisu Krškega omenja tako Hohenwarta, ki ga je leta 1838 očitno sam srečal, kot Valvasorja, a ju na noben način ne povezuje.⁶⁶ Ko bi bila zavest o Hohenwartovi hiši kot nekdanji Valvasorjevi tedaj res živa, Costi to dejstvo prej ko ne bi ušlo, kot ni prezrl usode Hohenwartove zapuščine. Ne nazadnje je Costa najzgodnejši znani vir za nepotrjeni datum Valvasorjeve smrti 19. september 1693, ki je vklesan tudi na spominski plošči v Krškem.⁶⁷ Pri tem je zanimivo, da je Radics datum najprej sprejel kot dejstvo (1877) in pozneje zapisal, da gre samo za domnevo (1910),⁶⁸ vse do zadnjega pa ni problematiziral lo-

14 let namesto 17. Njihov oče Jurij, pesnikov ded, je nedvomno identičen z Jurijem Vodnikom iz Šentjakoba, krščeni 17. aprila 1700. Ta je bil namreč v četrstoletnem razponu med letoma 1682 in 1707 v vsej mengeški župniji sploh edini krščeneec s tem priimkom in edini Vodnik, ki se je rodil v Šentjakobu (NŠAL, ŽA Mengeš, Matične knjige, R 1682–1695, R 1695–1707). Za zdaj še ni jasno, zakaj je Valentin Vodnik zapisal, da je bilo Jurijevemu očetu ime Miha, v krstni matični knjigi pa je Jurij vpisan kot sin Janeza Vodnika. Zdi se, da so očeta Janeza poznali tudi pod imenom Miha, saj so v krstni matici prvotno vpisali očetovo ime kot Mihael in ga nato popravili v Janez. Ko se je taisti Janez Vodnik 9. februarja 1698 priženil v Šentjakob k Heleni, hčerki Andreja Aleša, je naveden kot sin pokojnega Blaža Vodnika iz sosednje župnije Dol. Zaradi izgubljene šentviške krstne matice za obdobje 1676–1699 ne vemo, kdaj natanko, vsekakor pred letom 1700, se je rodila Jurijeva žena Uršula Skalar, po ljudskem štetju (1754) od njega dve leti starejša; očitno je bila hči Andreja in Marije Skalar, katerih otroci so se v začetku 18. stoletja rojevali na Trati kot edini tamkajšnji Skalarji (NŠAL, ŽA Ljubljana-Šentvid, Matične knjige, R 1700–1704, s. p., 22. 4. 1701, 27. 10. 1703).

⁶² Nobenega namiga na vir informacij o hiši ni najti niti v Jellouschkovi rokopisni zapuščini v Arhivu Republike Slovenije, ki se sicer nanaša le na svetovno zgodovino (ARS, AS 893, knj. 1).

⁶³ Jellouschek je kot muzejski kustos predstavil dotlej povsem neznan listino o nakupu in prodaji Valvasorjeve hiše iz leta 1693, izrecno zatrdil, da gre za hišo št. 85, in tudi prodajalca Jakoba Vodnika že tedaj razglasil za prednika pesnika Valentina Vodnika ([Anonimus]: XVI. Monats-Versammlung, str. 115).

⁶⁴ Golec: Neprava Valvasorjeva hiša, str. 82. Prim. isti: Neznano in presenetljivo, str. 337; isti: Valvasorjevi v Krškem, str. 20.

⁶⁵ Golec: Neprava Valvasorjeva hiša, str. 88.

⁶⁶ Costa: *Reiseerinnerungen*, str. 102, 103. – O Valvasorju je Costa zapisal (str. 102): »Mit noch größerer Wehmuth erfüllte mich der Gedanke, daß hier im Städtchen Gurkfeld der große Chronist Valvasor, der für die »Ehre des Landes Krain,« wie er sein großes, historisch-statistisch-topographisches Werk benannte, sein ganzes Vermögen opferte, am 19. September 1693 in Armuth starb.«

⁶⁷ B. Reisp ni poznal navedb tega datuma v literaturi, nastali pred letom 1877 (Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 334). Jellouschek je v svojem poročilu Historičnemu društvu leta 1857 navedel, da je Valvasor umrl septembra ([Anonimus]: XVI. Monats-Versammlung, str. 115). Isti mesec ima brez navedbe vira Radics v svoji prvi monografiji o Valvasorju iz leta 1866 (Radics: *Valvasor*, str. 41).

⁶⁸ Radics: Johann Weikhard (1877), str. 7; isti: *Johann Weikhard* (1910), str. 247. Prim. Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 334.

kacije Valvasorjeve hiše, ampak se je glede te povsem zanašal na Jellouschka.⁶⁹

Trditve Antona Jellouschka o hiši št. 85 kot polihistorjevem zadnjem domu so se pred odkritjem spominske plošče že dodobra utrdile v zgodovinski in domoznanski literaturi. Potem ko je Radics v svoji prvi monografiji o polihistorju (1866) skoraj dobesedno povzel Jellouschkove trditve v *Vodnikovem spomeniku* (1859), vključno s to, da je bil Jakob Vodnik nedvomno prednik pesnika Valentina,⁷⁰ je enako storil tudi August Dimitz v svojem delu *Geschichte Krains* (1876), le da je citiral starejši članek o zborovanju Historičnega društva za Kranjsko (1857).⁷¹ Radics v Krajčevi izdaji *Slave vojvodine Kranjske* (1877) ni natančneje opredeljeval, kje je Valvasor preminil – šlo naj bi za »majhno hišico v Krškem« (*in einem kleinen Häuschen in Gurksfeld in Unterkrain*) – ampak je navedel samo mesec nakupa hiše ter ponovil podatek o sorodstvu prodajalca Vodnika z razsvetljskim pesnikom.⁷² Prvi pisec zgodovine Krškega učitelj Ivan Lapajne se je pri historiatu hiše izrecno opiral na Radicsa (brez navedbe dela, a nedvomno na monografijo iz leta 1866), ko je v *Dolenjskih novicah* leta 1889 najbrž kot prvi navedel, da gre za hišo, v kateri je mestna hiralnica, ki ima nad vhodnimi vrati letnico 1609. Historiata stavbe in lastnikov se Lapajne ni loteval na podlagi virov, saj je navedel le zadnja dva lastnika, notarja in deželnega poslanca Irkiča ter mestnega dobrotnika Martina Hočvarja, ki je hišo zapustil mestni občini za hiralnico.⁷³ Ko je v letu postavitve spominske plošče (1894) izšla Lapajnetova monografija o Krškem, so v njej dobili trdno mesto datum Valvasorjeve smrti 19. september 1693, podatek o polihistorjevem nakupu hiše, ime prodajalca Vodnika, navedba, da gre za »sedanjo hiralnico št. 85«, prepis napisa na portalu ter sodobna upodobitev hiše s severne strani, tedaj še brez spominske plošče.⁷⁴

Zanimivo, a ne tudi presenetljivo je spoznanje, da se raziskave o zadnjem Valvasorjevem domu ni nikoli lotil Peter pl. Radics, čeprav je prav v devetdesetih letih načeval številna vprašanja, med drugim o polihistorjevi rojstni hiši v Ljubljani.⁷⁵

Prvi razlog je gotovo ta, da so mu bili viri preveč od rok, čeravno se je sicer podajal iskat podatke o Valvasorjih v bližnje in oddaljene arhive, celo v London.⁷⁶ Drugi, pomembnejši razlog pa dejstvo, da je tik pred odkritjem plošče v Krškem izšel 18. julija 1894 v časniku *Laibacher Zeitung* podlistek neznanega avtorja o neuspešni raziskavi historiata hiše št. 85.⁷⁷ Prispevek s podpisom V. – skoraj gotovo se za njim skriva Ivan Vrhovec (1853–1902), profesor zgodovine na novomeški gimnaziji – je bil posvečen prav odkritju spominske plošče, pri preučevalcih Valvasorjevega življenja pa je po krivici ostal prezrt, pač zaradi objave v časniku, ki jo je mogoče zelo hitro spregledati.⁷⁸ V uvodu je avtor kot referenci citiral Radicsa (1877) in Dimitza (1876), oprtega na Jellouschkove podatke iz leta 1857, podal gradbeni opis stavbe in izsledke svoje raziskave o lastnikih, kolikor daleč nazaj mu je uspelo prodreti. Pisec, ki se je raziskave lotil zelo resno, je tudi prvi podvomil, da bi šlo lahko pri Jakobu Vodniku za prednika pesnika Valentina. Ugotavljal je, da iz razpoložljivih spisov ni mogoče ugotoviti, kdo je bil lastnik hiše po Valvasorjevi smrti in kdo vse v 18. stoletju. Po zemljiški knjigi na okrajnem sodišču v Krškem mu je uspelo slediti lastnikom le do leta 1803, saj starejše knjige za mesto že tedaj niso bile ohranjene. O zadnjih posestnikih hiše je navedel še nekaj zanimivih biografskih podatkov, ni pa poznal domoznansko-muzejske dejavnosti Antona pl. Hohenwarta (napačno ga imenuje grof) in seveda ni mogel vedeti, da so bili Hohenwartovi dediči baroni Dienerspergi Valvasorjevi neposredni potomci. V tem sicer kratkem prispevku so dragoceni podatki o stavbni zgodovini, še posebej navedba, da je »hiša združena iz dveh, česar od zunaj ni opaziti.«⁷⁹ Čeravno pisec tega ne navaja, je podatek nedvomno našel v zemljiški knjigi, ki pravi: »Haus, so am 2ten zusammengebaut«,⁸⁰ saj pravi, da je bilo stanje takšno že leta 1826, ko je

kov o Valvasorjevi hiši v Krškem ni ne med njegovim ohranjenim gradivom v Arhivu Republike Slovenije (ARS, AS 984, šk. 1–14) ne v zapuščini v Narodnem muzeju Slovenije (gl. popis: Žigon: *Zgodovinski spomin*, str. 381–438).

⁶⁹ O Radicsevem študijskem potovanju v London leta 1893: Radics: *Eine Reise nach London*.

⁷⁰ V.: *Das Sterbehaus Valvasors*, str. 1387–1388.

⁷¹ Valvasorjeva biografija P. Radics (1910) in B. Reisp (1983) prispevka pri obravnavi Valvasorjevega krškega obdobja ne navajata; Reisp ga tudi nima v bibliografiji o polihistorju. Prim. Radics: *Johann Weikhard*, str. 246; Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 271, 334, 340–341.

⁷² V.: *Das Sterbehaus Valvasors*, str. 1387–1388.

⁷³ ZAC, ZAC/1031, knj. 1994, Grundbuch der Stadt Gurksfeld, pag. 511 (Urb. No. 78 in 79).

⁶⁹ Radics: *Johann Weikhard*, str. 246.

⁷⁰ Radics: *Valvasor*, str. 40–41.

⁷¹ Dimitz: *Geschichte Krains*, str. 43–44.

⁷² Radics: *Johann Weikhard* (1877), str. 7.

⁷³ Lapajne: *Valvasor*, str. 149.

⁷⁴ Lapajne: *Krško in Kržani*, str. 120–121, 124. – Lapajne je pet let prej v *Dolenjskih novicah* tudi javno dal pobudo za spominsko ploščo na tej stavbi (Lapajne: *Valvasor*, str. 149).

⁷⁵ Gl. pregled takratnih Radicsevih objav v: Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 340–342. Prim. celotno Radicsevo bibliografijo v: Žigon: *Zgodovinski spomin*, str. 301–350. – Zapis-

kupil hišo (grof) Hohenwart. Kot bomo videli v nadaljevanju, je imel avtor zelo prav tudi glede starosti obeh delov združene hiše. »Boljša in verjetno starejša« naj bi bila spodnja hiša, obrnjena proti Savi, neenake oblike oken, zlasti v kletih in sobah, pa bi lahko kazale na več prezidav. Zanimiva sta še sklepanje o funkciji pomola na hišnem vogalu ter opis popravila hiše ob vzdavi spominske plošče.⁸¹ Letnica 1609 na pomolu spodnje hiše je enaka letnici na vhodnem kamnitem portalu iste hiše, ob kateri je vklesan napis, ki razkriva, da je hišo omenjenega leta postavil mestni sodnik in trgovec Luka Kunec. Pisec prispevka v časniku *Laibacher Zeitung* (1894) je tako upravičeno trdil, da je pomol nastal sočasno s hišo – ta je bila torej nadstropna že ob zgraditvi – in izrazil domnevo, da gre morda za najstarejšo hišo v Krškem poleg župnišča, ki bi utegnil biti še lovski dvorec Celjskih grofov. Ob prenovi hiše konec 20. in v začetku 21. stoletja so poznogotski elementi v pritličju pokazali, da je renesančna hiša nastala na starejši osnovi.⁸²

Ni dvoma, da so Krčani leta 1894 v grobem poznali stavbno zgodovino hiše št. 85, združene iz dveh zgradb časovno različnega nastanka. A ker je bila Valvasorjeva lahko samo ena od njiju, so spominsko ploščo nemara prav zato vzdali na stiku obeh, ali pa je bila ta stran hiše, obrnjena proti trgu, za znamenje preprosto primernejša. Odločitev za

ploščo na tem delu hiše bi bila smiselna tudi zato, da bi zadostili vsebini listine iz leta 1693, po kateri je Valvasor kupil hišo z vrtom, ki stoji med dvema drugima hišama z vrtovoma (!). V takem primeru bi bila Valvasorjeva lahko samo zgornja, nekoč samostojna hiša, obrnjena proti trgu in cerkvi, ne pa tudi reprezentativnejša spodnja, nekdanja Kunčeva. A bržkone si s takimi podrobnostmi niso kaj dosti belili glave, če so odgovorni sploh poznali Jellouschkovo objavo listine o kupoprodaji (1859).

Radicsu, ki je tudi v svoji drugi, obsežnejši monografiji o Valvasorju (1910), samo povzel navedbe Antona Jellouschka, v kateri hiši naj bi Valvasor umrl, in je stanje zacementiral še z objavo fotografije hiše,⁸³ lahko zamerimo, da ni izrazil niti kančka dvoma o tem, ali je imel Jellouschek glede lokacije prav, saj ta vendar ni navedel nobenega vira ali argumenta. Tem prej je Radicsu mogoče očitati nedoslednost, ker je na drugi strani upravičeno dvomil o datumu polihistorjeve smrti 19. september 1693, ki ga ni bilo mogoče potrditi z mrliško matično knjigo.⁸⁴

Kolikor je znano, se z »nerešljivim« vprašanjem lokacije Valvasorjeve hiše v Krškem, vse od leta 1894 do pred kratkim ni ukvarjal nihče. Na Mencingerjevo pozno objavljeno problematiziranje spominske plošče je opozoril šele Emilijan Cevc (1977) in ga sklenil z nemočno ugotovitvijo: »Menda se res ne da dokazati, da je prav ta hiša na Valvasorjevem nabrežju, zaznamovana s številko 1, bila nekoč Valvasorjeva.«⁸⁵ Tudi Branko Reisp se je v prvi znanstveni monografiji o Valvasorjevem življenju in delu (1983) pri vprašanju, katero hišo je Valvasor leta 1693 kupil od Jakoba Vodnika, odločil za »tradicijo«, ki pa je vodila samo do Jellouschka: »Po tradiciji je to stara patricijska hiša v starem mestnem jedru, ki jo je postavil, kakor izpričuje napis nad portalom, leta 1609 nekdanji mestni sodnik in trgovec Luka Kunec.«⁸⁶

Zakaj t. i. Valvasorjeva hiša ne more biti prava Valvasorjeva hiša?

Ko sem pred časom opozoril, da »Valvasorjeva hiša« z dvema traktoma oziroma pročeljema – proti Savi in župnijski cerkvi – glede na lego ne more biti

⁸¹ V: Das Sterbehaus Valvasors, str. 388 (v prevodu): »Ta stara hiša, še dobro ohranjena, je enonadstropna zidana stavba z opečno streho. Pravzaprav je sestavljena iz dveh hiš, česar od zunaj ni opaziti, in je bila takšna že leta 1826, ko jo je kupil grof Hohenwart. Spodnji del, obrnjen proti Savi, je boljša in verjetno starejša hiša s pomolom na vogalu. Hiša bi bila lahko večkrat prezidana, kajti na oknih, zlasti v kletih in sobah, zaznamo neenake oblike. Pod pomolom bi nekoč utegnili biti vrata in morda majhen prodajni obok, verjetno v času graditelja hiše Luke Kunca, ki je bil vendar trgovec; hiša je bila po svoji legi primerna za poslovni lokal, ker je cesta prej tekla pod hišo tik ob Savi. Ob vzdavi spominske plošče so hišo popravili, vendar niso spremenili stavbnega sloga. Na glavno pročelje so ob tej priložnosti vzdali marmorno ploščo z napisom »Hiralnica (Stechenhaus) – Darilo Martina Hočvarja«, na podolžno pročelje, obrnjeno proti cerkvi in cesti, pa na mestu, kjer se oba dela (obe hiši) stikata, spominsko ploščo Valvasorju, prav tako iz repentaborskega marmorja, ki ima tak napis: »V tej hiši je umrl Janez Bajkort Valvasor 19. septembra 1693.« – Valvasorjeve vedute (gl. op. 40) jasno pričajo, da se pisec moti o poteku ceste pod hišo tik ob Savi. Obrečna vlečna pot je v resnici nastala šele v 18. stoletju.

⁸² Prim. Železnik – Kramberger: *Konservatorske smernice*, s. p.; Železnik – Kramberger – Oman: *Konservatorski program*, str. 5–6; Černelič Krošelj – Rep Bunetič: *Celovito obnovo*, s. p. – Dodatne informacije konservatorke Alenke Železnik, 22. 2. 2012.

⁸³ Radics: *Jobann Weikhard*, str. 246, s. p. (fotografija »Valvasors Haus in Gurkfeld – sein Sterbehaus«).

⁸⁴ Prav tam, str. 247. – Potem ko je Radics še leta 1894 zapisal, da o Valvasorjevi smrti v Krškem ni pisnega dokaza (Radics: *Graščine in hiše*, str. 570), je stališče pozneje spremenil na podlagi zapisa v Dolničarjevi biobibliografiji kranjskih piscev (Radics: *Jobann Weikhard*, str. 247).

⁸⁵ Cevc: *Kulturni spomeniki*, str. 170.

⁸⁶ Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 271.

identična s hišo, kot jo opisuje listina o kupoprodaji iz leta 1693, sem lahko o njenih lastnikih postregel le s podatki od srede 18. stoletja dalje. In še to samo za spodnji, starejši in reprezentativnejši del hiše, ki ga je leta 1609 kot samostojno zgradbo postavil oziroma na starejši osnovi prezidal omenjeni meščan Luka Kunec. Dognal sem tudi, da je hiša nastala iz dveh samostojnih hiš, nisem pa se spuščal v raziskovanje, kdaj natanko in kako se je to zgodilo.⁸⁷ Za naše vprašanje sta mi torej ostali dve nalogi: raziskati zgodovino obeh stavb in ugotoviti, kdo je hiši posedoval v Valvasorjevem času. Glede na nadvse skromne razpoložljive vire se je zlasti druga naloga zdela komaj izvedljiva. A preden lahko s stodstotno gotovostjo zatrdimo, da Valvasor ni imel ničesar skupnega s t. i. Valvasorjevo hišo na Valvasorjevem nabrežju 4, je bilo treba tudi zanjo, enako kot za vse večje zidane hiše v mestu, dokazati nezdržljivost znanih dejstev o tej hiši oziroma nekoč dveh hišah z znanimi dejstvi o Valvasorjevem zadnjem domu. Ni bilo sicer mogoče ugotoviti lastnika ali več lastnikov med letoma 1693 in 1706, ko je nekdanjo Vodnikovo hišo najprej posedoval Valvasor in za njim njegova vdova, zato pa imamo podatke, ki zavračajo vsakršno možnost, da bi bila katera od teh dveh hiš Vodnik-Valvasorjeva. Spodnjo, Kunčevo hišo iz leta 1609 s pročeljem proti Savi, je namreč neznan lastnik prodal leta 1701, torej pet let prej, preden je Ana Maksimila Valvasor, vnovič poročena Buset, prodala svojo hišo Janezu Krstniku Kamnikarju. Na mestu druge, zgornje hiše, postavljene najpozneje v zadnji četrtini 18. stoletja, pa je sredi stoletja stala zgolj stara lesena hišica in tudi v Valvasorjevem času tu nesporno ni bilo ničesar večjega in trdnjšega, morda sploh prazen prostor oziroma pustota. Možnost, da bi Vodnik-Valvasor-Kamnikarjeva hiša stala tukaj, je torej ovržena iz dveh razlogov: ne več samo zavoljo neustrezne lege, ampak tudi zaradi neustreznih lastnikov v času, ko je nekdanja Vodnikova hiša pripadala Valvasorjevi družini. V nadaljevanju si bomo natančno ogledali poti do obeh ugotovitev.

Prva pot raziskave je ugotavljanje ujemanja podatkov o legi treh sosednjih hiš, kot jo opredeljuje listina o kupoprodaji iz leta 1693, s stanjem na prostoru »Valvasorjeve hiše«, ki mu lahko sle-

dimo od terezijanskega katastra dalje. V pretres bomo vzeli celoten pravokotni ulični otok, v katerem severovzhodnem delu stoji iz dveh hiš združena »Valvasorjeva hiša«.

Zdi se več kot verjetno, da je omenjeni otok prikazan na vseh treh Valvasorjevih upodobitvah Krškega, katerih dokumentarna vrednost sicer nekoliko šepa. Prva upodobitev je zgolj skica v skicni knjigi (1678/79), druga bakrorez v Topografiji Kranjske (1679) in tretja bakrorez v Slavi vojvodine Kranjske (1689).⁸⁸ Ob Savi, levo od cerkve sv. Janeza Evangelista, so upodobljene tri stikajoče se hiše, obrnjene proti reki. Leva, nižja od drugih dveh, bi bila današnja Kaplanova, srednja, nadstropna, zdajšnja Jarnovičeva (stara šola), desna, največja in vogalna pa Kunčeva z začetka 17. stoletja (spodnji del napačne Valvasorjeve hiše). V ozadju te stoji obrnjena proti cerkvi pritlična hiša, ki se je morda dotika in je najjasneje vidna na bakrorezu iz leta 1679.

Kot je bilo že povedano, stavbni fond mesta od konca 17. stoletja do nastanka terezijanskega katastra ni doživljal korenitih sprememb, ki bi sledove prejšnjega stanja zabrisale do takšne mere, da posameznih hiš, zlasti večjih, ne bi mogli identificirati. Večje spremembe so se zgodile v tridesetletnem dolgem časovnem razponu od terezijanskega do franciscejskega katastra (1825), vendar ne v tlorisni zasnovi, temveč v kvaliteti zgradb. Leta 1749 je bilo lesenih še dobre tri četrtine hiš in le vsaka peta zidana ali napol zidana,⁸⁹ pred letom 1825 pa je Krško postalo že pretežno zidano mesto, še posebej njegov zgornji del od kapucinskega samostana do vznožja grajskega hriba.⁹⁰

Začnimo pri franciscejskem katastru, saj prvi ponuja natančno tlorisno upodobitev mesta.⁹¹ Celoten ulični otok, v katerem je na severovzhodni strani umeščena napačna Valvasorjeva hiša, je na katastrski mapi prikazan kot zidan, zgrajen iz trdnih materialov. »Valvasorjeva hiša« v lasti Jožefa Belmana (stavbna parcela št. 51, hišna št. 82) je stavba v obliki črke L z majhnim dvoriščem, krajšim pročeljem, ki gleda proti Savi (današnje Valvasorjevo nabrežje), in z daljšim traktom, katerega pročelje je obrnjeno proti trgu s cerkvijo sv. Janeza

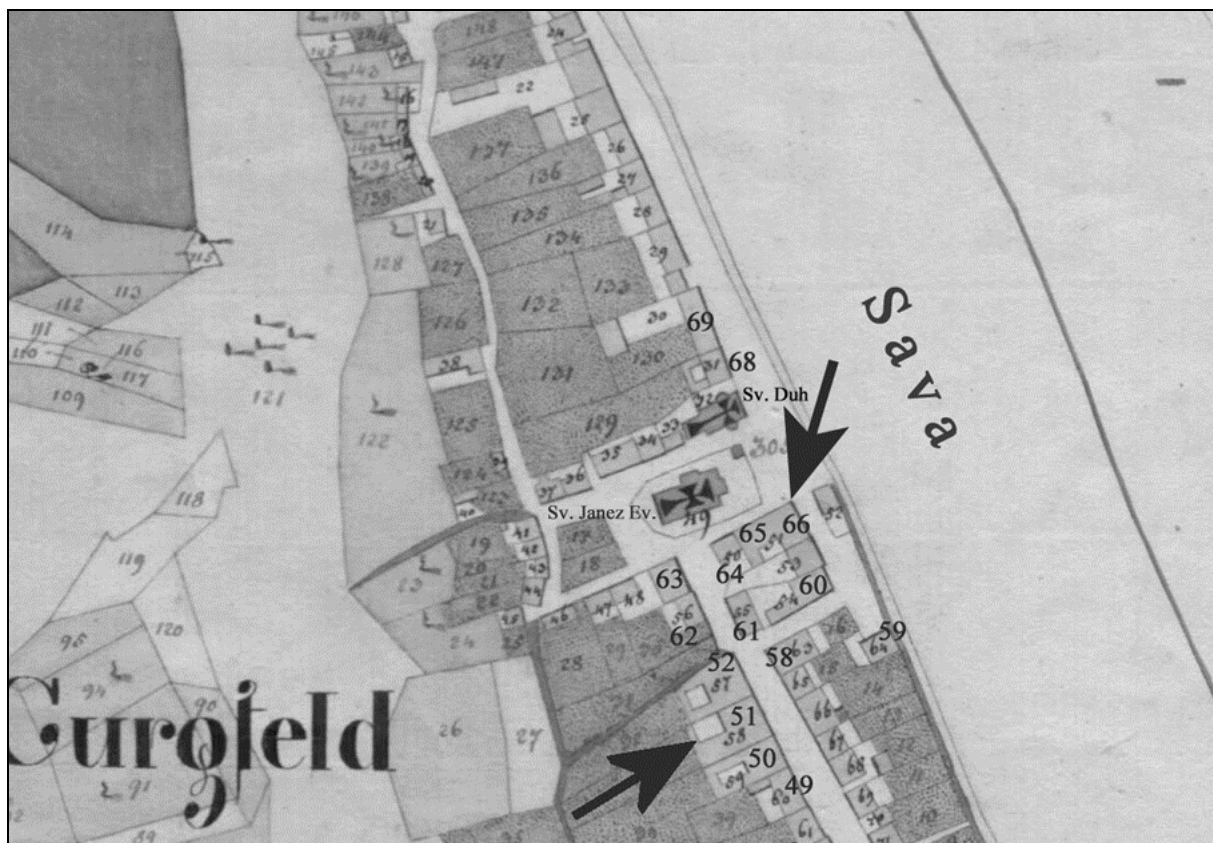
⁸⁷ V obeh objavah, v katerih kratko obravnavam napačno Valvasorjevo hišo, navajam, da je prišlo do združitve dveh hiš še pred sredo 18. stoletja, kar ne drži; tudi priimek lastnika sredi 18. stoletja ni Cokan, temveč Čokl (Golec: Neznano in presenetljivo, str. 336; isti: Valvasorjevi v Krškem, str. 22).

⁸⁸ Valvasor: *Topografija Kranjske 1678–1679*, št. 95; isti: *Topographia Ducatus*, št. 84; isti: *Die Ehre XI*, str. 235.

⁸⁹ Golec: *Zemljiški katastri*, str. 297–298.

⁹⁰ ARS, AS 176, N 84, k. o. Krško, mapni list V. – Že jožefinska vojaška merjenja okoli leta 1785 navajajo, da je v Krškem »veliko zidanih privatnih hiš« (Rajšp: *Slovenija na vojaškem*, str. 273).

⁹¹ Manj natančna je Žerovčeva karta toka Save iz leta 1807 (ARS, AS 1068, 2/186).

Izsek katastrske mape iz leta 1825 z dodanimi rektifikacijskimi številkami; zgornja puščica kaže napačno Valvasorjevo hišo v uličnem otoku, spodnja pa pravo hišo ob glavni krški ulici.

Evangelista (danes Hočevanje trg). Iz katastrske mape je mogoče samo slutiti, da je stanovanjska zgradba sestavljena iz dveh nekoč samostojnih hiš. K hiši spada še manjši lesen hlev z dvoriščem, ki stoji zunaj uličnega otoka, tik zraven vlečne poti ob Savi (stavbna parcela št. 52).⁹² »Valvasorjevo hišo« z vsake strani obdajata dve manjši. Na zgornji, zahodni strani je ob izteku glavne mestne ulice v trg hišica Jerneja Demla z majhnim dvoriščem (stavbna parcela št. 50, hišna št. 81). Na južni strani pa se hiša stika s srednje veliko šolsko zgradbo (*Schullhaus*), prav tako obrnjeno proti Savi (stavbna parcela št. 53, hišna št. 83). Na zadnji strani ima šola še večje dvorišče, ki vzporedno z Belmanovo in Demlovo hišo sega vse do glavne mestne ulice (danes »ulični« del Hočevanjevega trga pred prehodom v Cesto krških žrtev). V nekaj let starejši zemljiški knjigi krškega magistrata, nastavljeni okoli leta 1822, je to dvorišče označeno kot »Šolska ulica« (*Schulhausgasse* oziroma *Schullgasse*),⁹³ kajti očitno je

bilo namenjeno za javen dostop do dvoriščnega vhoda šolske stavbe. Po katastrski mapi zapirata južno stran uličnega otoka večji hiši v rokah istega lastnika Jožefa Kovačiča. Prva, brez dvorišča, je obrnjena na glavno mestno ulico (stavbna parcela št. 55, hišna št. 85), druga, z dvema pročeljema in dvoriščem (stavbna parcela št. 54, hišna št. 84), pa ima ožjo stranico obrnjeno proti Savi in daljšo proti prečni ulici, ki povezuje savsko nabrežje in glavno ulico. Pri vseh petih hišah uličnega otoka že na začetku vzbudi pozornost ugotovitev, da so brez vrtov. Kako torej uskladiti to dejstvo z navedbami v listini o kupoprodaji iz leta 1693, po kateri imajo vrt tako Valvasorjeva hiša kot njeni dve sosedji, pri tem pa ni dvoma, da ležijo vrtovi ob hišah?⁹⁴ Za franciscejski kataster je sicer veljalo pra-

sednjih hišah omenjeno le, da mejijo z eno stranjo na šolsko ulico (ZAC, ZAC/1031, knj. 1994, Grundbuch der Stadt Gurkfeld, pag. 506, 512, 530).

⁹² Majhna stavba ob vlečni poti je prikazana že na Žerovčevi karti Save iz leta 1807 (ARS, AS 1068, 2/186).

⁹³ Ker je bilo zemljišče mestna last, ga v zemljiški knjigi krškega mestnega magistrata razumljivo ni, ampak je pri so-

⁹⁴ »...VnBere eigenthumbliche Behaußung sambt Zuegehörigen Garten Zwischen des Herrn Johan Andree Tunkhelsteiners, Jezigen Statrichters, dan Herrn Hans Petern Schwerschings Häusern, Vnd Garten alhie in der Statt gelegen ...« (ARS, AS 1063, št. 2742, feb. 1693, Krško).

Opis hiš v uličnem otoku po terezijanskem katastru sredi 18. stoletja in z referenco na franciscejski kataster iz leta 1825 (v krepkem tisku sta hiši na mestu napačne Valvasorjeve hiše).⁹⁵

Lastnik leta 1749	Opis hiše leta 1749	Letni donos od hiše v goldinarjih in opis vrta leta 1752	Rektifik. številka leta 1756	Številka stavbne parcele leta 1825
Bernard Mikolič, čevljar	lesena hišica, brez vrta	5 goldinarjev, brez vrta	64	50
Jožef Dobovc, dninar	lesena stara hišica, vrt pod Goro s posevkom 1/32 mernika	3 goldinarje, brez vrta	65	51 (pročelje proti trgu)
Urban Čokl, gosposčinski upravitelj	zidana hiša, majhen vrt s posevkom 1/32 mernika	17 goldinarjev, zraven sadovnjak in zeljnik s posevkom 1/32 mernika	66	51 (pročelje proti Savi)
---	mestna hiša, v kateri sta šola in stanovanje za učitelja	6 goldinarjev, brez vrta	brez	53
Jožef Šener ml., mesar	zidana hiša, brez vrta	12 goldinarjev, brez vrta	60	54
Cecilija Jeriša, vdova	napol zidana hiša, zraven vrt s posevkom 1/8 mernika	8 goldinarjev, vrt v posevku 1/8 mernika	61	55

vilo, da zemljišč, manjših od 25 kvadratnih sežnjev (90 m²), niso šteli med zemljiške parcele, zato naj bi majhne vrtove ob hišah praviloma vračunali k stavbnim parcelam.⁹⁶ Toda pri napačni Valvasorjevi hiši, sestavljeni iz dveh hiš, in pri njeni zgornji sosedbi bi stisnjeni dvorišči komajda lahko dopuščali prostor za prav majhen vrt in le dvorišče šolske stavbe bi bilo nekoč lahko vrtna površina, sicer precej manjša od večine krških vrtov.

Kljub temu bomo dopustili možnost, da so bili vrtovi Valvasorjeve hiše in njenih dveh sosed iz listine s konca 17. stoletja pač zelo majhni in jih je, če bi dejanska Valvasorjeva hiša res stala tukaj, medtem zasedlo dolgo šolsko dvorišče, ki ga vidimo na franciscejski katastrski mapi. Toda niti po terezijanskem katastru tričetrt stoletja prej, sredi 18. stoletja, tu ni pričakovanih treh vrtov pri treh hišah, ki stojijo druga ob drugi. V celotnem uličnem otoku najdemo v najboljšem primeru dva vrtova, in to pri dveh diametralno postavljenih hišah. Vrt, na katerem je mogoče posejati 1/8 mernika, naj bi bil

pri hiši vdove Jeriša ob glavni mestni ulici, a je vprašanje, ali se oznaka »dabej« nanaša na fizično bližino ali zgolj na pripadnost vrta hiši. Drugi, prav majhen vrt za 1/32 mernika posevka, je naveden pri hiši gosposčinskega upravitelja Čokla, njegov zgornji sosed dninar Dobovc pa ima enako majhen vrt drugje, »pod Goro« v severnem delu mesta.

Še večja težava je ta, da tu ne najdemo druge ob drugi treh primerljivo velikih in vrednih hiš. Čoklovo vogalno zidano hišo z visokim letnim donosom 17 goldinarjev, ki so jo pozneje napačno pripisali Valvasorju, sta obdajali dve neprimerno manjši, obe za povrhu brez vrtov. Na zgornji strani je imela za sosedo staro leseno hišico dninarja Jožefa Dobovca s pičlim donosom 3 goldinarje, na levi, s pročeljem obrnjenim proti Savi, pa najverjetneje že tedaj šolo ali vsaj stavbo, v kateri so šolo naselili pozneje. Mestna šola namreč v katastrskem popisu hiš iz leta 1749 ni navedena, ker je šlo za eno t. i. svobodnih hiš, v mlajšem popisu iz leta 1752 pa je v skupini teh hiš obravnavana na koncu popisa in ne med preostalimi hišami, ki si sledijo glede na fizično zaporedje. Šola z letnim donosom 6 goldinarjev in brez vrta prav tako ne ustreza nobeni od hiš dveh Valvasorjevih sosedov. Kot bomo videli v nadaljevanju, je Dobovčevo leseno hišico pozneje zamenjala nova, zidana, ki se je v

⁹⁵ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749; No. 7, 13. 6. 1752; No. 8, štiftni register 1756; prav tam, AS 176, N 84, k. o. Krško, zapisnik stavbnih parcel, 20. 4. 1825.

⁹⁶ Ribnikar: Zemljiški kataster, str. 329.

začetku 19. stoletja zlila s Čoklovo, zmotno razglašeno za Valvasorjevo (stavbna parc. 51), šola pa je danes znana kot Jarnovičeva hiša (stavbna parc. 53); obe od leta 2010 skupaj s tretjo, Kaplanovo (stavbna parc. 54), sestavljata povezan stavbni kompleks Mestnega muzeja Krško.

Treh hiš z vrtovi, postavljenih druga ob drugi, pa četudi ne v ravni vrsti, tu torej preprosto ni bilo. Sredi 18. stoletja so proti današnjemu Hočevarjevemu trgu sicer gledale tri hiše uličnega otoka – spodnja vogalna Čoklova, srednja Dobovčeva in zgornja Mikoličeva – ki pa nikakor ne bi mogle biti nekdanje Tunkelsteinerjeva, Vodnik-Valvasorjeva in Šveršnikova, torej hiše z vrtovi v rokah mestne gospode. Razlogov je več. Prvič, srednja in zgornja hiša sta bili navadni leseni hišici z majhnim donosom, pod mestnim povprečjem (5,60 goldinarja), tako da ustreza pričakovanjem le Čoklova (zidana hiša z letnim donosom 17 goldinarjev). Drugič, vrt je imela spet samo spodnja, Čoklova, pa še ta je bil prav majhen. In tretjič, tudi ob predpostavki, da so konec 17. stoletja vse tri hiše še imele vrtove na zadnji strani, takšna podoba ni v skladu s tlorisno zasnovo mesta: vrt zgornje hišice bi namreč ležal ob glavni mestni ulici, to pa bi bilo mogoče le, če bi zrasel na pogorišču oziroma pustoti, kjer je nekoč stala hiša. Domneva, da je Valvasorju pripadala srednja od treh hiš – to bi ustrezalo opisu iz leta 1693 – torej ne vzdrži. Stara lesena Dobovčeva hišica brez vrta, kakršna je opisana leta 1749, in Valvasorjeva hiša, kakršno opisujeta dva vira s konca 17. stoletja, ne moreta biti identični. Valvasorjeva hiša bi morala medtem nič manj kot propasti ali pogoreti, kar se pred prodajo Kamnikarju leta 1706 potrjeno ni zgodilo, na njenem mestu pa bi nato postavili leseno hišico, že leta 1749 označeno kot staro. In kje sta tu vrt in prostor za novo poslopje, ki ga omenja Valvasorjev zapuščinski inventar iz leta 1694? V uličnem otoku ju vsekakor ni. Na novo zgrajeno poslopje bi v franciscejskem katastru lahko iskali kvečjemu na mestu lesenega hleva ob Savi (stavbna parc. 52), vendar o tej zgradbi ne vemo, kdaj je nastala, poleg tega pa Valvasorjev inventar ne govori o gospodarskem poslopju.

Druga pot raziskave je bila zahtevnejša, saj so viri za historiat preučevanih hiš silno skopi in raztreseni. Do rezultatov so vodile vijugave stezice, ki so jih poleg primerjalne analize dejstev utirala tudi srečna naključja. Šele povezava vseh dosegljivih podatkov o lastnikih in njihovem sorodstvu na kranjski in štajerski strani Save nas je končno privedla do začetka 18. stoletja, da smo lahko tudi po tej metodi nedvoumno ovrgli vsakršno zvezo med Valvasorjem in t. i. Valvasorjevo hišo.

Kaj vemo o prvih znanih lastnikih obeh hiš po Valvasorjevem času? Spodnjo, nekdanjo Kunčevo hišo (rekt. št. 66) je po katastrskem popisu hiš iz leta 1749 imel Urban Čokl (*Urban Zockel*), gosposočinski upravitelj v Brežicah; označena je kot zidana hiša (*ein Gemauert Haus*) z majhnim vrtom (*ein klein Gartel*), na katerem je bilo moč posejati le 1/32 mernika.⁹⁷ Tri leta pozneje (1752), ko je bila že v rokah novega lastnika, je med vsemi krškimi hišami kazala četrti najvišji letni donos (17 goldinarjev), če pa upoštevamo samo zasebne hiše (brez treh javnih zgradb), je delila prvo mesto.⁹⁸ Izhodišče za prodiranje v preteklost je bil torej Urban Čokl. Zanj smo morali ugotoviti, ali je bil kakor koli povezan z Janezom Krstnikom Kamnikarjem, ki je leta 1706 kupil Valvasorjevo hišo, ali z družinama katerega od obeh polihistorjevih sosedov, Tunkelsteinerja in Šveršnika. Od kdaj je hiša pripadala Čoklu in kako je do nje prišel, se je dolgo zdelo nerešljiv problem. O Urbanu Čoklu in njegovi družini povesta namreč komaj kaj tudi obe krški matični knjigi iz tega časa, krstna in poročna. Njegovo ime je v maticah omenjeno enkrat samkrat, leta 1742, ko je šel za krstnega botra otroku Ignaca Ferdinanda Gosarja, že takrat pa je bil naveden kot upravitelj brežiškega gospostva.⁹⁹ Sled za njim je torej vodila v Brežice, saj več kot očitno ni prebival v Krškem ali vsaj ne stalno. Kot so pokazale brežiške matične knjige, je Čokl, ki po rodu ni bil Brežičan, kontinuirano izpričan v tamkajšnjih maticah dobri dve desetletji, od krsta njegovega prvega v Brežicah rojenega otroka leta 1733 do smrti konec leta 1755, malo zatem, ko je upraviteljsko službo odložil.¹⁰⁰ Brez dvoma je identičen z Urba-

⁹⁷ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749.

⁹⁸ Prav tam, No. 7, 13. 6. 1752. – Toliko donosa kot Čoklova hiša je imela le še hiša Jurija Pečarja, župnišču so odmerili 18 goldinarjev, gosposočinski in mitninski hiši pa vsaki po 20.

⁹⁹ NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1730–1771, 1. 8. 1742.

¹⁰⁰ Čoklovo polno ime je bilo Urban Jožef, a je v maticah najpogosteje naveden le kot Urban, enkrat tudi kot Janez Urban. V zakonu z Marijo Terezijo Donati, v maticah brez dekliškega priimka in praviloma samo s prvim imenom, je imel pet otrok: Jožefa (krščen 23. 2. 1733), Janeza Antona (krščen 14. junija 1735 in pokopan 8. julija 1740), Franca Ignaca (krščen 4. avgusta 1736), Marijo Terezijo (krščena 12. oktobra 1737) in Dizmo Jožefa (krščen 15. januarja 1739 in pokopan 23. februarja istega leta). Otroci so se rojevali v brežiškem gradu (*ex arce Rutenis*), Čokla in ženo pa krstne matice označujejo kot upravitelja (*praefectus, praefectissa*). 31-letna Marija Terezija je umrla 11. aprila 1739 in se je potemtakem rodila okoli leta 1708, a potrjeno ne v Brežicah. Z drugo ženo Evo je imel Čokl še sedem otrok: Matijo Nepomuka (krščen 25. februarja 1742, pokopan kot 11-leten 20. februarja 1753), Antona Rajmunda (krščen 9.

nom Čoklom z Zibike pri Šmarju pri Jelšah, ki je v letih 1708 in 1709 obiskoval začetna razreda jezuitske gimnazije v Gradcu.¹⁰¹ Ne njegova prva in ne druga žena – Marija Terezija in Eva Marija – po imenu in po starosti nista ustrezali nobeni ženski osebi iz družin Kamnikar, Tunkelsteiner in Šveršnik.¹⁰² Zaradi izgubljenih brežiških poročnih matic iz časa pred letom 1738¹⁰³ so šele naključni viri

januarja 1743 in pokopan 25. decembra 1748), Marijo Frančiško (krščena 11. decembra 1743 in pokopana 17. februarja 1748), Katarino Notburgo (krščena 29. oktobra 1746), Adama (pokopan 25. decembra 1748, očitno takoj po rojstvu, ki ni vpisano v krstno matico), Dionizija Aleksandra (krščen 26. februarja 1750) in Franca Maksimilijana (krščen 10. oktobra 1751). Kot upravitelj je bil Čokl zadnjič naveden v vlogi krstnega botra 4. junija 1750, a se mu je tudi zadnji otrok rodil naslednjo jesen še na gradu (*ex Dominio Runensi*). Pred 26. septembrom 1755 ga je kot upravitelj zamenjal Ferdinand Anton Krumplic (*arvis Runensi praefecti*), Čokl pa je umrl isto leto malo po božiču. Ko so ga 29. decembra 1755 pokopali pri brežiških frančiškanih, je bil v mrliški matici vpisan kot »Nobilis Dominus Josephus Urbanus Tschokl 52 annorum«, potem pa so starost popravili na 58 let (rojen torej okoli 1697). – NŠAM, Matične knjige, Brežice, R 1694–1709, R 1709–1725, R 1725–1738, R 1738–1760, M 1723–1753, M 1754–1770.

¹⁰¹ Leta 1708 je bil zgolj kot »Zogl Urbanus« vpisan v najnižjem razredu (*Parristae*), naslednje leto pa kot »Tschokl Vrbanus, Styrius, Sibcensis« v razredu principistov (*Principistae*) (Andrišch: *Die Matrikeln* 3, str. 196, 199). Objavitelj univerzitetne matrice je krajevno oznako »Sybcensis« napačno razrešil kot Siebing pri Cmureku (Murecku) na današnjem avstrijskem Štajerskem, nedaleč od slovenske državne meje. Da gre za Zibiko, je poleg tam razširjenega priimka Čokl potrdila zlasti navedba v zapuščinskem inventarju Urbana Čokla, po kateri je imel pokojni brata Andreja Čokla, podložnika gospostva Podčetrtek (StLA, Landrecht, K 1356, H 1, Tschokl, 15. 2. 1756). Na podlagi teh ugotovitev mi je kolega Dejan Zdravec ljubeznivo prikrbel podatke o Čoklovem rojstvu in socialnem ozadju. Rodil se je kot sin Janeza Čokla na Spodnjem Tinskem in bil 5. maja 1698 krščen samo na ime Urban (NŠAM, Matične knjige, Zibika, R 1694–1751). Drugo ime Jožef (gl. prejšnjo opombo) je prevzel šele pozneje kot znamenje socialnega prestiža oziroma imenitnejšega izvora. Njegov oče Janez je bil pravi kmečki mogotec, čigar zapuščino so ob smrti leta 1721 ocenili na več kot 2.400 goldinarjev; petina je pripadla sinu »gospodu Urbanu«, tedaj še študentu (ARS, AS 768, knj. 103, fol. 199).

¹⁰² S prvo ženo Marijo Terezijo Donati, hčerko brežiškega gosposčinskega upravitelja, se je oženil pred 23. februarjem 1733, ko se jima je v Brežicah rodil najstarejši sin Jožef (NŠAM, Matične knjige, Brežice, R 1725–1738). O drugi poroki 15. maja 1741 v graščini Teriška vas pri Boštanju priča prepis poročne pogodbe v Čoklovem spisu pri štajerski deželni pravdi; nevesta je bila Eva Marija Franzin, očitno samo zaposlena pri pl. Busetih ali kakšna njihova sorodnica, vsekakor od drugod, saj med pričami v poročni pogodbi ni nobenega Franzina (StLA, Landrecht, K 1356, H 1, Tschokl, 15. 5. 1741, prepis 15. 2. 1756).

¹⁰³ Prva ohranjena poročna matična knjiga zajema obdobje 1738–1770 (NŠAM, Matične knjige, Brežice).

razkrili, da se je Urban Čokl prvič oženil s hčerko prejšnjega brežiškega upravitelja Antona Sigmunda Donatija. Ta se je z mesta upravitelja umaknil Čoklu, postal upravitelj Šrajbarskega turna in odtlej živel v Krškem, kjer je leta 1733 umrl. Prav njegova oporoča in zapuščinski inventar, oba prvotno shranjena pri deželni pravdi na Kranjskem, sta ključna vira za historiat Čoklove hiše. Oporoča namreč neposredno pove, da je Urban Čokl Donatijev zet in izvršitelj oporoče,¹⁰⁴ v zapuščinskem inventarju pa sta omenjeni dve kupni pogodbi za hišo v Krškem, za katero smo lahko dokazali, da jo je pozneje imel Čokl in da se torej pogodbi nanašata na napačno Valvasorjevo hišo.

Nič, kar vemo o Antonu Sigmundu Donatiju, tega gosposčinskega upravitelja sorodstveno ne povezuje s krškimi družinami in tudi njegov izvor ni znan.¹⁰⁵ Prvič ga sicer zasledimo v Krškem, kjer sta bila z ženo Veroniko v letih 1719 do 1721 nekajkrat izpričana kot krstna botra in Donati tudi kot poročna priča.¹⁰⁶ Nato sta se zakonca od leta 1727 do 1731 pojavljala v vlogi botrov v brežiških krstnih matičnih knjigah; Donati je bil pri prvem in edinem botrstvu leta 1727 označen kot upravitelj gospostva Brežice.¹⁰⁷ Nedolgo po ženini smrti¹⁰⁸ se je neznanu kje ponovno oženil in živel z drugo ženo Marijo Ano v Krškem, kjer se mu je leta 1733 tudi rodil najmlajši sin Feliks Ignac.¹⁰⁹ Njegova oporoča, datirana v Krškem 15. oktobra 1733, in zapuščinski inventar, sestavljen prav tam 9. januarja 1734, pričata, da je bil Donati ob smrti upravitelj

¹⁰⁴ ARS, AS 308, III. serija, fasc. D 1–193, D–10, 15. 10. 1733.

¹⁰⁵ Donati vsekakor ni izviral ne iz Krškega ne iz Brežic. Ni izključeno, da je prišel s Hrvaškega, kajti leta 1703 je na graški jezuitski gimnaziji naveden meščanski sin Ivan Donati iz Zagreba: »Donati Joannes, Civis, Croata, Zagrabienensis (Andrišch: *Die Matrikeln* 3, str. 172).

¹⁰⁶ »Gospod« Anton Sigmund Donati oziroma samo Anton je bil krstni boter 15. maja 1719 in 7. januarja 1720 ter poročna priča 12. januarja 1721, »gospa« Veronika pa botra 10. februarja 1721 (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1670–1729, P 1713–1770).

¹⁰⁷ NŠAM, Matične knjige, Brežice, R 1725–1738, 8. 9. 1727, 22. 5. 1728, 29. 7. 1730, 30. 9. 1731.

¹⁰⁸ Veronika Donati je umrla po 30. septembru 1731; takrat je v Brežicah zadnjič botrovala. Datuma njene smrti ali pokopa ne poznamo, ker je v mrliški matici 1723–1753 za prva leta več vrzeli in so se vpisi kontinuirano vrstili šele od 13. maja 1733 (prav tam, M 1723–1753).

¹⁰⁹ Feliks Ignac je bil krščen 1. junija 1733, ob krstu pa sta bila njegova botra grof Auersperg in grofica Ratkaj (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1730–1771). Anton Sigmund Donati bi se lahko oženil v Brežicah, ker ni ohranjena poročna matica iz tega časa, vsekakor pa ni stopil pred oltar v Krškem (prim. prav tam, P 1713–1770).

gospostva Šrajbarski turn.¹¹⁰ Z oporoko – izvršitelj je postal zet Urban Čokl, gosposčinski upravitelj v Brežicah – je vdovo Marijo Ano odpravil s 300 goldinarji, starejšega sina Antona Donatija brez vsega, ker se je bil sposoben preživljati sam in mu je dal oče precej denarja tako med študijem kot tudi sicer, vse preostalo premoženje pa je umirajoči volil hčerkama Mariji Ani Petrič in Mariji Tereziji Čokl ter komaj rojenemu sinu Feliksu Ignacu, vsakemu po tretjino.¹¹¹ Za kakšno premoženje je šlo, razkriva zapuščinski inventar. Glavnina je odpadla na pristavo Narpelj pri Krškem, ki je spadala pod gospostvo Šrajbarski turn in je bila kupljena za 462 goldinarjev, in na hišo v Krškem (*das zu Gurgfeld ligende Haus*), kupljeno za 278 goldinarjev.¹¹² V rubriki Listine najdemo podatke o historiatu obeh nepremičnin in tudi o nakupu tretje, njive. Pristava je bila prodana oziroma kupljena dvakrat, prvič 21. marca 1699 in drugič 10. marca 1719. Ključen pa je regist o lastništvu hiše. Pokojnik je o tem hranil dve kupni pismi, prvo z datumom 20. september 1701 in drugo, datirano 14. septembra 1717.¹¹³ Čeprav regist ne navaja imen kupcev in prodajalcev, ni dvoma, da je bil kupec v drugem primeru Donati,¹¹⁴ ki je bil slabi dve leti pozneje v Krškem dokumentiran kot krstni boter in se je torej tedaj tu naselil.¹¹⁵ O imenu prvega kupca iz leta 1701 lahko le ugibamo, vendar njegovo ime in ime prejšnjega lastnika za naše vprašanje nista pomembni. Ključna je ugotovitev, da je ta hiša zamenjala lastnika pet let prej, preden je Valvasorjeva vdova prodala svojo

hišo Kamnikarju (1706). Poleg tega je bila kupnina leta 1717 (278 goldinarjev) znatno nižja od vsote, ki jo je četrto stoletja prej, leta 1693, za Vodnikovo hišo odštela Valvasor (800 goldinarjev kranjske veljave ali 675 nemške).¹¹⁶ Donati-Čoklova hiša tako nikakor ne more biti nekdanja hiša kranjskega polihistorja.

A pred zadnjim »nikakor« moramo še dokazati, da je Urban Čokl sredi 18. stoletja res imel v lasti Donatijevo hišo, katere historiat je razkril zapuščinski inventar njegovega tasta Antona Sigmunda Donatija. Prav mogoče bi namreč bilo, da so Donatijevi trije otroci in dediči hišo prodali, Čokl pa še pred tem ali pozneje kupil drugo, ki jo srečamo v njegovih rokah leta 1749 in je bila potrjeno nekdanja Kunčeva hiša iz leta 1609 (spodnji del t. i. Valvasorjeve hiše). V Donatijevem zapuščinskem inventarju (1734) je možnost prodaje namreč nakazana, saj o pristavi, hiši in njivi pravi, da bodo dediči lahko poplačani, ko bodo prodane.¹¹⁷ Čokl bi nepremičnine kot izvršitelj oporoke tem laže razprodal, toda ali je to res storil? In kako bi Donatijeva hiša prišla v njegove roke, ne pa v roke njegove žene, Donatijeve hčerke Marije Terezije, saj je bila vendar ona dedinja tretjine celotnega očetovega premoženja? Poleg tega je enak delež podedovala njena sestra Marija Ana Petrič, za katero se je pokazalo, da je v nasprotju s Čoklovo družino v glavnem živela v Krškem. Še več, tudi njen drugi mož Ignac Ferdinand Gosar je imel sredi stoletja (1749, 1752) v mestu veliko hišo in ta je bila za povrh desna sosedna Kamnikarjeve, dejanske Valvasorjeve hiše, danes severna polovica t. i. Mencingerjeve hiše (Cesta krških žrtev 2), o kateri bomo še govorili.

Postavlja se skratka vrsta vprašanj: je Čokl leta 1749 resnično imel v lasti nekdanjo Donatijevo hišo, je ta morda pristala v rokah druge Donatijeve hčerke, omožene Petrič in pozneje Gosar, zakaj kot lastnica Čoklove hiše ni navedena njegova žena, če jo je res podedovala ona, je Čokl Donatijevo hišo kot izvršitelj oporoke nekomu prodal, njegova hiša pa tako nima nikakršne zveze z Donatijevo?

Analiza vseh razpoložljivih virov je druge možnosti ovrgla in potrdila, da je bila Čoklova hiša resnično prejšnja Donatijeva, ki ji po virih lahko kontinuirano sledimo v preteklost do leta 1701. Ključni vir je zapuščinski inventar Urbana Čokla iz leta 1756, shranjen med spisi štajerske deželne pravde.

¹¹⁰ ARS, AS 308, III. serija, fasc. D 1–193, D–10, 15. 10. 1733; AS 309, šk. 18, fasc. XI, D–19, 9. 1. 1734). – Donati je umrl pred 29. decembrom 1733, ko je kranjska deželna pravda imenovala inventurna komisarja za popis njegove zapuščine.

¹¹¹ ARS, AS 308, III. serija, fasc. D 1–193, D–10, 15. 10. 1733. – Donatijev sin Anton se je s polnim imenom imenoval Anton Sigfrid. Kot krstni boter v Brežicah se je pojavljal od leta 1736 do 1744 (NŠAM, Matične knjige, Brežice, R 1725–1738, 26. 4. 1736, 3. 11. 1737; R 1738–1760, 25. 7. 1738, 14. 3. 1739, 22. 5. 1740, 9. 1. 1743, 15. 5. 1744, 19. 9. 1744, 28. 12. 1744), v zakonu z Marijo Terezijo Pour pa so se mu v tem času rodili štiri otroci (prav tam, R 1738–1760, 27. 7. 1738, 25. 9. 1739, 28. 12. 1740, 29. 1. 1744). Ni znano, kje je umrl, vsekakor ne v Brežicah (prim. prav tam, M 1723–1753), in sicer med zadnjim botrstvom 28. decembra 1744 in ženino vnovično poroko 24. avgusta 1746 (prav tam, P 1738–1770).

¹¹² AS 309, šk. 18, fasc. XI, D–19, 9. 1. 1734, pag. 16–17.

¹¹³ Prav tam, pag. 7.

¹¹⁴ Kot kupec posesti oziroma pristave Narpelj leta 1719 je Donati izrecno naveden v zapuščinskem inventarju zeta Ignaca Ferdinanda Gosarja (prav tam, šk. 39, fasc. XIX, G–131, 26. 8. 1763, pag. 3).

¹¹⁵ O omembah zakoncev Donati v krški krstni matici gl. op. 106.

¹¹⁶ Gl. op. 15.

¹¹⁷ »Wie dise dreÿ *immobilia Corpora* Verkhaufft werden, werden sogestalten auch denen Erben zu guethen kommen« (AS 309, šk. 18, fasc. XI, D–19, 9. 1. 1734, pag. 17).

A tudi ko tega dragocenega dokumenta ne bi poznali, bi lahko zavrnilo možnost, da Donatijeve hiše ni podedovala Čoklova žena Marija Terezija, ampak njena sestra Marija Ana, omožena Petrič. Ta je v Krškem izpričana vse od leta 1725, ko se ji je v zakonu s Francem Petričem rodil prvi otrok. Do leta 1739 se jih je zvrstilo vsaj še pet, dva rojena v Krškem, dva neznanu kje in zadnji že kot posthumen v Brežicah.¹¹⁸ Marija Ana se je s Petričem najbrž poročila v Brežicah, kamor so se Donatijeve preselili po letu 1721,¹¹⁹ zakonca pa bi nato v Krškem prav lahko živela v prazni hiši očeta in tasta Antona Sigmunda Donatija. V tem primeru bi bilo tudi logično, da bi Petriča po delitvi očetovega premoženja ostala v hiši, a se ni zgodilo tako. Franc Petrič, ob krstu drugega otroka leta 1726 naveden kot gosposčinski upravitelj na Dobu (*Wazzenberg*) v Mirnski dolini, je moral imeti v Krškem lastno hišo – severni del današnje Mencingerjeve – vsaj že ob tastovi smrti leta 1733. V Donatijevem zapuščinjskem inventarju najdemo namreč pomenljiv podatek, da so bili štirje pokojnikovi sodi shranjeni v

Petričevi hiši (*in Petritschischen Hausß*), glede na samoumevnost navedbe zagotovo v hiši zeta in hčerke.¹²⁰ Zakonca Petrič tedaj najbrž niti nista prebivala v Krškem, saj ju v matičnih knjigah pogrešamo, iz poznejšega časa pa poznamo njuno hčerko Elizabeto in sina Ignaca, ki sta prišla na svet nekje drugje, očitno v kraju očetovega službovanja.¹²¹ Vdova Marija Ana Petrič se je nato najpozneje leta 1741 vrnila v Krško in se tu omožila z vdovcem, brežiškim gosposčinskim pisarjem Ignacem Ferdinandom Gosarjem, ki mu je naslednje leto rodila še enega otroka.¹²² Ni dvoma, da je Marija Ana prinesla v svoj drugi zakon Petričevo hišo in da ta prej ni bila Donatijeva. Pri tem ne moti, da je v terezijanskem katastru (1749, 1752, 1756) naveden kot hišni posestnik Gosar,¹²³ in ne žena, ki je živela vsaj še leta 1749,¹²⁴ ali pa oba zakonca kot solastnika. Kot bomo videli, navaja kataster kot hišnega lastnika tudi Urbana Čokla, čeprav je bila njegova hiša v resnici last Čoklovega mladoletnega sina (prva žena mu je namreč zgodaj umrla). V katastru so namreč v rubriko Lastniki vedno vpisali moške kot družinske poglavarje in dejanske »upravitelje« posesti, ženske pa le izjemoma, če je šlo za vdove ali neporočene lastnice.¹²⁵

Kaj se je zgodilo s Petričevo in Donatijevo hišno in drugo posestjo, pove Gosarjev zapuščinjski inventar iz leta 1763, iz časa po ženini smrti. V njem je regist listine s to vsebino: vdova Marija Ana Petrič, rojena Donati, je 12. marca 1741 (nekaj mesecev pred poroko z Gosarjem) sklenila v Brežicah poravnavo z dediči svojega očeta (Antona)

¹¹⁸ V Krškem so bili krščeni trije Petričevi otroci: 7. avgusta 1725 Franc Jožef, 22. novembra 1726 Franc Anton in 18. marca 1731 Marija Jožefa (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1670–1729, R 1730–1771). Zadnji otrok, Frančiška Jožefa, je prišel na svet 13. maja 1739 v brežiškem gradu (*ex arve*), kamor se je Marija Ana Petrič po moževi smrti zatekla k svoji sestri Mariji Tereziji Čokl; v krstni matici so za osebno ime pokojnega očeta pustili prazen prostor: »patris defuncti Dni _____ Petrisch et coniuge eius Annae Mariae«, krstni boter pa je bil gosposčinski upravitelj Urban Čokl (NŠAM, Matične knjige, Brežice, R 1738–1760). Na brežiškem gradu je vdova tudi spoznala tamkajšnjega gosposčinskega pisarja Ferdinanda Ignaca Gosarja in se z njim omožila 26. julija 1741 v Krškem, kjer sta zakonca živela (*ex Civitate*); ženinovo prvo ime je v poročni matici pomotoma navedeno kot Bernard namesto Ferdinand (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, P 1713–1770). Marija Ana je morala med letoma 1732 in 1738 neznanu kje zunaj Krškega roditi vsaj še dva otroka, hčerko Elizabeto in sina Ignaca, za katera izvemo šele iz Gosarjeve oporoke in zapuščinjskega inventarja leta 1763. V njegovi oporoki, napisani v Krškem 27. maja 1763, že po ženini smrti, sta omenjeni dve njegovi pastorki, Frančiška (najverjetneje leta 1739 rojena Frančiška Jožefa) in dotlej neznanu, še neporočena Elizabeta Petrič; brez imen so omenjeni pastorki (*die Herrn Stief=Söhne*), glede na rabo množine najmanj dva, lahko pa tudi več (ARS, AS 308, III. serija, fasc. G 1–156, G–71, 27. 5. 1763). Med Gosarjevimi dolgovi je v njegovem zapuščinjskem inventarju naveden dolg petim ženinim otrokom iz prvega zakona: Antonu, Jožefu, Ignacu, Elizabeti in Frančiški; po poročni pogodbi med Gosarjem in vdovo Petričevo z dne 25. julija 1741 jim je pripadalo 400 goldinarjev (ARS, AS 309, šk. 39, fasc. XIX, G–131, 26. 8. 1763, pag. 17). Od petih leta 1741 živelih otrok je bil neznan Ignac, rojen zunaj Krškega, poročna pogodba pa obenem priča, da je pred tem umrla Marija Jožefa, kot zadnja rojena v Krškem (1731).

¹¹⁹ Gl. opombi 106 in 107.

¹²⁰ ARS, AS 309, šk. 18, fasc. XI, D–19, 9. 1. 1734, pag. 15. – Tik pred tem je v zapuščinjskem inventarju prav tako samoumevna navedba, da je en sod »pri gospodu upravitelju v Brežicah«, torej pri drugem zetu Urbanu Čoklu.

¹²¹ Gl. op. 118.

¹²² O poroki gl. op. 118. – 1. avgusta 1742 so krstili Ano Marijo Kristino, ki sta ji bila krstna botra materin svak in brežiški upravitelj Urban Čokl (tedaj sploh edinkrat izpričan v krških maticah) in svakinja Ana Marija Terezija Donati (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1730–1771). V oporoki očeta Ignaca Ferdinanda Gosarja leta 1763 je ta hči imenovana Kristina (ARS, AS 308, III. serija, fasc. G 1–156, G–71, 27. 5. 1763).

¹²³ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749; No. 7, 13. 6. 1752; No. 89, štiftni register 1756.

¹²⁴ Tedaj je izpričana kot krstna botra (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1730–1771, 3. 8. 1749).

¹²⁵ V katastrskem popisu hiš v Krškem iz leta 1752 so ženske predstavljale 11 od skupno 108 posestnikov ali desetino. Vse razen baronice Zetschker so označene kot vdove (ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 7, 13. 6. 1752). To je bila sicer tudi omenjena baronica Zetschker z imenom Klara Konstancija, o čemer priča njena katastrska napoved za t. i. Zetschkerjevo imenje (ARS, AS 174, šk. 115, N 143, ad No. 7, 12. 4. 1752).

Sigmunda Donatija in prevzela posestvo Narpelj (*als übernehmerin des Grundt Närpl*). Tako so se v njenih in pozneje Gosarjevih rokah znašle tudi lastniške listine o zemljiščih, ki jih poznamo že iz Donatijevega zapuščinskega inventarja (1734): obe kupni pismi za pristavo Narpelj iz let 1699 in 1719 ter za njivo iz leta 1729.¹²⁶ Med popisanimi listinami pa ni nobene, ki bi se nanašala na nekdanjo Donatijevo ali Petričevo hišo. Da prva hiša ni omenjena, je razumljivo. Kot smo videli, je namreč Donatijeva hči Marija Ana Petrič ob delitvi očetove dediščine dobila zemljišča, ne pa tudi hiše (!). Da pa v inventarju med listinami ni niti omembe Petričeve hiše, je »krivak« poročna pogodba med vdovo Petrič in Gosarjem, podpisana 25. julija 1741 v Krškem, dan pred njuno poroko.¹²⁷ V tej pogodbi – vsebine zapuščinski inventar, razumljivo, ne navaja – je bila vsekakor zajeta Petričeva hiša, ki jo je vdova prinesla v zakon. Če bi bilo nasprotno in bi torej hišo kupil ali podedoval Gosar, bi se kupoprodajna pogodba ali kakršno koli drugo dokazilo o lastništvu pozneje brez dvoma znašlo v njegovi zapuščini. Ob smrti leta 1763 je bil namreč lastnik vseh nekdanjih Donatijevih in Petričevih nepremičnin, ki jih je dobil z ženitvijo oziroma po ženini smrti: hiše z vrtom v Krškem, ocenjene na 300 goldinarjev, in zemljišč v Narplju v skupni vrednosti 1.550 goldinarjev.¹²⁸ Tako kot tast Anton Sigmund Donati in ženin prvi soprog Franc Petrič je tudi Ignac Ferdinand Gosar nazadnje napredoval do gosposčinskega upravitelja. Leta 1749 naj bi bil upravitelj gospostva Goričane na Gorenjskem,¹²⁹

nato pa je najmanj enajst let upravljal »domače« gospostvo Šrajbarski turn.¹³⁰

Tudi tretji Donatijev zet Urban Čokl je bil, kot je že znano, gosposčinski upravitelj, in sicer v Brežicah. Sled do njegovega bivanja v tem štajerskem mestecu, sosedu Krškega, je predstavljala navedba v terezijanskem katastru za mesto Krško iz leta 1749, da je lastnik zidane hiše brežiški gosposčinski upravitelj.¹³¹ Ker je Čokl v matičnih knjigah vse-skozi do smrti leta 1755 omenjen samo v Brežicah in se je pojavil v Krškem le enkrat (1742), kot krstni boter hčerki stanovskega kolega Gosarja in njegove soproge, svoje svakinje,¹³² je na dlani, da tu ni prebival. Od kod in čemu potem hiša? Ker ni bil Krčan in nič ne kaže, da bi hišo podedoval, se je pred ugotovitvijo sorodstvene vezi z Donatiji postavljalo vprašanje, zakaj bi si potemtakem kupil tako veliko hišo v sosednjem mestu, in ne raje v Brežicah. Morda zato, da bi denar varno naložil ali da bi se imel na stara leta kam umakniti? Razkritje priženjenega sorodstvenega razmerja z Antonom Sigmundom Donatijem je rodilo drugo vprašanje: je Čokl priženil Donatijevo hišo ali si je kupil drugo? Terezijanski kataster in skromni viri iz Krškega ne povedo ničesar o tem, kdaj pred letom 1749 je postal lastnik in kako. Iz katastra je moč razbrati samo to, da je hiša pred junijem 1752 dobila novega lastnika Mihaela Sečana.¹³³ Tudi v Čoklovem zapuščinskem inventarju, sestavljenem 15. februarja 1756 v Brežicah,¹³⁴ pogrešamo med listi-

¹²⁶ ARS, AS 309, šk. 39, fasc. XIX, G–131, 26. 8. 1763, pag. 3. – Datumi dokumentov se z nepomembno izjemo ujemajo s tistimi v Donatijevem inventarju iz leta 1734, le vsebina je tokrat zgovornejša. Kupni pismi za pristavo Narpelj z 21. marca 1699 in 10. marca 1719 sta zdaj opredeljeni kot donacijsko pismo Katarine Elizabete grofice Auersperg za posestvo Narpelj (*von Närpl Gründl*) z dne 21. marca 1699 in kot kupno pismo za isto posest, ki jo je prevzel gospod Sigmund Donati. Zemljiška gosposka je kupno pismo ratificirala 14. marca 1719, deželna gosposka na Kranjskem pa 16. decembra istega leta. Kupno pismo za njivo Volčina z dne 5. januarja 1729 je v tem inventarju navedeno z enakim datumom, a kot zaščitno pismo gospostva Šrajbarski turn za njivo Volčina pri Skopicah, ki se glasi na gospoda Sigmunda Donatija in njegove dediče.

¹²⁷ ARS, AS 309, šk. 39, fasc. XIX, G–131, 26. 8. 1763, pag. 3.

¹²⁸ Prav tam, pag. 14–15.

¹²⁹ Kot tak je označen samo v popisu hiš mesta Krško z začetka leta 1749 (ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749). Kolikor ne gre za pomoto, je bil upravitelj Goričan zelo kratek čas. V terezijanskem katastru ni pri Goričanah namreč nobenega dokumenta z njegovim podpisom (prav tam, šk. 214, RDA, L 4), pa tudi v krstnih maticah župnije Sora njegovega imena ne najdemo med krstnimi botri. 21. februarja 1748 je bil kot upravitelj zad-

njič naveden Urban Kralj, 23. oktobra 1750 pa prvič Janez Jakob Druškovic (NŠAL, ŽA Sora, Matične knjige, R 1731–1748, R 1749–1770).

¹³⁰ Ločeni katastrski napovedi za gospostvi Šrajbarski turn in Krško je 12. aprila 1749 podpisal na Šrajbarskem turnu še upravitelj Janez Matija Šivic, sedemkrat praded avtorja tega prispevka (gospostvo Šrajbarski turn: ARS, AS 174, šk. 131, N 195, No. 1, 12. 4. 1749; gospostvo Krško: prav tam, šk. 114, N 141, No. 1, 12. 4. 1749). Gosar je najverjetneje postal upravitelj še isto leto, saj je njegova žena Marija Ana 3. avgusta botrovala v Krškem kot »prefectissa« (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1730–1771). V vlogi upravitelja obeh gospostev ga prvič srečamo 19. aprila 1752 (ARS, AS 174, šk. 131, N 195, No. 19; šk. 114, N 141, No. 6). V Gosarjevem zapuščinskem inventarju je navedena njegova poravnalna pogodba z grofom Rajnhardom Auerspergom za zaostale upraviteljske račune za enajst let, datirana 13. avgusta 1761 na Šrajbarskem turnu, najbrž ob prenehanju upraviteljske službe (ARS, AS 309, šk. 39, fasc. XIX, G–131, 26. 8. 1763, pag. 4).

¹³¹ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749.

¹³² Gl. op. 99 in 100.

¹³³ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749; No. 7, 13. 6. 1752.

¹³⁴ StLA, Landrecht, K 1356, H 1, Tschokl, 15. 2. 1756.

Sorodstvena razmerja lastnikov Donati-Čoklove hiše (napačne Valvasorjeve)

Anton Sigmund Donati († 1733 v Krškem)		
dediči vsak ene tretjine premoženja:		
hči iz prvega zakona Marija Terezija, por. Čokl (* ok. 1708, † 1739 v Brežicah)	hči iz prvega zakona Marija Ana, por. Petrič in Gosar († pred 1763 v Krškem)	sin iz drugega zakona Feliks Ignac (* 1733 v Krškem, † neznano)
njen dedič sin Jožef Čokl (* 1733 v Brežicah, † 1769 v Dobovi), duhovnik, po materi podedoval dedovo hišo		

nami kar koli, kar bi se nanašalo na hišo v Krškem, je pa navedena pogodba, po kateri je 9. junija 1755 od brežiškega mestnega predstojništva kupil neko hišo v Brežicah, edino nepremičnino, ki jo je premožogel ob smrti pol leta pozneje. Kako je hiša v Krškem prešla na novega lastnika, najbrž neposredno na Sečana, pove šele rubrika Dolgovi. Čokl je sinu Jožefu iz prvega zakona (roj. 1733 v Brežicah), dolgoval poleg 360 goldinarjev dediščine po materi še 50 goldinarjev od prodaje njegove hiše v Krškem (!).¹³⁵ S tem postane tudi jasno, zakaj med Čoklovimi listinami ni nobene o tej hiši. Pripadala je namreč njegovemu edinemu preživnemu otroku iz prvega zakona, sinu Jožefu, ki je na začetku inventarja naveden med petimi Čoklovimi dediči, ob mačehi in treh mlajših polbratih, in je bil tedaj že posvečen v subdiakona. Oče Urban Čokl je hišo v Krškem v resnici samo upravljal v sinovem imenu in jo med letoma 1749 in 1752 prodal. Jožef Čokl jo je podedoval po materi Mariji Tereziji, rojeni Donati, ki je umrla že leta 1739 v Brežicah,¹³⁶ dve leti prej, preden so si dediči njenega očeta Antona Sigmunda Donatija spomladi 1741 razdelili njegovo zapuščino.¹³⁷ Kot smo videli, je Donatijeva hči Marija Ana, vdova Petrič, dobila pristavo Narpelj, dedičem druge hčerke, pokojne Marije Terezije, poročene Čokl, pa je torej pripadla hiša. Neznanka ostaja, kaj je ob tej fragmentarno dokumentirani delitvi dobil njun polbrat, tedaj osemletni Feliks

Ignac, če sploh kaj. Glede na to, da se je rodil v Krškem, zagotovo v Donatijevi hiši, in mu je pripadla tretjina vsega očetovega premoženja, bi pričakovali, da bo s svojo materjo ostal v rojstni hiši. A ker je očetov zapuščinski inventar z začetka leta 1734 zadnje pričevanje o tedaj sedemmesečnem sinu, vse kaže, da je Feliks Ignac umrl še kot otrok ali pa je Krško skupaj z materjo zapustil. Zanesljivo je le to, da se njegova mati Marija Ana, veliko mlajša od očeta, v Krškem ni ponovno poročila in da njenega imena ne najdemo niti v drugih krških maticnih knjigah.¹³⁸ Ne nazadnje bi lahko kmalu umrla oba, tako mati kot otrok. In če je zgodaj preminil samo Feliks Ignac, mati po določenih poročne pogodbe najverjetneje ni mogla dedovati njegove tretjine očetove zapuščine, ampak sta si jo razdelili omoženi polsestri Čoklova in Petričeva. Zadnja, kmalu potem vnovič omožena Gosar, je torej dobila pristavo, saj je po možu v Krškem že imela hišo in ni potrebovala še ene, ampak ji je bila ljubša posest, ki jo je lahko upravljala iz Krškega. Čokl, vdovec po drugi Donatijevi hčerki in izvršitelj tastove oporoke, pa je za svojega sina kot dediča po materi oziroma dedu iztržil Donatijevo hišo, današnji spodnji del t. i. Valvasorjeve hiše. Morda so tedaj še živeli trije od petih Čoklovih otrok iz prvega zakona, toda leta 1756 je bil živ le še Jožef, duhovniški kandidat in pozneje župnik.¹³⁹

¹³⁵ »Item das demeselben [sinu Jožefu iz prvega zakona] gehörig, und durch Herrn Testatorn verkhauffte Hausß in der Statt Gurgfeldt, so ihme alda zu ersezet komet mit 50 fl. – O rojstvu sina Jožefa gl. op. 100.

¹³⁶ Gl. op. 100.

¹³⁷ Gl. op. 126.

¹³⁸ Prim. NŠAL, ŽA Krško, Maticne knjige, P 1713–1770, R 1730–1771.

¹³⁹ Od petih Čoklovih otrok, rojenih v letih 1733 do 1739, je v zapuščinskem inventarju Urbana Čokla z začetka leta 1756 naveden le Jožef, tedaj subdiakon (gl. op. 134). V brežiških maticnih knjigah je najti smrt dveh otrok, ne pa tudi podatkov o smrti Franca Ignaca, roj. 1736, in Marije Terezije, roj. 1737 (gl. op. 100).

Kaj torej vemo o tej hiši iz obdobja do srede 18. stoletja, ko jo je na podlagi virov mogoče zanesljivo locirati oziroma identificirati? Poznogotski elementi v pritličju pričajo o nenapisani starejši stavbni zgodovini, ki sega še v konec 15. stoletja,¹⁴⁰ čeprav se je na portalu z letnico 1609 kot njen graditelj ovekovečil Luka Kunec, trgovec in nekdanji mestni sodnik.¹⁴¹ O hiši nato iz celotnega 17. stoletja ni znanega ničesar, Kunčevo ime pa srečamo v virih zadnjč leta 1652, ko je v urbarju gospodstva Šrajbarski turn naveden med sedmimi gospodarji oštatorov v mestu (*Hoffstetter in der Statt Gurfeldt*), a že kot nekdanji gospodar (*Lucas Khunz aniezo Durmin*). Samo ugibamo lahko, kje v Krškem je ležal ta oštat, ki ga nikakor ne smemo enačiti s Kunčevo hišo, saj je ta stala na pravno mestnih, ne na gosposčinskih tleh.¹⁴² Ker po letu 1670, ko se začenja krška krstna matična knjiga, v njej ne najdemo nobenega Kunca,¹⁴³ je priimek skoraj gotovo ugasnil že prej, toda hiša bi lahko ostala v rokah potomcev graditelja Luke, ki so zdaj nosili druge priimke in jih zato kot takih ne prepoznamo. Hiši je nato mogoče slediti od 20. septembra 1701 dalje, ko jo je neznan lastnik prodal neznanemu kupcu, od tega pa jo je 14. septembra 1717 kupil Anton Sigmund Donati, ki je tu konec leta 1733 tudi umrl.¹⁴⁴ Po njegovem testamentu so dediči vsega premoženja postali trije otroci. Ob delitvi dediščine 12. marca 1741¹⁴⁵ je hiša

pripadla dedičem Donatijeve pokojne hčerke Marije Terezije, poročene Čokl, kar pomeni bodisi trem njenim živim otrokom bodisi že tedaj samo sinu Jožefu kot edinemu preživelemu, poznejšemu duhovniku.¹⁴⁶ Oče Urban Čokl je hišo v Jožefovem imenu prodal med 3. januarjem 1749 in 13. junijem 1752; takrat se je namreč v terezijanskem katastru ob Urbanovem imenu pojavilo ime novega gospodarja Mihaela Sečana.¹⁴⁷

Precej manj je do tega časa znanega o **drugi, manjši zgornji hiši** (rekt. št. 65), ki skupaj s Čokl-Sečanovo sestavlja t. i. Valvasorjevo hišo in katere pročelje gleda proti trgu oziroma mestni cerkvi sv. Janeza Evangelista. Da ta hiša ne bi mogla biti Valvasorjeva, je jasno že iz podatkov o njenem gradbenem stanju in letnem donosu sredi 18. stoletja. Čoklova je bila leta 1749 navedena kot zidana in je imela tri leta pozneje letni donos 17 goldinarjev (četrti najvišji v Krškem), pri njeni zgornji sosedu pa je šlo za povsem drugačno, zelo skromno stavbo. Stara lesena hišica (*ein hölzernes alts Heüßl*) v rokah dninarja Jožefa Dobovca (1749) je imela le tri goldinarje donosa na leto (1752), kar je komaj dobra polovica mestnega povprečja (5,60 goldinarja).¹⁴⁸ Lastnikom ni moč slediti v preteklost, ampak nam preostane samo spremljanje rodbine Dobovc po matičnih knjigah, pri tem pa ni mogoče ne potrditi in ne ovreči domneve, da je hišica vseskozi ostajala v lasti istega rodu. Jožef Dobovec se je skoraj gotovo rodil že v Krškem, in sicer leta 1705 kot tretji otrok zakoncev Luke in Barbare, ki sta se v mestu kot prva s tem priimkom pojavila leta 1699. Na svet bi lahko prišel že v tej leseni hišici ali pa se je leta 1732 priženil na dom svoje neveste Marije, hčerke pokojnega Jurija Cenerja, a je to glede na sočasno prebivanje obeh družin v Krškem precej manj verjetno. Revnima zakoncema Dobovec, ki bi ne nazadnje lahko prišla do posesti hišice poleg

¹⁴⁰ Černelič Krošelj – Rep Bunetič: *Celovito obnovljen*, s. p.; Železnik – Kramberger – Oman: *Konservatorski program*, str. 3–4.

¹⁴¹ Luka Kunec je bil po navedbah krške mestne knjige 1539–1679 izvoljen za mestnega sodnika v letih 1601, 1602, 1606, 1607 in 1608 (ARS, AS 1080, šk. 8, fasc. 11, Civitatensia, Krško, mestna knjiga 1539–1679, s. p.). Seznam sodnikov v knjigi se začenja leta 1601, kolikor pa poznamo imena krških sodnikov do leta 1600, ni med njimi nobenega Kunca (prim. poročila o izvolitvah v: ARS, AS 1, šk. 171, fasc. 179a, lit. G VIII–1; seznam sodnikov v krški kapucinski kroniki: Kralj: *Archivum loci*, str. 471; v omenjeni kroniki iz srede 18. stoletja je Kunčevo ime navedeno pri letih 1601 in 1606, a obakrat napačno kot Lucas Kmug). Med plačniki dvornega činža v urbarjih gospodstva Krško iz let 1570 in 1575 priimka Kunec še ni (ARS, AS 1, šk. 81, I/46, lit. G VIII–4, urbar gospodstva Krško 1570, pag. 481–519; AS 174, šk. 114, RDA, N 141, No. 29, urbar gospodstva Krško 1575, s. p., Hernach volgen die Hofzinns etc.).

¹⁴² ARS, AS 1074, II/29u, urbar gospodstva Šrajbarski turn in dvorca Globelo 1652, s. p. Prim. prepis istega urbarja iz leta 1653 v: AS 785, knj. 24, s. p. – V istem urbarju je v Leskovcu navedena t. i. Kunčeva huba (*die Khunzische Hueben*), kmetija, na kateri je gospodaril neki Jenže Majerčič.

¹⁴³ Prim. NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1670–1729.

¹⁴⁴ Gl. op. 113 in 110.

¹⁴⁵ Gl. op. 126.

¹⁴⁶ Jožef Čokl je kot Brežičan (*Styrus, Runensis*) prejel v Gorici vse kleriške redove do vključno mašniškega posvečenja 19. aprila 1756 (Volčjak: *Ordinacijska protokola*, str. 180–182). Mačeha Eva ga je leta 1758 v oporoki imenovala za skrbnika treh mlajših polbratov, ki so se tri leta pozneje vsi šolali (StLA, Landrecht, K 1356, H 1, Tschokl, 20. 12. 1761). Jožef je umrl že 8. oktobra 1769 kot župnik v Dobovi, star 36 let, Anton je postal pozneje svetni duhovnik na Dunaju, Aleksander je služboval kot pisar pri gospodstvu Slovenska Bistrica (prav tam, K 1355, H 17, s. d. 1769, 22. 12. 1772, 2. 5. 1774), Franc pa je bil najprej frančiškan na Trsatu in po izstopu iz reda do smrti leta 1805 petnajst let župnik v Rajhenburgu (PAM), PAM/1537, Slekovec Matěj, šk. 16, Duhovniki XVIII. vek, št. 326).

¹⁴⁷ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749; No. 7, 13. 6. 1752.

¹⁴⁸ Prav tam.

Čoklove šele pozneje, se je rodilo pet otrok.¹⁴⁹ Jožef je umrl pred 30. junijem 1756, ko se je vdova omožila s krojačem Janezom (Johannom) Grimom s Švabskega,¹⁵⁰ izpričanim v štiftnem registru iz istega leta kot gospodarjem hišice in Dobovčevim naslednikom.¹⁵¹

Ostane nam še vprašanje, kdaj in kako je prišlo **do združitve obeh hiš v eno** in kaj se je z združeno veliko hišo dogajalo pozneje. Združili sta se šele v začetku 19. stoletja, potem ko je spodnja, Sečanova, ostala od zgraditve leta 1609 (skoraj) nespremenjena, namesto zgornje, Dobovčeve lesene hišice, pa so postavili novo nadstropno hišo enake višine, kot je bila sosednja, a občutno krajšo.

Spodnja hiša, nekdanja Donati-Čoklova (rekt. št. 66), je skoraj vso drugo polovico 18. stoletja ostajala v rokah istega rodu, družine Sečan. Še več, zdi se precej verjetno, da je Mihael Sečan, ki je hišo okoli leta 1750 kupil, stanoval v njej že prej kot Čoklov najemnik. Sečanova družina se namreč v krški krstni matici kontinuirano pojavlja od leta 1732.¹⁵² Poleg tega Sečan leta 1749 v mestu ni imel lastne hiše in ker ni naveden niti med petimi

gostači brez hiše (*Inn Leüthe*) – mednje so denimo uvrstili prej omenjenega krojača Grima –,¹⁵³ sklepamo, da Sečani niso bili navadna meščanska, ampak prejkone uradniška ali posestniška družina. Matične knjige Mihaelu Sečanu zato največkrat tudi prisojajo imenitnejši naziv »generosus dominus«.¹⁵⁴ Med letoma 1732 in 1739 so se mu v Krškem rodili štirje otroci, morda v dveh zakonih,¹⁵⁵ in neznano kje okoli leta 1731, tik pred priselitvijo v Krško, sin Ignac, ki je potem nasledil hišo. Mihael je 25. novembra 1761 ob poroki hčerke – ženin je prišel ponjo s Hrvaškega – naveden kot pokojni, 84-letna žena Rozalija pa je preminila 11. julija 1787. Na isti hišni številki 78 (hiša jo je dobila ob preštevilčenju leta 1781 namesto prejšnje št. 79) je v najstarejšem zapisniku duš iz leta 1792 kot gospodar naveden (sin) Ignac Sečan, ki je tu 23. oktobra 1796 tudi umrl, po mrliški matici v starosti 65 let.¹⁵⁶

Veliko pestrejšje je bilo dogajanje pri zgornji hiši (rekt. št. 65), sredi 18. stoletja še stari lesenjači kmalu potem umrlega dninarja Jožefa Dobovca. Kaže, da je že Dobovc ali za njim ženin drugi mož Janez Grim takoj po poroki (1756) hišico nekoliko popravil, saj se je njen letni donos od leta 1752, ko je znašal 3 goldinarje, povzpел do leta 1756 na 5 goldinarjev.¹⁵⁷ Usoda zakoncev Grim ni pojasnjena. Morda sta hišo prodala in se odselila, morda sta umrla pred letom 1771, ko se začenja prva ohranjena mrliška matica. Ta že za prvo leto razkriva, da je v tej hišici s hišno številko 78 leta 1771 umrl 52-letni Bernard Kovačič in sedem let pozneje njegova vdova Jera.¹⁵⁸ Kovačiča, domačina, srečujemo sredi stoletja kot krojača in gospodarja lesene hišice z vrtom (rekt. št. 63), ki je stala na mestu poznejše šole, današnje fakultete, na vogalu sedanjega Hočevarjevega trga.¹⁵⁹ Ker se je tja priženil k vdovi Špilarjevi in je hišico podedovala Špilarjeva hči, si je moral najti nov dom, še posebej ker se je kot vdo-

¹⁴⁹ Luka Dobovc je najbrž prvič izpričan v Krškem že leta 1695 kot krstni boter Luka Dobovšek. V zakonu z Marijo so se mu v letih 1699 do 1708 rodili štirje otroci, nato se je kot vdovec in meščan leta 1718 ponovno poročil, in sicer z domačinko Marijo Kankora, ter imel z njo še tri otroke, rojene med letoma 1719 in 1725. Najverjetneje je umrl pred letom 1729, ko se je neka vdova Marija Dobovc omožila z Jožefom Satlerjem s Trške Gore (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1670–1729, 21. 12. 1695, 7. 8. 1699, 18. 8. 1702, 14. 3. 1705, 6. 1. 1708, 2. 8. 1719, 1. 11. 1721, 23. 5. 1725; P 1713–1770, 13. 2. 1718, 26. 1. 1729). Jožef Dobovc, poročen leta 1732 z Marijo, hčerko pokojnega Jurija Cenerja, je bil skoraj gotovo Lukov sin, a tega podatka v poročni matični knjigi žal ni. Marija Cener se je rodila v Krškem leta 1712, otroci zakoncev Jožefa in Marije Dobovc pa v letih od 1732 do 1745 (prav tam, R 1670–1729, 12. 3. 1712; R 1730–1771, 7. 7. 1732, 14. 7. 1735, 11. 12. 1738, 21. 9. 1741, 10. 2. 1745).

¹⁵⁰ Janez (Johann) Grim je dotlej z družino prebival v Krškem že dobri dve desetletji, a še vedno ni imel lastne hiše. Leta 1749 je bil namreč v katastrskem popisu hiš naveden med petimi gostači (*Inn Leüthe in der Stadt*) in s poklicem krojač (ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749). Prvič se je oženil 18. oktobra 1734 v Krškem; takrat ga je poročna matica označila kot meščanskega sina s Švabskega, njegovo izbranko Marijo Ano pa kot hčerko Jožefa Klobišerja, poveljnika vojaške posadke na ljubljanskem gradu (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, P 1713–1770). V krški krstni matici najdemo krste štirih Grimovih otrok (prav tam, R 1730–1771, 14. 4. 1735, 21. 2. 1738, 19. 8. 1741, 23. 12. 1743).

¹⁵¹ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 8, štiftni register 1756.

¹⁵² »Gospod« Mihael Sečan in žena Marija (Rozalija) sta prvič izpričana ob krstu hčerke 14. novembra 1732 (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1730–1771).

¹⁵³ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749.

¹⁵⁴ NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1730–1771, 9. 7. 1733, 15. 4. 1735, 8. 5. 1735, 24. 2. 1737, 5. 1. 1739.

¹⁵⁵ Prav tam, 14. 11. 1732, 8. 5. 1735, 24. 2. 1737, 5. 1. 1739. – Pri krstu prvega v Krškem rojenega otroka je mati navedena samo kot Marija, pri vseh ostalih otrocih pa kot Marija Rozalija.

¹⁵⁶ NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, P 1713–1770, 26. 11. 1761; M 1784–1818, fol. 5, 18; prav tam, Statusi animarum, fasc. 1, status animarum 1792–1804, s. p. – O preštevilčenju hiš gl. op. 30.

¹⁵⁷ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 8, štiftni register 1756.

¹⁵⁸ NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, M 1771–1784, 14. 12. 1771, 6. 8. 1778.

¹⁵⁹ ARS, AS 174, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749; No. 7, 13. 6. 1752; No. 8, štiftni register 1756.

vec ponovno poročil in si ustvaril novo družino.¹⁶⁰ Z njegovo komaj 17-letno hčerko Marijo Ano (roj. 1756) se je nato leta 1773 oženil krški mestni pisar oziroma sindik (in učitelj) Anton Brenk, po izvoru meščanski sin iz Slovenj Gradca. Brenkovo družino najdemo v maticah na hišni številki 78 (od 1781 dalje št. 77) in se tu pojavlja do konca 18. stoletja.¹⁶¹ V prvem zapisniku duš od leta 1792 dalje je pri Brenkovem imenu križec, vendar ni umrl v Krškem; z ženo sta bila zadnjič označena kot navzoča leta 1800, naslednje leto pa od družinskih članov nobeden več.¹⁶² Glede na družbeno vlogo Antona Brenka v mestu ne gre dvomiti, da je najpozneje on podrl staro Dobovčevo leseno hišico in postavil sedanjo nadstropno zidano hišo.

Čokl-Sečanova hiša (rekt. št. 66, hišna št. 78) in Dobove-Kovačič-Brenkova (rekt. št. 65, hišna št. 77) imata skupno usodo od preloma 18. in 19. stoletja, ko sta dobili istega lastnika, ranocelnika Andreja Chiarga. Njegova družina je v Krškem izpričana od leta 1796, in sicer po zapisniku duš v hiši št. 78, kjer je isto leto preminil neporočeni last-

nik »gospod« Ignac Sečan.¹⁶³ Chiargo je hišo prevzel od Sečana ali iz rok njegovih dedičev, nato pa je po smrti lastnika sosednje hiše št. 77, nekdanjega mestnega sindika Antona Brenka (umrl 1800 ali 1801), kupil še to hišo. Od leta 1803 dalje, ko je Andrej Chiargo napisal oporoko in zapustil hišo ženi Mariji, rojeni Stanič, je historiat obeh stavb dokumentiran v zemljiški knjigi.¹⁶⁴ Ta je nastala sicer približno dve desetletji pozneje, a na podlagi starejših listin. Do omenjene letnice 1803 je tako prišel tudi neznan pisec prispevka o hiši iz leta 1894, najverjetneje Ivan Vrhovec, ki mu je glavna knjiga zemljiške knjige razkrila, da gre za dve nekoč samostojni hiši.¹⁶⁵ Če pa bi se poglobil še v zemljiškoknjižne listine, bi našel izročilno pogodbo, sklenjeno leta 1808 med vdovo Marijo Chiargo in Antonom Belmanom, v kateri je navedeno, da je hiša št. 78 sestavljena iz dveh, od katerih je ena nekdanja Brenkova (*das sogenannte Wrengische Haus*).¹⁶⁶ V popisu hiš iz leta 1813, enem naših glavnih referenčnih virov za lokacije stavb, je hišna številka prav tako skupna – 78, kar pomeni, da je bil glavni vhod iz spodnje, večje in razkošnejše hiše, rektifikacijski številki pa sta ostali dve – 65 in 66.¹⁶⁷ Obe najdemo tudi v glavni knjigi zemljiške knjige, nastale okoli leta 1822.¹⁶⁸ V času Belmanovega lastništva je prišlo leta 1816 do novega preštevilčenja hiš, po katerem je imela hiša 14 let, do vnovičnega preštevilčenja leta 1830, hišno številko 82.¹⁶⁹ V tej kratki dobi je nastal franciscejski kataster s katastrsko mapo (1825) in prvo natančno talno upodobitvijo hiše. Kot že rečeno, je prikazana kot ena

¹⁶⁰ Bernard Kovačič se je rodil v Krškem leta 1721 kot sin Janeza Junija in Marije. K Ani Špilar, veliko starejši vdovi mestnega sodnika Antona, se je priženil leta 1745 in imel z njo dva otroka, rojena v letih 1747 in 1749. Po ženini smrti se je nekje zunaj Krškega vnovič oženil in imel z drugo ženo Jero hčerko Marijo Ano, rojeno leta 1756. Kdaj natanko se je z družino preselil v Dobovčevo oziroma Grimovo hišo, ne vemo, a najverjetneje ne prav dolgo zatem, ko se je pastorka Eva Špilar, rojena leta 1734, leta 1756 omožila z meščanskim sinom Tomažem Pelcem. Po prvem hišnem oštevilčenju leta 1771 srečujemo v Špilarjevi hiši s hišno št. 39 zakonca Tomaža in Evo Pelc (rojstva njunih otrok v letih 1771–1780). – NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1670–1729, 6. 5. 1721, 24. 12. 1734, 20. 5. 1747, 10. 3. 1749, 15. 6. 1756; P 1713–1770, 2. 8. 1745, 26. 11. 1756; R 1771–1784, 24. 7. 1771, 25. 3. 1773, 13. 8. 1776, 16. 1. 1778, 28. 6. 1780.

¹⁶¹ Ko se je Brenk 10. maja 1773 priženil k Mariji Ani Kovačič, je bila v poročni matici navedena skupna hišna številka 78, pokojni Bernard Kovačič pa je označen kot meščan in mestni svētnik (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, P 1771–1783, s. p.). Tu se je zakoncema rodilo sedem otrok (prav tam, R 1771–1784, 1. 3. 1774, 22. 5. 1775, 14. 2. 1778, 30. 8. 1780, 9. 9. 1782; R 1784–1812, 5. 7. 1785, 7. 9. 1787). Brenk je začel opravljati službo mestnega pisarja – sindika po smrti svojega predhodnika Jakoba Simandla, ki so ga pokopali 9. oktobra 1772 (prav tam, M 1771–1784). Že ko se je naslednje leto prvič pojavil v Krškem, je izpričan v dvojni funkciji, hkrati tudi kot učitelj. Mestni pisar je ostal vsaj do leta 1791, kot učitelj pa je bil zadnjič omenjen leta 1780 (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, R 1771–1784, 24. 2. 1773; P 1771–1783, 1. 5. 1780; P 1784–1816, 7. 2. 1791).

¹⁶² NŠAL, ŽA Krško, Statusi animarum, fasc. 1, status animarum 1792–1804, s. p.; prim. prav tam, Matične knjige, M 1784–1818.

¹⁶³ NŠAL, ŽA Krško, Statusi animarum, fasc. 1, status animarum 1792–1804, s. p. – Gl. op. 156.

¹⁶⁴ Oporoka z datumom 23. septembra 1803 je navedena v zemljiškoknjižnem vložku kot osnova za lastništvo Marije Chiargo (ZAC, ZAC/1031, knj. 1994, Grundbuch der Stadt Gurkfeld, pag. 511). Ranocelnik Andrej Chiargo je umrl 13. aprila 1806 v novem špitalu, hišna št. 82, v starosti 47 let (NŠAL, ŽA Krško, Matične knjige, M 1784–1818, fol. 43).

¹⁶⁵ V.: Das Sterbehaus Valvasors, str. 1387–1388.

¹⁶⁶ Pogodbo, podpisano 1. junija 1808 v Krškem, je Anton Belman z Vidma sklenil kot zastopnik svojega mladoletnega sina Jožefa, tedaj ranocelniškega kandidata v tretjem letniku graškega liceja. Ob vpisu pogodbe v zemljiško knjigo je navedeno, da gre za dve rektifikacijski številki – 65 in 66. Ker je prepisovalec pogodbe delil besedo *Wrengische*, se mu je pomotoma zapisal podvojeni -gi: *Wrengische*. – ZAC, ZAC/1031, knj. 1996, B Vermerkbuch der Stadt Gurkfeld, pag. 237–239.

¹⁶⁷ ARS, AS 785, fasc. 61, Civitatensia, Civitatensia-računi, Liquidations Ausweis etc., 9. 8. 1813.

¹⁶⁸ ZAC, ZAC/1031, knj. 1994, Grundbuch der Stadt Gurkfeld, pag. 511.

¹⁶⁹ O preštevilčenju hiš gl. op. 30.

sama velika zidana stanovanjska zgradba na stavbni parceli št. 51.¹⁷⁰ Naslednje leto 1826 jo je na dražbi kupil že znani mitninski nadzornik Anton pl. Hohenwart (1768–1846) in v njej živel do svoje smrti. Ljubiteljski muzealec Hohenwart, član kranjskega Muzejskega društva in zbiralec starin, je danes v Krškem »po krivici« pozabljen. Toda splet okoliščin je hotel, da so leta 2010 prav v njegovi, napačni Valvasorjevi hiši, že drugič uredili mestni muzej, potem ko je prvi, ustanovljen leta 1939, prenehal obstajati.¹⁷¹

Kot kaže, so v 20. stoletju pozabili, da je hiša zrastle iz dveh, pa čeprav ima dve pročelji in dva vhoda s ceste. Tako v svojem umetnostnozgodovinskem orisu stavbe (1977) ne navaja podatka o prvotno dveh hišah niti Emilijan Cevc, ampak govori o hiši kot o enoviti celoti: »Napis na portalu pove le, da jo je leta 1609 dal sezidati nekdanji mestni sodnik in trgovec Lukež Kunec: "1609 LVCAS KUNEZ GEWESTER STATT RICHTER V(N)D HENDELSMAN ALHIE HAT DAS HAVS BAVEN LASN GNAD GOT WES ISTS GEWESEN VND WES WIRDS NOCH WERDEN." [...] Ta hiša, ki je pozneje postala mestna hiralnica, je vsekakor vredna, da jo varujemo in obnovimo, saj je lep in v Krškem edini primerek poznorenesančne meščanske stavbe. Proti nabrežju je triosna, proti trgu pred špitalsko cerkvijo štiri-osna, na oglu pa nosi velik, na kamnitih renesančnih konzolah in profilirani plošči nad njima sloneč pomol; glavno okno pomola je povečano, v stranskih stenah sta ohranjeni še starejši pravokotni okenci. Med konzolama je na ščitku vklesano hišno znamenje lastnika in nad njim spet letnica 1609. Čas pa je stavbo zunaj in znotraj precéj spremenil. Velika okna v prvem nadstropju so predelana – stara so imela spodaj majhno kamnito polico – in fasade so bile večkrat na debelo ometane. Vrh tega je 19. stoletje demodeliralo še plastične polpilastre, ki so nadomestili nekdanje slikane okvire, deleže nadstropje od pritličja in okenske osi. V pritličju so manjša, prav tako novejša okna; na straneh ogla pod pomolom se izpod ometa kažeta polkrožni zazidani odprtini s stopničastim profilom. Kamnitni glavni portal z napisom in letnico je širok in polkrožno zaključen. Tudi notranjščina hiše je doživela več prezidav. Zdaj pokrivata vežo banjast in križni obok, na dvorišču pa opazimo (na strani proti obrežju) zazidane arkade s toskanskimi steb-

riči, medtem ko vzdolžni trakt spremlja dandanes le dotrajan lesen mostovž.«¹⁷²

Tako kot Cevc govorijo tudi nekaj mlajše konservatorske smernice (1992) le o eni enonadstropni hiši, ki je zasnovana tritraktno, proti nabrežju Save triosna in proti Hočevarjevemu trgu štiri-osna. Vendar sta avtorja smernic pravilno predvidevala, da je trakt ob Hočevarjevem trgu mlajši. Sklepala sta tudi, da gre pri njem najverjetneje za nov prizidan objekt, omenjen v Valvasorjevem zapuščinskem inventarju, pozneje, ob koncu 18. stoletja, pa predelan.¹⁷³ Med prenovo se je pokazalo, da je t. i. Valvasorjeva hiša nastala iz dveh, od katerih je zgornja, s pročeljem proti trgu, občutno mlajša od spodnje,¹⁷⁴ kot smo videli, šele iz druge polovice 18. stoletja.

V letih od 2008 do 2010 je bila hiša kot del stavbnega kompleksa Mestni muzej Krško temeljito predelana, dobila je drugačno fasado in na dvoriščni strani nove, moderne stavbne elemente, ki jih ni bilo mogoče zagotoviti v okviru obstoječih objektov, ne da bi okrnili njihovo pričevanjskost.¹⁷⁵ Na severnem pročelju je še vedno vzdana spominska plošča z močno obledelim napisom, da je tu 19. septembra 1693 umrl Janez Vajkard Valvasor, vendar danes, glede na spoznanje o zmoti, vse manj uporabljajo oznaki Valvasorjeva hiša in Valvasorjev kompleks. V Mestnem muzeju Krško označujejo hišo kot »tako imenovano Valvasorjevo hišo«, poimenovanje Valvasorjev kompleks pa želijo čim prej nadomestiti z imenom »Mestni muzej Krško«. Da bi se izognili zamenjevanju hiše z dejansko Valvasorjevo na Cesti krških žrtev 2, bi bilo za napačno Valvasorjevo hišo sicer primernejše najti drugo, ustreznije poimenovanje. Glede na to, da je hiša del muzejskega kompleksa in zlasti glede na vlogo ljubiteljskega muzealca Antona pl. Hohenwarta, njenega lastnika v drugi četrtini 19. stoletja, bi jo bilo zelo primerno imenovati **Hohenwartova hiša**.

¹⁷⁰ ARS, AS 176, N 84, k. o. Krško, mapni list V.

¹⁷¹ Golec: Neprava Valvasorjeva hiša, str. 81, 84, 88–89.

¹⁷² Cevc: Kulturni spomeniki, str. 170. – Deloma zabrisani napis na portalu se glasi malce drugače, in sicer v prvi osebi: »1609 LVCAS KUNEZ GEWESTER STATT RICHTER VND HANDELSMAN ALHIE HAB (!) DAS HAVS BAVEN LASN GNAD IM GOT WES ISTS GEWESEN VND WES WIRDS NOCH WERDEN«. Besede o Božji milosti, ki jo Kunec kliče nad nekdanje in prihodnje lastnike hiše, imajo še posebno težo ob vedenju, kaj se je s hišo dogajalo v naslednjih štirih stoletjih.

¹⁷³ Železnik – Kramberger: *Konservatorske smernice*, s. p.

¹⁷⁴ Po informaciji konservatorke Alenke Železnik 22. 2. 2012. – Elaborat o izvedbi prenove ni bil nikoli dokončan.

¹⁷⁵ Černelič Krošelj – Rep Bunetič: *Celovito obnovljen*, s. p.

Viri in literatura**Arhivski viri**Arhiv Republike Slovenije (= ARS):

- AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 12, 14, 16, 18, 20, 81, 171
- AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 103, 114, 115, 131, 140, 214
- AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 84
- AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, III. serija, fasc. D 1–193, G 1–156
- AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 18, 34, 39, 123, 131
- AS 768, Gospostvo Podčetrtak, Hartenštajn, Olimje, knj. 103
- AS 785, Gospostvo Šrajbarski turn, knj. 24, fasc. 61
- AS 893, Jellouschek Anton, knj. 1
- AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 1–14
- AS 1063, Zbirka listin, št. 2742, feb. 1693, Krško
- AS 1068, Zbirka načrtov, 2/186
- AS 1074, Zbirka urbarjev, II/29u
- AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 8.

Nadškofijski arhiv Ljubljana (= NŠAL):

- Kapiteljski arhiv Ljubljana (= KAL), fasc. 119/10
- ŽA Krško: Matične knjige: R 1670–1729, R 1730–1771, R 1771–1784, R 1784–1812, R 1812–1837, P 1713–1770, P 1771–1783, P 1784–1816, P 1816–1867, M 1771–1784, M 1784–1818, M 1818–1841; Statusi animarum: fasc. 1
- ŽA Ljubljana-Šentvid: Matične knjige: R 1700–1704, R 1710–1728, R 1728–1741, P 1710–1768, M 1772–1812
- ŽA Mengeš, Matične knjige: R 1682–1695, R 1695–1707, P 1710–1768
- ŽA Sora: Matične knjige: R 1731–1748, R 1749–1770.

Nadškofijski arhiv Maribor (= NŠAM):

* Matične knjige:

- Brežice: R 1694–1709, R 1709–1725, R 1725–1738, R 1738–1760, P 1738–1770, M 1723–1753, M 1754–1770
- Zibika: R 1694–1751.

Okrajno sodišče v Krškem:

Zemljiška knjiga:

- k. o. Krško: gl. knj. 1–59.

Pokrajinski arhiv Maribor (= PAM):

- PAM/1537, Slekovec Matej: šk. 16.

Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (= StLA):

- Landrecht: K 1355, 1356.

Zgodovinski arhiv Celje (= ZAC):

- ZAC/1031, Zbirka zemljiških knjig: knj. 1994–1996.

Literatura

[Anonimus]: XVI. Monats-Versammlung. V: *Mitteilungen des Historischen Vereins für Krain* II (1857), str. 113–115.

Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz. Band 3. 1663–1710*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Universitätsbuchdruckerei und Universitätsverlag, 1987.

Cevc, Emilijan: Kulturni spomeniki v Krškem in bližnji okolici. V: *Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta* (ur. Lado Smrekar). Krško: Skupščina občine, Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 165–193.

Costa, Heinrich: *Reiseerinnerungen aus Krain*. Laibach: Eger'sche Gubernial-Buchdruckerei, 1848.

Černelič Krošelj, Alenka: Sledi Janeza Vajkarda Valvasorja v Krškem – kaj pa jutri? V: *Janez Vajkard Valvasor in Krško* (ur. Alenka Černelič Krošelj). Krško: Valvasorjev raziskovalni center Krško, 2008, str. 43–73 (Zbirka K mestu K., št. 6).

Zapuščina Janeza Vajkarda Valvasorja v Krškem (ur. Alenka Černelič Krošelj). Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2004 (K mestu K., št. 1).

Černelič Krošelj, Alenka – Rep Bunetič, Petra: *Celovito obnovljen Valvasorjev kompleks*. Krško: Občina, marec 2010.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung. Vierter Theil: Vom Regierungsantritt Leopolds I. (1657) bis auf das Ende der französischen Herrschaft in Illyrien (1813)*. Laibach: Kleinmayr & Bamberg, 1876.

Dimitz, A. (ugust): Vereins-Nachrichten. V: *Mitteilungen des historischen Vereins für Krain* XV (1860), str. 20–22.

Glaser, Janko: Jellouschek Anton. V: *Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 396.

Golec, Boris: Neprava Valvasorjeva hiša v Krškem sredi 19. stoletja v rokah njegovega daljnega sorodnika in neposrednih potomcev – vzrok za »usodno« pomoto? Pozabljeni ljubiteljski muzealec Anton pl. Hohenwart (1768–1846). V: *Zgodovina za vse XVIII* (2011), št. 2, str. 80–91.

Golec, Boris: Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja. V: *Zgodovinski časopis* 61 (2007), št. 3–4, str. 303–364.

Golec, Boris: Valvasorjevi v Krškem – kdaj, kje, s kom in kako. V: *Janez Vajkard Valvasor in Krško* (ur. Alenka Černelič Krošelj). Krško: Valvasorjev raziskovalni center Krško, 2008, str. 13–42 (Zbirka K mestu K., št. 6).

Golec, Boris: Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni (1. del). V: *Zgodovinski časopis* 62 (2008), št. 3–4, str. 351–383; (2. del). V: *Zgodovinski časopis* 65 (2011), št. 3–4, str. 292–373; (3. del). V: *Zgodovinski časopis* 66 (2012), št. 1–2, str. 46–114.

Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 1. del. V: *Arhivi* 32 (2009), št. 2, str. 283–338.

Jellouschek, Anton: Valvasor und Vodnik. V: *Vodnikov spomenik. Vodnik – Album* (ur. Etbin Henrik Costa). Ljubljana–Laibach: I. v. Kleinmayr in F. Bamberg, 1859, str. 40–41.

Kos, Janko – Toporišič, Jože: Vodnik Valentin. V: *Slovenski biografski leksikon. Četrta knjiga Tábovska – Žvanut*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1980–1991, str. 509–528.

Kralj, Angel: Archivum loci PP. FF. capucinarum Gurgfeldi Erectum Anno Domini MDCCLVII. V: Benedik, Metod – Kralj, Angel: *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze, 1994, str. 427–591 (Acta Ecclesiastica Sloveniae 16).

Krampač, Tone: *Vodnik po matičnih knjigah Nadškofijskega arhiva Ljubljana* (Priročniki 2). Ljubljana: Nadškofija, 2008.

Kranjec, Silvo: Radics Peter (Pavel). V: *Slovenski biografski leksikon. Tretja knjiga. Raab–Švikaršič*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960–1971, str. 4–7.

Lapajne, Ivan: *Krško in Krčani. Zgodovinske in spominske črtice*. Krško: Odbor za olepšanje mesta, 1894.

Logar, Janez: Opombe. V: Mencinger, Janez: *Zbrano delo. 3. zvezek* (ur. Janez Logar). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1963, str. 327–360 (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev).

Mencinger, Janez: Meniški spomini. V: Mencinger, Janez: *Zbrano delo. 3. zvezek* (ur. Janez Logar). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1963, str. 189–259 (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev).

Radics, pl.[emeniti] P.[eter]: Graščine in hiše rodovine Valvasorjeve na Kranjskem. V: *Ljubljanski zvon* 14 (1894), str. 433–437, 566–570.

Radics, P.[eter] v.[on]: Johann Weikhard Freiherr von Valvasor. V: *Die Ehre des Herzogtums Krain von Johann Weikhard Freiherrn von Valvasor. Laibach–Nürnberg 1689. I. Band (Buch I bis IV)*. 2te unveränderte Auflage. Rudolfswerth: J. Krajec, 1877, str. 2–7.

Radics, P.[eter] v.[on]: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693). Mit 5 Porträts und 15 anderen Abbildungen; samt Anhang, Nachtrag und der Genealogie der Familie Valvasor*. Laibach: Krainische Sparkasse, 1910.

Radics, P.[eter] v.[on]: *Valvasor. Biographische Skizze (Mit dem Portrait und Faksimile Valvasors)*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1866.

Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 5. zvezek*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Reisp, Branko: Dosedanje raziskave o Valvasorju in nekatera odprta vprašanja. V: *Valvasorjev zbornik ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave, 1990, str. 17–31.

Reisp, Branko: *Gradovi dežele Kranjske*. Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.

Ribnikar, Peter: Zemljiški kataster kot vir za zgodovino. V: *Zgodovinski časopis* 36 (1982), št. 4, str. 321–337.

Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Selbstverlag, 1905.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol. – 1747. 2. del: Cerkevne zadeve Lit. G*. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1988 (Publikacije Arhiva SR Slovenije. Inventarji. Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev. Zvezek 4).

Šebek, Živko: Nekaj razmišljanj o Valvasorjevi upodobitvi Krškega v Slavi vojvodine Kranjske. V: *Janez Vajkard Valvasor in Krško* (ur. Alenka Černelič Krošelj). Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2008, str. 105–116 (Zbirka K mestu K., št. 6).

Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga (Faksimilirana natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu)*. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach, 1689.

Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*. Wagensperg in Crain, 1679. Faksimilirana izdaja. Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.

Vodnik, Valentin: Rokopisna avtobiografija. V: Vodnik, Valentin: *Zbrano delo* (ur. Janko Kos). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1988, str. 253–254 (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev).

Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije. I., II., III. knjiga (gl. ur. Vladimir Kološa). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola goriške nadškofije 1750–1824. 1. del. 1750–1764*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2010 (Viri 31).

Zapuščina Janeza Vajkarda Valvasorja v Krškem (ur. Alenka Černelič Krošelj). Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2004 (K mestu K., št. 1).

Žigon, Tanja: *Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009 (Knjižnica »Kronike« 12).

Zontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

Časopisi

[Anonimus]: Slavnost v Krškem. V: *Dolenjske novice* X (1894), št. 20, 15. 10. 1894, str. 158.

Lapajne, Iv.[an]: Valvazor (Znamenita 200 letnica). V: *Dolenjske novice* V (1889), št. 18, 15. 9. 1889, str. 139–141; št. 19, 1. 10. 1889, str. 147–149.

Radics, P.[eter] v.[on]: Eine Reise nach London. V: *Laibacher Zeitung* 112 (1893), št. 274, 29. 11. 1893, str. 2345–2346; št. 275, 30. 11. 1893, str. 2353–2354; št. 276, 1. 12. 1893, str. 2361–2363.

V.: Das Sterbehaus Valvasors in Gurgfeld. V: *Laibacher Zeitung* 113 (1894), št. 162, 18. 7. 1894, str. 1387–1388.

Elaborat

Železnik, Alenka – Kramberger, Dušan: *Konservatorske smernice za prenovo Valvasorjevega kompleksa v Krškem*. Ljubljana: Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, marec 1992.

Železnik, Alenka – Kramberger, Dušan – Oman, Jožef: *Konservatorske smernice za prenovo Valvasorjevega kompleksa v Krškem*. Ljubljana: Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, januar 1993.

Povzetek sledi v 2. delu prispevka.

*Podobica s fotografijo Avguste baronice Sommaruga, rojene Krumpöck (1869–1896).
SI ZAL LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. XVIII (Sommaruga), fol. 26.*

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 930.253:316.343-058.12(497.4)

Prejeto: 12. 4. 2012

Graščinski, plemiški in osebni arhivi na Slovenskem*

MIHA PREINFALK

doc. dr., višji znanstveni sodelavec

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana

e-pošta: mpreinfalk@zrc-sazu.si

DEJAN ZADRAVEC

dr. zgodovinskih znanosti, arhivist

Zgodovinski arhiv na Ptuju, Vičava 5, SI–2250 Ptuj

e-pošta: zadravecdejan@yahoo.com

ANDREJ HOZJAN

doc., dr. zgodovinskih znanosti

Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Koroška c. 160, SI–2000 Maribor

e-pošta: andrej.hozjan@uni-mb.si

ZDENKA BONIN

doc. dr., arhivska svetovalka

Pokrajinski arhiv Koper, Kapodistriassov trg 1, SI–6000 Koper

e-pošta: zdenka.bonin@gmail.com

DONATELLA PORCEDDA

dr., konzervatorica

Archivio Storico Provinciale di Gorizia, Palazzo Alvarez, via Diaz 5, IT–34170 Gorizia

e-pošta: donatella.porcedda@provincia.gorizia.it

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljena usoda graščinskih, plemiških in osebni arhivov Kranjske, (spodnje) Štajerske, Prekmurja, Goriške in Primorja. To območje danes pokrivajo v RS delujoči javni arhivi, katerih ohranjenost gradivo te vrste ima status javnega gradiva, pa tudi nekateri zasebni arhivi, predvsem arhivi Rimskokatoliške cerkve v RS ter samostanski arhivi tako še danes delujočih kot že ukinjenih samostanov, ki pa jih hranijo v Arhivu RS, ali pa npr. grajski arhiv z dvorca Tuštanj pri Moravčah. Omeniti je treba še gradivo v drugih javnih ustanovah v RS. Čeprav se članek v osnovi omejuje zgolj na stanje v tukajšnjih arhivih in drugih javnih ustanovah, so izjemoma predstavljeni tudi plemiški in graščinski arhivi v Zgodovinskem arhivu goriške pokrajine v italijanski Gorici, saj gradivo nekdanje dežele Goriške te vrste, ki se nanaša tudi na današnji slovenski prostor, hranijo tam, v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici pa takšnega gradiva skorajda ni. Veliko gradiva za opisano območje pa seveda hranijo arhivi zunaj meja RS – to so zlasti arhivi v Gradcu, Celovcu, na Dunaju, v Gorici, Trstu in Budimpešti ter drugod po srednji Evropi, pa tudi nekateri zasebni arhivi.

KLJUČNE BESEDE: zgodovina Slovenije; plemiške rodbine; zemljiške gospoščine; arhivsko gradivo plemstva

* Članek je bil v nemškem prevodu pod naslovom »Herrschafts-, Adels- und Privatarchive in Slowenien« objavljn v: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 2011, str. 625–660.

ABSTRACT**SEIGNEURIAL, NOBILITY AND PERSONAL ARCHIVES IN SLOVENIA**

The article describes the fate of the seigneurial, nobility and personal archives relative to the regions of Carniola, (Lower) Styria, Prekmurje, Goriška and Littoral. Today, such archives are held in Slovenian public archives, where they are treated as public records. They are also held in some private archives, particularly the archives of the Roman Catholic Church and those of currently operating monasteries. The records of dissolved monasteries are kept in the Archives of the Republic of Slovenia. An exception among type of institutions that hold such material is the archive of the Tušanj manor near Moravče. The article also makes reference to archival records held in other public institutions in Slovenia. The primary focus is on records housed in Slovenian archives and public institutions. However, the article also presents the nobility and seigneurial archival records of the Historical Archives of the Province of Gorizia, Italy, which preserves records of the former Goriška region, including related areas of present-day Slovenia. Few of such records can be found in the Regional Archives in Nova Gorica. A significant number of records for the said territories can of course be found in archives outside Slovenia, particularly those in Graz, Klagenfurt, Vienna, Gorizia, Budapest and elsewhere in Central Europe, as well as in certain private archives.

KEY WORDS: *the history of Slovenia, noble families, land estates, archives of nobility*

Usoda in razvoj graščinskih in plemiških arhivov na Slovenskem sta bila do leta 1918 tesno povezana s historičnimi deželami, ki so bile na ozemlju današnje Republike Slovenije. Zato je tudi smiselno arhive do razpada avstro-ogrske monarhije obravnavati na deželni in ne na nacionalni ravni. V prispevku je tako predstavljena usoda graščinskih in plemiških arhivov za območje Kranjske, (spodnje) Štajerske, Prekmurja, Goriške in Primorja. Glavne značilnosti nekdanje deželne razdelitve so vidne še danes. Območje nekdanje Kranjske pokrivata Arhiv Republike Slovenije kot osrednji državni arhiv ter Zgodovinski arhiv Ljubljana s svojimi enotami; za območje Spodnje Štajerske je odgovoren Pokrajinski arhiv v Mariboru, ki pokriva tudi slovenski del Koroške in Prekmurje, poleg njega na Štajerskem delujeta še Pokrajinski arhiv na Ptuj in Zgodovinski arhiv Celje; za zahodno Slovenijo je odgovoren Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, za Obalo pa Pokrajinski arhiv Koper. Ker so bile vse nekdanje habsburške dežele razen Kranjske po letu 1918 razdeljene med več držav, je logično, da veliko gradiva, ki se nanaša na graščine in plemstvo z današnjega slovenskega ozemlja, hranijo arhivi zunaj meja Republike Slovenije – to so zlasti arhivi v Gradcu, Celovcu, Gorici, Trstu in Budimpešti, pa tudi na Dunaju in nekateri zasebni arhivi. Čeprav se članek v osnovi omejuje zgolj na stanje v arhivih na ozemlju današnje Slovenije, so izjemoma predstavljeni tudi plemiški in graščinski arhivi v Zgodovinskem arhivu goriške pokrajine v italijanski Gorici, saj tovrstno gradivo nekdanje dežele Goriške, ki se nanaša tudi

na današnji slovenski prostor, hranijo tam, v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici pa takšnega gradiva skorajda ni.¹

Graščinski in plemiški arhivi, ki so bili do leta 1945 v zasebni lasti, so z zaplembami in zakonom o nacionalizaciji prek Federalnega zbirnega centra prešli v javne arhive, zlasti v Osrednji državni arhiv Slovenije, danes Arhiv Republike Slovenije. Njihova vsebina je bila večinoma popisana v 60. letih 20. stoletja. Leta 1966 sprejeti Zakon o arhivskem gradivu in o arhivih, leta 1973 noveliran na republiški ravni, je ločil pristojnosti republiškega arhiva in regionalnih arhivov, katerih območje se je oblikovalo

¹ Edini izjemi v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici predstavljata gospostvi Dobrovo v Brdih in Lože. Fond gospostva Dobrovo obsega dve škatli in zajema zgolj upravno gradivo, medtem ko pravega plemiškega gradiva v tem fondu ni. Lastniki so bili do konca 18. stol. furlanski grofje Colloredi, v 19. pa grofje Catterini-Montecuccoliji in nato španski Bagueri. Sprva je arhiv hranil le urbar iz 19. stol., pred desetimi leti pa je Arhiv Republike Slovenije odstopil še gradivo iz 16. in 17. stoletja, ki ga je kupil leta 1949, ko na Goriškem še ni bilo arhivske službe. Fond gospostva Lože pri Vipavi (Leutenburg ali Leitenburg) obsega 2,5 tekočega metra, gradivo je bolj heterogeno, vendar se večinoma nanaša na upravljanje gospostva. Lastniki so bili grofje Kobenzli do začetka 19. stol., po njih so dedovali grofje Coroniniji, ki pa so 1822 prodali gospostvo družini Mayer. Gradivo je v arhiv prišlo iz Goriškega muzeja, kjer je bilo leta 1962 prvič uradno evidentirano kot fond. Možno je, da je preživelo požar na gradu Kromberk leta 1915, ali pa je tja prišlo iz Lož, ki so jih lastniki Mayerji po drugi svetovni vojni prodali takratni oblasti. (Podatke posredoval dr. Drago Trpin, direktor Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici).

na podlagi soustanoviteljstva ali pooblastila občin. Na ta način je nastala arhivska mreža. Pristojnost arhivov je bila določena glede na ustvarjalce arhivskega gradiva, ne pa glede na pomen gradiva. Graščinski in plemiški arhivi so takrat prešli k regionalnim arhivom, tovrstno gradivo, ki je bilo že prej shranjeno v republiškem arhivu, pa je tam tudi ostalo vse do danes.

Spremembe statusa nacionaliziranega arhivskega gradiva je prinesel Zakon o denacionalizaciji (17. člen) z dne 20. novembra 1991, ki je določil, da je treba lastninsko pravico do arhivskega gradiva v sestavi javnih arhivov vrniti nekdanjim lastnikom, niso pa ga dobili tudi v last. Po določbi ustavnega sodišča je bilo leta 2000 besedilo »vrne lastninska pravica« nadomeščeno z besedilom »po izbiri upravičenca vrne lastninska pravica ali zanjo plača odškodnina« (Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o denacionalizaciji z dne 13. julija 2000). Danes to gradivo velja za javno arhivsko gradivo, uporabo in hranjenje pa ureja Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih iz leta 2006.²

Miha Preinfalk: Plemiški, graščinski in osebni arhivi na Kranjskem

Najpomembnejša inštitucija, v kateri hranijo največ graščinskih, plemiških in osebnih arhivov za območje nekdanje vojvodine Kranjske, je Arhiv Republike Slovenije. Njegov predhodnik je Kranjski deželni muzej. Leta 1821 so ga ustanovili kranjski deželni stanovi, od leta 1882 pa je bil znan tudi z imenom Rudolfinum (v čast prestolonaslednika Rudolfa). Ustanovitev je bila neposredno povezana s prebujenim zanimanjem za lastno preteklost v prvi polovici 19. stoletja, to pa je leta 1850 spodbudilo še ustanovitev centralne komisije za preučevanje in ohranjanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov na Dunaju. Komisija je sprva skrbela le za arhitekturne spomenike, leta 1873 pa se je reorganizirala in se razdelila na tri sekcije. Tretja sekcija je prevzela skrb za zgodovinske spomenike različnih vrst. Sem so prištevali predvsem arhivsko gradivo, zato se je sekcije prijelo ime arhivska.

Glavna opora centralni komisiji na arhivskem področju bi moral biti deželni arhiv, s tem pa so na Kranjskem dolgo odlašali. Vlogo arhiva je dolgo opravljal Deželni muzej. Zbiral je posamezne arhivalije, povezane zlasti s srednjim vekom. Kljub več pobudam, da bi na Kranjskem ustanovili samo-

stojen deželni arhiv, so se zgodili določeni premiki šele leta 1887, ko je Deželni muzej dobil novo poslopje, deželni odbor pa je muzeju izročil vse gradivo nekdanjih upravnih organov, za katero je skrbel poseben arhivar. Na ta način je nastal Kranjski deželni arhiv, a ni zaživel samostojno, ampak je ostal združen z Deželnim muzejem.

Centralna komisija je delovala prek konservatorjev in korespondentov, izbranih izmed priznanih strokovnjakov. Tako je bil leta 1877 za konservatorja arhivske sekcije za Štajersko, Koroško in Kranjsko imenovan Arnold Luschin pl. Ebengreuth, za njim pa so delo konservatorja za Kranjsko prevzeli August Dimitz, Anton Koblar in Franc Komatar. Zlasti ta je najbolj zaslužen za sistematičen pregled in inventariziranje arhivskega gradiva na Kranjskem, saj je osebno obiskal in pregledal več deset gosposčinskih in družinskih arhivov ter veliko gradiva oz. inventarjev iz njih tudi objavil.³

Tudi po nastanku Jugoslavije arhiv še ni postal samostojna inštitucija – leta 1926 ustanovljeni Državni arhiv v Ljubljani je ostal zgolj na papirju oziroma je ostal združen z Narodnim muzejem (nekdanjim Deželnim muzejem). Šele po drugi svetovni vojni ustanovljeni Osrednji državni arhiv Slovenije je zaživel kot samostojna arhivska inštitucija in je od Narodnega muzeja prevzel arhivsko gradivo, med drugim tudi več osebnih, rodbinskih in gosposčinskih fondov.⁴ Vendar se je zaradi dolgotrajne povezanosti arhiva in muzeja pogosto dogajalo, da kako gradivo ni bilo v celoti predano Arhivu Republike Slovenije, ampak ga je del še vedno ostal v muzeju. To velja zlasti za osebne zapuščine, ki so jih posamezni uslužbenci muzeja (npr. Josip Mal) potrebovali za svoje raziskave in jim ga je uspelo obdržati znotraj njihove inštitucije. Kot primer lahko navedemo gradivo iz zapuščine Petra pl. Radicsa, ki ga danes najdemo tako v Narodnem muzeju kot v Arhivu Republike Slovenije, pa tudi v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Danes v Narodnem muzeju Slovenije še vedno hranijo nekaj deset zapuščin, med njimi so poleg Radicseve plemiške še Zoisova in Thurnova zapuščina.⁵

Kljub temu danes največ plemiških in osebnih oz. rodbinskih arhivov hranijo prav v Arhivu Republike Slovenije. Med rodbinske oz. plemiške arhive moramo navadno prišteti tudi gosposčinske arhive, saj so med seboj pogosto neločljivo prepleteni. V sklopu graščinskih arhivov namreč ne naj-

² Žontar: Pravno urejanje, str. 11–25.

³ Žontar: Delovanje Centralne komisije, str. 22–26.

⁴ *Enciklopedija Slovenije* 1, str. 113, 119; 7, str. 312.

⁵ Podatke je posredovala dr. Anja Dular, vodja knjižnice Narodnega muzeja Slovenije.

demo zgolj dokumentov, povezanih z delovanjem gospostva, pač pa tudi dokumente o rodbinah in posameznikih, ki so bili v določenih obdobjih lastniki gospostva oz. grajske stavbe. Med obema tipoma fondov pogosto tudi ni jasne ločnice. Uvrstitev v ta ali oni tip je odvisna od več kriterijev: če gradivo ne zajema le enega gospostva, temveč več gospostev v lasti ene rodbine, je navadno uvrščeno med rodbinske fonde. Takšen je primer fonda rodbine Oblak-Wolkensperg (ARS, AS 818), ki zajema ne le gradivo gospostva Puštal, temveč tudi dokumente, povezane s preostalo rodbinsko posestjo. Seveda velja tudi nasprotno – če gre za gradivo enega gospostva, ki je večkrat zamenjalo lastnika, je uvrščeno med gosposčinske in ne med rodbinske fonde. Prav tako je kriterij starost gradiva – če prevladuje gradivo iz obdobja po letu 1848, ko so bila gospostva ukinjena, je prav tako pogosto uvrščeno med rodbinske fonde. Pri rodbinah, navadno neplemiških, ki lastne posesti niso imele, takšnih dilem ni.

Med tovrstnimi gosposčinsko-rodbinskimi arhivi si gotovo največ pozornosti zasluži arhiv gospostva Dol pri Ljubljani baronov Erbergov, ki je v Deželni muzej priromal leta 1880. Arhiv gospostva Dol je tudi eden najobsežnejših fondov v Arhivu Republike Slovenije (ARS, AS 730), saj obsega 22 knjig in 220 fasciklov (24 tekočih metrov) za obdobje od srede 15. stoletja do zadnje četrtine 19. stoletja. Baroni Erbergi so vse od leta 1688, ko so kupili Dol in bližnji Osterberg, posvečali veliko skrb gradivu, ki so ga prevzeli skupaj z gospostvom, in izvira iz časa prejšnjih lastnikov, rodbin Gallenberg in Rasp. Prevezeto gradivo so dopolnjevali s svojim ter ga skušali večkrat urediti. Janez Danijel baron Erberg je tako gradivo oštevilčil ne glede na vsebino in zanj leta 1695 napisal repertorij. Gradivo je nato njegov naslednik Volf Danijel baron Erberg razdelil v snovne skupine in zanj izdelal kazalo. V njegovem razvrščanju gradiva lahko prepoznamo vzorce, po katerih so bili urejeni tudi drugi grajski arhivi v 18. in 19. stoletju.

Najpomembneje pa je na obliko in vsebino dolskega arhiva vplival predzadnji baron Erberg, Jožef Kalasanc, ki je zbiral ne le gradivo, povezano z gospostvom Dol, temveč je načrtno zbiral vsakršno gradivo, pomembno za zgodovino Kranjske. Arhivsko gradivo je bilo zanj zgodovinski vir, ki mu je služil pri njegovem poskusu napisati kranjsko literarno zgodovino. Za Jožefa Kalasanca Erberga se je dolski arhiv razširil z zapuščinami rodbin Neuhaus, Strassoldo, Breckerfeld in Raigersfeld, v njem pa so našli prostor številni rokopisi in listine. Za svojo arhivsko zbirko je imel Erberg celo bibliotekarje in kustose in z njihovo pomočjo je gradivo urejal in popisoval. V

prvi polovici 19. stoletja, torej v času, ko je Deželni muzej šele dobro zaživel in začel svoje poslanstvo, je dolski arhiv baronov Erbergov že predstavljal zgled dobro organiziranega in urejenega zasebnega arhiva, katerega naloga je bila zbiranje arhivskega gradiva kot zgodovinskega vira. Dolski arhiv zato predstavlja bogat vir ne le za zgodovino samega gospostva, ampak tudi za zgodovino Kranjske od 16. do 18. stoletja.⁶

Po smrti Jožefa Kalasanca Erberga so njegovi dediči gradivo razprodali. Največ ga je kupil Kranjski deželni muzej. Gradivo je bilo nato večkrat pregledano, preurejeno in popisano; najprej je to ob nakupu naredil kustos deželnega muzeja Karel Dežman, za njim se je podobne naloge lotil kustos Narodnega muzeja Josip Mal leta 1923, nazadnje pa po drugi svetovni vojni Ema Umek, arhivistka v Arhivu Republike Slovenije, ki je tudi naredila obsežen inventar celotnega dolskega arhiva.⁷

Poleg Erbergovega dolskega arhiva, ki ni le graščinski, pač pa tudi rodbinski arhiv, hrani Arhiv Republike Slovenije še 73 gosposčinskih, 57 rodbinskih (med njimi 16 plemiških) in 434 osebnih arhivov; med temi je 20 arhivov oseb s plemiškim nazivom. Usoda omenjenih arhivov je bila različna. Nekatere med njimi je Arhiv oz. pred njim Muzej kupil od dedičev ustvarjalca, nekatere so predali kar ustvarjalci sami še za življenja. Mnogo plemiških in gosposčinskih arhivov je v ARS leta 1948 prišlo iz Federalnega zbirnega centra. Ta je bil ustanovljen leta 1945 za zbiranje kulturnozgodovinskih predmetov predvsem z zaplenjenih gradov in dvorcev. V poznejših letih so se rodbinski in gosposčinski fondi še dopolnjevali na različne načine, npr. z nakupi po antikvariatih ali pa so jim posamezniki predajali gradivo.

Veliko arhivskega gradiva je bilo uničenega med drugo svetovno vojno, ko so zlasti partizani množično požigali gradove in dvorce. Nekatere arhive ali vsaj del arhiva pa je uspelo lastnikom rešiti. Takšen je primer arhiva grofov Auerspergov na gradu Turjak. Zadnji predvojni lastnik gradu, grof Herward Auersperg, je dal namreč leta 1942 listine in nekaj drugih aktov prepeljati na posestvo svoje žene Marie-Edith grofice Attems v furlanski Červinjan (Cervignano). Od tam so v petdesetih letih 20. stoletja listine romale k njegovim sorodnikom na grad Reiden v Labotski dolini. Tam jih je Herwardov nečak grof Leopold Auersperg hranil do leta 2009, potem pa jih je predal v hrambo Koroškemu deželniemu arhivu v Celovcu. Večina preostalega turjaš-

⁶ Umek, *Erbergi in Dolski arhiv*, str. 11.

⁷ *Vodnik po fondih in zbirkah III*, str. 87–88.

kega arhiva je bila uničena v napadu partizanov na Turjak septembra 1943. Ohranilo se je le nekaj malenkosti, te pa so danes v Arhivu Republike Slovenije v treh (!) škatlah, združenih v fond Gospostvo Turjak. Niso redki primeri, da se na Arhiv obrnejo posamezniki, ki doma hranijo arhivsko gradivo z uničenih gradov, in skušajo gradivo prodati. Navadno so to potomci ljudi, ki so v vojnem vrvežu rešili kakšno listino ali urbar in ga po vojni hranili doma. Arhiv takšne arhivalije navadno odkupi, saj gre za redke in za slovensko zgodovino pomembne dokumente.

Nekoliko drugačno usodo je imel arhiv knežje linije Auerspergov, ki je bil do leta 1895 shranjen v t. i. Knežji palači v Ljubljani. Šlo je za zelo obsežen rodbinski arhiv, ki je nastajal od začetka 17. stoletja dalje, ko se je od glavne turjaške linije odcepila stranska, pozneje poknežena linija. Ker je bila Knežja palača v ljubljanskem potresu leta 1895 močno poškodovana, so arhiv knezi pred dokončnim porušenjem stavbe prenesli na svoj gornjeavstrijski grad Losensteinleiten, od tam pa v petdesetih letih 20. stoletja v dunajski Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Hišni, dvorni in državni arhiv), tam pa je uporabnikom na voljo še danes. Kot zanimivost lahko omenimo, da je bil tudi knežji arhiv žrtev druge svetovne vojne. Območje Losensteinleitna je namreč po vojni sodilo v ameriško zasedbeno območje in v gradu so se nastanili ameriški vojaki. Eden od njih je ob odhodu iz arhiva pobral nekaj listin in jih odnesel s seboj v ZDA. Njegovi potomci so jih v devetdesetih letih skušali prodati knezom, ti pa so nakup zavrnil, tako da so listine še danes shranjene v nekem bančnem sefu v Atlanti v Georgii.

Če se še nekoliko povrnemo k plemiškim arhivom v Arhivu Republike Slovenije, lahko ugotovimo, da je posameznih plemiških zapuščin razmera malo. V povprečju obsegajo le po nekaj škatel ali fasciklov. To lahko pripišemo predvsem uničevanju gradiva med drugo svetovno vojno in po njej, nekaj pa je tudi drugih vzrokov, npr. ta, da so rodbine ali posamezniki gradivo oz. del gradiva ob izselitvi iz Kranjske odnesli s seboj. Vendar je šlo v takšnih primerih za manjše količine gradiva. Omenili smo že turjaški arhiv grofov Auerspergov, grofje so namreč odpeljali le listinski del. Podobno lahko ugotovimo za gradivo pretežno kranjske rodbine grofov Gallenbergov – del gradiva je v 18. oz. 19. stoletju postal del dojskega graščinskega arhiva baronov Erbergov, del gradiva (88 srednjeveških listin) pa je najverjetneje v istem času eden od Gallenbergov odnesel iz Kranjske. Listine so pozneje po neznanem ključu (verjetno rodbinskem) pristale v lasti barona Viktorja Franza Augusta Spetha-

Schülzburga, ta pa jih je leta 1954 predal štajerskemu deželnemu arhivu v Gradcu, kjer jih hranijo še danes.⁸

Od pomembnejših kranjskih plemiških rodbin moramo omeniti še grofe Lichtenberge, ki sicer nimajo osrednjega rodbinskega arhiva, lahko pa najdemo podatke o njih v različnih graščinskih arhivih – najpomembnejša in najobsežnejša sta gotovo arhiv gospostva Snežnik, ki je bil do srede 19. stoletja lichtenberška last, ter arhiv bližnjega gospostva Koča vas, ki hrani zapuščino snežniškega gozdarskega upravnika Henrika Schollmayerja-Lichtenberga. Leta 1906 ga je namreč grofica Viljemina Lichtenberg posvojila, potem pa je sam kot ljubiteljski zgodovinar zbral veliko arhivskega gradiva in podatkov o rodbini svoje posvojiteljice. Pred kratkim pa se je pojavil še en zanimiv vir za raziskovanje grofov Lichtenbergov in zgodovine Kranjske nasploh. Gre za grajski arhiv z dvorca Tuštanj pri Moravčah, ki je bil dolgo časa zaprt za javnost. Grad Tuštanj je namreč eden zelo redkih gradov na Slovenskem, ki so ostali do današnjih dni v lasti svojih predvojnih lastnikov. To je rodbina Pirnat, do gradu pa je prišla sredi 19. stoletja s poroko. Grajska oprema, z njo pa tudi arhiv, je od takrat v veliki meri nedotaknjena in nespremenjena, in tudi Pirnati gradu niso kazali javnosti. Šele v zadnjih dveh desetletjih, ko ga je prevzel Peter Pirnat, je postal odprt za javnost, v sklopu raziskovanja grajske zgodovine leta 2008/2009 pa je dovolil tudi pregled grajskega arhiva, a ga je bilo sicer potrebno šele urediti in popisati. Arhiv je razkril veliko gradiva (listine, posestne dokumente, urbarje ...) iz časa grofov Lichtenbergov (od 16. do začetka 19. stoletja), še več pa je dokumentov, predvsem zasebne in uradne korespondence, iz časa Lichtenbergovih naslednikov, družine Scaria, iz prve polovice 19. stoletja. Tuštanjski grajski arhiv za zdaj ostaja shranjen v samem gradu Tuštanj, nedvomno pa predstavlja bogat in neizkoriščen vir za raziskovanje plemiške in posestne zgodovine na Kranjskem.⁹

Med najobsežnejšimi plemiškimi arhivi v Arhivu Republike Slovenije moramo izpostaviti predvsem arhiv baronov Wolkenbergov (38 fasciklov in 16 knjig, 5,5 tm) in arhiv baronov Zoisov (65 fasciklov in 99 knjig, 24 tm). Prvi se je ohranil po zaslugi dejstva, da je sedež baronov Wolkenbergov grad Puštal pri Škofji Loki med drugo svetovno vojno in po njej ostal nedotaknjen ter da je ostal (vsaj delno) v njihovi lasti. Gradivo je Arhivu leta 1958 izročila

⁸ Brunner - Otorepec: Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv.

⁹ Golec: Tuštanjski graščinski arhiv, str. 235–276.

zadnja baronica Wolkenberg – Hilda Swoboda. Zoisov arhiv pa je v Arhiv prišel z več različnih naslovov; velik del ga je še Deželnemu muzeju leta 1886 predal Karel Luckmann, predsednik Kranjske industrijske družbe, ki je prevzela gradivo iz Zoisove graščine Javornik, del gradiva pa je arhiv po vojni odkupil od nekaterih zasebnikov.¹⁰ Na splošno lahko ugotovimo, da se je v veliko večji meri ohranilo gradivo v zasebni lasti kot pa tisto, ki je drugo svetovno vojno dočakalo v kraju svojega nastanka, torej v grajskih stavbah. To gradivo je večinoma doživelo usodo stavb in ni preživelo vojne vihre.

Podobno lahko ugotovimo tudi v zvezi z drugim najpomembnejšim arhivom, ki pokriva območje nekdanje vojvodine Kranjske – Zgodovinski arhiv Ljubljana. Ustanovljen je bil leta 1898 kot arhiv mesta Ljubljane, njegov prvi arhivar pa je bil pesnik Anton Aškerc. To je bila prva arhivska ustanova na ozemlju današnje Slovenije, ki je delovala samostojno in ne v okviru muzeja ali knjižnice. Ker se je območje njegovega delovanja po drugi svetovni vojni širilo na širše območje osrednje Slovenije, se je leta 1973 iz Mestnega preimenoval v Zgodovinski arhiv Ljubljana. Danes je to regionalni arhiv, sestavljen iz petih enot (Ljubljana, Kranj, Škofja Loka, Idrija in Novo mesto) in pokriva ozemlje osrednje Slovenije. Čeprav je po zakonu iz leta 1973 kot regionalni arhiv odgovoren tudi za graščinske in plemiške arhive, hrani le malo tovrstnega gradiva. Enota v Ljubljani npr. ima le pet graščinskih ter nekaj več kot sto osebnih fondov (»Družine in posamezniki«, le okoli 10 pa je plemiških (npr. rodbini Taufferer, Grasselli ...)).

Za raziskovanje plemstva nekdanje habsburške monarhije predstavlja nepogrešljiv pripomoček Lazarinjeva genealoška zbirka (ZAL, LJU 340). Baron Ludvik Lazarini (1848–1930), lastnik gradu Boštanj pri Grosupljem, je večino svojega življenja zbiral podatke o posameznih plemiških rodbinah in jih sistematično razvrščal po abecednem redu. Deset let po njegovi smrti (1940) so njegovi dediči omenjeno zbirko prodali Mestnemu arhivu. Prodaja gradiva arhivu se je izkazala za zelo pametno potezo, saj je bil grad med drugo svetovno vojno požgan in uničen. Zbirka se je do današnjega časa ohranila v tako rekoč nespremenjeni ureditvi. Sestavlja jo 26 škatel in 12 fasciklov osmrtnic in poročnih naznanil, skupaj torej 38 arhivskih enot. Podobna, a ne v tolikšnem obsegu, je zapuščina Rudolfa Andrejke (Andrejka, pl. Livnograd) (ZAL, LJU 435). V njej so zbrani predvsem podatki o prebivalcih Ljubljane.

Primerjava plemiških, osebnih in gosposkiških fondov v obeh osrednjih arhivih v Ljubljani pokaže precejšnjo nesistematičnost. Številni fondi so razdeljeni na dva dela in so shranjeni v obeh arhivih. Eden takšnih primerov je fond gospostva Snežnik, katerega večji del (5,5 tm) hrani Arhiv Republike Slovenije (ARS, AS 778), manjši del (0,7 tm) pa Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL, CER 58). Podoben in še nekoliko bolj zapleten primer je gradivo gospostva Turjak, ki je prav tako razdeljeno po obeh arhivih (ZAL, LJU 2 oz. ARS, AS 789), poleg tega pa obstaja še poseben fond rodbine Auersperg (ARS, AS 798). Razlogov za takšno diskrepanco je več. Po eni strani je v obdobju po drugi svetovni vojni načeloma veljalo, da mora gradivo, zbrano v Federalnem zbirnem centru, v celoti v Arhiv Republike Slovenije, ne glede na to, ali po naravi sodi v regionalni ali nacionalni arhiv. Po drugi strani pa je gradivo zunaj Federalnega zbirnega centra prišlo v arhive pogosto po neformalnih poteh in je bilo to povezano z osebnimi poznanstvi uslužbencev tega ali onega arhiva.¹¹ Posledica tega je razpršenost arhivskega gradiva, tako da bi v prihodnje nujno potrebovali revizijo in preureditev v duhu medarhivskega sodelovanja.

Naslednja javna ustanova, ki prav tako hrani nekatere osebne zapuščine, je Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Njeni začetki segajo v zadnjo četrtino 18. stoletja, ko je leta 1774 Marija Terezija namenila 637 knjig pogorelega jezuitske kolegija v Ljubljani »za splošno uporabo ustanovljeni knjižnici« pri ljubljanskem liceju. Tej osnovi so se v naslednjih letih pridružili še darovi posameznikov in knjige iz razpuščenih samostanov na Kranjskem ter drugih knjižnic. Leta 1791 se je preimenovala v Licejsko knjižnico in bila tri leta pozneje odprta za javnost.¹² Poleg knjig se je v njenih prostorih znašlo tudi precej rokopisov, prvi popis pa je bil že leta 1858. Danes rokopisi tvorijo poseben, rokopisni oddelek NUK-a. V njem lahko najdemo tudi kar nekaj ostalin (manjše skupine gradiva, ki vsebinsko praviloma niso zaokrožene) in zapuščin (obsežnejše skupine gradiva, ki so vsebinsko zaokrožene celote, praviloma nastale pri ustvarjalcu) pomembnih posameznikov, ki pa večinoma niso bili plemiči. V glavnem gre za pomembne kulturne delavce iz 19. in 20. stoletja, zlasti slaviste, literate in podobne ustvarjalce (npr. Jernej Kopitar, Emil Korytko, Zofka Kveder, Joža Glonar ...). Izjemo v tem pogledu predstavljajo kar obsežni deli zapuščine barona Žige

¹⁰ *Vodnik po fondih in zbirkah* III, str. 391, 402–403.

¹¹ Informator dr. Jože Žontar, upokojeni direktor Zgodovinskega arhiva Ljubljana.

¹² *Enciklopedija Slovenije* 7, str. 300–302.

Zoisa, med posamezniki, katerih gradivo je shranjeno v NUK-u, pa je tudi nekaj takšnih, ki so plemiški naziv pridobili pozneje, zlasti od druge polovice 19. stoletja dalje – npr. Janez Bleiweis (vitez Trsteniški) ali Oto (pl.) Detela. Sem in tja je med rokopisi NUK-a moč najti tudi drobce iz nekdanih graščin, npr. spominsko knjigo z gradu Jablje (Ms 954) ali pa popis tamkajšnje knjižnice barona Lea Lichtenberga-Janežiča (Ms 1226). Takšno gradivo je v NUK večinoma prišlo po drugi svetovni vojni iz FZC-ja, sicer pa je prihajalo po običajnih, že omenjenih poteh – z nakupom, kot darilo ali pa so ga izročili kar ustvarjalci sami oz. njihovi dediči.¹³

Poleg javnih arhivov, muzejev in knjižnic lahko omenimo tudi Nadškofijski arhiv Ljubljana. Začetki segajo v leto 1461, ko je bila na pobudo cesarja Friderika III. ustanovljena Ljubljanska škofija. Škofija je takrat prevzela premoženje in tako tudi arhiv benediktinskega samostana v Gornjem Gradu. Gradivo danes hrani NŠAL, sicer pa je obsežno in raznovrstno, vendar nam vpogled v arhivske fonde razkrije, da prav veliko osebnih in plemiških arhivov tam ne bomo našli. Osebni arhivi so večinoma zapuščine duhovnikov Ljubljanske nadškofije, med njimi najdemo tudi kakšnega plemiča. Bolj »plemiške« so zapuščine škofov, saj jih je bila vsaj do začetka 19. stoletja večina plemiškega rodu. Med njihovo zapuščino prevladujejo korespondenca, različni dopisi in zapuščinski spisi. Podatke o plemičih najdemo nadalje zlasti v spisih, ki se nanašajo na razne kanonikate, saj je veliko kanonikatov ustanovilo plemstvo (npr. Lambergov kanonikat); nekaj drobcev pa se je ohranilo tudi po različnih župnijskih arhivih, vendar so tam takšni podatki prej izjema kot pravilo (npr. v dokumentaciji župnije Šmartno pri Litiji najdemo podatke o rodbini baronov Gusičev).¹⁴ Podobno velja za vse fonde znotraj Nadškofijskega arhiva, torej za (nad)škofijski arhiv v ožjem smislu, kapiteljski arhiv, župnijske arhive ter različne samostojne zbirke in arhive nekaterih cerkvenih ustanov, ki danes ne delujejo več.¹⁵

Posamezne osebne zapuščine redovnikov in redovnic (navadno gre za gradivo manjšega obsega) lahko najdemo tudi v samostanskih arhivih bodisi še danes delujočih samostanov (npr. uršulinskega ali frančiškanskega v Ljubljani) ali že ukinjenih samostanov. Danes jih hranijo v Arhivu Republike Slovenije (npr. Kostanjevica, Stična, Pleterje, Bistra, ljubljanski avguštinci, Velesovo, Mekinje ...).

Dejan Zdravec: Usoda in stanje gosposčinskih ter plemiških arhivov na slovenskem Štajerskem

Načrtno zbiranje arhivskih dokumentov ima na Štajerskem že dvestoletno zgodovino. Ljubezni do ožje domovine, zbiralska vnema, zgodovinarska vedoželjnost in mnenje, da je nujno potrebno napisati delo o zgodovini Notranje Avstrije, so nadvojvodo Janeza spodbudili k ustanovitvi deželne muzeja Joanneum v Gradcu (leta 1811). Njegov najpomembnejši oddelek je bil prav arhiv. Takoj po ustanovitvi so na različne urade, sedeže gospostev, mestne in trške magistrature, samostane in župnije začeli prihajati pozivi za oddajo dokumentov. Prvi poziv sicer ni obrodil mnogo sadov, so pa že konec leta 1811 začeli prihajati prvi dokumenti. V naslednjih letih so se pozivi vrstili še intenzivneje, zato pa se je seveda povečalo tudi število prispelih arhivalij. Še najmanj zanimanja so sprva pokazali lastniki gospostev, saj se niso bili pripravljali kar tako ločiti od njih. Tudi dejstvo, da sta bili med osnovnimi nameni nove ustanove prepisovanje in ohranjanje dokumentov pred morebitnimi požari in naravnimi nesrečami, ni bilo zadosti prepričljivo. Je pa nadvojvodova vztrajnost končno pripomogla k temu, da je postal dotok arhivalij v Joanneum stalen. Za izredno učinkovit način pridobivanja so se v naslednjih letih izkazala t. i. arhivska potovanja, torej uradni obiski takratnih arhivistov. Tako so na sedežih različnih organov popisovali gradivo in seveda obenem še lobirali za predajo le-tega v hrambo v Gradec. Ta način so tja do razpada monarhije redno uporabljali tudi arhivisti v letu 1868 ustanovljenega Štajerskega deželne arhiva.¹⁶ Njihovo delovno območje je bilo celotna Štajerska, torej tudi današnji slovenski del. Tako so na potovanjih v Ormož med letoma 1889 in 1894 zbrali in prevzeli fond mesta Ormož, v katerem pa so bili tudi dokumenti ormoškega gospostva za obdobje med letoma 1549 in 1849.¹⁷ Zasluge za največji priliv gosposčinskih in plemiških arhivov v Gradec oziroma za sistematično zbiranje pa gre pripisati trudu Josepha von Zahna in njegovih naslednikov. Zasebne arhive jim je uspelo pridobiti kot darila ali pa so jim bili zaupani v trajno hrambo s pridržkom lastništva in z možnostjo odvzema, redkeje pa kot depozit s preklicem.¹⁸

Na območju današnje slovenske Štajerske so bile šele proti koncu 19. stoletja ustanovljene institucije,

¹³ Katalog rokopisov Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani (8 knjig).

¹⁴ *Vodnik po fondih in zbirkah NŠAL*.

¹⁵ Gl. tudi *Kapiteljski arhiv Ljubljana*.

¹⁶ Posch: Erzherzog Johann, str. 18–20 in 22–25; *Gesamtinventar des Steiermärkischen Landesarchives*, str. 2–3.

¹⁷ *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Ptuj*, str. 28–29.

¹⁸ *Gesamtinventar des Steiermärkischen Landesarchives*, str. 15.

ki naj bi med drugim skrbele tudi za zbiranje arhivskega gradiva. Če odmislimo prenos škofijskega sedeža Lavantinske škofije iz Šentandraža v Maribor leta 1859 ter s tem tudi arhivskega gradiva, so tukaj začeli zbirati gradivo Mestni muzej Celje (ust. 1882), Muzejsko društvo Ptuj (ust. 1893; pozneje Mestni Ferkov muzej), Muzejsko društvo Maribor (ust. 1902) in Zgodovinsko društvo za slovensko Štajersko (ust. 1903). O sistematičnem zbiranju je lahko tukaj govor le pogojno. V ustanovitvenih listinah omenjenih institucij sta sicer določena ohranjanje in zaščita zgodovinskih spomenikov, a to ni bila njihova primarna in edina naloga, pač pa le ena od njih. To dokazuje tudi majhna količina pridobljenih arhivskih dokumentov v prvih letih njihovega delovanja in pa ogromne količine, ki so bile do druge svetovne vojne še shranjene na gradovih in v dvorcih ter sedežih teh in onih oblasti. Govor je tako lahko kvečjemu o zasnovah sistematične arhivske dejavnosti.¹⁹ Na omejen uspeh je seveda vplival tudi Štajerski deželni arhiv. Omenjena društva so z darili in nakupi od posameznikov pridobivala starejše arhivalije, a so do konca prve svetovne vojne in nastanka Države (nekoliko pozneje Kraljevine) Srbov, Hrvatov in Slovencev težko konkurirale strokovni organizaciji graške institucije.

Z razpadom Avstro-Ogrske in nastankom države oziroma kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je bila med drugim tudi razdeljena Štajerska. Pretežni del nekdanje spodnje Štajerske je bil priključen na novo nastali »slovanski« državi. Štajerski deželni arhiv je s tem na tem območju izgubil svoje delovno področje, njegovo nalogo pa so prevzeli oziroma nadaljevali omenjena društva in muzeji. Seveda ne na strokovni ravni, na kakršni jo je predtem opravljal graški arhiv. Ob propadu skupne države je postalo žgoče tudi vprašanje pripadnosti arhivov in drugih kulturnih dobrin. Saintgermainška mirovna pogodba z Avstrijo (10. septembra 1919) je v nekaterih členih določala, da mora Avstrija vrniti določene arhivske dokumente, ki so neposredno zadevali zgodovino odcepljenih ozemelj. Dokončen sporazum o restituciji arhivskega gradiva med državama pa je bil sklenjen in podpisan 26. junija 1923 na Dunaju. Za starejše arhivsko gradivo je bilo načelno dogovorjeno, da ne bo vrnjeno, ampak si ga bo mogoče sposoditi (izjema so bile listine).²⁰ Štajerski del slovenske arhivske stroke se je na podpis pogodbe odzval naslednji mesec. V času historične

razstave v Varaždinu so se 19. julija predstavniki ZDUMB ter muzejskih društev Maribor in Ptuj srečali na prijateljskem sestanku. Kot drugo točko so obravnavali vrnitev javnih in zasebnih arhivov, ki so bili v tujini in so se vsebinsko nanašali na ozemlje nekdanje spodnje Štajerske.²¹ Arhivska konvencija iz leta 1923 je ostala v glavnem neuresničena. Nekateri gosposčinski in plemiški arhivi so ostali v avstrijskih arhivih.

Druga svetovna vojna in nemška okupacija slovenskega dela Štajerske sta tudi pri arhivskem gradivu terjali svoj davek. Nacistični režim je gradivo deloma uničeval deloma pa odvažal v svoja administrativna središča, precej škode pa so povzročili tudi posamezniki z ropanjem in uničevanjem. Na tem območju je arhivalije, predvsem trgov, mest, gospostev in župnij, zbiral Reichsgauarchiv (Štajerski okrožni arhiv). Svoje centre je imel v Mariboru, na Ptuj in najverjetneje še v Celju in Brežicah. Ob zavezniškem bombardiranju Ptuja leta 1945 je del arhivalij zgorel, mariborske pa so bile umaknjene v Stolzalpe v Murauu.²² Takoj po koncu vojne so stekla prizadevanja²³ za restitucijo dobrin, ki so bile odnesene z okupiranih območij in prepeljane v Avstrijo. Precej jih je bilo v naslednjih letih sicer vrnjenih, vse pa ne.²⁴ Leta 1949 je bilo v mariborski muzej pripeljanih 143 zabojev gosposčinskih, trških in župnijskih arhivalij z območja slovenskega dela Štajerske. Gradivo in tudi popis je predala restitucijska komisija.²⁵

Čeprav je nemška arhivska služba na okupiranem območju delovala izredno organizirano, pa ji vsega, seveda tudi gosposčinskega in plemiškega gradiva, ni uspelo pobrati. Njegova nadaljnja usoda je bila v osnovi zakonsko določena že leta 1944 in nato še 27. januarja 1945, ko je predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta na osvobojenem ozemlju izdalo odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, kulturnih in zgodovinskih spomenikov in naravnih znamenitosti. Zadnjega julija je nato ministrstvo za prosveto FDJ izdalo navodila za ustanavljanje in poslovanje zbirnih centrov. Septembra je nastal pri ministrstvu za prosveto v Ljubljani Federalni zbirni center za kulturnozgodovinske predmete z okrož-

¹⁹ *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Maribor*, str. X; *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva v Celju*, str. 7; *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Ptuj*, str. IX in XI.

²⁰ Zwitter: Arhivska konvencija, str. 274–275.

²¹ *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Ptuj*, str. XIII.

²² *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva v Celju*, str. 7.

²³ Pomembno vlogo pri tem je odigral zgodovinar Pavle Blaznik.

²⁴ Zwitter: Arhivska konvencija, str. 278.

²⁵ *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Maribor*, str. 932. Čeprav bi bilo pričakovati, da je omenjeni popis danes v Pokrajinskem arhivu Maribor, ga ni uspelo najti ne avtorju tega prispevka ne tamkajšnjim zaposlenim (op. a.)

nimi centri v Mariboru, Celju in Novem mestu. Omenjenemu centru gre pripisati precejšnje zasluge za ohranitev arhivskega gradiva. Deloval je do leta 1948. Deponirano spodnještajersko gradivo je bilo po ukinitvi centra predano v Osrednji državni arhiv Slovenije v Ljubljani ter v muzejske institucije na slovenskem Štajerskem.²⁶

Obdobje druge svetovne vojne in prva leta po njej je kljub omenjenim ukrepom terjalo precejšnjo izgubo dragocenega arhivskega gradiva. Deloma so ga uničili domačini in okupator, nekaj pa ga je bilo za vedno izgubljenega v zavezniškem bombardiranju. V povojnem času so številni gradovi in tudi tamkajšnji arhivi ostali nezaščiteni. V nekatere so se začeli vseljevati kulturno neozaveščeni posamezniki in institucije, ki jim nekaj sto let star in popisan papir ni pomenil ničesar. Do neke mere jim tega niti ne gre zameriti, saj so bile takratne življenjske razmere sila neugodne. Večino prebivalstva je skrbelo predvsem preživetje. Kakšna je bila usoda gradiva? Kot je že bilo omenjeno, ga je nekaj pristalo v Federalnem zbirnem centru, preostanek je ostal še leta nedotaknjen. To velja predvsem za arhive tistih gradov in dvorcev, ki v prvih povojnih letih niso dobili novih uporabnikov. Precejšnje količine gradiva pa so bile seveda tudi pokradene ali uničene. Ukradeno je bilo nato prodano in je pri zasebnih zbiralcih oziroma je določen del le-tega do danes v obliki zapuščin, donacij in prodaj že prišel v primerne institucije. Določen del gradiva pa je izgubljen za vedno. Kulturna neizobraženost, drugačni ideološki nazori ali kaj drugega je posameznike vodilo k temu, da so gradivo zažigali, vozili na smetišča in v papirne mline ali pa so vanj branjevke na tržnici zavijale svoje pridelke, mesarji pa meso. Kakšno je bilo meso, ki sta ga kakšna mati ali oče prinesla domov za kosilo, zavito v sto ali več let star in popisan papir, si verjetno danes ne želi skoraj nihče vedeti, kaj šele okusiti.²⁷

V 50-ih letih 20. stoletja so bili na slovenskem Štajerskem končno postavljeni temelji za razvoj sodobne arhivske stroke. Ustanovljene so bile tri samostojne arhivske institucije, katerih primarni cilj je bil seveda zbiranje in ohranitev arhivskega gradiva. Leta 1952 je bil kot samostojna enota obnovljen arhiv v Mariboru,²⁸ leta 1955 ustanovljen arhiv na

Ptuju in dobro leto pozneje še arhiv v Celju.²⁹ V naslednjih letih se je število gosposočinskih in plemiških arhivalij v arhivih še povečevalo, vendar ne več v tolikšni meri. K povečanju so največ prispevale donacije in prodaje posameznikov, nekaj gradiva pa je bilo na podlagi meddržavne pogodbe med letoma 1982 in 1985 vrnjenega iz dveh avstrijskih arhivov.³⁰

Pokrajinski arhiv Maribor je danes po številu fondov gosposočinskih in plemiških arhivov največji na slovenskem Štajerskem. Kdaj, od kod in na kakšen način je gradivo prihajalo v to ustanovo oziroma njene predhodnice, zaradi razmeroma poznega vodenja akcesijskih knjig in vrste napak v historiatih fondov, ni mogoče zanesljivo ugotoviti. Do leta 1960 je arhiv že prevzel vse pomembnejše in večje fonde, a je v naslednjih letih gradivo še nenehno prihajalo, seveda v manjšem obsegu oziroma fragmentarno. Poleg predaj gradiva iz Pokrajinskega muzeja sta za to obdobje omembe vredna še dva prevzema. Gradivo gospostva Jelše in imenja Korpule je prispelo leta 1963 od zasebnika iz Boke Kotorske, torej iz današnje Črne gore, dobrih pet let pozneje pa so zasebniki v arhivu deponirali še nekaj ščitnih pisem gospostev Negova, Lukavci in Gornja Radgona.³¹ Po količini največje pridobitve obravnavanih arhivskih dokumentov so iz časa pred letom 1950. Do ustanovitve Banovinskega arhiva sta ga določeno količino zbrala Muzejsko društvo in Zgodovinsko društvo za južno Štajersko, 143 škatel gradiva, ki ga je med drugo svetovno vojno zbral in pobral okupator, je bilo leta 1949 vrnjenih v sklopu repatriacije, 0,7 tm gradiva gospostva Puhenštajn je bilo leta 1934 kupljenega na dražbi, nekaj ga je verjetno zbral in predal Federalni zbirni center, ostane je bil po vojni pripeljan z gradov ali pa so ga donirali posamezniki.³²

Na svojih arhivskih policah hrani arhiv gradivo v Mariboru ali njegovi okolici bivajočih plemiških družin D'Orsay, Gariboldi, Gödel-Lannoy, Herberstein, Pach, pl. Rattenberg, Pachta, Sulkowski, Twickl in Tegetthoff. Ohranjenih je za pribl. 1 tekoči meter (tm)) arhivalij posameznih družin iz časa

²⁶ Kodrič-Dačić: Federalni zbirni center, str. 52–54; Komelj: Leto 1945 in varstvo, str. 6–10.

²⁷ Zadavec: Administrativne knjige, str. 150.

²⁸ Banovinski arhiv v Mariboru je bil ustanovljen že leta 1933, a je kot samostojna enota prenehal obstajati leta 1941, ko je bil priključen mariborskemu muzeju (*Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Maribor*, str. X).

²⁹ *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Maribor*, str. X; *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Ptuj*, str. XV; *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva v Celju*, str. 8.

³⁰ *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Ptuj*, str. XLVI.

³¹ PAM, Evidenčna knjiga o kupljenih, službeno prevzetih in podarjenih arhivalijah 1949–1968, 6. 5. 1963, 13. 11. in 28. 11. 1968.

³² PAM, Evidenčna knjiga o kupljenih, službeno prevzetih in podarjenih arhivalijah, 10. 9. 1949; *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Maribor*, str. 934 in 941.

19. in prve polovice 20. stoletja, izstopa le viteška družina Gariboldi z 10 tm.³³

Izmed ohranjenih gosposčinskih fondov daleč najbolj izstopata Negova in Gornja Radgona. Arhivski oddelek Pokrajinskega muzeja ju je najverjetneje prevzel med letoma 1945 in 1949. Morda ju je deponiral Federalni zbirni center ali pa so arhivalije prišle neposredno z obeh gradov. Kakor koli, negovski fond obsega danes 45 tm, tisti iz Gornje Radgone pa 1 tm več. V arhivu so še manjše količine gradiva gospostev Hrastovec, Lemberg, Puhentšajn, Viltuš, Zgornja Polskava, Zgornji Maribor, Fala, Bistriški grad, Oplotnica in Žiče in z Windisch-Graetzve posesti Konjice. V sklopu teh fondov je obenem še precej gradiva tistih plemiških družin, ki so imele imenovana gospostva določen čas v lasti, in sicer družin Trauttmansdorff, Chorinsky, Brandis, Windisch-Graetz, Wurmbrand, Herberstein, Gall, Kommeter, Zabeo in še katere.³⁴

Osrednje mesto med starejšim gradivom Zgodovinskega arhiva na Ptujju zavzema Herbersteinov arhiv oziroma Arhiv zemljiškega gospostva Ptujski grad. Vsebuje gradivo združenih gospostev Gornji Ptuj, Hrastovec, Vurberk, Ristovec in Gornja Lendava oziroma gradivo plemiških družin Leslie (do leta 1802), Dietrichstein (do leta 1858) in Herberstein (od leta 1873 do 1945). Do leta 1976 so ga sicer še hranili na ptujskem gradu, a ga je dejansko že od leta 1945 dalje, ko je bilo vse premoženje družine Herberstein nacionalizirano, upravljal arhivski oddelek Mestnega muzeja oziroma od leta 1955 dalje arhiv. V prostore arhiva ni bil že prej preseljen zaradi preprostega razloga, pomanjkanja prostora. Vurberške in hrastovške arhivalije so bile na ptujski grad prepeljane v 20-ih letih 20. stoletja. Arhiv gradu Vurberk so najbrž prenesli, ko ga je leta 1907 družina Herberstein še tretjič kupila. Hrastovec je prišel ponovno v roke grofovske družine leta 1915. Trenutne raziskave kažejo, da je bil arhiv od tam prepeljan med prvo svetovno vojno. Leta 1926 ga je popisal Hans Pirchegger.³⁵

Hrastovski arhiv je v začetku 50-ih let prejšnjega stoletja postal kamen spotike med takratno mariborsko podružnico Državnega arhiva Ljudske Republike Slovenije in Mestnim muzejem Ptuj. Maribor ga je namreč hotel imeti zase, in sicer na osnovi dejstva, da je bil grad na njegovem območju delovanja. Za rešitev spora so bile ustanovljene različne

strokovne komisije, svoje pa so naredile tudi nekatere državne institucije. Ptujski lobi je svoj prav razlagal z mišljenjem, da je arhiv nekdanjega gospostva Hrastovec sestavni del Herbersteinovega arhiva in je vsebinsko tako zelo povezan s Ptujem, da ga ni mogoče ločiti oziroma razdeliti. To je tudi obveljalo in leta 1955 je Državni arhiv izdal odločbo v prid Mestnemu arhivu Ptuj.³⁶

Herbersteinov arhiv je danes razbit na več fondov. Količina ohranjenega gradiva je izjemna. Fond Gospostvo Ptujski grad – Herbersteinov arhiv 1431–1950 obsega 378 škatel ali slabih 40 tm popisane gradiva, Gospostvo Ptujski Grad – Herbersteinov arhiv – knjige 1725–1946 vsebuje 749 knjig oziroma obsega 20 tm, Gospostvo Ptujski grad – Herbersteinov arhiv – sekretariat 1626–1944 obsega 0,5 tm; fond Gospostvo Hrastovec – spisi 1533–1898 obsega 117 škatel, Gospostvo Hrastovec – knjige 1757–1895 vsebuje 148 knjig oziroma obsega 7 tm, Gospostvo Hrastovec – urbarji 1555–1848 obsega 6 tm, Gospostvo Hrastovec – krajevno sodišče 1787–1849 vsebuje 24 škatel v obsegu 4 tm; fond Gospostvo Vurberk 1757–1945 vsebuje tri škatle in 94 knjig in obsega 3,5 tm; fond Gospostvo Gornja Lendava 1856–1862 obsega 4 tm; in fond Gospostvo Ristovec 1800–1879 8 tm.³⁷ Podrobno so trenutno popisani samo urbarji in urbarialni registri gospostva Hrastovec.³⁸

Izmed preostalih gosposčinskih fondov v tem arhivu je treba omeniti še fond Gospostvo Ormož. 0,8 tm gradiva je bilo arhivu predanega 21. avgusta 1987. Do takrat je bilo v sobi ormoškega gradu in je nekoč pripadalo grofici Wurmbrand-Stuppach. Njena pravna naslednica Flory Wurmbrand iz Münchna ga je prek odvetniške pisarne Alič predala omenjenega leta v arhiv.³⁹

Razmeroma skromna zbirka listin vsebuje dve plemiški diplomii. Prvo je 10. maja 1790 cesar Leopold II. podelil zakupniku gospostva Gornji Ptuj Francu Korpanu. Ta si je položaj med plemstvom prislužil z zaslugami v kmetijstvu in živinoreji ter za skrb za izboljšavo cest v obdobju devetletnega upravljanja ter enajstletnega zakupa omenjenega gospostva.⁴⁰ Nekoliko mlajša plemiška diploma je

³³ *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Maribor*, str. 967–970 in 1056.

³⁴ *Ibid.*, str. 930–958.

³⁵ *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Ptuj*, str. 283–284, 288, 291 in 293–294.

³⁶ Hernja Masten: *Urbarji gosposčine Hrastovec 1555–1848*, str. 7.

³⁷ *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Ptuj*, str. 282–296.

³⁸ Hernja Masten: *Urbarji gosposčine Hrastovec 1555–1848*, str. 7.

³⁹ *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Ptuj*, str. 281–282.

⁴⁰ ZAP, Zbirka listin, 33/191, Plemiška diploma Franca Korpana z dne 10. 5. 1790.

diploma Matije Kozaka. Tajnika hrvaško-slavonskega bana je ogrsko-hrvaški kralj Franc I. poplemenitil 21. maja 1802. Historiat poti prve diplome v arhiv ni znan, zapis na prvi strani druge pa razkriva, da jo je ptujski gostilničar Jakob Koser, lastnik gostilne Novi svet, podaril Muzejskemu društvu avgusta 1925.⁴¹ V ptujski zbirki listin je tudi nekaj arhivskih dokumentov, ki z listinami nimajo nič kaj skupnega. Eden takšnih je na pergamentu naslikani rodovnik Marije pl. Brandenau-Millhoffen. Tri generacije prednikov tako po očetovi kot tudi po materini strani razkrivajo še plemiške priimke Curti, Schlangenberg, Niermberg, Rosenthal in Adami.⁴²

Kar zadeva plemiške arhivalije, je potrebno omeniti še gradivo plemiških družin Dienersperg in Lepel. V fondu Zbirka muzejskega društva hrani ptujski arhiv mapo načrtov, slik, zemljevidov, skic, povezanih z baronsko družino Dienersperg, v rokopisni zbirki pa rokopisne spomine Franca Ksaverja, barona Dienersperga (1773–1846), in njegovega sina Antona Aleksa (1820–1899).⁴³ Gradivo baronske družine Lepel je bilo najdeno na podstrešju hiše v Cankarjevi ulici 8 na Ptujju, arhivu pa predano 27. decembra 1990. Takratni pristojni arhivist je gradivo ovrednotil kot gosposčinsko in ga uvrstil v fond Gradivo posesti Štatenberg z mejnimi letnicami po 1850 do 1941.⁴⁴ Nadaljnji arhivski postopki v zvezi s hrambo in popisom gradiva niso bili sproženi. Do srede leta 2011 je namreč ležalo v dveh neprimernih škatlah na vrhu kovinske omare, v zadnjem ptujskem vodniku po gradivu iz leta 2009 pa ni omenjeno. Kakor koli, napaka arhivista v zvezi z vsebino je opravičljiva. Pavel baron Lepel in njegova žena Edita, rojena baronica Nugent, sta bila lastnika veleposesti Štatenberg v dvajsetih letih 20. stoletja. Štatenberškega gradiva je nekaj, a dosti manj, kot je gradiva družine. Prav tako je v fondu tudi precej gradiva prednikov Edite Nugent. Poleg gradiva baronske družine Nugent je v tem fondu moč najti še dokumente Editine matere Irme, rojene baronice Marsovszky. Šest škatel korespondence, pogodb, dopisnih kart in razglednic, risb, plakatov, not, kuharskih receptov in menijev, tožbenih spisov, ozna-

nil porok in osmrtnic, vizitk in fotografij je nastajalo med letoma 1862 in 1927.⁴⁵

15 škatel obsegajoča zbirka gradiva, imenovana *Varia*, je nastajala v letih od 1954 do 1983 in jo sestavljajo arhivalije, ki jih je arhivu leta 1954 predal Mestni muzej Ptuj, donacije posameznikov ter arhivalije, ki niso našle mesta v obstoječih fondih.⁴⁶ Iskanje plemiškega gradiva v tem fondu zelo spominja na iskanje igle v kopici sena, a s srečnim koncem. V škatlah se namreč skrivajo ločitvena tožba Suzane Felicite grofice Trilleck, rojene pl. Gallenberg, proti možu Juriju Andreju iz leta 1639, pobotnica Janeza Kristijana barona Schaffmana Alojziji Mariji Jožefi grofici Leslie zavoljo prodaje posesti Sv. Marko nižje Ptuja iz leta 1736, vabilo na poroko Karla kneza Schwarzenberga z Jožefino grofico Wratislaw iz leta 1823, poročni list Friderika Leopolda viteza Gasparinija in Emilije Jožefe pl. Tigrenberg iz leta 1865, domovnica Radoslava pl. Podroczyja iz leta 1917, oznanilo vdove Irme grofice Wurmbrand-Stuppach, rojene pl. Pongratz, o poroki z Gvidom Georgievitsem, pl. Apadia, iz leta 1918, nekaj pisem grofa Herbersteina iz prve polovice 20. stoletja, kot tudi osmrtnici grofa Janeza Jožefa in grofice Marije Ane Herberstein iz leta 1944.⁴⁷

Še najmanj gradiva iz gosposčinskih in plemiških arhivov hrani Zgodovinski arhiv Celje. Če odmislimo precejšnjo količino zemljiških knjig, je preostalih arhivalij za dober vzorec. Večjo količino gradiva posameznih gosposčinskih fondov tukaj predstavlja le gradivo cerkvenega gospostva Gornji Grad, preostalo se bolj ali manj fragmenti. Slabo desetletje nazaj je arhiv v upoštevanja vredni količini hranil le gradivo gospostva Podčetrtek, in sicer iz obdobja, ko je bilo v lasti grofovske družine Attems. Večino gradiva omenjenega gospostva je že leta 1949 pobral Osrednji državni arhiv Slovenije, preostalo se je uslužbencem verjetno zdelo nepomembno in so ga pustili. Naslednjih devetnajst let je počasi propadalo na gradu. Ko se je leta 1968 Gozdno gospodarstvo Celje izselilo iz gradu in je pustilo sobo z delom starega arhiva odprto, je Zavod za spomeniško varstvo o tem obvestil Celjski mestni arhiv, ta pa je nato preostale kose starega gradiva zbral in jih 27. maja pripeljal v Celje. Skupno se ga je nabralo za 2,2 tm ali 22 arhivskih škatel. Popisovalka gradiva Ivanka Zajc-Cizelj ga je nato kronološko in tematsko uredila ter ga obenem v

⁴¹ ZAP, Zbirka listin, 42/225, Plemiška diploma Matije Kozaka z dne 21. 5. 1802.

⁴² ZAP, Zbirka listin, škatla 46, Rodovnik Marije, pl. Brandenau-Milhoffen, nedatiran.

⁴³ ZAP, 6/65, ZMD – Plemiška rodbina Dienersperg; ZAP, Rokopisna zbirka, R-45, Zgodovina plemiške rodbine Dienersperg; Omenjene rokopisne spomine je že objavil Boris Golec, in sicer v Golec: Trpljenje »celjskega Wertherja«, str. 15–67.

⁴⁴ ZAP, Akcesijska knjiga, tekoča številka vpisa 233 z dne 27. 12. 1990.

⁴⁵ ZAP, Baronska družina Lepel.

⁴⁶ Jurkovič: *Varia 1634–1983*, str. 5.

⁴⁷ ZAP, zbirka Razno arhivsko gradivo – *Varia*, 3/41, 5/61, 8/95, 9/139, 9/149, 12/176, 12/178 in 12/192.

skladu z zakonskimi predpisi in po posvetovanju z vodjo strokovne službe nekaj tudi izločila.⁴⁸ Po temeljitem pretresu ga je ostalo za 11 škatel. Sega v obdobje med letoma 1706 in 1954. Hranijo ga v fondu Zbirka graščine Attems v Podčetrtku.⁴⁹

Dve leti poprej je Pokrajinski muzej izročil arhivu 91 listin in nekaj drugih arhivalij, zbranih v muzeju, ter gradivo okrajnega zbirnega centra.⁵⁰ Kot kaže, je po ukinitvi okrajnega urada Federalnega zbirnega centra tamkaj zbrano gradivo prešlo v omenjeni muzej in šele 18 let pozneje v celjski arhiv. V letih 2001, 2003 in 2005 pa se je količina gosposočinskih arhivalij v arhivu precej povečala, in sicer zaradi izmenjave nekaterih fondov s Pokrajinskim arhivom Maribor. Ta je predal predvsem graščinske, župnijske in trške arhivalije iz slovenske Štajerske za čas od 16. do 19. stoletja, ki so nastale na območju delovanja celjskega arhiva in jih je 10. septembra 1949 restitucijska komisija predala v sklopu repatriacije. Na tem mestu je treba posebej omeniti kar 13,2 tm gradiva gospostva Gornji Grad, fondi gospostev Ponikva, Brestanica (Rajhenburg) in Turn pod Brestanico, Šoštanj, Turn pri Velenju, Jelše, Heggenberg pri Vranskem, Socka (Einöd), Ranšperk in Šalek pa so pridobili za pribl. 0,2 tm rokopisnega gradiva in nekaj predvsem urbarialnih knjig oziroma registrov.⁵¹ Preostale gosposočinske in plemiške arhivalije je mogoče prešteti na prste. V fondu patrimonialnega sodišča gospostva Blagovna je shranjena zapuščinska razprava Janeza pl. Gadolle iz leta 1832, v fondu Varia so tri plemiške diplome iz 19. stoletja, v zbirki urbarjev je dobrih sto urbarjev in urbarialnih registrov, v zbirki listin so najpomembnejše zagotovo tiste grofov Celjskih, za 0,1 tm pa je tudi dokumentov v zvezi s posestjo kneza Windisch-Graetza v Konjicah za obdobje med letoma 1923 in 1930.⁵²

Z gotovostjo lahko trdimo, da brez muzejskih ustanov, društev, repatriacije in Federalnega zbirnega centra ter peščice kulturno zavednih posameznikov slovenski arhivi po količini in raznovrstnosti gradiva spodnještajerskih gospostev in plemiških družin še zdaleč ne bi bili tako opazni in zanimivi za raziskovalce, kot trenutno so. Kljub temu pa je potrebno reči, da brez obiska arhivov v tujini, predvsem avstrijskih, kake celostne in mikrozgodovinske študije posameznih gospostev ali plemiških družin skorajda niso mogoče. Nekakšno izjemo morda predstavlja samo gradivo tukajšnjih posesti plemiških družin Trauttmansdorff, Herberstein in Attems. Le-to je namreč skorajda v celoti preživelo vojno vihro in dogodke po njej. Usoda in stanje plemiškega in gosposočinskih fondov družine Attems sta zelo pestra in raznovrstna ter si zaslužita nekoliko natančnejše analize. Ne nazadnje je tudi ohranjeno gradivo izjemnega pomena za raziskovanje štajerske in slovenske zgodovine.

Kot pa je že bilo omenjeno, je imela družina Attems do konca druge svetovne vojne na slovenskem Štajerskem še tri centre upravljanja posesti, in sicer gradove Podčetrtek, Brežice in Slovenska Bistrica. Med povojno morijo so Ferdinanda Attemsa, njegovo ženo Wando in sina Emila Hansa ubili, njihovo tukajšnjo posest pa nacionalizirali. Celoten gosposočinski arhiv Podčetrтка je ostal bolj ali manj nedotaknjen, prav tako brežiški in bistriški. Ta dva sta bila nato deponirana v Federalnem zbirnem centru, arhiv Podčetrтка pa je ostal na gradu. Tam je ostal do 15. septembra 1949, ko ga je Gozdna uprava Podčetrtek Gozdnega gospodarstva Celje izročila Osrednjemu državnemu arhivu Slovenije v Ljubljani.⁵³ Prvi delni popis arhiva je iz leta 1758 in je nastal ob zamenjavi upravnikov na gospostvih. Na novo določeni upravnik Franc Anton Prothasi je takrat popisal le gradivo v grajski pisarni. Obsega predvsem različne vrste registrov, dolžniških knjig in inventarjev – listine niso popisane – napisanih od konca 17. stoletja naprej. Način in kraj hranjenja preostalega starejšega gradiva, tj. tistega, ki ni bilo več v uporabi na gradu Podčetrtek, je viden iz še enega zapuščinskega inventarja, in sicer grofa Jožefa Attemsa iz leta 1773. Večji dokumenti, kot so šiftni registri, registri gornine ter drugi registri in knjige, so bili shranjeni v posebni skrinji, preostale arhivalije pa so bile v arhivski omari, v kateri je bil priložen tudi oštevilčeni popis.⁵⁴ Na vsega dva in en goldinar

⁴⁸ *Varstvo spomenkov*, 12 (1969), str. 124; Zajc-Cizelj: *Zbirka graščine Attems v Podčetrtku*, str. 1.

⁴⁹ *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva v Celju*, str. 324.

⁵⁰ *Ibid.*, str. 9.

⁵¹ PAM, Menjava arhivskega gradiva med PAM in ZAC z dne 21. 9. 2001; PAM, Menjava arhivskega gradiva med PAM in ZAC z dne 21. 3. 2003; PAM, Zapisnik o predaji oziroma prevzemu arhivskega gradiva z dne 24. 5. 2005.

⁵² *Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva v Celju*, str. 139, 227–234 in 243; Pred vrnitvijo gradiva iz Avstrije je bila v posesti tega arhiva samo ena listina iz pisarne grofov Celjskih (*ibid.*, str. 11); Urbarji in urbarialni registri zadevajo dominikalne, rustikalne, gorskopravne prihodke in preostale pravice gospostev ali imenj Brestanica in Turn pod Brestanico, Brodi, Gornji Grad, Konjice, Kostanjevica na Krki, Lemberg, Neustockl, Oplotnica, Planina pri Sevnici, Rueß, Sv. Peter pod Svetimi Gorami, Šmarje pri Jelšah, Teharje,

Vrbovec, Žiče in Žovnek (*Vodnik po urbarjih*, str. 19).

⁵³ *Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije*, str. 109.

⁵⁴ StLA, LR, karton 41, Zapuščinski inventar Jožefa grofa Attemsa 1773, fol. 142–142¹.

ocenjeni arhivska skrinja in stara skrinja sta ležali v *officier zimmer*,⁵⁵ ki bi bila lahko istovetna s prej omenjeno grajsko pisarno, saj ta v Jožefovem inventarju ni omenjena.

Gradiva je bilo iz leta v leto vedno več, do druge polovice leta 1949 pa je ostalo na gradu Podčetrtek. Kmalu po koncu druge svetovne vojne (8. avgusta 1945) je nadgozdar Podčetrška Franc Požarnik sestavil inventar grajskih premožnin, ki so bile predtem v lasti dr. Ferdinanda Attemsa.⁵⁶ Gradivo v skrbno narejenem popisu ni omenjeno. Najverjetneje zato, ker Požarniku to ni predstavljalo nobene vrednosti, saj njegov popis obsega le v denarni vrednosti ovrednotene premožnine, torej predvsem tiste, ki so potemtakem po njegovem mnenju imele določeno vrednost. Možno je, da je bilo gradivo shranjeno v kateri od 35 omar, skupno ocenjenih na 10.000 dinarjev.⁵⁷

Prvi postopki, ki so pripeljali do predaje gradiva v takratni Osrednji državni arhiv Slovenije, so se začeli sredi leta 1949. Takrat je namreč nekdo z Gozdne uprave Podčetrtek poslal dopis Slovenski akademiji znanosti in umetnosti (SAZU) v zvezi s knjigami, slikami in arhivom, ki so bili v gradu. Njen predsednik France Kidrič je 18. junija odgovoril Gozdni upravi, da je SAZU pripravljena pregledati omenjene stvari, saj bi se med njimi – tu so bile mišljene predvsem knjige in slike – lahko skrivali tudi kakšni redki primerki. Zato se je odločil, da bo poslal svojega zastopnika, da si omenjene stvari ogleda.⁵⁸ Ali je sicer neimenovani zastopnik našel kakšno rariteto, ni moč ugotoviti, saj usoda slik in knjig ni znana. Dejstvo pa je, da so vse izginile brez sledu. Na radost zgodovinarjev se usoda ni poigrala na enak način tudi z arhivalijami. O njih in predaji le-teh je SAZU obvestila Osrednji državni arhiv Slovenije. Dne 7. julija se je namreč na gradu oglasil uslužbenec Arhiva Modest Golia. Z namestnikom upravnika se je dogovoril, da bo arhiv poslal prazne zaboje z vlakom do postaje Mestinje, za organizacijo prevoza od tam do Podčetrška pa je moralo poskrbeti Gozdno gospodarstvo. Dodatna navodila o predaji je v Podčetrtek posredoval še takratni ravnatelj arhiva Jože Maček. V dopisu je naznanil, da so bili zaboji poslani »brzovozno« 12. julija in da se bosta čez šest dni na gradu oglasila dva arhivska

uslužbenca, da vložita arhivalije v zaboje. Po opravljenem delu na gradu je gozdno gospodarstvo moralo še odposlati zaboje, stroške za potovanje pa je pokrila Osrednji državni arhiv Slovenije.⁵⁹ V Ljubljano je devet zabojev z arhivalijami prispelo 15. septembra 1949. Gradivo ob prevzemu ni bilo urejeno, poleg tega pa je bilo zaradi neprimerne hrambe, in to predvsem med drugo svetovno vojno, tudi močno poškodovano zaradi vlage. Arhiv je nato gradivo uredil po shemi za ureditev gradiva gospostev in ga leta 1962 tudi popisal. Pretežni del gradiva s podčetrškega gospostva se tako danes nahaja v Arhivu Republike Slovenije v velikem fondu zemljiškega gospostva Podčetrtek, Hartenštajn in Olimje.⁶⁰ Fond z oznako AS 768 vsebuje gradivo, nastalo med letoma 1558 in 1926, ki obsega 22,5 tm, od tega je 223 knjig in 112 fasciklov spisov.⁶¹

Kot je bilo že omenjeno, je arhiv gradu Brežice po vojni pristal v Federalnem zbirnem centru. Ali je bil najprej deponiran v celjskem uradu ali neposredno v Ljubljani, ta hip še ni mogoče ugotoviti, ker ni raziskav in arhivskega gradiva s to temo. Po ukinitvi omenjenega centra je bil leta 1948 deponiran v Osrednjem državnem arhivu v Ljubljani. Manjši del gradiva pa je v arhiv prišel dobro leto pozneje, in sicer v sklopu grajskega arhiva Podčetrška. Ohranjeni fond z oznako AS 726 je danes eden večjih štajerskih gosposočinskih fondov v slovenskih arhivih in vsebuje gradivo iz obdobja med letoma 1638 in 1926. Obsega 44 tm oziroma natančneje 167 fasciklov in 248 knjig.⁶² Še danes aktualen arhivski popis fonda Gospostva Brežice je leta 1953 napravila Majda Smole.⁶³

Precej obsežen gosposočinski arhiv je imela družina Attems tudi v svojem matičnem gradu oz. domovanju v Slovenski Bistrici. Po koncu druge svetovne vojne se je v njem nastanila jugoslovanska

⁵⁵ Ibid., fol. 148'.

⁵⁶ ZAC, ZAC 1020, šk. 10, zv. Poročila, inventarni popis, Inventar premožnin v bivši lasti dr. Ferdinanda Attemsa v gradu Podčetrtek 1945, str. 1.

⁵⁷ Ibid., str. 1.

⁵⁸ ZAC, ZAC 1020, šk. 10, zv. SAZU – pregled in prevzem arhiva Attems Podčetrtek, Dopis SAZU Gozdni upravi Podčetrtek z 1949, str. 1.

⁵⁹ ZAC, ZAC 1020, škatla 10, zvezek SAZU – pregled in prevzem arhiva Attems Podčetrtek, Dopis Osrednjega državnega arhiva Slovenije Gozdnemu gospodarstvu Podčetrtek z 1949, str. 1.

⁶⁰ Ta fond zajema gradivo omenjenih treh gospostev zato, ker so bila v času, ko so bili lastniki grofje Attemsi, združena, tj. imela so skupnega upravnika ter upravo in zato tega gradiva ni bilo mogoče ločiti na posamezna gospostva. Ob nakupu gospostva Olimje leta 1805 so grofje Attemsi dobili tudi arhiv tega gospostva in so ga po omenjenem letu preselili v grad Podčetrtek. Arhivalije, nastale med letoma 1604 in 1805, je bilo mogoče ločiti od preostalega gradiva, zato jih je ARS uvrstil v samostojen graščinski fond, imenovan Gospostvo Olimje z oznako AS 763. (*Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije*, str. 107 in 109).

⁶¹ Ibid., str. 109.

⁶² Ibid., str. 85.

⁶³ Smole: *Inventar brežiškega arhiva*, 33 str.

armada in celotno arhivsko gradivo ter seveda še druge premičnine zaplenila. Šele dovoljenje Federalnega zbirnega centra je arhivu, ki je takrat deloval še v sklopu Pokrajinskega muzeja Maribor, omogočilo pridobitev starejšega gradiva gosposčinskega arhiva. Da je bilo pred prevzemom nekaj gradiva že odtujenega, ne gre dvomiti. Še leta 1993 je Pokrajinski arhiv Maribor z nakupom od zasebnega zbiralca dopolnil omenjeni fond s sedmimi štiftnimi registri, manjša dopolnitev pa je bila nazadnje leta 2001. Iz peščice plemiškega gradiva se splača izpostaviti uradne in zasebne dopise družine Attems iz obdobja med letoma 1726 in 1895 ter albume z njenimi fotografijami iz različnih krajev iz obdobja med letoma 1860 in 1923. Omenjeni gosposčinski fond danes obsega 6,4 tm gradiva iz obdobja med letoma 1587 in 1944. Izredno podroben popis je leta 2004 v obliki strokovne monografije pripravil tedanji arhivist Ivan Fras.⁶⁴

Kolikšna količina dokumentov iz plemiških in gosposčinskih arhivov je danes v zasebni lasti, ni in najverjetneje nikoli ne bo znano. Zakonska pobuda za prijavo in popis takšnega arhivskega gradiva najverjetneje ne bi bila preveč uspešna. Nezaupanje Slovencev do uradnih organov zaradi strahu pred morebitnim odvzemom je preveliko in ni pričakovati, da bi bili zbiralci pripravljeni prijaviti dokumente iz svojih zbirk, vsaj večina ne. Kakšnih večjih zbirk v zasebnih rokah tako ali tako tudi ni, le posamezni dokumenti. Ti so bili pridobljeni na različne načine. Z nakupi na dražbah ali od posameznikov, ki so izkoristili povojne razmere in si jih pridobili na nelegalen način. Nekaterim so bili tudi darovani. Zanimiva je usoda zapuščine lastnice gradu Sevnica Mathilde Traenkel, rojene grofice Arco-Zinnerberg. Z darilnima pogodbama je skorajda vse svoje premično premoženje zapustila predvojni grajski upravnici Elizabeti Fleischer, le-ta pa leta 1971 svoji prijateljici Mariji Štorgl, hčerki zadnjega grajskega upravnika. Ko je Marija sčasoma izvedela, da živijo v Sevnici posamezniki, ki aktivno raziskujejo zgodovino kraja in okolice, se je odločila, da jim darovane dokumente in fotografije podari. Prva predaja, in sicer vrečke fotografij, se je zgodila na železniški postaji v Sevnici. Marija je omenjeno vrečko izročila Jožetu Peternelu na peronu kar z vlaka. Nekoliko pozneje mu je podarila še preostale grofičine fotografije in dokumente. Teh je za dve obsežni mapi oziroma dobrega 0,1 tm. Po Peternelovi smrti v letu 2010 je omenjena zbirka prešla v

last njegovega prijatelja in zbiralca ter raziskovalca lokalne zgodovine Oskarja Zorana Zeliča.⁶⁵

Omenjeni primer jasno dokazuje, da so (lahko) zasebni zbiralci pomemben dejavnik pri reševanju arhivskega gradiva. Njihova poznanstva na lokalni ravni jim dajejo prednost pred arhivskimi institucijami, saj jim omogočajo boljši dostop do fragmentarno raztresenih arhivalij in pregled nad njimi, njihova lastna kulturna iniciativa pa zagotavlja nadaljnji obstoj oziroma ohranitev omenjenih kulturnih spomenikov. Seveda pa izhajajo iz tega razmerja tudi obveznosti. Dolžni so poskrbeti, da bodo po njihovi smrti ali prenehanju zbiranja arhivalije prišle na varno, bodisi kulturno ozaveščenemu posamezniku bodisi primerni instituciji, torej arhivu.

Andrej Hozjan: Arhivi plemiških družin – posestnikov v Prekmurju

V prostoru, ki je bil po sklepih mirovne konference v Versaillesu ter nato v Trianonu 1919/1920 izločen iz madžarskega državnega prostora in priključen novi Kraljevini SHS/Jugoslaviji ter za katerega se je kot nov geopolitični pojem v naslednjih desetletjih med slovensko govorečim prebivalstvom izoblikovalo poimenovanje Prekmurje, med na novo nastalo madžarsko narodno manjšino pa regionim Muravidék, so bile od konca 12. st. naprej pa vse do konca 1. svetovne vojne (posamezniki pa celo do let pred začetkom 2. svetovne vojne) lastniki zemlje številne bolj ali manj znane plemiške in magnatske družine oziroma visoko plemstvo. V srednjem veku so bile to – z listinsko dokazljivo posestjo – družine: Amade/tudi Omode, Hahold-Buzád/ = od 14. stoletja Baniči pl. Dolnjelendavski (madž. Bánffy de Alsólendva), Kroški (de Korong), Pethened/= Petanjski, Petanjčarji (de Petaniz/Petáncz), Prosenjakovski (de Prosznyákfa), Seči Gornjelendavski (Széchy de Felsőlendva) in na prelomu 15. in 16. stoletja Zekel (Székely). Po letu 1526 so se ob teh (do konca zgodnjega novega veka so vse brez izjeme izumrle) pojavile še plemiške družine in posamezniki: d'Arco oziroma Bogenski, Balogh, Batthyány, Csáky, Dersffy, Dietrichstein-Proskau-Leslie, Ebergényi, Esterházy pl. Galánta, Festetics, Gyika, Hatzfeldt-Weisweiler, Hertelendy, Inkey, Kéry, Lippich (slov. Lipič), Marics (Marič), Mlinarics (Mlinarič), Nádasdy pl. Fogarás, Poppel pl. Lobkovice (de Lobkowicz), Rima-Seči pl. Rima-

⁶⁴ *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Maribor*, str. 927–928; Fras: *Inventar gosposčine Bistriški Grad*, str. 13.

⁶⁵ Zelič: *Grad Sevnica*, str. 18–19; informator: Oskar Zoran Zelič, 4. 3. 2011.

séc (Rima-Széchy de Rima-Szécs), Salm, Sigray, Sina, Szapáry pl. Murska Sobota, Szécsisziget in Szapár (Rima-Széchy de Muraszombat, Szécsisziget és Szapár), Széchenyi, Szobotin (Sobotin), Wallsee ter Wimpffen-Zichy.⁶⁶ Ob njih pa je bilo še večje število družin nižjega plemstva in tudi meščanskih družin ter posameznikov, ki pa so imeli v lasti oziroma v dednem zakupu ne več kot 10 do 12 kmetij in jih je tu nesmiselno naštevati. Dobro je vedeti, da v današnjem Prekmurju ni bilo večje cerkvene (škofijske, župnijske) ali samostanske posesti razen nekaj vasi na skrajnem severnem robu Goričkega, ki so nekdanj spadale k cistercijanskemu samostanskemu gospostvu Monošter (Szentgotthárd), njegovo gradivo pa je bilo uničeno oziroma je v tujini. Z arhivskim sporazumom med državama, sklenjenim nato v 20-ih letih 20. stoletja, se ni v Jugoslavijo vrnilo prav nič od tedaj še ohranjenih arhivov teh plemiških družin. Znano je, da je danes večji del še ohranjenega gradiva v madžarskih, avstrijskih, čeških in slovaških arhivih, nekaj sicer podrobneje neznanega gradiva pa je tudi še v romunskih. Prav je, da tu ponudimo informacije o usodi ter stanju teh virov v Sloveniji.

Ob koncu 1. svetovne vojne se je večina tedaj tu živečih plemiških posestnikov umaknila na varno. Svojemu upravnemu osebjemu so naložili skrb za svojo premično in nepremično premoženje, a to ni zdržalo izbruhov nemirov. Dejansko so bili tedaj oziroma vnovič tudi med zaključnimi operacijami ter po koncu 2. vojne oplenjeni gradovi sedeži gospostev v krajih Gornja Lendava/danes Grad, Beltinci in Rakičan. Pregled prevzemnih zapisnikov Federalnega zbirnega centra o prevzemih predmetov v sklopu kulturne dediščine v Prekmurju v letih 1946 in 1947 priča, da o kakem spisovnem arhivskem gradivu ni bilo govora.⁶⁷ Zato ni ostalo – razen nekaj drobcev listinskih virov – prav nič ohranjenega gradiva o recimo več stoletja trajajočem življenju rodbine Seči Gornjelendavski na gradu z isti imenom (1365/1366–1540), kot tudi o upravi te in njej priključene posesti z gradovoma Murska Sobota in

Rakičan v času te družine ter še iz časa njenih dedičev oziroma naslednjih lastnikov, ki so stalno ali le občasno živeli v obeh imenovanih gradovih: Székely/Zekel, Salm, d'Arco/Bogenski, Poppel Lobkovic (16. st.) Rima-Seči ter Nádasdy (pozno 16. st.–1856). Podobno ni ostalo skoraj nič gradiva iz okrog 450 let dolgega življenja družine Hahold-Buzád oziroma od 14. stoletja Banič Dolnjelendavski na gradu z istim imenom (konec 12. st.–1645). Neznana je tudi usoda zajetnega arhiva družine Szapáry, ki je skoraj 250 let (od okrog 1688/89–1934) neprekinjeno živela v svojem gradu v privilegiranem trgu Murska Sobota. Gotovo je bilo nekaj gradiva uničenega še med 2. svetovno vojno ter po koncu vojne. A gradivo so začeli izločati, uničevati in tudi načrtno odvažati v smislu centralizacije gradiva v rodbinskih arhivih že v prejšnjih stoletjih (npr. Esterházyji, Csákyji). Kot vzroke naj omenimo le najhujše pretrese, ki so prizadeli tudi to pokrajino, tako čas zarotniških grofov Güssinških (okrog 1297–1319), vojno med cesarjem Friderikom III. in kraljem Matijo Hunyadijem Korvinom ter seveda dobo osmanskega ogrožanja v večjem delu 17. in nato še pustošenje krucev v začetku 18. stoletja, v katerih sta bila močno prizadeta vsaj gradova Gornja in Dolnja Lendava.

Nekaj gradiva so prevzele družine posestne naslednice izumrlih družin. Tako so se manjši deli arhiva družine Banič Dolnjelendavski – predvsem gradivo o obsegu posesti – danes ohranili v arhivih družin Batthyány, Csáky, Esterházy in drugih ter v arhivu madžarske kraljeve komore. Podobno se je zgodilo z deli gradiva družin Seči Gornjelendavski ter Rima-Seči in še nekaterih, ki so danes tudi v arhivih družin Batthyány-Strattmann oziroma njihovih potomcev z imeni Draskovich/Drašković, Festetics, Széchenyi, Zichy ter drugih. Konkretno korake za evidentiranje ter snemanje gradiva, shranjenega v madžarskem državnem arhivu (MOL), na mikrofilme sta na pobudo Slovenske akademije znanosti in umetnosti od zgodnjih 70-let 20. st. naprej opravljala dr. Ivan Zelko in Franc Šebjanič. Tako so danes v Arhivu Republike Slovenije na voljo mikrofilmi iz arhivov omenjenih družin. Arhiv družine Batthyány v Güssingu je v 30. letih preteklega stoletja še pred uničenjem ob koncu 2. svetovne vojne popisal gradiščanski deželni arhivar Josef Karl Homma. Na podlagi tega popisa je avtor tega teksta objavil inventar tistih delov, ki so se nanašali na ozemlje Prekmurja. Tudi na gradu Forchtenstein (Gradiščansko oziroma Burgenland) je ohranjen obsežni posestni arhiv družine Esterházy, v katerem je večja količina gradiva njene dolnjelendavske veleposesti. Gradivo je popisal in v inventarju izdal Andrej

⁶⁶ Podatki povzeti po avtorjevem poznavanju razmer in po objavljenih popisih zemljiških lastnikov, kot npr.:

- za leto 1598: *Az 1598. évi házásszézés*: Županija Vas (Železno), str. 524–561, in Županija Zala, str. 564–597.

- posebej za gornje Prekmurje, nekdanj del Železne županije: Fényes, *Vas Vármegye*, str. 21–22: županijski posestniki oziroma direktni člani plemiške zbornice županijske skupščine Železne županije.

- posebej za dolnje Prekmurje, nekdanj del Županije Zala: *Magyarország történeti helységnévtára. Zala megye (1773–1808)*, zv. I.: Zalalövői járás, str. 22–63.

⁶⁷ ARS, AS 231, šk. 89, dokumentacija FZC.

Hozjan.⁶⁸ Družinski arhiv rodbine Csáky, ki ga kot zasebni fond hrani Avstrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv) oz. Hišni, dvorni in državni arhiv (Haus-, Hof und Staatsarchiv), vsebuje ohranjeno gradivo gospostva Beltinci iz časov lastnikov od zarotnika Franca III. Nádasdyja – sicer le nekaj posamičnih enot,⁶⁹ obeh grofov Jurijev Széchényijev, nato generala Ladislava Ebergényja ter njegove žene in končno družine Csáky, se pravi za čas od srede 17. do konca 18. stoletja. V rodbinskem fondu družine Poppel Lobkovice, ki je danes v Osrednjem češkem državnem arhivu v Pragi, je tudi nekaj gradiva o posesti v okviru gospostev Gornja Lendava in Murska Sobota; podobno bi bilo pričakovati o rodbinskem fondu grofov Salmov-Reiffenscheidtov za njihov del posesti Gornja Lendava, ki so ga imeli v rokah v drugi polovici 16. stoletja.

Kaj je danes od nekdanjih obsežnih arhivskih korpusov iz Prekmurja sploh še moč najti v Sloveniji? Pravzaprav le še skromne preostanke:

1. murskosoboško gradivo grofov Szapáry pl. Murska Sobota, Szécsiszigetov in Szapárjev je bilo očitno večinoma uničeno. Posamične kose so si očitno pridobili tudi posamezniki. Majhen del družinskega arhiva pa je po 2. svetovni vojni prišel v tamkajšnjo knjižnico. Današnja Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota hrani tri škatle aktov (18.–19. stoletje) in 12 rokopisnih knjig, ki so nekoč bile del arhiva tamkajšnjega gospostva. Med njimi je nekaj celo tako pomembnih, da imajo pripis *De Juribus Radicalibus Domini Muraj Szombath;*

2. grof Leopold Nádasdy je skupaj s soprogo leta 1856 prodal celotno gospostvo Gornja Lendava knezu Jožefu Dietrichsteinu-Proskauu-Leslieju. Morda so dotedanji lastniki odnesli s seboj tudi vsaj del tamkajšnjega posestnega gradiva. Danes ne vemo, kje je oziroma ali je bilo v resnici uničeno. Že čez pet let je knezova hči in dedinja Terezija, roj. Dietrichstein, poročena Herberstein, prodala posest drugim, grofu Alfredu Hatzfeldtu-Weisweilerju; gradivo o petletnem upravljanju posesti pa je obdržala ter ga vložila v soprogov družinski arhiv Herbersteinov na gradu Hrastovec. Od tod je bilo po koncu 2. svetovne vojne preneseno na Ptuj, kjer

danes v Zgodovinskem arhivu na Ptujju hranijo spisovno gradivo (3 tm oz. 30 škatel) ter 71 administrativnih rokopisnih knjig.⁷⁰ Ta ptujski fond o Gornji Lendavi (1856–1864) je tako danes nedvomno najboljše in hkrati v smislu teme prispevka edini kompleksnejši »prekmurški« fond v arhivih v RS.

V Pokrajinskem arhivu Maribor hranijo le nekaj preostankov iz Prekmurja, ki imajo status sestavnega dela posestnih arhivov. Gre za le nekaj originalnih listin in drugih dokumentov privilegirane trga Turnišče, ki je posestno pripadalo gospostvu Dolnja Lendava, od 1645/1647 naprej pa v tedaj na novo ustanovljeno Nádasdyjevo gospostvo Beltinci. Govorijo o urejanju odnosov med trgovcem ter vsakokratnim lastnikom.⁷¹ Avtorju tega teksta pa je znanih nekaj posameznikov, ki imajo v zasebni lasti posamične listine, inkunabule oziroma rokopisne knjige, ki so nekoč bile del plemiških arhivov družin, živčevih v Prekmurju. Nekateri drugi primerki starejšega arhivskega gradiva iz te pokrajine, npr. terezijanski urbarji ali matične knjige, ki jih danes hranimo v Sloveniji, pa nimajo statusa plemiških virov.

Zdenka Bonin: Gradivo zasebne provenience v Pokrajinskem arhivu Koper

Pokrajinski arhiv Koper (PAK) opravlja varstvo arhivskega gradiva za območje desetih južnoprimorskih občin (Divača, Hrpelje-Kozina, Ilirska Bistrica, Izola, Komen, Koper, Piran, Pivka, Postojna in Sežana). Večina gradiva zasebne provenience, ki ga ustanova hrani, je z območja slovenske Istre.⁷²

V beneški Istri je bilo malo omembe vrednih mest. V obdobju med 15. in 18. stoletjem je bilo verjetno le v Kopru mogoče zaznati ozračje pravega mesta, saj je bilo mesto upravno in gospodarsko središče beneške Istre. Na kulturno življenje mesta je vplivalo izobraženstvo, ki je v glavnem izhajalo iz vrst plemstva in višje duhovščine. V mestu je delovala šola (npr. učitelji Francesco Zambeccari, Cri-

⁶⁸ Prim. bibliografijo na COBISS.SI: Hozjan Andrej.

⁶⁹ Najverjetneje je bil največji del beltinskega gradiva iz Nádasdyjevega časa (1648–1670) takoj po zaplombi te posesti zasežen in odpeljan z gradu Beltinci v hrambo na sedež madžarske komore v Požunu (danes Bratislava), tam pa je kmalu posebej za to imenovana komisija/*Neoaquistica Commissio* začela obsežno delo, popisovanje, vrednotenje in prodajo njegove zelo velike lastnine. Večji del obsežnega fonda materialov komisije je do danes ostal nepopisan oziroma je popisane zelo malo.

⁷⁰ ZAP, SI ZAP 9/5 zemljiško gospostvo Gornja Lendava (Ober Limbach) 1856–1864; arhivski popis iz 2011.

⁷¹ V Zbirki listin (SI_PAM/0001, Zbirka listin, 1246–1869) so štiri listinske potrditve trških privilegijev – trije originali in en overjen prepis – iz let 1548 (sign. 369/a), 1617 (sign. 495/a), 1646 (sign. 540/a) ter 1650 (sign. 548/b). Preostalo gradivo trga Turnišče je bilo prav zdaj preurejeno v na novo ustanovljeni fond: SI_PAM/1930, Trg Turnišče, 1603–1824. Prim. še: Hozjan: Privilegiji trga Turnišče, str. 5–10.

⁷² PAK hrani 39 družinskih in 30 osebnih fondov (*Vodnik po fondih in zbirkah PAK*, str. 451–507).

stoforo in Girolamo Muzio); leta 1675 je bil ustanovljen plemiški kolegij (*Collegio dei Nobili*). Tam so plemiško mladino poučevali somaski, po letu 1699 pa piaristi. Kolegij, ki je postal kulturno in intelektualno žarišče mesta, je bil do padca Beneške republike leta 1797 najodličnejša šola v celotni istrski provinci. V njem so posebno pozornost posvečali leposlovju. V mestu so plodna tla našle številne akademije (1478. *Compagnia della Calza*, v 16. stoletju *Accademia dei Desiosi*, 1554. *Accademia Palladiana*, 1647. *Accademia dei Risorti*),⁷³ plemiška mladina pa je odhajala na študij v Benetke in zlasti v Padovo. Kar nekaj Koprčanov je poučevalo na padovski univerzi (npr. Giovanni Albertis, Giorgio Almerigotti, bratje Zarotti) in opravljalo pomembne državne službe. Preprosto prebivalstvo je večinoma delalo v solinah, obdelovalo zemljo, del prebivalstva pa se je ukvarjal z obrtjo, ribištvo in pomorskim prevozništvom.

V Koprku ni bilo velikih bogatašev, zato sta zunanji videz njihovih hiš in velikost posesti močno zaostajala za videzom hiš v Benetkah. Izmed lokalnih plemičev⁷⁴ je treba izpostaviti tiste, ki jim je naslov (grofje, markizi) podelila cesarska oblast ali Beneška republika (npr. Bocchina, Borisi, Brutti, Carli, Fini, Gravisani, Grisoni, Polesini, Sabini, Tacco, Tarsia, Verzi). Biti plemič ni nujno pomenilo biti bogat, saj je veliko družin zašlo v gospodarske težave in propadlo, nekatere pomembnejše koprške družine pa so imele svoje posesti tudi v zaledju mesta in v Istri (npr. Gravisiji markizat Pietrapilosa v okolici Buzeta).

Večina omenjenih družin je imela bogate knjižne zbirke in lastno arhivsko gradivo. Že v obdobju francoske oblasti, zlasti pa od srede 19. stoletja, so bila prizadevanja za ustanovitev koprške mestne knjižnice. V okviru akademije *dei Risorti* je bila v mestu ustanovljena tudi prva javna knjižnica. Delovala je med letoma 1760 in 1806. Ob zaprtju akademije je bila leta 1806 preseljena v koprski kolegij. Dve leti kasneje je istrski prefekt Angelo Calafati odobril ustanovitev koprške javne mestne knjižnice in zagotovil sredstva za njeno delovanje, vendar pa mestna knjižnica tako kakor večina načrtovanih ali vpeljanih reform zaradi kratkotrajnega obdobja Napoleonove vlade v Istri ni preživela konca francoske oblasti.⁷⁵ Žal se je Calafati (tedaj intendant Ilirskih provinc) leta 1813 odločil tržaški knjižnici podariti knjižna fonda ukinjenega koprškega in poreškega dominikanskega samostana, to pa je bilo za Koper

in celotno Istro velika kulturna izguba.⁷⁶ Leta 1841/42 so v Trst prepeljali še koprsko gimnazijsko knjižnico, vendar je bil leta 1850 del njenega knjižnega fonda vrnjen novo ustanovljeni koprski mestni gimnaziji. Vrnjeni knjižni fond, imenovan mestna knjižnica (*Biblioteca Civica*), je bil voden ločeno od šolske knjižnice (*Biblioteca Erariale*). Leta 1864 je bila sprožena pobuda o združitvi obeh in priključitvi knjižnega fonda družine Grisoni, ki ga je tedaj upravljala ubožna ustanova Grisoni (*Pio Istituto Grisoni*), vendar se je občina zaradi finančnih težav odrekla projektu. Štiri leta kasneje je občina odkupila knjižni fond pokojnega Bortola Dezorzija,⁷⁷ v naslednjih letih pa še knjižni zbirki grofa Giuseppa Tacca in Antonia Madonizze. Za ureditev arhivskega in knjižničnega gradiva je bil leta 1882 izbran mestni pisar Adolfo Pazdera, ki je gradivo v grobem popisal. Inventar občinske knjižnice (*Inventario della Biblioteca del Municipio di Capodistria*), ki ga je Pazdera sestavil, je poleg knjig obsegal tudi vse vezane arhivalije, kar jih je našel na podstrešju občinske palače, kot npr. vezane knjige protokolov in vse vezane zbirke spisov posameznih notarjev. Preostalo nevezano arhivsko gradivo je štel za »zavoje« (*pacchi*). Tako knjige kakor »zavoje« dokumentov je poskušal vsebinsko razvrstiti in časovno opredeliti z letnicami. Njegovo pomanjkanje znanja bibliografije, predvsem pa paleografije in diplomatike, je bilo očitno. Večino arhivalij v inventarju je opisal kot »akte in spomine« (*Atti e memorie*), uporabljal pa je tudi bolj slikovite opise kot »knjiga, ki jo je napol zgrizel čas«,⁷⁸ zato iz popisa ni mogoče natančno razbrati, za katero arhivsko gradivo gre.

Od padca Beneške republike dalje je s postopnim odseljevanjem in izumiranjem starih plemiških družin mnogo dragocenih umetniških predmetov in rokopisov odšlo v Trst, Padovo, na Dunaj ter celo v Rim. Takemu stanju kulturne dediščine je botrovala tudi pomanjkljiva zakonodaja na državni ravni. Stanje se je spremenilo po reorganiziranju t. i. cesarsko-kraljeve centralne komisije za preučevanje in ohranjanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov (*K. k. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale*) leta 1872, saj je njena tretja sekcija poleg skrbi za zgodovinske spomenike prevzela tudi skrb za arhivalije do konca 18. stoletja.⁷⁹

⁷³ Bonin - Rogoznica: *Koprška pisna dediščina*, str. 64.

⁷⁴ Več o koprskem plemstvu glej v: Mlacović: *Poznosrednjeveška koprška elita*, str. 166–186.

⁷⁵ Bonin - Rogoznica: *Koprška pisna dediščina*, str. 67.

⁷⁶ Leta 1819 naj bi po nalogu tržaške *Luogotenenze* to knjižno gradivo prenesli v goriško semenišče skupaj z gradivom preostalih ukinjenih samostanov in semenišč v Istri.

⁷⁷ Bonin - Rogoznica: *Koprška pisna dediščina*, str. 69–73.

⁷⁸ Ibid., str. 93.

⁷⁹ Ibid., str. 90.

Zaradi zavzetih posameznikov je del gradiva ponovno prišel v Koper. Leta 1887 so v mesto prišli trije zavoji rokopisov koprskega izobraženca Giana Rinalda Carlija, ki sta ga občini darovala zakonca Giuseppe in Marianna de Fecondo-Ronzoni iz Bergamo. Istega leta je Giuseppe Vattova, predsednik občinske komisije za arheologijo (*Civica commissione di Archeologia*), vodstvu koprške občine poslal dopis s seznamom za zgodovino Kopra pomembnega arhivskega gradiva, ki je bilo v diplomatskem arhivu v Trstu. Občinska arheološka komisija se je močno zavzela za sprejem rokopisov Giana Rinalda Carlija v koprski arhiv, saj je zanimanje za prevzem tega gradiva kazal tudi istrski deželni odbor.⁸⁰

Povečano zanimanje za lokalno preteklost se je v praksi kazalo v povečevanju arhivskega gradiva, ki so ga hranili v drugem nadstropju koprške občinske palače, večal pa se je tudi občinski knjižni fond. Tako knjižno kakor arhivsko gradivo je bilo v tem obdobju večinoma pridobljeno v obliki donacij. Leta 1893 je svojo knjižnico občini daroval advokat Giorgio Baseggio. Koprski občini oz. njenemu arhivu so svoje osebne zbirke arhivalij darovali tudi drugi ugledni meščani. Tako ji je npr. leta 1881 manjši del gradiva predal Nicolò Maniago, leta 1899 so ji bili podarjeni knjige in arhivsko gradivo nekdanjega občinskega tajnika in člana arheološke komisije Andree Tommasicha (psevdonim Gedeone Pusterla, 1820–1898), Andrea Marsich pa ji je zapustil »redko zbirko dukalov, davčnih in lokalnih predpisov beneške dobe«. Nekaj arhivskega gradiva zasebnih provenienc je občina tudi odkupila (npr. gradivo družine Cadamuro leta 1914).⁸¹

Del gradiva zasebne proveniencije je v dvajsetih letih 20. stoletja popisal že Francesco Majer (gradivo družin Baseggio, Madoninzza in del Bello). Ker je bil velik del starejšega koprskega gradiva med drugo svetovno vojno odpeljan v Italijo, imajo družinski fondi izredno pomembno vlogo pri raziskovanju zgodovine severozahodnega istrskega prostora. Za najbogatejše družinske fonde v koprskem arhivu veljajo arhivi družin Gravisi, Grisoni-Sabini in Cadamuro-Morgante.

Najobsežnejši je arhiv družine Grisoni-Sabini (SI PAK KP 300), saj obsega 93 škatel oz. 10,6 tm za obdobje od začetkov 15. do srede 20. stoletja. Grisoniji (v lasti so imeli Movraž in Trebeše) so po letu 1736 po grofih Sabinijih podedovali še območje Sv. Ivana pri Dajli. Omenjena posest je po smrti zadnjega grofa, Francesca de Grisonija (1841), pripadla benediktinskemu samostanu v Dajli, njegovo

arhivsko gradivo pa je prav tako sestavni del fonda z oznako Dajla. Njegova žena Marianna Grisoni-Pola je z njegovo zapuščino (milijon goldinarjev) v Kopru ustanovila t. i. Grisonijevo dobrodelno ustanovo (*Pio Istituto Grisoni*) za revne otroke in sirote.⁸²

Gradivo družine Gravisi (SI PAK KP 299, 1440–1933) obsega 48 škatel oz. 5,3 tm, poleg zasebnega družinskega gradiva pa vsebuje tudi gradivo o delovanju koprške Akademije *di Risorti*, pisma in sonete članov omenjene akademije in članov akademij v Gorici, Piranu in Vidmu, dokumente družin Bocchina, Barbabiancha, Carli itd. Del gradiva se nanaša tudi na fevd in markizat Petrapilosa. Pripadala so mu tudi gospostva Zrenj, Sočerga, Čepič, Salež in Pregara, družina pa ga je dobila v trajno last že sredi 15. stoletja. Ker so posamezni člani družine opravljali pomembne službe že v obdobju Beneške republike in kasneje ter sodili med najpomembnejše mestne izobražence, je v fondu mogoče najti tudi drugo pomembno gradivo (npr. koprski statut iz leta 1668, rokopisni zvezek Prospera Petronia *Memorie sacre e profane dell' Istria* iz leta 1681 o zgodovini Istre s historiati in grbi koprskih družin, rokopisni zvezek Piera Paola Vergerija starejšega).⁸³

Arhiv družine Cadamuro-Morgante (SI PAK KP 291, 1500, 1691–1859) je koprška občina odkupila leta 1914, že leto kasneje pa ga je Francesco Majer podrobno popisal.⁸⁴ Fond obsega 41 škatel ali 4,9 tm. Večina gradiva se nanaša na politično in poklicno delovanje Angela Calafatija ter njegovo družino, del gradiva pa na nadzor trgovanja s tobakom.⁸⁵

Gradivo družine de Tutto (SI PAK KP 314, 1715–1942) obsega 25 škatel oz. 2,8 tm. Obsega osebne dokumente, nanaša pa se na zapuščino ter osebno in službeno korespondenco ter trgovanje s kožami in upravljanje družinske posesti.

Razmeroma dobro so v koprskem arhivu ohranjeni še fondi koprskih družin Madonizza (SI PAK KP 302, 1602–1911) s 27 škatlami oz. 3, 4 tm, Manzoni (SI PAK KP 304, 1611–1889) z 12 škatlami oz. 1,5 tm, de Belli (SI PAK KP 288, 1435–1932, 13 škatel), Borisi (SI PAK KP 290, 1819–1945, 11 škatel) in del Bello (SI PAK KP 289, 1487–1835, 9 škatel) ter fond piranske družine Gabrielli (SI PAK PI 296, 1862–1944, 14 škatel), fondi piranskih družin Apollonio, Colombani, Rotta, Varini ter kopr-

⁸² *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Koper*, str. 465–466.

⁸³ *Ibid.*, str. 463–465.

⁸⁴ Majer: *Inventario dell'archivio della famiglia Cadamuro-Morgante di Capodistria*.

⁸⁵ *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Koper*, str. 453–455.

⁸⁰ *Ibid.*, str. 94–95.

⁸¹ *Ibid.*, str. 97–101.

skih družin Bartolomeio, Baseggio, de Franceschi, de Rin, Favento, Gavardo, Pellegrini, Petris, Rampel, Tarsia in Vittori obsegajo večinoma le po eno škatlo.

Od osebnih zapuščin je treba izpostaviti gradivo skladatelja Giuseppa Tartinija (SI PAK PI 334, 1654–1951, 14 škatel). V zbirki so poleg družinskih spisov, njegovih znanstvenih del o glasbi, matematiki, fiziki in filozofiji ter prepisov njegovih del in tiskanih partitur tudi dokumenti o zaznamovanju 200. obletnice njegovega rojstva.⁸⁶

Ob koncu druge svetovne vojne sta arhiva koprške in piranske občine delovala v okviru mestnih knjižnic. Ko je strokovna komisija Ministrstva za znanost in kulturo FLRJ poleti 1949 pregledovala zgodovinske arhive in knjižnice v coni B STO, je predlagala, naj v Portorožu ustanovijo Zbirni center knjižnic in arhivskih fondov. Ta je začel delovati leta 1950. V njegovem okviru so evidentirali knjižnično in arhivsko gradivo in v svojih prostorih zbrali tisto gradivo, ki ni imelo zagotovljenega materialnega varstva. Po letu 1950 sta za arhivsko gradivo skrbeli dve ustanovi, in sicer knjižnica z arhivom in zbirni center. Na pobudo leta 1951 ustanovljenega zgodovinskega društva v Kopru je bil leta 1953 arhiv ločen od mestne knjižnice in je deloval kot samostojna služba v okviru Občinskega ljudskega odbora Koper. Na novo ustanovljena služba je prevzela arhivsko gradivo, ki je bilo do tedaj shranjeno v mestni knjižnici, in fonde, ki jih je zbral Zbirni center knjižnic in arhivskih fondov v Portorožu. Po priključitvi cone B STO k Sloveniji je bil na podlagi jugoslovanske arhivske zakonodaje jeseni leta 1955 ustanovljen Mestni arhiv Piran, naslednje leto pa še Mestni arhiv Koper. Ta se je leta 1967 preimenoval v Pokrajinski arhiv Koper, leta 1974 pa se mu je priključil še Mestni arhiv Piran. Ker je bila akcesijska knjiga nastavljena šele pozneje (prvi vpisi so iz leta 1968), arhiv za večino zapuščin, ki so bile pred letom 1956 shranjene v koprski knjižnici s priključnim arhivom, nima podatkov o prevzemu. Del zasebnega gradiva je arhiv kasneje odkupil ali prejel kot donacijo. Glede na izrazito pomanjkanje gradiva nekaterih nekdanjih pomembnih koprskih, piranskih in izolskih družin obstaja verjetnost, da je bilo zaradi spremenjenih političnih razmer po drugi svetovni vojni in odselitve dela italijansko govorečega prebivalstva precej gradiva odpeljanega v tujino ali pa uničenega. Tako del gradiva zasebne provenience hrani tržaški diplomatski arhiv (*Archivio diplomatico di Trieste*), fotografsko gradivo Mestni muzej za zgodovino in umetnost v Trstu (*Civici Musei di Storia ed*

Arte di Trieste), zapuščina družin Marenzi in Hohenwart, ki sta imeli posestva v kraškem zaledju, je v Državnem arhivu v Trstu (*Archivio di Stato di Trieste*), gradivo družine Petazzi pa v graškem.

Zapuščina Koprčanov Giana Rinalda Carlja (Majer/a. e. 1470–1504) in Agostina Carlja (Majer/a. e. 1505–1520) je bila skupaj z gradivom starega koprškega komunskega arhiva na zahtevo Bibliografskega namestništva iz Benetk (*Soprintendenza bibliografica de Venezia*) leta 1944 umaknjena iz Kopra in odpeljana v današnje Italijo. Čeprav so umik gradiva iz Kopra utemeljili s potrebo po zaščiti pred vojno nevarnostjo in naj bi bila preselitev le začasna, pa gradivo po končani drugi svetovni vojni ni bilo vrnjeno v Koper (gradivo je predal Benedetto Lonza, direktor koprške občinske knjižnice). Gradivo, ki je sicer predmet restitucijskih zahtev Republike Slovenije, v originalu ni dostopno, mikrofилme pa hranijo v Državnem arhivu v Trstu.

Nekaj gradiva zasebne provenience z območja današnje slovenske Istre hranijo tudi tržaška društva. Tako npr. Pokrajinski inštitut za istrsko-reškodalmatinsko kulturo (*Istituto Regionale per la Cultura Istriano-Fiumano-Dalmata di Trieste*) hrani nekaj gradiva izolskega pesnika Pasqualeja Besenghia degli Ughija (nekaj njegove korespondence je v PAK). Gradivo zasebne provenience z območja Istre hrani tudi knjižnica istrskega društva za arheologijo in domoznastvo (*Biblioteca della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*) v Trstu.

Donatella Porcedda: Arhivi plemiških rodbin na Goriškem⁸⁷

V nasprotju z velikim številom plemiških rodbin, ki so bile v stoletjih habsburške oblasti nad Goriško (1500–1918) vpete v tamkajšnje politično in gospodarsko življenje, je število arhivov plemiških rodbin, ki so prišli v hrambo javnosti dostopnih ustanov, skromno.

Med temi so najštevilnejši tisti, ki jih zdaj hrani Zgodovinski arhiv Goriške pokrajine (*Archivio Storico della Provincia di Gorizia*). Pridobljeni so bili v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja, in sicer z nakupi, katerih namen je bila obogatitev zbirke Pokrajinskega muzeja (*Museo Provinciale*).

Leta 1883 je bil s prvim nakupom pridobljen arhiv grofov Strassoldo-Grafenberg,⁸⁸ torej glavne veje ene izmed najstarejših furlanskih plemiških rod-

⁸⁶ Ibid., str. 516–517.

⁸⁷ Iz italijanščine prevedla dr. Neva Makuc.

⁸⁸ *Relazione alla Dieta Provinciale*.

bin, katere obsežna zemljiška posest se je razprostirala od furlanske nižine do Goriških brd in katerih jurisdikcijske pravice so obsegale na beneškem ozemlju Strassoldo, na habsburškem pa Cingrof (Grafenberg/Zingraff), v neposredni bližini mesta Gorica. Arhiv omenjenih grofov je zelo obsežen. Nastal je med 13. in sredo 19. stoletja. V bistvu je ostal popoln, čeprav ni imel notranje ureditve. Dodani sta mu bili tudi knjižnica z več kot 1000 knjigami in zbirka geografskih in vojaških kart, ki so pripadale zlasti generalu Giulio Cesarju (1791–1855) in grofu Michelu (1798–1873), guvernerju Lombardije.

Naslednjo pridobitev (1892) je predstavljal arhiv grofov Mels-Colloredo, ene izmed vej mogočne in starodavne furlanske rodbine Mels, katere interesi in fevdalne pravice so na Goriškem gravitirali k Ibanu (Albana) in kraju Medea. Dokumenti omenjenega arhiva se nanašajo na obdobje od 12. do prvih desetletij 19. stoletja.⁸⁹

Pokrajinski muzej (*Museo Provinciale*) je sistematsko pridobival tudi bolj ali manj zaključene dele drugih arhivov plemiških rodbin, na primer Orsini-Rosenberg (dejansko tuji na Goriškem), Savorgnan, jurisdicentov v krajih Zuino in Fornelli, grofov Della Torre, devinskih gospodov ter grofov Coronini-Cronberg. Od slednjih je bilo odkupljeno obsežno gradivo, vezano na upravo in gospodarstvo tolminskega glavarstva med sredino 17. in sredino 19. stoletja, ter vrsta spisov erudita Rudolfa Coroninija iz Kojškega, ki je živel v 18. stoletja.

Fondi so bili brez inventarjev. Pergamenti so v skladu s takrat prevladujočo navado predstavljali novo arhivsko serijo, v katero so se stekali tudi pergamenti starodavnega arhiva deželnih stanov in posamezni pergamenti, kupljeni na antikvarnem trgu. Na ta način zasnovan fond je urejen po kronološkem kriteriju, a brez oznake prvotnega izvora. Obsega več kot 1000 enot iz obdobja med letoma 1126 in 1849. Opremljen je z inventarjem – registrom, ki je bil sestavljen tik pred izbruhom prve svetovne vojne, a je še danes v uporabi.

Preostalo gradivo je bilo urejeno šele po koncu prve svetovne vojne, ko je postal tudi zaradi vojnega dogajanja nered skorajda nerazrešljiv. Na osnovi tega je bila sprejeta odločitev, da bodo različni zasebni arhivi združeni v en sam fond (imenovan »Atti giurisdizionali e privati« (Jurisdikcijski in zasebni spisi)), dokumenti pa razdeljeni v tri homogene serije, in sicer po predmetu.

Urbarji (462 enot, urejeni kronološko, in sicer od leta 1390 do leta 1851, večinoma iz arhivov družin

Strassoldo, Mels in Coronini) so postali sestavni del serije z enakim imenom, ki so ji bili kasneje dodani še urbarji Dobrovega, in sicer grofov Colloredo in Wallsee ter kasneje knezov Montecuccoli (37 enot za obdobje med letoma 1592 in 1806). Urbarje je leta 1929 daroval Muzeju novi lastnik gradu Dobrovo, španski grof Silverio Baguer. Serija je bila opremljena z dvema seznamoma (za urbarje in urbarje Dobrovega) ter z dvema kazaloma (po krajih in lastnikih).

V serijo »Atti giudiziali« (Sodni spisi) so bili vključeni tako spisi sodnih pisarn kot spisi o zasebnih tožbah (tudi v tem primeru kronološko urejeni), v celoti 2538 enot iz obdobja med letoma 1430 in 1837. Omenjena serija je opremljena z inventarjem in še s stvarnim kazalom ter kazalom pisarn.

Spisi druge narave pa so bili zbrani v t.i. »Serie diverse« (Serija različnih spisov). Razvrščene so v 17 sekcij in opremljene z inventarjem in kazalom. Vse do sedemdesetih let 20. stoletja je doživela sekcija več premestitev in obogatitev, izmed teh pa je potrebno izpostaviti pridobitev dokumentov iz arhiva baronov Delmestri iz Krmina (Cormòns), ki izvirajo iz 17. in 18. stoletja in predstavljajo ločeno sekcijo. Trenutno potekata analitična revizija in informatizacija inventarjev skupaj z vključevanjem podatkov, uporabnih za virtualno rekonstrukcijo originalnih arhivov.

Arhivi plemiških rodbin pa so tudi v knjižnici Osrednjega goriškega teološkega semenišča (*Biblioteca del Seminario Teologico Centrale di Gorizia*), v hrambo te je leta 1934 prešel arhiv grofov Strassoldo-Villanova, in sicer na osnovi oporoke zadnje pripadnice rodbine, Editte. Omenjena veja se je kot prva preselila na Goriško in prešla v službo habsburške vladarske hiše. Iz njenih vrst so izvirali znani vojaki, diplomati, javni upravniki in kleriki. V nadaljnjih vejah pa se je lahko pohvalila s posestjo in jurisdikcijskimi pravicami nad Faro (Farra) in Villanovo na območju Gradiške. Pridobila je tudi gospostvo Renče, nekdanj last Hoferjev in rodbine Heiss von Khuenburg. V družinski arhiv so s sklepanjem zakonskih zvez prispeli tudi arhivi štajerskih baronov, pl. Gera, in baronov Dornberg, starodavne goriške ministerialne rodbine, ki se je ponašala z osebnostmi, kakršen je bil Vid Dornberg, cesarski odposlanec v Benetkah (v letih 1566–1589) in nato v Rimu (vse do smrti leta 1591). Ohranili so se njegovi zasebni dokumenti in uradna korespondenca (z vrzelmí).

V okviru arhiva Strassoldo-Villanova so bili združeni v samosvojo skupino pergamentne listine iz obdobja med letoma 1330 in 1803, v celoti 200 enot, od katerih jih 28 izvira iz arhiva rodbine

⁸⁹ *Archivio Amministrativo dei Musei Provinciali di Gorizia*.

Dornberg, 16 iz arhiva rodbine de Gera, 5 iz arhiva rodbine Hofer ter 13 iz arhiva rodbine Heiss.

Šele med letoma 1987 in 1988 sta bili opravljeni preureditev in inventarizacija drugih dokumentov arhiva. Določenih je bilo 11 tematskih serij. Od teh je bila ena posvečena spisom rodbin, ki so se stekle k rodbini Strassoldo; znotraj različnih serij so bili dokumenti razvrščeni glede na pripadnost različnim rodbinskim vejam (Villanova, Fara (Farra), Renče in Chiasottis-Chiarmacis) in nato kronološko urejeni. Celotni fond (15.–19. stol.) obsega 281 škatel.

V Gorici je v javnih ustanovah dostopen še en arhiv plemiških rodbin, in sicer arhiv grofov Coronini-Cronberg, ki so izvirali z območja Bergama. Na Goriškem se je pojavila na začetku 17. stoletja in prav kmalu se je povzpela v sam vrh goriške družbe, saj je imela znatna finančna sredstva in tudi s preudarno politiko sklepanja zakonskih zvez. Arhiv rodbine Coronini-Cronberg je v lasti fundacije z enakim imenom, ki je bila ustanovljena leta 1990 v skladu z oporoko grofa Viljema (Guglielmo), zadnjega potomca te rodbinske veje, prefinjenega zbiralca ter strastnega erudita in učenjaka; preučeval je zlasti srednjeveško zgodovino goriške grofije. Arhiv obsega 974 škatel in zbirko 200 pergamentnih listin, nanaša pa se na obdobje med letoma 1257 in 1990 in je zdaj v Državnem arhivu v Gorici (*Archivio di Stato di Gorizia*).⁹⁰

Tako zaradi odtujitev kot zaradi požara, ki je leta 1915 uničil grad Kromberk, se je od originalnega arhiva Coroninijevih dejansko ohranilo zelo malo gradiva. Obsežna je šele družinska dokumentacija obdobja od dvajsetih letih 20. stoletja dalje.

Vrzeli pa so tudi v arhivih, ki so prispeli z dedovanjem. Ohranilo se je zelo malo dokumentov iz arhiva rodbine Rabatta, gospodov Kanala, ki so se v 14. stoletju preselili iz Toskane v Gorico. Iz omenjene rodbine, ki je sicer izumrla leta 1796, so izvirale pomembne osebnosti, in sicer diplomati, kleriki in vojaški poveljniki. Ohranilo pa se je pomembno jedro arhiva rodbine Cobenzl, ene izmed najpomembnejših rodbin na Goriškem in Kranjskem, katere pripadniki so opravljali pomembne službe na habsburškem dvoru. Gradivo se nanaša na obdobje od 16. stoletja do izumrtja rodbine leta 1810 in obsega različne pergamentne listine, svežnje korespondence in 27 fasciklov.

Prisotni so tudi fragmenti raznih družinskih arhivov in posamezni dragoceni dokumenti, ki jih je kot zbiralec za študij kupil grof Viljem. Po pomenu

in obsegu gradiva izstopajo dokumenti grofov Attems-Petzenstein in baronov Degrazia.

Najobsežnejša je zbirka baronov Degrazia, saj je ohranjenih 652 kosov iz originalnega arhiva (od tega 135 pergamentnih listin od leta 1382 dalje), v celoti pa 766 kosov.⁹¹ Rodbina je izvirala z območja Bergama, v Gorico pa se je preselila na koncu 15. stoletja in se že v prvih desetletjih 16. stoletja, potem ko je od trgovske dejavnosti prešla k upravljanju zemljiške posesti, zlasti okrog Chioprisa in Medee, povzpela do plemiškega stanu. Na koncu 18. stoletja se je arhiv Degrazia stekel v arhiv rodbine Della Torre Valsassina, v okvir tega je še vedno deloma vključen, z izjemo dokumentov, ki sta jih zbrala duhovnik in kancler nadškof Karl Mihael Attems in Francesco Bonifacio Degrazia (1738–1791), in so bili leta 1953 darovani knjižnici Osrednjega goriškega teološkega semenišča (*Biblioteca del Seminario Teologico Centrale di Gorizia*).

Rodbina Attems-Petzenstein je veja furlanske rodbine, ki se je naselila na Goriškem že v 15. stoletju. Vrh je dosegla v 18. stoletju z imenovanjem Karla Mihaela za prvega goriškega nadškofa. Spisi v arhivu rodbine Coronini hranijo le manjši del dokumentacije o rodbini Attems-Petzenstein: poleg dokumentov, zvezanih v knjige ali združenih v šope, vključujejo zbirko 36 pergamentnih listin za obdobje med letoma 1316 in 1663. Preostali del arhiva je še vedno v lasti rodbine, v njihovi rezidenci v Ločniku (Lucinico).

Vsa omenjena dokumentacija (v celoti 727 škatel) v arhivu rodbine Coronini predstavlja serijo »Atti e documenti« (Spisi in dokumenti). Opisana je v seznamu izvornih arhivov. Opremljena je z imenskimi in krajevnimi kazalom ter kazalom ustanov. Pripravlja se tudi tiskana objava podrobnega inventarja arhiva rodbine Degrazia.

Preostale serije arhiva rodbine Coronini-Cronberg se imenujejo »Materiali di studio« (Študijsko gradivo) (120 škatel za obdobje med letoma 1952 in 1990) in »Gorizia comitale« (Gorica v obdobju goriških grofov) (51 škatel), v katerih so zbrani heterogeni dokumenti v zvezi s študijem Viljema Coroninija-Cronberga, zlasti glede njegovega neobjavljenega historiografskega dela o goriškem srednjem veku; za vsako izmed teh dveh serij sta na voljo seznam in natisnjeno kazalo.

V seriji »Amministrazione corrente« (tekoča administracija) pa so v 79 škatlah zbrani dokumenti, ki so nastali v zadnjih 40 letih v zvezi z upravljanjem družinskega premoženja; omenjena serija je opremljena s seznamom.

⁹⁰ Pillon: *L'archivio Coronini Cronberg di Gorizia*, str. 151–163.

⁹¹ Pillon: *L'archivio della famiglia Degrazia*.

Zadnji za Goriško pomemben in javnosti dostopen je arhiv knezov Della Torre e Tasso (Thurn und Taxis), potomcev grofov Della Torre-Hofer di Valsassina, ki ga je leta 1997 pridobil Državni arhiv v Trstu (*Archivio di Stato di Trieste*).⁹²

Gre za arhiv ene izmed vej stare milanske rodbine, ki je v 13. in 14. stoletju spremljala pripadnike omenjene rodbine v Furlanijo, ko so postali oglejski patriarhi, in se tam ustalila. Od 16. stoletja je omejena veja rodbine Della Torre prek zakonske zveze dedinja Hoferjev (od leta 1509 zastavni gospodje in glavari v Devinu) v goriški grofiji imela jurisdikcijo nad Krminom (Cormòns), Medano, Birško (Versa), kraji Mariano in Chiopris, gradom Vipolže z drugimi posestmi v Brdih, Zagrajem (Sagrato) ter prejemala dohodke od kameralne posesti znotraj obzidja Gradiške (Gradisca d'Isonzo). Omenjena veja se je lahko pohvalila z dolgo tradicijo diplomatov v službi Habsburžanov: Francesco Della Torre (od leta 1558 do smrti leta 1566) in njegov sin Raimondo (od 1594 do 1603) sta bila cesarska odposlanca v Benetkah in v Rimu; Franc Ulrik, glavar v Gradiški v imenu Eggenbergov, je bil med letoma 1676 in 1695 tudi cesarski odposlanec v Benetkah.

Rodbina je izumrla po moški liniji leta 1849, in sicer s smrtjo Giambattista Della Torreja, ki je zapustil le eno hčerko, Tereso, poročeno z bavarskim knezom Egonom pl. Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürstom. Le nekaj let kasneje, leta 1857, je devinski upravnik prodal nekemu starinarju velik del rodbinskega arhiva, ki je končal v Vidmu v zbirki Pietra Cernazajja. Teresa Hohenlohe je kasneje skušala ponovno pridobiti nazaj pomembno dokumentacijo, ki naj bi bila predana arhivu v Benetkah; njen namen pa je uspelo uresničiti šele njeni hčerki, Marie, poročeni Thurn und Taxis, leta 1903.

Ta del arhiva predstavlja danes t.i. »Archivio antico«, ki obsega 710 škatel, razvrščenih na 8 delov in 4 dodatke, skupaj z dokumenti iz obdobja od leta 1282 do srede 19. stoletja. Opremljen je z inventarjem, ki ga je leta 1907 sestavil direktor državnega arhiva v Benetkah (*Archivio di Stato di Venezia*) Carlo Malagola in leta 1997 revidiral Pierpaolo Dorsi.

Sodobni del, ki sega do leta 1986 in obsega 97 škatel in map, še ni dostopen javnosti. Nima pa niti inventarja ali seznama.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije

AS 231, Ministrstvo za prosveto LRS, šk. 89: dokumentacija FZC.

Pokrajinski arhiv Maribor

PAM/0001, Zbirka listin, 1246–1869.

PAM/1930, Trg Turnišče, 1603–1824.

Evidenčna knjiga o kupljenih, službeno prevzetih in podarjenih arhivalijah 1949–1968.

Menjava arhivskega gradiva med PAM in ZAC 21. 9. 2001 in 21. 3. 2003.

Zapisnik o predaji oziroma prevzemu arhivskega gradiva z dne 24. 5. 2005.

Steiermärkisches Landesarchiv Graz (StLA)

Landrecht, karton 41.

Zgodovinski arhiv Celje

ZAC 1020, šk. 10.

Zgodovinski arhiv na Ptuj

ZAP, 9/5 zemljiško gospostvo Gornja Lendava (Ober Limbach) 1856–1864.

ZAP, Akcesijska knjiga.

ZAP, Baronska družina Lepel.

ZAP, Razno arhivsko gradivo – Varia, (šk./fasc.) 3/41, 5/61, 8/95, 9/139, 9/149, 12/176, 12/178 in 12/192.

ZAP, Rokopisna zbirka, R-45.

ZAP, Zbirka listin.

ZAP, Zbirka muzejskega društva, ZMD – Plemiška rodbina Dienersperg.

Objavljeni viri

Az 1598. évi házösszeírás, bevezető (ur. Dávid Zoltán). Budapest: Központi Sztatisztikai Hivatal Levéltára, 2001.

Magyarország történeti helységnevtára. Zala megye (1773–1808), zv. I.–II. (ur. Szaszóné Sin Aranka, Breinerné Varga Ildikó). Budapest: Központi Sztatisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1996.

Informatorji

dr. Anja Dular, vodja knjižnice Narodnega muzeja Slovenije

Oskar Zoran Zelič, urednik monografije *Grad Sevnica*

⁹² Dorsi: L'archivio Della Torre e Tasso, str. 33–43.

dr. Jože Žontar, upokojeni direktor Zgodovinskega arhiva Ljubljana

Literatura

Bonin, Zdenka in Rogoznica, Deborah: *Koprška pisna dediščina. Od brambe javnih dokumentov do ureditve zgodovinskega arhiva*. Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 2010.

Brunner, Walter in Otorepec, Božo: Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv. V: *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchives* 44/45 (1995), str. 61–208.

Dorsi, Pierpaolo: L'archivio Della Torre e Tasso: note preliminari e iniziative di valorizzazione. V: *Rassegna degli Archivi di Stato* LVIII/1 (1998), str. 33–43.

Enciklopedija Slovenije, 1. in 7. knjiga. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987 in 1993.

Fényes, Elek: *Vas Vármegye. Mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. 1836*, reprint (ur. Benczik Gyula, Mayer László). Szombathely: Vas Megyei levéltári füzetek 4, 1991.

Fras, Ivan: *Inventar gosposčine Bistriški Grad*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2004.

Gesamtimventar des Steiermärkischen Landesarchives. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 1959.

Golec, Boris: Trpljenje »celjskega Wertherja«, to svetne skrbi njegovega sina in uvod v zaton njunega rodu. V: *Zgodovina za vse* 18 (2011), št. 1, str. 15–67.

Golec, Boris: Tuštanjski graščinski arhiv (1547–2001): pozabljena zakladnica zgodovinskega spomina. V: *Kronika* 57 (2009), str. 235–276.

Hernja Masten, Marija: *Urbarji gosposčine Hrastovec 1555–1848*. Ptuj: Zgodovinski arhiv na Ptuj, 1993.

Hozjan, Andrej: Privilegiji trga Turnišče v luči ohranjenih virov. V: *Varašanci – prekmurski meščani. Trg Turnišče v arhivskih virih*, katalog razstave. Maribor: PAM, 2011.

Jurkovič, Nada: *Varia 1634–1983*. Ptuj: Zgodovinski arhiv v Ptuj, 1984.

Katalog rokopisov Narodne in univerzitetne knjižnice Ljubljana (8 knjig). Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 1976–1990.

Kodrič-Dačić, Eva: Federalni zbirni center in njegov prispevek k dopolnitvi fondov Narodne in univerzitetne knjižnice. V: *Knjižnica* 44 (2000), št. 4, str. 51–63.

Komelj, Ivan: Leto 1945 in varstvo kulturnih spomenikov na Slovenskem. V: *Varstvo spomenikov* 20 (1976), str. 5–52.

Majer, Francesco: *Inventario dell'archivio della famiglia Cadamurro-Morgante di Capodistria* (rokopis), 1915.

Mlacović, Dušan: Poznosrednjeveška koprška elita in zgodovinski viri. V: *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino* (ur. Janez Mlinar in Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011, str. 166–186 (Zbirka ZČ; 42).

Pillon, Lucia: L'archivio Coronini Cronberg di Gorizia. La schedatura preliminare all'ordinamento. V: *Archivi nobiliari e domestici* (ur. Laura Casella in Roberto Navarrini). Udine, 2000, str. 151–163.

Pillon, Lucia: *L'archivio della famiglia Degrazia*. Udine, 2010.

Planiscig, Alberto: *Inventario generale degli oggetti incorporati alla sezione storico-antiquaria del Museo Provinciale*. Gorizia: *Archivio Amministrativo dei Musei Provinciali di Gorizia*, 1869–1900.

Posch, Fritz: Erzherzog Johann und das steirische Archivwesen. V: *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchives* 9 (1959), str. 16–28.

Relazione alla Dieta Provinciale della principesca contea di Gorizia e Gradisca sulla gestione della Giunta Provinciale. Gorizia, 1883, allegato III.

Smole, Majda: *Inventar brežiškega arhiva, arhivski popis*. Ljubljana, 1953.

Umek, Ema: *Erbergi in Dolški arhiv*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1991–1992.

Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Vodnik po fondih in zbirkah NŠAL (ur. Bogdan Kolar). Ljubljana: Nadškofijski arhiv, 1999.

Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Koper (ur. Zdenka Bonin). Koper: Pokrajinski arhiv, 2006.

Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Maribor. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2009.

Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Ptuj. Ptuj: Zgodovinski arhiv na Ptuj, 2009.

Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva v Celju. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 1985, 1997.

Vodnik po urbarjih in urbarialnih registrih štajerskih arhivov. Celje, Maribor, Ptuj, 2009.

Zadravec, Dejan: Administrativne knjige združenih gospodstev Podčetrtek in Hartenštajn sredi 18. stoletja in njihovo stanje danes. V: *Arhivi* 30 (2007), št. 2, str. 149–164.

Zajc-Cizelj, Ivanka: *Zbirka graščine Attems v Podčetrtku (1706–1954), arhivski popis*. Celje, 1964.

Zelič, Oskar Zoran: Grad Sevnica od leta 1945 do danes – opustošenje in njegova ponovna obnova. V: *Grad Sevnica* (ur. Oskar Zoran Zelič). Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 145–180.

Zwitter, Fran: Arhivska konvencija z Avstrijo iz leta 1923 in vprašanje njene izvedbe. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 38 (1967), str. 270–286.

Žnidaršič Golec, Lilijana: *Kapiteljski arhiv Ljubljana: inventar fonda*. Ljubljana: Stolni kapitelj, 2006.

Žontar, Jože: Delovanje Centralne komisije za umetnostne in zgodovinske spomenike in Arhivskega sveta ter arhivi na Kranjskem. V: *Arhivi XI* (1988), str. 22–26.

Žontar, Jože: Pravno urejanje varstva arhivskega gradiva na Slovenskem v preteklosti. V: *Predpisi s področja arhivske dejavnosti v Sloveniji* (ur. Natalija Glažar). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001, str. 11–25.

Zusammenfassung

HERRSCHAFTS-, ADELS- UND PRIVAT-ARCHIVE IM SLOWENISCHEN RAUM

Das Schicksal und die Entwicklung der Herrschafts- und Adelsarchive stehen bis 1918 im engen Zusammenhang mit den historischen Ländern, die das Gebiet der heutigen Republik Slowenien umfassten. Deshalb ist es auch sinnvoll, derartige Archive bis zum Zerfall der österreichisch-ungarischen Doppelmonarchie auf Landes- und nicht auf nationaler Ebene zu behandeln. In dem Beitrag wird so das Schicksal der Herrschafts- und Adelsarchive für das Gebiet von Krain, Untersteiermark, Prekmurje (Übermurgebiet), Görz und Küstenland erörtert. Zu den Familien- bzw. Adelsarchiven sind gewöhnlich auch die Herrschaftsarchive zu zählen, die häufig miteinander untrennbar verflochten waren. Im Rahmen der Herrschaftsarchive sind nämlich nicht nur mit der Ausübung der Grundherrschaft verbundene Urkunden, sondern auch Dokumente über Familien und Einzelne zu finden, die in bestimmten Zeiträumen ein Landgut oder eine Burg bzw. ein Schloss besaßen. Zwischen beiden Archivbeständen gibt es oft auch keine klare Trennung. Die Zuordnung zu diesem oder jenem Archivtyp hängt von mehreren Kriterien ab: Umfasst das Archivmaterial nicht nur eine, sondern mehrere Herrschaften einer Familie, ist es gewöhnlich den Familienarchiven zugeordnet. Natürlich gilt auch umgekehrt: Handelt es sich um das Archivgut einer Herrschaft, die mehrmals den Besitzer wechselte, ist es den Herrschafts- und nicht den Familienarchiven zugeordnet. Ein weiteres Kriterium bildet das Alter des Archivmaterials – überwiegt Material nach 1848, als die Grundherrschaft aufgehoben wurde, ist es ebenso häufig den Familienarchiven zugeordnet. Bei den gewöhnlich nicht adligen Familien, die kein eigenes Landgut besaßen, gibt es derartige Dilemmas nicht. Das Schicksal der genannten Archive war unterschiedlich. Viel Ar-

chivmaterial wurde etwa während des Zweiten Weltkriegs zerstört, als vor allem Partisanen zahlreiche Burgen und Schlösser niederbrannten, aber auch von den Besatzern und bei der Bombardierung Maribors durch die Alliierten vernichtet. Wie viele Dokumente aus Adels- und Herrschaftsarchiven sich noch heute in Privatbesitz befinden, ist nicht bekannt und wird man höchstwahrscheinlich nie wissen.

Die bedeutendste Institution, in der die meisten Herrschafts-, Adels- und Privatarchive für das Gebiet des ehemaligen Herzogtums Krain aufbewahrt werden, ist das Archiv der Republik Slowenien. Unter den diesbezüglichen Herrschafts- und Familienarchiven verdient das Archiv der Herrschaft Dol (Lustthal) bei Ljubljana (Laibach) der Freiherren von Erberg sicherlich die größte Aufmerksamkeit. Dieses Archiv stellt eines der umfangreichsten Bestände im Archiv der Republik Slowenien (ARS, AS 730) dar, das 22 Bücher und 220 Faszikel (24 Laufmeter) für den Zeitraum von der Mitte des 15. bis zum letzten Viertel des 19. Jahrhunderts umfasst und nicht nur ein Schloss-, sondern auch ein Familienarchiv ist. Im Archiv der Republik Slowenien werden noch 73 Herrschafts-, 57 Familien- (darunter 16 Adels-) und 434 Privatarchive aufbewahrt, unter denen sich 20 Personen adliger Herkunft befinden. Zu den umfangreichsten sind noch das Archiv der Freiherren von Wolkenperg (38 Faszikel und 16 Bücher, 5 ½ Laufmeter) und das Archiv der Freiherren von Zois (65 Faszikel und 99 Bücher, 24 Laufmeter) sowie auf mehrere Bestände verstreutes Archivgut wie etwa das der Grafen von Lichtenberg zu zählen. Der Nachlass der einzelnen Adelsfamilien ist umfangsmäßig sonst relativ gering. Archivmaterial von Krain befindet sich noch im Historischen Archiv Ljubljana in seinen fünf Zweigstellen (Ljubljana, Kranj, Škofja Loka, Idrija und Novo mesto), in der National- und Universitätsbibliothek Ljubljana, im Erzbischöflichen Archiv Ljubljana sowie in einigen anderen Privatarchiven.

Nach der Anzahl der erhaltenen Bestände der Herrschafts- und Adelsarchive in der slowenischen Steiermark ist das Regionalarchiv Maribor heute das wichtigste. Hier werden Archivmaterial von in Maribor (Marburg) oder in dessen Umgebung lebenden Adelsfamilien und Herrschaftsarchive aufbewahrt, unter denen vor allem die Herrschaften Negova (Negau) und Gornja Radgona (Oberradkersburg) herausragen, während von anderen Herrschaften nur kleinere Teile vorhanden sind. Im Rahmen dieser Bestände befindet sich auch noch beträchtliches Archivmaterial jener Adelsfamilien, die das ein oder

andere Landgut nur für kürzere Zeit besaßen. Im Historischen Archiv Ptuj wird unter anderem das umfangreiche Archiv der Freiherrn von Herberstein bzw. das Archiv der Herrschaft Pettau aufbewahrt, das Archivmaterial der zusammengelegten Herrschaften Gornji Ptuj (Oberpettau), Hrastovec (Gutenhaag), Vurberk (Wurmburg), Ristovec (Rüstenau) und Gornja Lendava (Oberlindau) bzw. Archivmaterial der Adelsfamilien Leslie (bis 1802), Dietrichstein (bis 1858) und Herberstein (von 1884 bis 1945) umfasst. Das Archiv enthält noch mehrere andere kleinere Bestände von Herrschaften und Adelsfamilien sowie einige Urkunden und anderes. Im Historischen Archiv Celje ist Material aus Herrschafts- und Adelsarchiven im geringsten Maße vorhanden, erwähnenswert sind das Archivmaterial des Kirchenguts Gornji Grad (Oberburg) und eine Sammlung von Urbarien. Hier befindet sich noch spärliches Archivmaterial in anderen Institutionen – Bibliotheken, Museen und im Erzbischöflichen Archiv Maribor. Diesbezügliches Material aus der Untersteiermark wird auch im Archiv der Republik Slowenien aufbewahrt, etwa ein großer Bestand der zusammengelegten Herrschaft Podčetrtek (Windischlandsberg), Hartenštajn (Hartenstein) und Olimje (Olimie).

Von den ehemals umfangreichen Herrschaftsarchiven aus Prekmurje (Übermurgebiet) können heute in Slowenien nur noch spärliche Reste gefunden werden. Sehr wenig Archivmaterial gibt es aus Murska Sobota (Olsnitz) von den Grafen Szapáry Edle von Muraszombat, Szécsisziget und Szapár, das in der Regional- und Studienbibliothek Murska Sobota aufbewahrt wird. Archivmaterial der Herrschaft Gornja Lendava (Oberlindau) aus der Zeit, als sie dem Fürsten Joseph Dietrichstein-Proskau-Leslie (1856–1864) gehörte, befindet sich heute im Historischen Archiv Ptuj, dem heute zweifellos umfangreichsten und auch einzigen diesbezüglichen komplexeren Archivgutbestand Sloweniens.

Das meiste Archivmaterial privater, adliger Ursprungsstellen, das im Regionalarchiv Koper aufbewahrt wird, stammt aus den Küstenstädten, hauptsächlich aus Koper (Capodistria) und Piran (Pirano) sowie aus dem Gebiet von Slowenisch-Istrien. Am umfangreichsten sind das Archiv der Familie Grisoni-Sabini für den Zeitraum von Anfang des 15. bis Mitte des 20. Jahrhundert und das Archivmaterial der Familie Gravisi, das auch Dokumente der Familien Bocchina, Barbabiancha, Carli u. a.

enthält. Von größerer Bedeutung sind noch das Archiv der Familien Cadamurro-Morgante und de Totto, relativ gut erhalten sind noch die Bestände der Familien Madonizza, Manzoni, de Belli, Borisi und del Bello aus Koper sowie der Bestand der Familie Gabrielli aus Piran, während die Archivgutbestände der Familien Apollonio, Colombani, Rotta und Varini aus Piran sowie der Familien Bartolomeo, Baseggio, de Franceschi, de Rin, Favento, Gavarado, Pellegrini, Petris, Rampel, Tarsia und Vittori aus Koper meist nur je eine Schachtel umfassen. Im Bezug auf das deutliche Fehlen von Archivgut ehemals bedeutender hiesiger Familien besteht die Wahrscheinlichkeit, dass viel Material ins Ausland geschafft wurde, wovon die bestehenden Bestände im Diplomatischen Archiv von Triest (Archivio diplomatico di Trieste), der im Staatsarchiv von Triest (Archivio di Stato di Trieste) befindliche Nachlass der Familien Marenzi und Hohenwart oder das Archivmaterial der Familie Petazzi im Steiermärkischen Landesarchiv Graz sowie fragmentarisches Material in anderen Institutionen in Italien zeugen, oder der Zerstörung anheimfiel.

Die Zahl der Archive von Adelsfamilien, die sich in öffentlich zugänglichen Institutionen im benachbarten Görz befinden, ist gering. Die meisten werden momentan im Historischen Archiv der Provinz Görz (Archivio Storico della Provincia di Gorizia) aufbewahrt. Sehr umfangreich ist das hiesige Archiv der Grafen Strassoldo Grafenberg und auch das Archiv der Grafen Mels-Collaredo. Im Regionalmuseum (Museo Provinciale) und im Staatsarchiv von Görz (Archivio di Stato di Gorizia) werden mehr oder weniger geschlossene Teile anderer Archive von Adelsfamilien, zum Beispiel der Familien Orsini Rosenberg und Savorgnan, der Grafen Della Torre, der Herren von Duino, der Grafen Coronini Cronberg und vieler anderer Familien, und ein heute separates Archivgut, etwa eine Sammlung von Urbarien, aufbewahrt. Diesbezügliches Material, etwa das Archiv der Grafen Strassoldo Villanova, befindet sich auch in der Bibliothek des Zentralen theologischen Priesterseminars von Görz (Biblioteca des Seminario Teologico Centrale di Gorizia). In allen angeführten Archiven sind auch Teile und Fragmente anderer, mit dem behandelten Material im Zusammenhang stehender Archive und Bestände und darüber hinaus noch in mehreren Institutionen im Hinterland von Triest zu finden.

*Julija baronica Codelli, rojena baronica Schweiger von Lerchenfeld (1814–1886),
z vnukinjama Elizabeto baronico Minutillo (roj. 1881) in Julijano baronico Minutillo (roj. 1882).
SI ZAL LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. VII (Codelli), fol. 82.*

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 314.151.1(450.36):351.755.3(497.4Ljubljana)"1928"

Prejeto: 16. 3. 2012

Primorski priseljenci v Ljubljani – v luči popisa prebivalstva iz leta 1928

TEJA KRAŠOVEC

univ. dipl. zgodovinarica, arhivistka

Pokrajinski arhiv Koper, Kapodistrijsov trg 1, SI–6000 Koper

e-pošta: krasovec.teja@gmail.com

IZVLEČEK

Članek obravnava problematiko priseljevanja iz Julijske krajine v Ljubljano med vojnima, ko je Primorska prešla v okviru Julijske krajine k Italiji. Nova ureditev je prinesla Primorcem oster režim, ki je vplival na politično, gospodarsko, kulturno in družbeno življenje. Gospodarska stiska in zaostren politični položaj sta nedvomno pripomogla k izseljevanju slovenskega in hrvaškega prebivalstva v Jugoslavijo. Po uradnih podatkih naj bi sprejela približno 70.000 emigrantov. Veliko Primorcev je novi dom našlo tudi v Ljubljani, ki je bila v tem času eno največjih središč priseljevanja v Jugoslaviji. Članek skuša na podlagi statistične obdelave in analize ljubljanskih popisnih pol iz leta 1928 prikazati strukturo primorske priseljene skupnosti v slovenskem glavnem mestu.

KLJUČNE BESEDE: Julijska krajina, Primorska, Ljubljana, fašizem, migracije, primorski priseljenci, popis prebivalstva, družbena struktura

ABSTRACT

IMMIGRANTS FROM PRIMORSKA IN LJUBLJANA – IN THE LIGHT OF THE 1928 CENSUS

The article discusses migrations from the Friuli-Venezia-Giulia Region to Ljubljana during the inter-war years when Primorska was annexed to Italy as part of the Region Friuli-Venezia Giulia. The Slovenes of the Primorska region were faced with a harsh regime that impacted their political, economic, cultural and social life. The combination of economic distress and a strained political situation undoubtedly contributed to the migration outflow of Slovenes and Croats to Yugoslavia, which according to official data accepted approximately 70,000 emigrants. A great number of natives from Primorska found their new homes in Ljubljana which at the time was one of the biggest immigration centres in Yugoslavia. Supported by statistical processing and analysis of the 1928 Ljubljana census lists, the article aims to show the structure of the Primorska immigrant community in the Slovenian capital.

KEY WORDS: The Friuli-Venezia-Giulia Region, Primorska, Ljubljana, fascism, migrations, immigrants from Primorska, census, social structure

Italija se je po končani prvi svetovni vojni prebila v krog držav zmagovalk. Po sklenitvi premirja med Avstro-Ogrsko in Italijo v Furlaniji se je 3. novembra 1918 v Trstu izkrcala italijanska vojska. S premirjem so zmagovite države antante poblastile Italijo, da v njihovem imenu zasede avstro-ogrsko ozemlje, ki so ji bila leta 1915 obljubljena s tajno Londonsko pogodbo. V svoje meje je vključila večji del t. i. »*terre irredente*« (neosvobojenih dežel), za katerega se je uveljavilo ime Venezia Giulia¹ oziroma po slovensko Julijska krajina. K Italiji je prišla četrtnina celotnega slovenskega naroda, vključno z beneškimi Slovenci. Tako je bilo ozemlje Primorske podrejeno italijanskemu okupacijskemu režimu, ta pa je na zasedenem ozemlju uveljavljal svoj državni sistem in politiko. Politične razmere so bile silno zaostrene, ker so nove oblasti zatirale vsak izraz slovanstva in podpirale italijanske nacionalne zahteve. S temi ukrepi so razpusstile slovenske narodne svete, slovenska narodna politična gibanja ter prepovedale razne prireditve, zborovanja, izpostavljanje slovenskih narodnih simbolov itd. Slovensko in hrvaško prebivalstvo pa so v okviru tega ravnanja najbolj prizadele internacije nekdanjih avstro-ogrskih vojakov in izobražencev. Številni politični delavci in izobraženci so se že v prvih dneh okupacije odločili za odselitev v državo SHS.²

Novo mejo na severnem Jadranu je dokončno potrdila Rapalska pogodba, ki sta jo Kraljevina SHS in Italija podpisali 12. novembra 1920. Za italijansko prebivalstvo je prehod Julijske krajine k Italiji pomenil odrešitev izpod tujega, avstrijskega jarma, za Slovence in Hrvate pa pravo tragedijo, saj so se s priključitvijo začeli številni ukrepi države na škodo narodnih manjšin, ki so predstavljale večino tukajšnjega prebivalstva. Po koncu vojne je v izredno kritičnih gospodarskih in političnih razmerah našla plodna tla še fašistična ideologija. Za zaščito italijanskih interesov je ob vzhodni meji nastal »*obmejni fašizem*« (»*fascismo di frontiera*«), ki se je ponašal s posebnim poslanstvom, bojem zoper slovanstvo in komunizem. Fašistična vlada je kmalu po prevzemu oblasti začela sprejemati raznarodovalne ukrepe in s tem slovensko in hrvaško raznarodovanje v Julijski krajini dvignila z ravni krajevnih ukrepov na raven sistematične, zakonsko podprte državne politike. V tem obdobju je fašistični režim poleg prepovedi rabe slovenskega

jezika v uradih, šolah (Gentilejeva šolska reforma) in pri verouku omejil Slovincem in Hrvatom tudi dostop do javnih služb, prepovedal posamezne društvene prireditve in zborovanja, zaplenil tisk, zaprl oziroma inkorporiral gospodarske zadruge, denarne zavode, posojilnice, hranilnice, knjižnice in narodne domove v italijanske ustanove ter politično preganjal posameznike. Z zakonom je prepovedal vsakršno predstavništvo narodnih manjšin in uporabo jezika v javnosti. Torej, slovenska in hrvaška manjšinska skupnost v Italiji sta prenehali obstajati kot politični in nacionalni subjekt, v vzhodnih obmejnih pokrajinah pa se je začelo vsestransko pospešeno brisanje vsega, kar ni bilo italijansko.³

Izseljevanje Primorcev in Istranov iz Julijske krajine

Spremenjeno politično stanje na Primorskem po prvi svetovni vojni, neitalijanskemu prebivalstvu nenaklonjena nova oblast s svojo raznarodovalno politiko in slabšanje gospodarskih razmer so imeli kot posledico in reakcijo množično izseljevanje slovenskega ter hrvaškega prebivalstva iz Julijske krajine.

Po uradnih ocenah emigrantskih društev v Jugoslaviji je v obdobju med svetovnima vojnama Julijsko krajino zapustilo 100.000 Slovencev in Hrvatov. Od teh jih je večina, okrog 70.000, našla novi dom v državi SHS oziroma Kraljevini Jugoslaviji, kjer so med pomembnejše priseljenke cilje sodila mesta Ljubljana, Maribor, Kranj, Celje, Črnomelj, Beograd, Zagreb itd.⁴ Preostali so se najpogosteje usmerili v Francijo in Belgijo, ZDA in Kanado, največ pa v Južno Ameriko, zlasti Argentino. Po ocenah naj bi v Južni Ameriki (zlasti v Argentini) tik pred drugo svetovno vojno bivalo približno 30.000 Primorcev in njihovih tam rojenih potomcev, 5.000 pa naj bi se jih v dvajsetih in tridesetih letih odselilo v Francijo in Belgijo.⁵ Ves ta čas se je, podobno kot pred prvo svetovno vojno, nadaljevalo tudi izseljevanje v Egipt, večinoma pa so se izseljevale ženske. Primorske izseljenke so se v Aleksandriji in Kairu preživljale kot služkinje pri bogatih družinah, moški pa so delali kot zidarji, vozniki ali uslužbenci pri velikih evropskih bančnih ustanovah. Njihov geo-

¹ To imenovanje je leta 1863 skoval goriški geograf in jezikoslovec Graziadio Isaia Ascoli (Kacin-Wohinz in Pirjevec: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, str. 27).

² Kacin-Wohinz in Pirjevec: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, str. 28–30.

³ Kacin-Wohinz: *Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935*, str. 72.

⁴ Po uradnih policijskih podatkih je na slovenskem ozemlju leta 1931 bivalo 11.800 priseljencev iz Primorske (Purini: *Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu*, str. 23).

⁵ Kacin-Wohinz: *Raznarodovanje primorskih Slovencev – dejavniki za izseljevanje*, str. 30.

grafskega izvor je bil večinoma vezan na Tržaško in Goriško pokrajino.⁶

Nekateri avtorji so objavili nekoliko drugačne ocene o obsegu izseljevanja slovenskega in hrvaškega prebivalstva iz Julijske krajine v »tujino« v primerjavi s podatki emigrantskih društev. Ena od teh je Slava Lipovšek-Rakovec, ki meni, da se je iz Primorske v Argentino preselilo 22.000 slovenskih izseljencev. Ta številka je precej višja od številke, ki so jo podala emigrantska društva v Jugoslaviji. Po njenih ocenah naj bi v Francijo emigriralo 7.000 in v Belgijo 3.000 primorskih izseljencev. Pri tem je potrebno poudariti, da se je večina avtorjev vključno s Čermeljem pri raziskovanju omejila na izseljevanje v Jugoslavijo, Južno Ameriko, Belgijo in Francijo. Manjše število raziskovalcev pa se je posvetilo izseljenskemu toku iz Julijske krajine v Kanado in Brazilijo. Statistike o Slovencih, ki so se v Kanado priselili iz Primorske, ni, saj so jih v statističnih popisih prebivalstva imeli za Italijane. Navsezadnje je treba omeniti, da se je izseljevanje slovenskega in hrvaškega prebivalstva usmerilo tudi v notranjost Italije, kamor so oblasti prisilno izselile državne uslužbenke, večinoma učitelje in železničarje.⁷ Na podlagi navedenih ocen o emigracijah iz Julijske krajine je vidno, da imamo na razpolago različne podatke o številu primorskih izseljencev, ki so iz Primorske emigrirali v posamezne države, to pa dokazuje, da gre po vsej verjetnosti za nepredvidljive družbene kazalce, ki so se skozi različna obdobja spreminjali predvsem zaradi političnih in gospodarskih dejavnikov. Točen obseg izseljevanja Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine ni znan, saj je odgovor na to vprašanje pogojen s pomanjkanjem ustreznih statističnih podatkov.

Te statistike so v Italiji imele že od začetka več pomanjkljivosti. Prvi italijanski popis prebivalstva iz leta 1921 je še prinašal podatek o pogovornem jeziku, vendar so bili izkazi o številu Slovencev in Hrvatov nezanesljivi. Z letom 1931 pa je postala vsakršna identifikacija nemogoča, saj ni bila več predvidena rubrika o pogovornem jeziku, ker so oblasti menile, da na tem območju in v Italiji nasploh bivajo samo Italijani. Prav tako ni bilo v statističnih pregledih preseljevanja opredelitve narodnosti migrantov, to pa pomeni, da tovrstna statistika ni kazala izseljencev po narodnosti in tudi ne

po podrobnejših upravnopolitičnih enotah. To bi omogočalo vsaj približno ločevanje Slovencev in Hrvatov od preostalih italijanskih izseljencev. To pomeni, da so bili neitalijanski izseljenci pri statističnih analizah obravnavani kot italijanska emigracija. Druga pomanjkljivost je povezana s spreminjanjem italijanske izseljenske statistike v teku časa. Pri tem je potrebno poudariti, da italijanska oblast v času fašizma skoraj ni spregovorila o tovrstni emigraciji, čeprav je pripadnike manjšine k izseljevanju celo spodbujala. Po njihovih uradnih, a zaupnih ocenah, naj bi v Jugoslavijo do leta 1934 emigriralo 50.000 izseljencev iz Julijske krajine, med katerimi so bili po vsej verjetnosti vključeni tudi sicer maloštevilni Italijani.⁸

Podoben problem se pojavi v državah priseljevanja, kjer so statistike beležile emigrante po državljanstvu. Slovenci in Hrvatje so bili v tem primeru obravnavani kot italijanski državljani, zato so bili pomešani z drugimi priseljenci iz Italije. Težavam pri iskanju podatkov o tovrstni emigraciji se pridružuje tudi pomanjkanje virov na jugoslovanski strani. Arhivi emigrantskih društev, ki so vsebovali podatke in ocene o beguncih, so bili med drugo svetovno vojno uničeni. Zato je nastal problem pri ugotavljanju obsega in strukture izseljencev, ki so se med vojnami izselili iz Julijske krajine. Število, ki ga navaja jugoslovansko zgodovinarstvo o tovrstnem izseljevanju in je nastalo na podlagi podatkov o beguncih Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, je bilo ocenjeno na okrog 70.000. Ta ocena se je prvič pojavila v glasilu slovenskih izseljencev v Jugoslaviji Istra, kasneje pa so jo prinesle tudi demografske študije. Leta 1936 jo je navedel tudi Lavo Čermelj v svoji knjigi *Life and Death Struggle of a National Minority, the Yugoslavs in Italy*.⁹ Število 70.000 primorskih izseljencev v jugoslovanski državi je postalo »uradna« ocena, saj jo je v glavnem prevzela večina slovenskih zgodovinarjev. Nekateri med njimi so se zavedali njene pomanjkljivosti, nekaterim pa se je zdela prenizka.¹⁰ Večji del strokovnih publikacij sloni na tej oceni (dela Milice Kacin-Wohinz, Lava Čermelja, Alekseja Kalca in preostalih), čeprav se avtorji teh razprav zavedajo, da gre za nepreverjeno številko.

⁶ Purini: Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu (Problematika ugotavljanja števila ne italijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni), str. 26.

⁷ Purini: Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu (Problematika ugotavljanja števila ne italijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni), str. 26–27.

⁸ Prav tam, str. 27–28.

⁹ Kalc: *L'emigrazione slovena e croata dalla venezia giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico*, str. 28–30.

¹⁰ Purini: Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu (Problematika ugotavljanja števila ne italijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni), str. 25–26.

Potek izseljevanja iz Julijske krajine

Izseljevanje iz Julijske krajine je potekalo neprekinjeno dve medvojni desetletji, vendar dosedanje študije opozarjajo, da se je glavnina procesa dogajala v valovih. Prvi izseljenski val je odšel že med italijansko okupacijo Julijske krajine. Prvi izseljenci so bili vojaški begunci in nekdanji avstro-ogrski vojaki, ki jim je po italijanski zasedbi grozila internacija v ujetniška taborišča.¹¹ Skupaj z njimi so se odselili še številni izobraženci, uradniki, javni uslužbenci in delavci, ki niso videli prihodnosti pod novo oblastjo in so se raje odselili v novo državo SHS, saj so v njej prepoznavali novo domovino in pričakovali boljše življenje v njej. Prav tako so si skušali v Jugoslaviji najti zaposlitev številni brezposelni ljudje iz Julijske krajine. Iz Istre so med vojno zaradi lakote preselili na Hrvaško številne otroke. Prvi val izseljevanja se je usmeril predvsem v mesta, kot so Ljubljana, Maribor, Kranj, Celje, Črnomelj itd. Nekaj skupin se je preselilo tudi v južne dele Jugoslavije (npr. Beograd). V Mariboru so ti primorski izseljenci v precejšnji meri nadomestili mariborske Nemce, ki so se po vojni izselili. Prvi val izseljevanja je bil nacionalno-politične narave, spodbujali pa so ga tako ekonomski kot politični vzroki.¹²

Rapalska pogodba in vzpon fašizma v Italiji sta sprožila drugi val izseljevanja iz Julijske krajine. Primorci tega vala so emigrirali večinoma zaradi političnih vzrokov, kasneje so se pridružili še socialni in ekonomski (ukinitve zadrug, posojilnic, hranilnic itd.).¹³ Z raznarodovalnimi zakoni so bili prve žrtve fašizma slovenski in hrvaški učitelji (Gentilejeva reforma) ter javni uslužbenci, ki so ostali brez službe, zato so se številni odselili v »tujino«. Kasneje je fašizem svoj teror usmeril proti delavcem, kmetom, obrtnikom, mornarjem, članom in voditeljem slovenskih društev, rudarjem itd. Ekonomska stiska in moreče politično ozračje sta ustvarila močen migracijski tok, oblast pa ga je načrtno spodbujala s programom »etnične bonifikacije«. V bistvu naj bi šlo za zaseganje slovenske in hrvaške zemlje ter kolonizacijo z naseljevanjem italijanskih družin, ki naj bi potekala po zgledu starega Rima in je predvidevala intenzivno naseljevanje Italijanov ter znižanje števila »drugorodcev« z nasilnim preseljevanjem.¹⁴ Za-

menjavo prebivalstva je močno podpirala tudi država z ekonomskimi in socialnimi ukrepi. S tem so želeli ovirati demografsko širjenje »drugorodcev«, preprečiti izoblikovanje nove plasti izobražencev, podpreti izseljevanje vseh poklicev in na izpraznjena mesta naseliti Italijane, ki so bili sposobni asimilirati okolico. Slovenski in hrvaški kmeti so zaradi omenjenih ukrepov svojo zemljo prodajali po zelo nizki ceni.¹⁵

Tretji val izseljevanja slovenskega in hrvaškega prebivalstva iz Julijske krajine je sprožilo nadaljnje zaostrovanje fašistične raznarodovalne politike v drugi polovici dvajsetih let. Ta emigracija je potekala, ko so fašistične oblasti obračunale z zadnjimi ostanki političnega in kulturnega življenja Primorcev (do leta 1928). Z ukrepi je dokončno ukinilo organizirano slovensko in hrvaško življenje v Julijski krajini. Fašistični režim je neitalijanskemu prebivalstvu nakazoval izhode iz gospodarske stiske in drugih oblik ogroženosti s tem, da mu je ponujal ugodne možnosti za odhod v Južno Ameriko. Najzanimiveje je, da se je to dogajalo proti koncu dvajsetih let, potem ko je režim leta 1927 z novo gospodarsko in demografsko politiko začel močno zavirati izseljevanje. Izjema je bila Julijska krajina, ki je v tem času imela prav nasproten položaj, in sicer veliko povečevanje izseljevanja.¹⁶ V okviru tretjega izseljenskega vala je bilo vse več ilegalnih odhodov v Jugoslavijo, emigrirali so tako mladina kot politični voditelji. Četrty val emigracije je potekal sredi 30. let kot posledica italijanske intervencije v Abesiniji in Španiji. V Jugoslavijo so pribežali številni slovenski in hrvaški vojaški obvezniki, ki so se skušali izogniti mobilizaciji. Te emigrante so v Jugoslaviji poimenovali »Abesinci« in imeli so največ težav pri iskanju možnosti za preživljanje.¹⁷

Navsezadnje je potrebno omeniti še posebno kategorijo emigracije, ki je potekala hkrati z omenjenimi valovi izseljevanja, in sicer izseljevanje študirajoče mladine. Le-ta se je izšolala v Jugoslaviji in se praviloma ni vračala v Italijo, saj tam ni imela veliko možnosti in izbir za zaposlitev, pa tudi, ker so številnim z birokratskimi ukrepi povratek preprečili.¹⁸

funkcionarje ter vojake (Kacin-Wohinz: Raznarodovanje primorskih Slovencev – dejavnik za izseljevanje, str. 24).

¹¹ Kalc: Pregoni, izseljevanja, represalije, str. 33.

¹² Vovko: Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama, str. 88–89.

¹³ Vovko: Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama, str. 88–89.

¹⁴ Z »etnično bonifikacijo« so nameravali očistiti Julijsko krajino pred tujimi vplivi in na to ozemlje naseliti italijanske

¹⁵ Kacin-Wohinz: Raznarodovanje primorskih Slovencev – dejavnik za izseljevanje, str. 24–25.

¹⁶ Kalc: L'emigrazione slovena e croata dalla venezia giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico, str. 23–60.

¹⁷ Vovko: Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama, str. 89.

¹⁸ Kacin-Wohinz: *Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935*, str. 327.

Življenje primorskih emigrantov v Jugoslaviji

Primorci so v jugoslovanski družbeni stvarnosti predstavljali viden in v marsičem svojevrstni element. Za prve slovenske in hrvaške emigrante iz Julijske krajine so bile življenjske razmere in možnosti za zaposlitev v Jugoslaviji dokaj ugodne, saj je manjkalo ljudi za določena delovna mesta, zaradi njihove nacionalne pripadnosti (jugoslovanske) pa so jim bila odprta vrata v državne službe. V dogovoru z jugoslovansko stranjo so iz Julijske krajine vozili celo t. i. izseljenski vlaki, ki so pripeljali izseljence in njihove družine v Ljubljano in naprej proti raznim drugim ciljem.¹⁹ Tako so se v prvem izseljenskem valu v Jugoslavijo priselili predvsem premožnejši sloji, kot so učitelji, odvetniki, sodniki, zdravniki, uradniki in podobni, ki so tukaj našli kar številna delovna mesta v javnih službah in pri zasebnikih. Nekateri emigranti so celo odprli svoja podjetja, pisarne, trgovine, gostilne itd. Te zadeve so zaostrele odnos med domačini in emigranti.²⁰ Sama beseda Primorec je bila velikokrat uporabljena v negativnem pomenu (kot neke vrste žaljivka).

Na splošno so domačini za Primorce uporabljali psovke, kot so »Čiči«, »Lahi« ter »fašisti«, ker so menili, da jim kradejo kruh in delovna mesta. Nekateri domačini so bili celo prepričani, da so emigranti krivi za gospodarsko krizo v Jugoslaviji in da v emigrantskih društvih kujejo zaroto zoper njih. Kljub temu so imeli nekateri emigranti ugledne položaje v oblastnih in upravnih organih (npr. pravnik in ljubljanski župan Fran Vodopivec, pravnik in politik Drago Marušič). Po zaslugi primorskih posameznikov pa sta se razživel tudi slovenska gledališka in glasbena dejavnost (to najbolj velja za Maribor). Številni so se tako dobro vživeli v nove razmere, da se niso več imeli za emigrante in so se hkrati izogibali članstvu v emigrantskih društvih.²¹ Slabše se je godilo nekaterim učiteljem in profesorjem, ki so z veliko težavo prišli do zaposlitve in so se morali seliti iz kraja v kraj. Nekateri so svoje delo opravljali v »slovenski Sibiriji«, to je v Prekmurju. Tu pa tudi na jugu države, v Makedoniji in na Kosovu, so na vladno pobudo nastale tudi primorske kmečke kolonije.²²

V nasprotju s prvimi priseljenci se je vsak naslednji val ljudi v Jugoslaviji srečal s številnimi problemi in težavami pri zaposlitvi ter naselitvi nasploh. Življenjske razmere so zaradi gospodarske krize postajale vse težavnejše, zato so številni emigranti živeli v revščini in bedi ter so se v iskanju zaslužka nenehno selili. Nerazumevanju jugoslovanskih oblastnih organov, ki beguncem niso kaj dosti pomagali, se je pridružilo še odklonilno stališče velikega dela domačega prebivalstva, ki je v primorskih emigrantih videlo poceni delovno silo in nevarnega tekmeca v boju za pičli kruh med gospodarsko krizo. Primorci so ne glede na vse to vsekakor tudi sami občutili »drugačnost« in so se v številnih primerih s težavo prilagajali novemu življenjskemu okolju. Tako so priskočila na pomoč številna emigrantska društva ter ponudila finančna sredstva in začasna zatočišča.²³

Potrebno je omeniti, da se domača društva niso zavzemala za reševanje emigrantskih problemov, zato so se izseljenci organizirali v svojih društvih, ki so zagotavljala samopomoč in pomoč zaslužnjem bratom. V pomembnih zbirnih centrih (npr. Ljubljana, Maribor) so emigrantska društva organizirala menze in prenočišča, posredovala pri oblasteh za podpore in iskala izhode za lajšanje socialnih problemov.²⁴ Poleg tega so bila društva tudi nekakšna zbirališča, kjer so emigranti dobili napotke in podporo za ureditev svojega položaja. Član emigrantskih društev je lahko postal vsak emigrant, ne glede na svojo politično in versko pripadnost.²⁵ Najpomembnejše emigrantske organizacije so bile Pisarna za zasedeno ozemlje, Jugoslovanska matica, Organizacija jugoslovanskih emigrantov – ORJEM in Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, v katero je bilo po letu 1931 včlanjenih večina emigrantskih društev.²⁶ Na podlagi tega lahko domnevamo, da so tovrstna emigrantska društva in organizacije odigrale eno izmed ključnih vlog pri privajanju primorskih emigrantov na novo življenje v Jugoslaviji kot tudi pri njihovem kulturnem in zlasti političnem delovanju.

¹⁹ Kalc: *Poti in usode – selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*, str. 42.

²⁰ Vovko: Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933, str. 450.

²¹ Kacin-Wohinz: *Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935*, str. 328–329.

²² Kalc: *Poti in usode – selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*, str. 44–61.

²³ Vovko: Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933, str. 450–451.

²⁴ Kalc: *Poti in usode – selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*, str. 51.

²⁵ Čermelj: *Med prvimi in drugim tržaškim procesom*, str. 44.

²⁶ Vovko: Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933, str. 451.

Popis prebivalstva iz leta 1928 – predstavitev vira

Kot že rečeno, so gospodarska stiska in zaostrene politične razmere med svetovnimi vojnami pripomogle k izseljevanju slovenskega in hrvaškega prebivalstva iz Julijske krajine v Jugoslavijo, pri tem pa je med pomembnejše cilje sodila tudi Ljubljana. Ta je bila kot slovensko glavno mesto in upravno-politično središče sicer drugo po številu sprejetih izseljencev iz Julijske krajine za Mariborom, kjer so primorski priseljenci predstavljali občutno večji delež prebivalstva.²⁷ Prav zato in zaradi vidne vloge, ki so jo odigrali na mariborskem družbenem, kulturnem in tudi političnem prizorišču, so mariborski Primorci pritegnili določeno pozornost in bili deležni tudi namenskega preučevanja. Veliko manj zanimanja pa je vzbudila kljub številčnemu obsegu in pomenu, navzočnost priseljencev iz Julijske krajine v Ljubljani, tako da je o njej manj napisanega in sploh zelo malo znanega ter raziskanega. Eden pomembnih virov za preučevanje značilnosti tovrstnega priseljskega procesa, zlasti pa strukture primorske priseljene skupnosti v slovenskem glavnem mestu, je popis prebivalstva iz leta 1928, a je lokalne narave in omejen samo na mesto Ljubljana.

Popis prebivalstva Ljubljane je mestni magistrat izvedel 31. januarja 1928. Popisno pragradivo, tako imenovane družinske popisne pole, obsega štiri-deset map, zadnji dve pa vsebujeta skupne preglede po posameznih ulicah. Popisne pole so razvrščene po abecednem vrstnem redu ljubljanskih ulic in znotraj tega sistema po zaporednih hišnih številkah. Gradivo hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, v fondu s signaturo SI ZAL LJU 504 in naslovom Popis prebivalstva 1928. Na voljo je tudi na mikrofilmu, in sicer na 28 kolutih s signaturo SI ZAL LJU 504 in naslovom Mesto Ljubljana, statistični popisi.

Popis je nastal zunaj konteksta redne vsedr-žavne statistike prebivalcev iz lokalnih potreb in v režiji krajevnih upravnih oblasti. Glavni razlog je bil vzpostavitev natančnejše evidence prebivalstva Ljubljane za upravne in policijske namene. Ta je v letih postala zelo pomanjkljiva zaradi težav pri sprotnem spremljanju sprememb. Prebivalci Ljubljane se namreč ob priseljevanju in odseljevanju

niso redno prijavljali oziroma odjavljali pri ljubljanskem magistratu. Prav tako mu niso sporočali sprememb osebnih podatkov, domovinskih pravic, porok itd. Tako je mestni ljubljanski magistrat izgubil pregled nad prebivalstvom in razmerami v Ljubljani. Zato so sprejeli odločitev, da bo v sodelovanju s policijsko upravo ponovno izveden popis prebivalstva mestne občine Ljubljana in njene predmestja.²⁸

Mestni magistrat je popis izkoristil, da je evidenci prebivalstva pridružil še popis stanovanj in poslovnih prostorov v Ljubljani. Razlogi za to so bili povezani s stanovanjsko krizo in bednimi stanovanjskimi razmerami v tistem času v določenih mestnih delih. S popisom je želel ugotoviti vzroke in posledice takih razmer, da bi nato odločal o ukrepih za reševanje stanovanjskega problema. Magistratu je na pomoč priskočila ljubljanska policija, saj je tudi sama potrebovala natančnejšo evidenco prebivalstva. Tako je ves popisovalni proces strogo nadzorovala policijska direkcija in magistrat je temu pripisoval pomembno vrednost, saj je pričakoval, da bodo ljudje na ta način jemali popisovanje zelo resno in ne bodo navajali napačnih ali celo lažnih podatkov. Nepravilnosti in prekrški so bili namreč kaznovani z denarno ali celo zaporno kaznijo. 31. januarja 1928 je bil popis stanovanj izveden s pomočjo »hišnih pol«, popis prebivalstva pa s pomočjo »izkazov stanovalcev«.²⁹

Z organizacijsko-izvedbenega vidika je popis potekal po že utečenem sistemu, ki se je uveljavil v času oziroma na območjih, kjer je bila stopnja pismenosti dokaj visoka, če že ne skoraj popolna, in je k nalogi pritegnil samo prebivalstvo. Vsak hišni lastnik oziroma njegov namestnik je prejel za vsako hišo po eno »hišno polo« in za vsakega stanovanjskega najemnika po en »izkaz stanovalcev«. »Hišne pole« so izpolnjevali hišni lastniki, »izkaze stanovalcev« pa najemniki stanovanj oziroma družinski poglavarji. Po končanem izpolnjevanju so se morali najemniki pod polo podpisati in jo vrniti hišnim lastnikom. Le-ti so vse »izkaze stanovalcev« in »hišne pole« izročili mestnemu magistratu, in sicer najkasneje 3 dni po prejetju omenjenih dokumentov. Če niso upoštevali navodil za izpolnjevanje in roka za oddajo, jih je mestni magistrat kaznoval z zaporom do 14 dni ali pa z denarno kaznijo do 1000 dinarjev. Skratka, vsi dokumenti (»hišne pole« in »izkazi stanovalcev«) so morali biti izročeni popisovalnemu uradu najkasneje do 25. februarja 1928.

²⁷ Ob popisu prebivalstva leta 1931 je mesto Maribor imelo 33.131 prebivalcev (Rudolf: *Splošni pregled Dravske banovine – glavni statistični podatki*, str. 91). Od tega je bilo 4.000 primorskih priseljencev (Kalc: *L'emigrazione slovena e croata dalla venezia giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico*, str. 34).

²⁸ SI ZAL LJU 504, Mesto Ljubljana, statistični popisi – navodila, t. e. 302.

²⁹ Prav tam.

Številka pole: 1

Mesto Ljubljana

Cesta, ulica, trg: La Florijana ul. št. 39

Podprtiličje: _____

Pritličje: 1 balkon

Nadstropje: 1 soba 1 balkon

Podstrešje: _____

Klet: _____

Vagon: _____

Baraka: _____

Šupa: _____

Lopa: _____

Hlev: _____

Izkaz stanovalcev

po stanju dne 31. januarja 1928.

Navodilo:

Vpisuje se kakor sledi: 1.) družinski glavar, njegova soproga, otroci, vltovši tudi začasno odsotni – navesti pa je kraj njihovega bivanja – izvzemi poročene, ki ne živijo s svojimi roditelji; 2.) sestanojeli sorodniki; 3.) odgojitelji; 4.) služabništvo; 5.) delavci, pomočniki in vajenci, ako bivajo v istem stanovanju; 6.) podnajemniki.

Vsako osebo naj se vpiše v posebno vrsto.

V razpredelku „poklic“ je točno označiti, če izvršuje oseba obrt samostojno ali ne, n. pr. krojaški mojster, krojaški pomočnik, krojaški vajenec.

Posestniki, ki stanujejo v tujih hišah, morajo navesti pri poklicu, kje imajo svoje hiše.

Mestni magistrat ljubljanski.

Izpolnite v 3 dneh

po stanju dne 31. januarja 1928.

Pišite razločno s črnilom.

Tok. številka	Rodbinsko in krstno ime	Rodbinsko in krstno ime staršev	Razmerje k stanovaljskemu predstojniku, n. pr.: žena, sin, hči, možik, mati, dekla itd., podnajemnik	Poklic z navedbo delodajalca	Rojstva		Domovinska občina z navedbo številke in datuma domovinskega lista ali posestne knjžice	V mestu Ljubljani		Stan		Od kdaj stanuje v Ljubljani?	Opomba
					leto, mesec, dan	kraj in srez (okraj)		priložen	odstoten	stanakti	poročeni		
1.	Gabrijelčič Franc	Stefan, Jozefa Gabrijelčič	vel	tovarniški orodnik	1873 23. maja	Štajersko near Gorica	Gorica	1		/		februar 1922	Gorica
2.	Jakin Justina	Jakov, Katarina Jakin	žena	razseljenec	1867 4. dec.	Štajersko near Gorica	"	1		/		1922	"
3.	Gabrijelčič Brančička	Franc, Justina Gabrijelčič	hči	pisarniška pomočnica pri Tolmancu	1911. 11. jul.	Štajersko near Gorica	"	1		/		1920	"
4.	Gabrijelčič Franc	"	sin	dirjač 2. dec. gim.	1913 2. jun.	Štajersko near Gorica	"	1		/		februar 1922	"
5.	Gabrijelčič Stanislav	"	sin	4. Dec. 4. mlc.	1920 1. jul.	Gorica	"	1		/		februar 1922	"

OBRTNI

Primer popisne pole iz leta 1928 – prva stran (SI ZAL LJU 504, t. e. 302).

Popisovalni urad, ki je služboval na magistratu, je na podlagi omenjenih dokumentov sestavil statistiko stanovanj, statistiko poslovnih prostorov in opravil štetje prebivalcev mesta. Prav za to je urad zaposlil tri uradnike. Podatke so obdelovali vsak dan zunaj uradnih ur, in sicer od 15. do 18. ure. Uradniki so okoli 70.000 popisnic pregledali ter obdelali verjetno v štirih do petih tednih.³⁰

Vsebina in struktura popisnic

Pole za popis prebivalstva so se uradno imenovale »izkazji stanovalcev«. Sama struktura oziroma zgradba popisne pole je bila preprosta. Pola je bila sestavljena iz enega ali dveh listov, odvisno pač od števila stanovalcev stanovanj. Prva stran je bila razdeljena na štiri dele. V zgornjem delu je bil na sredini z velikimi in poudarjenimi črkami natisnjen naslov »Izkaz stanovalcev po stanju dne 31. januarja 1928«. Pod njim so bila kratka navodila za izpolnjevanje popisne pole. V zgornjem desnem kotu pa je lepo vidno, da je bil glavni pobudnik popisa mestni ljubljanski magistrat. Na istem delu

je opozorilo, da je rok za izpolnitev popisne pole trajal tri dni. Pod njim pa je navodilo, ki je izpolnjevalce popisnih pol opozarjalo na čitljivost in razločnost pisave. V zgornjem levem kotu pole so morali izpolnjevalci vpisati natančen naslov (ulico, cesto, trg) in hišno številko; hkrati so morali med navedeno klasifikacijo izbrati ter označiti kategorijo bivališča. Te so bile: podprtiličje, pritličje, nadstropje, podstrešje, klet, vagon, baraka, šupa, lopa in hlev.

Spodnja stran pole obsega razpredelnico za popisovanje prebivalcev s trinajstimi rubrikami, razporejenimi po stolpcih. Popisovanje, se pravi razvrščanje posameznikov v popisni obrazec, je potekalo po natančnem vrstnem redu. Izpolnjevalci, se pravi najemniki stanovanj, so v prvo popisno vrstico vpisali svoje podatke, v drugo pa podatke svojega zakonskega partnerja oziroma partnerice. Prvi dve mesti na seznamu sta bili namenjeni družinskemu poglavarju in njegovi soprogi. Če je bila žena vdova, je prevzela mesto poglavarja in je bila zapisana na prvem mestu. V večini primerov je mesto poglavarja oziroma najemnika stanovanja pripadalo moškim osebam.

³⁰ Prav tam.

Nato so po vrstnem redu sledili podatki otrok, in sicer od najstarejšega do najmlajšega. Prav tako so morali družinski poglavarji vpisati tudi vse svoje otroke, ki so bili začasno odsotni (dijake, vojake itd.) ter navesti kraj njihovega bivanja dne 31. januarja 1928. Iz popisa so bili izvzeti poročeni otroci, ki niso živeli s svojimi roditelji, in vojaštvo po vojašnicah. Potem so bili na vrsti sostanovalci – sorodniki (tete, strici, vnuki, sestrične itd.) in hišni posli (dekle, kuharice itd.); nazadnje so prišli na vrsto še podnajemniki (delavci, pomočniki, vajenci itd.), ki so bivali v stanovanju družinskega poglavarja. Podnajemniki oziroma družinski poglavarji so v imenu vsakega posameznega stanovalca morali navesti njihove osebne podatke. Ti podatki so bili: zaporedna številka osebe, ime in priimek stanovalca ter njegovih staršev, sorodstveno ali drugačno razmerje z družinskim poglavarjem (družinski poglavar, žena, sin, hči, dekla, podnajemnik itd.), poklic (tudi navedba delodajalca), datum (leto, mesec, dan) in kraj rojstva, domovinska občina (številka in datum domovinskega lista ali zaposlitvene knjižice), navzoč/odsoten, stan (samski, poročen, vdovec, ločen), veroizpoved in leto naselitve. Zadnji stolpec je bil namenjen opombam.

Na hrbtni strani pole je bila popisna razpredelnica z rubrikami, pod njo pa prostor za podpis družinskega poglavarja oziroma njegovega najemnika in prostor za vpis kraja in datuma izpolnitve. Na prvi strani popisne pole je bil znotraj razpredelnice prostor za vpis petih stanovalcev posameznega stanovanja, na hrbtni strani pa za sedem (skupno torej 12). Če so bile družine oziroma stanovanjska jedra številčnejša, so osebe vpisovali v dodaten popisni list.

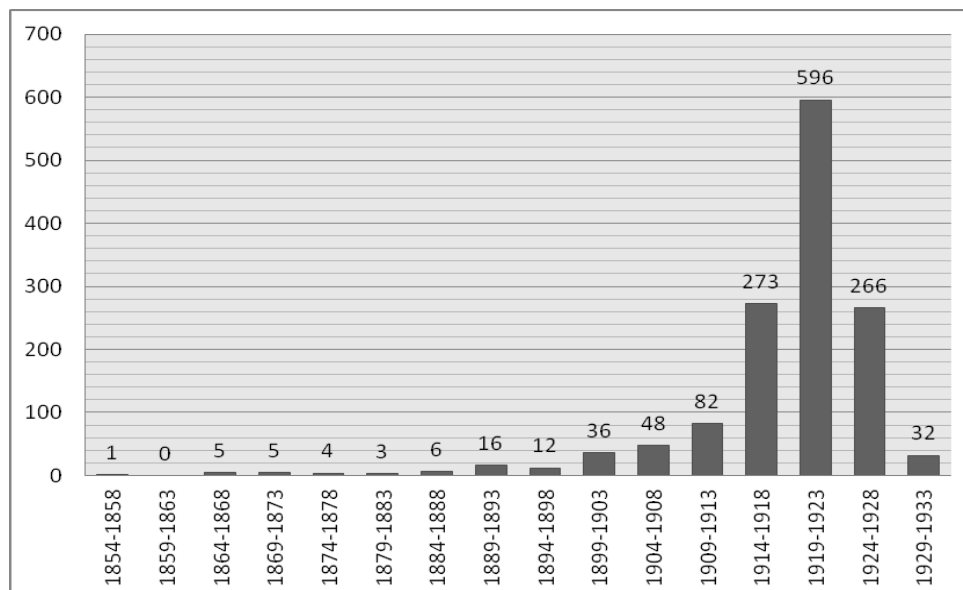
Demografska in družbeno-gospodarska slika primorske skupnosti v Ljubljani

Ljubljana je bila v obravnavanem času prevelika in njeno prebivalstvo preštevilno, da bi lahko v raziskavo vključili celotno skupnost, izvirajočo iz primorskega prostora. Zato smo upoštevali populacijo s prvih 800 popisnic. Te popisnice se nanašajo na posamezne ulice, ceste oziroma trge Ljubljane, katerih imena so se začenjale s črkami od A do F (npr. A-cesta, Apihova cesta, Aškerčeva ulica, Bleiweisova cesta, Borštnikov trg, Borutova ulica, Cegnarjeva ulica, Celjska ulica, Cesta 108, Cesta na Loko, Čopova ulica, Črna vas, Dalmatinova ulica, Dolenjska cesta, Dunajska cesta, F-cesta, Florjanska ulica in Frančiškanska ulica). Ravno tako so med prebivalci teh ulic upoštevani samo tisti, ki so bili rojeni v krajih, ki so z novo razmejitvijo pripadali kraljevini

Italiji, skupno 1.403 osebe ali 41,8 odstotkov od 3.358 oseb, navedenih v popisnicah. Niso pa upoštevani priseljenci na območje Julijske krajine, ki so ga zaradi enakih razlogov zapustili in se skrivajo med preostalimi 58,2% (1.955) osebami v popisnicah. Števila le-teh emigrantov ne poznamo, ker vir ne vključuje elementov za sistematično razpoznavanje (na primer kraja prejšnjih bivališč). Iz nekaterih predpostavk, na primer dokaj verjetne hipoteze, da so v družinah, v katerih je bil en ali več pripadnikov potomstva, rojenih v Julijski krajini, njihovi starši in najbrž še drugi člani pa priseljenci na ozemlju Julijske krajine, je mogoče sklepati, da je bil delež emigrantov/povratnikov med popisanimi, ki so izostali iz raziskave, zelo velik. Potrebno je tudi omeniti, da so v raziskavi upoštevani vsi slovenski in hrvaški emigranti iz Julijske krajine, ki so se v Ljubljano naselili pred prvo svetovno vojno, med njo in po njej.

Popis prebivalstva je pokazal, da je 31. januarja 1928 v Ljubljani živelo 58.471 prebivalcev. Na podlagi obdelave popisnih podatkov, ki jo je predstavil Vladimir Leban v geografskem vestniku XVIII (1946), sklepamo, da je bilo od tega 29.115 (49,8%) rojenih v Ljubljani, 25.389 (43,3%) na slovenskem etničnem ozemlju vključno z Julijsko krajino, 1.080 (1,8%) na preostalih območjih Jugoslavije, 552 (0,9%) v Istri, 2.335 (3,9%) pa v tujih državah. Priseljениh prebivalcev je bilo torej skupno 29.356 ali 52,2 odstotka, to pa je značilno za razmeroma veliko mesto v razvoju, ki je kot deželna prestolnica združevalo poleg gospodarskih, politično-upravne in druge funkcije, to pa je pospeševalo priliv prebivalstva. Leban sicer opozarja, da je bilo slovensko glavno mesto razmeroma malo privlačno v primerjavi z nekaterimi drugimi jugoslovanskimi mesti, na primer z Zagrebom, kjer je bilo doseljevanje zaradi večjega gospodarskega pomena in hitrejšega razvoja precej močnejše. Ob državnem popisu leta 1931 je tako zagrebško prebivalstvo sestavljalo samo 25,3 odstotka rojenih Zagrebčanov, tri četrtine je bilo torej priseljencev in skoraj petina jih je bila z območij zunaj Savske banovine, se pravi s celotnega preostalega jugoslovanskega ozemlja.³¹ Večina priseljencev v Ljubljani pa je bila zlasti iz krajev na Slovenskem in to jasno opredeljuje omejeno privlačnost Ljubljane v tistem času in potrjuje njeno vlogo regionalnega središča. Navzočnost prebivalcev iz jugoslovanskega prostora je bila vsekakor vezana na pripadnost na novo nastali državni tvorbi, tistih iz Italije pa večinoma na opisano zgodovinsko dogajanje na zahodnem delu slovenskega poselitvenega prostora.

³¹ Leban: Doseljevanje v Ljubljano, str. 26–62.

Število priseljencev po obdobju naselitve v Ljubljani – po petletnih obdobjih (SI ZAL LJU 504, t. e. 302).

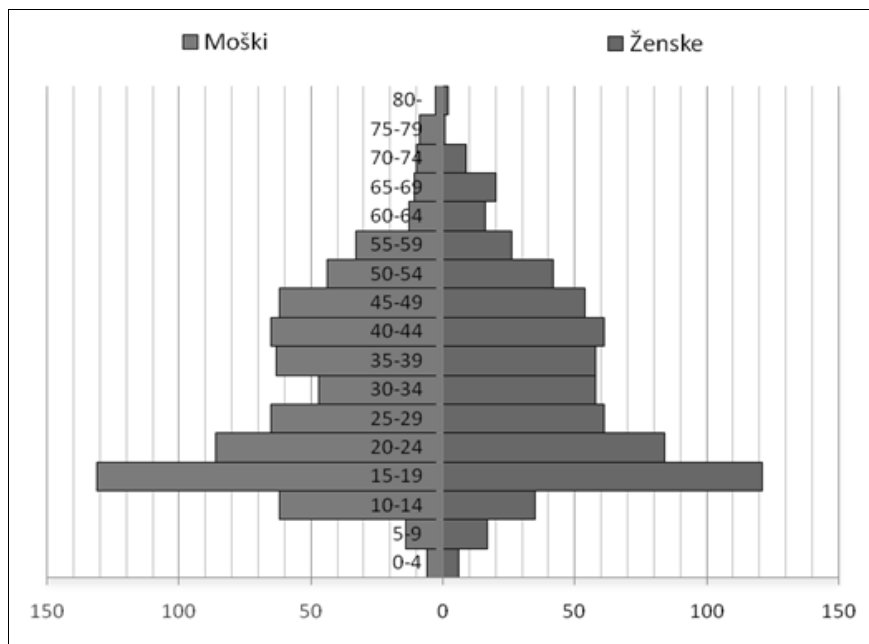
Kot že rečeno, članek ne obravnava celotne emigracije iz Julijske krajine, ki je ob popisu živela v slovenskem glavnem mestu, temveč samo del omenjene skupnosti, natančneje 1.403 popisane. Iz analize te skupnosti je vidno, da je bila prva svetovna vojna velika prelomnica v selitvenem gibanju med primorskim prostorom in slovensko prestolnico. V predvojnem obdobju se je v Ljubljano naselilo 166 ali 11,9 odstotka oseb, v vojnih letih pa kar 273 ali 19,4 odstotka popisanih. Večina priseljencev (862 ali 61,5 odstotka) se je vsekakor v prestolnico naselila v povojnem obdobju, ko sta bila dva naselitvena vala. Prvi je bil takoj po italijanski okupaciji Julijske krajine in se je nadaljeval vse do leta 1924, drugi val naselitve pa je potekal s stopnjevanjem raznarodovalnega pritiska in fašističnega pritiska na narodno manjšino v drugi polovici desetletja.

Pomembno spremembo v priseljenjski proces je prinesel že izbruh vojne, natančneje vstop Italije v konflikt, ki je povzročil umik velikega števila prebivalstva, zlasti z območij ob fronti. Strukturni podatki so pokazali, da je tako v vojnem času kot v povojni fazi priseljevanje zajelo vse plasti prebivalstva, to pa je sicer značilno za prelomna, še posebno nasilna dogajanja. Zaradi njih postanejo selitveni procesi manj selektivni. To med drugim kaže struktura družin priseljenih v Ljubljano, iz katere je vidno, da je bilo izseljevanje iz Julijske krajine zelo družinske narave in je vključevalo celotne družinske skupnosti ter generacije.

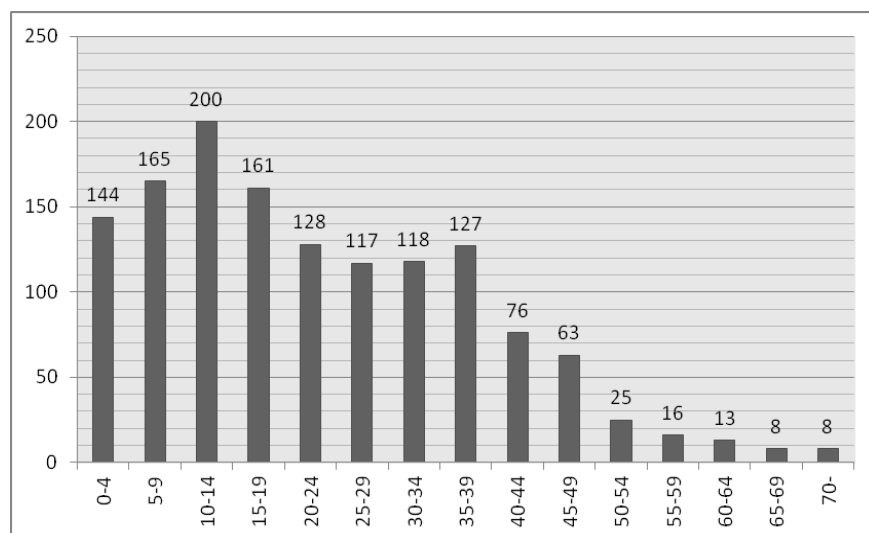
Podatki o strukturi po spolu se prav tako skladajo s tovrstno selitveno tipologijo, saj je bilo raz-

merje med moškim in ženskim spolom dokaj enakovredno, in sicer z 51,8 odstotki so prevladovali moški emigranti. Sestav je bil odvisen od vzrokov oziroma razlogov izseljevanja, usmerjenosti, poklicev, delovnega trga v krajih priseljevanja in drugih dejavnikov. Ta primer skupnosti je po tej plati partikularen, saj je bila velika večina priselitev v Ljubljano povezana z radikalnimi političnimi spremembami, ki so nastale ob izbruhu vojne in po njej. Skorajda enakovredna zastopanost spolov je vezana predvsem na poudarjeno družinsko naravo izseljevanja, saj je vključevalo v večji meri tudi najmlajše generacije, druge vrste migracij pa so večinoma bolj selektivne glede na spol. Majhen presežek moških (le za približno 4 odstotke) je vsekakor povezan s specifičnimi okoliščinami in razmerami, ki so podžigale izseljenstvo v Julijski krajini, in tistimi, ki so pritegovale priseljence v Ljubljano.

Starostni razpon primorskih priseljencev je bil dokaj širok, saj je obsegal od najmlajših do najstarejših generacij. Velik delež oseb (okrog 70%) je bil vsekakor starih od 15 do 55 let, skoraj polovica popisanih pa je bila mlajša od 30 let. Pri tem so posebno izstopale generacije, stare od 15 do 24 let (te so bile s 30% najštevilnejše), starosti do 10. leta pa so bile le skromno zastopane. Grafična upodobitev starostne piramide kaže torej, da je bilo na dan popisa v obravnavani priseljeni skupnosti majhno število najmlajšega in starega prebivalstva. Tako se stolpčki na grafikonu pri 15 letih močno širijo, nato od 50. in še bolj od 60. let dalje pa vidno krčijo. Tanjšanje piramide v starejših starostnih razredih je seveda povezano z odmiranjem prebivalstva.

Starostna piramida primorskih priseljenecv v Ljubljani (SI ZAL LJU 504, t. e. 302).

Starostna struktura primorskih priseljenecv ob naselitvi v Ljubljano (SI ZAL LJU 504, t. e. 302).

K razumevanju te plati pripomorejo podatki o starosti primorskih priseljenecv ob naselitvi v Ljubljano, saj prikazujejo bistveno drugačno sliko. Iz grafikona je vidno, da je bil starostni razpon priseljevanja dokaj širok, to pa pomeni, da je proces zajel številne generacije prebivalstva, od najmlajših, vse tja do petdesetletnikov in starejših. Večina priseljenecv (65,8%) pa je bila mlajših od trideset let, skoraj polovica (48,4%) mlajših od dvajset let in kar 22,5% starih do 10 let. Tolikšen delež najmlajših je povezan z močnim zastopstvom celotnih družin. Primerjava sestave glede na starost ob priselitvi s strukturo ob popisu pa opozarja, da je bila teža družinskega

tipa selitve v posameznih fazah procesa različna. V predvojnem obdobju je šlo v večji meri za navzočnost mlajših družin, med vojno in po njej pa za starejše družine in tudi vse bolj za posameznike. Tudi ta značilnost je tesno povezana z različnimi vzroki oziroma razlogi za izseljevanje v predvojnem oziroma medvojnem in povojnem obdobju, ko sta vojna ter politično dogajanje številnim družinam in posameznikom spremenila življenjske načrte.

Iz razporeditve primorskih priseljenecv glede na stan izhaja, da je bilo med njimi 53,7 odstotka samskih, 39,7 odstotka poročenih, 5,7 odstotka ovdovelih in 0,9 odstotka ločenih oseb. Med samskimi so s

53,7 odstotki prevladovali moški; teh je bilo skoraj enak odstotek tudi med poročenimi. Največji delež samskih oseb je bil v starostnem razredu od 15 do 19 let, ki je bil sploh najštevilčnejši med vsemi. V naslednjih starostnih razredih (od 20 let naprej) so se odstotki poročenih oseb postopoma povečevali, odstotki samskih pa zmanjševali. Samski stan je bil tako pri moški kot ženski populaciji navzoč vse do najvišjih starosti, vendar ga je bilo med obema spoloma že po tridesetem letu starosti vse manj, med prebivalci po štiridesetem letu pa je bil že zelo redek. Velika večina priseljencev od tridesetega leta dalje je bila poročenih, samskih pa je ostalo le še 15 odstotkov. Lahko torej trdimo, da je bila med priseljenci visoka stopnja poročenih, to pa je v skladu z že večkrat omenjeno poudarjeno družinsko naravo priseljevanja. Upoštevati gre, da je bil samski stan pri osebah višje starosti po vsej verjetnosti vsaj delno tudi posledica napačnega izpolnjevanja popisnih pol, če so ovdovele osebe označile napačen stan.

Poudarjene razlike med spoloma se kažejo pri ovdovelih osebah, saj je število žensk znatno presegalo število moških. Vdove so predstavljale 9,6 odstotkov ženskega prebivalstva, vdovci pa komaj 2,1 odstotek vseh moških emigrantov v Ljubljani. Število ovdovelih se je pri moških priseljencah povečalo v starosti od štiridesetih let navzgor, pri priseljenkah pa je bila prva vdova zabeležena že pri tridesetih letih. Pri ženski populaciji je bilo največ vdov v starostnem razredu od 65 do 69 let, pri moški populaciji pa ni opaziti velikih odstopanj v porazdeljenosti. Vzroke za razliko med spoloma lahko zanesljivo pripišemo daljši povprečni življenjski dobi žensk oziroma zgodnejši umrljivosti moških. Vprašanje je tudi, ali in koliko je vplivala na razliko med številom ovdovelih tudi večja težnja vdovcev po ponovnem poročanju. Večina vdov v Ljubljani je živela s svojimi otroki ali drugimi sorodniki ter opravljala delo gospodinjin in zasebnic. Več kot 43% ovdovelih žensk se je v slovensko

prestonico naselilo pred prvo svetovno vojno, preostali del pa v povojnem obdobju. Tudi 40 odstotkov vdovcev, ki so v Ljubljani živeli s svojimi otroki ter so bili zaposleni v poštnem, železarskem ali obrtniškem sektorju, se je priselilo že v predvojnem času. Pri njih je izstopala oseba, ki je v prestolnici odigrala eno od pomembnih vlog v politiki in odvetništvu, to je bil Drago Marušič, poznejši ban Dravske banovine.

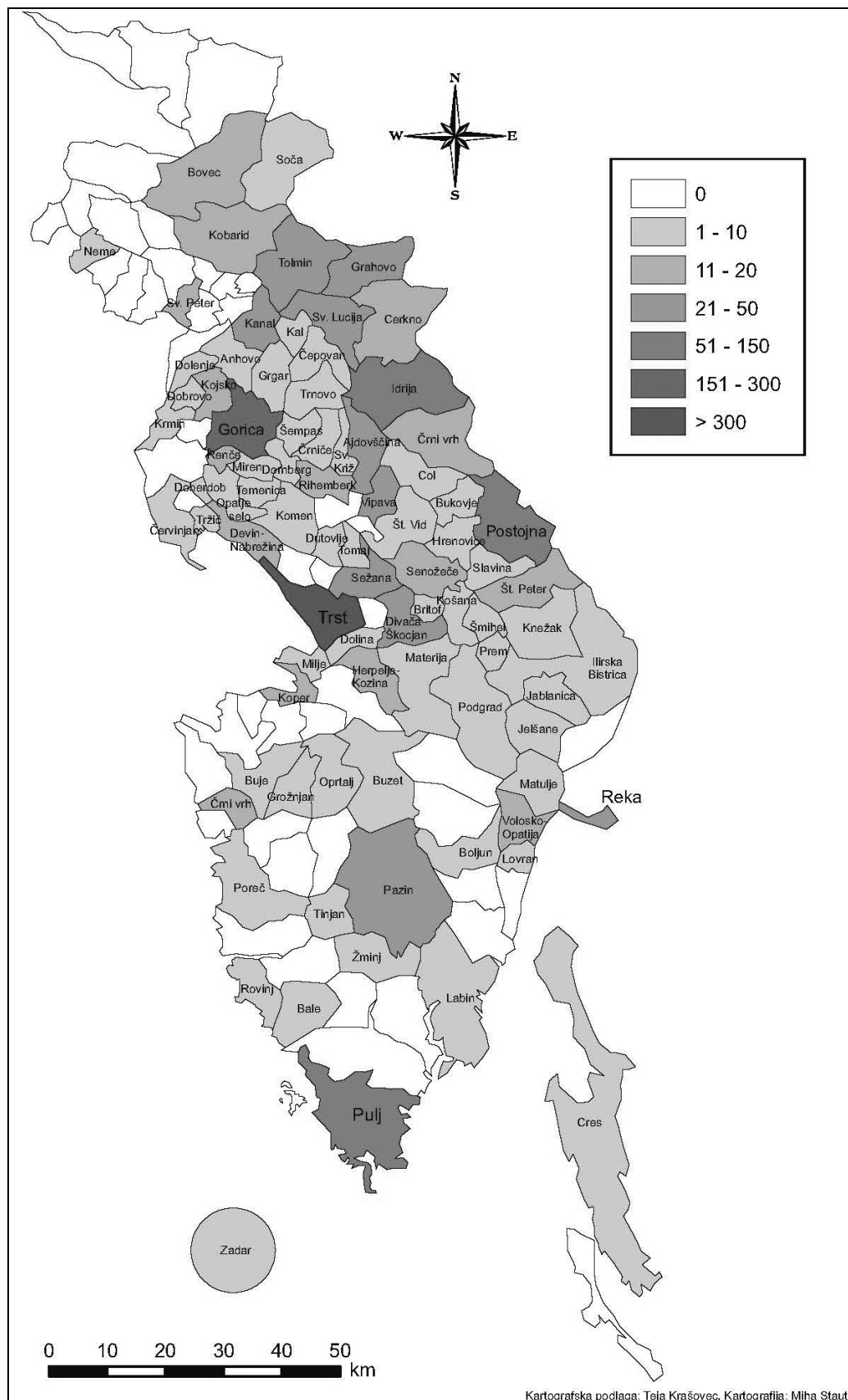
Struktura glede na vero kaže, da je bilo med primorskimi priseljenci v Ljubljani kar 99,4 odstotkov oseb rimsko-katoliške vere. Manj kot odstotek ljudi pa je pripadal pravoslavni in evangeličanski veroizpovedi. Na podlagi priimkov (npr. Presl, Jovanović, Canellopulo, Runko) lahko sklepamo o izvoru njihovih prednikov, ta pa generacijsko ni bil vezan na primorske kraje, temveč na grške in južno jugoslovanske pokrajine. Vendar so bile te verske skupnosti v Trstu, Gorici in tudi Opatiji ter Pulju že stoletja. Ti podatki nam kažejo, da je bila struktura primorske skupnosti v Ljubljani glede na vero homogena, z redkimi izjemami, ki so odraz večverske in večetnične narave mestnih okolij, zastopanih med izvornimi kraji priseljenjskih tokov.

Primorski priseljenci v Ljubljani so sestavljali po krajevem izvoru raznolik in večplasten mozaik prebivalcev. Po pričakovanju je bilo največ popisanih rojenih v Goriški (43,5 odstotkov), Tržaški (40,8 odstotkov) in Puljski (9,9 odstotkov) pokrajini, izstopala pa so predvsem gospodarska, kulturna in družbena središča, kot so bila Trst, Gorica, Postojna, Idrija in Pulj. Te občine so med obema vojnoma doživljale močan fašistični pritisk, zato so slovenski prestolnici prispevale več kot polovico vseh priseljencev. Preostali delež so sestavljali priseljenci, ki so prihajali bolj razpršeno s širšega območja dežele, nekateri pa tudi iz Videmske (0,1 odstotek) in Zadarske (0,1 odstotek) pokrajine, kjer so vidno vlogo odigrali manjši kraji in povsem ruralna območja.

Pokazalo pa se je, da se je priliv iz posameznih pokrajin in določenih območij znotraj le-teh razlikoval v posameznih časovnih fazah, to pa je mogoče razumeti v luči dogajanj in dejavnikov, ki so spodbujali selitev. Večina priseljencev, ki je v Ljubljano prispela pred prvo svetovno vojno, je izvirala zlasti iz Tržaške (51,8%) in Goriške pokrajine (42,2%), manj pa je bilo priseljencev iz Puljske pokrajine. Med prvo svetovno vojno se je v izvorni strukturi pokazala pomembna sprememba, saj je bila po številu priseljencev pred preostalimi močno v ospredju Goriška pokrajina (60,3%). To je treba

Stan	Spol				Skupno	Odstotki
	Moški	%	Ženski	%		
Samski	405	53,7	349	46,3	754	53,7
Poročen	298	53,5	259	46,5	557	39,7
Ovdovel	15	18,8	65	81,2	80	5,7
Ločen	9	75,0	3	25,0	12	0,9
Skupno	727	51,8	676	48,2	1403	100

Primorski priseljenci po spolu in stanu v Ljubljani (SI ZAL LJU 504, t. e. 302).

Zemljevid upoštevane izvorne območja glede na število izseljencev po občinah (SI ZAL LJU 504, t. e. 302).

nedvomno pripisati vojnemu dogajanju, saj je obsoško območje spremenilo v eno samo veliko bojišče. Nova sprememba se je pokazala nato v povojnem obdobju, saj je bilo število priseljencev zopet enakomerno porazdeljeno med Goriško in Tržaško pokrajino.

Pokrajina	Predvojni		Medvojni		Povojni	
	Št.	%	Št.	%	Št.	%
Goriška	84	42,2	158	60,3	361	42,8
Tržaška	103	51,8	84	32,1	379	45,0
Puljska	12	6,0	20	7,6	103	12,2
Skupno	199	100	262	100	843	100

Izvor predvojnih, medvojnih in povojnih priseljencev po pokrajinah (SI ZAL LJU 504, t. e. 302).

Ljubljana je kot hitro rastoče mesto in kot slovenska prestolnica ter upravopolitično središče primorskim priselencem ponujala široko paleto zaposlitvenih možnosti. To ponazarja njihova poklicna struktura, saj je bilo med priseljenimi mnogo uradništva, učiteljstva in drugih uslužbencev, ki so bili zaposleni v zdravstvu, obrambi, javni upravi, pravosodju in trgovini. Iz popisnih pol je vidno, da so priseljenci moškega spola v velikem številu opravljali zdravniške, odvetniške, inženirske, učiteljske, profesorske, uradniške, stražarske in policijske poklice. Vendar med priseljenci niso bili samo višji družbeni sloji, temveč tudi obrtniki, industrijski in drugi delavci ter zaposleni v trgovskem in prometnem sektorju. Pri ženskah opazimo nekatere značilne poklice. Bile so šivilje, pletilje, frizerke, a tudi delavke v industriji, v manjšem številu so opravljale hišna dela ter bile zasebnice. V skladu s poudarjenim številom družin pa je seveda tudi primerno število žensk, izkazanih kot gospodinj. S tem v zvezi je treba poudariti, da sem se pri opredeljevanju poklicev žensk srečala s pomanjkljivim izpolnjevanjem popisne rubrike o poklicu prav zato, ker so ženske v večini teh primerov opravljale gospodinjska dela v svoji družini. Kot je bilo že rečeno, je proces priseljavanja vključeval tudi najmlajšo generacijo, saj je bilo veliko predšolske, šolske in druge študirajoče mladine. Samo manjši delež dijakov in študentov je individualno emigriral v Ljubljano zaradi študija. Širok spekter različnih poklicev in navzočnost šoloobvezne, pa tudi na višjih ravneh študirajoče mladine je izraz velikega obsega, socialnega razpona ter razslojenosti in gospodarske artikuliranosti takratne primorske priseljene skupnosti v Ljubljani.

Na podlagi navedenih ugotovitev lahko potrdimo, da so se primorski priseljenci v okviru prvega naselitvenega vala v Ljubljani srečali z razme-

roma ugodnimi življenjskimi razmerami ter dobili ugledne položaje v oblastnih, upravnih in kulturnih organih (na primer pravnik Drago Marušič, Marko Natlačen in Fran Vodopivec ter filmska igralka Ida Kravanja). Naslednji val pa je trčil ob številne ovire pri zaposlitvi in naselitvi nasploh. Številni priseljenci so se zaposlili v industrijskih, obrtnih, trgovskih, železniških in drugih institucijah in opravljali poklice s slabšim plačilom ter živeli v skromnih bivališčih, zelo številni tudi v barakah, nekateri celo v kletih, hlevih in podstrešnih stanovanjih. Poleg slabših življenjskih razmer so imeli primorski priseljenci, kot vemo iz drugih virov in pričevanj, težave tudi s pogostokrat nenaklonjenim razporenjem domačinov, in to bodisi zaradi visokih družbenih položajev, ki so jih številni zasedli, bodisi zaradi socialnih potreb, ki so jih imeli pripadniki nižjih slojev, torej od zaposlitvenih do stanovanjskih. Tudi s tega vidika je raziskava razkrila zelo pisano sliko, ki je vredna dodatnih raziskav uporabljenega popisnega vira predvsem s pritegnitvijo drugega zgodovinskega gradiva.

Viri in literatura

Arhivski viri

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI ZAL LJU 504, Mesto Ljubljana, statistični popisi – navodila, t. e. 302, mapa – popis in štetje prebivalstva Ljubljane dne 31. januar 1928.

Literatura

Čermelj, Lavo: *Med prvim in drugim tržaškim procesom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1972.

Kacin-Wohinz, Milica: *Prvi antifasizem v Evropi, Primorska 1925–1935*. Ljubljana: Založba Lipa, 1990.

Kacin-Wohinz, Milica: Raznarodovanje primorskih Slovencev-dejavnik za izseljevanje. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v južni Ameriki* (ur. Irena Mislaj). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.

Kacin-Wohinz, Milica in Pirjevec, Jože: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana: Zbirka Korenine - Nova Revija, 2000.

Kalc, Aleksej: Pregoni, izsiljevanja, represalije. *Delo* 37 (9. 9. 1995), št. 209, str. 33–34.

Kalc, Aleksej: L'emigrazione slovena e croata dalla venezia giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico. *Annales* 6 (1996), št. 8, str. 23–60.

Kalc, Aleksej: *Poti in usode – selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2002.

Leban, Vladimir: Doseljevanje v Ljubljano. *Geografski vestnik* XVIII (1946), št. 1–4, str. 60–93.

Purini, Piero: Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu (Problematika ugotavljanja števila ne italijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni). *Prispevki za novejšo zgodovino* 38 (1998), št. 1–2, str. 23–42.

Rudolf, Andrejka: *Splošni pregled Dravske banovine – glavni statistični podatki*. Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939.

Vovko, Andrej: Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933. *Zgodovinski časopis* 32 (1978), št. 4, str. 449–473.

Vovko, Andrej: Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 46 (1992), št. 1, str. 87–92.

Zusammenfassung

ZUWANDERER AUS DEM KÜSTENLAND IN LJUBLJANA IM LICHT DER VOLKSZÄHLUNG VON 1928

Italien schlug sich nach dem Ersten Weltkrieg auf die Seite der Siegermächte und annektierte aufgrund des Londoner Geheimvertrags von 1915 den größeren Teil der sog. »terra irredenta« (unbefreites Land), für den sich die Bezeichnung Venezia Giulia (Julisch-Venetien) durchsetzte. Die neue Grenze an der oberen Adria wurde 1920 durch den Vertrag von Rapallo endgültig bestätigt. Die Gebietsabtretung von Julisch-Venetien an Italien bedeutete für die Slowenen und Kroaten eine wahre Tragödie, setzten doch mit der Angliederung zahlreiche Maßnahmen Italiens zu Lasten der Minderheiten ein, die die Mehrheit der hiesigen Bevölkerung bildeten. Die faschistische Ideologie und das Regime, das mit der systematischen, gesetzlich gestützten Assimilierung der slowenischen und kroatischen Minderheiten begann, stießen in den kritischen wirtschaftlichen und politischen Verhältnissen auf fruchtbaren Boden. Mit diesem Programm versuchte Italien die slowenische und kroatische Identität vollständig auszulöschen und die »gattungsfremde« Bevölkerung in der italienischen aufgehen zu lassen.

Der veränderte politische Zustand im ehemaligen Küstenland nach dem Ersten Weltkrieg, die gegen die nichtitalienische Bevölkerung eingekommene neue Regierung und die schlechteren wirtschaftlichen Verhältnisse lösten in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen eine starke Ab-

wanderung aus Julisch-Venetien aus. Nach amtlichen Schätzungen der Emigrantenvereine in Jugoslawien verließen Julisch-Venetien in diesem Zeitraum 100 000 Slowenen und Kroaten. Von diesen fand die Mehrheit, etwa 70 000 Menschen, im SHS-Staat bzw. im Königreich Jugoslawien eine neue Heimat. Die übrigen wanderten nach Frankreich, Belgien, Kanada, in die USA und nach Südamerika, vor allem nach Argentinien, aus. Das genaue Ausmaß der Auswanderung der slowenischen und kroatischen Bevölkerung aus Julisch-Venetien ist aufgrund eines Mangels an entsprechenden statistischen Angaben sowohl auf italienischer als auch jugoslawischer Seite nicht bekannt. Aus dem genannten Grund entstand bei der Eruiierung des Umfangs und der Struktur der Emigranten, die Julisch-Venetien in der Zwischenkriegszeit verlassen hatten, ein Problem.

Dieses Problem bleibt in dem Beitrag ungelöst, vielmehr wird ein Segment der Auswanderung aus Julisch-Venetien nach Jugoslawien behandelt, und zwar nach Ljubljana. Als Quelle der Untersuchung der Auswanderung in die slowenische Hauptstadt diente die Volkszählung von Ljubljana aus dem Jahr 1928, die in dem gewählten Zeitpunkt ein statistisches Bild der Zuwanderer aus dem Küstenland bietet. Erörtert wurde nur ein Teil der Zuwanderung, genauer 1 403 registrierte Personen, die im Gebiet von Julisch-Venetien geboren wurden und in Ljubljana wohnten und deren Namen mit den Buchstaben von A bis F anfangen. Es wurde festgestellt, dass die Zuwanderung nach Ljubljana mannigfaltig und mehrschichtig war. Einzelne Zuwanderer hatten sich in die neuen Verhältnisse rasch eingelebt und besetzten gut dotierte Positionen in staatlichen Institutionen (beispielsweise der Jurist und Politik Drago Marušič). Zahlreiche Zuwanderer lebten in Armut und Elend, übten Berufe mit schlechterer Bezahlung aus und wohnten deshalb in ungünstigen und bescheidenen Räumen. Solche Personen wurden von vielen Emigrationsvereinen unterstützt, die finanzielle Hilfe und Notunterkünfte anboten. Die Rolle dieser Vereine war in dem behandelten Zeitraum von entscheidender Bedeutung, unterstützten sie doch zahlreiche Zuwanderer bei der Gewöhnung an das neue Leben. Abschließend kann gesagt werden, dass einzelne Zuwanderer in Ljubljana Karriere machten und zu Reichtum gelangten und andere in Armut lebten und von Tag zu Tag eine bessere Zukunft erhofften.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 930.25:347.99:36(497.4)"1994/..."

930.25:347.99:331(497.4)"1994/..."

Prejeto: 26. 4. 2012

Delovna in socialna sodišča ter njihovo arhivsko gradivo

JELKA MELIK

univ. dipl. pravnik, mag. arhivistike, dr. zgodovine, višja svetovalka

Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana

e-pošta: jelka.melik@gov.si

IZVLEČEK

V Republiki Sloveniji se je v letih 1994 in 1995 sodstvo reorganiziralo. Poleg sodišč splošne pristojnosti je zakon o sodiščih predvidel tudi specializirana sodišča za zadeve z določenih pravnih področij. Ustanovljena naj bi bila s posebnim zakonom. Z zakonom o delovnih in socialnih sodiščih so bila tako leta 1994 ustanovljena delovna in socialna sodišča, delovati pa so začela leta 1995.

Velik del dokumentarnega gradiva delovnih in socialnih sodišč je potrebno ohraniti trajno tako zaradi zaščite pravic kakor tudi zaradi znanstvenih raziskav. Iz tovrstnih zapisov bo mogoče razbrati smer socialne politike v Sloveniji v času po osamosvojitvi ter posredno tudi spremembe v gospodarstvu.

KLJUČNE BESEDE: *delovna in socialna sodišča, sodišča, arhivsko gradivo, dokumentarno gradivo, socialna politika, delovno pravo, pravo socialne varnosti*

ABSTRACT

LABOUR AND SOCIAL COURTS AND THEIR ARCHIVAL RECORDS

In 1994 and 1995, the Slovenian judiciary underwent a major reorganization. The Courts Act defined not only the courts of general jurisdiction but also special courts for specific areas of law, which were to be founded by means of separate acts. Thus, the labour and social courts were established in 1994 as based on the Labour and Social Courts Act. They commenced their work in 1995.

A significant number of documents created by labour and social courts need to be preserved permanently so as to ensure the protection of rights and to assist scientific research. Such documents can help us understand the direction of post-independence Slovenian social policy and also point out changes in the economy that Slovenia was facing at that time.

KEY WORDS: *labour and social courts, courts, archival records, documents, social policies, labour law, social security law*

V Republiki Sloveniji je bilo v letih 1994 in 1995 sodstvo reorganizirano. Vrste sodišč in njihovo pri-

stojnost je določil Zakon o sodiščih.¹ Sodišča splošne pristojnosti so bila po tem zakonu okrajna, okrožna in višja sodišča ter Vrhovno sodišče Republike Slovenije.

Poleg sodišč splošne pristojnosti je zakon o sodiščih predvidel tudi specializirana sodišča za zadeve z določenih pravnih področij, ki naj se ustanove s posebnim zakonom (člen 97). Z Zakonom o delovnih in socialnih sodiščih² so bila tako istega leta 1994 ustanovljena delovna in socialna sodišča, ki so začela z delom 1995. Ta sodišča so bila na prvi stopnji pristojna za odločanje v individualnih in kolektivnih delovnih sporih ter v socialnih sporih s področij pokojninskega in invalidskega ter zdravstvenega zavarovanja, zavarovanja za primer brezposelnosti ter družinskih in socialnih prejemkov. Na drugi stopnji je višje sodišče odločalo o pritožbah zoper odločbe prvostopenjskih sodišč (členi 2–6). Leta 2004 je bil zakon prenovljen s sedaj veljavnim Zakonom o delovnih in socialnih sodiščih.

Temeljno opravilo pravosodja je reševanje sporov med pravnimi subjekti v neki družbi. Sodiščem je dodeljeno odločanje o posameznih pomembnih pravno urejenih razmerjih ter varstvo temeljnih pravic in svoboščin. Pri vrednotenju dokumentarnega gradiva sodišč moramo biti zato zelo previdni in budni. Delovna in socialna sodišča so z dokumenti, ki ob delovanju le-teh nastajajo v času ekonomske krize, naraščajoči brezposelnosti in drugih težavah, ki močno zaznamujejo današnji čas, še posebej potrebna naše večje pozornosti.

Že samo ime specializiranega sodišča nas poveže z delom oziroma delovnim pravom na eni strani in socialno varnostjo oziroma pravom socialne varnosti na drugi strani.

Delovno pravo

Delovno pravo je veja prava, katere pravna pravila urejajo razmerje na področju dela, razmerje med delavcem in delodajalcem. To delo imenujemo odvisno delo in ga ločimo od samostojnega dela. Odvisno delo je delo, ki ga opravlja delavec za delodajalca v okviru delovnega razmerja na podlagi pogodbe o zaposlitvi, samostojno delo pa se opravlja kot samostojna dejavnost na podlagi civilno-pravnih pogodb o delu, avtorskih in podobnih pogodb. Delovno pravo ne ureja samostojnega, temveč le odvisno delo. Delovno pravo je tako materialno delovno pravo kot procesno delovno pravo.

Delovno materialno pravo se deli na indivi-

dualno in kolektivno delovno pravo. Prvo obsega pravna pravila, ki urejajo razmerje med posameznim delodajalcem in posameznim delavcem. Sem sodijo predvsem pravna pravila, ki urejajo pogodbo o zaposlitvi, sklenitev te, vsebino, pravice in obveznosti pogodbenih strank. Drugo pa obsega pravila, ki urejajo razmerja med več delavci na eni strani in delodajalcem ali več delodajalci na drugi. To so predvsem pravila, ki urejajo združenja delavcev (sindikate) in združenja delodajalcev ter zastopanje delavcev, kolektivna pogajanja in kolektivne pogodbe ter sodelovanje delavcev pri odločanju.

O delovnem pravu v današnjem pomenu govorimo šele od druge polovice 19. stoletja naprej.³

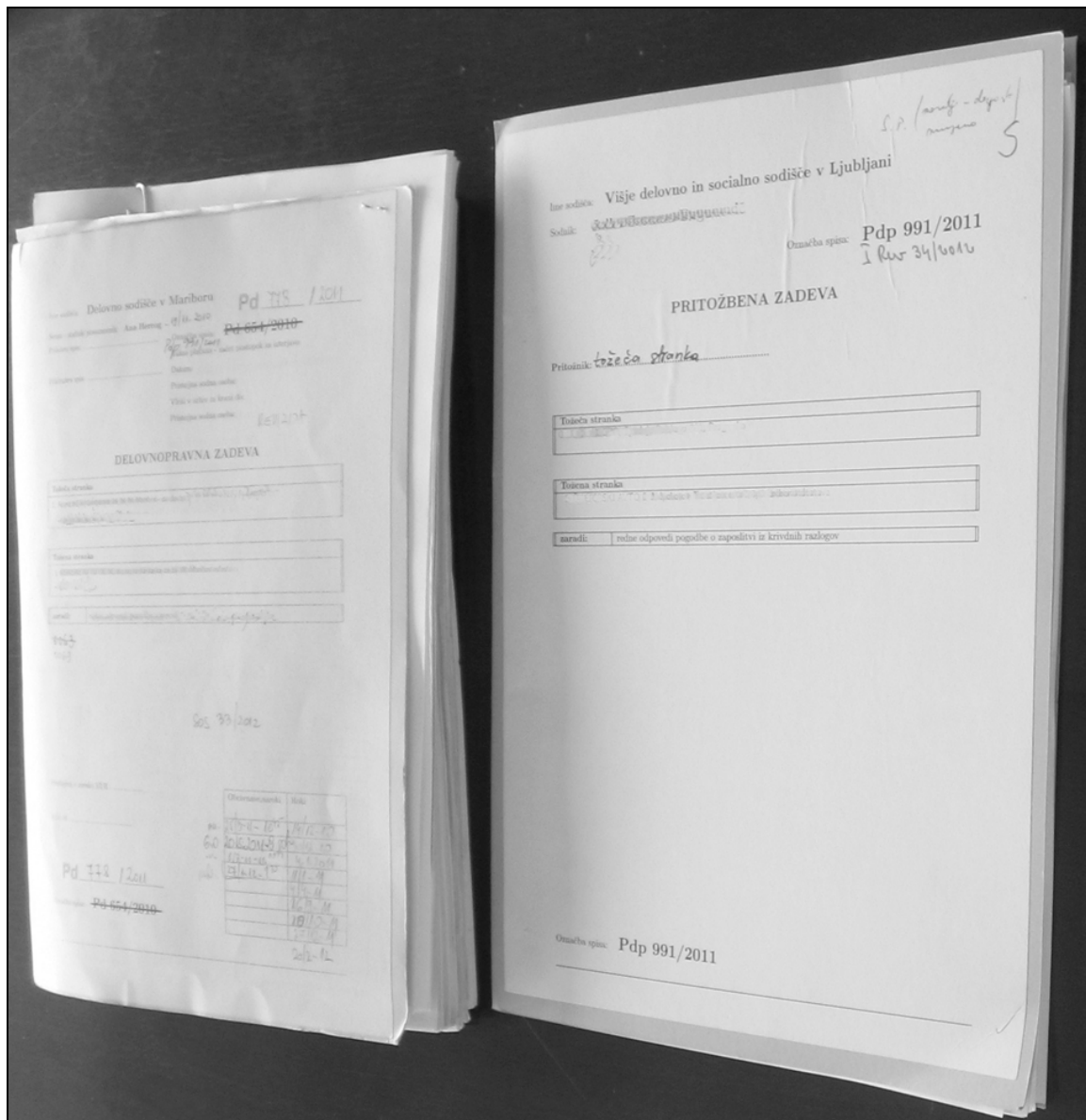
Prvo obdobje po letu 1850 je bilo obdobje pogodbene in podjetniške svobode. Obrtniško-cehovski način je zamenjal industrijski način proizvodnje. Obrtni red leta 1859 je uvedel obrtno svobodo, pri tem pa obrt ni pomenila obrti v današnjem pomenu besede, temveč celotno podjetniško, gospodarsko delovanje, skratka svobodno pridobitno dejavnost. Delovno razmerje, za katero so uporabljali izraz službeno ali mezдно razmerje, je urejal Obči državljanski zakonik (ODZ) iz leta 1811, in sicer kot civilnopravno obligacijsko razmerje, ki temelji na enakopravnosti in avtonomiji pogodbenih strank. V praksi je to pomenilo, da je vse pogoje zaposlitve (mezda, delovni čas itd.) določala gospodarsko močnejša stran – delodajalec. Na trgu dela je bilo namreč vedno dovolj brezposelnih iskalcev dela, ki so bili pripravljene sprejeti delo pod najslabšimi pogoji.

V prvih obdobjih industrializacije v Avstro-Ogrski, je delavstvo živelo v brezupnih razmerah. Delavnik je bil dolg šestnajst in več ur, zaposleni so bili tudi šest do desetletni otroci, mezde so bile izredno nizke, stanovanjske razmere izjemno slabe. Posledice so bile številne bolezni in visoka umrljivost. Pravo, ki je zadevalo delo, je bilo sicer urejeno na novo v okviru obrtnega reda 1859. V nasprotju z občim državljskim zakonikom se je le-ta s svojimi določbami že omejeval na delovna razmerja v gospodarskih panogah. Zaščito delavca pa so v glavnem prinesle šele kasnejše novele tega zakona v letih 1883, 1885, 1895 in 1902, ki jih lahko štejemo za začetek delovnopravne zakonodaje na Slovenskem.

¹ Zakon o sodiščih. Uradni list RS, št.19/94, št. 45/95.

² Uradni list RS, št. 19/94.

³ Vilfan: *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 495–497; *Enciklopedija Slovenije* 1988, gesla: delovno pravo; koalicijska pogodba; Kresal B.: *Delovno pravo*, str. 5–15; Kresal F.: Socialna misel in urejanje socialnega vprašanja, str. 53–63, Mežnar: *Delovno pravo*, str. 28–30.

Prvo in drugostopenjski sodni spis.

Na začetku se je ta nova pravna veja, ki se je osamosvojila iz civilnega prava, imenovala delavsko pravo, obrtno pravo, industrijsko pravo in podobno. Dolgo je imela klasično varovalno funkcijo. Današnji izraz je nastal kasneje pod vplivom Mednarodne organizacije dela.

Glavne pridobitve novel obrtnega reda so bile uvedba 11-urnega delovnika, obveznost izplačila plače v denarju, prepoved zaposlovanja otrok do 14. leta, omejitev zaposlovanja do 16. leta starosti, omejitev težkih, za zdravje škodljivih del in nočnega dela za ženske ter ureditev pravne osnove za sklepanje kolektivnih pogodb. Država je uredila tudi nekatere pomembne delovnopravne institucije, med njimi zlasti inšpekcije dela z zakonom o obrtnem nadzor-

ništvu (1883). Pomemben je bil vsekakor tudi zakon o koalicijski svobodi (1871), ki je odprl pot razvoju sindikalnega gibanja.

V jugoslovanski Sloveniji sta najprej narodna vlada in nato še deželna uredili najpomembnejše institute in institucije za področje delovnih razmerij. Uveden je bil tudi osemurni delovnik. Urejene so bile pravice nezaposlenih delavcev pa tudi delovna razmerja »kmetijskih poslov«. Med delovnopravnimi institucijami, katerih sedež je prvič postala Ljubljana, je bila leta 1921 ustanovljena Državna posredovalnica za delo. Osrednja vlada v Beogradu je leta 1919 uvedla osemurni delovni čas v industrijskih in obrtnih podjetjih ter ustanovila delavske zbornice za območje celotne države. Vidovdanska

ustava je imela posebno poglavje z naslovom »Socialna in ekonomska določila« (členi 22–44), v katerem je za delovno pravo pomemben 23. člen, ki je določal: »Delovna moč je pod zaščito države. Ženske in nedorasli se morajo posebno zaščititi poslov, škodljivih njih zdravju. Zakon odreja posebne ukrepe za varnost in zaščito delavcev ter predpisuje delovni čas v vseh podjetjih.«

Kasneje je bilo sprejetih več splošnih in posebnih zakonskih in podzakonskih predpisov s področja delovnega prava. Novo organizacijo je inšpekcija dela dobila z zakonom leta 1921, ki je poznal osrednjo, oblastne (pozneje banovinske) in specialne inšpekcije dela. Najpomembnejša sta bila Zakon o zaščiti delavcev iz leta 1922 in Zakon o obrtih iz leta 1931. Glavne pridobitve so bile uvedba delavskih zaupnikov in delavske zbornice, vzpostavitev posredovalnic za delo in pozneje borz dela, urejanje minimalnih mezd (od leta 1937 naprej), vse več varstvenih določb za delavce in razvoj kolektivnega pogajanja. V posebno delovnopravno varstvo je bilo postopoma vključenih vse več oseb, ki so opravljale odvisno delo. Država kot soustanoviteljica Mednarodne organizacije dela je ratificirala tudi prve konvencije in sprejela nekaj priporočil te organizacije.

V drugi Jugoslaviji so nastale bistvene spremembe pri urejanju delovnih razmerij. Do leta 1950 je sicer še obstajal klasični koncept meznega delovnega razmerja, po tem letu pa sta bila postopno uvedena samoupravljanje in družbena lastnina. Delovno razmerje je bilo preoblikovano v medsebojno asociativno delovno razmerje, razmerje med delavcem in vsemi drugimi delavci – samoupravljalci, ki je nastalo z vključitvijo delavca v organizacijo. Vrh je dosegla ta ureditev 1974. z ustavnimi spremembami, Zakonom o združenem delu leta 1976 in v Sloveniji leta 1977 z Zakonom o delovnih razmerjih. Poudarjene so bile pravica do dela, pravica do samoupravljanja in velika varnost zaposlitve.

Kasneje je šel razvoj delovnega prava zopet nazaj k delovnemu razmerju, zasnovanemu na pogodbi o zaposlitvi med delavcem in delodajalcem. Z zakonom o podjetjih iz leta 1988 je bilo končano samoupravljanje, sledili so ustavni amandmaji v letih 1988 in 1989 in nova delovna zakonodaja (Zakon o temeljnih pravicah iz delovnega razmerja leta 1989 in Zakon o delovnih razmerjih leta 1990). Nov način urejanja delovnih razmerij je začel spreminjati eno temeljnih zahtev prejšnje ureditve – stabilnost zaposlitve. Delavcu, ki mu je v tem vmesnem obdobju lahko prenehalo delovno razmerje le zaradi razloga na njegovi strani, je spet lahko prenehalo delovno razmerje zaradi gospodarskih razlogov (trajno presežni delavci). Spremenjena zakonodaja

je s sprostitvijo stečajev povzročila, da so stečaji oziroma prisilne poravnave postale pogost vzrok prenehanja zaposlitve. Brezposelnost je začela naraščati takoj po letu 1990 in se je večala vse do leta 1998, takrat pa se je počasi začela zmanjševati. V letu 2008 je zaradi finančno-gospodarske krize začela spet naraščati. Nov zakon o delovnih razmerjih (ZDR) je bil sprejet šele leta 2002. Varstvo delavca je bilo sicer na prvi pogled dokaj veliko, a v resnici so bile določene pravice le načelno zagotovljene. Pojavilo se je tudi veliko pogodbenega dela, to pa je bilo izvzeto iz delovnopravnega varstva. Kolektivna delovna razmerja so bila v Republiki Sloveniji kmalu deležna vsaj delne prenove. Leta 1993 sta bila sprejeta Zakon o reprezentativnosti sindikatov in Zakon o sodelovanju delavcev pri upravljanju. Nova ureditev kolektivnih pogodb je bila sprejeta 2006.

Pravo socialne varnosti

Vzporedno z nastankom delovnega prava so v začetku 20. stoletja v evropskih državah nastajale tudi prve zasnove pravnega urejanja socialne varnosti.⁴ Postopoma so se uveljavili državni predpisi o zavarovanju delavcev pred socialnimi tveganji, ki so jih najbolj ogrožala, predvsem o zavarovanju za posledice bolezni in nesreč pri delu. Začetek močnega poseganja države na to področje socialne politike je bila Bismarkova reforma, s katero je bilo leta 1883 v nemški državi uvedeno bolezensko zavarovanje, leto nato zavarovanje za primer nesreče, leta 1889 pa zavarovanje za primer invalidnosti in starosti. Industrijski delavci, ki jih je zajela reforma, so postali avtomatično zavarovani že s sklenitvijo delovnega razmerja. Nova zakonodaja je bila posledica spoznanja, da samo z nasiljem in zastraševalnimi ukrepi ni mogoče obvladati nezadovoljstva delavcev, ali povedano z drugimi besedami: namen nove zakonodaje je bil oslabil delavsko gibanje. Zavarovanja so se postopoma širila. Novi in novi socialni primeri so bili vključeni v dotedanji sistem socialnega zavarovanja in so se širili iz ene države v drugo. Tako je Velika Britanija konec 19. stoletja uvedla socialno zavarovanje za primer brezposelnosti, saj so to zahtevale ciklične krize, ki so že tedaj ogrožale obstoječi družbeni red. Francija je zato, da bi reševala nizko rodnost, postopno v sistem socialnega zavarovanja vključila tudi otroške dodatke.

Tudi leta 1919 ustanovljena Mednarodna organizacija dela je v svoj program dela vključila socialno zavarovanje. Z vrsto konvencij ga je tudi udeležila in s tem precej pripomogla k širjenju socialnega za-

⁴ Vodovnik: *Poglavja iz delovnega in socialnega prava*, str. 24–44.

varovanja tako glede pravic kakor tudi oseb. Nezanemarljiv je tudi prispevek Organizacije združenih narodov (OZN), ki je v Splošno deklaracijo o človekovih pravicah uvrstila tudi socialnoekonomske pravice.

Na eni strani se je torej večalo število pravic, na drugi se je širil krog zavarovancev, ki je počasi zajel vse delavce v delovnem razmerju, in se razširil tudi na svobodne poklice. Končni cilj tega procesa je bil zajeti vse ljudi. "V zvezi s tendenco generalizacije socialnega zavarovanja tako glede kroga zavarovancev, kakor tudi glede razširjenja funkcije socialnega zavarovanja z vključevanjem novih socialnih primerov, se je začel uporabljati nov izraz »socialna varnost«."⁵

Danes so socialne pravice in njim ustrezne obveznosti udeležencev socialnih razmerij urejene v dveh pravnih sistemih socialne varnosti, in sicer v sistemu socialnih zavarovanj ter sistemu socialnega varstva. Sistem socialnega varstva se navadno deli na sistem pomoči določenim skupinam prebivalstva, ki potrebujejo posebno pomoč (sistem socialnega skrbstva) in sistem splošnega varstva vseh prebivalcev, ki so v socialni ali ekonomski stiski.⁶

Socialna zavarovanja so v kontinentalnih evropskih državah starejša oblika socialne pomoči, v Angliji pa se je sprva bolj uveljavila ideja socialnega varstva.⁷ Prvi znani sistem socialnih pomoči je bil uzakonjen v 17. stoletju v Veliki Britaniji z zakoni za revne. Razdelili so jih v dve skupini: v vredne in nevredne pomoči. V prvo skupino so bili uvrščeni otroci in stari ter duševno ali telesno prizadeti, v drugo pa tisti, ki so bili zmožni za delo. Za te so organizirali delavnice, v njih pa so morali delati za bedno hrano in namestitev v izjemno težavnih razmerah, poleg tega se niso smeli prosto gibati. Leta 1908 je sledil zakon o državnih podporah, ki je nadomestil starejše predpise.

Socialno zavarovanje v Avstriji je imelo v začetku namen oslabiti delavsko gibanje. Ob prehodu v 20. stoletje, se je vloga socialnega zavarovanja spremenila; delavski razred ga je vključil v svoje zahteve. Socialno zavarovanje so urejali različni predpisi. Ob koncu prve svetovne vojne sta bili uveljavljeni nezgodno in bolniško zavarovanje. V prvi Jugoslaviji so imela delavska socialna zavarovanja ustavno podlago v 31. členu Vidovdanske ustave, ki je določal, da mora biti zavarovanje delavcev za primer nesreče, bolezni, brezposelnosti, nesposobnosti za

delo, starosti in smrti urejeno s posebnim zakonom. Tako je bil maja 1922 sprejet zakon o zavarovanju delavcev, ki je poleg prejšnjega bolniškega in nezgodnega zavarovanja uvedel še obvezno zavarovanje za onemoglost, starost in smrt. Zavarovanja delavcev za primer brezposelnosti so uredili poznejši predpisi. V drugi Jugoslaviji je bil zakon o socialnem zavarovanju delavcev, uslužbencev in njihovih družin sprejet leta 1950. Socialne pomoči so bile do leta 1991 urejene s splošnim zakonom o socialnem skrbstvu in s posebnimi zakoni, ki so urejali položaj invalidnih oseb in žrtev vojne. Natančnejše določbe o načinu uresničevanja sistema pa sta vsebovala zakon o socialnem varstvu in samoupravni sporazum o uresničevanju pravic iz socialnega varstva.

V samostojni Republiki Sloveniji so bili novi zakoni s področja socialnih zavarovanj sprejeti leta 1992, leta 1993 pa še zakon o socialnem varstvu.

Delovno in socialno formalno pravo

Delovno in socialno **formalno pravo** (tudi procesno pravo) je skupek norm, ki določajo postopek in organe odločanja o pravnem položaju delavcev in zavarovancev pa tudi norme, ki urejajo postopek in organe za preprečevanje in reševanje delovnih in socialnih sporov.

Ob tem velja poudariti, da sta bili delovno pravo in pravo socialne varnosti sicer izločeni iz civilnega prava, toda njuna povezanost tako s civilnim materialnim, predvsem pa s civilnim procesnim pravom, ostaja. Veliko norm civilnega prava je še vedno v uporabi, saj delovno in socialno pravo sestavljajo le tista pravila, ki se od civilnih razlikujejo.

Reševanje delovnih in socialnih sporov

Sodno reševanje delovnih sporov ima na Slovenskem nekakšnega prednika v obrtnem sodišču, ki je bilo ustanovljeno v Ljubljani leta 1909 z ukazom pravosodnega ministrstva sporazumno z ministrstvi za notranje zadeve, trgovino in finance na podlagi zakona o vpeljavi obrtnih sodnij in o sodni oblasti v sporih iz obrtnega, delovnega, učnega in mezdnega razmerja iz novembra 1896. Obrtno sodišče naj bi bilo na sedežu deželnega sodišča. V prvi Jugoslaviji je kljub novi zakonodaji na Slovenskem še ostal v veljavi zakon, na podlagi katerega so delovala obrtna sodišča, zato je obrtno sodstvo v Ljubljani ostalo in delovalo.⁸

⁵ Kyovsky: *Osnove delovnega prava in socialnega zavarovanja*, str. 152.

⁶ Bubnov-Škoberne: *Pravo socialne varnosti*, str. 12–15.

⁷ Vodovnik: *Poglavja iz delovnega in socialnega prava*, str. 153–156.

⁸ Več o tem Ogrizek: *Sodstvo v letih 1848–1918*, str. 164; Vilfan: *Pravna zgodovina Slovenecv*, str. 498.

V zadnjem obdobju socialistične družbene ureditve v Sloveniji, ki ga zamejujeta letnici ustav 1974 in 1991, so bila v sodni sistem poleg rednih sodišč kot organov državne oblasti uvedena tudi samoupravna sodišča kot družbeni organi. Določeno je bilo, da opravljajo sodno funkcijo, v okviru svoje pristojnosti seveda, enakopravno z rednimi sodišči. Ustava SFRJ je natančneje opredelila samo eno vrsto samoupravnih sodišč, in to sodišča združenega dela, ter naložila, da morajo biti z zveznim zakonom določena načela o ustanovitvi, pristojnosti in sestavi sodišča ter o načelu postopka pred njimi. Delovanje sodišč združenega dela sta uredila zvezni in republiški zakon, ki sta bila sprejeta leta 1974. *Slovenski zakon* je v Sloveniji predvidel dve vrsti sodišč združenega dela, splošna in posebna. Splošna sodišča združenega dela so bila ustanovljena z zakonom samim (deset sodišč in republiško sodišče združenega dela) in so začela delati leta 1975. Zakon je omogočal, da so posebna sodišča združenega dela ustanovljale samoupravne interesne skupnosti na področju družbenih dejavnosti. Tako sta Skupščina skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja v Socialistični republiki Sloveniji in Skupščina skupnosti starostnega zavarovanja kmetov v SR Sloveniji sprejeli sklep o ustanovitvi, organizaciji in delovnem področju sodišča združenega dela pokojninskega in invalidskega zavarovanja ter starostnega zavarovanja kmetov v SR Sloveniji; delovati je začelo leta 1978. Sodišče je delovalo kot samostojen družbeni organ in je kot samostojno sodišče opravljalo sodno funkcijo na prvi stopnji. O pritožbah zoper odločbe sodišča je odločalo sodišče združenega dela SR Slovenije.⁹

Kot je bilo omenjeno že na začetku, so bila v samostojni Republiki Sloveniji leta 1994 uvedena delovna in socialna sodišča. Ta delujejo še danes, in sicer na temelju novega zakona o delovnih in socialnih sodiščih iz leta 2004,¹⁰ ki je prinesel številne novosti. Praksa je namreč pokazala potrebo po skrajšanju in poenostavitvi postopka ter večji procesni disciplini strank. Zakon je uvedel tudi nekatere nove procesne institute, kot na primer vzorčni postopek in načelno prepoved vrnitve zadeve sodišču prve stopnje.¹¹

Delovna sodišča so pristojna za odločanje v individualnih in kolektivnih delovnih sporih, socialna sodišča pa v socialnih (2. člen). Na prvi stopnji

odločajo delovna sodišča in socialno sodišče prve stopnje. O pritožbah zoper odločbe teh sodišč odloča višje delovno in socialno sodišče, ki ima sedež v Ljubljani. O pritožbah in revizijah zoper odločbe višjega sodišča pa odloča vrhovno sodišče Republike Slovenije (3. člen).

Delovno sodišče je pristojno za odločanje v individualnih delovnih sporih, predvsem o sklenitvi, obstoju, trajanju in prenehanju delovnega razmerja, o pravicah, obveznostih in odgovornostih iz delovnega razmerja med delavcem in delodajalcem, o pravicah in obveznostih iz industrijske lastnine, ki nastanejo med delavcem in delodajalcem na podlagi delovnega razmerja, o opravljanju del otrok, mlajših od 15 let, vajencev, dijakov in študentov (5. člen).

V kolektivnih sporih odloča delovno sodišče predvsem o veljavnosti kolektivne pogodbe in uresničevanju le-te, pristojnosti za kolektivno pogajanje, o skladnosti kolektivnih pogodb z zakonom, medsebojni skladnosti kolektivnih pogodb in skladnosti splošnih aktov delodajalca z zakonom in kolektivnimi pogodbami, o zakonitosti stavke in drugih industrijskih akcijah, sodelovanju delavcev pri upravljanju, o pristojnostih sindikata v zvezi z delovnimi razmerji (6. člen).

Delovni spor je pravni spor med strankami individualnega ali kolektivnega delovnega razmerja, ki izvira iz nesoglasja o temeljnih določbah heteronomnega (državnega) ali avtonomnega (organizacij delojemalcev in delodajalcev) delovnega prava, njegov predmet pa so pravice, obveznosti, pravna razmerja ali interesi, ki izvirajo iz delovnega razmerja.

Socialno sodišče je pristojno za odločanje v socialnih sporih, in sicer predvsem na področju pokojninskega in invalidskega zavarovanja, zdravstvenega zavarovanja, na področju zavarovanja za primer brezposelnosti in zaposlovanja, starševskega varstva in družinskih prejemkov ter na področju socialnih prejemkov (7. člen).

Socialni spori so spori o pravicah, obveznostih in pravnih koristih fizičnih, pravnih in drugih oseb, če so lahko nosilci pravic in obveznosti iz sistema socialne varnosti in za katere so v skladu z zakonom pristojna socialna sodišča. V socialnem sporu se zagotavlja sodno varstvo proti odločitvam in dejanjem državnih organov in nosilcev javnih pooblastil (58. člen).

Sodišča prve stopnje so Delovno sodišče v Celju, Delovno sodišče v Kopru z zunanjim oddelkom v Novi Gorici, Delovno sodišče v Mariboru z zunanjimi oddelki v Murski Soboti, na Ptuj in v Slovenj Gradcu ter Delovno in socialno sodišče v Ljubljani z zunanjimi oddelki v Brežicah, Kranju in Novem mestu. Pristojnost za delovne spore si deli s

⁹ Melik: Delovanje in dediščina sodišča združenega dela, str. 255–258.

¹⁰ Uradni list RS, št. 2/2004.

¹¹ Več o tem *Zakon o delovnih in socialnih sodiščih (ZDSS-1)* s komentarjem.

preostalimi delovnimi sodišči, za odločanje v socialnih sporih pa je pristojno za celotno območje Republike Slovenije (12. in 13. člen).

V delovnih in socialnih sporih odloča sodišče prve stopnje v senatu, razen kadar zakon določa, da odloča sodnik posameznik. Senat sodišča je sestavljen iz sodnika kot predsednika senata in dveh sodnikov porotnikov kot članov senata, od katerih je eden izvoljen z liste kandidatov delavcev oziroma zavarovancev, drugi pa z liste kandidatov delodajalcev oziroma zavodov (14. člen).

Dokumentarno in arhivsko gradivo delovnih in socialnih sodišč

Najpomembnejše gradivo, ki nastaja pri delu delovnih in socialnih sodišč, so seveda tako kot pri vseh sodiščih sodni spisi in vpisniki kot glavne evidence. Delovna in socialna sodišča prve stopnje vodijo vpisnike Pd za delovne spore in Ps za socialne spore, vpisnik za zadeve pravne pomoči Pom in za razne zadeve R. (Sodni red, 278. člen).¹² Višje delovno in socialno sodišče pa vodi vpisnike Pdp za delovne spore, Psp za socialne spore in vpisnik za razne zadeve R (Sodni red, 280. člen). Pri tem je pomembno, da se ob reševanju bodisi delovnega bodisi socialnega spora celotno izvirno gradivo zbere na prvi stopnji oziroma na prvostopenjskem sodišču.¹³ Zato sta prav tem sodiščem namenjeni največja pozornost in skrb. Prav je, da se zaradi pomembnosti vsebine dokumentov oziroma funkcije delovnih in socialnih sodišč ohranijo spisi v celoti, od začetka do konca. Tu niso pomembne le končne odločbe, temveč prav tako vsi drugi dokumenti, ki razkrivajo stanje na področju dela in socialne varnosti. Pomemben je ne le postopek na prvi stopnji, pomembno je tudi vse nadaljnje ravnanje v zadevi. Arhivsko gradivo predstavljajo tudi vpisniki za zadeve sodne uprave Su in vpisniki za zaupne in strogo zaupne zadeve sodne uprave SuZ (Sodni red, 275. člen) ter zadeve nadzorstvenih pritožb SuNp (Spremembe in dopolnitve sodnega reda, člen 1 in 2)¹⁴. Izmed dokumentov, ki se vpisujejo v prvi vpisnik, predstavljajo arhivsko gradivo le dokumenti, ki zadevajo notranjo organizacijo sodišča, poslovanje sodišča, statistično-evidenčno službo, poročanje o problematiki pri delu sodišča, spremljanje poročanja javnih glasil o delu sodišča, kadrovsko-personalne zadeve, najpomembnejši doku-

menti, ki zadevajo finančno in materialno poslovanje ter upravljanje sodne zgradbe in nepremičnin. Dokumenti drugega vpisnika sodne uprave so v celoti arhivsko gradivo.

Velik del dokumentarnega gradiva delovnih in socialnih sodišč je potrebno ohraniti trajno tako zaradi zaščite pravic kakor tudi zaradi znanstvenih raziskav. Iz tovrstnih zapisov bo mogoče razbrati smer socialne politike v Sloveniji po osamosvojitvi in ker javni arhivi ne prevzemajo gradiva zasebnih podjetij, bodo posredno raziskovalcem dostopne tudi spremembe v gospodarstvu.

Socialna politika, ki jo sestavljajo prizadevanja in ukrepi države ter družbe za izboljšanje življenjskih in delovnih razmer ogroženih delovnih skupin in posameznikov, je politika, katere predmet so socialna vprašanja.¹⁵ Do razpada avstro-ogrske monarhije je socialna politika reševala le najhujše socialne probleme, nato pa je postopoma razvila norme delovnega prava in prava socialne varnosti. Tudi v prvi Jugoslaviji je razvoj socialne politike tekel podobno. Sprva je država reševala socialne probleme z represivnimi ukrepi in s posebno zakonodajo ni posegala v urejanje socialnih problemov. Posledice izkoriščanja sta blažili predvsem dobrodelnost in kolektivna samopomoč. Na temelju idej in socialnih programov socialne demokracije in krščanskega socializma so zrasle delavske stranke in delavske strokovne organizacije – sindikati. Po oktobrski revoluciji pa so velik del socialnih zahtev v radikalni obliki prevzeli komunisti. Uspešnim mezdanim gibanjem in stavkam, v katerih so se delavci organizirano bojevali za izboljšanje delovnih razmer, so sledile kolektivne pogodbe, sklenjene med lastniki kapitala in sindikati. Z njimi so urejali tudi številne probleme socialne politike.

V drugi Jugoslaviji pa se je socialna politika razvijala v socialistični oziroma komunistični družbeni ureditvi. Sprva so bile poenotene pravice vseh zaposlenih, nato je bil razširjen obseg pravic in upravičenih do socialne pomoči. Do sprememb na področju socialne politike v drugo smer je prišlo v poznih osemdesetih letih. Razvoj v tej smeri se je kasneje nadaljeval, še posebej opazno ob koncu prvega desetletja enainvajsetega stoletja.

Vsa ta gibanja in prizadevanja zapuščajo svoje sledi v sodnih spisih. Dokumenti, ki nastajajo na tem področju, kažejo, kaj v družbi ni dobro urejeno, kaj povzroča trenja in težave, kako delujejo zakoni v praksi. Vrsta spora na eni strani in način reševanja le-tega na drugi kažeta na delovanje in kakovost

¹² Sodni red. Uradni list RS, št. 17/1995.

¹³ Spremembe in dopolnitve sodnega reda. Uradni list RS, št. 82/2007.

¹⁴ Spremembe in dopolnitve sodnega reda. Uradni list RS, št. 5/2007.

¹⁵ Več o tem glej Kresal F.: Socialna misel in urejanje socialnega vprašanja, str. 53–63.

družbenega sistema. Naloga arhivistov je torej dokumente skrbno preučiti in ohraniti.

Viri in literatura

Viri

Zakon o sodiščih. Uradni list RS, št.19/94, št. 45/95.

Zakon o delovnih in socialnih sodiščih. Uradni list RS, št. 19/94.

Zakon o delovnih in socialnih sodiščih. Uradni list RS, št. 2/2004.

Sodni red. Uradni list RS, št. 17/1995.

Spremembe in dopolnitve sodnega reda. Uradni list RS, št. 5/2007.

Literatura

Bubnov-Škoberne, Anjuta: *Pravo socialne varnosti*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, 1999.

Enciklopedija Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988.

Enciklopedija Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.

Kyovsky, Rudi: *Osnove delovnega prava in socialnega zavarovanja*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, 1962.

Kresal, France: Socialna misel in urejanje socialnega vprašanja med svetovnima vojnama. V: *Preteklost sodobnosti* (ur. Zdenko Čepič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999.

Kresal, Barbara: *Delovno pravo*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani, 2009.

Melik, Jelka: Delovanje in dediščina sodišča združenega dela pokojninskega in invalidskega zavarovanja ter starostnega zavarovanja kmetov v SR Sloveniji. *Arhivi* 26 (2003), št. 2, str. 255–258.

Mežnar, Drago: *Delovno pravo*. Kranj: Univerza v Mariboru, Fakulteta za organizacijske vede, Založba Moderna organizacija, 2000.

Ogrizek, Emica: Sodstvo v letih 1848–1918. V: *Pravo – zgodovina – arhivi I. Prispevki za zgodovino pravosodja* (ur. Jože Žontar). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2000.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.

Vodovnik, Zvone: *Poglavja iz delovnega in socialnega prava*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za upravo, 2003.

Vodovnik, Zvone: *Poglavja iz delovnega in socialnega prava*. Nova Gorica: Evropska pravna fakulteta, 2009.

Zakon o delovnih in socialnih sodiščih (ZDSS-1) s komentarjem (ur. Aleksej Cvetko et al.). Ljubljana: GV založba, 2005.

Zusammenfassung

ARBEITS- UND SOZIALGERICHTE UND DEREN ARCHIVGUT

In den Jahren 1994 und 1995 kam es in Slowenien zu einer Reorganisation der Gerichte. Außer den Gerichten mit allgemeiner Zuständigkeit sah das betreffende Gesetz auch Sondergerichte für Angelegenheiten aus bestimmten Sachbereichen vor, die mit einem besonderen Gesetz eingerichtet werden sollten. Mit dem Gesetz über Arbeits- und Sozialgerichte wurden so 1994 Arbeits- und Sozialgerichte geschaffen, die 1995 ihre Tätigkeit aufnahmen. Im Jahr 2004 wurde das alte Gesetz durch das jetzt geltende Gesetz über Arbeits- und Sozialgerichte ersetzt. Die Arbeitsgerichte sind zur Entscheidung in individuellen und kollektiven arbeitsrechtliche Streitigkeiten und die Sozialgerichte in sozialrechtlichen Streitigkeiten zuständig. In unterster Instanz entscheiden die Arbeitsgerichte und das Sozialgericht erster Instanz. Über Beschwerden gegen die Entscheidungen der erstinstanzlichen Gerichte entscheidet das Obere Arbeits- und Sozialgericht, das seinen Sitz in Ljubljana hat. Über Beschwerden und Rechtsmittel gegen die Entscheidungen des Oberen Gerichts entscheidet der Oberste Gerichtshof.

Ein Großteil des Schriftguts der Arbeits- und Sozialgerichte muss sowohl aufgrund des Rechtsschutzes als auch wegen der Forschungsarbeit erhalten werden. Aus den diesbezüglichen Akten lassen sich die Tendenz der Sozialpolitik Sloweniens in der Zeit nach der Unabhängigkeit und mittelbar auch die Veränderungen in der Wirtschaft ersehen.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 7.025.3:676.064.1(083.74)

Prejeto: 30. 4. 2012

Ohranjanje dokumentnega gradiva na papirju – standardi in priporočila

MARJETA ČERNIČ

dr. znanosti (grafična tehnologija), univ. dipl. ing. kemijske tehnologije, znanstvena svetnica v pokoju
Kunaverjeva ulica 6, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: meta.cernic@gmail.com

IZVLEČEK

Pri izdelavi dokumentnega gradiva na papirju je zelo pomembno, da izberemo ustrezno vrsto papirja ne glede na to, ali pripravljamo dokument, poročilo ali strokovno publikacijo. Trajnost postane pomembna, ko vsebina dokumenta pridobi kulturno, znanstveno, zgodovinsko ali umetniško vrednost. Ohranjanje dokumentnega gradiva na papirju je odvisno od kakovosti surovin, ki sestavljajo papir in zapis, od tehnologije izdelave nosilca in zapisa ter od načina uporabe in razmer za branjenje dokumentnega gradiva. V prispevku bomo predstavili pregled standardnih zahtev in priporočil za ohranjanje dokumentnega gradiva na papirju v mednarodnem merilu, ki so jih v posameznih državah sprejeli kot nacionalne standarde in vključili v arhivsko zakonodajo ter vsakodnevno prakso.

KLJUČNE BESEDE: *dokumentno gradivo na trajnem papirju, razgradnja vlaken in papirja, trajnost in obstojnost papirja, ohranjanje kulturne dediščine na papirju*

ABSTRACT

PRESERVATION OF PAPER DOCUMENTS AND PUBLICATIONS – STANDARDS AND RECOMMENDATIONS

Paper quality has a direct impact on a document's permanence and durability and on the costs of its use and protection, i.e. preservation. Permanence becomes important when the content of a document acquires cultural, scientific, historical or artistic value. The preservation of paper documents depends on the quality of the raw materials used for making the paper and the records. It also depends on the technologies used for the production of carriers and records, on conditions of storage and on methods of making such documents available for use. The article is a review of international standard specifications and recommendations for the field of the preservation of paper documents. In some countries these have been adopted as national standards and incorporated into national archival legislations as well as applied in everyday practice.

KEY WORDS: *permanent paper documents and publications, degradation of fibre and paper, permanence and durability of paper, preservation of cultural heritage on paper*

Uvod

»Only on paper has humanity yet achieved glory, beauty, truth, knowledge, virtue, and abiding love.«

*George Bernard Shaw*¹

Papir tudi za prihodnost ostaja eden pomembnejših prenašalcev in nosilcev pisne, risane in tiskane kulturne dediščine. Vendar tudi papir ni več, saj je izdelan iz nestabilnih organskih surovin in tako bolj ali manj prepuščen staranju – njegove lastnosti so spremenljive, kakovost je časovno omejena. Staranje dokumentov na papirju je hitrejše ali počasnejše, odvisno od kakovosti surovin, ki sestavljajo papir, surovin, ki sestavljajo zapis, tehnologije izdelave nosilca in zapisa ter od načina uporabe in razmer za hranjenje gradiva vseh vrst.²

Zgodovinski pregled ohranjanja dokumentnega gradiva na papirju pokaže, da segajo začetki raziskav že v obdobje pred letom 1900.³ Osnovo predstavlja razvoj celulozne kemijske znanosti, ki temelji na odkritjih strukture in sinteze ogljikovih hidratov v obdobju med letoma 1884 in 1894, za katere je Nemeč Hermann Emil Fischer v letu 1902 prejel Nobelovo nagrado za kemijo.⁴ V letu 1903 je Nobelovo nagrado za kemijo prejel Šved Svante August Arrhenius za raziskave na področju elektrokemije.⁵ Arrhenius je že leta 1889 pri študiju vpliva temperature na hitrost reakcije ugotovil odvisnost konstante reakcijske hitrosti pri spremembi temperature in zapisal enačbo $K = Ae^{-E_a/RT}$, ki predstavlja osnovo pri preučevanju reakcij razgradnje organskih snovi.⁶ Obe odkritji sta predstavljali v začetku 20. stoletja osnovo raziskav o razgradnji dokumentov na papirju iz 19. stoletja. Bibliografski pregled trajnosti in obstojnosti dokumentov na papirju med letoma 1885 in 1939 o trajnosti papirja do leta 1969, ko so v tehnologiji papirja pričeli z uvajanjem nevtralnega klejenja, je prikazan v številnih raziskavah v prvi polovici 20. stoletja, rezultati pa so danes splošno znani.⁷ Primerjalne razis-

kave postopkov naravnega in umetnega staranja so pokazale negativni vpliv kislega klejenja in pozitivni učinek vsebnosti kalcijevega karbonata na trajnost papirja. Ugotavljali so negativen vpliv žveplovih oksidov na staranje dokumentnega gradiva in vpliv učinkovanja svetlobe zaradi reakcije fotooksidacije na spremembo optičnih lastnosti dokumenta.⁸

V obdobju med letoma 1950 in 1970 se je obseg raziskav razširil, k temu sta pripomogla razvoj novih instrumentov in postavitev raziskovalnih laboratorijev v okviru Kongresne knjižnice v Washingtonu in v podobnih institucijah.⁹ Pričele so se raziskave za ugotavljanje vplivov staranja pri povišani vlagi in temperaturi in cikličnih spremembah klimatskih razmer.¹⁰ V okviru ameriškega nacionalnega arhiva in oddelka za papir pri odboru za standardizacijo so v letu 1966 pripravili prve specifikacije za trajne zapise. Sprejeti so bili kot standardi ASTM. Vključevali so kakovost papirja za izdelavo zaščitnih ovojev in map, za uporabo v tehnikah mehanografije in v postopkih kopiranja.¹¹ Po letu 1970 se je pričel zelo hiter razvoj na vseh področjih ohranjanja dokumentnega gradiva na papirju. Ameriški nacionalni arhiv je v sodelovanju z nacionalnim organom za standardizacijo v letu 1976 ustanovil samostojen laboratorij pri konservatorskem oddelku v Kongresni knjižnici.¹² Raziskovalno dejavnost na področju ohranjanja knjižničnega, arhivskega in muzejskega gradiva na papirju so v zadnjih dveh desetletjih razširili v sodelovanju s podobnimi institucijami po svetu, v Kanadi, Veliki Britaniji, Franciji, Italiji, Nizozemski in Švedski. Rezultati prikazujejo pomembne dosežke o vplivu klimatskih pogojev in onesnaževanja iz zraka na razgradnjo papirja in dokumentnega gradiva. Ugotovili so, da je hitrost razgradnje pri 50-odstotni relativni vlagi dvakrat hitrejša kot pri 25-odstotni, da je pri spremembi temperature ključnega pomena presežna aktivacijska energija reakcije razgradnje, ki

¹ Waters: Paper Permanence.

² Čerňič: Trajnost in obstojnost dokumentnega gradiva na papirju; Čerňič Letnar: Trajnost in obstojnost papirja, str. 161–171; Čerňič Letnar et al.: Vpliv surovinske sestave in tehnoloških pogojev, str. 58–64.

³ Wilson: Some Happenings on the way to the Development of Permanent Records materials, str. 191–248.

⁴ Fischer: The Nobel Prize of Chemistry 1902.

⁵ Arrhenius: The Nobel Prize of Chemistry 1903.

⁶ Arrhenius: Über die Reaktionsgeschwindigkeit bei der Inversion von Rohrzucker durch Säuren, str. 226–248.

⁷ Herzberg: Destruction of Paper by Writing Ink; Burton: Permanence Studies of Current Commercial Book Papers;

Kantrowitz et. al.: *Permanence and Durability of Paper: Annotated Bibliography of the Technical Literature from 1885 A.D. to 1939 A. D.*

⁸ Launer in Wilson: Photochemical Stability of Papers, str. 55–74; Wilson et al.: Accelerated Aging of Records Papers Compared with Normal Aging; Weisgerber et al.: A New Sizing Agent for Paper - Alkylketene Dimers; Launer and Wilson: Photochemical Stability of Papers, str. 55–74.

⁹ The Library of Congress.

¹⁰ Cardwell: *Aging of Paper*; Graminski: The Effects of Temperature and Moisture on the Accelerated Aging of Paper; Wilson in Parks: Comparison of Accelerated Aging of Book Papers in 1937 with 36 Years Natural Ageing.

¹¹ ASTM standards: Paper; Business Imaging Products.

¹² The National Archives and American National Standard Institute.

se ohranja tudi potem, ko reakcija že poteče.¹³ Problem, o katerem je v zadnjem desetletju veliko razprav, je ugotavljanje vpliva lastnosti celuloznih vlaken visokega izkoristka na trajnost papirja. Raziskave so pokazale, da so papirji z visokim deležem lignina in kalcijevim karbonatom kot polnilom v postopkih umetnega staranja mehansko bolj obstojni, vendar so zelo občutljivi za spremembe optičnih in barvnometričnih lastnosti. Raziskave o vplivu lignina in hemiceluloz na trajnost dokumentnega gradiva na papirju so še danes zelo aktualne.¹⁴

Trajnost in obstojnost papirja

Pri izdelavi dokumentnega gradiva na papirju je zelo pomembno, da izberemo ustrezno vrsto papirja ne glede na to, ali pripravljamo dokument, poročilo ali strokovno publikacijo. Trajnost postane pomembna, ko vsebina dokumenta pridobi kulturno, znanstveno, zgodovinsko ali umetniško vrednost. Lastnosti današnjih vrst papirja so za nepoznavalca na videz zelo podobne, vendar je kakovost posameznih vrst zelo različna, saj se razlikujejo po celotni surovinski sestavi in tehnoloških pogojih izdelave in oplemenitenju. Lastnosti papirja razlikujemo glede na strukturne, fizikalno-kemijske lastnosti, mehansko odpornost, lastnosti površine in optične lastnosti. Kakovost papirja vpliva neposredno na trajnost in obstojnost dokumenta in na stroške, ki so povezani z uporabo in zaščito.

Na mehanizem staranja vplivajo številne reakcije med snovmi v papirju in njegovi okolici, kažejo pa se v poslabšanju mehanske odpornosti, kemijske obstojnosti in optičnih karakteristik. Osnovni povzročitelji razgradnje so notranji in zunanji dejavniki, kot so kislina hidroliza, oksidativna degradacija, alkalna hidroliza, termoliza, učinkovanje mikroorganizmov, reakcije plesnenja in mehanske poškodbe. Življenjsko dobo dokumenta povečata tako kemijska kot fizikalna obstojnost papirja, zato ločimo pojma trajnost in obstojnost, ki se sicer med seboj dopolnjujeta in večkrat tudi prepletata, zato pa je potrebno določiti njuno medsebojno povezavo.

Trajnost se nanaša na ohranjanje kemijsko-fizikalnih lastnosti sestavin ob učinkovanju zunanjih dejavnikov (svetloba, toplota, onesnaženo ozračje) v daljšem obdobju, *obstojnost* pa se nanaša na procese razgradnje, ki jih pospešuje uporaba v različnih neugodnih okoljih; odvisna je predvsem od fizikalno-mehanskih lastnosti papirja in dokumenta.¹⁵

TRAJNOST (*permanence*) je definirana kot sposobnost za ohranjanje kemijske in fizikalne stabilnosti v daljšem časovnem obdobju.¹⁶ Vsi materiali se s časom spreminjajo, vendar za trajne velja, da v pretežni meri ohranjajo prvotne lastnosti v daljšem časovnem obdobju, to pa pomeni več stoletij. Trajnost se nanaša na stabilnost kemijskih in fizikalnih lastnosti papirja in pomeni, v kolikšni meri je papir zaradi nečistoč v sestavi odporen proti razgradnji. Kot trajnega označujemo papir, ki ga lahko hranimo zelo dolgo, ne da bi se v večji meri spremenil videz (barvne in optične lastnosti) ali molekulska struktura sestavin oziroma celotna struktura papirja. Trajnost opisujemo tudi kot ohranjanje oz. retencijo obstojnosti. Papir je lahko obstojen, vendar ni trajen (reciklirani papirji), oziroma je trajen, vendar ni obstojen (kakovostne vlaknine pri neustrezni pripravi in obdelavi, kislota klejenje). Stabilizacija oziroma zvišanje trajnosti vključuje vse nečistoče v papirnem listu, ki lahko povzročijo razgradnjo, preprečimo oz. zaustavimo pa jo lahko s postopki konserviranja. Konservatorski postopek ali postopek obdelave s kemikalijami ne sme imeti nikakršnega slabega vpliva na obstojnost dokumenta. Obsega le odstranjevanje snovi, ki povzročajo razgradnjo in preoblikovanje destruktivnih snovi v kemijsko inertne.

OBSTOJNOST (*durability*) določajo fizikalne lastnosti vlaken v papirju, ki določajo, v kolikšni meri se ohranjajo predvsem mehanske in vizualne lastnosti pri običajni uporabi vsak dan. Vendar je obstojnost relativen pojem. Najobstojnejši papirji so izdelani iz dolgih vlaken enoletnih rastlin ali iz dol-

¹³ Wilson in Parks: Historical Survey of Research at the National Bureau of Standards and Materials for Archival Records, str. 191–241; Feller et al.: Three Fundamental Aspects of Cellulose Deterioration, str. 279–357; Browning in Wink: Studies on the Permanence and Durability of Paper: Prediction of Paper Permanence; Shahani: Accelerated Aging of Paper: Can it really foretell the Permanence of Paper. *Library of Congress*.

¹⁴ Arnold: ASTM Paper Aging Research Program. Program Summary.

¹⁵ Kaminska et al.: ASTM/ISR Research Program on the Effects of Aging on Printing and Writing Papers: Accelerated Aging Test Method Development. Final report; Forsskähl: ASTM/ISR Research Program on the Effects of Aging on Printing and Writing Papers: Accelerated Aging Test Method: Light Aging Test Method Development. Final report; Atalla et al.: Quantification and Prediction for Aging of Printing & Writing Papers Exposed to Light. Final report; Vikman: Studies on fastness properties of ink jet prints on coated papers. Dissertation.

¹⁶ Frase in Whiffin: Preserving our Documentary Heritage: The case for Permanent Paper. str. 3–17; Gurnagul et al.: Book Ageing: The Mechanical Permanence of Paper: A Literature Review; IFLA Principles for the Care and Handling of Library Material.

gih vlaken celuloze iglavcev, vendar so zaradi višje togosti manj primerni za izdelavo tiskovnih papirjev, ker dosegajo slabšo opaciteto in voluminoznost, zahtevani za kakovosten papir za knjige. Za papirničarja pomeni opredeliti ustrezno obstojnost tudi določiti sposobnost za združevanje posameznih lastnosti surovinske sestave glede na zelene končne lastnosti predelave in uporabe. Pri izboljšanju obstojnosti in trajnosti dokumenta v postopkih konserviranja morajo vsi materiali dosegati čim boljše mehansko odpornost (prepegibno in raztržno), ki vključuje mehansko obstojnost, odpornost pri nenehni uporabi in povečanje fizikalnih jakosti.

STARANJE razumemo kot spremembo oziroma poslabšanje mehanske odpornosti, kemijskih, optičnih in barvnometričnih lastnosti papirja v postopku naravnega ali umetnega staranja. Vpliva na razgradnjo celuloznih vlaken in vključuje mehanizme *kemijske* (hidrolitska in oksidacijska razgradnja, zamreženje, mikrobiološka in mehansko-kemijska razgradnja) in *fizikalne razgradnje* (sprememba kristalnosti). Osnovni vzroki, ki povzročajo staranje papirja, so posledica kombinacije učinkovanja notranjih in zunanjih dejavnikov, in sicer:

- vzroki, ki izhajajo iz neustrezne surovinske sestave (vlaknine, polnila, klejiva, dodatki) in tehnoloških pogojev pri izdelavi (mletje vlaknin in priprava papirne snovi, vrsta klejiva in postopek klejenja);
- vplivi, ki jih s seboj prinašajo postopki pri pisanju (črnila), tiskanju (vrsta tiska, kakovost tiskarske barve), predelavi (postopki vezave) in uporabi nasploh;
- onesnaževanje iz zraka (SO₂, NO_x, O₃), učinkovanje svetlobe, povišane temperature in vlažnosti ozračja, tudi delovanje mikroorganizmov in plesni.

Za opredelitev trajne obstojnosti papirja moramo upoštevati časovni faktor, da določimo lastnosti papirja za več sto let uporabe. Tako mora upoštevati uporabnost v arhivu, knjižnici ali muzeju dosegati predpisano kemijsko in optično stabilnost in mehansko odpornost. Postopki naravnega staranja so zaradi časovne odmaknjenosti manj primerni. Od leta 1920 so razvijali različne metode umetnega staranja, ki upoštevajo vpliv povišane temperature, relativne vlage in učinkovanja svetlobe ter številnih zunanjih dejavnikov zaradi onesnaženega ozračja, delovanja sončne svetlobe in smoga ali kislih reakcij v samem papirju.¹⁷ Namesto

naravnega staranja se uporablja zasledovanja kinetike kemijske reakcije pri pospešenem umetnem staranju. Arrhenius je ugotovil, da se pri večini reakcij hitrost poveča za 2- do 3-krat, če se temperatura poviša za 10 stopinj.

Vendar še danes ne moremo z gotovostjo potrditi, da bo papir, ki je izdelan iz celuloznih vlaken po novejših postopkih, sposoben imeti čez nekaj sto let prvotne lastnosti. To dejstvo potrjujejo rezultati raziskav za papirje oz. dokumente iz obdobja po letu 1815, ko se je začelo beljenje celuloznih vlaken s klorovimi spojinami, izredno slaba kakovost papirja po letu 1870 pri uporabi mehanskih celuloznih vlaken v sistemu kislega klejenja oziroma današnja množična uporaba optičnih belilnih sredstev, ki pričakovano vpliva na slabšo optično obstojnost dokumenta. V današnjem času je vprašljiva vedno večja uporaba recikliranih vlaken pri izdelavi grafičnih papirjev, ki v Evropi dosega že do 70% in je za izdelavo trajnih vrst papirja popolnoma neprimerna. Na staranje papirja imajo zelo velik vpliv klimatske razmere, saj te razmere kemijske reakcije pospešujejo ali jih upočasnjujejo. Spreminjajoče se klimatske razmere pri povišani temperaturi in vlagi ob učinkovanju UV-sevanja vplivajo na pospešeno staranje in tudi na popolno razgradnjo papirja. Enakomerne klimatske razmere so pri hranjenju osnovni pogoj za dolgoročno stabilnost in ohranjanje gradiva na papirju.

Z naravoslovnimi metodami danes odkrivamo vzroke razgradnje dokumentov in razvijamo metode za zaščito in konserviranje, pa tudi za restavriranje. Le tiste *konservatorske in restavratorske posege*, ki so znanstveno potrjeni in praktično preizkušeni, lahko uporabimo na dokumentih, ki imajo značaj kulturne dediščine, med katero sodi tudi dokumentno gradivo na papirju. Naloga konservatorske stroke je izbrati postopek, s pomočjo katerega izboljšamo kemijsko stabilnost in povečamo trajnost dokumenta. Če je potrebno, izboljšamo tudi mehansko odpornost oz. obstojnost, ki je sinonim za končno uporabnost. Še vedno se uporabljajo postopki in tehnike razkisljevanja in obnavljanja dokumenta v vodnem mediju, tudi v kombinaciji s suhimi tehnikami čiščenja. Postopek množične nevtralizacije pri uporabi različnih kemijskih sredstev se je v zadnjih 15 letih razširil iz ZDA v Evropo predvsem pri reševanju velikih količin poškodovanega gradiva. Za dezinfekcijo se uporabljajo različne sterilizacijske tehnike, prevzete z medicin-

¹⁷ Stamm: Thermal Degradation of Wood and Cellulose; Millet et al.: Accelerated Aging of Cellulosic Materials;

Design and Application of a Heating Chamber; Gray: An Accelerated-Aging Study Comparing Kinetic Rates vs. TAPPI Standard 453.

skega področja, kot so uporaba etilen oksida, mikrovalovne tehnike in različnih vrst sevanja, pri poškodbah z vodo pa tehnike zamrzovanja. V zadnjem obdobju se rešujejo obsežne poškodbe dokumentov zaradi negativnih učinkov železo taninskih črnin na kislem papirju. Novejše tehnike, kot je lasersko čiščenje, se uporabljajo predvsem pri čiščenju muzejskega gradiva, vendar učinki postopkov na lastnosti materialov še niso popolnoma razjasnjeni. Med najnovejše tehnike pri čiščenju in nevtralizaciji, izboljšanju mehanske odpornosti in kemijsko-fizikalnih lastnosti in pri odstranjevanju mikroorganizmov in plesni prištevamo tudi obdelavo s plazmo, vendar širši rezultati raziskav pri uporabi te metode še niso poznani.

Za vrednotenje kakovosti trajne obstojnosti pisalnih in tiskovnih papirjev obstajajo v svetovnem merilu posamezni standardi in priporočila, ki jih morajo upoštevati tako uporabniki kot izdelovalci in predelovalci papirja. Eden izmed osnovnih in najcenejših načinov zaščite dokumentnega gradiva je vsekakor izbor ustreznega papirja kot trajnega in obstojnega nosilca informacije. Trajnoobstoje je papir, ki dosegata takšne kemijske in fizikalne lastnosti, ki v primerjavi z običajnimi vrstami omogočajo večjo trajnost in obstojnost pri uporabi v daljšem časovnem obdobju, to je več sto, tudi tisoč let. Začetni prihranek pri uporabi cenejših vrst papirja je precej manjši od kasnejših velikih stroškov pri reševanju poškodovanega gradiva slabe kakovosti.

STANDARDNE ZAHTEVE ZA TRAJNOST IN OBSTOJNOST dokumentnega gradiva na papirju

V mednarodnem merilu obstajajo posamezni standardi in priporočila, ki so jih v posameznih državah sprejeli kot nacionalne standarde in vključili v arhivsko zakonodajo in vsakdanjo uporabo. Med prvimi državami so bile ZDA, Kanada, Avstralija, Velika Britanija, skandinavske države Švedska, Norveška, Finska, Danska in Nizozemska.

Kot prvi na svetu so leta 1984 pri NISO, Inštitutu za informacijske standarde v okviru ANSI, Ameriškega inštituta za standardizacijo, razvili in izdali standard za uporabo v knjižnicah in informacijskih sistemih. Standard ANSI/NISO Z39.48-1984¹⁸ za trajnost papirja in tiskanega knjižnega

gradiva opredeljuje kakovost papirja in odpornost proti staranju glede na kemijsko stabilnost in mehansko odpornost v daljšem časovnem obdobju. Predpisuje značilnosti papirja. Te so: trajen papir ne sme vsebovati lesovinskih in nebeljenih celuloznih vlaknin, imeti mora minimalno vsebnost kalcijevega karbonata za povečanje kemijske stabilnosti in ne sme vsebovati aluminijevega sulfata. V letu 1992 so izdali novi standard, ANSI Z39.48-1992: Trajnost nepremazanega in premazanega papirja za pripravo publikacij in dokumentov v knjižnicah in arhivih. Prvotne lastnosti so dopolnili s povečanimi zahtevami po vlakninski sestavi, vrednosti pH in mehansko odpornost. Kasneje so izdali standard ANSI Z39.66-1992, ki določa kakovost kartona in lepenke za izdelavo knjižnih platnic in ANSI/NISO/LBI Z39.78-2000 za kakovost vseh materialov, ki jih uporabljajo pri knjigoveški dodelavi. Pred nekaj leti so izdali razširjeni standard ANSI/NISO Z39.77-2001, ki določa merila za kakovost materialov, ki se uporabljajo pri zaščiti dokumentnega gradiva v knjižnicah in arhivih, in obsega dokumente, knjige, CD, filme, fotografsko gradivo.¹⁹ Opisuje zahteve za šest vrst materialov: za papir, karton, lepenko, tkanino, polimere, lepila in kompozitne materiale in vključuje definicijo materialov, terminološki slovar in povezavo pri uporabi drugih standardov in specifikacij s podobno vsebino.

Za izboljšanje kakovosti pri ohranjanju arhivskega gradiva je NARA, Ameriški nacionalni arhiv, v letu 1991 izdal tri specifikacije, ki določajo lastnosti arhivskih škatel in dokumentov.²⁰ Tudi ASTM, Ameriško združenje za preskušanje materialov, je v 90-ih letih izdalo skupino standardov za *trajne pisarniške papirje*.²¹ Določa tri skupine trajnosti papirja, od tiskovnih do umetniških, vsaka skupina pa vključuje po dve stopnji obstojnosti. Trajnost je določena z vrednostjo pH, alkalno puferno rezervo in mehansko odpornostjo. Papir za fotokopiranje (premazan ali nepremazan) mora v postopku umet-

¹⁸ ANSI/NISO Z39.48-1984. Permanence of Paper for Printed Library Materials. ANSI/NISO Z39.48-1992 (R2002). Permanence of Paper for Publications and Documents in Libraries and Archives.

¹⁹ ANSI/NISO Z39.77-2001: Guidelines for Information About Preservation Products.

²⁰ NARA: Specification for an Acid-Free Archive Box; Specification for an Low Lignin Archive Box; Specification for Letter and Legal size Folders.

²¹ ASTM D 3208-94. Manifold Papers for Permanent Records. ASTM D 3290 – 94. Bond and Ledger Papers for Permanent Records. ASTM D 3301-00. Standard Specification for File Folders for Storage of Permanent Records. ASTM D 3458-94. Copies from Office Copying Machines for Permanent Records. ASTM D 5634-96. Guide for Selection of Permanent and Durable Offset and Book Papers. ASTM D 6034-96. Guide for Selection of Permanent and Durable Artist's Paper.

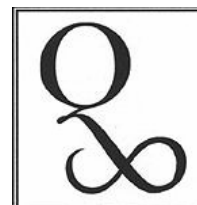
nega staranja dosega visoko mehansko in optično obstojnost, zahteve za preostale papirje pa so primerljive z zahtevami standarda ANSI/NISO. V letu 1996 so v okviru ASTM izdali še dva standarda: trajni in obstojni papir za tisk publikacij in knjig v ofsetnem tisku in umetniške vrste papirja. Vključujeta tudi metode umetnega staranja. Obe specifikaciji imata oznako standard, čeprav vsebujeta tudi navodila, ki so namenjena predvsem uporabnikom. Pred nekaj leti so nekaj standardov iz 90-ih let dopolnili z izsledki najnovejših raziskav.

Kanadska vlada in CGSB, Kanadski inštitut za standardizacijo,²² sta v letu 2000 izdala standard CAN/CGSB-9.70-2000,²³ ki določa zahteve za trajnost papirja za dokumente, knjige in preostalo gradivo na papirju. Standard določa zahteve v zvezi s trajnostjo glede na *splošne lastnosti* (alkalna puferna rezerva, vrednost pH, mehanska odpornost in vizualne lastnosti), *mehansko trajnost* (sestava) in skupno *mehansko in optično trajnost* (sestava). Osnovni namen je zaščita porabnika in uporabnikov, da pridobijo jasno informacijo o kakovosti izdelkov, ki so opredeljeni kot trajni. Specifikacijo trajnosti so v letih 1993–1994 vključili v standardne zahteve za uporabo v različnih postopkih tiskanja pri uporabi različnih vrst nepremazanih in premazanih pisalnih in tiskovnih papirjev. V letu 2006 je CCA, Kanadski arhivski svet, v sodelovanju z odborom za konservacijo izdal navodila za uporabo arhivske zaščite dokumentov na papirju.

GPS, Avstralska vladna institucija za tisk, in NAA, Nacionalni arhivi Avstralije, sta v letih 1990–1993 izdali standarde in predpise za uporabo različnih vrst papirja v državnih institucijah – arhivih, knjižnicah in državni upravi.²⁴ Ker starejšega gradiva nimajo neobvladljivo veliko, z njim tudi nimajo večjih težav, zato so prepričani, da bodo v prihodnosti lahko sproti reševali probleme ohranjanja gradiva. Sprejeli so specifikacijo kakovosti papirja za trajne in arhivske namene, ki vključuje: gradivo A) *trajni kopirni papir, 1990/1*, z vodnim znakom in brez njega, gradivo B) *trajni pisalni in tiskovni papir, 1990/2*, in gradivo C) *reciklirani papir AS 4082/1992, zahteve za pisanje, tiskanje, kopiranje gradiva in preostale namene uporabe*. V letu 2001 je NAA izdal novo, dopolnjeno specifikacijo zahtev za *standardno arhivsko kakovost* vseh materialov in izdelkov iz papirja, ki vključuje zahteve v zvezi s fizikalnimi in

kemijskimi lastnostmi arhivskega papirja, kartona in valovitega kartona za pripravo in zaščito dokumentov. Določene so lastnosti izdelkov, ki so kemijsko stabilni, brez sprememb mehanske odpornosti, da so lahko v uporabi daljše časovno obdobje. Lastnosti se nanašajo na trajnost in vključujejo sestavo, klejenje, alkalnost, obarvanje, mehansko odpornost poškodbam in test PAT. Specifikacija ne vsebuje specifičnih lastnosti, ki so pomembne za tiskarsko in tiskovno prehodnost papirja, tiskovno kakovost tiska in sposobnost za predelavo v končne izdelke.

Vsi izdelki, ki nosijo znak za *arhivsko kakovost*, morajo imeti lastnosti, opisane v standardni specifikaciji. Certificiranje vseh materialov in izdelkov iz papirja izvaja nacionalni zavod za preskušanje materialov NATA, National Association of Testing Authorities.

Slika 1: Znak za arhivsko kakovost nacionalnega arhiva Avstralije (NAA).

Skandinavske dežele so že leta 1987 na pobudo nacionalne knjižnice in arhivskih institucij začele aktivnosti za zaščito gradiva na papirju, in sicer v okviru raziskovalnega projekta.²⁵ V projekt so vključili pripravo standardov in predpisov za izdelavo in uporabo trajnejših vrst pisalnega in tiskovnega papirja, za arhivske in preostale namene trajne uporabe. V povezavi s papirno industrijo nordijskih držav (Švedska, Norveška, Finska, Danska in Islandija) so v letih 1991–1992 pripravili standarde in uredili arhivsko zakonodajo z obveznimi predpisi za izdelavo in uporabo trajnih vrst papirja, ki vključujejo: zahteve za kakovost trajnih dokumentov na papirju in metode preskušanja, zahteve za kakovost naprav za kopiranje, laserskih tiskalnikov, telefakssov in preostalih naprav za pripravo dokumentov in metode za vrednotenja zapisov in tiskanja.²⁶ Po

²² CGSB, Canadian General Standards Board.

²³ CAN/CGSB-9.70-2000: Permanence of Paper for Records, Books and Other Documents. Permanence du papier pour dossiers, livres et autres documents.

²⁴ Guidelines on Papers for use by Commonwealth Agencies.

²⁵ Fellers et al: Aging/Degradation of Paper: A Literature Survey.

²⁶ RA-FS 1991:1. *Riksarkivets föreskrifter och allmänna råd om om arkiv bos statliga myndigheter*. RA-FS 1992:4. *Swedish National Archives Regulations concerning technical requirements for writing material for recording paper documents*. RA-FS 1992:5. *Swedish National Archives Regulations concerning testing methods for evaluation of writing material for recording on paper documents*. RA-FS

letu 2005 so v skandinavskih državah pričeli uvažanje elektronskega poslovanja v pokrajinskih in državnih arhivih, to pa je vplivalo na spremembe pri uvajanju standardov in predpisov v arhivsko prakso. Švedski nacionalni arhiv je sprejel številne standarde in predpise za vse vrste arhivskega gradiva. V letu 2006 so bili izdani standardni predpisi in navodila za ravnanje s papirjem in tehnično specifikacijo za kakovost papirja in dokumentov pri certificiranju. Standard RA-FS 2006:1²⁷ vključuje splošne zahteve za ravnanje s papirjem pri pripravi, kopiranju in vzdrževanju javnih arhivskih dokumentov ter za kakovost materialov za zaščito in hrambo. Standard RA-FS 2006:4²⁸ določa lastnosti in kakovost papirja in dokumentov, vključuje tudi embalažni papir za zaščito ter pogoje za delo z vsemi vrstami gradiva in hranjenje le-tega. Preverjanje kakovosti trajnega in arhivskega papirja za pripravo dokumentov in za zaščito, naprav za tiskanje, kakovosti tiskanih dokumentov in zapisov izvaja SP Swedish National Testing and Research Institute za vse skandinavske države. Certificirani izdelki imajo oznako »Svenskt arkiv«. Inštitut izdaja certifikate kakovosti za vse vrste materialov na osnovi sprejetih standardov in predpisov nacionalne arhivske zakonodaje RA-FS in standardov ISO. V letu 2007 so izdali pregled certifikatov kakovosti različnih arhivskih materialov,²⁹ v katerem najdemo tudi pregled proizvajalcev papirja.

Slika 2: Znak za arhivsko kakovost švedskega nacionalnega arhiva (RA-FS-SP).

Med novejšje standarde prištevamo *nizozemski standard* za trajne papirje NEN 2728, izdan leta 2004 in dopolnjen leta 2006, ki vključuje zahteve za kakovost papirja in metode preizkušanja. Poleg lastnosti, ki so skladne s standardom ISO, vključuje dodatno zahtevo za obstojnost mehanskih odpornosti papirja v postopku umetnega staranja.³⁰

Nemški inštitut za standardizacijo, DIN, je leta 1992 izdal *standard za trajne papirje DIN 6738 – Papir in karton – LC (Lifespan Classes)*, ki papirje ločuje glede na življenjsko dobo v najmanj štiri skupine.³¹ Od preostalih priporočil in standardov se razlikuje v tem, da določa kakovost mehanskih odpornosti končnega izdelka, papirja, kartona in lepenke glede na dosežene vrednosti raztržne odpornosti, utrne jakosti in raztezanja pred postopkom umetnega staranja in po njem, v časovnem razdobju 6, 12 ali 24 dni. LC, klasifikacijo trajnosti določimo kot retencijo posameznih lastnosti v postopku umetnega staranja. Najdaljšo življenjsko dobo, več sto let, dosega papir, ki po 24 dneh umetnega staranja dosega vrednosti, višje od 85%, to pa pomeni, da dosega življenjsko dobo LC je 24–85. Zahteve so uporabnike, predvsem pa proizvajalce papirja v evropskih državah precej razburile. Dogovorili so se, da bodo zahteve standarda kot dodatno specifikacijo vključili v standard ISO za trajne papirje, ki ni obvezujoča, je pa priporočljiva.³²

*Mednarodna organizacija za standardizacijo ISO*³³ je problematiko trajnosti dokumentnega gradiva na papirju pričela reševati že v poznih 80-ih letih. *Tehnični odbor za informacijo in dokumentacijo TC-46* je na zasedanju v Moskvi leta 1987 ustanovil strokovno skupino SC10, za preučevanje »Fizikalnih značilnosti nosilcev za dokumente« z nalogo, da pripravi dokument »Trajnost papirja za tiskano knjižnično gradivo«. Prvo srečanje SC10 je bilo leta 1988 v Kopenhagnu, financiranje je v prvih letih potekalo preko nordijskega združenja za znanstvene informacije, NORDINFO.³⁴ V letu 1989 se je ISO TC46/SC10 preimenovala v skupino za ohranjanje fizikalnih lastnosti dokumentov z nalogo, da pri-

1992:6: *Swedish National Archives Regulations concerning technical requirement for copying machines, laser printers, telefax etc. for recording on paper documents.* RA-FS 1992:7: *Swedish National Archives Regulations concerning testing methods for evaluation of copying machines, laser printers, telefaxes etc. for recording on paper documents.*

²⁷ RA-FS 2006:1: *Riksarkivets föreskrifter och allmänna råd om handlingar på papper.*

²⁸ RA-FS 2006:4: *Riksarkivets föreskrifter och allmänna råd om tekniska krav och certifiering.*

²⁹ *Archival materials certified by SP Technical Research Institute of Sweden 2007.*

³⁰ NEN 2728: *Permanent houbaar papier – Eisen en beproevingsmethoden.* Permanent paper – Requirements and test methods.

³¹ DIN 6738: *Papier und Karton: Lebensdauer-Klassen (Paper and Board: Lifespan Classes).*

³² SIST EN ISO 9706: *Informacija in dokumentacija – Papir za dokumente – Zahteve za trajnost (∞) (Information and Documentation - Paper for Documents - Requirements for Permanence (∞)).*

³³ International Standard Organization ISO.

³⁴ NORDINFO, Research and Academic Library Cooperation Across National Borders.

pravi standarde in tehnične zahteve za dokumente v arhivih, knjižnicah in državnih institucijah, ki morajo ohraniti svoje značilnosti daljše obdobje. *Delovna skupina WG1* združuje strokovnjake različnih držav z vseh celin. Aktivno vlogo so prevzeli strokovnjaki iz 17 držav (P-member): Švedske, Danske, Norveške, Finske, Nizozemske, Velike Britanije, Francije, Nemčije, Italije, Češke republike, ZDA, Kanade, Japonske, Ruske federacije, Južnoafriške republike, Avstralije, Irana. Kot opazovalci so sodelovali še predstavniki 13 držav (O-member): Argentine, Avstrije, Belgije, Bolgarije, Kitajske, Kolumbije, Islandije, Koreje, Mongolije, Poljske, Romunije, Slovaške in Tajske. Pri pripravi standarda so sodelovale tudi zunanje organizacije: ICA, Mednarodni arhivski svet, IFLA, Mednarodna federacija knjižničnih združenj in ustanov ter IPC, Ameriški inštitut za konserviranje. Glede na obširno in težavno problematiko so se odločili, da predpišejo osnovne minimalne lastnosti papirja za uporabo za trajne zapise. V maju 1991 so izdali priporočilo ISO TC 46/SC10/N45-1991/WG1 kot specifikacijo trajnosti papirja za dokumente, zapise in publikacije ter v februarju leta 1994 *standard ISO 9706 – Informacija in dokumentacija, papir za dokumente, zahteve za trajnost*, ki določa osnovne smernice za kakovosti papirja za trajne dokumente in zapise, to je lastnosti pisalnih in tiskovnih papirjev (tudi kopirnih). Ni primeren za druge vrste papirja, za specialne namene uporabe, kot tudi ne za visoko premazane tiskovne in umetniške papirje. Specifikacija določa trajnost papirja za več sto let ob pogoju, da je papir oziroma dokumentno gradivo shranjeno in v uporabi v enakomernih klimatskih razmerah, pri temperaturi 15° C do 20° C in relativni vlažnosti ozračja od 40% do 50%.

Specifikacija lastnosti trajnega papirja, ISO 9706 (∞) določa osnovne značilnosti:

- papir mora biti nevtralen klejen;
- vrednost pH mora biti v območju 7,5 do 10,0;
- vsebnost kislinskih snovi v papirju ne sme presežati 0,4 mola kislinskih snovi na kg papirja, zato mora imeti alkalno puferno rezervo, to je najmanj 2% kalcijevega karbonata;
- raztržna odpornost je najmanj 350 mN (za gramaturo 70 g/m²);
- število Kappa je nižje od 5, papir vsebuje najmanjšo vsebnost snovi, ki z lahkoto oksidirajo (lignin);
- v dodatku so določeni pogoji za preizkušanje posameznih lastnosti v postopku 24-dnevnega

umetnega staranja³⁵ in metoda preizkušanja optičnih karakteristik pri določanju vsebnosti optičnih belil v papirju; pregled teh karakteristik je priporočen, vendar zaradi dolgotrajnosti postopka in drage opreme ni obvezen.

Na osnovi rezultatov raziskav sestave papirja, trajnosti starejšega gradiva in uporabe novejših metod in postopkov konserviranja in restavriranja je ISO/TC 46/SC10 nadaljevala pripravo in izdajo novih priporočil in standardov. V letu 1996 je izdala standard za kakovost arhivskih papirjev ISO 11108,³⁶ ki določa, da je *arhivski papir* tisti trajni papir, ki dosega zelo visoko trajnost in obstojnost. Lastnosti trajnega in arhivskega papirja so označene s simbolom (∞), kot prikazuje slika 3.

Slika 3: Simbol trajnosti, ki ga predpisujeta standarda ISO 9706 (∞) in ISO 11108 (∞).

Specifikacija lastnosti arhivskega papirja, ISO 11108 (∞) določa, da lastnosti arhivskega papirja ustrezajo specifikaciji ISO 9706 (∞) in dodatnim specifičnim značilnostim:

- papir mora biti izdelan iz vlaken enoletnih rastlin: bombaža, konoplje, lanu ali mešanice teh vlaknin; vsebnost beljenih celuloznih vlaken mora biti vrednotena;
- prepogibna odpornost je najmanj log. 2,42 (Schopper) ali log. 2,18 (Lhomargy, Köhler-Molin, MIT).

V zadnjem desetletju je skupina TC 46/SC10 izdala nove standarde, tj. ISO 11800 (1998): zahteve za kakovost knjigoveških materialov in metode, ki se uporabljajo pri izdelavi knjige, ISO 11789 (1999): trajnost in obstojnost pisanja, tiskanja in kopiranja na papirju, ISO 11799: zahteve za hrambo dokumentnega gradiva, ISO 14416 (2003): zahteve za vezanje knjig, publikacij in preostalega dokumentnega gradiva na papirju v knjižnicah in arhivih – metode in materiali, ISO 15659 (2008): arhivski karton in lepenka – testi migracije in ISO

³⁵ ISO 5630-3: Paper and board - Accelerated ageing - Part 3: Moist heat treatment at 80 degrees C and 65% relative humidity.

³⁶ SIST ISO 11108: Informacija in dokumentacija – Arhivski papir za dokumente – Zahteve za trajnost (∞) (Information and Documentation - Archive Paper for Documents - Requirements for Permanence (∞)).

16245 (2009): informacija in dokumentacija – škatle, zaščitne mape in preostali zaščitni izdelki iz celuloznih materialov za hranjenje dokumentov na papirju in pergamentu.³⁷

Pri opredelitvi trajnosti in obstojnosti dokumentov na papirju so zahteve za kakovost in metode preizkušanja določene v standardu *SIST ISO 11798 z naslovom »Informacija in dokumentacija – Trajnost in obstojnost pisanih, tiskanih in kopiranih dokumentov na papirju – Zahteve in testne metode«*.³⁸ Poleg zahtev za kakovost nosilca zapisa in odtisa so predpisane naprave za izdelavo dokumenta na papirju. Zapis, odtis oziroma slika na papirju mora biti obstojen, to pa pomeni, da postopek prenosa zapisa na papirju pri tiskanju ne vpliva na spremembo lastnosti nosilca, to je papirja. Specifikacija določa metode za vrednotenje trajnosti in obstojnosti zapisa, odtisa in kopije na papirju, shranjenih v knjižnici, arhivu in drugih zaščitnih okoljih za daljše časovno obdobje. Vključuje vse črno-bele in barvne zapise na papirju razen fotografskega gradiva. Ni upoštevana za dokumente, ki so shranjeni v neustreznih klimatskih razmerah. Ravno tako se ne uporablja za vrednotenje vrednostnih dokumentov (denar ipd.) pri katerih

trajnost nima osnovnega pomena.

CEN, Evropski komite za standardizacijo, je v letu 1990 v okviru tehničnega odbora CEN/TC 172 oblikoval skupino strokovnjakov za celulozo, papir, karton in lepenko iz različnih držav EU z nalogo, da pripravijo klasifikacijo, standarde in predpise za uporabo trajnejših vrst papirja.³⁹ V letu 1994 je 17 držav (Avstrija, Belgija, Danska, Finska, Francija, Grčija, Irska, Islandija, Italija, Luksemburg, Nizozemska, Norveška, Portugalska, Španija, Švedska, Švica in Velika Britanija) potrdilo specifikacijo zahtev standarda ISO 9706, ki je bil leta 1998 prevzet kot evropski standard EN ISO 9706. Posamezne evropske države, Švedska, Norveška, Danska, Finska, Nizozemska, Nemčija, Velika Britanija, so standardne zahteve za trajnost in obstojnost papirja in dokumentov na osnovi standardov ISO vključile v nacionalno arhivsko zakonodajo. Certificiranje kakovosti izdelkov izvajajo v okviru nacionalnih institucij za preskušanje materialov.⁴⁰

V preglednici 1 so zbrane osnovne zahteve za trajnost in obstojnost, ki so opredeljene v standardih ANSI, CAN/CGS, DIN in ISO.

Zahteve	ANSI/NISO Z39.48-1992	CAN/CGSB-9.70 - 2000	DIN 6738 - 1992	ISO 9706 - 1994	ISO 11108 - 1996	ISO 16245 - 2009
Vlakninska sestava – optična belila	da	da	da	da (brez) priporoča	da (brez) priporoča	da brez
Odpornost proti oksidaciji – vsebnost lignina – število Kappa	< 1% < 7	< 1%	ne ne	< 5	< 5	< 5
vrednost pH	7 - 10	7 – 10	7.5 – 10.0	7.5 – 10.0	7.5 – 10.0	7.5 – 10.0
Alkalna rezerva	2% CaCO ₃	2% CaCO ₃	2% CaCO ₃	2% CaCO ₃	2% CaCO ₃	2% CaCO ₃
Mehanske lastnosti - raztržna odpornost - utržna jakost - odpornost proti prepogibanju	>5.2 mNm ² /g >3.5 mNm ² /g ne ne	da	da	> 350 mN (70 g/m ²)	> 350 mN (70 g/m ²) log.2.18 (MIT)	da
Obstojnost (postopki staranja) - kemijska - mehanska - optična	ne	da da da	da – LC, Life Class, klasifikacija življenjske dobe	priporoča	priporoča	

Preglednica 1: Primerjava med standardnimi zahtevami za trajnost in obstojnost papirja

³⁷ ISO 11798: Information and documentation – Permanence and durability of writing, printing and copying on paper – Requirements and test methods.

³⁸ CEN, European Committee for Standardization.

³⁹ PIRA testing. Materials testing. Archival papers: Certification of writing materials, Certification of paper, Materials for storage of documents.

⁴⁰ ISO 16245: Information and documentation - Boxes, file covers and other enclosures, made from cellulosic materials, for storage of paper and parchment documents.

Primerjava osnovnih standardnih zahtev za trajnost in obstojnost papirja nam pokaže:

- *ameriški standard* ANSI Z39.48-1992 določa, da mora biti papir izdelan v nevtralnno-alkalnem področju brez navzočnosti Al sulfata, iz vlaknin, ki ne presegajo 1% vsebnosti lignina in mora vsebovati alkalno puferno rezervo. Določene so najmanjše vrednosti za raztržno odpornost nepremazanih in premazanih vrst papirja. Metode staranja niso predpisane.
- *kanadski standard* CAN/CGSB-9.70-2000 poleg zahtev ANSI predpisuje tudi metode umetnega staranja, s katerimi ločeno vrednotimo mehansko ali skupno mehansko in optično obstojnost. Zahteve so vključene v skupino devetih standardov za pisalne in tiskovne papirje, ki so danes v uporabi za izdelavo dokumentnega gradiva;
- *nemški standard* predpisuje izdelavo papirja v nevtralnno-alkalnem področju in mora vsebovati alkalno puferno rezervo. Ne predpisuje sestave, vendar pri uporabi postopka umetnega staranja edini uporablja metodo določanja življenjske dobe papirja LC;
- *mednarodna standarda* ISO 9706 in ISO 11108 za trajen in arhivski papir predstavljata osnovo za karakterizacijo trajnih in arhivskih papirjev. Vendar šele standard ISO 16245 predpisuje specifične zahteve za kakovost zaščitne embalaže iz papirja, kartona, lepenke in izrecno ne dovoljuje optičnih belil.

Na osnovi pregleda lahko ugotovimo, da je standardizacija pri ohranjanju dokumentnega gradiva na papirju v mednarodnem merilu že precej urejena, saj določa zahteve za vrsto in kakovost vlaken, tehnološke pogoje izdelave in minimalne vrednosti mehanskih odpornosti papirja. Poznana so tudi priporočila iz prakse na osnovi zahtev ASTM, ki podajajo višje zahteve za vrednotenje trajnosti. Vključujejo specifične kemijske lastnosti, kot so vsebnost α -celuloze, Cu-število, vsebnost smol, železovih in kloridnih ionov. Večja neskladja med zahtevami so pri opredelitvi surovinske sestave, predvsem glede na vsebnost lignina in optičnih belil. Današnje vrste papirja, ki vsebujejo najmanj 3% kalcijevega ali magnezijevega karbonata, so večkrat označene kot visoko trajne oz. arhivske vrste, to pa pomeni, da lahko pričakujemo, da bo ohranjen do 500 let. Pri tem je potrebno poudariti, da dodatek alkalne puferne rezerve ne pripomore k izboljšanju mehanske odpornosti papirja zaradi slabih lastnosti ali zunanjih razmer. Daljše časovno obdobje vpliva na zmanjšanje učinkovitosti alkalne puferne rezerve tudi do takšne mere, da jo popol-

noma izniči. K temu pripomorejo predvsem onesnaženo ozračje ali neželeni dodatki v papirju že pri izdelavi. Alkalna rezerva zaščiti kemijsko razgradnjo vlaken, nima pa nikakršnega vpliva na osnovno obstojnost papirja, na njegovo notranjo trdnost, ki jo dosežemo z uporabo kakovostnih dolgih celuloznih vlaken ali zmanjšamo s previsoko vsebnostjo polnil in drugih dodatkov v papirju.

V okviru mednarodne dejavnosti želijo pri ISO TC 46/SC10 čim prej dopolniti veljavne standarde za trajni in arhivski papir s predpisi, ki ne bi dovoljevali optičnih belil in podobnih dodatkov in z uporabo novih postopkov in metod staranja, ki bi vključevali predvsem obstojnost na svetlobi pri uporabi novejših tehnik tiska. Potekajo številna raziskovanja obstojnosti novejših specialnih vrst premazanih papirjev za fotografsko gradivo in pri uporabi novejših digitalnih tehnik tiska.⁴¹

*Slovenski inštitut za standardizacijo, SIST, izvaja v Sloveniji dejavnosti pri izdaji in prevzemu mednarodnih (ISO) in evropskih (EN) standardov.*⁴² V letu 1994 smo na pobudo ICP⁴³ in strokovnjakov iz papirne industrije ustanovili tehnični odbor za vlaknine, papir in izdelke, da bi uredili področje kakovosti in metod preskušanja vlaknin, papirja, kartona, lepenke, valovitega kartona in izdelkov iz teh materialov. Tehnični odbor SIST-TC-VPK pokriva področje dejavnosti ISO TC6 in EN TC 172. Na pobudo strokovnjakov TC-VPK so bili pri SIST TC-Informacija in dokumentacija v Sloveniji v zadnjem desetletju sprejeti vsi aktualni mednarodni in evropski standardi za ohranjanje dokumentov na papirju.⁴⁴

Standardne zahteve za trajnost papirja v Sloveniji – s problematiko kakovostne in trajne zaščite dokumentnega gradiva na papirju smo v Sloveniji raziskovalci v papirništvu in konservatorsko-restavratorski dejavnosti dediščine na papirju v zadnjih dveh desetletjih dobro seznanjeni, vendar kljub temu še vedno premalo močni in glasni, da bi lahko

⁴¹ Permanent Paper: Progress Report III: The UNESCO Resolution Frase. str. 117–119; Burge et al.: Effects of Enclosure Papers and Paperboards Containing Lignins on Photographic Image Stability, str. 279–290; Blayo et al.: Contribution of Spectroscopic techniques to the analysis of permanence properties of ink-jet printed materials, str. 434–437; Messier et. al.: Optical Brightening Agents in Photographic Paper, str. 1–12; Bugner in Lindstrom: Closer Look at the Effects of Temperature and Humidity on Inkjet Photographic Prints, str. 348–352.

⁴² SIST – Slovenski inštitut za standardizacijo.

⁴³ Inštitut za celulozo in papir Ljubljana (ICP).

⁴⁴ Čer nič in Vodopivec: Slovenska arhivska kakovost papirja, kartona, lepenke in valovitega kartona. str. 216–227; Čer nič: Ohranjanje dokumentnega gradiva na papirju: standardi in priporočila za trajnost in obstojnost, str. 317–334.

vplivali na uvedbo trajnih in obstojnih papirjev v arhivski praksi. Od aprila 1996 imamo v Sloveniji sprejet prevzeti mednarodni standard za trajen papir SIST ISO 9706 (∞), ki smo ga v letu 2000 dodatno prevzeli kot evropski standard SIST EN ISO 9706. V letu 2003 smo prevzeli tudi standard za arhivski papir SIST ISO 11108 (∞) in SIST ISO 11798 za trajnost in obstojnost zapisa na papirju. V letu 2009 smo prevzeli najnovejši standard SIST ISO 16245 za kakovost embalažnih materialov iz papirja za hrambo gradiva.

Uredba o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva (UL RS št. 86./11.8.2006)⁴⁵ v okviru materialnega varstva predpisuje zahteve za papir, sredstva za zapisovanje vsebine, embalažo, navaja pa nujno določanje kakovosti na osnovi prevzetih mednarodnih standardov ISO, vendar za zdaj ne vključuje tehnične specifikacije in navodil za uporabo in ne določa slovenske arhivske kakovosti materialov (predlog SAK). Enako uredba ne določa slovenske nacionalne institucije, ki bi preverjala kakovost arhivskih materialov iz papirja, kartona, lepenke. Upamo, da bo uresničevanje teh zahtev, ki so vključene v predlog dopolnitve uredbe o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva, v okviru ZVDAGA⁴⁶ omogočilo v slovenskem prostoru povečanje dejavnosti pri ohranjanju dediščine na papirju tako pri proizvodnji papirja kot pri vrednotenju kakovosti izdelkov iz papirja, kartona in lepenke vseh vrst za arhivske namene.

Slika 4: Predlog znaka za slovensko arhivsko kakovost (SAK) materialov iz papirja, kartona in lepenke.

Sklep

Področje staranja papirja in vrednotenja kakovosti pisnih in tiskanih izdelkov na papirju je tudi v svetu še vedno v fazi razvoja in raziskovanja, in sicer predvsem pri ugotavljanju kakovosti novejših vrst papirja s specialnimi premazi in pri uporabi različnih vrst tiskarskih barv, črnih in tonerjev v novejših nekonvencionalnih tehnikah tiska. Na trajno obstojnost papirja večinoma vplivajo notranji dejavniki, ki so odvisni od fizikalno-kemijske obstojnosti osnovnih surovin, od tehnoloških razmer pri izdelavi in površinskega oplemenitenja in zunanjih vplivov, ter dejavnikov, ki jih prinašajo postopki pisanja, tiskanja in del z njim nasploh.

Zaščita kulturne dediščine na papirju predstavlja zelo kompleksno problematiko o vplivu notranjih in zunanjih dejavnikov na ohranjanje dokumentnega gradiva. Pri ohranjanju te dediščine je zahtevano čim boljše sodelovanje vseh, ki sodelujejo v komunikacijski shemi ohranjanja dokumentov na papirju, kot je prikazano na sliki 5.

Slika 5: Komunikacijska shema posameznih dejavnikov, ki so vključeni v sodelovanje pri ohranjanju dokumentnega gradiva na papirju.

⁴⁵ Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih ZVDAGA; Uredba o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva.

⁴⁶ Predlog spremembe Uredbe o varstvu arhivskega in dokumentarnega gradiva. Zahteve za kakovost papirja in pisnih snovi za nastajajoče arhivsko gradivo (priloga 3).

Pri ohranjanju kulturne dediščine na papirju je za dokumentno gradivo trajne vrednosti uporaba trajnejših vrst papirja in boljših sredstev, s pomočjo katerih zapisujemo vsebino (črnila, tiskarske barve, naprave za tiskanje in kopiranje) za ohranitev dediščine za zanamce nujna, ekonomsko opravičljiva in ekološko naravnana.

Viri in literatura

Viri

CEN, European Committee for Standardization. Dostopno na: <http://www.cen.eu/cenorm/homepage.htm>.

CGSB, Canadian General Standards Board. Dostopno na: <http://www.collectionscanada.ca/8/14/r14-202-e.html#top-of-page>.

ICP – Inštitut za celulozo in papir Ljubljana. Dostopno na: <http://www.icp-lj.si/>.

International Standard Organization ISO. Dostopno: <http://www.iso.org/iso/home.htm>.

SIST – Slovenski inštitut za standardizacijo. Dostopno na: <http://www.sist.si>.

The Library of Congress. Dostopno na: <http://www.loc.gov/about/>.

The National Archives and American National Standard Institute. Dostopno na: <http://www.archives.gov/>, <http://www.ansi.org/>.

Literatura

ANSI/NISO Z39.48-1984: *Permanence of Paper for Printed Library Materials*. ANSI/NISO Z39.48-1992 (R2002): *Permanence of Paper for Publications and Documents in Libraries and Archives*. Published by NISO Press, 2002.

ANSI/NISO Z39.77-2001: *Guidelines for Information About Preservation Products*. An American National Standard Developed by the NISO, Approved 2000, by the ANSI. Published by the NISO Press, Bethesda, Maryland, USA, 2001.

Archival materials certified by SP Technical Research Institute of Sweden 2007: SP Chemistry and Materials Technology. *SP Info* 26 (2007).

Arnold, R. B.: *ASTM Paper Aging Research Program. Programm Summary*. ASTM International, West Conshohocken, PA., 2002.

Arrhenius, S.: *The Nobel Prize of Chemistry 1903*. Dostopno na: http://nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/1903/arrhenius-bio.html.

Arrhenius, S.: Über die Reaktionsgeschwindigkeit bei der Inversion von Rohrzucker durch Säuren.

V: *Zeitschrift für Physikalische Chemie* (1889), str. 226–248.

ASTM D 3208-94: *Manifold Papers for Permanent Records*. ASTM D 3290 – 94: *Bond and Ledger Papers for Permanent Records*. ASTM D 3301-00: *Standard Specification for File Folders for Storage of Permanent Records*. ASTM D 3458-94: *Copies from Office Copying Machines for Permanent Records*. ASTM D 5634-96: *Guide for Selection of Permanent and Durable Offset and Book Papers*. ASTM D 6034-96: *Guide for Selection of Permanent and Durable Artist's Paper*.

ASTM standards: Volume 15.09. *Paper; Business Imaging Products, 174 standards*. 2007. Dostopno na: <http://www.normas.com/ASTM/CONTENTS/Vol.15.09.html>.

Atalla, R., Bond, J., Hunt, C., Agarwal, U.: *Quantification and Prediction for Aging of Printing & Writing Papers Exposed to Light. Final report*. USDA Forest Service Forest Products Laboratory, Madison, WI, 2000.

Blayo, A., Murie, C., Pineaux, B.: Contribution of Spectroscopic techniques to the analysis of permanence properties of ink-jet printed materials. *Proc. IS&T's NIP19* (IS&T Springfield, New Orleans, 2003), str. 434–437.

Browning, B. L. in Wink, W. A.: Studies on the Permanence and Durability of Paper: Prediction of Paper Permanence. V: *Tappi* 51 (1986), št. 4.

Bugner, D. E. in Lindstrom, B. A.: Closer Look at the Effects of Temperature and Humidity on Inkjet Photographic Prints. *Proc. IS&T's NIP21* (IS&T Springfield, VA, 2005) str. 348–352.

Burge, M. D., James, M., Reilly, J. M. in Nishimura, D. W.: Effects of Enclosure Papers and Paperboards Containing Lignins on Photographic Image Stability. V: *JAIC* 41 (2002), št. 3, str. 279–290.

Burton, J. O.: Permanence Studies of Current Commercial Book Papers. V: *Bureau of standards Journal of research* (1931).

CAN/CGSB-9.70-2000: *Permanence of Paper for Records, Books and Other Documents. Permanence du papier pour dossiers, livres et autres documents*. Standards Council of Canada. National Standard of Canada, Canadian General Standards Board, 2000, Ottawa, Canada.

Cardwell, R. D.: *Aging of Paper*. Ph.D. Dissertation, New York State College of Forestry, Syracuse, N.Y. 1973, str. A2–A4.

Certification of writing materials, Certification of paper, Materials for storage of documents, SP Technical Research Institute of Sweden, Box 857, SE-501 15 Borås. Dostopno na: <http://www.sp.se/en/Sidor/default.aspx>.

Čer nič Letnar, M.: Trajnost in obstojnost papirja kot nosilca kulturne dediščine. V: *Varstvo spomenikov* 34 (1993), str. 161–171.

Čer nič Letnar, M.; Pepelnjak, G.; Novak, G. in Vodopivec, J.: Vpliv surovinske sestave in tehnoloških pogojev izdelave na staranje papirja. V: *Papir* 23 (1995), št. 3–4, str. 58–64.

Čer nič, M. in Vodopivec, J.: Slovenska arhivska kakovost papirja, kartona, lepenke in valovitega kartona. V: *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*. Maribor: Pokrajinski Arhiv Maribor, 2006, št. 5, str. 216–227.

Čer nič, M.: Ohranjanje dokumentnega gradiva na papirju: standardi in priporočila za trajnost in obstojnost. V: *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*. Maribor: Pokrajinski Arhiv Maribor, 2009, str. 317–334.

Čer nič, M.: Trajnost in obstojnost dokumentnega gradiva na papirju: doktorska disertacija. Ljubljana: UL-NTF-T, 2008.

DIN 6738: *Papier und Karton: Lebensdauer-Klassen (Paper and Board: Lifespan Classes)*. DIN, The Deutsches Institut für Normung, Berlin, 1992.

Feller, R. L., Lee, S. B. in Curran, M.: Three Fundamental Aspects of Cellulose Deterioration. *Art & Archaeology Technical Abstracts* 22 (1985), št. 1, str. 279–357.

Fellers, C., Ivasen, T., Lindstrom, T., Nilsson, T. in Rigdahl, M.: *Aging/Degradation of Paper: A Literature Survey*. FOU-projektet for papperskonservering, Report No. 1E, Stockholm, 1989.

Fischer, E.: *The Nobel Prize of Chemistry 1902*. Dostopno na: http://nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/1902/fischer-bio.html.

Forsskähl, I.: *ASTM/ISR Research Program on the Effects of Aging on Printing and Writing Papers: Accelerated Aging Test Method: Light Aging Test Method Development. Final report*. Espoo, Finland: KCL, OY Keskuslaboratorio: Centrallaboratorium Ab, 2000.

Frase, R.W. in Whiffin, J. J.: Preserving our Documentary Heritage: The case for Permanent Paper. *International Preservation News* 15 (1997), str. 3–17.

Graminski, E. L.: The Effects of Temperature and Moisture on the Accelerated Aging of Paper. *Durability of Macromolecular Materials* (ur. Eby, R. K.). ACS Symposium Series, no. 95, Washington, American Chemical Society, 1979.

Gray, G. G.: An Accelerated-Aging Study Comparing Kinetic Rates vs. TAPPI Standard 453. V: *Tappi* 52 (1969), št. 2, str. 325.

Guidelines on Papers for use by Commonwealth Agencies. Australian Government Publishing Service Canberra, 1993.

Gurnagul, N.; Howard, R. C.; Zou, X.; Uesaka, T. in Page, D. H.: *Book Ageing: The Mechanical Permanence of Paper: A Literature Review*. © FACTS 2000.

Herzberg, W.: Destruction of Paper by Writing Ink. V: *Paper Trade J.* 76 (1923), št. 10.

IFLA Principles for the Care and Handling of Library Material: IFLA – ICPC – CLIR, (ur. E. P. Adcock, M.-T. Varlamoff in V. Kremp). V: *International Preservation Issues* (2000), št. 1.

ISO 5630-3: *Paper and board - Accelerated ageing - Part 3: Moist heat treatment at 80 degrees C and 65% relative humidity*. 2002.

Kaminska, E.; Bégin, P.; Grattan, D.; Woods, D.; Bülow, A.: *ASTM/ISR Research Program on the Effects of Aging on Printing and Writing Papers: Accelerated Aging Test Method Development. Final report*. Canadian Conservation Institute, Conservation Processes and Materials Research Division, Ottawa, Ontario, Canada, 2000.

Kantrowitz, M. S.; Spencer, E. W. in Simmons, R. H.: *Permanence and Durability of Paper: Annotated Bibliography of the Technical Literature from 1885 A.D. to 1939 A.D.* Washington: U.S. Government Printing Office, 1940.

Launer, H. F. in Wilson, W. K.: Photochemical Stability of Papers. V: *Journal of Research of the National Bureau of Science* 30 (1943), št. 1, str. 55–74.

Luner, P.: Paper Permanence. V: *Tappi Journal* 52 (1969), št. 5, str. 796–805.

Messier, P.; Baas, V.; Tafilowski, D. in Varga, L.: Optical Brightening Agents in Photographic Paper. V: *JAIC* 44 (2005), št. 1, str. 1–12.

Millet, A. M.; Western, L. J. in Booth, J. J.: Accelerated Aging of Cellulosic Materials: Design and Application of a Heating Chamber. V: *Tappi* 50 (1967), št. 11, str. 74 A.

NARA: *Specification for an Acid-Free Archive Box*, 1991, 8 str., *Specification for an Low Lignin Archive Box*, 1991, 8 str., *Specification for Letter and Legal size Folders*, 1991.

NEN 2728: *Permanent houbaar papier – Eisen en beproevingsmethoden*. Permanent paper – Requirements and test methods. 2006, 4 str.

NORDINFO, Research and Academic Library Cooperation Across National Borders. *Journal of Southern Academic and Special Librarianship* (2000). Helsinki, Finland. Dostopno na: http://southern-librarianship.icaap.org/content/v02n01/hannesdot_tir_s01.html.

Permanent Paper: Progress Report III: The UNESCO Resolution Frase. V: *IFLA Journal* 24 (1998), str. 117–119.

PIRA testing. Materials testing. Archival papers. Dostopno na: http://www.piraconsulting.com/pt/mt/mti_archival.php.

Predlogi dopolnitve Uredbe o varstvu arhivskega in dokumentarnega gradiva. Zahteve za kakovost papirja in pisnih snovi za nastajajoče arhivsko gradivo (priloga 3). Dostopno na: http://www.arhiv.gov.si/si/zakonodaja_in_dokumenti/predpisi_v_pripravi/in http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/zakonodaja/Predpisi/UV DAG_p.pdf.

RA-FS 1991:1. *Riksarkivets föreskrifter och allmänna råd om arkiv hos statliga myndigheter*. 4 str., RA-FS 1992:4. *Swedish National Archives Regulations concerning technical requirements for writing material for recording paper documents*. 4 str., RA-FS 1992:5. *Swedish National Archives Regulations concerning testing methods for evaluation of writing material for recording on paper documents*.

RA-FS 1992:6. *Swedish National Archives Regulations concerning technical requirement for copying machines, laser printers, telefax etc. for recording on paper documents*.

RA-FS 1992:7. *Swedish National Archives Regulations concerning testing methods for evaluation of copying machines, laser printers, telefaxes etc. for recording on paper documents*.

RA-FS 2006:1. *Riksarkivets föreskrifter och allmänna råd om handlingar på papper*.

RA-FS 2006:4. *Riksarkivets föreskrifter och allmänna råd om tekniska krav och certifiering*.

Shahani, C. J.: *Accelerated Aging of Paper: Can it really foretell the Permanence of Paper*. Library of Congress. Preservation Research and Testing Series No. 9503, 1995.

SIST EN ISO 9706: *Informacija in dokumentacija – Papir za dokumente – Zahteve za trajnost (∞) (Information and Documentation - Paper for Documents - Requirements for Permanence (∞))*. 2000.

SIST ISO 11108: *Informacija in dokumentacija – Arhivski papir za dokumente – Zahteve za trajnost (∞) (Information and Documentation - Archive Paper for Documents - Requirements for Permanence (∞))*. 2001.

SIST ISO 11798: *Information and documentation – Permanence and durability of writing, printing and copying on paper – Requirements and test methods*. 1999.

SIST ISO 16245: *Information and documentation - Boxes, file covers and other enclosures, made from cellulosic materials, for storage of paper and parchment documents*, 2009.

Stamm, A. J.: Thermal Degradation of Wood and Cellulose. V: *Ind. Eng. Chem* 48 (1956), št. 3, str. 413.

Vikman, K.: *Studies on fastness properties of ink jet prints on coated papers. Dissertation*. (Helsinki University of Technology), Espoo, Finland, 2004.

Waters, P.: *Paper Permanence: Preserving the written word* (ur. S.D. Warren Company, Scott Paper Company). Boston, Massachusetts, 1983.

Weisgerber, C. A.; Davis, J. W. in Roberson, W. H.: A New Sizing Agent for Paper - Alkylketene Dimers. V: *Tappi* 39 (1956), št. 12.

Wilson, W. K. in Parks, E. J.: Comparison of Accelerated Aging of Book Papers in 1937 with 36 Years Natural Ageing. V: *Restaurator* 4 (1980), št. 1.

Wilson, W. K. in Parks, E. J.: Historical Survey of Research at the National Bureau of Standards and Materials for Archival Records. V: *Restaurator* 5 (1983), št. 3–4, str. 191–241.

Wilson, W. K.: *Some Happenings on the way to the Development of Permanent Records materials*. Preservation Research and development: Round table proceedings, 1992. Washington: Library of Congress, Preservation Directorate, 1993, str. 51–55.

Wilson, W. K., et. al.: Accelerated Aging of Records Papers Compared with Normal Aging. V: *Tappi* 38 (1955), št. 9, str. 543.

Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih ZVDAGA (Uradni list RS, št. 30/06).

Uredba o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva (Uradni list RS, št.86/2006 z dne 11. 08.2006). Dostopno na: <http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/zakonodaja/uredba.pdf>.

Zusammenfassung

ERHALTUNG DES SCHRIFTGUTS AUF PAPIER – STANDARDS UND EMPFEHLUNGEN

Obwohl es in den letzten Jahrzehnten auf dem Gebiet der Datenübertragung zu vielen revolutionären Veränderungen gekommen ist, bleibt das Dokument auf Papier im Vergleich zu den neueren Datenträgern in den elektronischen Medien noch immer das dauerhaftere und beständigere. Das Papier bleibt auch in Zukunft einer der wichtigsten Übertragungsmittel und Träger des Kulturerbes in Schrift, Zeichnung und Druck. Aber auch das Papier ist nicht von unbegrenzter Dauer, da es aus instabilen organischen Rohstoffen besteht und so mehr oder weniger dem Alterungsprozess unterliegt – seine Eigenschaften verändern sich mit der Zeit, die Nutzungsqualität ist zeitlich begrenzt. Die Alterung der Dokumente auf Papier ist rascher

oder langsamer, abhängig von der Rohstoffqualität des Papiers, von der Rohstoffqualität der Aufzeichnung, von der Herstellungstechnologie des Trägers und der Aufzeichnung sowie von der Nutzungsart und den Bedingungen der Aufbewahrung des Schriftguts aller Art. Bei der Anfertigung eines Schriftguts auf Papier ist es sehr wichtig, dass eine entsprechende Papierart gewählt wird, ungeachtet dessen, ob ein Dokument, ein Bericht oder eine Fachpublikation vorbereitet wird. Die Papiereigenschaften unterscheiden sich hinsichtlich struktureller, physikalisch-chemischer Eigenschaften, mechanischer Widerstandsfähigkeit, Oberflächeneigenschaften und optischer Eigenschaften. Der Beitrag bietet einen Überblick über die Standardanforderungen und Empfehlungen auf dem Gebiet der Erhaltung von Schriftgut auf Papier im internationalen Maßstab, die in den einzelnen Ländern als nationale Standards gelten und in die Archivgesetze und die Alltagspraxis integriert wurden.

Die Papierqualität beeinflusst unmittelbar die Dauerhaftigkeit und Beständigkeit eines Dokuments und die mit dessen Nutzung und Schutz verbundenen Kosten. Die Dauerhaftigkeit gewinnt an Bedeutung, wenn dem Inhalt des Dokuments ein

kultureller, wissenschaftlicher, historischer oder künstlerischer Wert zukommt. Die Lebensdauer eines Dokuments verlängert sich durch die chemische als auch physikalische Beständigkeit des Papiers, deshalb werden die Begriffe Dauerhaftigkeit und Beständigkeit unterschieden, die sich gegenseitig ergänzen und vielfach auch überdecken. Die *Dauerhaftigkeit* bezieht sich auf die Erhaltung der chemisch-physikalischen Eigenschaften der Bestandteile unter Einwirkung äußerer Faktoren (Licht, Wärme, Luftverschmutzung) in einem längeren Zeitraum, während sich die *Beständigkeit* auf die Zersetzungsprozesse von Fasern und Papier bezieht, die durch die Nutzung unter den verschiedenen ungünstigen Umweltbedingungen beschleunigt werden, und vor allem von den physikalisch-mechanischen Eigenschaften des Papiers und des Dokuments abhängt.

Bei der Erhaltung des Schriftguts auf Papier mit bleibendem Wert ist die Verwendung dauerhafterer Papiersorten und Mittel, mit deren Hilfe der Inhalt aufgezeichnet wird (Tinten, Druckfarben, Druckmaschinen und Kopiergeräte), zur Erhaltung des diesbezüglichen Kulturerbes notwendig, wirtschaftlich vertretbar und umweltorientiert.

Družinska fotografija: Karl baron Codelli (1806–1890) z ženo Julijo baronico Codelli, rojeno baronico Schweiger von Lerchenfeld (1814–1886) in otroki Elizabeto (1841–1870), Marijo (1844–1920) in Karlom (1846–1878) (fotograf: M. Aschenbrenner, Gorica). SI ZAL LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. VII (Codelli), fol. 83.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 341.241.7:930.25(4)"1941/1945"

Prejeto: 30. 4. 2012

Dolga pot domov – arhivska restitucija. Poseben pomen arhivov, kot se kaže ob restituciji arhivov iz Rusije

MATEVŽ KOŠIR

doc. dr., sekretar za arhivske strokovne naloge
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: matevz.kosir@gov.si

IZVLEČEK

Članek predstavlja dogajanja, povezana z arhivi, ki so jih zaplenili nacisti pred in med drugo svetovno vojno v Nemčiji in na okupiranih ozemljih. Velik del teh arhivov je bil nato leta 1945 premeščen iz Nemčije v Sovjetsko zvezo in ponovno odkrit leta 1990. Predstavljene so razprave o arhivski restituciji in vračanje iz Rusije v države nastanka. Restitucija arhivov je bila v tem primeru bistveno uspešnejša kot restitucija drugih umetnin in muzealij. Članek poskuša najti odgovor tudi na to vprašanje.

KLJUČNE BESEDE: arhivi, restitucija, Rusija, druga svetovna vojna, Judje, prostozidarji

ABSTRACT

LONG WAY HOME – ARCHIVAL RESTITUTION SPECIAL SIGNIFICANCE OF ARCHIVES AS SEEN IN THE EXAMPLE OF THE RESTITUTION OF THE ARCHIVES FROM RUSSIA

The article describes events related to the Nazi confiscation of archives in Germany and in occupied territories before and during World War II. In 1945, a significant number of these archives were transferred from Germany to the Soviet Union, where they were re-discovered in 1990. The article presents discussions on archival restitution and describes how some of the archives were returned from Russia to the country of their origin. The article also attempts to answer the question why of archival restitution has been significantly more successful than the restitution of works of art and museum objects.

KEY WORDS: archives, restitution, Russia, World War II, Jews, freemasons

Uvod – arhivska restitucija

Ko govorimo o vprašanih restitucije arhivov so poleg mlajših zahtev za vrnitev odpeljanih arhivov iz nekdanjih kolonij na kraj njihovega nastanka v ospredju mednarodne »arhivske scene« še vedno arhivi, zaplenjeni (premeščeni) v obdobju druge svetovne vojne. Po analizi zahtev po vračanju arhivov sodeč so po številu še vedno na prvem mestu prav zahteve, ki se nanašajo na arhive, premeščene v obdobju druge svetovne vojne in takoj po njej, pred tistimi, ki se nanašajo na zahteve, povezane z dekolonializacijo in razpadom držav. Med arhivskimi zahtevami, povezanimi z razpadom držav, so tudi sicer v prvi vrsti zahteve, povezane z arhivskim nasledstvom (sukcesijo) in v manjši meri z restitucijo (vračanjem premeščenih arhivov). Med zahtevami, ki se nanašajo na arhive, odpeljane v obdobju druge svetovne vojne in takoj po njej, jih največ zadeva arhivsko gradivo, ki ga danes hrani Ruska federacija.¹

Vprašanja arhivske restitucije so doživela ponovno velik razmah v devetdesetih letih preteklega stoletja po padcu železne zavese in odkritju arhivov, ki so jih v obdobju druge svetovne vojne zaplenili nacisti, leta 1945 pa jih je Rdeča armada odpeljala v Moskvo. Del teh arhivov se v zadnjih dveh desetletjih počasi vrača domov, proces pa zagotovo še ni zaključen. Raziskave, pogajanja in razprave o teh odpeljanih arhivih ostajajo žive, tako kot ostajajo nerešene še nekatere druge zahteve po vrnitvi med drugo vojno premeščenih arhivov. Tu kaže omeniti še nedokončani proces vračanja med drugo vojno z našega ozemlja odpeljanih arhivov v Italijo.²

Zaplembe arhivskega gradiva sovražnikov tretjega rajha

Druga svetovna vojna je poleg nezaslišanih krutosti in nasilja povzročila tudi eno največjih ropanj in premeščanj umetnin, knjig in arhivov v zgodovini. Nacistična oblast je vse od prihoda na čelo Nemčije plenila arhivsko gradivo sovražnikov tretjega rajha. Najprej že v tridesetih letih v Nemčiji, kjer sta akcije vodila varnostna policija in gestapo. Po začetku vojne pa tudi na okupiranih ozemljih. Zaplenjeno arhivsko gradivo je bilo prepeljano v Berlin in se priključilo že predtem zaplenjenim arhivom iz Nemčije, Avstrije in od drugod.³

Eno največjih operacij plenjenja arhivskega gradiva, posebno na Nizozemskem in v Franciji, je vodilo zunanje ministrstvo tretjega rajha – posebni bataljon SS, ki ga je vodil Eberhard Künsberg (akcija je bila imenovana tudi Sonderkommando Künsberg). V zbiranje in zaplembo sovražnih arhivov so bile vpletene še druge službe nacističnega režima: vojaška obveščevalna služba, vojni arhiv, varnostna služba tretjega rajha in posebno poveljstvo pod vodstvom »Reichsleiterja« Alfreda Rosenberga. Nacistično zaščiteno in tudi plenjenje tujih državnih arhivov pa je vodil direktor državnega arhiva (Reichsarchiv) tretjega rajha dr. Ernest Zipfel (1891–1966).⁴

Ko se je leta 1943 okrepilo zavezniško bombardiranje, so številne arhive premestili iz Berlina v Šlezijo in sudetske dežele, le del tistih, ki so se nanašali na vojsko, je ostal v vojnem arhivu v Berlinu. Ko je to ozemlje zasedla sovjetska Rdeča armada, je odpeljala tudi vse zahodne arhive od tod v Sovjetsko zvezo. Le drobci so ostali na Poljskem in Češkem.

Nacisti pa niso plenili le arhivov, ampak množično tudi umetnine in preostalo kulturno dediščino. Leta 1939 je Hitler določil posebno komisijo Linz. Načrtoval je namreč velikanski muzej arijskih kulturnih dosežkov v Linzu, ki naj bi predstavljal dela vseh velikih evropskih mojstrov. Za ta namen so nacisti po okupirani Evropi naplenili veliko umetnin.

Leto 1945

5. januarja leta 1943 je bila v Londonu podpisana deklaracija proti razlastitvam na območjih pod okupacijo, ki je nasprotovala plenjenju in ropanju kulturnih dobrin. Podpisnice deklaracije so bile vlade Velike Britanije, Južne Afrike, ZDA, Avstralije, Belgije, Kanade, Kitajske, Češkoslovaške, Grčije, Indije, Luksemburga, Nizozemske, Nove Zelandije, Norveške, Poljske, Sovjetske zveze, Jugoslavije in Francoski nacionalni komite. Čeprav je Sovjetska zveza podpisala Deklaracijo, je imel Stalin že leta 1944 zamisel o »supermuzeju« v Moskvi, ki bi bil rival načrtovanemu Hitlerjevemu muzeju v Linzu.⁵ Dva tedna po jaltski konferenci je Stalin podpisal tajni ukaz o ustanovitvi reparacijske komisije, ki naj bi jo vodil maršal Žukov. Ko je Rdeča armada zasedla Berlin je bil zanjo londonski sporazum iz leta 1943 le mrtva črka na papirju. Stalin je pozabil tudi na Haaško konvencijo iz leta 1907, kot na druge

¹ Auer: Disputed archival claims, str. 20 sl.

² Oblak-Čarni: Restitucije arhivov, str. 279–294.

³ Returned from Russia, str. 13 sl.

⁴ Roth: Klios rabiate Truppen, str. 2 sl.; Grimsted: *Reconstructing the record of nazj cultural plunder*, str. 53 sl.

⁵ Akinsha – Kozlov: Beautiful Loot, str. 30 sl.

pravne instrumente, ki so prepovedovali plenjenje kulturnih dobrin. Sovjetska zveza je takrat izdala vrsto še vedno zaupnih ukazov glede vojnih »trofejk«. Za ta namen so bile februarja 1945 oblikovane posebne brigade. Umetnine in kulturne dobrine pa so bile pri tem v veliki meri tiste, ki so jih prej po Evropi naplenili nacisti. Podobno velja za arhive. Velik del v Moskvo odpeljanih arhivov so nacisti prej zaplenili Judom, prostozidarjem, drugim žrtvam nacističnega režima ter državam sovražnicam tretjega rajha. Tako so bili v Sovjetsko zvezo premeščeni tudi arhivski fondi nekdanjih državnih organov in vojska sicer medvojnih Stalinovih protinacističnih zaveznikov. Pri arhivih je šlo tudi za drugačne namene kot pri umetninah. Arhivi so bili odpeljani ne le zaradi kulturnega in simboličnega pomena, ampak tudi za »operativne« namene. Uporabili so jih tudi v Stalinovih kasnejših obračunih z zunanjimi in notranjimi sovražniki Sovjetske zveze. Po instrukciji NKVD februarja 1945 je Berija aprila 1945 pooblastil Molotova za posebno akcijo, v kateri naj bi preiskal vse nemške arhive in knjižnice ter pripeljal v Sovjetsko zvezo arhivske materiale, ki so imeli znanstveno-zgodovinski in operativni pomen za Sovjetsko zvezo.⁶ V nasprotju s specialnimi brigadami, ki so v Sovjetsko zvezo pripeljale predvsem umetnine in knjižnice, pa so bile za arhive zadolžene protiobveščevalne enote Rdeče armade (SMERŠ – Smert špijonam: sovjetska vojaška protiobveščevalna organizacija) in posebne arhivske komande NKVD-ja. Arhivi, ki so jih zaplenili nacisti, so imeli oznako Arhivi sovražnikov režima, podobno oznako pa jim je v Sovjetski zvezi dal tudi takratni šef NKVD-ja Lavrentij Berija: Arhivi sovražnikov SZ.

Obseg premeščanja umetnin, kulturnih dobrin in arhivov kot »vojnega plena«, ki je končal v Sovjetski zvezi, se je pokazal šele v devetdesetih letih. Več kot milijon 200 tisoč muzejskih eksponatov je prejel samo sovjetski komite za umetnost, to pa ne vključuje transportov, ki so jih organizirali vojska in drugi, saj njihovi sezname niso ohranjeni. Velik del tega vojnega plena, še posebno arhivov, je ostal skrit za pol stoletja in del še vedno ni dostopen javnosti in izvor ni identificiran.⁷ Arhivi v celotni količini odpeljanih kulturnih dobrin predstavljajo manjši del.

Specialni arhiv Moskva

Avgusta 1945 je bilo na posvetu arhivske uprave ruske tajne službe NKVD sklenjeno, da v Sovjetski zvezi ustanovijo specialni arhiv za zaplenjene arhive,

saj je bilo v številne sovjetske arhive iz tujine pripeljano obsežno arhivsko gradivo, pričakovati pa je bilo mogoče še nove pošiljke. Za pregled tega gradiva je bilo potrebno znanje tujih jezikov. Obenem je bilo sklenjeno, da navedeno gradivo ostane za javnost nedostopno, zato ni prišlo v poštev, da bi ga uvrstili v katerega od obstoječih javnih arhivov. 9. marca 1946 je bil ustanovljen »Centralni državni specialni arhiv SZ«, ki je bil podrejen NKVD-ju (kasneje KGB). Vanj so vključili leta 1939 zaplenjene poljske dokumente, kot tudi arhive, ki jih je zajela Rdeča armada v Šleziji in na Češkem. V Šleziji je bil odvzet arhiv varnostne službe tretjega rajha (Reichsicherheitshauptamt), na Češkem pa dokumenti, ki so jih nacistični uradi zaplenili v Franciji. Potem so bili tja prepeljani še deli arhivskih dokumentov iz Berlina in drugih delov sovjetske okupacijske cone. Konec leta 1946 je bilo v arhivu že več kot milijon in pol različnih arhivskih spisov.⁸ V arhiv so prišli tako fondi nemške provenience kot tudi arhivsko gradivo, ki so ga v obdobju od leta 1933 do leta 1945 zaplenili nacistični varnostni organi tako v Nemčiji kot na okupiranih ozemljih. Gradivo so zbirale različne nacistične izpostave s sedeži v mestih od Pariza, Bruslja, Dunaja, Gradca, Den Haaga do Beograda. Med zaplenjenim gradivom je bilo obsežno gradivo judovskih, prostozidarskih, levičarskih in liberalnih organizacij, institucij in osebnosti.

Fonde v specialnem arhivu bi lahko razdelili v tri skupine: fondi nemške državne in občinske provenience in institucij nacistične stranke; fondi privatne provenience, ki so jih zaplenili nacistični organi, posebno fondi judovskih skupnosti in prostozidarskih organizacij tako nemških kot iz različnih delov Evrope; fondi tuje provenience, ki so bili zaplenjeni na okupiranih ozemljih od Francije, Nizozemske, Norveške, Belgije, Poljske, Jugoslavije, Češke do Grčije, skupaj iz več kot dvajsetih držav. Skupni obseg tega gradiva znaša vsaj dvajset tekočih kilometrov gradiva. Večina gradiva je nastala od dvajsetih do štiridesetih let 20. stoletja, precej ga sega nazaj, tudi v 19. in v posameznih primerih celo do 17. stoletja. Gradivo je bilo v Moskvo pripeljano v železniških vagonih in tovornjakih, zato je bilo delno povsem neurejeno. Pregledovanje in razvrščanje sta trajali vse do šestdesetih let 20. stoletja. Pregled nad gradivom in uporabo je imela NKVD (kasneje KGB). Arhivsko gradivo je bilo uporabljeno v procesih proti vojnim zločincem, pri delu obveščevalnih služb in iskanju državnih sovražnikov, tako izven kot znotraj države. Za del arhiva sta bila iz-

⁶ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 299.

⁷ Returned from Russia, str. 6.

⁸ Panwitz: Die Geschichte des »Sonderarchivs Moskau«, str. 11 sl.

delana kartotečni imenski in stvarni indeks. Indeks ni bil nikoli dokončan, čeprav so ga dopolnjevali vse do sedemdesetih let.

Specialni arhiv je leta 1951 dobil svojo zgradbo, v kateri je sicer še danes. Stavba iz tridesetih let je bila sprva namenjena glavni arhivski upravi NKVD za delovna taborišča (GULag). Po vojni so nemški vojni ujetniki stavbo razširili. V razširjeno stavbo pa je bil nato vseljen specialni arhiv.

Specialni arhiv je leta 1954 prevzel še arhivske fonde, ki jih je zaplenilo notranje ministrstvo in leta 1959 zunanje. Leta 1960 je specialnemu arhivu sovjetsko notranje ministrstvo priključilo dokumente, ki so se nanašali na vojne ujetnike in internirance, kot tudi spise, ki so se nanašali na vračanje tujih državljanov v obdobju med letoma 1945 in 1953. V kartoteki »nemških vojnih ujetnikov«, ki jih je zajela sovjetska Rdeča armada je približno šest milijonov in pol kartotečnih listov za ljudi iz cele Evrope. Med njimi so ohranjeni kartotečni listi (po ocenah) za več kot 4000 zajetih Slovencev z Gorenjske in Štajerske, ki so bili mobilizirani v nemško vojsko. Nekateri so bili kasneje vključeni v specialni jugoslovanski bataljon.⁹

Del arhivskih fondov je bil iz specialnega arhiva izločen in izročen drugim ruskim arhivom kot: nekdanjemu centralnemu arhivu oktobrske revolucije, nekdanjemu centralnemu arhivu KGB, nekdanjemu arhivu notranjega ministrstva, arhivu zunanjega ministrstva, arhivu obrambnega ministrstva, nekdanjemu arhivu centralnega komiteja, nekdanjemu centralnemu arhivu za literaturo in umetnost, nekdanjemu inštitutu za marksizem in leninizem, državni knjižnici. Posamezne fonde v specialnem arhivu so združevali in razdruževali, to pa zapleta njihovo zgodovino. Obenem ne smemo pozabiti, da je bil del »trofejnih« arhivov razpršen po drugih takratnih sovjetskih arhivih.

Specialni arhiv postane javen

Prvič je bil strogo zaupni specialni državni arhiv (Tsentral'nyi gosudarstvennyi osobyi arkhiv SSSR) omenjen leta 1989 v zvezi z izročitvijo posnetkov knjig mrtvih iz koncentracijskega taborišča Auschwitz na mikrofilmih mednarodnemu Rdečemu križu. Leta 1990 je Sovjetska zveza javno priznala, da je zelo obsežno nemško arhivsko gradivo v tem arhivu. Istega leta sta veliko pozornost javnosti zbudili odkritje več milijonov nemških knjig, zaplenjenih konec druge svetovne vojne in od takrat

shranjenih v zapuščeni cerkvi v predmestju Moskve, in odkritje pogrešane zapuščine ruskega emigranta Turgenjeva iz pariške knjižnice. Leto pozneje je bil javno priznan obstoj za več kot sedem kilometrov francoskih arhivskih dokumentov, ki so bili prepeljani v Moskvo leta 1945 vključno z gradivom varnostne policije in vojaške obveščevalne službe, za katero so bili v Franciji prepričani, da je bilo v vojni uničeno. O verjetnem obstoju navedenega francoskega gradivu je prva poročala Patricia Kennedy Grimsted, ki je leta 1990 v Češkoslovaških arhivih odkrila dokumente iz maja leta 1945 s podpisom šefa sovjetske varnostne službe Berija, ki so govorili o transportu 28 tovornjakov francoskih obveščevalnih dokumentov iz protiobveščevalnega centra gestapa v Moskvo. Kmalu je njene trditve potrdil takratni direktor že omenjenega specialnega arhiva Anatolij Prokopenko. Potrdil je pravilnost domnev Grimstedove o francoskih vohunskih arhivih in dodal, da obstajajo v Moskvi arhivi, zaplenjeni v tako rekoč vseh evropskih državah.¹⁰ Novica je zbudila veliko zanimanje arhivistov in raziskovalcev. Izkazalo se je, da specialni arhiv hrani ne le »izgubljene« francoske, ampak tudi belgijske, nizozemske, liechtensteinske in arhivske dokumente iz številnih drugih držav.

Leta 1992 je bil specialni arhiv preimenovan v Center za ohranjanje zgodovinskodokumentarnih zbirk (Centr sochranenija istorisko-dokumental'nykh kolekcij). Od leta 1992 sta bila omogočena tudi dostop in raziskovanje v specialnem arhivu. Leta 1999 pa je bil arhiv priključen Ruskemu državnemu vojaškemu arhivu (RGVA). Še vedno pa deluje avtonomno v lastni stavbi in z lastnimi pravili za dostop. Jedro specialnega arhiva predstavljajo danes predvsem dokumenti nemške in poljske proveniencije.

Prizadevanja za restitucijo in restitucija – pomen arhivskih načel in mednarodne prakse

Obstoj dolgo skritih arhivov v Sovjetski zvezi je bil leta 1990 javno priznan. Arhivi, ki so prišli v roke SZ kot »rezultat druge svetovne vojne«, so zbudili široko zanimanje mednarodne javnosti. Odkritju so sledila diplomatska prizadevanja in pogajanja vpletenih držav za vrnitev njihovega gradiva. Že marca 1992 je Eric Ketelaar v Moskvi podpisal protokol o restituciji nizozemskih arhivov. Mednarodni arhivski svet je junija leta 1992 organiziral v Parizu kolokvij o odkritju v Moskvi. Na kolokvijju so postali glavna in najbolj vroča tema premeščeni arhivi,

⁹ Oblak-Čarni – Mlakar: Kartoteka vojnih ujetnikov, str. 29; Dolinar: Evidentiranje v Moskvi, str. 28.

¹⁰ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 4.

odkriti v Rusiji. Ruska delegacija, na čelu katere je bil takrat namestnik direktorja ruske arhivske službe (ROSARHIV) Vladimir P. Kozlov (od leta 1996 direktor), se je v mednarodni arhivski areni znašla v toči ostrih kritik in zahtev. Posebno francoski arhivisti so postavili svojim ruskim kolegom odločno zahtevo za takojšnjo vrnitev arhivov francoske provenience. Kot je ugotavljal Kozlov v svojem takratnem poročilu o kolokviju, naj bi fondi specialnega arhiva v naslednjih letih nedvomno postali glavna boleča točka in subjekt trpkih razprav z arhivisti številnih držav, še posebno s francoskimi.¹¹ Predvidevanja Kozlova so bila, kot kažeta dve kasnejši desetletji, pravilna. Francozom je uspelo z močnim diplomatskim angažmajem, z izmenjavo pisem zunanjih ministrov, novembra 1992 doseči soglasje z Rusijo o vrnitvi odpeljanih arhivov. To je vzpodbudilo upanje za vrnitev arhivov tudi v preostalih državah. Nizozemci so dosegli dogovor z Rusijo že pred Francozi. Sklenjeni so bili tudi dogovori z Belgijo, Liechtensteinom in Madžarsko.

Na mednarodnem arhivskem kongresu v Mont-realu leta 1992 se je direktor Ruske arhivske direkcije srečal s šefi evropskih arhivov in z njimi obravnaval zahteve in probleme v zvezi s pogajanjem o restituciji arhivov. Obenem je založnik iz ZDA, ki se je ukvarjal z mikrofilmi, Rusiji predstavil predlog, da bi vse tuje fonde ali dele teh v specialnem arhivu v Moskvi posneli na mikrofilm. To bi bila preprosta rešitev za ruske zahteve, da morajo države, ki zahtevajo vrnitev gradiva, pred vrnitvijo poskrbeti, da bodo posneti na mikrofilme. Obenem bi to omogočilo večjo dostopnost gradiva širši javnosti. Ruska delegacija je predlog takrat odločno zavrnila. Šele čez desetletje je bila ruska arhivska direkcija pripravljena za sodelovanje z omenjenim založnikom.

V pogajanjih leta 1992 je ruska arhivska služba zagovarjala stališče, da morajo države, ki želijo vrnitev arhivskega gradiva, prej vrniti Rusiji »v zameno« arhivsko gradivo, ki se je nanašalo na Rusijo in ga je hranila država, ki je postavila zahtevo za vrnitev. O vrnitvi arhivske »Rusike« je ruska arhivska služba decembra leta 1993 organizirala posebno konferenco. Na konferenci pa je bilo posebej opozorjeno na potrebo po razlikovanju provenience od partinence, se pravi gradiva, ki je nastalo v Rusiji in bilo odpeljano, od tistega, ki je nastalo v emigraciji in se je nanašalo na Rusijo.

Zanimiv je primer s pogajanjem med Rusijo in Belgijo. Rusija je v zameno za vrnitev belgijskih arhivov zahtevala v zameno zbirko Ruskega cesarskega liceja iz vojaškega muzeja v Bruslju. Ko je postalo jasno,

da belgijska vlada nima pravne podlage za vrnitev tega gradiva, saj je bila ta zbirka zasebni depozit Društva ruskih emigrantov, se je ruska stran zadovoljila s posnetki zahtevanega gradiva na mikrofilm.¹²

Kljub mednarodnim dogovorom pa nobena od držav, ki so z Rusijo podpisale dogovor o vrnitvi (Belgija, Nizozemska, Norveška, Nemčija itd.) do leta 1994 ni prejela iz Rusije še nobenega arhivskega gradiva. Prvi arhivi so bili vrnjeni v Francijo spomladi leta 1994. Med januarjem in majem sta bili vrnjeni približno dve tretjini gradiva francoske provenience. Francija je obenem plačala veliko vsoto, za snemanje zahtevanega gradiva na mikrofilm, da je izročila del dogovorjenega arhivskega gradiva, ki je zadevalo Rusijo, za zamenjavo. A zapletlo se je, ko je ruska дума ustavila vračanje. Maja 1994 je ruski parlament ustavil restitucijo arhivov iz Rusije.

Mednarodni pravni kontekst

Restitucija arhivov iz Sovjetske zveze oziroma kasneje Rusije je stekla mnogo hitreje kot pa restitucija druge kulturne dediščine, torej muzealij, knjižnic, umetniških del ipd., iz ruskih knjižnic, muzejev in zasebnih zbirk.

Pri arhivih je imelo pomemben vpliv več dejavnikov na to, da je bila restitucija arhivskih dokumentov bistveno uspešnejša kot restitucija umetnin. Glavni je bil po mnenju Grimstedove¹³ poleg mednarodnega političnega pritiska zahodnih držav (večina jih je bila vključenih v »rusko« restitucijo arhivov) na Rusijo nedvoumna podlaga v mednarodnih arhivskih in pravnih načelih, izpričanih tudi v zgodovinski arhivski praksi. S tem v zvezi tudi učinkovit pritisk mednarodnega arhivskega sveta na Rusijo, obseg in okoliščine, v katerih je bilo gradivo zaplenjeno, dejstvo, da so bili arhivski direktorji in arhivske uprave bolj pripravljeni vrniti arhivalije, kot so bili pripravljeni vrniti zaplenjene in odpeljane umetnine direktorji muzejev in galerij. Poleg tega so bile zahodne države v skladu z ruskim zakonom iz leta 1998 pripravljene na tako imenovane (večinoma finančne ipd.) »kompenzacije« v zameno za vrnitev dokumentov, ki so jih zahtevali ruski arhivi. Zato je bilo vpletenim državam lažje iztržiti restitucijo arhivov kot vračanje umetnin. Ruski uspešno rešeni primeri zahtev za vrnitev zbujaajo tudi upanje na vrnitev še drugih »arhivskih zapornikov« iz časa druge svetovne vojne.¹⁴

¹¹ Returned from Russia, str. 113.

¹² Returned from Russia, str. 115.

¹³ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 291.

¹⁴ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 293.

Če pogledamo mednarodno prakso v odnosu do arhivov, zaplenjenih in premeščenih v drugi svetovni vojni: ZDA in Britanija so že v svoji okupacijski coni organizirale restitucijo številnih kulturnih dobrin in tudi arhivov, ki so jih zaplenili nacisti.

Dolga in močna tradicija restitucije posebno v običajnem pravu. Pri tem igra pomembno vlogo tudi unikatnost arhivskega gradiva in njegov pravni ter informativni pomen za institucije, skupnosti in posameznike. Na eni strani ima zaseg arhivov v vojni dolgo zgodovinsko tradicijo, podobno pa tudi restitucija zaplenjenih ali »premeščenih« arhivov. Vsekakor pa je tradicija restitucije arhivov mnogo močnejša kot vračanja odpeljanih umetniških del ali knjižnic. Arhivi, posebno javno arhivsko gradivo, zaseženo v vojni ali povojni okupaciji, je tradicionalno obravnavano drugače kot umetnine in druge kulturne dobrine.¹⁵ Mednarodne pravne osnove in precedensi v zvezi z javnim in zasebnim arhivskim gradivom so veliko močnejši kot v zvezi z umetninami.¹⁶ UNESCO je okrepil pozicijo haaške konvencije iz let 1907 in 1954 s stališčem, sprejetim leta 1976, »da vojaška in kolonialna okupacija ne dajeta nobene posebne pravice do tega, da bi obdržali arhive, pridobljene z okupacijok.«¹⁷

Že prej pa je Stalinov naslednik Nikita Hruščov vrnil del odpeljanega arhivskega gradiva predvsem socialističnim državam. Med letoma 1953 in 1960 je centralni komite SZ sprejel dvajset sklepov, na podlagi katerih je bil del zaplenjenega arhivskega gradiva vrnjen v nekatere (večinoma socialistične) države izvora: Nemški demokratični republikli je bilo leta 1955 in 1957 vrnjenih 391 fondov, Jugoslaviji leta 1956 4 fondi (med njimi del arhivskega gradiva jugoslovanskega zunanjega ministrstva), Poljski leta 1955 in 1957 83 fondov, Češkoslovaški leta 1960 2 fonda. Precej arhivskega gradiva je bilo vrnjenega tudi Romuniji. Posamezni dokumenti pa so bili vrnjeni tudi nekaterim zahodnim državam, kot Franciji, Norveški in drugim. Kljub temu pa je v Rusiji ostalo še veliko arhivskega gradiva, odpeljanega tudi iz držav nekdanjega vzhodnega bloka. Največ iz Poljske. Poljsko gradivo so večinoma odpeljale ruske enote že leta 1939, ne da bi ga prej zaplenili Nemci. Zato restitucije poljskega gradiva ne zadeva ruski zakon iz leta 1998, seveda pa ga drugi mednarodni dokumenti in arhivska načela. Vseeno od konca petdesetih let preteklega stoletja iz Sovjetske zveze ali Rusije v Poljsko ni bilo vrnjeno nobeno ar-

hivsko gradivo, razen nekaj simboličnih dokumentov, ki zadevajo pokol v Katinskem gozdu. Gradivo, ki so ga zaplenili nacisti na poljskem ozemlju in je bilo odpeljano v Rusijo po letu 1945, pa se nanaša predvsem na judovske arhive iz Breslava (sedaj Wrocław), posebno še dokumenti iz breslavskega rabinskega semenišča. Nekateri judovski rokopisi so bili leta 1949 premeščeni iz specialnega arhiva v rusko državno knjižnico (takrat Leninovo državno knjižnico), tam pa so še danes. Drugi del rokopisov iz Breslava je končal v Narodni knjižnici v Pragi. Originali so bili leta 2004 vrnjeni Poljski, Pragi pa so ostale digitalizirane kopije.¹⁸

Še leta 1961, med hladno vojno, je konferenca okrogle mize arhivov (CITRA) opozorila na pomen reševanja problema vračanja arhivov, premeščenih med drugo svetovno vojno. Med sklepi takratne konference v Varšavi, ki jih je podprla tudi Sovjetska zveza, je bilo poudarjeno, da ima vsak narod pravico hraniti lastne arhive na podlagi mednarodnega prava in na podlagi prizadevanj za mir in prijateljstvo med narodi. VI. mednarodna konferenca okrogle mize arhivov je tako pozvala vse institucije in arhiviste po svetu, naj ukrepajo za vrnitev med drugo svetovno vojno premeščenih arhivov njihovim lastnikom. Kmalu so Združene države Amerike in Velika Britanija vrnilo večino arhivov, ki so jih zasegle ob koncu vojne – posebno tiste iz Nemčije.

Zahodni zavezniki so v Nemčiji zajeli tudi velike količine arhivskega gradiva, ki so ga prej zaplenili nacisti. Nekaj so ga vrnili takoj, drugo pa dosti kasneje. Že leta 1945 so vrnili gradivo Franciji, Belgiji in Nizozemski. Italiji so vrnili arhive, ki so jih odpeljali nacisti leta 1963. Med letoma 1945 in 1948 so ZDA vrnile v Sovjetsko zvezo precejšnje količine arhivov, ki so jih od tam odpeljali nacisti, kot na primer arhive iz Novgoroda, Rige, Kijeva itd. Rdeča armada pa je sama našla del sovjetskih arhivov iz Smolenska in Odese. Zahodne države v Sovjetsko zvezo niso vrnile arhivov, ki so zadevali baltske države, saj niso priznale priključitve teh držav Sovjetski zvezi. Večino nemških arhivov so zahodni zavezniki pustili Nemcem, le del, ki se je nanašal na vojsko ali je imel večji politični pomen, je bil prepeljan v Veliko Britanijo in ZDA. Vračati so ga začeli leta 1951, dokončno pa so zahodni zavezniki vrnili vse iz Nemčije odpeljane arhive do leta 1968. V skladu s sklepom ameriškega kongresa so vrnili arhive Nemčiji oziroma drugim državam, na katere so se arhivi nanašali. Skupaj je bilo tako vrnjeno v Nemčijo do leta 1968 osem tekočih kilometrov arhivskega gradiva. Leta 1983 je bilo vrnjenega še

¹⁵ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 298.

¹⁶ Returned from Russia, str. 116.

¹⁷ UNESCO, Report of the Director General.

¹⁸ Returned from Russia, str. 112.

nekaj gradiva Bavarskemu državnemu arhivu. Nemški arhivi iz Velike Britanije pa so bili vrnjeni med letoma 1956 in 1968. Nekateri nemški dokumenti so bili inkorporirani tudi v ameriške fonde, kot na primer gradivo nürnberškega procesa.

Tudi Sovjetska zveza je del odpeljanih arhivov vrnila zavezniskim državam. Vendar ne vseh.

Pomen mednarodnih strokovnih stališč do ravnanja s premeščenimi (zaplenjenimi) arhivi se je jasno izrazil v sporazumih, ki so jih podpisale vpletene strani. Že novembra 1992 sta se francoski in ruski zunanji minister dogovorila o vrnitvi francoskih arhivov iz Moskve: »v skladu z mednarodno prakso strani priznavata neodtujljivo pravico do javnih arhivov...«. ¹⁹ Ta sporazum predstavlja, kot ugotavlja Grimstedova, pomemben dejavnik mednarodnega prava in mednarodne prakse pri vračanju arhivov.

Od kolokvija v Parizu leta 1992 je mednarodni arhivski svet podrobno spremljal položaj moskovskih arhivov. Zato je sklenil vprašanjem restitucije posvetiti posebno konferenco. Vprašanjem restitucije arhivskega gradiva in mednarodnim pravnim tradicijam je bila posvečena konferenca okrogle mize arhivov v Solunu leta 1994 (CITRA). CITRA je ob zaključku konference sprejela resolucijo, ki je pozvala k vrnitvi arhivov, ki so bili še vedno premeščeni kot posledica druge svetovne vojne ali kolonialne vladavine, in podčrtala, da so v skladu z arhivskimi načeli arhivi neodtujljivi ter unikatni. Resolucija je poudarila nesprejemljivost obravnave arhivov kot trofej ali objektov izmenjave. Resolucija je bila sprejeta z enim vzdržanim glasom (Rusija) ob enoglasni podpori preostalih. ²⁰ Leta 1994 so se voditelji arhivov, ki jih je najbolj zadevalo gradivo, ki je bilo v Moskvi, sestali v Koblenzu. Kljub poskusu, da bi se problema in pogajanj lotili multilateralno, poskus ni uspel. Razprava o premeščenih arhivih se je nadaljevala tudi na naslednji konferenci okrogle mize arhivov CITRA leta 1995 v Washingtonu.

Leta 1995 je komite za pravna vprašanja pri mednarodnem arhivskem svetu o vprašanih restitucije arhivov zbral referenčno dokumentacijo in pravne osnove. Komite je na 72 straneh zbral in objavil obširno dokumentacijo. ²¹ Leta 1998 pa je bila ta objavljena še v reviji Janus, ki jo izdaja mednarodni arhivski svet. ²² Referenčni dosje je nastal na podlagi razprav na 29. (1993), 30. (1994), in 31. (1995) konferenci CITRE, saj so se te razprave dotikale tako strokovnih kot pravnih osnov za resti-

tucijo. Dosje kot glavne referenčne dokumente za vprašanja arhivske restitucije v celoti objavlja te dokumente:

- A Mednarodno veljavna pravna besedila:
- 4. haaska konvencija, 1907
 - Deklaracija združenih narodov proti razlastitvam na območjih pod okupacijo, 1943
 - Splošna deklaracija o človekovih pravicah (OZN, 10. december 1948)
 - Četrta ženevska konvencija o zaščiti civilistov v obdobju vojne (12. avgust 1949)
 - Konvencija o zaščiti kulturne dediščine ob vojaškem spopadu (Haag, 14. maj 1954)
 - Resolucija evropskega parlamenta o pravici narodov do informacije o lastni zgodovini in vrnitvi njihovega nacionalnega arhivskega gradiva (24. januar 1991)
- B Dokumenti UNESCO
- Resolucija 4212, ki jo je sprejela generalna konferenca na 18. zasedanju v Parizu med 17. oktobrom in 23. novembrom 1973
 - Poročilo (20C/102) generalnega direktorja o študiji, ki zadeva probleme, vpletene v probleme prenosa arhivskih dokumentov z ozemlja nekaterih držav v države njihovega izvora (1978)
- C Profesionalna načela, ki jih je podprla arhivska skupnost in so bila sprejeta na zasedanjih mednarodnega arhivskega sveta:
- a resolucije, sprejete na konferencah CITRA:
 - Resolucija, sprejeta na VI. konferenci arhivske okrogle mize v Varšavi, 1961
 - Resolucija, sprejeta na XVII. konferenci arhivske okrogle mize v Cagliariju, 1977
 - Resolucija, sprejeta na XXX. konferenci arhivske okrogle mize v Solunu, 1994
 - Resolucija, sprejeta na XXXI. konferenci arhivske okrogle mize v Washingtonu, 1995
 - b arhivsko profesionalno navodilo k Dunajski konvenciji o nasledstvu držav glede državnega premoženja, arhivov in dolgov (8. april 1983)
 - c Mnenje arhivske skupnosti glede zahtev po vrnitvi premeščenih arhivov, ki ga je sprejel izvršni komite mednarodnega arhivskega sveta na svojem zasedanju v Guangzhou (10–13. april 1995)

K tem dokumentom lahko prištejemo še splošno deklaracijo o arhivih, ki jo je načelno potrdila generalna skupščina mednarodnega arhivskega sveta no-

¹⁹ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 297.

²⁰ Resolutions of XXX International Conference of the Round Table on Archives (CITRA), str. 14–15.

²¹ ICA: Reference Dossier on Archival Claims.

²² Reference Dossier. Special Issue JANUS, str. 209–268.

vembra leta 2009 na Malti in dokončno septembra leta 2010 v Oslu.²³ 26. oktobra 2011 je bila potrjena tudi kot deklaracija UNESCO.

Kot je na konferenci v Solunu leta 1994 že ugotovil Herve Bastien, sta mednarodni arhivski svet in konferenca CITRE prišla do jasnega spoznanja in splošnega sprejetja načel v mednarodni arhivski skupnosti. To daje pri implementaciji teh načel v sodelovanju s profesionalnimi arhivskimi eksperti prednost teh načel pred splošnimi in političnimi konvencijami.²⁴ Stara arhivska pravila, ki sta jih postavila že E. Posner in T. R. Schellenberg, uživajo stalno in splošno priznanje ter imajo podporo, kot se je izrazilo že na konferenci CITRE leta 1961. Ta načela vključujejo:

- spoštovanje načela celovitosti arhivskih fondov
- prevladujočo moč načela provenience nad teritorialno partinenco.²⁵

Načelo provenience pokriva tako zgodovinsko in nacionalno identiteto kot tudi upravno kontinuiteto. O širokem in posebnem pomenu arhivov govorimo vedno znova. 17. marca 1947 je pravni sektor vojaške uprave ZDA v Nemčiji sprejel memorandum, ki je vseboval to izjavo: »Arhivi so po svoji naravi prvotni, izvirni, koristni in uporabni. Premestitev pomeni, da postanejo tako rekoč neuporabni za namen, za katerega so bili ustvarjeni in ohranjeni. Tisti, ki imajo le zgodovinski pomen, so dediščina, za katero civilizirane družbe priznavajo, da upravičeno pripada tistim prebivalcem, ki so jih podedovali. To vedno znova poznamo po svetu, kjer arhivi pripadajo tradiciji naroda, lokalne skupnosti ali celo posamezne družine. S premestitvijo v drugo državo bi bila uničena njihova tradicionalna in sentimentalna vrednost, ki je povezana z njihovo zgodovinsko lokacijo; to bi bil napad na javno vest sveta ...«.²⁶

Prvi potrební korak, ki zadeva vračanje odpeljanih arhivov, je identifikacija. Zelo pogosto so ti arhivi hranjeni na skritih krajih, za katere ve le omejeno število oseb. Zato niso niti dostopni niti v splošni rabi in tako postanejo nekoristni za vse, razen za imetnike, pa še ti se ne smejo sklicevati na njih.

V razpravah v Solunu so nekateri govorili tudi o faktorju časa, a stališče, da naj bi dolgotrajna miroljubna posest v dobri veri (bona fide) vodila v položaj »status quo« kot na primer v Münsterskem sporazumu iz leta 1648, ki ni predpisoval restitucije odpeljanih arhivov, kasneje ni bilo sprejeto. Vprašanja restitucije v vojni odpeljanega arhivskega gradiva niso od včeraj, resnejši problem so bila že po

Napoleonovih vojnah.

Praksa ne upošteva vedno sicer strokovno nespornih načel. V vseh časih je bila zaplemba, pa tudi restitucija arhivov motivirana s političnimi razlogi. Leta 1945 je tako potekala tudi izmenjava arhivalij med ZDA in Sovjetsko zvezo kot vojnima zavezanicama, »sovražni tabor« pa je moral počakati. Primer arhiva komunistične stranke iz Smolenska ponuja tudi drug primer politične intervencije ob problemu restitucije. Marca 1992 so arhivisti ZDA ponudili Sovjetski zvezi tiste dele tega arhiva, ki jih je še hranil Nacionalni arhiv ZDA (NARA). Vrnitev je ustavil ameriški kongres zaradi nerešenih zahtev po vrnitvi zbirk hebrejskih knjig in rokopisov ter tistih v jidišu, ki so bili še v ruski državni knjižnici v Moskvi, zasebnim lastnikom, ki so živeli v ZDA (predvsem judovski skupnosti Chabad). Presenetljivo pa je podobno ponudbo ZDA leta 1965 Sovjetska zveza zavrnila, tudi iz političnih razlogov. Nerestituirani del arhiva iz Smolenska je ruska stran dolgo uporabljala kot izgovor za ustavitev restitucije iz Rusije v zahodne države.²⁷ Ko so ZDA ugotovile, da ne bodo mogle z izsiljevanjem dobiti hasidskih rokopisov, za katere si je prizadevala ameriška judovska skupnost Chabad, ki izhaja iz Rusije, so ZDA leta 2002 vrnilo arhiv komunistične stranke iz Smolenska v Rusijo.

Padec železne zavese je spodbudil tudi vračanje in izmenjavo drugih arhivov. Leta 1990 je Nemčija z Estonijo izmenjala del arhivov. Nemci so Estoncem izročili mestni arhiv Talina, Estonci pa Nemčiji dele arhivov hanzeatskih mest Hamburga, Bremna in Lübecka. Gradivo ruskih ambasad in konzulatov iz obdobja pred revolucijo, ki ga je hranil Nacionalni arhiv ZDA, so ZDA vrnilo Sovjetski zvezi leta 1989. Gradivo ruske ambasade v Washingtonu in Parizu pa še hrani Hooverjev inštitut v Kaliforniji, to pa kaže le, da prenos javnih arhivov v zasebne ustanove dodatno zaplete proces restitucije.²⁸

Restitucija je postala tudi tema pri sprejemanju Rusije v svet Evrope. Po (politični) blokadi restitucije arhivov Franciji v dumi maja 1994 se je v reševanje problema intenzivneje vključila Evropska unija, to pa se je pokazalo pri sprejemanju Rusije v svet Evrope.²⁹ Takrat je Rusija privolila v restitucijo »vključno z arhivi«. Eden od pogojev za članstvo v svetu Evrope, v katerega je Rusija januarja leta 1996 tudi privolila, je namreč bil hitra rešitev vprašanj, povezanih z vračanjem lastnine, ki so ga zahtevale države članice sveta Evrope, in to, kot je izrecno

²³ Košir: Splošna deklaracija, str. 309 sl.

²⁴ Bastien: About archival claims, str. 64.

²⁵ Bastien: About archival claims, str. 64 sl.

²⁶ Oldenhege: Bilateral and Multilateral Cooperation, str. 129.

²⁷ Auer: Restitution of Removed Records, str. 174.

²⁸ Auer: Restitution of Removed Records, str. 177.

²⁹ Returned from Russia, str. 119.

navedeno, »vključno z arhivi«, odpeljanimi v Moskvo leta 1945. Arhivi so sicer le del kulturne dediščine, ki je bila po letu 1945 odpeljana v takratno SZ in so tudi doživeli manj pozornosti kot umetniška dela in drugi kulturni spomeniki.

Nesporna in uveljavljena stališča arhivske stroke so bila tudi podlaga za to, da je svet Evrope med pogoje za rusko članstvo izrecno uvrstil tudi vračanje odpeljanih arhivov. Obenem je svet Evrope v sodelovanju z mednarodnim arhivskim svetom oblikoval dosje številnih dokumentov, ki so povezani z mednarodno prakso vračanja arhivov.

Mednarodni pritisk v povezavi z nespornimi arhivskimi načeli je obrodil sadove. Tako so se iz Rusije vrnili arhivi najprej v Francijo in nato v druge zahodnoevropske države, sedaj pa poteka vračanje v Avstrijo in Grčijo. Samo v Nemčijo je bilo le simbolično vrnjenih nekaj dokumentov. Še vedno pa ostajajo v Moskvi številni judovski dokumenti, tudi številni dokumenti, ki so bili last žrtev holokavsta.

Ruski profesor Mark Boguslavski je povzel vse pravne elemente pri primerih vrnitve arhivskega gradiva iz Rusije po letu 1991. Čeprav ruski zakon obravnava vse odpeljane kulturne dobrine od arhivov do umetnin enako, pa tudi Boguslavski meni, da imajo arhivi drugačen pravni status kot knjige in umetnine. V nasprotju z umetninami in slikami ima vračanje arhivov poseben pomen.³⁰ Zahodni strokovnjaki pa še bolj poudarjajo pomen arhivov. Tako UNESCO kot mednarodni arhivski svet poudarjata prednostni pravni pomen vračanja arhivov v kraj njihovega izvora, saj imajo arhivi kot enkratni dokumenti časa poleg kulturnega, znanstvenega in simbolnega tudi pravni ter informativni pomen. UNESCO je prepoznal arhive kot spomin sveta (»Memory of the world«), podobno tudi številne mednarodne resolucije, vključno z resolucijami OZN.³¹ Tak pomen arhivov so v dobršni meri priznali tudi ruski arhivisti in neprimerljivo bistveno več arhivov je bilo vrnjenih iz Rusije kot preostalih umetnin, premeščenih v obdobju druge svetovne vojne.

Posebna sekcija je vprašanja restitucije obravnavala tudi na mednarodnem arhivskem kongresu na Dunaju leta 2004. Ukvarjala se je tako s pravnimi kot političnimi platmi premeščenega arhivskega gradiva. Tam so sodelovali Elena S. Danielson (direktorica Hooverjevega inštituta, knjižnice in arhiva, Stanford), Patricia Kennedy Grimsted (Ukrajinski raziskovalni inštitut, Harvard), Jaap Kloosterman (direktor Mednarodnega inštituta za socialno zgodovino, Amsterdam), Vladimir P. Kozlov (direktor

Zvezne ruske arhivske službe, Moskva), Daria Nalecz (direktorica Direkcije poljskih arhivov, Varšava) in Wladyslav Stepniak (Direkcija poljskih arhivov, Varšava). Problem premeščenih arhivov je danes močno aktualen. Velike količine premeščene pisne kulturne dediščine so posledica vojn, revolucij, sprememb državnih mej ipd. Predstavljeni so bili trije pogledi na omenjeno problematiko: ameriški, poljski in ruski. V razpravi pa se je pokazalo, da je v Evropi to zelo vroče vprašanje, posebno ob primeru Nemčije. Ponovno je bilo opozorjeno na CITRO 1994 v Solunu, ko je takratni generalni sekretar MAS Charles Kecskemeti predlagal pobudo za kodifikacijo mednarodnega prava o arhivih, za generalna načela, ki bi bila v pomoč pri podobnih problemih. Rezultat je bil referenčni dosje mednarodnega arhivskega sveta iz leta 1995. Da problem ni le evropski, so opozorili v razpravi nekateri predstavniki držav iz severne Afrike, saj so alžirski arhivi, ki so bili odpeljani v Francijo, še vedno nedostopni.

Danes so pri zahtevah po vračanju arhivov vedno bolj žgoča tudi vprašanja pokolonialne restitucije arhivov. Posebno odločne zahteve izražajo nekdanje francoske kolonije (Alžirija, Vietnam), pa tudi Indija ter Indonezija Nizozemski itd. Zahteve Indonezije so bile rešene leta 1974, ko je Nizozemska vrnila arhive v Džakarto. Pri mednarodnem arhivskem svetu deluje tudi komisija za arhivsko restitucijo. Ugotavlja, da so danes poleg nerešenih vprašanj restitucije nemških in poljskih arhivov v ospredju še vprašanja pokolonialne restitucije. Pri vseh navedenih pa ima veliko vlogo tudi politika.

Ruski zakon o restituciji kulturne dediščine, premeščene na ozemlje Ruske federacije, kot posledica druge svetovne vojne (1998/2000)

Razprava v dumi, ki se je začela po vrnitvi prvega dela arhivov Franciji, se je končala s sklepom, da Rusija ne more vrniti nobenega arhivskega gradiva ali drugih objektov kulturne dediščine, dokler duma o vračanju ne bo sprejela posebnega zakona. V Rusiji se je tako o vračanju arhivov in umetnin sredi devetdesetih let začela dolga razprava, rezultat pa je bil zvezni zakon Ruske federacije: Zakon o kulturnih dobrinah premeščenih v Sovjetsko zvezo kot rezultat druge svetovne vojne, ki so danes na ozemlju Ruske federacije. Zakon govori tudi o možnosti nacionalizacije kulturnih dobrin, ki so bile po Stalinovem ukazu zaplenjene ob koncu vojne. Pri tem zakon ne dela razlik med odpeljanimi umetninami, arhivi in knjižnicami. Zanimivo pa je, da so tak družbeni nemir, ki se je prenesel tudi v dumo, sprožili arhivski dokumenti in ne odpeljane umetnine

³⁰ Returned from Russia, str. 128.

³¹ Prav tam.

znanih slikarjev, kot so Goya, El Greco, Degas ali Dürer. Ruska federacija je potrebovala približno deset let od takrat, ko je javnost izvedela za premeščene arhive in drugo odpeljano kulturno dediščino, da je oblikovala svojo pravno osnovo za vračanje. Danes je edina država, ki ima sprejet tak zakon. Zakon pa daje večji poudarek nacionalizaciji kot pa restituciji. Razprava v dumi in ruski javnosti se je osredotočila na odpeljano v pomenu vojnega plena, po mnenju nekaterih sedaj legitimnega dela ruske kulturne dediščine. V sovjetskih in posovjetskih ruskih očeh je bilo navedeno videno kot povojne reparacije in kompenzacija za izgube v vojni. V delu javnega mnenja so taka stališča prevladovala. Dolge razprave v dumi so potekale v tem »patriotskem« duhu in proti restituciji nečesa, kar naj bi bile upravičeno vojne trofeje. Sovjetski duh iz šestdesetih let, ki je bil naklonjen restituciji arhivov (vsaj do socialističnih zaveznikov, katerim je bil del gradiva vrnjen), je bil pozabljen. Razlog za to, da ne bi vrnili francoskih arhivov, je bil tudi primer partijskega arhiva iz Smolenska, ki je bil v ZDA in ga te takrat še niso vrnile. Poleg tega so nekateri odposlanci menili, da bi morale tiste države, ki želijo vrnitev arhivov, za to plačati odškodnino.

Del ruske administracije s predsednikom Borisom Jelcinom na čelu se je odločno upiral predlogu zakona in se zavzemal za vračanje arhivov v skladu z mednarodnimi arhivskimi strokovnimi načeli. Na koncu pa je duma poslušala Nikolaja Gubenka, velikega nasprotnika restitucije in od leta 1990 predsednika odbora za kulturo v dumi. Gubenko je bil tudi sicer nasprotnik Borisa Jelcina. Gubenko je zmago, s katero je Rusija nacionalizirala del odpeljane kulturne dediščine, primerjal z zmago v bitki za Stalingrad.³² Zakon sta sicer potrdila oba domova parlamenta, vendar pa je Jelcin uveljavil svoj veto. Svet federacije pa veta ni upošteval in je leta 1997 zakon potrdil. Predsednik Jelcin pa ga še vedno ni hotel podpisati. Jelcin je menil, da je zakon protiustaven, in je samo dan po potrditvi zakona na obisku v Nemčiji predsedniku Kohlu izročil nekaj dokumentov iz zapuščine nemškega socialdemokrata judovskega rodu Walterja Rathenaua. Aprila 1998 je bil Jelcin prisiljen podpisati zakon, o njem pa je moralo odločati še ustavno sodišče. Ustavno sodišče je zakon potrdilo po več kot letu dni odločanja (julija 1999). Ustavno sodišče pa je menilo, da so v delih zakona pravne nepravilnosti. Popravljen je leta 2000 v revidirani verziji zakona. Dokončno je maja 2000 zakon podpisal predsednik Putin.

Tudi popravljeni zakon še vedno zagotavlja možnost nacionalizacije v Rusijo odpeljane kulturne dediščine. Prepoveduje vračanje kulturne dediščine v Nemčijo, z določenimi pogoji pa ga omogoča v države, ki so se bojevale proti nacizmu in tistim, ki so bili žrtve nacizma. V primeru vračanja pa zakon predvideva izmenjavo ali kompenzacije v taki ali drugačni obliki za skladiščenje, varovanje ipd. Zakon je tako protisloven, ko gre za žrtve nacističnega režima iz Nemčije (oziroma z ozemelj pod tretjim rajhom).

Tudi po sprejetju zakona so se bilateralna pogajanja s številnimi državami nadaljevala, seveda pa ne z veliko hitrostjo. Restitucija ni bila visoko na ruski agendi, zato pa je bil pritisk evropskih držav še vedno močan. Leta 2000 je Rusija tako vrnila še zadnjo skupino in s tem večino arhivskih fondov, odpeljanih iz Francije. Nekaj »francoskih« fondov pa je vendarle še ostalo v nekdanjem specialnem arhivu. Arhivska služba Ruske federacije (ROSARHIV) pa je pokazala pripravljenost za pogajanja tudi z drugimi zahodnoevropskimi državami.

Odredba (postanovljenje) vlade ruske federacije je 2. decembra 2000 (št. 913) vključila nov zakon in pooblastila ministrstvo za kulturo za obravnavo zahtev po restituciji. Nova odredba, izdana 11. marca 2001 (št. 174), je imenovala člane sveta za restitucijo. Poleg tega je določila, da morajo zahodne države po objavi arhivskega popisa ali kataloga v 18 mesecih vložiti zahteve za restitucijo. Arhivsko gradivo, ki ga ne bodo zahtevali nazaj, po tem času postane last Ruske federacije. Problem pa je, kako ravnati v veliki večini primerov, za katere popisi še niso bili narejeni. Posamezne države so zato v Rusijo poslale svoje strokovnjake. Nizozemska je tako poslala posebno strokovnjaka za judovske in masonske arhive, ki sta odigrala pomembno vlogo pri identifikaciji dokumentov (napisanih v nizozemščini in hebrejščini). Za zdaj je ruska arhivska služba priznala le vojnemu arhivu (RGVA – v okviru katerega je tudi nekdanji specialni arhiv) status arhiva, za katerega je mogoče zahtevati vrnitev, čeprav so bili premeščeni arhivi odpeljani tudi drugam. 31. marca 2005 je vlada Ruske federacije sprejela novo odredbo (št. 173), ki je dopolnila tisto iz leta 2001.

Pred sprejetjem zakona o restituciji leta 1998/2000 je v primeru vračanja ruska duma sprejela posebno odredbo, na podlagi katere so bili arhivi vrnjeni. Tako je bilo v primeru restitucije arhivov Lichtensteinu leta 1997 ali Veliki Britaniji leta 1998. Za francoske arhive, za katere je bil sicer podpisan meddržavni sporazum leta 1992, uresničevanje pa je bilo ustavljeno zaradi moratorija v dumi, je za vrni-

³² Returned from Russia, str. 121.

tev leta 2000 zadoščal le vladni odlok. V primerih drugih je bil potreben celo poseben zakon. Duma je tako po treh obravnavah sprejela poseben zakon za vrnitev 134 redkih knjig iz kalvinističnega seminarja na Madžarskem. Ta zakon je februarja 2006 podpisal predsednik Putin. Za del avstrijskih zahtev naj bi bil predvidoma tudi potreben akt, ki naj bi ga sprejela duma.

Čeprav je pri restituciji arhivov maja 1994 nastal zastoj, je bila ta kasneje vendarle mnogo uspešnejša od restitucije umetnin. Vrnjenih je bilo le nekaj primerkov umetnin od množice odpeljanih in manj kot 1000 od ocenjenih enajst do dvanajst milijonov v Rusijo odpeljanih knjig. Desetletje po sprejetju zakona leta 1998 je sledilo še več uspešnih primerov restitucije arhivov. Po podpisu ruskega zakona je bilo rešenih pet primerov restitucije gradiva, ki so ga zaplenile nacistične oblasti in je bilo leta 1945 odpeljano v SZ. Štiri od teh primerov je rešila diplomacija Rusije in vpletenih držav, Francije, Belgije, Nizozemske in Luksemburga. Zadnji primer pa se nanaša na zasebni družinski arhiv, in sicer arhivske dokumente družine Rothschild, ki so po provenienci izhajali iz Avstrije in jih je Rusija leta 2001 vrnila arhivu družine Rothschild v Londonu. Dva primera vrnitve se nanašata na gradivo kneževine Liechtenstein leta 1996 (na podlagi ruske vladne uredbe). Leta 1999 pa je ruski zunanji minister osebno vrnil v London vojne dnevnik britanskega ekspedicijskega korpusa na osnovi predpisa dume dva meseca po sprejetju zakona. Kar zadeva preostale države so najdlje pogajanja z Avstrijo, pogajajo pa se tudi druge države, kot npr. Grčija.

Pregled nekaterih primerov restitucije arhivov iz Rusije

Liechtenstein

Liechtenstein je dobil arhivsko gradivo vrnjeno iz Rusije že leta 1996, se pravi pred sprejetjem ruskega zakona. Polovica vseh fondov kneževine je leta 1945 zasegla Rdeča armada v bližini Dunaja. Najprej so arhive shranili v knjižnico Akademije znanosti in umetnosti, nato pa so jih premestili v specialni arhiv. Tam je bilo gradivo tako rekoč pozabljeno do leta 1990. Restitucijo arhivskega gradiva, ki je nastalo v kneževini, je potrdila duma šele, ko se je kneževina Liechtenstein dogovorila za izmenjavo za dokumente, povezane z usmrtnijo ruske carske družine leta 1918. Izročitev se je zgodila prav v času, ko se je ruska komisija ukvarjala s preučitvijo usmrtnice carske družine v Jekatarinburgu. To gradivo je Liechtensteinskemu knezu uspelo pridobiti od avkcijske

hiše Sotheby.³³ Poročilo o usmrtni carja Nikolaja II. in njegove družine je bilo shranjeno v eni od pariških bank kar 70 let.³⁴ Z vrnitvijo arhivov je bila povezana tudi visoka politika, saj je bila z »izmenjavo« povezana tudi navezava diplomatskih odnosov med državama. Kot je vidno iz odloka dume, je ruska stran razumela vrnitev predvsem kot »izmenjavo«. Kljub temu so bile kritike te »izmenjave« v nekaterih ruskih časopisih ostre, saj je Rusija »*tri tone dragocenih liechtensteinskih rokopisov*« zamenjala za tri zvezke Nikolaja Sokolova.³⁵ Medtem ko so ruski »patrioti« zahtevali preiskavo o tem, pa je mednarodna arhivska skupnost vrnitev arhivov pozdravila z upanjem, da bo Rusija pričela upoštevati mednarodno prakso. Ta izmenjava se je kasneje pokazala za model, po katerem je bil iz Rusije vrnjen arhiv družine Rothschild.

Velika Britanija

Naslednja vrnitev arhivov iz Rusije je sledila leta 1998. Tja so bili vrnjeni arhivi angleške provenience, ki so jih zaplenili nacisti. Vrnitev je potrdila tudi duma, a tokrat ni govorila več o izmenjavi, ampak o »*vrnitvi dokumentov, ki so izvorno pripadali britanskim vojaškim ekspedicijskim silam*«. Čeprav ni šlo za izmenjavo, je Velika Britanija izročila Rusiji kopije dokumentov, ki se nanašajo na ruskega carja Nikolaja II. V Veliko Britanijo so bili arhivi iz Rusije vrnjeni leta 1998.

Nizozemska

Prva država, ki ji je uspelo doseči sporazum o leta 1990 v Rusiji odkritih arhivalijah, je bila Nizozemska. Nizozemska je junija leta 1991 gostila sovjetske arhiviste, med njimi tudi bodočega prvega moža ruskih arhivov Vladimirja Kozlova. Januarja 1992 je nizozemski strokovnjak Marc Jensen v specialnem arhivu identificiral 26 arhivskih fondov nizozemske provenience. Marca 1992 so bili nizozemski arhivisti prvi tuji arhivisti, ki so vstopili v skladišče specialnega arhiva. Marca 1992 sta direktor nizozemskega državnega arhiva in direktor ruske

³³ Grimsted: *Why Do Captured Archives*, str. 309. Za dokumente naj bi kneževina plačala od četrto do pol milijona dolarjev.

³⁴ Gray: *The Return of the Rothschild Archives*, str. 291.

³⁵ Nikolaj Aleksejevič Sokolov, 1882–1924. Kot monarhist je sodeloval v več poskusih rešitve družine Romanov iz rok boljševikov. Leta 1919 je po ukazu admirala Kolčaka vodil raziskavo o poboju te družine. Ko je bila leta 1920 ruska bela garda poražena, je pobegnil v Francijo. Njegovi dokumenti so imeli posebno velik pomen vse do odkritja trupel carske družine leta 1989.

arhivske službe podpisala poseben protokol. Protokol je predvideval vrnitev nizozemskih arhivov, ki so jih odpeljali nacisti, nato pa še Rdeča armada. Protokol pa ni bil ratificiran, saj ni bilo jasno, kdo je pristojen za to – ruski predsednik, vlada ali дума. Zaradi nasprotujočih si stališč je proces zastal. Kljub temu pa je Nizozemska lahko naročila in dobila 35.000 kopij nizozemskih dokumentov iz specialnega arhiva. Šele po sprejetju zakona leta 1998 so bila novembra 1999 pogajanja obnovljena in v Moskvi se je sestala nizozemsko-ruska delovna skupina. Njena prva naloga je bila identifikacija nizozemskih arhivov v nekdanjem ruskem specialnem arhivu. Dodatno so bili odkriti arhivi nizozemskih prostozidarjev, rotary klubov ipd. Skupaj prek 30 fondov. Junija 2001 je Moskvo obiskala nizozemska kraljica Beatrix in sprejeta je bila odločitev, da Rusija vrne Nizozemski prvih 22 fondov, o preostalih 9 fondih pa naj bi odločali kasneje. Uradni sporazum je bil podpisan novembra 2001. Konec januarja 2002 je bilo 22 arhivskih fondov prepeljanih iz Moskve na Nizozemsko. Januarja 2003 je bil podpisan še dogovor za preostalih 9 fondov. Ti so bili prepeljani iz Rusije na Nizozemsko maja 2003. Arhivsko gradivo je Nizozemski državni arhiv izročil pravnim naslednikom. Nizozemska je Rusiji plačala za stroške za hranjenje ipd. 111.791 dolarjev.³⁶ V tem obdobju pa se je nizozemsko zunanje ministrstvo odreklo pritiskom na Rusijo za vrnitev umetnin, ki so bile po vojni prav tako odpeljane iz Nizozemske v Moskvo. Z vrnitvijo 31 fondov pa zгода za Nizozemsko še ni povsem zaključena, saj predvidevajo, da obstajajo dokumenti (»drobci«) nizozemske provenience tudi v drugih fondih, prav tako še ni bilo rešeno vprašanje nizozemskih dokumentov, ki jih hranijo drugi ruski arhivi.

Belgija

Belgija se je za vrnitev svojih obsežnih arhivov začela pogajati z Rusijo takoj po odkritju arhivov leta 1992.³⁷ Podpis dogovora o vrnitvi je bil predviden za leto 1993 ob obisku ruskega predsednika Jelcina v Bruslju. Podpisa dogovora pa ni bilo. Dolga pogajanja so obrodila sadove novembra 1999, ko je ruska stran privolila v vrnitev arhivov. Ruska stran pa je želela kopije arhivov, ki zadevajo Rusijo in so shranjeni v Belgiji, na mikrofilmih. Sledilo je usklajevanje belgijskih podatkov z ruskimi. Decembra 2000 je bil podpisan

sporazum o vrnitvi belgijskih arhivov, dogovor o dokončnem seznamu arhivov, ki naj bi bili vrnjeni, pa še ni bil dosežen, saj je ruska stran vztrajala le pri fondih iz nekdanjega specialnega arhiva. Pogajanja so bila končana marca 2001 s podpisom protokola, seznamom arhivov, ki bodo vrnjeni – to so bili le arhivi iz vojnega arhiva, z dostavkom, da je seznam lahko še razširjen. Protokol je določal, da gre za prosto restitucijo brez odškodnine, za stroške pa je Belgija morala plačati ruski arhivski direkciji 130 tisoč dolarjev. Končno pa je Belgija plačala Rusiji ta denar z navedbo, da gre za stroške za skladiščenje in varovanje gradiva zadnjih petdeset let. Belgija je želela k vrnjenim arhivom priključiti še tiskovine, ki so bile del fondov, namenjenih vrnitvi, vendar pa naj bi te prišle v poštev v naslednjem transportu po dodatnih dogovorih med obema stranema. Svet za restitucijo je potrdil protokol avgusta, minister za kulturo pa septembra. Ker naj belgijski arhivi ne bi imeli posebnega pomena za Rusijo, je o potrditvi protokola odločala ruska vlada (in ne parlament) z odredbo decembra 2001. Vrnjenih je bilo 40 fondov belgijske provenience. V dokumentih ministra za kulturo je še govor o belgijski zahtevi za vrnitev, vladni dokument pa govori le o »izmenjavi«. V zameno za belgijske arhive je belgijska vlada izročila Rusiji mikrofilme dokumentov Ruskega carskega liceja, ki jih hrani belgijski vojni muzej.

Belgijski arhivi so bili vrnjeni leta 2002, podobno kot Nizozemski šele desetletje po začetku pogajanj. Transport in zavarovanje prevoza je krila Belgija. V Moskvo je odšlo 15 velikih vojaških tovornjakov in nekaj spremljevalnih vozil. To je bil prvi konvoj vojaških vozil NATA v Moskvi sploh. Transport je bil končan maja 2002. Velik del teh belgijskih arhivov je vojaškega izvora.

Pri vračanju belgijskih arhivov je imel pomembno vlogo direktor inštituta za socialno zgodovino v Gentu, ki si je vzel veliko časa za popis in identifikacijo belgijskih judovskih, prostozidarskih in socialističnih arhivov, shranjenih v specialnem arhivu in drugih skladiščih v Moskvi, to pa je zelo olajšalo pogajanja o vračanju.

Francija

Francija je podpisala diplomatski dogovor o vračanju novembra 1992. Sporazum o restituciji sta podpisala francoski predsednik Francois Mitterand in Andrej Kozirjev. Pogajanja pa niso bila lahka, saj je imela ruska stran velike zahteve. Rusija je zahtevala za zamenjavo vse ruske arhive v Franciji. Končno pa je ruska stran privolila v plačilo 3,5 milijona francoskih frankov in še pol milijona frankov za

³⁶ Ketelaar: *The Return of the Dutch Archives*, str. 245.

³⁷ Vermote – Lust: *Papieren Bitte! The Confiscation and Return*, str. 191 sl.

pripravo gradiva za vračanje. Francija pa je plačala še 50 tisoč frankov za kopije ruskih popisov.³⁸ Obsežno gradivo, ki obsega več kot milijon arhivskih enot oziroma ga je za sedem tekočih kilometrov,³⁹ naj bi bilo pred vrnitvijo namreč posneto na mikrofilm, a se to ni zgodilo. Spomladi leta 1994 je bila dobra polovica zahtevanih francoskih arhivov, vključno z gradivom francoskih ministrstev in nekaterimi zasebnimi fondi, kot so fondi Rothschildov, Leona Bluma, Juliesa Mocha in Marca Blocha, vrnjena v Francijo. Ni pa bilo vrnjeno gradivo judovskih skupnosti (Alliance israélite universelle, Association des Juifs polonais en France, Fonds national européen Keren Kayemeth ...). Rusi so namreč izrazili dvom, da gre za francoske organizacije. Leta 1995 je ruska дума sprejela resolucijo, s katero je razglasila moratorij na restitucijo, dokler ne bo sprejet ustrezen zakon. Vroča razprava v dumi pa je vse bolj zmanjševala naklonjenost vrnitvi. Leta 1998 je bil sprejet zakon, mesec kasneje sta francoski in ruski premier podpisala sporazum o vrnitvi, ruska дума pa je dala soglasje za »izmenjavo« arhivov s Francijo. Marca 2000 sta nato iz Rusije v Francijo prispeli prvi dve škatli, ki sta vsebovali gradivo judovske šole. Decembra 2000 je več tovornjakov pripeljalo še preostalo gradivo, med drugim tudi gradivo judovskih skupnosti. Francoski državni arhiv je gradivo posredoval naprej njihovim lastnikom.

Luksemburg

Avgusta 1940 je nemška varnostna služba zapolnila imetje luksemburških prostožidarskih lož. Kakšna je bila nadaljnja pot arhivov, ni natančno dokumentirano. Leta 1994 so bili luksemburški prostožidarski dokumenti odkriti v specialnem arhivu v Moskvi. Oktobra 1999 je prišla uradna luksemburška zahteva za vrnitev. Leta 2000 so začeli v Moskovskem arhivu delo strokovnjaki. Od leta 2000 do leta 2003 so potekala diplomatska pogajanja med vladama in se avgusta 2003 končala s podpisom sporazuma o vračanju. Novembra 2003 pa so bili arhivi prepeljani v Luksemburg. Novembra 2004 je bil podpisan še sporazum med Luksemburškim državnim arhivom in Veliko ložo Luksemburga.⁴⁰

Arhiv družine Rothschild

Pogajanja med družino in Rusijo so potekala skoraj deset let. To je bil tudi prvi arhivski fond, avstrijske provenience, ki je bil po letu 1991 vrnjen iz Moskve. Leta 1992 je bilo ugotovljeno, da so v specialnem arhivu v Moskvi ohranjeni tudi arhivi družine Rothschild. V letu 1993 je bilo ugotovljeno, da gre za dva fonda družine, in sicer za fond francoske in fond avstrijske veje. Gradivo francoske veje je bilo vrnjeno leta 1994. Francosko zunanje ministrstvo ga je izročilo pariškemu uradu banke Rothschild.⁴¹

Gradivo avstrijske veje družine Rothschild je povezano z ustanovitvijo dunajske banke Rothschild leta 1820. Banka je financirala prve železnice v habsburški monarhiji in investirala v jeklarsko industrijo na Moravskem. Leta 1855 je ustanovila banko Creditanstalt, ki je postala največja banka v monarhiji in kasneje v prvi republiki. Družina Rothschild je zbežala iz Avstrije leta 1938 ob anchlussu. Nemška varnostna policija je arhive zasegla marca 1938 v prostorih banke in družinske hiše na Dunaju. Takoj zatem so bili arhivi prepeljani v Berlin. V času, ko se je okrepilo zavezniško bombardiranje, so nacisti arhive prepeljali na vzhod in leta 1944 v Šlezijo (na ozemlje današnje Poljske). Poletu 1945 so arhiv odkrile protiobveščevalne enote Rdeče armade (SMERSH) in ga odpeljale v Moskvo.

Leta 1993 so specialisti gradivo avstrijske veje družine pregledali in ugotovili, da zadeva dejavnost družine, povezano z železnicami v Avstriji, Galiciji in na Madžarskem, elektrifikacijo v severni Italiji, tovarno papirja na Madžarskem, donavsko paroplovno družbo. Obenem arhiv vsebuje tudi gradivo, povezano z bančnimi posojili vladam Avstrije, Belgije, Nizozemske, Francije, Nemčije, Švedske, oblastem Bosne in Hercegovine in Japonske ter osebnimi posojili družini Esterhazy in srbskemu kralju Aleksandru. Arhiv vsebuje tudi dokumente, povezane z upravljanjem družinskih posesti, osebno korespondenco, fotografije itd. V arhivu je del tudi zelo zgodnjih družinskih dokumentov iz Frankfurta, to pa daje temu arhivu še toliko večji pomen. Najstarejši dokument je iz leta 1769.

Prvo zahtevo za vrnitev arhiva iz Rusije je družina Rothschild vložila leta 1993. Medtem, ko je bil predsednik Jelcin naklonjen vrnitvi pa so dogodku kmalu šli v drugo smer z razpravami ob sprejemanju ruskega zakona o restituciji. Ker se pogajanja niso premaknila z mrtve točke je družina Rothschild navezala stike s Liechtensteinskim knezom in začela

³⁸ Kuperminc: The Return of Looted French Archives, str. 145.

³⁹ Jena von, Kai: Die Rückführung deutscher Akten, str. 391.

⁴⁰ Hoffman: Restitution of Masonic Archives, str. 283.

⁴¹ Gray: The Return of the Rothschild Archives, str. 287 sl.

reševati zahtevo na podoben način, kot kneževina. Leta 1999 so Rothschildi uspeli na trgu kupiti 5000 pisem korespondence med carjem Aleksandrom II. in njegovo ženo Jekaterino. Leta 2000 je bila družinska zahteva posredovana predsedniku Putinu. Vrnitev sta kmalu nato podprla minister za kulturo in direktor ruske arhivske direkcije. Ker je bil arhiv družine Rothschild najden na ozemlju Poljske, je bilo gradivo vrnjeno na podlagi običajnega ruskega civilnega zakonika. Ruski zakon o restituciji se namreč nanaša le na arhivsko gradivo, odpeljano po drugi vojni iz Nemčije in njenih zaveznic. Ker so gradivo vračali na podlagi civilnega zakonika, ni bil potreben meddržavni sporazum in restitucija je bila lahko urejena neposredno z družinskimi dediči in je bil prvi tovrstni nevladni sporazum. Ministrstvo za kulturo je 17. avgusta 2001 sprejelo sklep (št. 883) o vrnitvi arhiva družine Rothschild. Sklep je podpisal minister. Sklep je bil obenem podlaga za sprejetje korespondence carja Aleksandra II. kot kompenzacije na podlagi zakona o restituciji. Sklep ruske dume v tem primeru ni bil potreben. Prenos in izmenjava arhivov sta bila izvedena konec novembra 2001. Hkrati pa je družina Rothschild izročila Rusiji pisma ruskega cesarja Aleksandra II., ki jih je kupila na prostem trgu.⁴²

Avstrija

Moskovski specialni arhiv sta v devetdesetih letih pregledala avstrijska zgodovinarja Gerhard Jag-schitz in Stefan Karner.⁴³ Gradiva avstrijske proveniencije naj bi bilo za okoli dva kilometra. Avstrijska vlada je uradno zahtevala restitucijo arhivskih dokumentov avstrijske proveniencije leta 2001. Duma je o zahtevi razpravljala več kot leto, in to glede na vprašanje, ali naj bi bila Avstrija v drugi vojni zavezniška ali sovražna država. Sklep je bil, da bo vrnjeno tisto gradivo, ki ima pravne naslednike, ne pa gradivo uradov tretjega rajha. Avstrija je okrepila svoje pogajalske pozicije tudi po mednarodnem arhivskem kongresu na Dunaju leta 2004, ko je postal dr. Lorenz Mikoletzky, direktor državnega arhiva, tudi predsednik mednarodnega arhivskega sveta. Marca 2005 je bil sprejet dogovor med pogajalskima skupinama. Takrat sta državi podpisali protokol, maja 2005 pa ga je potrdil tudi ruski svet za restitucijo. Oktobra 2005 je Avstrija vrnila Rusiji kip letеčega Merkurja, ki so ga iz Rusije odpeljali nacisti. Kip letеčega Merkurja je bil odlitek, izdelan na podlagi izvornika v Firencah, za rusko cesarico Katarino

II. (še en tak odlitek je v Louvru). Zakopani odlitek je leta 1941 v Pavlovsku našla nemška vojska in ga odpeljala. Kako se je leta 1956 znašel v muzeju v Gradcu, ni dokumentirano. Tam je bil do oktobra leta 2005, ko ga je Avstrija vrnila v Pavlovsk.⁴⁴ Rusija je od Avstrije prvič zahtevala vrnitev skulpture že leta 1980. To pa ni bila prva restitucija iz Avstrije. Med letoma 1946 in 1947 so Britanci iz Koroške v Sovjetsko zvezo vrnili od 50.000 do 60.000 knjig, od teh pa je bila kar polovica redkih primerkov iz ruskih carskih palač, del tudi iz Pavlovska. Večina teh knjig velja danes za pogrešane.

Na osnovi rusko-avstrijskega dogovora, sprejete marca 2005, je ruska vlada leta 2006 sprejela dekret in se zavezala, da bo izročila Avstriji 51 od 80 arhivskih fondov avstrijske proveniencije, ki so še bili v nekdanjem specialnem arhivu.⁴⁵ Avstrija pa je potrdila, da bo plačala odškodnino za hranjenje. Drugo gradivo v ruskih arhivih ali galerijah ni bilo omenjeno. Putin pa je ob obisku na Dunaju leta 2006 zagotovil predstavnikom dunajske judovske skupnosti, da bodo njihovi arhivi vrnjeni iz Moskve, čeprav jih ni bilo na seznamu 51 fondov. Leta 2007 je bil sprejet dogovor, da bo predaja v času do aprila 2008. Gradivo je bilo vrnjeno leta 2009, Avstrija pa je plačala kompenzacijo za skladiščenje, snemanje na mikrofilm ipd.⁴⁶ Pri predaji sta simbolično sodelovala zunanja ministra obeh držav. Avstrija je dobila iz Rusije vrnjenih 10.770 arhivskih fasciklov – to so predvsem arhivi uradov, pa tudi političnih strank in gibanj, na primer dokumenti kanclerskega urada, gospodarskega sveta, prometne policije, domovinske fronte, nekaj zapuščin itd. Dokumente je prevzel Avstrijski državni arhiv. Kot pri drugih predajah pa morajo gradivo še temeljito pregledati, saj ni povsem urejeno in verjetno je v njem še kak neidentificiran fond. Številni pomembni dokumenti pa so še vedno ostali v Moskvi, kot na primer arhivi judovskih organizacij (ne le dunajskih, ampak tudi graških), dunajskega zveznega policijskega urada, nekaj zapuščin itd. Skupaj naj bi to gradivo obsegalo 6100 fasciklov. V Moskvi pa je ostalo tudi gradivo avstrijskih prostozidarskih lož (14.414 fasciklov). Odprta ostajajo vprašanja dokumentov rajha, zbirke družine Esterhazy in zbirke 570 papirusov, ki jih je avstrijska nacionalna knjižnica leta 1936 poslala na restavriranje v Berlin, tam pa so jih leta 1945 zaplenile sovjetske čete. Od takrat so kot vojni plen shranjene v Ermitažu v Sankt Peterburgu. Približno

⁴⁴ Grimsted: *Flying Mercury*, str. 107 sl.

⁴⁵ Grimsted: *Why Do Captured Archives*, str. 311.

⁴⁶ Uradno naj višina odškodnine ne bi bila objavljena, časopis *Standard* pa je 4. aprila 2009 poročal, da naj bi Avstrija plačala 400 tisoč dolarjev odškodnine.

⁴² Panwitz: *Die Judaica im »Sonderarchiv Moskau«*, str. 18.

⁴³ Jagschitz – Karner: *Benteakten aus Österreich*, str. 5 sl.

30 fondov judovske provenience iz Avstrije naj bi bilo že pripravljenih za predajo, potekajo pa tudi pogajanja o vrnitvi prostožidarskih arhivov, a morajo biti dokončno identificirani.

Odrpito je tudi še vprašanje hebrejskih rokopisov, ki so bili v lasti dunajske judovske skupnosti. Rokopisi so bili konec štiridesetih let premeščeni v Leninovo knjižnico v Moskvi, del pa jih je še ostal v nekdanjem specialnem arhivu. Ti rokopisi so bili v knjižnici inventarizirani šele nedavno. Pred tem so bili nekateri prodani posrednikom. Tako je bilo nekaj rokopisov iz 15. stoletja leta 2003 zaplenjenih na avkciji v New Yorku in so bili vrnjeni v Avstrijo. Tri škatle spisov dunajske judovske skupnosti pa so bile iz Rusije pomotoma vrnjene na Nizozemsko in od tam leta 2008 prepeljane na Dunaj.

Leta 1945 pa iz Avstrije v Moskvo niso bili odpeljani le arhivi. Rdeča armada je odpeljala tudi 870 starih knjig, ki so predstavljale dragoceno knjižnico družine Esterhazy. Danes je v Moskvi. Nacisti so odpeljali iz zbirke družine Gutmann na Dunaju 40 slikarskih umetnin, ki jih je naslikal Rembrandt. Slike je leta 1945 v okolici Dresdna našla in odpeljala Rdeča armada itd.

Judaica in masonica

Večina obsežnega gradiva judovskih skupnosti, ki jih hrani specialni arhiv, so zaplenili nacisti v Nemčiji, Avstriji in Franciji. Manjši arhivski fondi pa so tudi iz Belgije, Grčije, nekdanje Jugoslavije, Nizozemske, Poljske, Madžarske in Češkoslovaške. Zaplomba arhivskega gradiva judovskih organizacij je bila ena od nacističnih prednostnih nalog. Nacistično plenjenje arhivov je bilo motivirano s protijudovsko in protimasonsko propagando ter izvrševanjem nadzora nad različnimi sovražniki rajha. Vsaj pri slednjem so bili motivi boljševikov podobni, saj so navedeni v veliki meri ostajali državni sovražniki.

V specialnem arhivu je danes (že po vrnitvi judovskih arhivov Franciji itd.) še vedno okoli 1500 arhivskih fondov judaice: tako judovskih organizacij, zapuščin, kot posebej oblikovanih serij. Od teh jih je okoli 1000 fondov nemške in avstrijske provenience. Naj omenim le nekatere: Zveza avstrijskih judovskih vojakov (1915–1938), Izraelitski teološki kuratorij Dunaj (1623–1839), Judovska skupnost Dunaj (1782–1940), Judovska skupnost Gradec (1781–1938), Judovsko društvo Karitas Gradec (1908–1938), Gradivo judovskih skupnosti iz Jugoslavije, B'nai B'rith Jugoslavija, Judovska skupnost Beograd (1866–1941), Komite za pomoč judovskim beguncem »Gicem«, Zagreb (1933–1941), Ju-

dovska skupnost Dubrovnik (1783–1857), Izraelitska verska občina Zagreb (1923–1941) itd. Številne so tudi arhivske zapuščine znanih judovskih intelektualcev kot na primer Walterja Benjamina itd. Morda bi v graških dokumentih našli podatke tudi o Judih iz Kranjske, saj so ti do leta 1918 spadali k občini v Gradcu.

Judovski fondi v specialnem arhivu so bili po odrprtju arhiva za javnost leta 1992 deležni posebne pozornosti. Spominski muzej holokavsta (The United States Holocaust Memorial Museum) iz Washingtona in Yad Vashem iz Jeruzalema sta med prvimi poslala v Rusijo strokovnjake in začela obsežnejše snemanje gradiva na mikrofilme.⁴⁷ Spominski muzej holokavsta je na svojih spletnih straneh objavil popise v angleščini in večje količine gradiva, posnetega na mikrofilme. Prvi popolnejši popisi pa so bili izdelani šele leta 1997. Vodnik po judovskem gradivu v nekdanjem specialnem arhivu je izšel leta 2005, a ima številne pomanjkljivosti. Del gradiva judovskih skupnosti je bil vrnjen med letoma 2000 in 2003 Franciji, Belgiji in Nizozemski. Kljub identifikaciji izvora številnih arhivov judovskega izvora pa se pri vračanju le-tega družinam oziroma skupnostim, ki jim je gradivo pripadalo, Rusom očitno ne mudi, po drugi strani pa tudi upravičene zahteve za vračanje niso bile dane v skladu z ruskimi zakoni. Prvi natisnjeni katalog zaplenjene Judaice, ki je v Moskvi, je bil objavljen šele leta 2003. Leta 1999 je svet Evrope sprejel resolucijo (št. 1205), v kateri je apeliral na vse parlamente držav članic, da nemudoma premislijo, kako bi olajšali vračanje izropane judovske kulturne dediščine. Kljub temu pa ruski zakon v svojih amandmajih ni upošteval tega poziva, zato je vračanje judovskih arhivov avstrijske in še posebno nemške provenience iz Moskve močno oteženo. Resolucija konference v Vilni o holokavstu iz leta 2000 je ponovila poziv evropskim državam. Čeprav so bili v zahodne države vrnjeni številni judovski arhivi, kot tudi arhivi družine Rothschild, pa še vedno nekateri judovski in masonski spisi, npr. iz Francije, ostajajo v Moskvi. Ker se ruska arhivska služba pogaja bilateralno predvsem s posameznimi državami, je tu velik problem vračanja judovskih arhivov iz Nemčije, a nekaj upanja daje predvidena skorajšnja vrnitev judovskih arhivov v Avstrijo, to pa bi verjetno spodbudilo tudi vračanje tovrstnih arhivov v Nemčijo in preostale države, iz katerih izhajajo.

Drugi del gradiva specialnega arhiva, ki je doživel posebno pozornost, so bili prostožidarski fondi. Številni strokovnjaki za tovrstno zgodovino so arhiv

⁴⁷ Returned from Russia, str. 108 sl.

obiskali kmalu po odprtju. Prvi selektivni pregled francoskih masonskih fondov je bil izdelan leta 1997. Po vrnitvi obsežnega prostožidarskega arhiva (27 tisoč dosjejev) v Pariz je bilo veliko napisanega o njihovi vsebini. Za del prostožidarskih fondov francoske provenience pa pogajanja še vedno potekajo. Večina nemških prostožidarskih fondov je bila vrnjena iz specialnega arhiva v nekdanjo Nemško demokratično republiko že leta 1950 in so zbrani v posebni zbirki Tajnega državnega arhiva pruske kulturne dediščine (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz) v Berlinu. Po združitvi Nemčij je bilo gradivo v letih 1994–1996 popisano v dveh knjigah. Kljub temu je še veliko gradiva, ki se nanaša tudi na nemške prostožidarje, ostalo v nekdanjem specialnem arhivu v Moskvi v združenem fondu (ki združuje gradivo različnih prostožidarskih organizacij po Evropi) – fond št. 1412 k, ki vsebuje prek 14000 masonskih dosjejev.⁴⁸ Še vedno je večina teh iz Nemčije in Avstrije, del pa tudi iz drugih držav (Danske, Norveške, Švedske, Nizozemske, Grčije in nekdanje Jugoslavije). Še najpopolnejši popis tega gradiva je izdelal Helmut Reinalter leta 2002, a tudi ni brez pomanjkljivosti.⁴⁹ Dokumenti o belgijskih in luksemburških ložah so bili kasneje oblikovani v posebna fonda. Belgijski strokovnjaki so tako ločili dokumente belgijske provenience iz združenega fonda. Dokumenti belgijskih in luksemburških lož so bili vrnjeni v države izvora. Vrnitev belgijskih je bila priložnost za reorganizacijo masonskega arhiva v Bruslju, avgusta 2003 pa so bili vrnjeni tudi 103 prostožidarski dosjeji v Luksemburg. Tudi nizozemsko gradivo, ki se nanaša na prostožidarje, je bilo vrnjeno iz združenega fonda nekdanjega specialnega arhiva na Nizozemsko. Še vedno pa manjka precej masonskega gradiva, ki je izginilo med drugo svetovno vojno in po njej. Precejšen del gradiva avstrijskih prostožidarskih lož za obdobje od leta 1868–1938 je bil mikrofilman. Na podlagi arhivskih kopij je izdelal seznam takratnih avstrijskih prostožidarjev G. Kodek.⁵⁰ Na tem seznamu je med 5300 imeni članov avstrijskih (dunajskih) lož med letoma 1868 in 1938 tudi vsaj petnajst oseb iz slovenskih dežel.⁵¹ Večina dokumentov avstrijskih lož v nekdanjem specialnem arhivu se nanaša na 19. in 20. stoletje, del arhivov pa še celo na avstrijske lože v 18. stoletju.

⁴⁸ Returned from Russia, str. 110.

⁴⁹ Reinalter: Die deutschen und österreichischen Freimaurerbestände, str. 3 sl.

⁵⁰ Kodek: *Unsere Bausteine sind die Menschen*, str. 5 sl.

⁵¹ Vodopivec – Košir: Zur Geschichte der Freimaurerei, 351 sl.

Grčija

Leta 1994 je bila v Solunu konferenca CITRA s temo restitucije arhivov in premeščenih arhivov. In 90% arhivov solunske judovske skupnosti je danes v Moskvi.⁵² Grčija je leta 1999 z Rusijo podpisala začetni sporazum o vrnitvi arhivov v Grčijo. Kar zadeva Grčijo je pomembnih več skupin fondov iz Soluna, posebej pomembni so tisti, ki zadevajo tamkajšnje sefardsko judovsko skupnost. V Moskvi pa so tudi dokumenti drugih judovskih skupnosti v Grčiji (Atene). Dokončnega sporazuma ni, ker ruska arhivska direkcija od Grčije zahteva plačilo mikrofilmov, temu pa grška stran nasprotuje. Mikrofilmi so bili namreč prej že narejeni in prodani za projekt univerze v Tel Avivu in muzej holokavsta v Washingtonu. Leta 2004 sta državi podpisali deklaracijo o vrnitvi judovskih arhivov v Grčijo. Uradno zahtevo za vrnitev gradiva v skladu z ruskim zakonom (1998/2000) pa je Grčija vložila v Rusiji šele leta 2008. S tem se je začel tudi proces identifikacije dokumentov grških judovskih skupnosti. Pri tem intenzivno sodelujejo strokovnjaki iz Grčije, saj so dokumenti napisani sefardsko in v latinu.

Nekaj dokumentov judovske skupnosti iz Soluna pa je bil leta 2003 iz Rusije pomotoma vrnjen na Nizozemsko in od tam so ga leta 2010 vrnili v Solun.

Primeri za zdaj še neuspešne restitucije arhivov iz Rusije

Nemčija

Prvi sporazum med ruskimi oblastmi in nemško vlado je bil sprejet že leta 1990. Leta 1992 je bil oblikovan dogovor med nemškim zveznim arhivom in rusko arhivsko službo, da bodo arhivi nemške provenience vrnjeni. Julija 1992 sta predsednik nemškega zveznega arhiva in direktor ruske arhivske službe podpisala dogovor, na podlagi katerega je Nemčija izročila Rusiji opremo za snemanje na mikrofilme, da bi bili lahko nemški arhivi pred vrnitvijo posneti nanje.⁵³ Povsem natančen obseg nemških arhivov, ki so v nekdanjem ruskem specialnem arhivu, ni znan.⁵⁴ Nemčija pa je na Rusijo izvajala politični pritisk bolj za vrnitev na novo odkritih umetnin, ki so bile odpeljane, kot pa za vrnitev arhivov. Že podpisani dogovor pa ni bil uresničen. Potem ko je zvezni zakon prešel predsedniški veto,

⁵² Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 312 sl.

⁵³ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 295 sl.

⁵⁴ Jena von, Kai: Die Rückführung deutscher Akten, str. 396.

je Boris Jelcin obiskal kanclerja Kohla in mu vrnil 11 simboličnih dokumentov iz zapuščine Walterja Rathenaua in gradivo nemške komunistične partije na mikrofilmih. Ruski zakon iz leta 1998 je prepovedal vrnitev kulturne dediščine vključno z arhivi v Nemčijo, obenem pa je dovolil vrnitev dokumentov sovrážnikom tretjega rajha. Dediči Walterja Rathenaua zahtevajo vrnitev njegove obsežne zapuščine, saj je bil žrtev desnih ekstremistov, zapuščino pa mu je zaplenilo nacistično glavarstvo kot prvemu vidnemu nemškemu judovskemu politiku. (Njegova zapuščina je shranjena v specialnem arhivu – fond 634, del dokumentov iz zapuščine pa je šel v sovjetsko zunanje ministrstvo).

Pogajanja med Rusijo in Nemčijo so bila sicer intenzivna, vendar pa jih je ruski zakon iz leta 1998 dokončno ustavil in nadaljevanje prestavil v nedejansirano prihodnost.

V nasprotju s preostalimi državami ni resnega vračanja arhivov nemške provenience iz Rusije. Nemška vlada je sicer zavrnila priznanje ruskega zakona (1998/2000), ki je v konfliktu z rusko-nemškim sporazumom o dobrem sosedstvu, partnerstvu in sodelovanju iz leta 1990 in kulturnim sporazumom iz leta 1993. V Rusiji je tako ostalo veliko nemških fondov (državni arhiv tretjega rajha, vojni arhiv, arhiv varnostnih služb, arhiv gestapa itd.) Med nemških gradivom je tudi dokumentacija zanimiva za nas. Ohranjeno je gradivo jugoslovanskih veleposlaništev in konzularnih predstavništev, ki ga je nemška okupacijska oblast zasegla na zasedenih ozemljih. Gradivo je dragoceno za zgodovino naše ekonomske emigracije med svetovnima vojnama. Tam je tudi gradivo, ki zadeva pariško mirovno konferenco po prvi svetovni vojni. Gradivo jugoslovanskega zunanjega ministrstva, ki so ga zasegle nemške okupacijske oblasti, pa je bilo vrnjeno leta 1956 iz Moskve v Beograd. Zanimivo je tudi drugo gradivo, kot poročila, ki jih je nemški policijski urad na Bledu pošiljal v Berlin (1941–1942), načrti integracije Gorenjske in Štajerske v tretji rajh ipd.⁵⁵ Del teh fondov, ki so ga zasegli zahodni zavezniki, pa je bil v šestdesetih letih vrnjen v Nemčijo iz ZDA in Velike Britanije.

Pet arhivskih škatal vojaškega arhivskega gradiva nemške provenience je Rusija leta 1993 izročila Franciji, Francija pa ga je potem leta 1998 vrnila Nemčiji. Čeprav ni posebnega optimizma v zvezi z vrnitvijo nemških arhivov, pa ruski in nemški arhivisti zelo uspešno sodelujejo pri različnih projektih (npr.: digitalizacija gradiva sovjetske vojaške uprave v Nemčiji v obdobju 1945–1949, digitalizacija arhi-

va Kominterne itd.) Javno pa so več pozornosti kot arhivi deležne umetnine, odpeljane iz zasebnih zbirk in nemških muzejev ter galerij.

Leta 2008 so v ruskih arhivih strokovnjaki iz Berlina začeli identifikacijo judovskih arhivov nemške provenience. Poleg judovskih arhivov ostajajo v Moskvi tudi še številni masonski arhivi iz nemškega prostora.

Poljska

Pogajanja med Poljsko in Rusijo še niso obrodila sadov. Precejšen del poljskih arhivov je bil odpeljan iz Poljske naravnost v Sovjetsko zvezo in ne prek Berlina. Pogajanja med državama so precej bolj zapletena od pogajanj s preostalimi državami, saj je veliko gradiva poljske provenience tudi v drugih arhivih in ne le v nekdanjem specialnem arhivu, ruski zakon iz let 1998/2000 pa ureja le vračanje iz nekdanjega specialnega arhiva.

Viri in literatura

Viri

Actes de la Sixième conference internationale de la Table ronde des archives – Les archives dans la vie internationale. Paris: International Council on Archives, 1963.

Council of Europe Parliamentary Assembly: *On Russia's request for membership of the Council of Europe. Opinion No. 193 (1996).* Adopted by the Assembly on 25 January 1996.

Council of Europe. *Reference Dossier on Archival Claims.* (ur. Hervé Bastien). Strasbourg: Council of Europe, 1997.

International council on Archives, Committee on legal matters: *Reference dossier on archival claims.* Zbral Herve Bastien. Paris: International Council on Archives, 1995.

V njem so zbrani in objavljeni naslednji referenčni dokumenti: - 4th Hague Convention on the Laws and Customs of War on Land (1907)

- Declaration by United Nations on Forced Dispossession of Property in Enemy-Controlled Territory (London, January 5, 1943)

- Universal Declaration of Human Rights (United Nations, Dec. 10, 1948)

- Fourth Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (August 12, 1949)

- Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (The Hague, May 14, 1954)

⁵⁵ Dolinar: Evidentiranje v Moskvi, str. 27–28.

- Resolution of the European Parliament concerning the right of peoples to get information on their own history and to get their national archives back (January 24, 1991).

UNESCO

- Resolution 4.212 adopted by the General Conference during the 18th Session, Paris, 17 October to 23 November 1974.

- Report (20C/102) of the Director-General on the Study Regarding Problems Involved in the Transfer of Documents from Archives in the Territory of Certain Countries to the Country of their Origin (1978).

Resolutions passed during CITRA sessions

- VIth Conference of the Round Table on Archives (Warsaw, 1961)

- XVIth Conference of the Round Table on Archives (Cagliari, 1977)

- XXth Conference of the Round Table on Archives (Thessaloniki, 1994)

- XXst Conference of the Round Table on Archives (Washington D.C., 1995)

- Professional Advice on the Vienna Convention on Succession of States in Respect to State Property, Archives and Debts (April 8, 1983)

- The view of the Archival Community on the Settling of Disputed Claims:

Position paper adopted by the Executive Committee of the ICA (Guangzhou, 1995).

Resolutions of the XXX International Conference of the Round Table on Archives (CITRA), Thessalonica, October 1994. V: *ICA Bulletin* 43 (1994), str. 14–15.

Russo-French Legal Instrument for Archival Restitution. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 148–153.

Russo-Belgian Legal Instrument for Archival Restitution. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 226–231.

Russo-Dutch Legal Instrument for Archival Restitution. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 261–267.

Russian Legal instrument for Archival Restitution of Luxemburg. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution*

Issues (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 285.

Russian Legal Instrument for Archival Restitution (The Rothschild Archive). V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 296.

UNESCO, *Report of the Director General on the Study on the Possibility of Transferring Documents from Archives Constituted within the Territory of Other Countries or Relating to their History within the Framework of Bilateral Agreements*. Nairobi 1976 (19C/94, paragraf 3.1.1).

Literatura

Akinsha, Konstantin – Kozlov, Gregorii: *Beautiful Loot: The Soviet Plunder of Europe's Art Treasures*. New York: 1995.

Akinsha, Konstantin: Why Can't Private Art 'Trophies' Go Home from the War? *International Journal of Cultural Property* 2010.

Auer, Leopold: *Disputed archival claims: analysis of an international survey; a RAMP study*. Paris: UNESCO, 1998.

Auer, Leopold: Captured Archives in Russia. The Issue of Restitution. *JANUS* (1998), str. 295–262.

Auer, Leopold: Restitution of Removed Records Following War. V: *Interdependence of Archives. XXXI CITRA, Washington 1995. War Archives and the Comity of Nations*. ICA 1998, str. 172–181.

Boguslavskii, Mark: About the Basic Legal Principles of the Russian Law. *Spoils of War: International Newsletter* (1997), št. 4, str. 27–29.

Bastien, Herve: About archival claims. *Interdependence of Archives. XXX CITRA, Thessaloniki 1994. Archival Interdependencies in the Information Age*. ICA 1998, str. 62–68.

Bazyler, Michael J. – Gerber, Seth M.: Chabad v. Russian Federation: A Case Study in the Use of American Courts to Recover Looted Cultural Property. *International Journal of Cultural Property* 17 (2010).

Cies'lin' ska-Lobkowicz, Nawojka: Raub und Rückführung der Leon Vita Saraval Sammlung der Bibliothek des Jüdisch-Theologischen Seminars in Breslau. Jüdischer Buchbesitz als Raubgut. Zweites Hannoversches Symposium (ur. Regine Dehnel). Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2006; *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie* 88, str. 366–278.

Hoffman, Serge: Restitution of Masonic Archives to the Grand Duchy of Luxemburg. *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 283–285.

Kuperminc, Jean Claude: The Return of Looted French Archives. The Case of the Library and Archives of the Alliance Israelite Universelle. *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 135–188.

Dolinar, France M.: Evidentiranje v Moskvi od 13. do 25. aprila 1997. *Obvestila Arhiva Republike Slovenije* XIII (1997), št. 2, Interno, str. 27–28.

Gray, Victor: The Return of the Rothschild Archives. *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 287–295.

Grimsted Kennedy, Patricia: *Archives of Russia Five Years After: »Purveyors of Sensations« or »Shadows Cast to the Past.«* Amsterdam: IISH, 1997; »IISH Research Paper, št. 26.«

Grimsted Kennedy, Patricia: Displaced Archives and Restitution Problems on the Eastern Front in the Aftermath of the Second World War. *Contemporary European History*, 6 (1997), št. 1, str. 27–74.

Grimsted Kennedy, Patricia: Flying Mercury Comes Home to Pavlovsk: Perspectives on the Return of Wartime Cultural Trophies in Austria and Russia. *Art Antiquity and Law* 10 (2005), št. 2, str. 107–146.

Grimsted Kennedy, Patricia: From Nazi Plunder to Russian Restitution. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007.

Grimsted Kennedy, Patricia: From Nazi Plunder to Russian Restitution: The International Framework for the Restitution of Archives. *Witnesses to History: Documents and Writings on the Return of Cultural Objects* (ur. Lyndel Prott). Paris: UNESCO, 2009.

Grimsted Kennedy, Patricia: Legalizing »Compensation« and the Spoils of War: The Russian Law on Displaced Cultural Valuables and the Manipulation of Historical Memory. *International Journal of Cultural Property* 17 (2010).

Grimsted Kennedy, Patricia: *The Odyssey of the »Smolensk Archive«: Plundered Communist Records for the Service of Anti-Communism*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh, Center for Russian and East European Studies, 1995.

Grimsted Kennedy, Patricia: 'Trophy' Archives

and Non-Restitution: Russia's Cultural 'Cold War' with the European Community. *Problems of Post-Communism* 45 (1998), št. 3, str. 3–16.

Grimsted Kennedy, Patricia: Why Do Captured Archives Go Home? Restitution Achievements under the Russian Law. *International Journal of Cultural Property* 17 (2010), str. 291–333.

Grimsted Kennedy, Patricia: *Reconstructing the record of nazi cultural plunder. A survey of the dispersed archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*. Amsterdam: International institute of social history, 2001 (IISH Research papers).

Interdependence of Archives. CITRA 1993–1995: Proceedings of the Twenty-Ninth, Thirtieth and Thirty-First International Conferences of the Round Table on Archives. XXIX Mexico 1993, XXX Thessaloniki 1994, XXXI Washington 1995. Pariz: ICA, 1998.

International Council on Archives/Conseil internationale des archives: *Actes de la Sixième conférence internationale de la Table ronde des archives. Les archives dans la vie internationale*. Paris: International Council on Archives, 1963.

Jagschitz, Gerhard – Karner, Stefan: *Beuteakten aus Österreich: Der Österreichbestand im russischen »Sonderarchiv« Moskau*. Graz, Wien: Selbstverlag des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, 1996 (Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, vol. 2).

Jena von, Kai: Die Rückführung deutscher Akten aus Russland – eine unerledigte Aufgabe. V: *Archiv und Geschichte. Festschrift für Friedrich P. Kahlenberg*, Sonderdruck. Dusseldorf 2000, str. 391–420.

Ketelaar, Eric: The Return of the Dutch Archives from Moscow. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 240–249, legal instruments, str. 261–267.

Kodek, Günter K: *Unsere Bausteine sind die Menschen. Die Mitglieder der Wiener Freimaurerloge 1869–1938*. Wien: Löcker, 2009.

Košir, Matevž: Splošna deklaracija o arhivih in sodobna arhivska paradigma. V: *Arhivi* 33 (2010), št. 2, str. 309–318.

Kwaadgras, Evert: A Great Waste of Time and Energy: The Seizure and Scrutiny of Masonic Documents During and After World War II. *Kul'turnaia karta Evropy. Sbornik materialov mezhdunarodnoi konferentsii »Kul'turnaia karta Evropy: Sud'ba peremeshchennykh kul'turnykh tsennostei v tret'em tysiacheletii. Moskva: VGBIL 10–11 aprilia 2000 god / Mapping Europe: Materials of the International Conference »Mapping Europe: Fate of Looted Cultural Valuables in the*

Third Millennium, »Moscow, 10-11 April 2000. Moscow: »Rudamino,« 2002, str. 306–309.

Lust, Jacques – Vermote, Michel: *Papieren Bittel! The Confiscation and Return of Belgian Archives and Libraries (1940–2003).* V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 210–16, legal instruments, str. 226–230.

Oblak-Čarni, Marija: Restitucije arhivov, kulturno umetniških predmetov in bibliotek ter delitev arhivov med Jugoslavijo in Italijo po drugi svetovni vojni. V: *Arhivi 31* (2008), št. 2, str. 279–294.

Oblak-Čarni, Marija – Mlakar, Boris: Kartoteka vojnih ujetnikov iz druge svetovne vojne v Ruskem državnem vojnem arhivu v Moskvi. V: *Obvestila Arhiva Republike Slovenije XIII* (1997), št. 2, Interno, str. 29–30.

Oldenhege, Klaus: *Bilateral and Multilateral Cooperation for the Reconstitution of the Archival Heritage. Interdependence of Archives. XXX CITRA, Thessaloniki 1994, Archival Interdependencies in the Information Age.* Paris: ICA 1998, str. 129–134.

Panwitz, Sebastian: Die Geschichte des »Sonderarchivs Moskau«. V: *Bulletin des Historischen Instituts 2* (2008), str. 11–20.

Panwitz, Sebastian: Die Judaica im »Sonderarchiv Moskau«. V: *Medaon 3* (2008), str. 1–9.

Reference Dossier on Archival Claims. Special Issue *JANUS* Dordrecht: International Council on Archives, 1998, str. 209–268.

Reinalter, Helmut: *Die deutschen und österreichischen Freimaurerbestände im Deutschen Sonderarchiv in Moskau (heute Aufbewahrungszentrum der historisch-dokumentarischen Kollektionen).* Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002. (»Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle, Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770–1850,« zvezek 35).

Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007.

Roth, Karl-Hainz: Klios rabiate Truppen, Archivare und Archivpolitik im deutschen Faschismus. V: *Archivmittlungen 41* (1991), št. 6, str. 1–13.

Vlessing, Odette: Dutch-Jewish Archives Come Home from East and West. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 250–255.

Vodopivec, Peter – Košir, Matevž: Zur Geschichte der Freimaurerei im Gebiet des heutigen Slowenien. V: *Österreich in Geschichte und Literatur mit Geographie 55* (2011), št. 4, str. 333–356.

Vozvrashchenie »Smolenskogo arkhiva« / The Return of the »Smolensk Archive« (ur. Marianna Tax Choldin, Karina Aleksandrovna Dmitrieva, Ekaterina Iur'evna Genieva, Patricia Kennedy Grimsted). Moscow: ROSSPEN, 2005.

Zusammenfassung

ARCHIVRESTITUTION – LANGER HEIMWEG BESONDERE BEDEUTUNG DER ARCHIVE AM BEISPIEL DER ARCHIVRESTITUTION AUS RUSSLAND

Der Beitrag behandelt die Archivrestitutions am Beispiel der Rückgabe des größtenteils während des Zweiten Weltkriegs von den Nationalsozialisten beschlagnahmten Archivmaterials, das 1945 von den sowjetischen Truppen in die Sowjetunion geschafft wurde und ins 1946 gegründete geheime Sonderarchiv in Moskau gelangte. Das betreffende Archivgut war erst 1990 entdeckt worden und ist seit 1992 meistens öffentlich zugänglich. Restitutionsverhandlungen führten zur Rückgabe des Archivmaterials einzelner Staaten. Frankreich erhielt einen Teil der Archive schon 1994 zurück, daraufhin wurde die Restitution von Seiten der Duma eingestellt. 1998 beschloss die Duma ein Gesetz über die Kulturgutrestitution, das im Jahr 2000 novelliert wurde. In den folgenden Jahren wurde Archivmaterial an Frankreich, den Niederlanden, Belgien, Luxemburg und dem Rothschild-Familienarchiv zurückgegeben. Schon in den 1990er Jahren wurde Archivmaterial dem Fürstentum Liechtenstein und Großbritannien restituiert, Verhandlungen anderer Staaten sind noch im Gang und haben schon erste positive Ergebnisse gezeitigt, wie etwa im Fall Österreichs. Die Verhandlungen über die Rückgabe der Archive an Polen und Deutschland sind einstweilen ergebnislos. Die Beispiele zeigen, dass die Archivrestitution im Vergleich zu den fortgeschafften Kunstwerken und Museumsstücken wesentlich erfolgreicher verläuft.

Iz prakse za prakso

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 343.45:930.25(497.4)

Prejeto: 18. 7. 2011

Uporaba arhivskega gradiva in varstvo osebnih podatkov

JANEZ KOPAČ

mag. arhivistike, arhivski svetnik

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, Savska cesta 8, SI-4000 Kranj

e-pošta: janez.kopac@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek opozarja na potrebo po izjemni previdnosti pri posredovanju in obdelavi arhivskega gradiva, ki vsebuje osebne podatke. Predstavljena je slovenska zakonodaja, ki je sicer dokaj zapletena, včasih tudi neuskalajena. Poudarjena je zahteva po podpisu izjave, s katero se uporabnik arhivskega gradiva zaveže, da osebnih, še zlasti t. i. občutljivih osebnih podatkov, ki so v arhivskem gradivu, z obdelavo ne bo zlorabil, saj bo v nasprotnem primeru kazensko odgovoren. Zakonodaja zlorabo preprečuje z upoštevanjem načela anonimizacije. Ker je pri posredovanju arhivskega gradiva za raziskovalne in publicistične namene to načelo nemogoče upoštevati, saj bi to pomenilo ponarejanje arhivskega gradiva, morajo biti anonimizirani rezultati raziskav. Predstavljenih je tudi nekaj primerov težav, s katerimi se pri posredovanju arhivskega gradiva, ki vključuje osebne podatke, srečujejo slovenski arhivi.

KLJUČNE BESEDE: osebni podatki, občutljivi osebni podatki, informacije javnega značaja, posredovanje, obdelava arhivskega gradiva, roki za dostopnost, zloraba osebnih podatkov, sankcije, načelo anonimizacije, zakonodaja

ABSTRACT

USE OF ARCHIVES AND PERSONAL DATA PROTECTION

The article points out the need for extreme caution when processing and providing access to archives that contain personal data. The author presents the Slovenian legislation for this field which tends to be rather complicated and at times also unharmonized. He stresses the need for the signing of the statement by which the users agree not to misuse personal data included in the archives, especially sensitive personal data, or else be held criminally responsible. The legislation prevents such misuse by implementing the principle of data anonymization. Since it is impossible to follow this principle when providing archives for research and publishing as this would entail the forging of the archives, it is necessary to anonymize research results. Also described in the article are some of the issues that the Slovenian archives are faced with when providing access to archives that contain personal data.

KEY WORDS: personal data, sensitive personal data, public information, providing access to archives, processing of archives, periods of restricted access, misuse of personal data, sanctions, principle of anonymization, legislation

Uvod

V arhivih poznamo dve vrsti uporabe arhivskega gradiva:

- uporaba za znanstvenoraziskovalne, statistične, kulturne in publicistične namene,
- uporaba za urejanje upravnih, pravnih in drugih zadev državljanov ali kot je zapisano v 68. členu arhivskega zakona, »*dostopnost zaradi potreb uradnih postopkov*».

Pri obeh oblikah posredovanja arhivskega gradiva se srečamo tudi s problematiko posredovanja običajnih in občutljivih osebnih podatkov. Normativno to urejajo kar trije zakoni in dve uredbi, to pa v praksi povzročata kar precej zmešnjav. Ti predpisi so: Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih,¹ Zakon o varstvu osebnih podatkov (uradno prečiščeno besedilo),² Zakon o splošnem upravnem postopku (uradno prečiščeno besedilo),³ Uredba o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva⁴ in Uredba o upravnem poslovanju.⁵ Za posredovanje arhivskega gradiva za uporabo pa ne velja Zakon o dostopu do informacij javnega značaja (uradno prečiščeno besedilo).⁶ Ta zakon v drugi točki 4. člena določa, da »Arhivsko gradivo, ki ga hrani v okviru javne arhivske službe pristojni arhiv v skladu z zakonom, ki ureja arhive, ni informacija javnega značaja po tem zakonu.« Kljub temu pa se Zakon o dostopu do informacij javnega značaja vtiča v določila arhivske zakonodaje iz leta 1997⁷ in s tem tudi v določila prvega odstavka 68. člena veljavnega arhivskega zakona ter 121. člena veljavne arhivske uredbe. Za posredovanje arhivskega gradiva, ki je že v arhivih, namreč odpravlja načelo pravnega interesa. Ta del informacijskega zakona nikoli ni bil preklican, tako da še velja, čeprav velja tudi arhivska zakonodaja, ki izkazovanje pravnega interesa pri posredovanju arhivskega gradiva eksplicitno zahteva. Prav izkazovanje pravnega interesa je po nekdanji in sedanji arhivski zakonodaji osnovni pogoj za odobritev uporabe arhivskega gradiva. Te očitne neuskkljenosti ni odpravila nobena sprememba in dopolnitev Zakona o dostopu do informacij javnega značaja. Sklepati torej smemo, da določila tega zakona veljajo za posredovanje dokumentarnega gradiva toliko časa,

dokler le-to po arhivski zakonodaji v celoti ali delno ni razglašeno za arhivsko gradivo. Pri posredovanju arhivskega gradiva za uporabo je zato potrebno upoštevati arhivsko zakonodajo in zakonodajo o varstvu osebnih podatkov. S tem v zvezi je zanimiva ugotovitev, da ima večina slovenskih arhivov na svojih spletnih straneh izdelan dostop do Zakona o dostopu do informacij javnega značaja, pri skoraj nobenem pa ni povezave z Zakonom o varstvu osebnih podatkov.

Osnovno vodilo vseh predpisov, ki opredeljujejo posredovanje arhivskega gradiva, ki vsebuje osebne podatke, to pa po definiciji v 6. členu Zakona o varstvu osebnih podatkov predstavlja eno od oblik obdelave osebnih podatkov, je zavarovati integriteto oseb, na katere se podatki nanašajo.

Za vse vrste obdelav osebnih podatkov velja določilo 8. člena Zakona o varstvu osebnih podatkov, nanj pa moramo biti še posebno pozorni. Zapisano je: »*Osebni podatki se lahko obdelujejo le, če obdelavo ... določa zakon ali če je za obdelavo določenih osebnih podatkov podana osebna privolitev posameznika.*« To je po štirinajsti točki 6. člena lahko ustna, pisna ali kakšna druga ustrezna privolitev. Kot »*določeni osebni podatki*«, za katere je potrebna osebna privolitev posameznika, so mišljeni t. i. »*občutljivi osebni podatki*«. Taki so podatki o rasnem in narodnostnem poreklu, političnem, filozofskem in verskem prepričanju, zdravstvenem stanju, spolnem življenju, pa tudi evidence o kazenskih in prekrškovnih zadevah ter biometrični podatki. Obdelava teh podatkov je opredeljena v 13. členu zakona. Razen za zakonsko predpisane in nujne medicinske potrebe ter izvrševanje javnega interesa, določenega z zakoni, je dovoljeno občutljive osebne podatke obdelovati, le »... *če je posameznik za to podal izrecno osebno privolitev, ki je praviloma pisna ...*« Posredovanje in uporabo arhivskega gradiva, ki vsebuje osebne podatke, veljavni arhivski zakon varuje še z določilom pete točke 63. člena, ki zahteva, da mora »... *uporabnik, ki uporablja arhivsko gradivo ... pred uporabo ... podpisati izjavo o seznanitvi, da je zloraba tajnih in osebnih podatkov sankcionirana v kazenskem zakoniku in drugih predpisih ...*« ter da bo take podatke uporabljal samo za zakonite namene. Hkrati pa je pri črpanju podatkov iz arhivskega gradiva zavezan še k spoštovanju morebitnih avtorskih pravic. To je dopolnjeno še z izredno pomembnim določilom v 113. členu arhivske uredbe, da je potrebno uporabnika obvestiti, »... *da za zlorabo podatkov o zasebnosti posameznika odgovarja po določilih zakona o varstvu osebnih podatkov in drugih predpisov ...*« Nikjer pa v arhivskih predpisih za posredovanje arhivskega gradiva, katerega vsebina vsebuje tudi osebne ali občutljive osebne podatke,

¹ Ur. l. RS, št. 30-1229/2006.

² Ur. l. RS, št. 94-4690/2007.

³ Ur. l. RS, št. 24-970/2006.

⁴ Ur. l. RS, št. 86-3721/2006.

⁵ Ur. l. RS, št. 20-690/2005.

⁶ Ur. l. RS, št. 51-2180/2006.

⁷ Zakona o arhivskem gradivu in arhivih, Ur. l. RS, št. 20-1140/1997, popravek, Ur. l. RS, št. 32/1997.

ni mogoče najti zahteve po pisni privolitvi oseb, na katere se gradivo nanaša. Sklepati smemo, da pri posredovanju takega arhivskega gradiva za uporabo pisno privolitev prizadetih oseb nadomešča izjava iz 63. člena arhivskega zakona in 113. člena arhivske uredbe, ki jo podpiše uporabnik.

Posredovanje arhivskega gradiva, ki vsebuje osebne podatke za znanstvenoraziskovalne in publicistične namene, ter anonimizacija rezultatov preučevanja

Ne glede na namen zbiranja osebnih podatkov Zakon o varstvu osebnih podatkov z določili 17. člena omogoča obdelavo teh za zgodovinske, statistične in znanstvenoraziskovalne namene, pri tem pa je obvezno potrebno spoštovati načelo anonimizacije. Ločnica med dokumentarnim in arhivskim gradivom v teh primerih ni določena. Ker arhivska uredba v 108. členu uporabo arhivskega gradiva širi tudi na potrebe publiciranja, izobraževanja in kulture, je logično, da anonimizacija posredovanja podatkov velja tudi za ta področja. Določila citiranega člena tudi ne razlikujejo med osebnimi in občutljivimi osebnimi podatki, zato načelo anonimiziranja velja za vse vrste osebnih podatkov. Določeno je, da se »... osebni podatki posredujejo uporabniku osebnih podatkov... v anonimizirani obliki, če zakon ne določa drugače ali če posameznik, na katerega se nanašajo podatki, ni predhodno podal pisne privolitve, da se lahko obdelujejo brez anonimiziranja.« To še dodatno zapleta določilo 23. člena istega zakona, ki opredeljuje obdelavo oziroma posredovanje podatkov o umrlih osebah. Te je dovoljeno uporabljati, če umrli še za življenja posredovanja teh podatkov za znanstveno raziskovalne, zgodovinske in statistične namene ni pisno prepovedal (seveda posredovanja tudi ni dovolil, a ker ga ni prepovedal, je te podatke dovoljeno znanstveno in publicistično obdelovati). Dopuščena je možnost, da zaporo uporabe pisno določijo tudi zakoniti dediči umrlega ali osebe, ki po zakonu urejajo dedovanje.

Pojavi se vprašanje, kako sicer razmeroma jasno določilo o anonimiziranosti, izpeljati pri posredovanju arhivskega gradiva za znanstvenoraziskovalne, publicistične in podobne namene. To je pri arhivskem gradivu tudi sicer nemogoče oziroma nedopustno, saj bi ta postopek pomenil ponarejanje. Očitno se je zakonodajalec zavedal tega problema, zato že drugi odstavek 21. člena Zakona o varovanju osebnih podatkov določa, da osebnih podatkov v arhivskem gradivu ni treba anonimizirati. Na splošno velja ugotovitev, da arhivi nimamo pisnih privolitev ali prepovedi posredovanja

osebnih podatkov, ki so v arhivskem gradivu. Arhivska zakonodaja posredovanje osebnih podatkov zavaruje tako, da določa, da uporabniki arhivskega gradiva za znanstvenoraziskovalne in publicistične namene s podpisom izjave o sankcioniranju zlorabe osebnih podatkov prevzamejo kazensko odgovornost in odgovornosti druge vrste, če zlorabijo (to je objavijo) kakršnekoli osebne podatke. V citiranem 17. členu Zakona o varstvu osebnih podatkov namreč ni ločevanja med občutljivimi in preostalimi osebnimi podatki. Isti člen pa tudi zahteva, da morajo biti rezultati raziskav anonimizirani, »... razen če zakon določa drugače ali če je posameznik, na katerega se nanašajo osebni podatki, za objavo v neanonimizirani obliki podal pisno privolitev ali če je za takšno objavo podano pisno soglasje dedičev umrle osebe ...« Če določila 17. člena Zakona o varstvu osebnih podatkov niso upoštevana, je predvidena kazen od 4.170 do 12.500 €

O anonimizaciji osebnih podatkov v arhivski zakonodaji ni nobenega določila, a je potrebno opozoriti, da arhivska uredba določa, da za nespoštovanje tega določila velja Zakon o varstvu osebnih podatkov. Očitno je, da je to dejstvo potrebno upoštevati tudi pri razumevanju 65. člena arhivskega zakona, ki posredovanje in obdelavo arhivskega gradiva, ki vključuje tudi navadne osebne podatke, dovoljuje »... praviloma najkasneje 40 let po nastanku ...«, če pa gre za občutljive osebne podatke, pa 75 let po nastanku oziroma 10 let po smrti osebe, na katero se podatki nanašajo, »... če je datum smrti znan in če ni z drugimi predpisi drugače določeno ...« Tudi kršenje teh določil je sankcionirano s kar visokimi kaznimi. Da pa je vse skupaj še bolj zapleteno, je tu še določilo veljavnega arhivskega zakona (šesta točka 40. člena), po katerem je javnopravna oseba, ki izroči javno arhivsko gradivo arhivu, »... dolžna gradivo označiti z ustreznimi roki nedostopnosti ...«. Arhivi torej sami ne morejo skrajševati rokov za nedostopnost pri posredovanju arhivskega gradiva. Kadar se znajdejo v dvomih, imajo za pomoč arhivsko komisijo, ki jo je imenovala vlada. Ta mora odločati v spornih zadevah pri posredovanju arhivskega gradiva za raziskovalne in podobne namene.

Po določilih 7. in 13. člena Zakona o varstvu osebnih podatkov je tudi nekaj izjem, pri katerih anonimizacija posredovanega gradiva ni potrebna. To je dovoljeno za izvajanje upravnih, sodnih in medicinskih dolžnosti, pa tudi takrat, kadar jih po določilih 7. člena »... o svojih članih obdelujejo politične stranke, sindikati, društva ali verske skupnosti ...« oziroma po določilu 13. člena, ki velja za obdelavo občutljivih osebnih podatkov, »... če jih za namene za-

konitih dejavnosti obdelujejo ustanove, združenja, društva, verske skupnosti, sindikati in druge nepridobitne organizacije s političnim, filozofskim, verskim ali sindikalnim ciljem, vendar le če se obdelava nanaša na njihove člane ...». Ne smejo pa biti tako pridobljene informacije brez pisne privolitve oseb, katerih podatki so na tak način obdelani, posredovane drugim pravnim subjektom. Ovir tudi ni, če je posameznik svoje občutljive osebne podatke objavil že kdaj prej.

Vsi slovenski arhivi so se pred zlorabo osebnih podatkov, ki so v arhivskem gradivu in so uporabljeni za raziskovalne, statistične, publicistične in podobne namene, zavarovali z izjavo, da so raziskovalci seznanjeni s tem, da je zloraba vsakršnih osebnih in tajnih podatkov ter avtorskih pravic pravno sankcionirana. Izjavo morajo podpisati, preden dobijo zahtevano arhivsko gradivo v uporabo. To pomeni, da lahko obdelujejo tudi vse vrste osebnih podatkov, a jih smejo v svojih študijah obdelati v anonimizirani obliki in tudi sicer poskrbeti, da taki njim znani podatki na noben način niso razkriti v javnosti. V svojih pravilnikih o uporabi gradiva so se arhivi zavarovali še z določilom, da arhivskega gradiva, ki vsebuje občutljive osebne podatke, ni dovoljeno reproducirati, oziroma ga je dovoljeno reproducirati le v anonimizirani obliki.

Slovenski arhivi se pri posredovanju arhivskega gradiva z osebnimi podatki razmeroma pogosto srečujejo s problemi. Dokaj zapletena je zadeva med Psihiatrično bolnišnico Idrija, uradom informacijske pooblaščenke in Zgodovinskim arhivom Ljubljana s svojo enoto v Idriji. Bolnišnica namreč na varnem hrani 24 vezanih knjig psihiatričnih mnenj, ki jih je med svojim službovanjem v bolnišnici za forenzične raziskave napisal že pokojni slovenski pisatelj, zdravnik, nevropsihiater in primarij dr. Jože Felc, ki je bil kar 32 let predstojnik bolnišnice. To dejstvo je znano tudi uradu informacijske pooblaščenke. Predstavniki urada je po pregledu knjig zahteval, da jih je potrebno takoj oziroma najkasneje v šestih mesecih anonimizirati ali uničiti. Pravna podlaga za to zahtevo je v 21. členu Zakona o varstvu osebnih podatkov, po katerem se »... osebni podatki ... lahko shranjujejo le toliko časa, dokler je to potrebno za dosego namena, zaradi katerega so se zbirali ...«. A v konkretnem primeru je potrebno upoštevati drugi odstavek istega člena, ki sicer zahteva izbris, uničenje, blokiranje ali anonimiziranje osebnih podatkov po izpolnitvi namena obdelave, razen »... če niso na podlagi zakona, ki ureja arhivsko gradivo in arhive opredeljeni kot arhivsko gradivo, ...«. Glede na znanstvenomedicinsko, pa tudi znanstvenohistorično pomembnost forenzičnih zapisov dr. Felca je to gradivo potrebno razumeti kot

prvovrstno arhivsko gradivo. Zato ga je potrebno v kar najkrajšem času razglasiti za arhivsko gradivo in tako preprečiti uničenje. S tem za gradivo ne bo več pristojen urad informacijske pooblaščenke oziroma zanj ne bo veljal zakon o dostopu do informacij javnega značaja. Zaradi korektnosti je potrebno nastalo težavo rešiti v soglasju z uradom informacijske pooblaščenke. Po opravljenem postopku, ki ga opredeljuje arhivska zakonodaja, bo potrebno gradivo izročiti delovni enoti Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Idriji, ta pa bo morala poskrbeti za varno hrambo in preprečiti vse možnosti za zlorabo vsebine tega gradiva.

V Zgodovinskem arhivu Ljubljana se je pojavil tudi problem posredovanja arhivskega gradiva centrov za socialno delo. Pri prevzemih je bilo upoštevano določilo šestega odstavka 40. člena arhivskega zakona, po katerem je »... javnopravna oseba, ki izroči javno arhivsko gradivo arhivu ... dolžna gradivo označiti z ustreznimi roki nedostopnosti ter v izročitvenem zapisniku posebej navesti morebitne roke nedostopnosti za posamezno javno arhivsko gradivo ...«. Pri tem se ta člen sklicuje na 64. člen istega zakona, ki govori o obdelavi podatkov iz evidence uporabnikov arhivskega gradiva in ne o rokih dostopnosti, ki so opredeljeni v 65. in 66. členu. To je napaka v zakonu, ki bi jo kazalo pri spremembi zakona popraviti. Ker centri za socialno delo za uporabo izročene arhivskega gradiva navajajo zelo različne roke nedostopnosti ali pa jih sploh ne navajajo, je delovna skupina Zgodovinskega arhiva Ljubljana za strokovna vprašanja Skupnost centrov za socialno delo Slovenije prek medarhivske skupine pri Arhivu Republike Slovenije prosila, da določi skupne roke nedostopnosti za istovrstno dokumentacijo za vse centre. Skupnost centrov za socialno delo je odgovorila, da v Sloveniji ni področne zakonodaje, ki bi določala omejitve uporabe arhivskega gradiva centrov za znanstvenoraziskovalne in publicistične namene. V dopisu se sklicuje na določila Zakona o varstvu osebnih podatkov in arhivske zakonodaje, to pa pomeni, da je gradivo centrov za socialno delo mogoče posredovati za uporabo najkasneje 40 let po nastanku, če pa gre za občutljive osebne podatke, pa 75 let po nastanku ali 10 let po smrti konkretnih oseb. Seveda pa je potrebno upoštevati določila, da morajo biti rezultati raziskav anonimizirani.

Na težave pri posredovanju arhivskega gradiva za raziskovalne in publicistične namene opozarjajo tudi v Pokrajinskem arhivu Nova Gorica. Sprašujejo se, ali je s stališča zakonodaje dovolj, da uporabnik, raziskovalec ali publicist podpiše izjavo, da je seznanjen s predpisi o varovanju osebnih podat-

kov in avtorskih pravic. Zlasti pri posredovanju pravosodnega gradiva se pojavlja vprašanje skrajševanja rokov za dostopnost z navajanjem prvega odstavka 66. člena arhivskega zakona, ki to izjemoma dopušča »... če je uporaba javnega arhivskega gradiva nezogibno potrebna za doseg predvidenega znanstvenega cilja ter javni interesi prevladujejo nad interesi, ki jih je treba varovati zlasti glede varstva osebnega in družinskega življenja posameznikov ...«. Presoja prevladovanja javnega interesa nad zasebnim zagotovo ni v pristojnosti arhivov, ki hranijo gradivo z občutljivimi osebnimi podatki, ampak je to naloga posebne arhivske komisije, ki jo po določilih prvega odstavka 67. člena arhivskega zakona in 130. člena arhivske uredbe za pet let imenuje vlada Republike Slovenije. Ta na koncu na podlagi mnenja komisije tudi odloča o izjemnem skrajšanju rokov za nedostopnost.

Opozoriti je potrebno tudi na težko razumljivi tretji odstavek 65. člena arhivskega zakona. Le-ta odpira za obdelavo celotno arhivsko gradivo, nastalo pred 17. majem 1990 pri delovanju družbenopolitičnih organizacij, organov notranjih zadev, pravosodnih organov in obveščevalno-varnostnih služb. Regionalni arhivi hranijo arhivsko gradivo teh pravnih subjektov, razen gradiva varnostno-obveščevalnih služb. Izvzeto iz neomejenega posredovanja je le arhivsko gradivo naštetih ustanov, ki vsebuje občutljive osebne podatke, »... ki so bili pridobljeni s kršenjem človekovih pravic in temeljnih svoboščin in se nanašajo na osebe, ki niso bile nosilke javnih funkcij«, torej na osebe, ki tedaj niso bile funkcionarji. Če pa gre za osebe, ki so bile tedaj funkcionarji, torej velja, da je arhivsko gradivo z njihovimi osebnimi in občutljivimi osebnimi podatki po tej opredelitvi dostopno ne glede na njihovo privolitve ali prepoved in ne glede na to, ali je že preteklo 75 let od njegovega nastanka oziroma je minilo 10 let od smrti funkcionarjev. Le kako je potrebno v takih primerih razumeti osnovno pravno načelo enakosti pred zakonom? Videti je, da za take primere tudi ne velja določilo šeste točke 40. člena arhivskega zakona, po kateri je javnopravna oseba, ki izroča javno arhivsko gradivo, torej tudi javnopravni upravitelj odpravljenih organizacij, dolžan izročeno gradivo označiti z ustreznimi roki nedostopnosti. To je treba zapisati še v zapisnik o izročitvi in prevzemu arhivskega gradiva. Dodati je potrebno le še opozorilo, da pri primerih, pri katerih ni jasno, ali je arhivsko gradivo nekdanjih družbenopolitičnih organizacij in naštetih represivnih organov dovoljeno posredovati za uporabo, odloča vlada Republike Slovenije na podlagi mnenja že omenjene arhivske komisije, ki jo imenuje vlada.

Ob koncu razmišljanja o posredovanju arhivskega gradiva za znanstvenoraziskovalne in publicistične namene je potrebno opozoriti še na 102. člen arhivskega zakona, na katerega smo skoraj pozabili, saj je čisto na koncu, že v prehodnih in končnih določbah. V njem piše, da smejo pravne osebe javnega prava posredovati »... osebne in druge podatke o odvzemih življenja posameznikom v obdobju od 1. septembra 1939 do 31. decembra 1953 uporabnikom v javnem sektorju, ki jih ti potrebujejo za znanstvene raziskovalne in zgodovinske namene ...«. Podatki, ki so lahko objavljeni, so: osebno ime, ime očeta in matere, datum in kraj rojstva ter smrti, kraj prebivališča, državljanstvo, članstvo v političnih strankah in društvih, pripadnost vojaškim enotam, narodnost, spol, izobrazba in zaposlitev. Vsekakor bi bilo koristno, da bi bili tako kot v 102. členu arhivskega zakona v katerem izmed zakonov naštetih vsaj temeljni osnovni osebni podatki, ki jih je dovoljeno na splošno vedno posredovati za obdelavo.

Posredovanje arhivskega gradiva, ki vsebuje osebne podatke za upravne, pravne in druge namene

Opozoriti je potrebno še na posredovanje arhivskega gradiva za upravne, pravne in druge, tudi družabne namene. Tudi na tem področju je potrebno upoštevati že opisana načela o pisnih privolitvah in anonimizaciji osebnih podatkov ter rokih za dostopnost iz 65. člena arhivske zakonodaje.

Po določilih 68. člena arhivskega zakona zaradi rokov za nedostopnost ne bi smelo biti težav, kadar arhivi uradno posredujejo arhivske dokumente z osebnimi podatki državnim organom, organom samoupravnih lokalnih skupnosti, nosilcem javnih pooblastil in drugim osebam javnega prava, kadar ti take dokumente potrebujejo pri svojem delu. Praviloma jih dobijo v obliki overovljenih kopij. Spet pa moram opozoriti na še eno neskladje v zakonodaji, kajti Zakon o splošnem upravnem postopku v peti točki 139. člena v nasprotju z arhivsko zakonodajo, za pridobivanje osebnih podatkov predvideva možnost, da stranka v uradnem postopku pridobivanje takih podatkov lahko tudi prepove. Za podatke, ki predstavljajo davčno tajnost, in občutljive osebne podatke pa isti zakon še določa, da jih uradnik, ki vodi upravni ali pravni postopek, lahko pridobi, če tako določa zakon »... ali na podlagi izrecne pisne privolitve stranke oziroma druge osebe, na katero se ti podatki nanašajo ...«. Takoj se postavi vprašanje, ali je potrebno upoštevati določila arhivskega zakona ali Zakona o splošnem upravnem postopku. Če je potrebno upoštevati Za-

kon o splošnem upravnem postopku, potem verjetno velja upoštevanje izrecne pisne privolitve prizadetih ljudi, ko za obdelavo takih podatkov ni zakonske podlage.

V tem sklopu posredovanja arhivskega gradiva je potrebno zlasti poudariti določila 68. člena arhivskega zakona in 121. člena arhivske uredbe. Po arhivskem zakonu smejo za uporabo arhivskega gradiva zaprositi osebe, ki jih zadeva vsebina gradiva. To lahko zahtevajo tudi njihovi sorodniki (navesti morajo sorodstvene vezi), pa tudi njihovi zakoniti zastopniki ali pooblaščenca, ti pa se morajo izkazati s pooblastilom. Le kako preveriti verodostojnost takega potrdila? Treba si je pomagati tudi z načelom dobre vere. Prav vsi prosilci, ki kot *»osebe, ki nastopajo kot stranke v postopkih ali izkažejo svoj pravni interes za uvedbo ali udeležbo v postopkih, imajo pravico do vpogleda v arhivsko gradivo.«* Po prvem odstavku 82. člena Zakona o splošnem upravnem postopku pravnega interesa ni potrebno izkazovati strankam v postopku. To sicer zahteva arhivska uredba, ki je v tem delu tudi v neskladju z arhivskim zakonom, pa tudi z Zakonom o splošnem upravnem postopku. Uredba namreč določa, da mora vsaka *»... oseba, ki želi uporabiti arhivsko gradivo iz 65. člena zakona v prijavi za uporabo arhivskega gradiva izkazati svoj pravni interes ...«*, torej tudi stranke v postopku. Seveda pa po določilih Zakona o splošnem upravnem postopku (po drugem in tretjem odstavku 82. člena) tak spis lahko pregledujejo tudi vse druge osebe, ki verjetno izkažejo, da imajo od tega pravne koristi. Če dodamo še zahtevke za dokumentacijo o že umrlih osebah, je zmeda popolna. Po 23. členu Zakona o varstvu osebnih podatkov velja, da je dovoljeno osebne podatke o umrlih posredovati *»... samo tistim uporabnikom osebnih podatkov, ki so za obdelavo osebnih podatkov pooblaščenca z zakonom ...«*, to je upravnim in sodnim organom. Za osebe, ki po umrlem urejajo dedovanje, in za dediče prvega in drugega dednega reda pa po istem členu velja določilo, da jim je dovoljeno osebne podatke posredovati, če izkažejo pravni interes, *»... umrli posameznik pa ni pisno prepovedal posredovanja teh osebnih podatkov.«* Razume se, da je pisna prepoved morala nastati pred smrtjo. Arhivska uredba za posredovanje arhivskega gradiva po umrli osebi zahteva še navedbo *»časa smrti te osebe«*, to pa verjetno pomeni navedbo datuma ali vsaj letnice smrti. To je v očitni povezavi z določili 65. člena arhivskega zakona, ki določa zaporo uporabe arhivskega gradiva, ki vsebuje zlasti občutljive osebne podatke na 75 let od nastanka takega gradiva oziroma na 10 let po smrti osebe, če je datum smrti znan.

Še dobro, da zaradi zmešnjave v predpisih pri

posredovanju arhivskega gradiva ni sodnega preganjanja arhivov. Le po katerem zakonu bi se oziroma se bodo odločali sodniki ob morebitnih tožbah domnevno prizadetih strank? Za ilustracijo navajam nekaj konkretnih primerov iz arhivske prakse. Zgodilo se je, da je stranka, ki je bila v sodnem postopku v zvezi z dedovanjem, arhivu grozila s tožbo, ker je overovljeno kopijo dokumenta, katerega vsebina se je nanašala nanj, dobila sestra. Verbalni grožnji s sodnim pregonom se je odrekla, šele ko je v arhivu kasneje pridobila zase ugodne dokumente. Zgodilo pa se je tudi, da je oseba želela pridobiti načrte sosedove hiše, ker naj bi bila zgrajena tudi na delu njegove parcele. Pravni interes v obeh primerih je bil očitno obojestranski. Zgodilo se je tudi na primer, da je oseba arhivskemu uslužbencu in arhivu grozila s sodnim pregonom, ker so arhivski dokumenti o dedovanju prišli do domnevno neupravičene osebe s potrdilom izkazanega pooblaščenega odvetnika. Ali pa se zgodi, da stranke skupaj s pooblaščenimi odvetniki zahtevajo vpogled in zahtevajo celo kopije sodnih spisov, tudi z delikatnimi vsebinami in občutljivimi podatki, ki jih potrebujejo pri obnovah sodnih procesov ali v novih sodnih procesih, pri tem pa gre spet za prepletanje pravnih interesov. Zlasti izstavljanje kopij takih dokumentov je lahko zelo kočljivo, saj vseh občutljivih podatkov preprosto ni mogoče anonimizirati. Bilo bi dobro dobiti odgovor, kako ravnati v takih primerih.

Se pa tudi zgodijo zahteve po posredovanju arhivskega gradiva za npr. zabavne namene. Zgodilo se je, da si je stranka želela sposoditi šolski dnevnik neke srednje šole. Bilo je obdobje praznovanja obletnic matur, pa so potrebovali šolski dnevnik skupaj z redovalnico, da bi ju po končani večerji brali in se zabavali. Seveda dnevnika in redovalnice arhiv ni posodil, saj bi se lahko hitro našel kdo, ki mu branje zapisov iz šolskega dnevnika in redovalnice ne bi bilo prijetno in bi lahko tožil arhiv zaradi kršenja zakonodaje, ki obravnava posredovanje in obdelavo osebnih podatkov.

Zabavna, a hkrati zelo poučna je prigoda v enem od arhivov, ki bi se lahko končala zelo neprijetno, če uslužbenka, ki dela s strankami, ne bi bila previdna. V arhivu se je oglasil vnuk, ki je prosil za kopijo zaključnega gimnazijskega spričevala svojega dedka. Ponj naj bi ga poslal dedek, ker naj bi zaključno spričevalo potreboval, ker ni imel vsega urejenega glede izračuna pokojnine. Po pogovoru je deček odšel, uslužbenka arhiva pa je poiskala, prekopirala in overovala zahtevano spričevalo, a se je pravilno odločila, da mora dedek, preden dobi potrdilo o spričevalu in šolskem us-

pehu na zaključnem izpitu, uradno preklicati domnevno izgubljeno spričevalo. Tedaj je deček po pravici povedal, da si je izmislil, da spričevalo potrebuje dedek. Potreboval ga je on, da bi dedka ob praznovanju njegove šestdesetletnice presenetil z dokazom, da tako kot vnuk tudi dedek ni bil kaj prida dijak. Seveda fant overovljenega spričevala svojega dedka ni dobil, deležen pa je bil temeljitega poduka, da takih stvari ne sme početi.

Ob koncu šolskih let, ko se praznujejo obletnice konca šolanja na osnovnih in srednjih šolah, je treba še opozoriti na kočljivost posredovanja podatkov o sošolcih, ki jih organizatorji potrebujejo za dobro izvedbo praznovanja. Zakoni o posredovanju osebnih podatkov namreč določajo, da osebnih podatkov ni dovoljeno posredovati brez privolitve prizadetih oseb. Pri tem je pravno gledano vseeno, ali tak seznam iz šolske dokumentacije izdelajo nekdanji učenci sami ali pa jim ga naredimo v arhivu.

Opozoriti je potrebno še na zahtevo, da je tudi pri uničenju dokumentarnega gradiva, ki so mu potekli roki hranjenja in nima lastnosti arhivskega gradiva, potrebno biti izjemno previden in paziti, da v procesu uničenja podatki »ne uidejo« in da ni zlorab teh podatkov.

Če se hočemo izogniti neprijetnostim pri posredovanju arhivskega gradiva, ki vsebuje osebne in občutljive osebne podatke, je priporočljivo biti izjemno previden, včasih tudi strogo birokratski.

Viri

Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, Ur. l. RS, št. 20-1140/1997, popravek, Ur. l. RS, št. 32/1997.

Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih, Ur. l. RS, št. 30-1229/2006.

Zakon o varstvu osebnih podatkov, uradno prečiščeno besedilo, Ur. l. RS; št. 94-4690/2007.

Zakon o splošnem upravnem postopku, uradno prečiščeno besedilo, Ur. l. RS, št. 24-970/2006.

Zakon o dostopu do informacij javnega značaja, uradno prečiščeno besedilo, Ur. l. RS, št. 51-2180/2006.

Uredba o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva, Ur. l. RS, št. 86-3721/2006.

Uredba o upravnem poslovanju, Ur. l. RS, št. 20-690/2005.

Zusammenfassung

BENUTZUNG VON ARCHIVALIEN UND DATENSCHUTZ

So wie Archivalien im Allgemeinen werden auch Archivalien, die persönliche Daten enthalten, zur Benutzung für historische und sonstige wissenschaftliche Forschungs- und publizistische Zwecke, aber auch für amtliche Zivil- und Verwaltungsverfahren und sonstige Zwecke weitergegeben. Dabei müssen die Bestimmungen sowohl des Archivrechts als auch des Datenschutzgesetzes beachtet werden. Insbesondere ist der Grundsatz der Anonymisierung hervorzuheben, der bei der Weitergabe von Archivalien nicht berücksichtigt werden kann, da dies zu einer Verfälschung führen würde. Deshalb regelt das Archivrecht dies mit einer Erklärung, die den Benutzer darüber informiert, dass der Missbrauch persönlicher Daten, von denen er in den weitergegebenen Archivalien Kenntnis erhält, nach dem Strafrecht und dem Datenschutzgesetz sanktioniert wird. Der Grundsatz der Anonymisierung muss daher bei den Ergebnissen des Studiums solcher Archivalien erfüllt werden. Die wissenschaftlichen als auch publizistischen Forschungsergebnisse müssen so weitergeleitet werden, dass sich aus ihnen keine Schlüsse in Bezug auf bestimmte Personen ziehen lassen. Große Vorsicht muss auch bei der Weiterleitung von Archivalien, die persönliche, insbesondere Diskretion erfordernde persönliche Daten enthalten, an juristische und physische Personen geübt werden, die solche Dokumente zur Regelung von Rechts-, Verwaltungs- und sonstigen Angelegenheiten, möglicherweise auch Unterhaltungsbelangen benötigen.

*Fotografija zakoncev: Ferdinand graf Brandis (1819–1904)
z ženo Sofijo grfice Fünfkirchen (1829–1904).
SI ZAL LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka,
šk. V (Brandis), fol. 5.*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 004.057.3:930.25

Prejeto: 25. 4. 2012

Analiza primernosti formata PDF/A za dolgoročno hrambo gradiva v digitalni obliki

TATJANA HAJTNIK

mag., univ. dipl. ing. računalništva, vodja Sektorja za e-arhive in računalniško podporo
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: tatjana.hajtnik@gov.si

IZVLEČEK

Ob vedno večjih količinah gradiva, ki že izvorno nastaja v digitalni obliki, intenzivno prihaja v ospredje vprašanje, kako to gradivo tudi dolgoročno hraniti, da bo ostalo dostopno, uporabno, celovito in sveda verodostojno. Trenutno najbolj razširjena strategija reševanja tega vprašanja je pretvorba gradiva iz ene digitalne oblike v drugo, ta pa mora biti primerna za dolgoročno hrambo. Eden najbolj uveljavljenih formatov v svetu za dolgoročno hrambo besedilnih in mešanih dokumentov je format PDF/A. V Sloveniji je s predpisi na področju upravljanja z dokumenti prav tako na seznamu priporočenih formatov. Preučili smo različne vire in naredili testni primer pretvorbe besedilnega dokumenta iz njegove izvorne oblike v PDF/A. S pomočjo tega smo utemeljili, da format PDF/A ne izpolnjuje vseh kriterijev, ki jih za formate, primerne za dolgoročno hrambo, določajo slovenski predpisi.

KLJUČNE BESEDE: dokumentarno in arhivsko gradivo v digitalni obliki, dolgoročna digitalna hramba, izvorna oblika zapisa, pretvorba, PDF/A, format, oblika zapisa

ABSTRACT

ANALYSIS OF PDF/A AND ITS SUITABILITY FOR LONG-TERM PRESERVATION OF ELECTRONIC RECORDS

Faced with the ever-increasing number of records originally created in digital form, experts around the world are dealing with the issue of how to enable the long-term preservation of such records and at the same time maintain the records' availability, usability, integrity and authenticity. Currently, the most widely used strategy for the long-term preservation of digital documents is their conversion from the original format into one that is more suitable for such preservation. PDF/A is one of the formats most commonly used for the long-term preservation of textual and mixed documents in the world. In Slovenia, it is also on the list of the formats recommended for this purpose by the Slovenian records management legislation. We studied a variety of sources and did a test conversion of a textual document from its original form into PDF/A. Based on that, we were able to establish that PDF/A does not meet all the criteria defined by Slovenian regulations as necessary for a suitable long-term preservation format.

KEY WORDS: documents and archives in digital form, long term digital preservation, original format, conversion, PDF/A, formats

1. Uvod

Na eni strani pri našem vsakdanjem delu nastajajo vedno večje količine gradiva v digitalni obliki, po drugi strani pa nam predstavlja velike izzive hranjenje. Ti so še posebno izraziti takrat, ko te dokumente želimo ali moramo ohraniti za daljši čas, in to na način, da bodo dostopni in uporabni, da bomo zaupali v njihovo verodostojnost in jih po potrebi morda tudi ponovno uporabili. S tem izzivom se predvsem v zadnjih letih intenzivno ukvarjajo tako rekoč po vsem svetu, še posebej izrazito pa iščejo odgovore na te izzive arhivisti in bibliotekarji ter z njimi tudi informatiki. To nam ne nazadnje dokazujejo tudi različna raziskovalna dela, članki, doktorske disertacije in veliko število organiziranih dogodkov, od seminarjev do konferenc. Med najbolj izpostavljenimi tveganji pri hranjenju gradiva v digitalni obliki za daljša časovna obdobja so tista, ki so povezana predvsem z nosilci in oblikami zapisov. Strokovnjaki za zmanjšanje teh tveganj ponujajo več možnih rešitev, v današnjem času pa je največ govora o strategijah pri pretvorbi iz ene digitalne oblike v drugo kot načinu, ki bo zagotavljal dostopnost in uporabnost tega gradiva za ves čas, kolikor ga je treba hraniti. Zato nastajajo tudi različni standardi za oblike zapisa, ki naj bi bili primerni za daljšo hrambo gradiva. Tudi v Sloveniji se je stroka (arhivisti, bibliotekarji, informatiki) že pred nekaj leti spoprijela s temi izzivi in zato celo predlagala spremembo oz. dopolnitve predpisov na področju arhivske stroke.¹ V okviru le-teh je kot obvezno politiko dolgoročnega hranjenja gradiva v digitalni obliki določila pretvarjanje gradiva iz ene digitalne oblike v drugo. Ob tem je priporočila tudi uporabo standardiziranih oblik zapisa. Te morajo glede na svoje značilnosti ustrezati kriterijem, ki jih je stroka opredelila kot nujne, če jih želimo uporabljati pri hrambi gradiva v digitalni obliki dalj časa. Danes je na voljo veliko standardiziranih oblik zapisa za različne tipe gradiva, ki poskušajo odgovorjati na izzive dolgoročnega hranjenja gradiva. Glede na dostopne vire pa, kot kaže, še ne obstaja takšna, ki bi odgovorila na vsa vprašanja, povezana z dolgotrajnejšim hranjenjem gradiva v digitalni obliki. V prispevku se bomo ukvarjali z vprašanjem, ali je temu res tako.

¹ Do leta 2006 je veljal Zakon o arhivskem gradivu in arhivih /ZAGA/ (Ur. l. RS, št. 20/97, 32/97 in 24/2003), z marcem 2006 pa je začel veljati Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih /ZVDAGA/ (Ur. l. RS, št. 30/2006), ki ureja tudi varstvo gradiva v digitalni obliki.

Za nalogo smo si zadalji potrditi ali ovreči te hipoteze:

1. pretvorba dokumenta iz ene digitalne oblike v drugo labko pomembno vpliva na njegovo dostopnost, uporabnost, celovitost in avtentičnost;
2. standard PDF/A ne izpolnjuje določil slovenskih predpisov za obliko zapisa, ki je primerna za dolgoročno hrambo besedilnih in mešanih dokumentov;
3. pretvorba dokumenta iz ene digitalne oblike v drugo ni dovolj dobra strategija za dolgoročno hranjenje.

Osrednjo pozornost bomo namenili predvsem obliki zapisa, ki je zdaj v svetu med najbolj razširjenimi na področju dolgoročnega hranjenja gradiva v digitalni obliki, to je PDF/A.

Zato smo najprej pregledali in analizirali vire, ki obravnavajo načela zagotavljanja dolgoročne hrambe gradiva v digitalni obliki. Nato nas je zanimalo, katere lastnosti mora izpolnjevati standard, ki ga slovenski predpisi priporočajo kot primerne za dolgoročno hrambo gradiva v digitalni obliki. S pregledom in analizo virov, ki obravnavajo PDF/A kot standard, primeren za dolgoročno hrambo gradiva v digitalni obliki, smo ugotavljali, kako je ta standard razširjen v drugih državah. Z metodo primerjanja (komparativna metoda) smo želeli potrditi ali zavreči hipotezo, da PDF/A ne izpolnjuje zahtev, ki jih slovenska zakonodaja določa za standarde, primerne za dolgoročno hrambo besedilnih in mešanih dokumentov v digitalni obliki. V sklepu pa smo tudi ugotavljali, ali je pretvorba dokumenta iz ene digitalne oblike v drugo dovolj dobra strategija za dolgoročno hranjenje.

V okviru raziskave obravnavamo digitalno gradivo, ki je izvorno nastalo v elektronskem okolju in ga je treba tam tudi dolgoročno hraniti (izvorno digitalno gradivo). Omejili smo se samo na besedilne in mešane dokumente.

2. Gradivo v digitalni obliki in problem dolgoročnega hranjenja

Vse od uvedbe računalnikov v petdesetih letih prejšnjega stoletja smo priča hitremu razvoju zmogljivosti računalniške tehnologije (strojne in programske opreme, komunikacij, nosilcev podatkov itd.).² Zaradi informacijske tehnologije, danes vedno bolj zmogljive in vse preprostejše za uporabo, omogočajo ustvarjanje vedno večjih količin gradiva v digitalni obliki. To gradivo pa je zaradi različnih razlogov treba, in ga bo treba tudi v prihodnje, ohraniti. Namen te hrambe je zagotoviti

² ICA, *Guide for managing electronic records from an Archival Perspective*, str. 15.

trajen dostop do gradiva za sedanje in prihodnje generacije.³ Duranti in Thomassen⁴ pravita, da se čas, za katerega je treba gradivo ohraniti, lahko razlikuje od meseca do sto let. V virih najdemo različne definicije hrambe dokumentarnega gradiva, pogosto je uporabljen tudi pojem »digitalna hramba«. Tako je npr. v Wikipedii, ki povzema definicije posameznih strokovnjakov⁵ za hranjenje gradiva v digitalni obliki in različnih projektov, digitalna hramba (angl. *Digital preservation*) definirana kot »vrsta postopkov, dejavnosti in upravljanje digitalnih informacij v daljšem časovnem obdobju, da je zagotovljena dolgoročna dostopnost le-teh«. Cilj digitalne hrambe je hranjenje gradiva, ki je nastalo s pretvorbo, in še zlasti tistega gradiva, ki je nastalo digitalni obliki brez analognega dvojnika. Zaradi razmeroma kratke življenjske dobe digitalnih informacij je namreč ohranjanje stalen proces.

Vprašanje dolgoročnega hranjenja digitalnega gradiva je navzoče že vrsto let. Kot odgovorni za arhivsko gradivo so se predvsem arhivisti in bibliotekarji že zelo zgodaj začeli zavedati težav pri hranjenju digitalnih informacij za prihodnje generacije.⁶ Najbolj znan referenčni model »Odprti arhivski informacijski sistem«, ki je hkrati tudi standard ISO 14721:2003, dolgoročno hrambo definira kot »dolgoročno shranjevanje digitalne informacije brez napak z možnostjo ponovne pridobitve (angl. *retrieval*) in interpretacije (angl. *interpretation*) za ves čas hrambe te informacije.«⁷ Izraz »long-term«⁸ je definiran kot »dovolj dolgo ukvarjanje z vplivi spreminjanja tehnologij vključno s podporo za nove medije in formate podatkov ali s spremembami v skupnosti uporabnikov. Dolgoročno se lahko podaljša za nedoločen čas.«⁸ Pri tem »ponovna pridobitev« pomeni pridobitev potrebnih, dolgoročno hranjenih digitalnih dokumentov brez napak in morebitnih poškodb. »Interpretacija« pa pomeni, da bodo ponovno pridobljeni dokumenti npr. besedilni, slikovni ali zvočni dokumenti, preoblikovani in prikazani v uporabni obliki. To pogosto razlagamo kot »vračanje« na način, da bodo ljudem dostopni. Vendar pa bo v številnih pri-

merih to pomenilo, da se dokumenti lahko obdelujejo le s pomočjo računalnikov.⁹

Da je digitalna hramba osnovna težava informacijske družbe, saj količina informacij eksponentno raste, vsebina pa je vedno bolj raznovrstna, je leta 2005 opozorila tudi komisija evropskih skupnosti (*evropska komisija*).¹⁰ Že takrat je ugotavljala, da je izkušenj z digitalno hrambo malo, da se na eni strani zakonski okvir razvijajo, vendar pa so viri nezadostni in izid prizadevanj za digitalno hrambo negotov.¹¹ V sporočilu evropskemu parlamentu, svetu, evropskemu ekonomsko-socialnemu odboru in odboru regij (v nadaljevanju *Sporočilo*) je zapisala, da obstajajo različni vzroki za izgubo digitalnih vsebin.

Kot prvi vzrok omenja menjavanje generacij strojne opreme, zato lahko dokumenti postanejo neberljivi.

Kot primer evropska komisija v Sporočilu navaja: »Ob 900-letnici knjige Domesday book leta 1985 je bila sestavljena nova, multimedijska izdaja. Leta 2002 se je zdelo, da je disk postal neberljiv, saj so postali računalniki, sposobni brati tak format, redki. Da bi ga rešili, so razvili sistem, ki je lahko do diskov dostopal z emulacijsko tehniko. Zanimivo je, da se pojavljajo težave z dostopanjem do digitalnih podatkov iz leta 1986, original knjige Domesday Book pa je po več kot 900 letih še vedno uporaben.«

Kot drugi vzrok evropska komisija v *Sporočilu* navaja hitro menjavanje in zastarelost programske opreme, s katero je gradivo ustvarjeno, s katero ga ta upravlja, in hranjeno. Če podatki niso preneseni v zdaj veljavne programe oziroma ni poskrbljeno za hrambo izvornega besedila, lahko postane iznos podatkov zelo drag ali celo nemogoč. To posebej velja za »zaprt«¹² formate podatkov, za katere izvirno besedilo navadno ni splošno poznano. Za dodatni razlog izgube digitalne vsebine navajajo tudi omejeno življenjsko dobo nosilcev za digitalno

³ Conway: *Archival Preservation Practice in a Nationwide Context*, str. 206.

⁴ Duranti: *Concepts, Principles, and Methods for the Management of Electronic Records*, str. 271–279; Thomassen: *A First Introduction to Archival Science*, str. 373–385.

⁵ Prim. Consultative Committee for Space Data Systems (OAIS), Margaret Hedstrom, Jeff Rothenberg.

⁶ Hedstrom: *Understanding Electronic Incunabula: A Framework for Research on Electronic Records*, str. 334–354.

⁷ Prim. ISO 14721:2003, *Recommendation for space data system standards*, stran 1.

⁸ Prav tam, stran 1–8.

⁹ Prim. *Digital preservation*.

¹⁰ Komisija Evropskih skupnosti (evropska komisija) je izvršilni organ Evropske unije. Sestavlja jo 27 resorjev vključno s predsednikom. Vsaka država ima v komisiji po enega komisarja.

¹¹ Prim. *Sporočilo Komisije Evropskemu Parlamentu, Svetu, Evropskemu Ekonomsko-Socialnemu Odboru in Odboru Regij - i2010: digitalne knjižnice*.

¹² Zaprti (lastniški) formati: uvede in kontrolira jih eno podjetje in so lahko zaščiteni s patentom, lahko se samovoljno spreminjajo, lahko so zelo pomanjkljivo dokumentirani. Lahko pa so kljub vsemu tudi splošno razširjeni zaradi tržne moči njihovega lastnika, niso pa tudi uradno odobreni – če jih ne odobri neodvisni organ za standarde, npr. ISO. Glej: *Proprietary standard*.

hrambo (npr. CD-ROM-ov). Kot osnovne izzive digitalne hrambe Evropska komisija izpostavlja predvsem finančne, organizacijske, pravne in tehnične izzive. Slednje vidi predvsem v načinu razumevanja dolgoročnega hranjenja velike količine hitro se spreminjajočih podatkov v obtoku.¹³

3. Dolgoročna hramba gradiva v digitalni obliki na podlagi slovenskih predpisov

Zaradi potrebe po urejeni in v skladu s tehničnimi standardi učinkoviti hrambi dokumentarnega in arhivskega gradiva v digitalni obliki (pa naj gre za gradivo, ki je nastalo v izvorno digitalni obliki oziroma je bilo digitalizirano iz drugih oblik) ter dokazne vrednosti hranjenih dokumentov v digitalni obliki pred državnimi in sodnimi organi, je državni zbor Republike Slovenije leta 2006 na podlagi dopolnitev obstoječega arhivskega zakona¹⁴ sprejel novega,¹⁵ s katerim ureja tudi varstvo dokumentarnega in arhivskega gradiva v digitalni obliki (v nadaljnjem besedilu: *gradivo v digitalni obliki*). Zakon ureja način, organizacijo, infrastrukturo in izvedbo hrambe dokumentarnega in arhivskega gradiva v fizični in digitalni obliki vključno s pravnimi učinki takšne hrambe (sistem pravne veljavnosti gradiva v digitalni obliki). V procesu hrambe, še posebej dolgoročne, imajo pomembno vlogo predvsem informacijsko tehnološka sredstva, v prvi vrsti programska in strojna oprema ter nosilci in oblike zapisa. Že zakon¹⁶ določa splošne pogoje, ki jih mora izpolnjevati strojna in programska oprema, njemu pripadajoča uredba¹⁷ pa natančneje opredeljuje tudi zahteve za oblike¹⁸ in nosilce zapisa¹⁹ ter ukrepe za zmanjšanje tveganj, povezanih z zagotavljanjem dostopnosti, celovitosti, avtentičnosti in uporabnosti gradiva oz. njegove vsebine.²⁰ Natančneje poslovne, organizacijske in tehnološke razmere za zagotavljanje dolgoročne hrambe, ki bo tudi skladna z zakonom, je državni arhiv (Arhiv Republike Slovenije, v nadaljevanju *Arhiv RS*) na podlagi zakona²¹ objavil v dokumentu *Enotne tehnološke zahteve*.²² Bistvo je predvsem v poenotenju praks in

tehnoloških postopkov za upravljanje ter dolgoročno hrambo gradiva v digitalni obliki.

Z ZVDAGA je »dokumentarno gradivo« definirano kot »izvirno in reproducirano (pisano, risano, tiskano, fotografirano, filmano, fonografirano, magnetno, optično ali kako drugače zapisano) gradivo«. *Arhivsko gradivo* pa je del dokumentarnega gradiva, ki ima »trajen pomen za znanost in kulturo ali trajen pomen za pravno varnost oseb v skladu s strokovnimi navodili pristojnih arhivov«.²³ V nadaljevanju je Arhiv RS z ETZ »*gradivo v digitalni obliki*« definiral kot »*izvorno digitalno gradivo*« (izvorno je nastalo v elektronskem okolju in ga je treba tam dolgoročno hraniti) in »*digitalizirano gradivo*« (izvorno je nastalo v fizični ali analogni obliki, s postopki digitalizacije pa sta vsebina in oblika dokumentov pretvorjeni v digitalno obliko).²⁴

ZVDAGA hrambo dokumentarnega gradiva definira kot »*branje izvirnega dokumentarnega gradiva ali uporabnosti vsebine tega gradiva*«. Na podlagi te opredelitve je hrambi izvirnega dokumentarnega gradiva enaka hramba zajetega gradiva, če zagotavlja zajetemu gradivu vse učinke izvirnega gradiva (uporabnost vsebine gradiva). Zakon »*dolgoročno hrambo*« obravnava kot hrambo gradiva več kot pet let.²⁶

Cilj vsake hrambe naj bi bil zagotavljanje izpolnjevanja potreb, zaradi katerih je gradivo nastalo ali ga hranimo.²⁷ Mednje je mogoče šteti najmanj:

- dokazovanje pravnih, finančnih in podobnih stanj,
- dokazovanje sprejemanja in izvajanja poslovnih odločitev,
- dokazovanje izvedbe in načina izvajanja poslovnih procesov in
- ohranitev kulturne dediščine v obliki vseh vrst zapisov.

V prvi vrsti naj bi bili namreč učinki gradiva povezani s pravnim varstvom oseb, o tem pa pričča tudi historično dejstvo, da so najstarejša gradiva nastala zaradi pravne varnosti tistih, ki so hranili dokumente. Te učinke ZVDAGA opredeljuje z načeli ohranjanja uporabnosti vsebine gradiva in njegove celovitosti, posledica tega pa je tudi ohranjanje avtentičnosti oziroma verodostojnosti. Pri hranjenju gradiva v digitalni obliki na način, da bodo ves čas hrambe zagotovljeni učinki, zaradi ka-

¹³ *Sporočilo Komisije Evropskemu Parlamentu, Svetu, Evropskemu Ekonomsko-Socialnemu Odboru in Odboru Regij - i2010 : digitalne knjižnice*, točka 6.

¹⁴ ZAGA, Ur. l. RS, št. 20/1997.

¹⁵ ZVDAGA, Ur. l. RS, št. 30/2006.

¹⁶ Prav tam, 71. člen.

¹⁷ UVDAGA, Ur. l. RS, št. 86/2006.

¹⁸ Prav tam, 14. člen.

¹⁹ Prav tam, 15. člen.

²⁰ Prav tam, 16.–18. člen.

²¹ ZVDAGA, 91. člen.

²² *Enotne tehnološke zahteve ver 2.0, I–III*.

²³ ZVDAGA, 2. člen.

²⁴ ETZ 2.0 - I. del: *Uvodna poglavja*, stran 9.

²⁵ ZVDAGA, 3. člen.

²⁶ Prav tam, 2. člen.

²⁷ Prim. *Arhiviranje, hramba in upravljanje dokumentov*, poglavje 3.

terih je gradivo dejansko nastalo, govorimo o »učinkoviti²⁸ hrambi gradiva«. Pri pomenu te besedne zveze se ni mogoče neposredno opirati na razlago ali definicijo le-te v ZVDAGA ali podrejenih dokumentih, saj jo je mogoče najti le med določili, ki opredeljujejo namen, cilj oziroma učinek posameznega poslovnega procesa.²⁹ Merwe in Deventer³⁰ navajata, da bo strategija digitalne hrambe učinkovita, ko ne bo le prepoznala tveganja temveč bo predstavila tudi izvedljive in cenovno dostopne rešitve. Po Hedstromovi in Montgomeryju³¹ pa učinkovita digitalna hramba zahteva upravljanje življenjskega cikla digitalnih podatkov vse od njihovega nastanka do hrambe, pretvorbe in zagotavljanja rednega dostopa.

Učinkovita hramba gradiva: *z branjem celotnega besedila ZVDAGA in podrejenih predpisov jo je mogoče pojasniti predvsem na podlagi temeljnih načel zakona: trajnost, dostopnost, uporabnost, celovitost in avtentičnost (verodostojnost) gradiva v digitalni obliki.*

Med temeljna načela dolgoročne hrambe sodi po ZVDAGA tudi načelo varstva kulturnega spomenika,³² ki pa ga tesno povezujemo s hrambo gradiva s statusom arhivskega gradiva. Tak status ima zaradi vsebine, oblike ali okoliščin, v katerih je nastalo oziroma je bilo v uporabi, in ima lastnosti kulturne dediščine.

Za vse gradivo, ki je predmet učinkovite hrambe, morajo biti ta načela zagotovljena. To velja ne le za gradivo, ki ga je treba hraniti trajno, ampak seveda tudi za tiste oblike gradiva, ki imajo krajše roke hrambe.

V naši raziskavi obravnavamo gradivo, ki je v izvorni obliki digitalno in ga je treba hraniti dolgoročno. Sem sodi gradivo, ki je glede na rok hrambe trajno³³ ali arhivsko gradivo³⁴ ter preostalo

gradivo, ki ga je treba hraniti več kot pet let. Ne obravnavamo pa gradiva, ki izvorno nastane v fizični³⁵ ali analogni obliki,³⁶ njegova vsebina in oblika pa sta v postopku digitalizacije³⁷ pretvorjeni v digitalno obliko.

3.1 Dokument v digitalni obliki in načela dolgoročne hranjenja

Kot temeljno enoto gradiva v digitalni obliki bomo obravnavali dokument, za katerega pa v akademskih in strokovnih krogih obstaja več definicij.³⁸ Mednarodni standard za upravljanje dokumentov v elektronski obliki ISO 15489-1 dokument definira kot »zapisano informacijo ali predmet, ki ga je mogoče obravnavati kot enoto.«³⁹ Mednarodni arhivski svet pa v Smernicah za upravljanje elektronskih dokumentov iz arhivske perspektive (v nadaljevanju *Smernice*) dokument definira kot »zapisano informacijo, ki je ustvarjena ali prejeta; je odraz postopka ali zaključek aktivnosti posameznika ali ustanove ter zajema zadoštno vsebino, kontekst in strukturo za zagotovitev dokaza o dejanju.«⁴⁰

²⁸ Pojem »učinkovit« je v Slovenskem slovarju knjižnega jezika razložen: »s katerim se dosega želeni, pričakovani cilj«.

²⁹ Prim. ZVDAGA, 8. alineja 2. člena in 8. člen; UVDAGA, 2. odstavek 9. člena.

³⁰ Merwe & Deventer: *Planning an effective digital preservation strategy*, str. 6.

³¹ Hedstrom & Montgomery: *Digital Preservation Needs and Requirements*, str. 20.

³² Prav tam, 7. člen.

³³ *Trajno gradivo* ima lahko trajen pomen za organizacijo, pri kateri je nastalo, ali pa ga je treba trajno hraniti, ker tako določajo zakonski predpisi.

³⁴ *Arhivsko gradivo* je po definiciji slovenskih predpisov tisti del dokumentarnega gradiva (predvsem javnopravnih oseb, nekaj pa je tudi zasebnega arhivskega gradiva), ki ima trajen pomen za znanost in kulturo ali pravno varnost države, njenih institucij in posameznikov ter ga je kot takega treba hraniti trajno. (ZVDAGA, 2. člen).

³⁵ *Dokumentarno gradivo v fizični obliki* je dokumentarno gradivo na fizičnem nosilcu zapisa, ki omogoča reprodukcijo vsebine brez uporabe informacijsko komunikacijskih ali sorodnih tehnologij (npr. na papirju, filmu, itd.) (ZVDAGA, 2. člen).

³⁶ *Dokumentarno gradivo v analogni obliki* (npr. analogni avdio/video zapis) je dokumentarno gradivo v analogni obliki zapisa in shranjeno na elektronskem nosilcu zapisa. (ZVDAGA, 2. člen).

³⁷ *Digitalizacija* je strokovni tehnološko-organizacijski postopek pretvarjanja vsebin in pojavne oblike dokumentov iz njihove fizične v digitalno obliko. Prim. ETZ 2.0, I. del: *Uvodna poglavja*, str. 9.

³⁸ Primeri definicij dokumenta:

»Dokument je zapisana informacija, ustvarjena ali sprejeta v okviru institucionalnih ali individualnih dejavnosti in vključuje vsebino, kontekst in strukturo v zadostnem obsegu za zavarovanje dokazov o tej dejavnosti« (Prim. ICA, *Guide for managing electronic records from an Archival Perspective*, str. 22).

»Dokumenti so zapisi, ki so zanesljivi in popolni, to je, so sposobni podajati informacije, se lahko uporabljajo v transakcijah in so uporabni za doseganje namena, zaradi katerega so bili ustvarjeni.« (Prim. Duranti: *Diplomatics: New Uses for an Old Science*, str. 74).

»Dokumenti so, ko so združeni z ustreznimi metapodatki, dokaz o njihovi vsebini, obliki in kontekstu.« (Prim. Bearman: *Capturing Records' Metadata*, str. 272).

³⁹ ISO 15489-1, *Information and Document Management – Records Management (Part 1: General)*, str. 3.

⁴⁰ Prim. ICA, *Guide for managing electronic records from an Archival Perspective*.

Dejansko gre za precej široko definicijo, ki lahko zajema različne vrste dokumentov. Ti se namreč lahko pojavljajo v različnih oblikah in predstavitev. Navadno so predstavljeni kot logično razmejeni informacijski objekti, na primer različni zapisi. Vendar pa vedno pogosteje najdemo zapise v obliki distribuiranih objektov, kot so relacijske baze podatkov in sestavljene zapise. *Smernice* dokumente razvrščajo na podlagi dveh meril:⁴¹

- *njihove funkcije*: to je povezave datotek z različnimi vrstami aktivnosti in transakcij v pisarniškem okolju. Primeri vključujejo zadeve, sodne spise, dosjeje (glede na določeno dejavnost), personalne zadeve, korespondenco, spletne dokumente, itd.; oziroma
- *njihove oblike in formata*: primeri vključujejo zapise, oblikovane v urejevalniku besedil (npr. MS Word), podatkovne zbirke, zapise v hipertekstu, slike, preglednice, elektronska sporočila, zvočna sporočila, video, itd.

Smernice poudarjajo, da morajo organizacije zaje-
ti in vzdrževati dokumente, ki nastajajo pri izvaja-
nju njihovih poslovnih funkcij za zadovoljitev po-
slovnih potreb in zakonskih zahtev. Iz te per-
spektive je »glavni namen oblikovanja dokumentov
in njihovega hranjenja zagotoviti dokaz« za delo-
vanje organizacije ali odgovornost pravne osebe ali
posameznika. Za podporo poslovnim funkcijam in
zagotovitev dokaza mora imeti dokument določene
lastnosti in *Smernice* poudarjajo dve:

- *aventičnost (verodostojnost)*; opredeljena je kot »hra-
njenje izvornih lastnosti dokumenta v daljšem
časovnem obdobju glede na kontekst, strukturo
in vsebino«, to pomeni, da je dokument tisto,
kar naj bi bil;
- *zanesljivost*; opredeljena je kot sposobnost doku-
menta, da »služi kot zanesljiv dokaz«, nanašajoč
se na izvor in verodostojnost dokumentov kot
dokaz.

Tudi drugi viri, vključno z Mednarodnim stan-
dardom za upravljanje dokumentov ISO 15489-1,
so potrdili pomen teh kvalitet in dodali še dve
tesno povezani lastnosti dokumenta:

- *celovitost*; nanaša se na dejstvo, da je dokument
celovit in nespremenjen;
- *uporabnost*; opredeljena je kot sposobnost za to,
da je mogoče najti, priklicati, predstaviti in in-
terpretirati dokument.⁴²

Namreč le dokumenti z navedenimi značil-
nostmi bodo imeli dovolj vsebine, struktur in kon-
teksta za zagotovitev celovitega pregleda aktivnosti
in transakcij, na katere se nanašajo ter odražajo od-
ločitve, aktivnosti in odgovornosti. Če so taki do-
kumenti vzdrževani na dostopen, razumljiv in upo-
raben način, bodo lahko po preteku določenega ča-
sa podpirali poslovne potrebe in bodo uporabljeni
v zvezi z odgovornostjo. Na podlagi teh lastnosti je
Mednarodni arhivski svet opredelil osnovne zaht-
teve za dolgoročno hrambo dokumentov, in sicer
morajo le-ti biti:⁴³

- dostopni in razumljivi,
- celoviti,
- avtentični,
- primerni za obdelavo in
- potencialno ponovno uporabni.

V nadaljevanju na kratko povzemamo opredelit-
ve navedenih zahtev:

Dokument je **dostopen**, če imamo tehnologijo,
ki omogoča, da ga lociramo (dostop do dokumen-
ta) in potem prevedemo v obliko, ki jo človeški čuti
lahko zaznavajo – dostop do vsebine dokumenta.
Pri tem seveda ni nujno, da ima dokument vse
lastnosti programske opreme, ki ga je ustvarila.

Razumljivost dokumenta bomo obravnavali v
smislu, ali lahko ugotovimo pomen dokumenta in
pomen, ki ga dokument želi prenesti. Dokument je
sam po sebi že lahko razumljiv, če je dostopen. V
to kategorijo bo sicer spadalo veliko dokumentov
ob predpostavki, da razumemo jezik, v katerem so
bili dokumenti napisani. Kljub temu pa predpo-
stavljamo, da bodo že na ravni razumevanja doku-
menta težave. Pogosto je namreč poleg samih do-
kumentov treba imeti tudi dodatne podatke, npr.
šifrate, makroje ali formule. Če ti ne bodo ohran-
jeni in povezani z osnovnimi dokumenti, bo ra-
zumevanje osnovnih dokumentov oteženo.

Celovitost bomo obravnavali kot lastnost na-
bora dokumentov in ne samo kot postavko znotraj
dokumenta, čeprav jo je mogoče aplicirati na oboje.
Da bo nabor dokumentov celovit, moramo biti
sposobni dokazati, da mu nobena postavka ni bila
odvzeta drugače kot skladno s pravili, postavljenimi
za ta nabor.

Za vzpostavitev **aventičnosti** dokumenta mo-
ramo biti sposobni dokazati, da je ohranjeno to, kar
smo vedeli o njem, ko smo ga prejeli oz. ustvarili;
da je bil dokument prejet ali ustvarjen takrat, ko

⁴¹ Prav tam, stran 10.

⁴² Prim. ISO 15489-1, *Information and Document Management – Records Management (Part 1: General)*, poglavje 3.12.

⁴³ Prim. ICA, *Guide for managing electronic records from an Archival Perspective*, str. 34–35.

trdimo, da je bil, da je bil proces, v katerem je bil oblikovan (ročno ali avtomatizirano), prav tisti, za katerega trdim, da je njegov del; da vsebina dokumenta ni bila na noben način spremenjena, odkar je dokument postal del sistema za hrambo.

Da dokumente lahko imamo kot **primerne za obdelavo**, moramo biti sposobni ravnati z njimi, jih izbrati in prikazati z uporabo kriterijev, primerenih za namen hrambe. To lahko pomeni uporabo opreme, podobne ali enake tisti, ki je obstajala v izvornem sistemu za oblikovanje dokumentov. Vendar ima v številnih primerih sistem, v katerem so bili dokumenti oblikovani, lahko funkcije, ki jih pri dolgoročni hrambi – dostopnosti ne bomo potrebovali. Npr. zbirka ohranjenih dokumentov, narejenih z urejevalnikom besedil, mora samo zagotoviti način za lociranje pomembnih dokumentov ter za ogled njihove vsebine na zaslonu, natisnjenih kopij ali na drug primeren način. Ni treba ohraniti sposobnosti za urejanje ali izvedbo drugih akcij, ki bi jih omogočal izvorni urejevalnik besedila.

Dokumenti so **potencialno ponovno uporabni**, če je iz njih mogoče izluščiti informacije ali kako drugače omogočiti dokumentu, da sodeluje s sodobnimi informacijskimi sistemi. To je strožja zahteva kot zahteva po dostopnosti in možnosti obdelave. Zahtevi (primernost za obdelavo in morebitno ponovno uporabo) je sicer mogoče izpolniti z ohranitvijo izvorne strojne in programske opreme, na kateri so bili dokumenti oblikovani. Zahtevo po ponovni uporabi je sicer mogoče tudi zanemariti, saj je v večini primerov ne bomo potrebovali, v določenih primerih pa jo bo vendarle zaželeno doseči. Na tak način sta navadno zagotovljeni tudi dostopnost in razumljivost dokumentov.

ZVDAGA je kot temeljna načela dolgoročnega hranjenja dokumentov v digitalni obliki, opredelil:

- **uporabnost:** *zmožnost za reprodukcijo in primernost reprodukcije za uporabo ves čas trajanja hrambe (npr. branje, tiskanje dokumenta);*
- **trajnost:** *hramba dokumentarnega gradiva mora zagotavljati trajnost tega gradiva oziroma trajnost reprodukcije njegove vsebine;*
- **celovitost:** *zagotovljene morajo biti pravilnost, nespremenljivost in popolnost gradiva oziroma reprodukcije njegove vsebine, urejenost gradiva oziroma njegove vsebine ter dokazljivost izvora gradiva (provenience) ves čas hrambe;*
- **dostopnost:** *gradivo oziroma reprodukcija njegove vsebine mora biti ves čas trajanja hrambe zavarovana pred izgubo ali okrnitvijo celovitosti ter dostopna tistim, ki imajo za to ustrezna pooblastila.*

Šele v nadaljevanju zakon pri opredelitvi varne hrambe zajetega gradiva v digitalni obliki poleg zahteve po uporabnosti, trajnosti, celovitosti in dostopnosti izpostavi tudi zahtevo po **avtentičnosti**. Le-to tolmači kot dokazljivo povezanost reproducirane vsebine z vsebino izvirnega gradiva oziroma izvorom tega gradiva.⁴⁴ Če bodo pri hrambi izvirnega gradiva v digitalni obliki zagotovljene dostopnost, uporabnost in celovitost, ZVDAGA takšno hrambo opredeljuje kot »*varno hrambo*«.⁴⁵

4. Programska oprema in oblika zapisa

4.1 Programska oprema

Programska oprema (angl. software,⁴⁶ v slovenščini tudi softver ali programje) je skupek računalniških programov, ki skupaj s strojno opremo računalnika sestavlja celoto. Z njo ustvarjamo tudi različne vrste dokumentov. Glede na namen in funkcijo pa obstajajo tudi različne vrste programske opreme:

- *sistemska programska oprema:* skrbi za usklajeno delovanje posameznih komponent strojne opreme, komunikacijo med uporabnikom in računalnikom, komunikacijo med računalnikom in drugimi računalniškimi napravami ter izvajanje aplikacijske programske opreme. Med sistemsko programsko opremo sodijo npr. operacijski sistemi, pogonski programi, razvojna orodja oz. programski prevajalniki, servisni ali uslužnostni programi;
- *aplikacijska programska oprema:* z njeno pomočjo uporabniki izvajajo svoje specifične naloge in v okviru tega ustvarjajo različne vrste dokumentov. K tej programski opremi sodijo npr.:
- *urejevalniki besedil:* uporabniku omogočajo pisanje in oblikovanje različnih vrst dokumentov oz. besedil (npr. Wordstar, Word Perfect, Microsoft Word, WordPad, Notepad);
- *preglednice:* temeljijo na računovodskih načelih in uporabi matematičnih, statističnih in logičnih operacij; z njimi uporabnik izdeluje tabele, diagrame, izdeluje finančne izračune (npr. Lotus 1-2-3, Quattro Pro, Microsoft Excel);
- *programi za risanje in obdelavo slik:* omogočajo izdelavo različnih tipov grafičnih prikazov (npr. Corel Draw, Adobe Photoshop, Paint, Paint Shop Pro);

⁴⁴ Prav tam, 27. člen.

⁴⁵ Prav tam, 26. člen.

⁴⁶ Izraz »software« je prvi uporabil John W. Tukey leta 1958. Prim. Leonhardt: John Tukey, 85, Statistician; Coined the Word 'Software'.

- *programi za namizno založništvo (Desktop publishing):* za izvajanje celostnih založniških nalog, ker omogočajo kombiniranje različnih vrst podatkov v celoto, kot je izdelava knjig, brošur, časopisov in revij (Quark Xpress, Adobe InDesign, Microsoft Publisher).
- *programi za delo s podatkovnimi zbirkami (Database):* uporabniku omogočajo hranjenje velikega števila podatkov, tako da je uporaba kasneje kar najhitrejša in najpreprostejša (npr. Paradox, Microsoft Access, Oracle, FoxPro);
- *programi za predstavitev podatkov:* omogočajo izdelavo predstavitev, znotraj katerih je mogoče uporabljati in povezovati podatke različnih vrst (npr. Microsoft PowerPoint, Flash);
- *programi za tehnično risanje, modeliranje in projektiranje (Computer Aided Design):* z njimi uporabnik oblikuje objekte, prikazuje 3D, izdeluje načrte (npr. AutoCAD, Catia);
- *programi za izdelavo spletnih strani* (npr. Adobe GoLive, Dreamweaver, Microsoft Front Page);
- *programi za pošiljanje in prejemanje elektronske pošte* (npr. Microsoft Outlook, Outlook Express, IBM Lotus Notes e-mail);
- *programi za razvedrilo, igranje.*

Dokumenti, ustvarjeni s to programsko opremo, ostanejo daljše časovno obdobje enaki, vsaka nova različica programske opreme pa jih interpretira na nekoliko drugačen način. S hitrim tehnološkim razvojem se pojavljajo vedno nove oblike zapisa (primer slika 1) ali pa se nadgrajujejo stare (primer slika 2). Obstaja velika možnost, da s programsko opremo v prihodnosti ne bomo sposobni zagotavljati dostopnosti in uporabnosti dokumentov, zapisanih v starejših oblikah zapisa. Po raziskavi Mind the Gap je prav zastaranje formatov eden največjih izzivov dolgoročne digitalne hrambe.⁴⁷

Digitalno zastaranje torej je in bo tudi v prihodnosti vedno večji problem.

4.2 Izvorna digitalna oblika zapisa (format)

Že hiter pregled različic programske opreme za urejanje besedil v zadnjih tridesetih letih pokaže, za kako hiter tehnološki razvoj in s tem povezano zastaranje oblik zapisa gre. Čeprav so številne različice urejevalnikov besedil nekaj časa veljale za »standard«, so jih na koncu nadomestile nove. To si lahko pogledamo ob primeru urejevalnika besedil

WordPerfect, ki ga je leta 1982 podjetje WordPerfect Corporation objavilo v različici 1.0a za DOS⁴⁸ operacijski sistem.⁴⁹ Največji tržni delež je dosegel v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja. Razvoj novega operacijskega sistema MS Windows je zahteval ustrezno prilagoditev. Zato je bila na vrhuncu razširjenosti različice DOS urejevalnika besedil Word Perfect v začetku devetdesetih let objavljena tudi nova različica WordPerfect za operacijski sistem Windows 5.1. Kasneje so objavili še različice za različne operacijske sisteme, npr. Linux, Unix, Macintosh, Apple II, Atari ST, Amiga in VAX/VMS.

Ne glede na to, da so se podjetja prilagajala tehnološkemu razvoju operacijskih sistemov in temu prilagajala tudi urejevalnike besedil, pa je urejevalnik besedil Microsoft Word za Windows po njegovi objavi počasi začel izpodrivati preostale, do takrat sicer zelo razširjene urejevalnike besedil (glej Sliko 1).

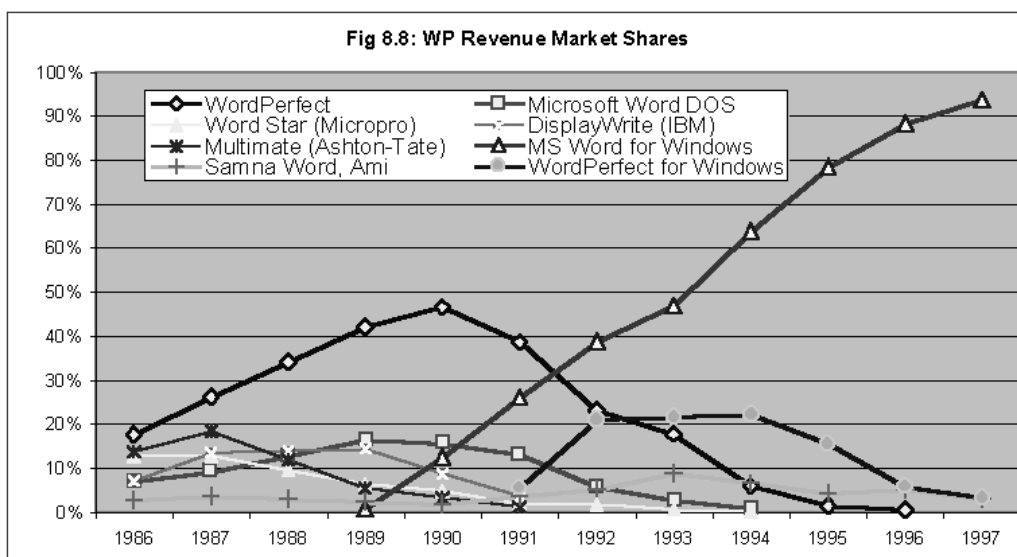
Novo različico kateregakoli urejevalnika besedil predstavljajo določene izboljšave in dodatne funkcionalnosti. Navadno je bilo z njimi mogoče odpirati in urejati tudi dokumente, ustvarjene s starejšimi različicami. Vendar pa poznamo tudi primere, da dokumentov, ki smo jih lahko brali ali urejali z določeno različico urejevalnika besedil, zaradi razvoja systemske programske opreme oz. strojne opreme ni bilo mogoče brati z novejšo različico, čeprav jo je razvilo isto podjetje. Primer so dokumenti, ustvarjeni s starejšo različico Microsoft Works, ki je bila prej Works 4.5. Teh namreč ni več mogoče zagnati v operacijskem sistemu Windows 2000 ali s kasnejšimi verzijami. Takšnim in podobnim primerom se želimo oz. moramo v prihodnosti v kar največji meri izogniti.

Da bomo dokument, ki smo ga ustvarili z določenim urejevalnikom besedil (v tem primeru govorimo o izvorni digitalni obliki zapisa) lahko kasneje tudi odprli in uporabili (brali, tiskali, spreminjali) s programsko opremo, ki jo bomo imeli na razpolago, ga moramo zapisati v posebni obliki zapisa ali formatu.

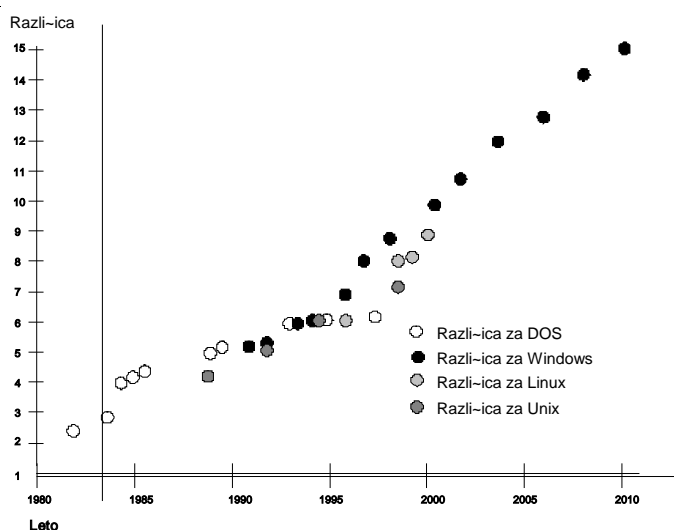
⁴⁷ Prim. *Mind the Gap: Digital Preservation Needs in the UK.*

⁴⁸ **DOS (Disk operating system)** je operacijski sistem, razvit za IBM PC in kompatibilne mikroračunalnike. Pri tem je operacijski sistem programska oprema, nujna za delovanje računalnika in deluje kot vmesnik med uporabnikom in strojno opremo računalnika. Leta 1981 je bil izdan na trg **MS-DOS**, ki ga je izdelal Microsoft. V 1980-ih je bil to dominanten operacijski sistem za PC (personal computers) in PC-kompatibilne računalnike.

⁴⁹ Prim. *WordPerfect.*

Slika 1: Tržni delež urejevalnikov besedil v obdobju 1986–1997
(<http://www.utd.edu/~liebowit/book/wordprocessor/word.html> (16.10.2011))

Slika 2: Zgodovinski razvoj urejevalnika besedil WordPerfect v obdobju 1980–2010
(Izdelano na podlagi podatkov, najdenih 2.11.2011 na naslovu http://en.wikipedia.org/wiki/WordPerfect#cite_note-wpd-0).

Oblika zapisa ali format pomeni reverzibilno kodiran način bitnega zapisa enic in ničel, ki so zapisane na fizičnem nosilcu z ustrežno strojno opremo, ki lahko te bite tudi bere in podaja določeno procesualno in interpretacijsko vrednost za določeno programsko opremo. Ta jo interpretira tako, da je uporabna in razumljiva končnemu uporabniku (človeku, računalniku ipd.). Projekt InterPARES 2 opredeljuje format kot »organizacijo podatkov znotraj datoteke, ki je običajno zasnovana za lažje shranjevanje, iskanje, obdelavo, predstavitev oz. prenos po-

datkov s programsko opremo«. ⁵⁰ PREMIS Data Dictionary for Preservation Metadata pa definira format kot »posebne, vnaprej določene strukture za organizacijo digitalnih dokumentov ali bitnih nizov«. ⁵¹ Te vnaprej določene strukture vključujejo podatek o tem, kako so podatki kodirani, to je na kakšen način so biti in-

⁵⁰ Prim. Peters McLellan: *InterPARES 2 Project*, str. 2.

⁵¹ Prim. PREMIS, *Data Dictionary for Preservation Metadata: Final Report of the PREMIS Working Group*.

terpretirani v določenem besedilu, sliki ali zvoku. Tako so nekateri načini kodiranja sinonim za posebne oblike dokumentov, na primer kodiranje MP3se uporablja za kodiranje zvočnih datotek MP3. Lahko pa ima več formatov različne načine kodiranja, npr. golo besedilo (angl. plain text) je lahko kodirano v obliki zapisa ASCII, EBCDIC ali Unicode, vse pa imajo lahko še številne različice.

Uporabnost in razumljivost vsebine nekega dokumenta nista le zahtevi za kratkoročno časovno obdobje, temveč zahteva vseh, ki želijo do gradiva dostopati in ga uporabljati po daljšem časovnem obdobju po nastanku dokumenta. Format je odvisen od vrste dokumenta, njegove vsebine in načina uporabe ter omogoča določeni programski opremi interpretirati podatke v dokumentu oz. z drugimi podatki; je način predstavitve teh podatkov. Ustrezna strojna in programska oprema preneseta fizično raven podatkov prek predstavitvene ravni do logične, ki obvladuje različne elemente, kot so vsebina, struktura, metapodatki in kontekst. Formate zapisa moramo torej obvladovati na predstavitveni ravni. Le tako lahko pridemo do bistvenih elementov dokumenta na logični ravni.

Struktura je vezana na način, kako je dokument zapisan, to pa vključuje uporabo znakov, videza, oblike ipd. *Kontekst* je predstavljen kot dodatna informacija, ki ponazarja odnos med dokumentom in drugimi dokumenti ter aktivnost, v okviru katere je bil dokument oblikovan.⁵² Kot opozarja Bearman,⁵³ sta zlasti vsebina in kontekst tisto, s čimer je dokument opredeljen kot dokaz, t.j. umeščenost v poslovno aktivnost in upravljanje. Kontekst je lahko predstavljen z notranjimi (povezave, priloge, reference ipd.) ali zunanjimi elementi dokumenta (metapodatki), ki omogočajo razumevanje dokumenta in ga povezujejo z administrativnim in funkcionalnim okoljem ter drugimi dokumenti. Struktura in kontekst povečujeta tudi zanesljivost in avtentičnost dokumenta.

V slovenskih predpisih je »oblika zapisa« opredeljena kot tista vsebinska in tehnološka značilnost zapisa, ki določa, kako je vsebina zapisana, hranjena in prikazana v procesu hrambe.⁵⁴ ZVDAGA za obliko zapisa ob nastanku oz. v času ustvarjanja gradiva uporablja izraz »običajna digitalna oblika«,⁵⁵ z ETZ pa se ta oblika zapisa imenuje *produkcijska ob-*

lika zapisa. Običajna ali produkcijska oblika zapisa je odvisna od izvorne programske opreme, ki je omogočila nastanek oz. uporabo dokumenta.⁵⁶

Navadno oz. zelo pogosto so oblike zapisa dokumenta označene s podaljškom po zadnji piki v imenu dokumenta, npr.:

- »golo« besedilo« je najpogostejša oblika zapisa in temelji predvsem na različnih kodnih tabelah (npr. ASCII, UTF); datoteke so pogosto označene s podaljškom .txt;
- besedilni in mešani dokumenti npr. .XLS, .DOC, .WPD;
- slikovno gradivo npr. .JPEG, .PNG, .GIF, .TIF, .BMP;
- avdiovizualno gradivo npr. MPEG-2, MPEG-4;
- podatkovne zbirke, ki vključujejo našteje oblike zapisa, hkrati pa sestava zbirke zahteva dodatne posebnosti;
- spletno gradivo npr. .htm, .html.

Posebne oblike zapisa so namenjene specifičnim vrstam dokumentov ali pa so primerne za kombinacijo omenjenih vrst.

Če želimo zanesljivo ugotoviti, v kakšni obliki zapisa je določen dokument zajet, obstaja več možnosti. Prva možnost je seveda uporaba končnice imena datoteke (npr. končnica .doc pomeni obliko Microsoft Word), vendar ta način še zdaleč ni stododotno zanesljiv. Končnico imena datoteke lahko namreč kadarkoli zelo preprosto spremenimo. Druga možnost je, da s pomočjo ustrezne programske opreme preverimo obliko zapisa. Da dokumenta ne bi odpirali in prikazovali, to pa pomeni, da bi ob zajetju morali imeti nameščenih veliko število aplikacij za odpiranje in bi bil proces hkrati izredno časovno potraten, v dokumentu poiščemo notranje karakteristike. To je npr. zaporedje bitov, ki se enolično pojavi le v določenih oblikah zapisa, ali podpis. Te podatke lahko s posebno programsko opremo preverimo, pomagamo pa si lahko z metapodatki in registri oblik zapisa. Ti predstavljajo zbirko podatkov o oblikah zapisa, ki se centralno uporablja in posodablja, uporablja pa jo lahko različna programska oprema. Taki registri omogočajo identifikacijo oblik zapisa, validacijo, informacijo o stopnji tveganja, možnostih za migracije, karakterističnih lastnostih in načinu prikazovanja. Med najbolj znanimi omenimo:

- PRONOM,⁵⁷

⁵² Prim. ICA, *Guide for managing electronic records from an Archival Perspective*.

⁵³ Prim. Bearman: Reality and Chimeras in the Preservation of Electronic Records.

⁵⁴ ZVDAGA, 2. člen.

⁵⁵ Prav tam, 11. in 12. člen.

⁵⁶ ETZ 2.0, II. del: *Enotne tehnološke zahteve za zajem in hrambo gradiva v digitalni obliki*, str. 41.

⁵⁷ PRONOM je spletno dostopen sistem za pridobivanje informacij o formatih datotek in programske opreme za podporo. Prvotno je bil razvit za podporo dolgoročnega hranjenja digitalnih zapisov, ki jih hrani britanski državni

- FileExt (Filetext, 2011),
- Global Digital Format Registry (GDFR, 2011) in
- TRiD.

Te registre pogosto dopolnjujejo programska orodja in aplikativni vmesniki, s katerimi lahko registre uporabimo ali pa jih vključimo v lastne aplikacije. Omenimo lahko DROID,⁵⁸ NLNZ Metadata Extraction Tool, JHOVE in Metadata Miner Pro.

Nacionalni arhiv Velike Britanije je razvil register oblik zapisa v okviru projekta PRONOM, ki je javno dostopen spletni register in vsebuje podatke o tako rekoč vseh znanih oblikah zapisa na svetu in pripadajoče opise. Prvotno je bil razvit za podporo pri dostopu in dolgoročni hrambi digitalnih dokumentov nacionalnega arhiva. Namenjen je vsem, ki potrebujejo zanesljiv in verodostojen informacijski vir o oblikah zapisa ter programski opremi, njenih življenjskih ciklih in tehničnih specifikacijah, ki jih podpira. Pozneje so v nacionalnem arhivu izdelali še aplikacijo DROID, ki avtomatsko identificira obliko zapisa dokumenta še pred dostopom (in odpiranjem) in se poveže s centralnim registrom tehničnih podatkov vseh oblik zapisa. PRONOM za natančen opis ali pa ob neznanu obliki zapisa ustvari datoteko XML s tehničnim opisom in jo pošlje v centralni register. Komunikacija z registrom PRONOM je standardizirana, tako da jo lahko vgradimo v lastno aplikacijsko rešitev za dolgoročno hrambo.

Register PRONOM vsebuje tudi seznam aplikacij, s katerimi je mogoče dokument določene oblike zapisa prikazati. Podobno odprtokodno aplikacijo JHOVE so razvili tudi na univerzi Harvard. Aplikacija dokument identificira, potrdi avtentičnost in karakterizira. Tudi JHOVE je modularne oblike, to pa pomeni, da ga lahko kdorkoli vgradi v svojo aplikacijo.

4.3 Pretvorba izvorne digitalne oblike zapisa v obliko primerno za dolgoročno hrambo

Ko dokument ustvarimo, ga zaradi različnih potreb po uporabi (npr. branja, tiskanja, urejanja, spreminjanja, pošiljanja) ali zaradi določil različnih predpisov tudi shranimo. So pa dokumenti v digitalni obliki na eni strani že sami po sebi odvisni od programske opreme, po drugi strani pa tehnološki razvoj (npr. izboljšave računalnikov, razvoj programske opreme, izvajanje več različic iste pro-

gramske opreme, obstoj različnih platform in operacijskih sistemov) povzroča oblikovanje vedno novih formatov. Ti so pogosto nezdržljivi s prejšnjimi različicami in obstoječimi platformami. Tako veliko digitalnega gradiva, ustvarjenega pred nekaj leti, ni več mogoče brati s programsko opremo, ki je na voljo danes.

Na hranjenje od programske opreme odvisnih dokumentov lahko gledamo kot na dvojni problem.⁵⁹ Prvi je ohranitev prvotne oblike in uporabnost dokumenta kadarkoli kasneje. Drugi problem pa predstavljata ustvarjanje digitalne predstavitve vsebine digitalnega dokumenta na način, ki ni odvisen od programske opreme, uporaba tega dokumenta s o programsko opremo za predstavitev prvotne oblike in vsebine dokumenta, ki od infrastrukture ni odvisna. Rothenberg⁶⁰ v poročilu za Svet za knjižnične in informacijske vire (Council on Library and Information Resources) iz začetka leta 1998 navaja, da je težave pri hranjenju digitalnih dokumentov možno reševati z različnimi metodami, kot so tiskanje digitalnih dokumentov na papir, uporaba standardov, ki ohranjajo dokumente berljive, hranjenje starejših različic programske in strojne opreme v posebnih muzejih ali pretvorba (migracija) v oblike zapisa, ki bodo dostopne s programsko opremo novejših generacij. Hkrati pa ugotavlja, da nobena navsezadnje ne ohranja digitalnih dokumentov v njihovi originalni obliki. Vsaka od omenjenih metodologij hranjenja digitalnih vsebin ima svoje prednosti in slabosti, te pa so bile in so še predmet številnih raziskav.

Nacionalna knjižnica Nizozemske (National Library of the Netherlands, Koninklijke Bibliotheek) je med najvidnejšimi zagovorniki emulacije kot najbolj učinkovite metode dolgoročnega hranjenja digitalnih dokumentov. V okviru evropskega projekta KEEP (Keeping Emulation Environments Portable), začete leta 2009, je svoj čas in denar namenila za razvoj nove programske opreme »Emulation Framework«,⁶¹ s katero poskuša odgovoriti na tehnične in pravne izzive dolgoročne hrambe digitalnih dokumentov z uporabo emulacije. Programska oprema ponuja možnost za odpiranje digitalnih dokumentov in poganjanje programov v izvornem računalniškem okolju. To uporabnikom omogoča ogled datotek na način »videti in občutiti« neodvisno od trenutne računalniške tehnologije, ki jo imajo na voljo.

arhiv, zdaj pa je PRONOM na voljo kot vir za vsakogar, ki potrebuje dostop do tovrstnih podatkov. Prim. *The technical registry PRONOM*.

⁵⁸ DROID, Digital Record Object Identification.

⁵⁹ Prim. *Methodologies for the Long-Term Preservation*.

⁶⁰ Prim. Rothenberg: *Avoiding technological quicksand*.

⁶¹ Program je brezplačno dostopen na spletni strani <http://emuframework.sourceforge.net/>.

Bikson in Frinking⁶² pravita, da pretvorba digitalnih dokumentov lahko povzroči subtilne (občutljive) izgube konteksta in vsebine. Ugotavlja sta, da do takrat ni bilo še nobene preizkušene strategije, ki bi zagotavljala ohranitev digitalnih dokumentov v daljšem časovnem obdobju. Bila pa sta prepričana, da je za večino organizacij, ki so pričakovale, da bodo digitalni dokumenti postali neberljivi ali nedostopni zaradi zastarelosti ali nedostopnosti njihove prvotne programske opreme, pretvorba dokumentov iz izvorne v novo digitalno obliko zapisa kljub vsemu najbolj sprejemljiv pristop.

Bikson in Frinking sta že leta 1997 opozarjala, da bo treba ob morebitni odločitvi za pretvorbo iz ene digitalne oblike zapisa v drugo to početi ves čas tako, da bodo dokumenti vedno zapisani v formatu, ki ga bo mogoče v danem trenutku brati s tehnologijo, ki bo na voljo. Dodatne težave pri tem nastanejo pri uporabi »zaprtih (lastniških) oblik zapisa«, saj uporaba teh ni prosta in je pogosto odvisna od licenc, posebne opreme, razširjenosti ipd.

Skladno s slovenskimi predpisi je treba, če je predpisano, da je treba gradivo, ki mora biti hranjeno več kot pet let, pretvoriti iz običajne digitalne oblike v digitalno obliko za dolgoročno hrambo.⁶³ Ko so dokumenti še v aktivni fazi življenjskega cikla in je programska oprema, s katero so bili ustvarjeni, še na voljo, lahko to storimo na dva načina:

- v trenutku nastanka ali čim prej po njem dokument že zapišemo v vnaprej določenem formatu, ki je primeren za dolgoročno hrambo;
- v kratkoročno hrambo se sprejmejo vse oblike zapisa, ki nastanejo pri poslovanju ter so navadno oblikovane za kar najučinkovitejše upravljanje in poslovanje. Šele pri zajemu v dolgoročno hrambo dobijo ustrezne oblike za tako hrambo.

V obeh primerih pa je treba v določenem trenutku izvorno digitalno obliko zapisa pretvoriti v obliko, primerno za dolgoročno hrambo. Za zanesljivo pretvorbo v digitalno obliko za dolgoročno hrambo štejemo pretvorbo, ki ohranja celovitost (iz zajetega gradiva zagotavlja reprodukcijo vseh bistvenih sestavin vsebine izvirnega gradiva glede na naravo in namen posameznih enot izvirnega gradiva) in uporabnost vsebine zajetega gradiva v običajni digitalni obliki.⁶⁴ Za hranjenje verodostojnosti gra-

diva pa mora pretvorba zagotavljati tudi avtentičnost gradiva, in sicer z zajemom ključnih vsebin izvirnega gradiva ali s strogo kontroliranim in dokumentiranim dodajanjem vsebin, ki potrjujejo enako avtentičnost zajetega gradiva, kot jo je imelo izvirno.

4.4 Lastnosti formatov, ki so primerni za dolgoročno hrambo

Formati, ki jih je stroka opredelila kot primerne za dolgoročno hrambo, morajo izpolnjevati določene kriterije. Folk in Barkstrom⁶⁵ sta identificirala šest glavnih kategorij teh kriterijev, v katere so razvrščene lastnosti teh formatov:

- preprosta dolgoročna hramba (kompaktnost, velikost, sposobnost za združitev več objektov v eno datoteko),
- preprost dostop do shranjenih dokumentov (dejanska učinkovitost, preprosto razvrščanje),
- uporabnost (razširjenost, razpoložljivost, sposobnost za integracijo programske opreme za prikazovanje podatkov s samimi podatki, preprosta uporaba, sposobnost za poimenovanje elementov datoteke),
- omogočanje formalizacije podatkov (sledljivost izvora, natančne definicije, samoopisovanje, uporaba citiranja ...),
- zagotavljanje celovitosti podatkov (verifikacija izvora, odkrivanje poškodb datoteke, popraviljanje poškodovane datoteke),
- vzdrževanje in trajnost (dolgoročno vzdrževanje, primeren za različne tehnologije hrambe, stabilnost, odprtost ...).

J. Rog⁶⁶ iz Narodne knjižnice Nizozemske je za kriterije formatov, ki so primerni za dolgoročno hrambo, definirala: odprtost, možnost razširitve in prevzeto v arhivski stroki, celovitost oz. vsestranskost, vključevanje tehničnih zaščitnih mehanizmov (npr. zaščita z geslom, zaščita pred kopiranjem, elektronski podpis), samodokumentiranost (metapodatki, vgrajen tehnični opis formata), robustnost (podpora za odkrivanje napak, stabilnost, združljivost s prejšnjimi in prihodnjimi različicami) in neodvisnost npr. od strojne in programske opreme.

Slovenski predpisi pa za splošne značilnosti oblike zapisa, ki je primerna za dolgoročno e-hrambo, določajo:⁶⁷

⁶² Prim. Bikson & Frinking: *Preserving the Present: Toward Viable Electronic Records*.

⁶³ ZVDAGA, 11. člen.

⁶⁴ ETZ 2.0-II. del: *Enotne tehnološke zahteve za zajem in hrambo gradiva v digitalni obliki*, str. 39.

⁶⁵ Folk & Barkstrom: *Attributes of File Formats for Long-Term Preservation*, str. 3.

⁶⁶ Prim. Rog & Wijk: *Evaluating File Formats for Long-term Preservation*.

⁶⁷ UVDAGA, 14. člen.

Št.	Lastnost
1	Zagotavlja obranitev vsebine gradiva, tako da pomeni urejeno celoto vseh potrebnih podatkov in povezav med njimi.
2	Je široko priznana in uveljavljena oziroma v uporabi, uporaba podprta s strojno in programsko opremo, uveljavljeno na trgu.
3	Neposredno uporabna za reprodukcijo vsebine ali enostavno pretvorjena v obliko, ki je neposredno uporabna.
4	Omogoča samodejno pretvorbo iz najpogosteje uporabljenih izvornih oblik zapisa s samodejno zaznavo in poročanjem o nepredvidenih dogodkih oziroma napakah pri pretvorbi.
5	Je neodvisna od posamezne programske ali strojne opreme oziroma okolja
6	Glede na stanje stroke obstaja velika stopnja verjetnosti, da zagotavlja varno hrambo več kot pet let.
7	Omogoča po današnjih strokovnih predvidevanjih po tem obdobju pretvorbo v novo, takrat določeno obliko zapisa za dolgoročno hrambo.
8	Temelji na mednarodnem, državnem ali splošno priznanem in praviloma odprtem standardu, če obstaja.

Tabela 1: Splošne lastnosti formata za dolgoročno hrambo, kot jih določajo slovenski predpisi (UVDAG, 14. člen).

Ker UVDAGA določa zgolj splošne lastnosti oblike zapisa, ki je primerna za dolgoročno digitalno hrambo (glej Tabelo 1), je Arhiv RS z ETZ za posamezne tipe gradiva konkretnije navedel oz. priporočil tiste oblike zapisa, ki te lastnosti imajo in so bile, ko so bile sprejete, najpogosteje v uporabi.⁶⁸

ETZ kot enega izmed priporočenih formatov za dolgoročno hrambo besedilnih in mešanih dokumentov priporoča **PDF/A (ISO 19005)**.

V skupino »besedilni in mešani dokumenti« sodijo dokumenti, ki jih ustvarjamo s sodobnimi t. i. zbirkami pisarniških programov«, s katerimi urejamo npr. besedila, preglednice in predstavitev. Značilen primer zbirke pisarniških programov je Microsoftov Office, ki je zdaj najbolj razširjena zbirka pisarniških programov na svetu in predstavlja »de facto« standard,⁶⁹ čeprav se ji manjša tržni delež zaradi odprtokodnih alternativ, kot sta OpenOffice.org in StarOffice. Pisarniška zbirka programov Microsoft Office vključuje:

- *Word* – urejevalnik besedil,
- *Excel* – program za delo s preglednicami,
- *Outlook* – urejevalnik opravil, integriran s koledarjem in odjemalcem elektronske pošte ter knjigo naslovov in
- *Power Point* – program za izdelavo predstavitev, sestavljenih iz besedil, slik in animacij.

Če se namesto na tip osredotočimo na vsebino gradiva, gre najpogosteje za upravno-poslovno dokumentacijo v poslovnem okolju, spisovno gradivo, ki ga vodimo v evidenci dokumentarnega gradiva, in specifične vrste gradiva, kakršne so finančna, računovodska in knjigovodska dokumentacija, projektna in tehnična dokumentacija, šolska in medicinska dokumentacija itd.

Gre torej za dokumente z oblikovanimi besedili (oblikovni učinki, številčenje, naštevanje, tabele) in so bile za njih izdelane posebne oblike zapisa. Te poleg osnovnega oblikovanja (različne pisave, velikosti, učinki ipd.) omogočajo vključevanje matematičnih formul, tabel, slik in drugih elementov.

4.5 Raziskovalna vprašanja

S slovenskimi predpisi (ETZ) je torej priporočen format za dolgoročno hrambo besedilnih in mešanih dokumentov PDF/A.⁷⁰ Z metodo primerjanja⁷¹ primarnih in sekundarnih virov smo preučili, ali format PDF/A izpolnjuje vse lastnosti, ki jih določa ZVDAGA za formate, ki so primerni za dolgoročno hrambo (glej Tabelo 1).

Zastavili smo si ta vprašanja:

1. ali pretvorba besedilnega dokumenta iz produkcijske oblike v format PDF/A vpliva na vsebino in obliko dokumenta?

⁶⁸ ETZ 2.0-I. del: Uvodna poglavja, str. 12.

⁶⁹ »De facto« standardi (imenujemo jih tudi industrijski) nastajajo s prakso vodilnih na trgu na določenem področju. De facto standardi lahko postanejo uradni standarde, če se vodilni na trgu odločijo, da je vlaganje v trg bolj koristno kot povečevanje njihovega tržnega deleža.

⁷⁰ PDF/A je tudi ISO 19005 standard.

⁷¹ Metoda primerjanja (*komparativna metoda*): preučevanje na ravni primerjanja dejstev, odnosov, procesov za odkrivanje podobnosti in razlik. *Primarni viri* vsebujejo nova, izvirna spoznanja ali novo izvirno razlago sicer že znanih spoznanj – v to skupino sodijo knjige, članki v strokovnih in znanstvenih revijah, zborniki, magistrska dela, doktorske disertacije. *Sekundarni viri* pa vsebujejo informacije iz primarnih virov – v to skupino sodijo učbeniki, priručniki, enciklopedije, slovarji.

2. *ali ima standard PDF/A vse lastnosti, ki jih slovenski predpisi določajo za oblike zapisa, ki so primerne za dolgoročno hrambo besedilnih in mešanih dokumentov?*
3. *ali je pretvorba dokumenta iz ene digitalne v drugo digitalno obliko zadostna strategija za njegovo dolgoročno hranjenje?*

5. PDF/A – format za dolgoročno hrambo besedilnih in mešanih dokumentov

5.1 Zgodovinski razvoj formata PDF/A⁷²

Leta 1990 se je pojavila oblika zapisa PDF (Portable Document Format), ki je široko uporabljena v vsem svetu zlasti zaradi vpetosti v področje založništva, brezplačnega programa za branje dokumentov (Adobe Reader) in možnosti za uporabo programa na različnih platformah (Windows, Linux ipd.). Je vsesplošno integrirana v poslovna okolja, navzoča na svetovnem spletu in z njo so dobro seznanjeni številni uporabniki. Oblika zapisa PDF je, kot kaže, za številne edina izbira in večinoma ustreza zahtevam ustvarjalcem dokumentov, uporabnikom in arhivistom. Specifikacija PDF je javno objavljena in trenutna različica je, tako kot tudi vse predhodne različice na voljo na svetovnem spletu. PDF je oblika zapisa, ki ni namenjen urejanju vsebine, temveč prikazovanju in hranjenju »videza in občutka« ter je neodvisna od platforme. Najpogosteje ga ustvarimo, ko končno oblikovan dokument, na primer besedilo, napisano z urejevalnikom besedil Microsoft Word, pretvorimo v obliko zapisa PDF.

V osnovi PDF ni primerna oblika zapisa za arhiviranje. Lahko vsebuje kodirano vsebino, lahko vsebuje vstavljene druge zapise ali datoteke in ni nujno samozadostna. Dokumenti PDF namreč lahko vključujejo na primer pisavo (font) ali sliko, ki ni vključena v dokument. Ameriško računalniško podjetje Adobe Systems Incorporated nadzira razvoj oblike zapisa in ni obvezano, da dolgoročno obliko zapisa ohranja in razvija ali celo objavlja specifikacijo prihodnjih različic. Poleg tega lahko oblika zapisa vsebuje elemente, ki so nekompatibilni s predhodnimi različicami oblike zapisa.⁷³ Težava je v tem, da je specifikacija oblike zapisa PDF

javna, to pa omogoča različnim razvijalcem programske opreme izdelavo programov, ki izdelajo dokument v obliki zapisa PDF (med drugim tudi najnovejši paket Microsoft Office 2007/2010 vključuje možnost pretvorbe v obliko zapisa PDF). Ti razvijalci lahko kljub specifikaciji oblikujejo zapis PDF na različne načine, to pa včasih povzroča manjše nekompatibilnosti določenih dokumentov, zapisanih v obliki zapisa PDF. Razvijalci lahko vključijo elemente, ki jih Adobe ni predvidel. Tako mora Adobe, ki se je zavezal, da bo omogočal branje vseh dokumentov PDF, skrbeti tudi za vse dokumente PDF, ki niso bili izdelani z njihovimi orodji. Če bi bila specifikacija PDF zaprta, bi se podjetje Adobe takim težavam verjetno izognilo.

V portfeju standardov PDF zdaj sodi več tipov: PDF, PDF/A, PDF/E, PDF/UA, PDF Healthcare in PDF/X. V nadaljevanju bomo obravnavali le format PDF/A, ki je skladno s slovenskimi predpisi format, primeren za dolgoročno hrambo besedilnih in mešanih dokumentov.

PDF/A

PDF/A (družina standardov ISO 19005) je standardizirana verzija oblike zapisa PDF. Od PDF se razlikuje v tem, da so odstranjene značilnosti, ki so neprimerne za dolgoročno hrambo kot npr. povezovanje (sklicevanje) na pisave (fonte) je nadomeščeno z zahtevo po vključenosti uporabljenih fontov v sam dokument.

Standard PDF/A ne določa strategije hrambe ali ciljev sistema digitalne hrambe. Identificira pa »profil« za digitalne dokumente, ki bo zagotavljal, da bodo lahko dokumenti za ves čas njihove hrambe reproducirani vedno na natančno enak način. Ključni element reprodukcije je zahteva, da so PDF/A dokumenti 100-odstotno neodvisni. Vse informacije, ki so potrebne za prikaz dokumentov vedno na enak način, morajo biti vgrajene v datoteko. To vključuje (ni pa omejeno na) informacijo o vsebini (besedilo, rastrske slike in vektorske grafike), pisavah in barvah. Dokument PDF/A ne sme biti odvisen od podatkov iz zunanjih virov (npr. fontov programa in hiperpovezav). Zahteve ISO standarda za programsko opremo, ki prikazuje format PDF/A so, da vključuje smernice za upravljanje z barvami, podporo za vgrajene pisave (fonte) in uporabniške vmesnike za branje vgrajenih opomb (npr. podčrtavanje ali označevanje besedila).

⁷² Glej npr. <http://www.pdfa.org/2011/08/pdfa-a-new-standard-for-long-term-archiving/>.

⁷³ Primer iz prakse kaže, da se napake lahko pojavijo tudi pri mogočnih razvijalcih programske opreme, kot je Adobe. Npr. z različico 7 se je pojavila napaka pri odpiranju določenih dokumentov, ki so bili izdelani s programsko opremo drugih proizvajalcev ali produktom Adobe Destiller 3.0.2. Napaka je bila v napačni interpretaciji oziroma prikazu pisave oziroma sesutju programa za branje dokumentov PDF Adobe Reader.

Leto izdaje	PDF	Adobe Acrobat	Format	ISO
1993	PDF 1.0	Acrobat 1.0	PDF	
1994	PDF 1.1	Acrobat 2.0	PDF	
1996	PDF 1.2	Acrobat 3.0	PDF	
1999	PDF 1.3	Acrobat 4.0	PDF	
2001	PDF 1.4	Acrobat 5.0	PDF/A-1a PDF/A-1b	ISO 19005-1:2005
2003	PDF 1.5	Acrobat 6.0	PDF/A	
2005	PDF 1.6	Acrobat 7.0	PDF/A	
2006	PDF 1.7	Acrobat 8.0	PDF/A	
2006	PDF 1.7	Acrobat 82	PDF/A	
2008	PDF 1.7	Adobe Extension Level 3 / Acrobat 9.0	PDF/A	ISO 32000-1:2008
2009	PDF 1.7	Adobe Extension Level 5 / Acrobat 9.0	PDF/A	
2010	PDF 1.7	Adobe Acrobat X (version 10.0)	PDF/A-2a PDF/A-2b	ISO 19005-2010

Tabela 2: Zgodovinski pregled verzij PDF in PDF/A

(Prirejeno iz vira http://en.wikipedia.org/wiki/Portable_Document_Format#cite_note-pdf-ref-9#cite_note-pdf-ref-9, najdeno dne 10.11.2011)

Standard ISO za PDF/A prepoveduje audio in video vsebine, zunanje povezave, ukaže JavaScript in ukaže za sprožanje ukazov in odpiranje drugih dokumentov, vključevanje drugih zapiskov in enkripcijo.

Nadalje zahteva, da so vse uporabljene pisave (fonti) vključene v sam dokument in da so hkrati univerzalne ter brez pravnih omejitev za njihovo uporabo. Zahteva tudi, da je barvna shema določena v obliki, neodvisni od strojne in programske opreme, metapodatki pa morajo biti zapisani v obliki zapisa XMP.⁷⁴

Oblika zapisa PDF/A ima dva prilagojena nivoja in verziji:

- PDF/A-1 (ISO 19005-1):

Temelji na verziji PDF 1.4 od Adobe Systems Inc. (vključena v Adobe Acrobat 5 in poznejše različice) in je definirana kot ISO 19005-1:2005. Objavljena je bila 1. oktobra 2005 z imenom »Document Management - Electronic document file format for long term preservation - Part 1: Use of PDF 1.4 (PDF/A-1)«.

V to družino standarda sodita dve podrazličici:

- PDF/A-1a (ISO 19005-1 nivo A skladnosti): zagotavlja hranjenje enake logične strukture, konteksta in vsebine dokumenta kot izvorna oblika.

- PDF/A-1b (ISO 19005-1 nivo B skladnosti): zagotavlja hranjenje enake vizualnosti dokumenta kot izvorna oblika.

- PDF/A-2 (ISO 19005-2:2011):

Temelji na verziji PDF 1.7 od Adobe Systems Inc., ki je standard ISO 32000-1. Objavljena je bila 20. junija 2011 kot ISO 19005-2:2011 z imenom »Document management - Electronic document file format for long-term preservation - Part 2: Use of ISO 32000-1 (PDF/A-2)«. PDF/A-2 je torej prav zdaj nastala različica in zato še ni zelo splošno uporabljena.

Adobe Systems Inc. je specifikacijo PDF večkrat spremenil in še vedno nadaljuje razvoj v obliki novih različic Adobe Acrobat. Obstaja deset različic PDF s pripadajočimi različicami Adobe Acrobat (glej Tabela 2).

5.2. Značilnosti PDF/A

Pomembna informacija je, da so vse različice združljive s prejšnjimi (npr. različica 1.7 vključuje vse v Adobe PDF specifikacijah dokumentirane funkcionalnosti za različice od 1.0 do 1.6). Ker je specifikacija javna (odprta oblika zapisa), podjetje Adobe kot avtor in lastnik oblike zapisa (lastniška oblika zapisa) nima monopola nad obliko zapisa, vendar pa je zaradi zahtevnosti standarda ter občasnih sprememb in dopolnitev podpora obliki zapisa odvisna od podjetja Adobe. Leta 2008 je PDF 1.7 postal ISO standard 32000-1:2008.

⁷⁴ XMP (Extensible Metadata Platform) specifikacija, temelji na standardu XML in omogoča uporabo shem za opis metapodatkov.

Osnovne značilnosti PDF/A-1 so:⁷⁵

- enkripcija je prepovedana;
- JavaScript in ukazi za proženje ukazov so prepovedani;
- avdio in video gradivo sta prepovedani;
- obvezna je uporaba metapodatkov, ki slonijo na standardih;
- barvne sheme morajo biti določene v obliki, neodvisni od strojne in programske opreme;
- vse pisave (fonti), uporabljene v izvornem digitalnem dokumentu, morajo biti vključene v dokument. To velja tudi za t. i. standardne pisave PostScript, kot sta Times ali Helvetica;
- opombe, predstavljene kot govor ali video, niso dovoljene;
- sklicevanje na zunanje vsebine ni dovoljeno;
- akcije, kot npr. zagon filmskih ali zvočnih datotek, pošiljanje ali brisanje formularjev niso dovoljene;
- stiskanje LZW in JPEG2000 (kompresija) ni dovoljeno;
- transparentnost in uporaba slojev nista dovoljeni;
- vgrajeni dokumenti (datoteke) so prepovedani v PDF/A-1.

Kaj prinaša novega PDF/A-2:

PDF/A-2 ima dodane nekatere nove funkcije glede na specifikacije različic PDF 1.5, 1.6 in 1.7 in je združljiv z vsemi prejšnjimi različicami. Torej so dokumenti, ki so skladni s PDF/A-1, skladni tudi s PDF/A-2. Vendar pa dokumenti, ki so skladni s PDF/A-2, niso nujno skladni s PDF/A-1 (Wikipedia, 2011b). Novosti glede na PDF/A-1 so:

- JPEG 2000 stiskanje je dovoljeno;
- podprt je digitalni podpis, skladen s PAdES (PDF Advanced Electronic Signatures);
- transparentnost in uporaba slojev sta dovoljeni;
- vgraditev datotek PDF/A je dovoljena;
- nivo podpore kodni tabeli Unicode;
- odprte oblike zapisa (angl. *OpenType fonts*);
- novi tipi zaznamkov (angl. *New annotation types*), npr. vodni žig (angl. *Watermark*), zaznamki urejanja (angl. *Redact annotations*).

Kaj ni dovoljeno v PDF/A-2:⁷⁶

Prepovedane so vgrajene dinamične vsebine v datoteke PDF/A. Obstaja nekaj področij, na katerih dinamične vsebine igrajo pomembno vlogo:

- multimedijske lastnosti: zaznamki, ki omogo-

- čajo vključevanje filmov, avdio zapisov ali modelov 3D v PDF datoteke;
- obrazci, zasnovani na formatu XFA – nova arhitektura, ki jo je razvilo podjetje Adobe za podporo zahtevnim interaktivnim obrazcem.

Odnos do akcijskih skript (ActionScripts) in Java skript je še vedno enak kot v PDF/A-1. Java skripte so popolnoma prepovedane v PDF/A-2, dovoljeno je samo zelo majhno število ukazov akcijskih skript, in sicer le tisti, za katere ne obstaja tveganje, da lahko spremenijo vsebino arhiviranega (shranjenega) dokumenta PDF.

5.3 Pregled razširjenosti PDF/A v mednarodnih inštitucijah

V nadaljevanju nas je zanimalo, v kakšni meri je format PDF/A (vključno z različnimi verzijami) priznan oz. uporabljen v različnih mednarodnih inštitucijah. Organizacija AIIM⁷⁷ je v tržni raziskavi⁷⁸ ugotovila, da 90% organizacij, ki so bile zajete v študiji (198 članic AIIM), uporablja PDF za dolgoročno hrambo skeniranih dokumentov, 89% organizacij pa za potrebe distribucije in hrambe pretvarja dokumente pisarniških zbirk v format PDF. Vse organizacije pa še vedno uporabljajo papir.

Organizacije, zajete v študiji AIIM, so napovedale, da bodo v naslednjih petih letih zmanjšale porabo papirja na 77% in povečale uporabo PDF na 93%.

V drugi raziskavi,⁷⁹ ki se je posvetila uporabi PDF/A v Evropi, je kompetentni sektor PDF/A (PDF/A Competence Center) ugotovil, da jih od 400 vprašanih organizacij 16% že uporablja PDF/A, v naslednjih 12 mesecih pa ga namerava začeti uporabljati že 50% vprašanih.

Po podatkih, ki jih je objavila družba Adobe Systems Incorporated (Adobe Acrobat, 2010), so vladne organizacije med prvimi uradno definirale uporabo standarda PDF/A. Tako na primer:

- NARA (National Archives and Records Administration) *dovoljuje uporabo PDF/A pri sprejemanju dokumentov (submission)*. PDF/A dovoljujejo ali priporočajo nacionalni arhivi ali knjižnice v Nemčiji, Franciji, Italiji, Švedskem, Nizozemskem, Avstriji, Avstraliji in Norveškem;

⁷⁵ Najdeno na naslovu: <http://en.wikipedia.org/wiki/PDF/A> (15.11.2011).

⁷⁶ Prim. Drümmer: *What is PDF/A-2?*

⁷⁷ AIIM (Association for Information and Image Management) – Mednarodno združenje za upravljanje informacij.

⁷⁸ Prim Frappaolo: *AIIM Market IQ study, Content Creation and Delivery*.

⁷⁹ Prim. *Nearly all archiving projects use PDF/A*.

Inštitucija	Obvezna uporaba (najvišja stopnja zaupanja)	Priporočena uporaba (visoka stopnja zaupanja)	Dovoljena uporaba (srednja stopnja zaupanja)
Arhivi:			
Arhiv RS (ETZ 2. 0)		√	
Florida Digital Archive		√	
Library and Archives Canada		√	√
National Archives of Norway		√	
National Archives of Sweden			√
SWISS Federal Archives (SFA)		√	
U. S. National Archives and Records Administration (NARA)			√
Knjižnice, muzeji:			
Austrian National Library		√	
Bibliothèque nationale de France		√	
German National Library		√	
Library and Archives Canada		√	√
Museum of London		√	
University of Texas Libraries		√	
Organizacije javnega sektorja (Government agencies):			
Brazilian federal legislature	√		
Dutch government	√		
Franch	√		
German government (SAGA v4)		√	
Norvway		√	
Switzerland		√	
Španish (Extremadura)	√		
Preostalo:			
European Commission (MoReq)		√	
Organization for the Promotion of Automated Accounting		√	
United States Patent and Trademarks Office (USPTO)	√		
Virginija - visoke šole za podiplomski študij	√		

Tabela 3: Seznam mednarodnih institucij, ki vključujejo PDF/A v nabor oblik zapisa za dolgoročno hrambo in stopnja uporabe (Spletne strani inštitucij,⁸⁰

http://en.wikipedia.org/wiki/OpenDocument_adoption,

<http://digitalpreservation.gov/formats/fdd/fdd000125.shtml>, <http://www.adobe.com/enterprise/standards/pdfa/>)

⁸⁰ Najdeno 18.11.2011 na naslovih:

<http://www.adobe.com/enterprise/pdfs/pdfaforAcrobat.pdf>

<http://www.collectionscanada.gc.ca/digital-initiatives/012018-2210-e.html>

http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/zakonodaja/ETZ_2_0_-_1_del_razlicica_2.0.pdf

http://www.eha.ee/wiki/index.php/Norway#Country_Profile_for_Norway

<http://www.collectionscanada.gc.ca/digital-initiatives/012018-2210-e.html>

<http://www.culture.fr/culture/mrt/numerisation/fr/technique/documents/>

[cahier_charges_numerisation_presse_annexes.doc](http://www.museumoflondonarchaeology.org.uk/English/ArchiveResearch/DeposResource/Standards_2.htm)

http://www.museumoflondonarchaeology.org.uk/English/ArchiveResearch/DeposResource/Standards_2.htm

<http://www.eha.ee/wiki/index.php/Norway>

http://repositories.lib.utexas.edu/recommended_file_formats

http://www.d-nb.de/eng/netzpub/ablief/np_technik.htm

- evropska komisija je v specifikaciji MoReq (Model Requirements for the Management of Electronic Documents and Records) format PDF/A *priporočila* najmanj za skenirane dokumente in dolgoročno hrambo;
- sodišča ZDA so kot ena prvih, ki so privzela Format PDF/A kot *obvezen* v primeru sprejemanja uradnih pritožb, stečajnih napovedi, odvetniških zapisov in vlog. Ob prejemu te dokumente pretvorijo v PDF/A in časovno žigosajo ter podpišejo pred nadaljnjo uporabo;
- države, kot so Nemčija, Francija in Nizozemska, *priporočajo* PDF/A na nacionalni ravni, kadar je treba ohraniti administrativne dokumente s fiksno, nespremenljivo vsebino.

S pomočjo dostopnih virov smo raziskali, kakšna je stopnja zahtevnosti uporabe formata PDF/A v različnih mednarodnih inštitucijah, kot so arhivi, knjižnice, muzeji, univerze in še nekatere druge (opazovane inštitucije). Zahteve po uporabljanju formata PDF/A smo razdelili tako: obvezna, priporočljiva ali dovoljena uporaba (glej Tabela 3).

Iz Tabele 3 je vidno, da so mednarodne inštitucije previdne, saj jih PDF/A večina le priporoča (16 inštitucij od 24 opazovanih, v glavnem arhivi, knjižnice in javni sektor), kot obveznega ga določa 6 od 24 opazovanih inštitucij (javni sektor, noben arhiv ali knjižnica), štiri inštitucije pa zgolj dovoljujejo uporabo formata PDF/A za dolgoročno hrambo gradiva v digitalni obliki (arhivi in knjižnice).

5.4 Pretvorba besedilnega dokumenta iz izvorne v PDF/A obliko zapisa

Pri oblikovanju vsebine besedilnega dokumenta (npr. ustvarjenega z MS Word ali MS Excel) v njegovi izvorni obliki lahko uporabimo npr.:

- formule,
- makroje,
- tabele,
- grafe, ki so izdelani na podlagi podatkov v tabeli,
- različne tipe pisav (fontov), ki lahko vključujejo šumnike oz. druge posebne znake,
- varnostne vsebine (npr. e-podpis, časovni žig),
- slike in povezave na zunanje dokumente (vgrajeni dokumenti).

V času ustvarjanja dokumenta kot tudi kasneje je pomembna tudi oblika dokumenta, npr.:

- prelom strani,
- izvorna pisava (font),
- videz npr. logotip ali slike,

- prelomi vrstic,
- barve,
- označevanje in številčenje (slogi in oblikovanje naslovov oz. odstavkov),
- formati posameznih tipov podatkov (npr. decimalne vejice pri številkah, datum, čas, valuta),
- postavitev in videz glave/noge,
- posebni učinki, npr. poudarjeno besedilo (bold), poševna pisava (italic), podčrtano besedilo.

Če upoštevamo določila slovenskih predpisov, je treba dokumente, kolikor je hramba predpisana za več kot pet let, pretvoriti v obliko zapisa za dolgoročno hrambo. Besedilne dokumente torej v format PDF/A.

V zapisu PDF/A-1a lahko zapišemo takò besedilo kot grafične elemente in ohranimo pisavo, strukturo, obliko, barve in slike. Ohranja prikaz oziroma videz in omogoča uporabo metapodatkov. Prav tako omogoča izvedbo operacij v besedilu, kot sta iskanje po besedilu in kopiranje v druge dokumente, če seveda besedilo v samem dokumentu PDF/A ni vključeno kot slika, tj. posnetek besedila, to pa je po specifikaciji PDF tudi mogoče.

Odgovor na vprašanje lahko najdemo takò v javno dostopnih specifikacijah formata PDF/A-1 (glej poglavje 5.2. Značilnosti PDF/A) kot tudi v različnih drugih dostopnih virih, npr. rubrikah »odgovori na vprašanja« kompetenčnega centra PDF/A⁸¹ ali objavljenih člankih in brošurah⁸². Izkušnje pri pretvorbi besedilnih dokumentov, ustvarjenih s programoma Word in Excel iz pisarniške zbirke programov MS Office, je opisal tudi Bergmann iz podjetja Siemens. Bergmann navaja, da so imeli pri pretvorbi projektne dokumentacije, ki je bila v večjem delu tudi v obliki datotek v Wordu in Excelu, veliko težav. Razlogi zanje so bili pri različnih dokumentih različni, to pa se je kazalo v tem, da se je proces pretvorbe ustavil in je bila potrebna ročna intervencija systemskega administratorja. Identificiral je nekaj skupnih težav, ki se nanašajo na makroje, skripte Visual Basic, datoteke samo za branje (read-only), preštevilčenje iz Word datotek v datoteke z več kot 500 stranmi, na datoteke z več kot 100 MB in več kot 5000 stranmi. V večini primerov so težave pri pretvarjanju izhajale iz enega od teh razlogov. Navaja, da zahteva PDF/A po neuporabi makrojev in skript ni ustrezna izbira za projektno dokumentacijo, saj je z njihovo pomočjo lažje ustvarjati in delati z dokumenti, preden so preneseni v njihov sistem PLM Cadim (sistem za

⁸¹ Prim. *How to answer questions in PDF documents?*

⁸² Prim. Drümmer & Seggern: *PDF/A in a Nutshell: Long Term Archiving with PDF.*

upravljanje specifikacij produktov, v katerega prihajajo podatki iz različnih sistemov kot CAD, CAE, SAP). Problem so sicer poskusili rešiti, vendar kot arhivski format za tehnično dokumentacijo še vedno uporabljajo format TIFF G4. Kreirajo dokumente PDF in jih pretvarjajo v TIFF G4, načrtujejo pa vpeljavo formata PDF/A, ki bo vključeval nove funkcionalnosti.

Lasten primer 1:

Ne glede na to, da v opisih formata PDF/A zvmemo, da vgraditev zunanjih datotek v datoteko ni dovoljena, je dejstvo, da tak način ustvarjanja vsebin pri vsakdanjem delu s pridom uporabljamo. Takšen primer je lahko analitično poročilo, ki temelji na podatkih, pridobljenih s pomočjo dodatnih analiz ali izračunov, zapisanih v samostojnih dokumentih. Pogosto zato, da bi dosegli preglednost takšnega poročila, hkrati pa zagotovili dostop do vseh podatkov, vgradimo te samostojne datoteke v poročilo (glej Sliko 3). V konkretnem primeru smo v dokument vgradili excelovo datoteko (datoteka .xls) s funkcijo:

- * vstavi predmet
- * ustvari iz datoteke
- * prebrskaj
- * prikaži kot ikono.

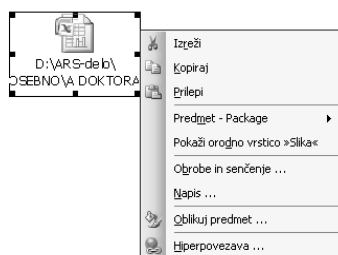
Že iz Slike 3 vidimo, da lahko vgrajeno datoteko poleg tega, da jo izrežemo in kopiramo, tudi odpremo in urejamo. Pri tem ni treba, da je vgrajena datoteka v našem računalniku.

Datoteko z vgrajeno drugo datoteko smo pretvorili v format PDF/A-1. (glej Sliko 4)

Iz Slike 4 je vidno, da po pretvorbi ostane vgrajena datoteka samo še kot slika (angl. *image*), njena vsebina pa je nedostopna. Takoj ko tako datoteko pretvorimo v format PDF/A, sicer ohranimo njen videz, celotne vsebine pa ne več. Izgubimo pa tudi možnost za ponovno uporabo podatkov kasneje, saj je vsebina vgrajene datoteke izgubljena. To pa dolgoročno pomeni tudi to, da ne bo več mogoče razumeti, kako so podatki v osnovni datoteki nastali. Podobno se zgodi tudi, če imamo datoteko .xls, v katero smo zapisali niz podatkov, ki smo jih obdelali z različnimi formulami, nato pa končne rezultate prikazali v obliki grafa. Po pretvorbi datoteke .xls v format PDF/A izgubimo možnost ponovne uporabe podatkov.

Test

Primer vstavljene datoteke .xls (ustvarjena z MS Excel):

Slika 3: Primer vstavljene datoteke kot slike (ikone) v drugo datoteko

Test

Primer vstavljene datoteke .xls (ustvarjena z MS Excel):

Slika 4: Datoteka z vgrajeno drugo datoteko po pretvorbi v PDF/A-1

Pri pretvorbi dokumenta v format PDF/A-1a nas je najprej zanimalo, kakšen vpliv ima ta pretvorba na vsebino in obliko dokumenta (raziskovalno vprašanje št. 1).

Odgovor na vprašanje št. 1:

*S pomočjo primerjanja primarnih in sekundarnih virov, lastnega primera in drugih dobrih praks lahko sklenemo, da **pretvorba dokumenta iz njegove izvorne digitalne oblike v PDF/A lahko vpliva na obliko in predvsem vsebino dokumenta.***

5.5 Ali PDF/A izpolnjuje kriterije slovenskih predpisov?

V nadaljevanju smo poskusili s pomočjo primerjanja primarnih in sekundarnih virov ter prej opisanih primerov za vsako posamezno lastnost, ki jo slovenska zakonodaja določa za formate, primerne za dolgoročno hrambo, ugotoviti, ali ga format PDF/A izpolnjuje ali ne (raziskovalno vprašanje št. 2).

Odgovor na vprašanje št. 2:

S pomočjo primerjanja primarnih in sekundarnih virov, lastnega primera in drugih dobrih praks lahko zaključimo, da za zdaj format PDF/A ne izpolnjuje vseh lastnosti formata za dolgoročno hrambo gradiva v digitalni obliki, kot jih določajo slovenski predpisi (glej Tabela 1).

5.6 Ali je pretvorba dokumenta iz ene digitalne oblike v drugo dovolj primerna strategija za dolgoročno hranjenje?

Že pri primeru pretvorbe besedilnih dokumentov (npr. ustvarjenih z Wordom ali Excelom) v format PDF/A smo lahko videli, da niso zagotovljena vsa načela varne hrambe, kot jih opredeljuje stroka, npr. ISO 15489-1, International Council on Archives (ICA) in ZVDAGA.

Odgovor na vprašanje št. 3:

*Na podlagi metode primerjanja (komparativne metode) primarnih in sekundarnih virov ter preučitve lastnega primera pretvorbe dokumenta iz ene digitalne oblike v drugo ocenjujemo, da **strategija pretvorbe digitalnega dokumenta iz ene digitalne oblike v drugo ni zadostna strategija za dolgoročno hranjenje digitalnih dokumentov.***

1. ISO 15489-1: dolgoročno hrambo definira kot dolgoročno shranjevanje digitalne informacije brez napak z možnostjo ponovne pridobitve (angl. *retrieval*) in interpretacije (angl. *interpretation*) za ves čas hrambe te informacije. Pri tem »ponovna pridobitev« pomeni pridobitev potrebnih, dolgoročno

hranjenih digitalnih dokumentov brez napak in morebitnih poškodb. Pri pretvorbi dokumentov z vgrajenimi dokumenti, uporabljenimi makroji in formulami v format PDF/A ta zahteva ni izpolnjena.

2. International Council on Archives (ICA): izpostavlja načelo morebitne ponovne uporabe. To pravi, da so dokumenti *potencialno ponovno uporabni*, če je iz njih mogoče izluščiti informacije ali kako drugače omogočiti dokumentu, da sodeluje s sodobnimi informacijskimi sistemi. Zahtevo po ponovni uporabi je sicer mogoče tudi zanemariti, saj je v večini primerov ne bomo potrebovali, v določenih primerih pa jo bo vendarle zaželeno doseči. Na tak način sta navadno zagotovljeni tudi dostopnost in razumljivost dokumentov. Glede na pregledane vire so stališča v stroki različna. Če pogledamo gradivo, ki je po svojem statusu arhivsko gradivo, verjetno takšna zahteva ni nujna. Če pa pogledamo gradivo, ki je po svojem statusu trajno gradivo (in ni arhivsko), bomo verjetno našli primere, za katere bi bilo izpolnjevanje tega načela smiselno.

3. ZVDAGA: s stališča izpolnjevanja načel varne hrambe, kot jih določa ZVDAGA, lahko prav tako ob obravnavanem primeru pretvorbe besedilnih dokumentov v format PDF/A ugotovimo, da načela niso v popolnosti izpolnjena:

- **uporabnost** (*Zmožnost za reprodukcijo in primernost reprodukcije za uporabo ves čas trajanja hrambe (npr. branje, tiskanje dokumenta).*) V našem primeru pretvorbe ne moremo zagotoviti zmožnost za reprodukcijo vsebine dokumentov, ki so v vgrajenem dokumentu pretvorjenega dokumenta;

- **celovitost** (*Zagotovljene morajo biti pravilnost, nespremenljivost in popolnost gradiva oziroma reprodukcije njegove vsebine, urejenost gradiva oziroma njegove vsebine ter dokazljivost izvora gradiva (provenience) ves čas njegove hrambe.*) Zatakne se pri zagotavljanju »popolnosti gradiva«. V slovarju slovenskega jezika najdemo obrazložitev besede popolnost kot: »popolnost -i [un] ž (o) lastnost, značilnost popolnega: popolnost seznama / nav. ekspr.: doseči popolnost; ki zajema kaj v celoti, obsega vse sestavne dele celote, enote, ki je po svojih lastnostih, značilnostih brez napak, pomanjkljivosti: popoln sistem«. V našem primeru pretvorbe torej popolnosti gradiva v tem pomenu nismo zagotovili;

- **dostopnost** (*Gradivo oziroma reprodukcija njegove vsebine mora biti ves čas trajanja hrambe zavarovano pred izgubo ali okrnitvijo celovitosti ter dostopna tistim, ki imajo za to ustrezna pooblastila.*) V našem primeru pretvorbe nismo zagotovili zavarovanja gradiva pred izgubo, saj se je s pretvorbo datoteke, v katero je bila vgrajena druga datoteka (enako pa velja tudi

za uporabo makrojev in formul), vsebina vgrajenih datotek izgubila;

- **avtentičnost** (*dokazljiva povezanost reproducirane vsebine z vsebino izvirnega gradiva oziroma izvorom*

tega gradiva). Po pretvorbi v osnovni datoteki, ki je bila predmet pretvorbe, sicer vidimo vgrajeno datoteko kot sliko, njena vsebina pa je izgubljena oz. se ob pretvorbi ni reproducirala.

Št.	Lastnost	Ugotovitev skladnosti ⁸³	Utemeljitev
1	Zagotavlja obranitev vsebine gradiva tako, da pomeni urejeno celoto vseh potrebnih podatkov in povezav med njimi.	NE	Če v besedilni dokument (npr. Word, Excel) vgradimo drug dokument (s funkcijo »vstavi predmet«, v osnovnem dokumentu je vidna ikona datoteke), uporabimo makroje ali formule pri oblikovanju vsebine dokumenta, določen del podatkov po pretvorbi v format PDF/A postane nedostopen (glej poglavje 6.6. Pretvorba besedilnega dokumenta iz izvirne v PDF/A obliko zapisa). S tem pa je kršeno tudi načelo dostopnosti pri dolgoročni hrambi gradiva v digitalni obliki, ki določa: »Gradivo oziroma reprodukcija njegove vsebine mora biti ves čas trajanja hrambe zavarovana pred izgubo ali okrnitvijo celovitosti ter dostopna tistim, ki imajo za to ustrezna pooblastila«.
2	Je široko priznan in uveljavljen oziroma uporabljen, ter njegova uporaba pa podprta z na trgu uveljavljeno strojno in programsko opremo.	DA	PDF/A je glede na našo raziskavo splošno priznan in uveljavljen oz. uporabljen format, uporaba pa je podprta s strojno in programsko opremo, uveljavljeno na trgu (glej poglavje 6.3. Pregled razširjenosti PDF/A v mednarodnih institucijah).
3	Neposredno uporaben za reprodukcijo vsebine ali enostavno pretvorjen v obliko, ki je neposredno uporabna.	DA NE	Ne glede na to, da zakon to lastnost navaja kot eno, pa smo jo razbili na dva dela, saj se nanaša na različni lastnosti: neposredno uporaben za reprodukcijo vsebine enostavno pretvorjen v obliko, ki je neposredno uporabna. Pri razumevanju izpolnjevanja te lastnosti smo si pomagali še s slovarjem slovenskega knjižnega jezika; ⁸⁴ našli smo to razlago besed: reproducirati: ustvarjati kaj tako, kot že obstaja v stvarnosti; neposreden -dna -o prid., neposrednejši (e-e): ki je brez posredovanja, brez česa vmesnega: neposreden stik, vpliv; uporaben -bna -o prid., uporabnejši (a a): ki se da koristno uporabiti, porabiti; ki je v takem stanju, da se lahko uporablja; reprodukcija je zelo natančna kopija originala (http://bs.wikipedia.org/wiki/Reprodukcija). Format PDF/A je neposredno uporaben za reprodukcijo vsebine. To lahko dokazujemo tudi s tem, da je že vgrajen v posamezne aplikacije kot npr. Adobe Acrobat, pisarniške zbirke MS Office itd. Drugi del te lastnosti pa PDF/A ne izpolnjuje, saj po pretvorbi ni zagotovljena neposredna uporaba podatkov, ki so v vgrajeni datoteki (glej primer iz poglavja 6.4. – vgrajena datoteka).
4	Omogoča samodejno pretvorbo iz najpogosteje uporabljenih izvornih oblik zapisa s samodejno zaznavo in poročanjem o nepredvidenih dogodkih oziroma napakah pri pretvorbi.	NE	V slovarju slovenskega knjižnega jezika ima beseda samodejen ta pomen: ki opravlja delo sam, brez človekovega sodelovanja; avtomatičen. PDF/A omogoča samodejno pretvorbo, vendar je ob ugotovljenih napakah pri pretvorbi potrebna človeška intervencija (glej poglavje 6.4. Pretvorba besedilnega dokumenta iz izvirne oblike zapisa v PDF/A, primer Bergmann).

⁸³ Ugotovitev pomeni: DA – kriterij je izpolnjen, NE – kriterij ni izpolnjen.

⁸⁴ SAZU in ZRC, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša in avtorji. Založnik DZS, d.d.. Elektronska izdaja v 1.0. Prikaz s programom ASP32 – pregledovalnik podatkovnih zbirk v 1.40.

5	<i>Je neodvisen od posamezne programske ali strojne opreme oziroma okolja.</i>	DA	<i>Glej: poglavje 5.2. Značilnosti PDF/A http://www.aiim.org/documents/standards/19005-1_FAQ.PDF (najdeno 19. 11. 2011).</i>
6	<i>Glede na stanje stroke obstaja velika stopnja verjetnosti, da zagotavlja varno hrambo več kot pet let.</i>	NE	<i>ZVDAGA pojem »varna hramba« določa kot hrambo izvirnega gradiva v digitalni obliki z zagotovljenimi načeli dostopnost, uporabnost in celovitost (26. člen). Na podlagi primerov iz poglavja 5.4. Pretvorba besedilnega dokumenta iz izvorne oblike zapisa v PDF/A lahko zaključimo, da za zdaj PDF/A teh načel v določenih primerih ne zagotavlja še ob sami pretvorbi, zato je ne bo mogel zagotavljati tudi v naslednjih letih. Po dostopnih virih sodeč pa lahko sklepamo, da je to problem, ki bo z naslednjimi različicami PDF/A odpravljen. Vendar ta trditev velja samo za določene primere (primer vgrajenih datotek v datoteko, formule, makroji), kjer se je sicer obranila struktura (videz, oblika) dokumenta, njen kontekst pa ne v celoti (glej International Council on Archives, 2005). Dodaten problem predstavlja tudi dejstvo, da je PDF/A v lasti podjetja Adobe Systems Incorporated, ki nadzira razvoj oblike zapisa, ni pa obvezano, da dolgoročno obliko zapisa obranja in razvija ali celo objavlja specifikacijo prihodnjih različic. Poleg tega lahko oblika zapisa vsebuje elemente, ki so nekompatibilni s prejšnjimi različicami oblike zapisa. Težava je v tem, da je specifikacija oblike zapisa PDF javna, to pa omogoča različnim razvijalcem programske opreme izdelavo programov, ki izdelajo dokument v obliki zapisa PDF (med drugim tudi najnovejši paket Microsoft Office 2007/2010 vključuje možnost pretvorbe v obliko zapisa PDF). Ti razvijalci lahko kljub specifikaciji oblikujejo zapis PDF na različne načine, to pa včasih povzroča manjše nekompatibilnosti določenih dokumentov, zapisanih v obliki zapisa PDF. Razvijalci lahko vključijo elemente, ki jih Adobe ni predvidel (glejte tudi poglavje 6.1. Zgodovinski razvoj formata PDF/A).</i>
7	<i>Omogoča po današnjih strokovnih predvidevanjih po tem obdobju pretvorbo v novo, takrat določeno obliko zapisa za dolgoročno hrambo.</i>	DA	<i>Če verjamemo napovedim podjetja Adobe in združenja AIIM (http://www.aiim.org/documents/standards/19005-1_FAQ.PDF), lahko z gotovostjo potrdimo, da PDF/A ta kriterij izpolnjuje. Kljub temu pa moramo biti previdni, saj je PDF/A ne nazadnje lastniška oblika formata. Če upoštevamo še druga dejstva (glej utemeljitev 6, drugi odstavek), pa težko pritrđimo, da PDF/A ustreza tej lastnosti.</i>
8	<i>Temelji na mednarodnem, državnem ali splošno priznanem in praviloma odprtem standardu, če obstaja.</i>	DA	<i>PDF/A je ISO standard (glej poglavje 6.1. Zgodovinski razvoj formata PDF/A).</i>

Tabela 4: Pregled izpolnjevanja splošnih lastnosti formata PDF/A, kot jih določajo slovenski predpisi

Dosedanji izsledki nas torej vodijo k temu, da strategija pretvorbe gradiva iz ene digitalne oblike v drugo ni dovolj dobra strategija za dolgoročno hranjenje.

*Glede na zmogljivost trenutnih formatov zapisa, ki jih je stroka opredelila kot primerne za dolgoročno hrambo, in dejstvo, da so še vedno v razvoju, za zdaj predlagamo, tudi **ohranjanje izvirnih oblik dokumentov poleg pretvorjenih.***

Verjetno gre za prehodni predlog za čas, dokler obstoječi formati, predvideni za dolgoročno hrambo, ne bodo izpopolnjeni. Npr. Adobe zagotavlja, da bo v prihodnjem letu objavil različico PDF/A-3,

ki bo odpravljala težave, zaznane pri našem primeru pretvorbe.⁸⁵ Zato predlagamo, da organizacije za zdaj redno spremljajo in pregledujejo razvoj formatov, da bodo zagotovile izbiro najboljšega za svoje potrebe.

⁸⁵ Dne 27. 10. 2011 je avtorica tega prispevka dobila v svoj e-poštni predal odgovor g. Thomasa Zellmanna, PDF Association (e-mail: thomas.zellmann@pdfa.org) s to vsebino: »PDF/A-3 will support any embedded file like your Word and Excel example. This was an requirement from ARCHIVES to the ISO committee but PDF/A-3 is planned for 2012 and not published yet«.

V prid temu predlogu govori tudi izkušnja nizozemske nacionalne knjižnice pri projektu DARE (Digital Academic Repositories), ki ga v svojem poročilu navajata Judith Rog in Caroline van Wijk⁸⁶. V okviru projekta so zbirali publikacije iz različnih skladišč shranjenih publikacij (angl. *repository*), navajata primer nizozemske univerze. Večina zbranega gradiva je bilo v formatu PDF, manjši del člankov pa formatih MS Word, MS PowerPoint in WordPerfect. Odločili so se, da bodo te dokumente pretvorili v format PDF/A. Z metodologijo ocenjevanja primernosti formatov za dolgoročno hrambo na podlagi vnaprej določenih kriterijev so ugotovili, da dokumenti v Wordu izpolnjujejo te kriterije 22, PDF/A pa 89-odstotno. Glavna razlika med njima pa je bila v odprtosti (angl. *openness*), privzetosti (angl. *adoption*) in odvisnosti (angl. *dependencies*). Po teh lastnostih Word ni imel bistveno nižjega rezultata kot PDF/A. Glede na ta rezultat so se odločili, da bodo za dolgoročno hrambo ohranili tako izvirno obliko dokumentov kot tudi pretvorjeno obliko.

Nadalje Fanning⁸⁷ v poročilu o uporabi PDF in PDF/A navaja, da samo uvedba oz. uporaba teh formatov ne bo zagotavljala dolgoročne hrambe digitalnih dokumentov.

Fanning:

*Organizacija bo zagotovila hranjenje svojih digitalnih dokumentov le, če bo poleg implementacije in uporabe PDF/A formata sprejela tudi **menedžerski program za upravljanje dokumentov ter formalno uvedla politiko in procese upravljanja dokumentov.***

Organizacijam predlaga, naj si pri sprejetju menedžerskega programa za upravljanje dokumentov ter formalni uvedbi politik in procesov upravljanja dokumentov pomagajo z različnimi standardi, kot so ISO 15489-1, ISO 15489-2 ter ISO 14721. Z uporabo teh standardov pri uvedbi programa za upravljanje dokumentov bo uporaba formata PDF/A učinkovitejša in bo lahko zagotavljala dolgoročno hrambo digitalnih dokumentov.

Slovenija je šla korak dalje in je, kot predlaga B. A. Fanning, to udejanjila s sprejetjem ZVDAGA. Ta v smislu proaktivnosti⁸⁸ **vpeljuje pripravo in sprejetje notranjih pravil za zajem in digitalno hrambo**, za javnopravne osebe pa tudi zahteva, da

jih potrdijo pri Arhivu RS.⁸⁹ Po definiciji⁹⁰ zakona so »notranja pravila za zajem in hrambo gradiva v digitalni obliki« pravila, ki jih kot svoj interni pravni akt sprejme organizacija v zvezi s hrambo svojega gradiva. Njihova osnovna naloga je opisati vse delovne procese, ki jih izvajajo zaposleni v organizaciji za zagotovitev ustreznega in učinkovitega zajema in hrambe gradiva v digitalni obliki. V tem primeru bi se lahko izognili izgubi dela vsebine pretvorjenih dokumentov v novo digitalno obliko, saj bi lahko s pravili določili ravnanja ob uporabi vgrajenih dokumentov, makrojev in formul.

Slovenska javna arhivska služba (SJAS) je pripravila, vlada RS pa v letu 2010 tudi potrdila strategijo slovenskega javnega elektronskega arhiva e-ARH.si.⁹¹ V njej je SJAS sicer zapisala, da bo uresničevala aktivno politiko sodelovanja z ustvarjalci, da bo pravočasno in učinkovito poskrbljeno za pripravo arhivskega gradiva v digitalni obliki. Na ta način želi zmanjšati tveganja, da v času, ko je gradivo v digitalni obliki še pri ustvarjalcu, ne bodo zagotovljena načela varne hrambe tega gradiva in bi bilo v praksi kot posledica to gradivo izgubljeno. V nasprotju z našim predlogom, da bi ob pretvorbi ohranili tudi izvirne oblike dokumentov, je strategija usmeritev SJAS po tej strategiji, da se arhivsko gradivo v digitalni obliki od ustvarjalcev ne bo prevzemalo v izvornem formatu (običajni oz. produkcijski obliki), razen če to ni že oblika, ki je primerna za dolgoročno hrambo.⁹² Je pa v strategiji zapisano, da bo oblika zapisa (format) za prevzemanje glede na posamezen tip gradiva, predpisala v konkretnih navodilih za odbiranje, ki bodo temeljila na enotnih tehnoloških zahtevah (ETZ).

6. Viri in literatura

Viri

About the Global Digital Format Registry. Dostopno na: <http://www.gdfr.info/about.html> (7.11. 2011).

Bearman, David: Capturing Records' Metadata: Unresolved Questions and Proposals for Research. V: *Archives and Museum Informatics* (1997), vol. 11/3–4, str. 271–276.

⁸⁶ Prim. *Evaluating File Formats for Long-term Preservation.*

⁸⁷ Prim. Fanning: *Technology Watch Report.*

⁸⁸ Načelo proaktivnosti razumemo kot zgodnje zaznavanje oz. odkrivanje nevarnosti in pravočasno reakcijo za odpravo teh nevarnosti.

⁸⁹ ZVDAGA, 18. in 19. člen.

⁹⁰ Prav tam, 2. člen.

⁹¹ *Strategija razvoja slovenskega javnega elektronskega arhiva e-ARH.si*, 32 strani.

⁹² Prav tam, str. 17.

Bearman, David: Reality and Chimeras in the Preservation of Electronic Records. V: *D-Lib Magazine* (1999), vol. 5 (4). Dostopno na:

Digital preservation. Dostopno na: http://en.wikipedia.org/wiki/Digital_preservation#cite_note-1#cite_note-1 (29.10.2011).

Drümmer, Olaf: *What is PDF/A-2?* Dostopno na: http://www.druemmer.com/_wp/?p=27 (18.11.2011).

Frappaolo, Carl: *AIIIM Market IQ study, Content Creation and Delivery: The On-Ramps and Off-Ramps of ECM*. Dostopno na:

<http://www.aiim.org/pdffdocuments/35498.pdf> (18.11.2011).

How to answer questions in PDF documents? Dostopno na:

<http://www.a-pdf.com/faq/how-to-answer-questions-in-pdf-documents.htm> (16.11.2011).

<http://www.dlib.org/dlib/april99/bearman/04bearman.html> (17.10.2011).

<http://www.nationalarchives.gov.uk/PRONOM/Default.aspx> (7.11.2011).

<http://www.businessdictionary.com/definition/proprietary-standard.html> (26.10.2011).

Leonhardt, David: John Tukey, 85, Statistician; Coined the Word 'Software'. V: *New York Times*, Obituaries, July 28, 2000. Dostopno na:

<http://www.nytimes.com/2000/07/28/us/john-tukey-85-statistician-coined-the-word-software.html> (10.11.2011).

Making the case for PDF/A and Adobe® Acrobat® Dostopno na:

<http://www.adobe.com/enterprise/pdfs/pdfaforAcrobat.pdf> (18.11.2011).

Merwe, Adèle, & Deventer, Martie: *Planning an effective digital preservation strategy for a research organization*. Dostopno na:

http://www.ais.up.ac.za/digi/docs/avdmerwe_paper.pdf (26.10.2011).

Methodologies for the Long-Term Preservation of and Access to Software-Dependent Electronic Records. Dostopno na:

http://www.sdsc.edu/NARA/Publications/nhprc_latest.pdf (2.11.2011).

Mind the Gap: Digital Preservation Needs in the UK. Dostopno na:

<http://www.dpconline.org/advocacy/mind-the-gap> (17.10.2011).

Nearly all archiving projects use PDF/A. Dostopno na:

<http://www.computeruser.com/pressreleases/nearly-all-archiving-projects-use-pdf/a.html> (18.11.2011).

PDF/A. Dostopno na:

<http://en.wikipedia.org/wiki/PDF/A> (15.11.2011).

Proprietary standard. Dostopno na:

Rog, Judith, & Wijk, Caroline. *Evaluating File Formats for Long-term Preservation*. The Hague: National Library of the Netherlands, 2012. Dostopno na:

http://www.kb.nl/hrd/dd/dd_links_en_publicaties/publicaties/KB_file_format_evaluation_method_27022008.pdf (18.11.2012).

Rothenberg, Jeff: *Avoiding technological quicksand: Finding a viable technical foundation for digital preservation*. A report to the council on library and information resources (1998). Dostopno na:

<http://www.clir.ORG/pubs/reports/rothenberg/contents.html> (4.11.2011).

Sporočilo Komisije Evropskemu Parlamentu, Svetu, Evropskemu Ekonomsko-Socialnemu Odboru in Odboru Regij - i2010: digitalne knjižnice {SEC(2005) 1194} {SEC(2005) 1195} /* KOM/2005/0465 končno */. Dostopno na:

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0465:FIN:SL:HTML> (20.10.2011).

The InterPARES 2 Project Dictionary. Dostopno na:

http://www.interpares.org/ip2/display_file.cfm?doc=ip2_dictionary.pdf (6.11.2011).

The technical registry PRONOM. Dostopno na:

TrID - File Identifier. Dostopno na:

<http://mark0.net/soft-trid-e.html> (7.11.2011).

What is a File Extension? Dostopno na:

<http://filext.com/> (7.11.2011).

WordPerfect. Dostopno na:

<http://en.wikipedia.org/wiki/WordPerfect> (21.6.2011).

Literatura

Arhiviranje, bramba in upravljanje dokumentov: Navodila in praktični primeri pravilne brambe vseh vrst dokumentarnega gradiva za podjetja in ustanove. (ur. Tatjana Hajtnik). Maribor: Prešernova Založba, Forum Media, 2009–2011, mapa, nevezani listi.

Bergmann, Andreas: *PDF/A in Siemens IIA_D/T PLM Environment. 3rd International PDF/A Conference: PDF/A up to date, Long-Term Archiving with PDF*. Berlin: Siemens AG A&D, Germani, 2009, str. 93–96.

Bikson, K. Tora & Frinking, Eric: *Preserving the Present: Toward Viable Electronic Records*. Den Haag: Sdu Publishers. (v delu, ki je dostopen kot RAND Reprint RP-257), 1993.

Conway, Paul: Archival Preservation Practice in a Nationwide Context. V: *The American Archivist* 53 (1990), str. 204–222.

Drümmer, Olaf & Oettler, Alexandra & Seggern, Dietrich: *PDF/A in a Nutshell: Long Term Archiving with PDF*. Berlin: Competence center PDF/A, 2007.

Duranti, Luciana: Concepts, Principles, and Methods for the Management of Electronic Records. V: *The Information Society* 17 (2001), str. 271–279.

Duranti, Luciana: *Diplomatics: New Uses for an Old Science*. Scarecrow Press, 1998.

Enotne tehnološke zahteve ver 2.0, I. del: Uvodna poglavja. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2011.

Enotne tehnološke zahteve ver 2.0, II. del: Enotne tehnološke zahteve za zajem in hrambo gradiva v digitalni obliki. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2011.

Enotne tehnološke zahteve ver 2.0, I–III. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2011.

Fanning, A. Betsy: *Technology Watch Report. Preserving the Data Explosion: Using PDF*. AIIM, 2008.

Folk, Mike & Barkstrom, R. Bruce: *Attributes of File Formats for Long-Term Preservation of Scientific and Engineering Data in Digital Libraries*. ACM, 2003.

Guide for managing electronic records from an Archival Perspective. ICA Studies/Études CIA, International Council on Archives, 1997.

Hedstrom, Margaret & Montgomery, Sheon: *Digital Preservation Needs and Requirements in RLG Member Institutions*. A study commissioned by the Research Libraries Group, 1998.

Hedstrom, Margaret: Understanding Electronic Incunabula: A Framework for Research on Electronic Records. V: *American Archivist* 54 (1991), št. 3, str. 334–354.

ISO 14721:2003: *Space data and information transfer systems - Open archival information system - Reference model*. International Organization for Standardization, 2003.

ISO 15489-1: *Information and Document Management – Records Management (Part 1: General)*. International Organization for Standardization, 2001.

ISO 15489-2: *Information and Document Management – Records Management (Part 1: Guidelines)*. International Organization for Standardization, 2001.

Peters McLellan, Evelyn: *InterPARES 2 Project. General Study 11 Final Report: Selecting Digital File Formats for Long-Term Preservation*, 2007.

PREMIS: *Data Dictionary for Preservation Metadata: Final Report of the PREMIS Working Group*. Preservation Metadata: Implementation Strategies (PREMIS), United States: On-Line Computer Library Center and Research Libraries Group, 2005.

Strategija razvoja slovenskega javnega elektronskega arhiva e-ARH.si. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2010.

Thomassen, Theo: A First Introduction to Archival Science. V: *Archival Science* (2001), vol. 1, str. 373–385.

Uredba o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva /UVDAGA/. Uradni list RS, št. 86/2006.

Zakon o arhivskem gradivu in arhivih /ZAGA/. Uradni list RS, št. 20/97, 32/97 in 24/2003.

Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih /ZVDAGA/. Uradni list RS, št. 30/2006.

Zusammenfassung

TAUGLICHKEITSANALYSE DES PDF/A-FORMATS ZUR LANGFRISTIGEN AUFBEWAHRUNG VON ARCHIVMATERIAL IN DIGITALER FORM

Angesichts der immer größeren Menge an Dokumenten im digitalen Originalformat setzen sich die Fachleute weltweit mit der Frage der langfristigen Aufbewahrung auseinander. Es ist nämlich eine Tatsache, dass sich die originalen Aufzeichnungsformate nicht zur langfristigen Aufbewahrung eignen, da sie von der Software, die sich unaufhörlich ändert oder sogar verschwindet, allzu sehr abhängig sind. Die derzeit am weitesten verbreitete Strategie der langfristigen Aufbewahrung digitaler Dokumente ist die Konvertierung vom Originalformat in ein zur dauerhaften Aufbewahrung geeignetes Aufzeichnungsformat. Auch die slowenischen Bestimmungen auf dem Gebiet der Verwaltung, Erfassung und Aufbewahrung von Schrift- und Archivgut schreiben eine Konvertierungsstrategie vor, die eine langfristige Aufbewahrung der digitalen Dokumente ermöglicht. Diese definieren die bei der langfristigen digitalen Aufbewahrung zu berücksichtigenden Grundsätze und auch die Kriterien, die die zur langfristigen Aufbewahrung geeigneten Formate erfüllen müssen.

Da die Konvertierung von einem digitalen Format in ein anderes weltweit und auch in Slowenien die derzeit am meisten verfolgte Strategie der langfristigen Aufbewahrung digitaler Informationen ist,

wurde zuerst geprüft, welche Kriterien die Formate erfüllen müssen, die zur langfristigen digitalen Aufbewahrung geeignet wären. Mithilfe der komparativen Methode und eines eigenen Testfalls der Konvertierung eines Dokuments von einem digitalen Format in ein anderes (vom originalen Aufzeichnungsformat in ein zur langfristigen Aufbewahrung geeignetes Format) wurde dann am Beispiel von Textdokumenten untersucht, ob das in den slowenischen Vorschriften zur langfristigen Aufbewahrung von Text- und Mischdokumenten empfohlene PDF/A-Format zur langfristigen Aufbewahrung geeignet ist. Wir haben verschiedene Quellen untersucht und die Konvertierung eines

Textdokuments vom Original- in das PDF/A-Format getestet. Dabei wurde nachgewiesen, dass das PDF/A-Format nicht alle von den slowenischen Vorschriften geforderten Kriterien zur langfristigen Aufbewahrung erfüllt.

Auf Grundlage dieser Erkenntnis wurde vorgeschlagen, dass für die Zeit, die noch immer von einer raschen technologischen Entwicklung geprägt ist, und aufgrund der Tatsache, dass es einstweilen keine Formate gibt, die eine originalgetreue Aufbewahrung von Form, Inhalt und allen Funktionalitäten eines digitalen Dokuments ermöglichen würden, außer dem konvertierten Dokument auch dessen Originalformat aufbewahrt wird.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 719:004.6(4)

Prejeto: 4. 1. 2012

UNESCO listina o varstvu digitalne dediščine

NATALIJA GLAŽAR

mag. komunikologije, višja svetovalka I

Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

e-pošta: natalija.glazar@gov.si

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja slovenski prevod besedila Unescove listine o varstvu digitalne dediščine. To je prva objava v prevodu. Sledi komentar, ki zajema ne samo ključne vsebinske poudarke, pač pa tudi odmeve, aktivnosti za promocijo Listine in problemov varstva digitalne dediščine ter spremljajoče dogodke po sprejetju le-te. Izpostavljeni pa so tudi nekateri drugi dokumenti strateške narave na ravni EU, ki poskušajo reševati probleme dolgoročne dostopnosti evropske kulturne dediščine.

KLJUČNE BESEDE: *kulturna dediščina, bramba digitalne dediščine, UNESCO, Evropska unija, dostop do digitalnega gradiva, informacijska družba, Agenda 2020*

ABSTRACT

UNESCO CHARTER ON THE PRESERVATION OF DIGITAL HERITAGE

The article is the first Slovenian translation of the UNESCO Charter on the Preservation of Digital Heritage. The translation is followed by the author's commentary, which not only explains the charter's key highlights but also describes the response that the charter has received thus far, the activities that have been taken to promote this charter and issues concerning the preservation of digital heritage in general, and the events that accompanied the adoption of the charter. The article identifies some of the other EU strategic documents aimed at solving issues of long-term accessibility to the European cultural heritage.

KEY WORDS: *cultural heritage, preservation of digital heritage, UNESCO, European Union, access to digital materials, information society, Agenda 2020*

Listino je sprejela generalna konferenca Unesca na svojem 32. zasedanju novembra 2003. Listine in deklaracije, ki jih sprejme Unesco, so normativni dokumenti, države članice pa so povabljeni, da jih na zasedanju konference podprejo in se z njimi strinjajo. Tu ne gre toliko za individualno ratifikacijo oz. pristop posameznih držav. Listine in deklaracije niso obvezujoče in ne zahtevajo neposredne aktivnosti, pač pa jo spodbujajo za določeno specifično področje. Listina predstavlja jedrnat, neobvezujočo, vendar spodbudno izjavo o splošnih načelih pri varstvu digitalne dediščine v času, ko se države spopadajo z izzivom, ohranjanjem te dediščine, ki se sicer nenehno povečuje. Gre za predstavitev ključnih načel, ki so jih sprejele države članice Unesca za zagotovitev trajnega varstva digitalne dediščine. Listina izpostavlja argumente za zaščito pred izgubo digitalne dediščine, ukrepe ki so potrebni za zaščito in ohranitev digitalne dediščine, pa tudi vlogo in odgovornost Unesca in držav članic pri zagotavljanju varstva digitalne dediščine. Skupaj z listino je bila organizirana obširna kampanja za širjenje vsebin Listine, obenem pa je tovrstna aktivnost želela opozoriti tudi na ovire digitalne kontinuitete. Tako je bila po sprejetju Listine na Nizozemskem organizirana konferenca »Ohraniti digitalno dediščino: načela in politike«¹ – ki je predstavila širino raznolikih gradiv, ustanov, ki se ukvarjajo z dediščino in oblik sodelovanja. Listina opozarja na številne probleme, s katerimi se države članice srečujejo ob poskusih ohranjanja dediščine. Namen ohranitve digitalne dediščine pa je zagotoviti stalno dostopnost, ali kot navaja besedilo 2. člena: »Ustrežno ravnovesje med legitimnimi pravicami ustvarjalcev in drugih nosilcev pravic ter na drugi strani interesa javnosti za dostop k digitalnim gradivom«. Posebej pa so osvetljene nevarnosti in ogroženost tovrstne dediščine, vključno s hitrim zastarevanjem tehnologije, ki je potrebna za dostop do nje. Poudarjeno pa je tudi pomanjkanje podpirne zakonodaje (oz. zakonodaje, ki bi specifično podpirala varstvo tovrstnega gradiva), nezanemarljiva je negotovost na mednarodni ravni glede potrebnih virov, odgovornosti ter metod hrambe. Vsekakor je nujna aktivna dejavnost, in to od povečanja zavesti in predstavitve teh problemov do praktičnih programov, ki bi zajeli nevarnosti varstva v celotnem digitalnem življenjskem ciklu. Med potrebnimi ukrepi je poudarjen tudi kriterij selekcije oz. pomembnost odločitve kaj ohraniti z upoštevanjem

pomena in trajne vrednosti gradiva – ob tem pa je izpostavljeno tudi stališče, da mora biti ohranjena digitalna dediščina vseh regij, držav in skupnosti in da mora biti hkrati tudi dostopna. Tu gre za prikaz pravnega in političnega okvira, ki je za to potreben, hkrati pa je tudi poziv državam članicam za ustanovitev potrebnih agencij oz. organov s koordinativno odgovornostjo, kot tudi za zagotovitev potrebnih virov. Unesco se kot organizacija obvezuje da bo krepila sodelovanje, ozaveščala, krepila usposobljenosti ter uvajala standarde in prakse, ki bodo k temu pripomogle. Listina predstavlja dokument visoke ravni, katerega namen je opredeliti širino razlogov za ohranitev digitalne dediščine ter ključne dejavnosti, ki naj bi jih izvajale nacionalne države za zagotovitev varstva digitalne dediščine. Dejansko gre za zelo široke informacije, ki pa ne vključujejo specifičnih podrobnosti o tem, kako naj se izvaja digitalna hramba na ravni organizacije – nekatere splošne usmeritve pa so podane v členih 7 (kriteriji izbora) ter 10 (potreba po koordinaciji in delitvi nalog in odgovornosti).

Listina je zelo uporabna predvsem kot izhodišče za protokol (ali uvodno formulacijo), ki naj bi ga sprejele organizacije za varstvo digitalne dediščine. Na ta način se lahko organizacije uskladijo z načeli, splošno opredeljenimi v Listini, hkrati pa uporabijo druge podrobnejše standarde in usmeritve za natančnejše informacije o upravljanju hrambe digitalnega gradiva. O Listini se pojavljajo različna mnenja, tako o njeni moči pa tudi o njenih slabših lastnostih. Tako med pomembnejšimi lastnostmi vsekakor najdemo:²

- široko razumevanje digitalnega gradiva,
- promoviranje vse-svetovnega dostopa (dostopa v svetovnem obsegu),
- spodbuda za delovanje oblasti,
- predstavitev digitalnega varstva,
- predvidevanje problemov v prihodnosti,
- ugotavljanje problemov počasnega odziva vlad.

Slaba plat besedila Listine:³

- dajanje prednosti hrambi pred dostopom,
- ne poudarja pomembnosti digitalizacije za sedanje družbe,
- zanemarljiva ekonomsko pomembnost digitalizacije,
- se neposredno ne ukvarja s problemom arhiviranja v zasebnem sektorju,

¹ Organizirala Nizozemska nacionalna komisija za Unesco v sodelovanju z Nacionalno knjižnico Nizozemske (Koninklijke Bibliotheek), 4.–5. novembra 2005.

² Bocza Tomaszewski: *Unesco Charter and Guidelines for the Preservation of Digital Heritage*.

³ Prav tam.

- ne poudarja dovolj pomembnosti digitalizacije analognih gradiv.

Zanimiva je tudi primerjava besedil Unescove listine in Priporočila Evropske komisije o digitalizaciji in spletni dostopnosti kulturnega gradiva in digitalnem arhiviranju (UL L 236, 31. 8. 2006, str. 28–30),⁴ ob tem pa se Priporočilo Komisije bolj usmerja v sedanost in aktualne probleme, Unescova listina pa je veliko bolj vseobsegajoča in usmerjena v prihodnost. Unescova listina izpostavlja življenjski cikel digitalnih gradiv ter verodostojnost in stabilnost, Priporočilo EK pa izpostavlja digitalizacijo in dostopnost na spletu, pa tudi probleme avtorskih pravic (*»del širok«*) in drugih pravnih vprašanj, ki jih je ob tem potrebno rešiti. Prav tako je tu v ospredju strateško načrtovanje (predvsem digitalizacije). V Unescovi listini ima prednost gradivo, ki je digitalnega nastanka, pri Priporočilu EK pa je poudarek na digitalizaciji analognih virov (to je tudi prioriteta Europeane). Unescova listina kot glavne akterje navaja vladne agencije (odgovorne za e-upravo), pa tudi tiste, ki so odgovorne za usposabljanje, raziskave, širjenje izkušenj in znanj – na drugi strani pa Priporočilo izpostavlja široko digitalizacijo z nacionalnimi referenčnimi centri za digitalizacijo. Vsekakor je prednost Listine v tem, da poskuša zajeti vsa področja, na katerih nastaja digitalna dediščina (od raziskovalne dejavnosti, javne uprave, knjižnic do zasebnega sektorja) ter izpostavlja problem, kako jo ohraniti. Priporočilo EK pa zajema predvsem kulturne ustanove s hranjenjem gradivom, ki naj bi bilo z digitalizacijo in dostopnostjo na spletu prek Europeane čim bolj dostopno. Unescova listina opozarja (ne neposredno v besedilu, ampak na regionalnih posvetovanjih) na probleme in obsežnost digitalnega založništva, ki je zelo razširjeno v bolj razvitih državah in gre tu v glavnem za objave na spletu (nekatero pa tudi v tradicionalnem papirnem formatu).⁵ Po drugi strani pa je mogoče prepoznati očitek Listini, da v svojem pristopu izkušnje iz dokumentarne digitalne dediščine širi na druga področja digitalnih gradiv in ob tem ne upošteva dinamične narave nekaterih drugih digitalnih gradiv. Regionalna posvetovanja Unesca so vsekakor izpostavila problematiko pomanjkanja finančnih virov, orodij in ekspertiz za ohranjanje gradiv. Prav tako tudi problematiko avdiovizualnih gradiv, ki so velikokrat produkt za-

sebnih producentov. Tu z uporabo digitalnih tehnik obstaja samo produkt v digitalni obliki – ti izdelki pa tudi zelo redko pridejo v zbirke dediščine. Zunaj komercialnega področja nastajajo tudi digitalni posnetki ustne zgodovine (izročila), jezika in glasbe s pretvorbo iz analogne oblike. Regionalna posvetovanja so opozorila, da so najstarejše oblike računalniško temelječih podatkov (za analizo, hrambo in obdelavo) nastale v znanosti od 50-tih let dalje (predvsem z geografskega in drugih področij raziskav Zemlje, od 70-ih let dalje pa tudi satelitski posnetki ter drugi topografski podatki). Ob tem bi se številni lahko izgubili, če jih ne bi pretvarjali v novejšo medije – to je nevarno predvsem, kolikor se ne pojavi potreba za njihovo ponovno uporabo. Regionalna posvetovanja so opozorila na probleme pri digitalizaciji, in sicer da gre za pripravo digitalnih kopij brez uporabe dogovorjenih formatov in standardov ter brez načrtovanja dolgoročnega vzdrževanja digitalnih gradiv. Zgolj posamezne države ob koordinaciji vlade ter vključitvijo vseh področij, vključno z muzeji, knjižnicami, arhivi in raziskovalnim sektorjem, so s centraliziranimi ekipami standardizirali meta-podatke ter prakse pri opisu in vzdrževanju vsebin na različnih domenah. Ob tem ne gre zanemariti lokalnih skupnosti, kjer z uporabo ICT ustvarjajo velike digitalne arhive. Dejavnost koordinirane digitalne hrambe je možno kot velik potencial videti tudi v sklopu univerz in raziskovalnih inštitutov, če je na voljo dovolj finančnih virov. Vsekakor pa Listina pri digitalni hrambi izpostavlja kot ključno in najpomembnejšo vlogo vlad. V državah se tu kaže potreba po dvosmernosti, na eni strani regionalna in internacionalna raven, ki se za prizadevanja digitalne hrambe povežeta z vladnimi informacijskimi politikami, tako glede vprašanj načrtovanj politik, kot tudi glede zakonodaje intelektualne lastnine. Najbolj je zaželeno zakonodaja z zahtevami po depozitu publikacij ter izročitvi gradiv državnih organov, čeprav lahko drugačni dogovori v drugih sektorjih privedejo do podobnih ciljev. Večina arhivskih uprav poroča, da je njihova arhivska zakonodaja zajela dokumente v vseh formatih, čeprav v številnih državah še ni bilo pogojev, da bi lahko arhivi prevzeli odgovornost za dolgoročno hrambo digitalnih gradiv. Konkretnjši podatki so na voljo za članice EU – tako so v poročilu na osnovi vprašalnika za arhive članic navedena ta dejstva, da predpisna določila za e-arhive najpogosteje obstajajo tako v arhivski kot tudi drugi zakonodaji (v skupno 63% članic, od tega samo v arhivski zakonodaji 29%). Poleg tega imajo arhivi pri e-hrambi izredno različno vlogo, npr. 50% arhivov članic je pristojno za uvedbo

⁴ Sledilo je Priporočilo Komisije z dne 27. 10. 2011 o digitalizaciji in spletni dostopnosti kulturnega gradiva ter njegovi digitalni hrambi.

⁵ UNESCO campaign to preserve the 'digital heritage'.

obvezujočih standardov in predpisov, 50% pa jih tudi upravlja digitalno skladišče. Spodbuden podatek pa je, da 41,7% nacionalnih arhivov članic EU poroča o ključnih spremembah na tem področju v zadnjih 10 letih. Ob tem je bistvena ugotovitev, da je izpostavljena nujnost krepitve vloge osrednjih državnih arhivov pri digitalnih hrambi in razvoju e-uprave.⁶

Na regionalnih posvetovanjih UNESCA so bili opredeljeni najsplošnejši koraki pri digitalni hrambi:

- sprejetje odgovornosti,
- odločitve, katero gradivo naj bi bilo prevzeto,
- sodelovanje z ustvarjalci vsebin za vodenje praks hrambe,
- selektivno prevzemanje gradiva, dokumentiranje prevzetega gradiva,
- pogajanja z nosilci avtorskih pravic,
- varna hramba z ustreznimi kopijami za back-up,
- prenos podatkov na nove medije pred pojavom daljnosežnih sprememb.⁷

Glavne ovire, ki so ugotovljene so: pomanjkanje zavedanja tako na politični kot operativni ravni, negotovost glede odločitev o potrebnosti ohranitve določenih gradiv, pomanjkanje izpopolnjenih metod, pomanjkanje več ravni podrobnejšega tehnološkega znanja ter pravne ovire, kot so vprašanja avtorskih in sorodnih pravic. Med bistvenimi problemi pa so omenjeni tudi stopnja tehnološke spremembe, široka uporaba lastniške programske opreme, hitro povečanje količine in kompleksnosti digitalnih objektov. Za slabše razvite države pa so med ovirami tudi temeljna dejstva, kot so pomanjkanje infrastrukture, slab dostop do obstoječega tehnološkega znanja in visoki stroški za doseg mednarodnih standardov.

Za vse države pa je treba ob premagovanju določenih ovir upoštevati te prioritete: informiranje vlad, da je hramba digitalne dediščine pomembna in zahteva investiranje, mednarodno spodbujanje nastanka nacionalnih centrov za hrambo lastne digitalne dediščine, razvoj vse-nacionalne strategije hrambe, izvajanje programov mentorstva, razvoj specifično oblikovanih smernic za določeno državo, pregled zbirk digitalnega gradiva za določitev obsega nalog hrambe, razvoj orodij, ki jih je mogoče prosto uporabljati, kot je programska oprema za upravljanje digitalnih skladišč ter razvoj bolj avtomatiziranih načinov za izvajanje posameznih nalog.

Unesco je razvil strategijo za promocijo digitalne hrambe. Ta strategija osrednjo pozornost namenja:

- a) širokemu procesu konzultacij z vladami, tvorcem politik, ustvarjalcem informacij, dediščinskim ustanovam in strokovnjakom, industriji programske opreme, kot tudi organizacijam za pripravo standardov,
- b) širjenje tehničnih usmeritev,
- c) izvajanje pilotnih projektov,
- d) pripravo Listine o varstvu digitalne hrambe, ki jo sprejme Generalna konferenca Unesca na 32. zasedanju.⁸

Unesco sicer opozarja, da je ohranitev digitalne dediščine tako kompleksen problem, da kampanja za širjenje te Listine ne bo zagotovila magične rešitve, bo pa pripomogla k zavedanju problemov in ciljev za ta namen – vloga Unesca pri tem je torej posredna.

Za potrebe Unesca so kot spremljajoče gradivo z bolj praktičnim namenom nastale »**Smernice za hrambo digitalne dediščine**«, ki jih je pripravila nacionalna knjižnica Avstralije.⁹ Smernice so bile namenjene zelo širokemu krogu občinstva ter hkrati zelo velikemu področju informacij. V ožjem smislu nagovarjajo vsaj štiri vrste ciljnih javnosti: tvorce politik, upravljavce in direktorje na najvišji ravni, vodje oddelkov ter tehnično osebje. Smernice zajemajo štiri poglavja, ki vsebinsko zajemajo: obrazložitve digitalne dediščine ter zakaj je ogrožena, predstavitev digitalne hrambe ter naravo programov digitalne hrambe in upravljanje teh programov, osnove za odločitve, katere odgovornosti za hrambo je treba sprejeti ter možnosti za kooperativno delo. Osrednje poglavje zajema podrobnejši in procesno usmerjen pogled, kot so: področja odgovornosti, selekcija za hrambo, delo z ustvarjalci digitalne dediščine, nadzor nad gradivi – prevzem, identifikacija in opis, upravljanje vprašanj avtorskih in drugih pravic,¹⁰ skrb za verodostojnost in varstvo podatkov ter iskanje načinov za vzdrževanje sredstev za zagotovitev dostopa. Te naštetje teme so tudi jedro negotovosti pri ohranjanju dediščine. Ob tem pa je treba poudariti, da so v smernicah opisana izhodišča zgolj minimalne zahteve. Avtorji opozarjajo, da so ob pisanju ponudili tudi nekaj smernic za programe varstva z zelo omejenimi finančnimi viri.

⁸ *Guidelines for preservation of digital heritage, March 2003.*

⁹ Prav tam.

¹⁰ Med pravicami se še posebej izpostavlja, da morajo imeti programi hrambe (in ustanove hrambe) jasno opredeljeno pravico do kopiranja gradiva za namene hrambe (še posebej za AV- gradiva).

⁶ Več o tem glej članek N. Glažar: Arhivi v digitalni dobi – stanje držav članic EU in arhivov Evropske komisije, ki bo objavljen v eni izmed prihodnjih števil Arhivov.

⁷ *UNESCO campaign to preserve the 'digital heritage'.*

Med zanimivejšimi poglavji je tudi dodatek terminološkega slovarja – tu so opredeljeni v smernicah uporabljeni temeljni pojmi. Ob njih pa so vsebinsko nekoliko širše razloženi ne samo bistvo vsakega pojma, ampak tudi definicije problemov za vsak pojem ter usmeritve, kaj je sprejemljiva praksa hrambe in kaj ne. Kot zanimiv primer naj navedem pojem »*vzdrževanje dostopnosti*«. Pri tem je med drugimi opredelitvami navedeno tudi, da morajo programi hrambe presoditi sprejemljive in nesprejemljive nivoje izgube za posamezne enote, elemente in potrebe uporabnikov. Pri pojmu upravljanje pa je vsekakor najpomembnejša trditev, da digitalna hramba zajema oceno upravljanja tveganj.

Čeprav so Smernice, ki jih je za Unesco pripravila Nacionalna knjižnica Avstralije, gledano z današnjimi očmi že nekoliko starejše strokovno gradivo, pa se določena temeljna načela in izhodišča za hrambo digitalnega gradiva v tem času niso spremenila.

Po sprejetju Listine so bili organizirani številni dogodki – kot npr. konferenca o trajnem dostopu do zapisov znanosti 2004 v Haagu ter v Canberri prvič o arhiviranju digitalnih virov na spletu, pa tudi oblikovanje mednarodnega konzorcija za ohranjanje spleta (IIPC). V Evropski uniji je 6. okvirni program (2002–2006) podprl prve projekte namenjene digitalnemu arhiviranju (Digital Preservation Europe, PLANETS, DELOS, CASPAR). Prav tako sta tudi v 7. okvirnem programu dobili pomembno mesto trajno ohranjanje digitalnih virov in digitalna knjižnica.¹¹

Na ravni EU bi poleg širokega prizadevanja za Europeano in oblikovanja načrtov digitalizacije lahko kot izhodiščne dokumente, podobne Unescovi listini, imenovali predvsem **Priporočilo komisije 24. 8. 2006 o digitalizaciji in spletni dostopnosti kulturnega gradiva in digitalnem arhiviranju** (UL L 236, 31. 8. 2006, str. 28–30), pa tudi **Resolucijo Sveta z dne 25. 6. 2002 o ohranitvi jutrišnjega spomina – hrambi digitalnih vsebin za bodoče generacije** (UL C 126/4, 6.7.2002). V širšem okviru pa pobudo »*i2010 – Evropska informacijska družba za rast in zaposlovanje*«,¹² ki je bila dana 1. 6. 2005; njen namen pa je odgovoriti na izziv in razvoj informacijske družbe in medijev do leta 2010¹³ – na osnovi te pa tudi

pobude »*i2010: digitalne knjižnice*«. Kot odziv na gospodarsko in finančno krizo je Evropska komisija predlagala novo gospodarsko strategijo »**Evropska digitalna agenda 2020**«,¹⁴ ki predvideva napredek na sedmih področjih oz. stebrih digitalne agende.¹⁵ Tako so za vprašanja digitalne dediščine (predstavljena v Unescovi Listini) vsekakor aktualna področja: a) interoperabilnost in standardi, b) hitri in ultrahitri dostop do interneta, c) raziskave in inovacije ter d) izboljšanje digitalne pismenosti, znanj in vključenosti. V dokumentu je osupljiv podatek o deležu celotne porabe za raziskave in inovacije na področju IKT v EU in ZDA (17% v primerjavi z 29% – v absolutnem smislu pa je ta poraba zgolj 40% porabe v ZDA). Zato je za članice EU načrt do leta 2020 povečati skupno letno porabo za raziskave in razvoj IKT za dvakrat. Gre tudi za uvedbo nadzora in napredka digitalne agende in meril zanj, in sicer z uvedbo »letnega kazalnika napredka digitalne agende« (kazalniki pa temeljijo na primerjalni analizi za obdobje 2011–2015).¹⁶

Za ohranjanje pa tudi za digitalno uporabo digitalne dediščine so ključnega pomena osnovni podatki o digitalni pismenosti. Tako EU sporoča podatek, da od 150 milijonov Evropejcev interneta še nikoli ni uporabljalo kar 30% prebivalcev,¹⁷ problematični pa sta tudi dostopnost in uporabnost za invalide. Tako naj bi bila omogočena enakopravnejša vključenost v digitalno družbo – predvsem tam, kjer je v neposrednem interesu državljanov: e-učenje, e-uprava in e-zdravje. Omenjeni pa sta tudi učinkovito usposabljanje in izdajanje spričeval za IKT zunaj formalnih sistemov izobraževanja, vključno z uporabo spletnih orodij in digitalnih medijev za preusposabljanje in nadaljnji strokovni razvoj. Za promocijo tovrstnih vrednot

prizadeva dvigniti učinkovitost ekonomije z široko uporabo IKT. Besedilo pobude »i2010« je dostopno v slovenskem jeziku: http://europa.eu.int/information_society/eeurope/i2010/introduction/index_en.htm

¹⁴ *Sporočilo Komisije Evropskemu parlamentu, Svetu, Evropskemu ekonomsko-socialnemu odboru in Odboru regij: Evropska digitalna agenda.*

¹⁵ Sedem področjih Digitalne agende 2020: 1) živahen enotni digitalni trg, 2) interoperabilnost in standardi, 3) zaupanje in varnost, 4) hitri in ultrahitri dostop do interneta, 5) raziskave in inovacije, 6) izboljšanje digitalne pismenosti, znanj in vključenosti, 7) koristi za družbo EU, ki jih omogoča IKT (*Sporočilo Komisije Evropskemu parlamentu, Svetu, Evropskemu ekonomsko-socialnemu odboru in Odboru regij: Evropska digitalna agenda*, COM(2010) 245, Bruselj, 26.8.2010, COM(2010) 245 konč./2).

¹⁶ Prav tam, str. 22, 24 in 36.

¹⁷ V večini gre za starejše ljudi, stare od 65–74 let z nizkimi dohodki, brezposelne in manj izobražene. Vir: prav tam, str. 25.

¹¹ Kavčič Čolić: Pregled stanja trajnega ohranjanja digitalnih virov, str. 20–21.

¹² »i2010 – A European Information Society for growth and employment«.

¹³ Promovira odprto in konkurenčno digitalno ekonomijo ter poudarja IKT kot gonilo vključitve in kakovosti življenja. Pobuda izhaja iz prenovljene Lizbonske strategije, ki si

je bil v letu 2010 uveden tudi prvi **evropski teden e-znanj** (1.–5. marca). Za invalidne osebe bo za pomoč ključen »Program pomoči iz okolice za samostojno življenje«. V okviru tega naj bi poiskali nove načine kako najbolj ranljivim članom družbe dati na voljo IKT (posebej za njihove potrebe in širše kot državljanom EU). Zagotoviti popoln dostop do novih elektronskih vsebin za invalidne osebe pa je tudi zaveza Konvencije Združenih narodov o pravicah invalidov. Zato je v okviru EU do leta 2012 v pripravi Memorandum o soglasju za digitalni dostop za invalide.¹⁸

Za ohranjanje predvsem arhivske digitalne dediščine je pomemben tudi razvoj IKT v javni upravi. Tako Agenda 2020 poudarja nujnost uporabe standardov za javne organe – pri naročanju strojne in programske opreme ter storitev IT, to pa bi ustvarilo večjo konkurenčnost in zmanjšalo tveganje vezanosti na določeno tehniko. Evropska komisija bo sprejela tudi evropsko strategijo interoperabilnosti in evropski okvir za interoperabilnost – načrtan v programu ISA.¹⁹ Opozorjeno je tudi, da je Evropa pri prevzemanju inovacij IKT prepočasna še posebej na področjih, ki so v javnem interesu. Zato je potrebno tudi izdatke evropskega javnega sektorja uporabiti za spodbujanje inovacij ter povečati učinkovitost in kakovost javnih storitev. Poleg krepitve e-struktur in usmerjenega razvoja inovativnih skupin naj bi razvili tudi strategijo »računalništva v oblake« za vso EU, zlasti za upravljanje in znanost.²⁰

E-uprava je stroškovno učinkovita pot do boljših storitev za vsakega državljana in podjetja, pa tudi do odprte in vključujoče uprave. Podatki iz leta 2009 pa kažejo, da je samo 38% državljanov EU uporabljalo internet za storitve e-uprave (ter 72% podjetij). Do leta 2015 naj bi v članicah uvedli uporabniško usmerjene in prilagojene e-uprave, Evropska komisija pa za zgled uvedbo pametne e-uprave. Predvsem pa razmišljajo o spletnih javnih storitvah, ki delujejo prek meja, zato da ni ovirana mobilnost državljanov in podjetij – k temu spada tudi uvedba brezhibnih e-javnih naročil ter čezmejnih storitev e-identifikacije in e-avtentikacije. Poleg tega bodo morale članice poskrbeti, da bodo storitve e-uprave v celoti interoperabilne.²¹ Vse opisane dejavnosti pa v svoji zaključni razvojni etapi predstavljajo tudi digitalno arhivsko gradivo, ki ga bo potrebno prevzeti, hraniti ter omogočiti dolgoročni dostop do njega in uporabo.

»Agenda 2020« navaja tudi Unescovo Konvencijo o kulturni raznolikosti iz leta 2005. Na ravni EU je bila ratificirana leta 2006, omogoča pa spodbujanje in zaščito kulturne raznolikosti po svetu – to velja tudi za kulturo, ustvarjeno v digitalnem okolju. Dejansko sta tu oba Unescova dokumenta usklajena, oz. Konvencija o kulturni raznolikosti podpira ter na določen način dopolnjuje Listino o varstvu digitalne dediščine. Za širjenje kulturne raznolikosti pa so digitalni mediji idealno orodje za dejansko omogočanje širjenja kulturnih in ustvarjalnih vsebin, kajti razmnoževanje je cenejše, hitrejše, poleg tega avtorjem omogoča doseči novo in večje občinstvo tudi v svetovnem merilu.²² Z internetom je zagotovljen tudi pluralizem medijev – dostop do več virov in omogočena svoboda v izražanju mnenj (kar predstavlja pravico državljanov do komuniciranja). Zato je za kulturno raznolikost in njeno širjenje bistvena tudi digitalizacija dediščine – tu pa ima v Evropskem okviru najpomembnejšo vlogo Europeana – »bodoča javna knjižnica EU«. V njenem okviru so sicer identificirani raznoliki problemi, ki izhajajo iz digitalizacije ali uporabe tega gradiva – kot so sistemi licenciranja, pobude zasebnih partnerjev, pridobivanje pravic za uporabo avtorskih del, uporaba »del sirot«, pa tudi usklajevanje zakonodaj na ravni EU o avdiovizualnih medijskih storitvah.²³ V ta sklop pa sodi tudi predlog za Priporočilo o digitalizaciji evropskih kinematografov. Vsekakor je dokument Agenda 2020 zelo pomembna strateška usmeritev celotne EU za našo digitalno prihodnost.

Zaključek

Unescova listina je vsekakor najsplošnejši okvir načel in izhodišč za varstvo gradiv digitalnega nastanka. Prednost Listine v primerjavi z drugimi mednarodnimi dokumenti je v tem, da poskuša zajeti vsa področja življenja in dela, na katerih nastaja digitalna dediščina. Opozarja na urgentnost problemov ter na čim hitrejše ukrepanje vlad in agencij, odgovornih za nastanek digitalnih gradiv. Zaradi načela vse-življenjskega digitalnega cikla gradiv je za učinkovito varstvo potreben ustrezen pristop že pri samem nastanku gradiv. Zato tako Listina kot tudi promocijska dejavnost Unesca poskuša predvsem izboljšati ozaveščanje ter doseči poznavanje tega problema v vseh življenjskih sferah, na-

¹⁸ Prav tam, str. 26, 27, 30.

¹⁹ ISA – Interoperabilnostne rešitve za evropske javne uprave, ISA nadomešča program IDBC. Vir: prav tam, str. 15.

²⁰ Prav tam, str. 23.

²¹ Prav tam, str. 32, 33.

²² Prav tam, str. 31.

²³ Direktiva o avdiovizualnih medijskih storitvah. Prav tam, str. 51.

men pa je pri tem doseči uvedbo ustreznih ukrepov varstva v zakonodajah, politikah, strategijah razvoja, pa tudi na operativni praktični ravni. Bistvo namena trajnega varstva digitalnih gradiv pa je zagotavljanje dostopa do njih in uporabe le-teh – s tem pa že sega na področje človekove pravice do dostopa do kulturne dediščine ter interesa javnosti za informiranost, in nenazadnje tudi obveze za ohranitev dediščine za prihodnje generacije.²⁴

Listina o varstvu digitalne dediščine²⁵

Generalna konferenca,

ob upoštevanju dokumenta 32 C/28, posredovanega Generalnemu direktoratu v skladu z 31 C Resolucijo 34,

ob zahvali generalnemu direktorju za izpeljavo široke razprave pri pripravi Listine o varstvu digitalne dediščine,

ob upoštevanju, da je varstvo digitalne dediščine v vseh regijah in kulturah pereče vprašanje, ki zadeva ves svet,

1. sklene sprejeti Listino, ki je priloga tej resoluciji
2. vabi generalnega direktorja, da prične z vsemi potrebnimi ukrepi v sodelovanju z državami članicami, mednarodnimi vladnimi in nevladnimi organizacijami ter zasebnim sektorjem za izvedbo te listine.

Priloga Listina o varstvu digitalne dediščine

Preambula

Generalna konferenca,

ob upoštevanju, da izginjanje dediščine v karšni koli obliki pomeni siromašenje dediščine vseh narodov,

upoštevajoč statut Unesca, na podlagi katerega organizacija ohranja, dviga in širi znanje, s tem da zagotavlja ohranjanje in varstvo svetovne dediščine knjig, umetniških del ter spomenikov zgodovine in znanosti, s svojim programom »Informacije za vse« zagotavlja platformo za razpravo in dejavnost informacijskih politik, kot tudi za varovanje zapisanih znanj, program »Spomin sveta« pa je namenjen varovanju in splošni dostopnosti svetovne dokumentarne dediščine,

ob spoznanju, da se tovrstni viri informacij in kreativni izrazi vedno bolj ustvarjajo, širijo in dostopajo ter vzdržujejo v digitalni obliki, s čimer oblikujejo novo zapuščino – digitalno dediščino,

ob zavedanju, da bo dostop do te dediščine nudil široke možnosti za ustvarjanje, komuniciranje in širjenje znanja med ljudmi,

ob razumevanju, da digitalni dediščini grozi nevarnost izgube ter da je njena ohranitev v korist sedanjim in prihodnjim generacijam ter da gre za pereče vprašanje, ki zadeva ves svet,

razglša naslednja načela in sprejme pričujočo Listino:

Digitalna dediščina kot skupna dediščina

Člen 1 – Namen

Digitalna dediščina je sestavljena iz enkratnih virov človeškega znanja in izražanja. Zajema kulturne, izobraževalne, znanstvene in administrativne vire, kot tudi tehnične, pravne, medicinske in druge oblike informacij, ki so nastale digitalno ali so bile spremenjene v digitalno obliko iz obstoječih analognih virov. Kjer so viri »nastali v digitalni obliki«, ne obstaja noben drug format kot digitalni objekt.

Digitalno gradivo vključuje besedila, podatkovne zbirke, fotografije in filme, zvočne zapise, grafike, programsko opremo in spletne strani med ob-

²⁴ Vsebina Listine je bila uradno predstavljena na Mednarodnem arhivskem dnevu v Arhivu RS dne 8. junija 2012.

²⁵ Resolucija, je bila sprejeta ob poročanju V. Komisije na 18. plenarnem zasedanju, 15. oktobra 2003.

sežno in še naraščajočo serijo formatov. Le-ti so pogosto kratkotrajni in potrebujejo za ohranitev namensko izdelavo, hkrati pa tudi vzdrževanje in upravljanje.

Mnogo teh virov, ki imajo trajno vrednost in pomen, tvori dediščino, ki mora biti varovana in ohranjena za obstoječe in prihodnje generacije. Ta stalno naraščajoča dediščina lahko obstaja v katerem koli jeziku, v katerem koli delu sveta ter na katerem koli področju človeškega znanja in izražanja.

Člen 2 – Dostop do digitalne dediščine

Namen ohranjanja digitalne dediščine je zagotavljanje, da le-ta ostaja dostopna za javnost. Skladno s tem mora biti dostop do gradiv digitalne dediščine, še posebej tistih, ki so v javni domeni, prost vseh nesmiselnih omejitev. Istočasno morajo biti občutljivi in osebni podatki varovani pred kakršno koli obliko vdora.

Države članice lahko na lastno željo sodelujejo z ustreznimi organizacijami in institucijami pri spodbujanju pravnega in praktičnega okolja, ki v kar največji meri omogoča dostopnost digitalne dediščine. Ustrezno ravnovesje med legitimnimi pravicami ustvarjalcev in drugih nosilcev pravic ter interesa javnosti za dostop do digitalnih gradiv na drugi strani, mora biti potrjeno in promovirano v skladu z mednarodnimi normami in sporazumi.

Varovanje pred izgubo dediščine

Člen 3 – Nevarnost izgube

Svetovna digitalna dediščina je v nevarnosti, da bo za zanamce izgubljena. Dejavniki, ki k temu prispevajo so, hitro zastaranje strojne in programske opreme, ki dediščino ohranja pri življenju, negotovosti glede virov, odgovornosti ter metod za vzdrževanje in ohranjanje, kot tudi pomanjkanje podporne zakonodaje.

Spreminjanje ravnanja zaostaja za tehnološkimi spremembami. Digitalni razvoj je bil prehitel in predrag za vlade in institucije, da bi razvil pravočasne in osveščene strategije hrambe. Ogroženost ekonomskega, družbenega, intelektualnega in kulturnega potenciala dediščine – gradnika bodočnosti – ni bila povsem upoštevana.

Člen 4 – Potreba po akciji

Če se prevladujoče nevarnosti ne upoštevajo, bo izguba digitalne dediščine hitra in neizogibna. Države članice bodo pridobile določene koristi s spodbujanjem pravnih, ekonomskih in tehničnih ukrepov za ohranjanje dediščine. Nujno so potrebni dvig zavesti in ozaveščanje javnosti, opozarjanje ustvarjalcev politik pa tudi doseganje občutljivosti splošne javnosti tako za potencial digitalnih medijev kot za prakse njihove ohranitve.

Člen 5 – Digitalna kontinuiteta

Bistvena je kontinuiteta digitalne dediščine. Za ohranitev digitalne dediščine morajo biti ukrepi izvajani skozi celoten življenjski cikel digitalne informacije, od nastanka do dostopa. Dolgoročna hramba se začne z oblikovanjem zanesljivih sistemov in postopkov, ki bodo ustvarjali verodostojne in stabilne digitalne objekte.

Potrebni ukrepi

Člen 6 – Razvoj strategij in politik

Potrebno je razviti strategije in politike za ohranitev digitalne dediščine, ob tem pa upoštevati stopnjo nujnosti, lokalne okoliščine, sredstva, ki so na voljo ter načrte za prihodnost. Vse to bo olajšalo sodelovanje nosilcev avtorskih in sorodnih pravic ter drugih deležnikov pri postavljanju skupnih standardov in kompatibilnosti, pa tudi delitvi virov.

Člen 7 – Izbor za ohranitev

Kot velja za celotno dokumentarno dediščino, se načela izbora lahko zelo razlikujejo med državami, vendar pa glavni kriterij pri odločitvi, katera digitalna gradiva ohraniti, predstavljata njihov pomen ter trajna, kulturna, znanstvena, dokazna ali druga vrednost. Gradivo »digitalnega nastanka« mora nedvomno imeti prednost. Odločitve o izboru ter kakršni koli kasnejši ponovni pregledi morajo biti izvedeni na odgovoren način in morajo temeljiti na opredeljenih načelih, politikah, postopkih in standardih.

Člen 8 – Varovanje digitalne dediščine

Države članice potrebujejo ustrezni pravni in institucionalni okvir, da zagotovijo varstvo njihove digitalne dediščine.

Kot ključni element nacionalne politike varstva morajo digitalno dediščino zaobjeti arhivska zakonodaja ter obvezne in prostovoljne izročitve v knjižnicah, arhivih, muzejih in drugih javnih zbirkah.

Dostop do zakonsko obvezno izročene digitalnega arhivskega gradiva mora biti zagotovljen brez ustvarjanja zadržkov za njihovo normalno uporabo.

Pravni in tehnični okvir za verodostojnost sta odločilna za preprečitev manipulacije ali namerne spremembe digitalne dediščine. Oba zahtevata, da se vsebina, funkcionalnost zadev in dokumentacija vzdržujejo v takem obsegu, ki je potreben, da se zaščiti verodostojni dokument.

Člen 9 – Varstvo kulturne dediščine

Digitalna dediščina je sama po sebi neomejena časovno, geografsko, kulturno ali z vidika formata. Vezana je na posebno kulturo, vendar potencialno dostopna vsakomur na svetu. Manjšine lahko nagovorijo večine, posamezniki globalno javnost.

Digitalna dediščina vseh regij, dežel in skupnosti mora biti ohranjena in dostopna z namenom, da se zagotovi predstavitev ljudstev, narodov, kultur in jezikov skozi daljše časovno obdobje.

Odgovornosti

Člen 10 – Vloge in odgovornosti

Države članice lahko imenujejo eno ali več agencij, ki so odgovorne za koordinacijo hrambe digitalne dediščine ter za ureditev potrebnih razpoložljivih virov. Delitev nalog in odgovornosti lahko temelji na obstoječih vlogah in strokovnem znanju.

Sprejeti morajo biti ukrepi (za):

- a) da razvijalci strojne in programske opreme, ustvarjalci gradiva, založniki, producenti, distributorji digitalnega gradiva, kot tudi drugi partnerji v zasebnem sektorju sodelujejo z nacionalnimi knjižnicami, arhivi, muzeji ter drugimi organizacijami za dediščino pri hrambi digitalne dediščine;
- b) razvoj usposabljanja in raziskav, za delitev izkušenj in znanja med ustanovami ter med strokovnimi združenji, ki jih to zadeva;

- c) spodbujanje univerz in drugih raziskovalnih organizacij, tako javnih kot zasebnih, da zagotovijo hrambo digitalnih podatkov.

Člen 11 – Partnerstva in sodelovanje

Varstvo digitalne dediščine zahteva nepretrgana prizadevanja vlad, ustvarjalcev, založnikov, relevantnih industrij ter dediščinskih ustanov.

Ob soočenju s trenutno digitalno delitvijo je potrebno okrepiti mednarodno sodelovanje in solidarnost, da se usposobi vse države za zagotovitev ustvarjanja, hrambe ter nepretrganega dostopa do njihove digitalne dediščine.

Industrije, založniki in množični mediji morajo nujno promovirati in širiti izkušnje in tehnično znanje.

Spodbujanje izobraževanja in programov usposabljanja, dogovorov o delitvi sredstev in širjenju rezultatov raziskav kot tudi najboljših praks bodo demokratizirali dostop do tehnik digitalne hrambe.

Člen 12 – Vloga UNESCO

UNESCO je z lastnostmi svojih pooblastil in funkcij odgovoren za to, da:

- a) upošteva načela, objavljena v tej Listini, pri delovanju svojih programov ter promovira izvajanje teh načel znotraj sistema Združenih narodov ter pri medvladnih in mednarodnih nevladnih organizacijah, ki jih varstvo digitalne dediščine zadeva;
- b) služi kot referenčna točka in forum, kjer se države članice, medvladne in mednarodne nevladne organizacije, civilna družba in zasebni sektor združijo pri oblikovanju ciljev, politik in projektov, ki podpirajo varstvo digitalne dediščine;
- c) krepi sodelovanje, dviga zavest, povečuje usposobljenost ter predlaga pravila etičnih, pravnih in tehničnih smernic za podporo pri hrambi digitalne dediščine;
- d) na osnovi pridobljenih izkušenj v naslednjih šestih letih pri izvajanju obstoječe Listine in smernic določa, kje so potrebe za nadaljnje oblikovanje instrumentov standardov za promocijo in varstvo digitalne dediščine.

Viri in literatura

Viri

Archives in Europe: Facing the challenges of the digital era (draft of the Report for the Council), gradivo za sestanek Evropske arhivske skupine (EAG), v Krakowu, 21.9.2011

Charter on the Preservation of Digital Heritage 15 October 2003, z naslova: <http://portal.unesco.org/>

Guidelines for preservation of digital heritage, March 2003, prepared by the National Library of Australia (Information Society Division), z naslova: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001300/130071e.pdf>

»i2010 – Evropska informacijska družba za rast in zaposlovanje« (»i2010 – A European Information Society for growth and employment«), z naslova: http://europa.eu.int/information_society/eeurope/i2010/index_en.htm

Priporočilo komisije 24. 8. 2006 o digitalizaciji in spletni dostopnosti kulturnega gradiva in digitalnem arhiviranju (UL L 236, 31. 8. 2006, str. 28–30)

Rezolucija Sveta z dne 25. 6. 2002 o obranitvi jutrišnjega spomina – brambi digitalnih vsebin za bodočo generacijo (UL C 126/4, 6.7.2002)

Sporočilo Komisije Evropskemu parlamentu, Svetu, Evropskemu ekonomsko-socialnemu odboru in Odboru regij: Evropska digitalna agenda, COM(2010) 245, Bruselj, 26.8.2010, COM(2010) 245 konč./2 (CORRIGENDUM: Annule et remplace le document COM(2010) 245 final du 19.5.2010) z naslova: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0245:FIN:SL:PDF>

UNESCO campaign to preserve the 'digital heritage', z naslova: <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001877/187733e.pdf>

Literatura

Bocza Tomaszewski, Nikodem: *Unesco Charter and Guidelines for the Preservation of Digital Heritage – National Digital Archives experience (PhD presentation)*, na naslovu: <http://prezi.com/d231go3y70ia/unesco-charter-and-guidelines-for-the-preservation-of-the-digital-heritage-national-digital-archives-experience/>

Bos-Rops, Yvonne: *Draft report of the working group on Digital record keeping: consequences for administration and society and the changing role of Archives* (gradivo za sestanek EAG, v Budimpešti, 11. 5. 2011).

Kavčič Čolić, Alenka: Pregled stanja trajnega ohranjanja digitalnih virov v Sloveniji. V: *Knjižnica. Trajno ohranjanje digitalnih virov v Sloveniji* 55 (2011), št. 1.

Zusammenfassung

UNESCO-CHARTA ZUM SCHUTZ DES DIGITALEN ERBES

Der Beitrag behandelt die UNESCO-Charta zum Schutz des digitalen Erbes, die erstmals in slovenischer Übersetzung veröffentlicht wird. Den Großteil des Beitrags umfasst ein Kommentar zur Charta, der neben inhaltlichen Schwerpunkten auch die weltweiten Reaktionen auf die Veröffentlichung der Charta sowie einige der wichtigsten Aktivitäten hinsichtlich der Präsentation der Charta und der Kenntnis der Problematik des Schutzes des digitalen Erbes beschreibt. Im Weiteren werden auch die begleitenden internationalen Ereignisse nach der Verabschiedung der Charta, einige kennzeichnende Merkmale und sowohl positive Seiten als auch Schwachpunkte des Textes dargestellt. Die Charta präsentiert auf sehr allgemeiner, grundsätzlicher Ebene die wichtigsten Grundsätze und Ausgangspunkte bei der Erhaltung des digitalen Erbes. Konkreter und auf praktischer Ebene sind die Empfehlungen, die in den begleitenden Dokumenten veröffentlicht wurden – die von der Nationalbibliothek Australiens ausgearbeiteten »Richtlinien zur Erhaltung des digitalen Erbes«. Herausgestellt werden auch einige andere Dokumente von strategischer Natur auf EU-Ebene wie »i2010 – Eine Europäische Informationsgesellschaft für Wachstum und Beschäftigung« und »Eine Digitale Agenda für Europa 2020«, die versuchen, auch die Probleme einer langfristigen Zugänglichkeit des Europäischen Kulturerbes zu lösen. Dargestellt werden auch einige Informationen nationaler Archive der EU zur Entwicklung der digitalen Aufbewahrung und Entwicklung der E-Verwaltung. Mit der Präsentation der UNESCO-Charta wird versucht, die Bewusstmachung zu intensivieren und eine bessere Kenntnis dieses Problems in allen Lebenssphären mit dem Ziel entsprechender Schutzmaßnahmen in Gesetzen, Politik, Entwicklungsstrategien und auch auf operativer, praktischer Ebene zu erreichen.

Arhivalija meseca – nova rubrika na spletni strani Arhiva Republike Slovenije

V Arhivu Republike Slovenije (dalje ARS) je bila novembra 2010 sprejeta odločitev, da bo za arhivsko spletno stran pripravljena nova rubrika, namenjena popularizaciji arhiva in arhivskega gradiva. Za urednika rubrike z naslovom »*Arhivalija meseca*« je bil določen Andrej Nared. Pripravil je okvirna izhodišča. Pri tem se je delno zgledoval pri praksi nekaterih tujih arhivov, zlasti Avstrijskega državnega arhiva na Dunaju (Österreichisches Staatsarchiv), ki ima na svoji spletni strani rubriko Arhivalija meseca že od novembra 2006.¹ Podoben sistem in enako ime predstavitve zanimivejšega arhivskega gradiva ima Vorarlberški deželni arhiv, in sicer od januarja 2009.² »*Arhivalija mjesec*« na spletni strani Državnega arhiva v Varaždinu pa se ne zdi (pre)več živa.³ Francoski (departmajski) arhivi so se denimo odločili za rubriko »*Dokument meseca*« oziroma »*Dokument trimesečja*«. ⁴ Tudi številni drugi arhivi določene dokumente predstavljajo na spletu, vendar pri teh navadno ne gre za redne mesečne novosti, temveč so objave sporadične.⁵ Prav tako imajo številne arhivske spletne strani bolj ali manj posrečene fotogalerije z izborom reprodukcij arhivskega gradiva. Precej podobno so si posebno obliko predstavitve svojega (pretežno knjižničnega)

fonda zamislili tudi kolegi iz Narodnega muzeja Slovenije. Govor je o »*Vitrini meseca*«. ⁶

Glavni namen »naše« rubrike Arhivalija meseca je (če povzamemo okvirna izhodišča) predstavitev arhivskega gradiva oziroma dokumentov, ki so vizualno ali vsebinsko posebej zanimivi, na novo prevzeti v arhiv ali doslej spregledani, povezani s tekočimi obletnicami, aktualnim dogajanjem v družbi ipd. Tako zasnovana rubrika je lahko reklama za arhivske razstave, odmevnejše prevzeme arhivskega gradiva, nova odkritja, restavratorsko-konservatorske uspehe ...

Arhivalija meseca ima svoje okno (link) na naslovni (vhodni) strani spletne strani. Tu najdemo poleg naslova rubrike reprodukcijo (navadno izsek) aktualne arhivalije, njen »naslov« in kratko uvodno besedilo. S klikom na reprodukcijo oziroma besedilo več na koncu uvodne predstavitve se odpre podstran z izčrpnjšo predstavitvijo arhivalije. Na podstrani najdemo tudi povezavo do prejšnjih arhivalij meseca oziroma arhiva rubrike.

Arhivalija je predstavljena v sliki in besedi. Število predstavljenih (objavljenih) reprodukcij je odvisno od obsega in vizualne privlačnosti dokumenta. V povprečju je vsak predstavljen s tremi reprodukcijami in pol; te so »žive«, saj jih s klikom povečamo.

Poleg reprodukcij dokumentov smo predvideli spremno besedilo v okvirnem obsegu 2000 do 4000 znakov. Besedilo naj bi vključevalo te elemente:

- kratek naslov, regest oziroma opis arhivalije (z datacijo, materialom, tehniko izdelave ...),
- natančno signaturo,
- predstavitev konteksta nastanka dokumenta oziroma osebe, dogodka, procesa, na katerega se dokument nanaša,
- opis dokumenta, zlasti njegovih posebnosti, po potrebi povzetek vsebine, izvleček ali prevod bistvenih delov,
- (nadaljnjo) literaturo,
- ime in priimek avtorja izbora in besedila.

¹ Glej »arhiv« rubrike *Archivalien des Monats* na naslovu <http://www.oesta.gv.at/site/6644/default.aspx>.

² http://www.vorarlberg.gv.at/vorarlberg/geschichte_statistik/geschichte/landesgeschichte/ausstellungendesvorarlber/ausstellungendesvorarlber.htm.

³ <http://www.dav.hr/arhivalija.php?id=1>.

⁴ <http://www.archivesdefrance.culture.gouv.fr/actus/le-document-du-mois>.

⁵ Navajamo le nekaj »evropskih« spletnih naslovov, saj bi sicer lahko »surfali« v nedogled: »Arhivalije v izložbi« (*Archivalienschaufenster*) Spodnjeavstrijskega deželnega arhiva (Niederösterreichisches Landesarchiv, <http://www.noel.gv.at/Bildung/Landesarchiv/Archivalienschaufenster.wai.html>); *Archivale im Fokus* Saškega državnega arhiva (Sächsisches Staatsarchiv, <http://www.archiv.sachsen.de/>); rubriki *Document of the Month* in *Treasures* britanskega nacionalnega arhiva (<http://www.nationalarchives.gov.uk/education/> in <http://www.nationalarchives.gov.uk/museum/>). Precej obširnejše tekstualne predstavitve posameznih virov ali skupin virov ter historičnega konteksta dobimo na spletni strani Tirolskega deželnega arhiva (Tiroler Landesarchiv) v rubriki *Archiv & Quelle* – <http://www.tirol.gv.at/themen/kultur/landesarchiv/archiv-und-quelle/>.

⁶ http://www.nms.si/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=50&Itemid=289&lang=sl

Arhiv Republike Slovenije - Mozilla Firefox

Datoteka Urejanje Pogled Zgodovina Zaznamki Orodja Pomoc

Arhiv Republike Slovenije

www.arhiv.gov.si

Naboli obiskano Windows Marketplace

ISO z iskalnikom Google

AKTUALNO

RUSKO-SLOVENSKI ODNOSI V DOKUMENTIH (12. stol. – 1914)

Vabimo vas na predstavitvi publikacije **„Rusko-slovenski odnosi v dokumentih (12. stol. – 1914)“**, ki bo v četrtek, 19. aprila 2012, ob 12. uri, v Ruskem centru znanosti in kulture v Ljubljani, Cikli Metodov trg 1. Vabilo.pdf

NOVICE

6. 4. 2012 Med slovenskimi radijskivkami z izjemnimi znanstvenimi dosežki hudi dr. Andrej Nared in dr. Jedit Vodopivec Tomažič

4. 4. 2012 Arhiv RS objavlja novo verzijo Splošnih pogojev za izvajanje akreditacije

4. 4. 2012 Vabilo na posvet o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ob reorganizaciji državne uprave

Uporaba arhivskega gradiva

Za ustvarjalce arhivskega gradiva

Arhivalija meseca

APRIL 2012
Ljubljana 1909

Pred dobrih stotimi leti je Ljubljana dobila "svoj film". Njegov producent, Tržačan Salvatore Spina, je začel vrsto filmskih ustvarjalcev, ki jih je pritegnila slovenska prestolnica. Vabimo vas, da pokukate v Ljubljano iz leta 1909. Bilo je slavnostno in veselo. [Vsi](#)

NAPOVED DOGODKOV

4. 4. 2012 Vabilo na postjočo razstavo Anno Domini 1511

2. 4. 2012 Predstavitvi publikacije **Rusko-slovenski odnosi v dokumentih (12. stol. - 1914)**

20. 2. 2012 Večer SFA - Filmi ob izboru ... Borka Radežička

20 LET SAMOSTOJNOSTI REPUBLIKA SLOVENIJA

start Pošta - Prejeto - IBM... Arhiv Republika Slov... 2:12 AM - nova spletna ru... SL 10:49

Arhivalije meseca | Arhiv RS - Mozilla Firefox

Datoteka Urejanje Pogled Zgodovina Zaznamki Orodja Pomoc

Arhivalije meseca | Arhiv RS

www.arhiv.gov.si/delovna_podrocja/razstavna_dejavnost/arhivalije_meseca/

Naboli obiskano Windows Marketplace

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA IZOBRAŽEVANJE, ZNANOST,
KULTURO IN ŠPORT
ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE

Kontakt: Državne ustanove, RS, ISCI | Nabira

Isči po tej strani

DELOVNA PODROČJA UPORABA ARHIVSKEGA GRADIVA JAVNE EVIDENCE MEDUSKO SREDIŠČE ZAKONODAJA IN DOKUMENTI O ARHIVU

WWW.ARHIVGOV.SI / DELOVNA PODROČJA / RAZSTAVNA DEJAVNOST / ARHIVALIJE MESECA

Hramba dokumentarnega gradiva v elektronski obliki

Slovenski filmski arhiv

Restavriranje in konserviranje

Izobraževanje in raziskovanje

Založba Arhiva RS

ARHIVALIJE MESECA

April 2012

Marec 2012

Februar 2012

Januar 2012

December 2011

November 2011

Oktober 2011

September 2011

August 2011

Julij 2011

Junij 2011

Maj 2011

April 2011

Marec 2011

Februar 2011

Januar 2011

Razstavna dejavnost

Razstava Arhiva RS ob 20 obletnici PLEBISCITA 1990

Arhivalije meseca

Arhivalija meseca (April 2012)

Kontakt
ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE
Zvečarska 1
1127 Ljubljana
T 01 2414200
F 01 2414260
E arhiv@arhiv.gov.si

Pogosta vprašanja
Baziskave, študijske, strokovne naloge
Uporaba gradiva v pravni praksi
Oblike izvajanja
Zemljiški katastr 19. stoletja
Prisobne, predhod, pohvale

Uporabne povezave
Slovenski regionalni arhivi
Slovenski cerkveni arhivi
Zgodovinski arhivski uradniki
Druge povezave v Sloveniji
Arhivi po svetu
Povezave po svetu

Državne ustanove
Predsednik republike
Državni svet / Državni svet
Vlada / Ministrstva / Vlade službe
Predsednik vlade
Ustavno sodišče / Vrhovno sodišče
Republiko sodišče
Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport

© 2012 Arhiv Republike Slovenije. Vse pravice pridržane. Koloniz | Kazali

start Pošta - Prejeto - IBM... Arhivalije meseca | A... SL 9:05

Za pripravo gradiva po posameznih mesecih so bili za vse leto vnaprej določeni sektorji ARS, dodatno oziroma sproti pa posamezni sodelavci – »arhivarji/ke meseca«. Dogovorjeno je bilo, da bo arhivalija izbrana v soglasju z urednikom rubrike in da ta po potrebi sodeluje pri izbiri ter pred objavo opravi končno redakcijo besedila in slikovnega gradiva.

Pri izbiranju izhajamo iz prepričanja, da se je treba ogibati morebitnim spornim dokumentom, zlasti v zvezi z moralnimi in materialnimi avtorskimi pravicami. Ustrezno je treba varovati občutljive osebne podatke in se izogibati pretirano provokativnim vsebinam.

Arhivalije so objavljene na prvi (delovni) dan v mesecu.

Nova rubrika je uradno in v resnici zaživela z januarjem 2011 skupaj s prenovljeno spletno stranjo ARS. Že v začetku smo Arhivalijo meseca v sistemu Cobiss registrirali kot elektronski vir – periodično publikacijo oziroma časopis (ISSN: 2232-2760, URL: http://www.arhiv.gov.si/si/delovna_podrocja/razstavna_dejavnost/arhivalije_mesec..., COBISS.SI-ID: 254449920). Na podlagi tega je mogoče (mesečno) arhivalijo oziroma njenega avtorja vpisati v bibliografski sistem Cobiss, in sicer s tipologijo »1.25 – drugi sestavni deli«.

Pa pogledjmo na kratko, kdo so bili dosedanj arhivarji/ke meseca in kaj so imeli povedati.

Serijo je odprl kar urednik rubrike, in sicer z najstarejšim v izvirniku ohranjenim pozivom na kranjski deželni zbor iz avgusta 1463. Poziv cesarja Friderika III. višnjegorskemu oskrbniku Gašperju Melzu je bil znan le iz zelo starega regesta (Ernst Birk, 1843) in je veljal za izgubljenega. Jeseni 2010 je bil dobesedno na novo odkrit in za premierno arhivalijo meseca je bil kot naročen.

Februar je Prešernov mesec. Pesnikovemu spominu in slovenski himni smo se poklonili s tiskom Zdravljice, ki je decembra 1944 (ob stoti obletnici prve objave) izšel iz stroja partizanske tiskarne Trilof. Knjižico z devetnajstimi stranmi in osmimi celostranskimi linorezi je predstavila Aida Škoro Babić. Dodajmo, da je predsedstvo SNOS že 1. februarja 1945 izdalo odlok o razglasitvi dneva Prešernove smrti za kulturni praznik slovenskega naroda.

Marca je Olga Pivk spregovorila o cenzorskem poročilu v zvezi z uprizoritvijo Cankarjeve drame Hlapci. Cenzor Anton Funtek je januarja 1910 pritrdil mnenju policijskega oddelka na Deželnem predsedstvu za Kranjsko, češ da drama žali duhovščino in bi lahko prizadela čustva določenega dela prebivalstva. Zato je predlagal nekaj popravkov, deželno gledališče pa je prošnjo za uprizoritev

kmalu zatem umaknilo. Cenzorsko poročilo je bilo predstavljeno tudi v prepisu in prevodu.

Z Izjavo o dobrih namenih je Skupščina RS pred slovenskim plebiscitom obljubljala suvereno, demokratično, pravno in socialno državo. Temeljila naj bi na delu in podjetništvu, socialni pravičnosti in varnosti za vse, na ekološki odgovornosti, na najboljših slovenskih in evropskih tradicijah ter človekovih svoboščinah in pravicah. Vse te predpostavke so po dobrih dveh desetletjih še vedno aktualne. Z aprilsko arhivalijo meseca je Maja Povalej spomnila na razstavo, ki jo je ARS pripravil ob 20. obletnici plebiscita.

Leta 2011 smo se spominjali tudi 500. obletnice najhujšega dokumentiranega potresa na slovenskih tleh. Matevž Košir je maja predstavil enega redkih sodobnih virov, ki pričajo o posledicah potresa. Kranjski deželni stanovi so v instrukciji za svojega odposlanca na cesarski dvor tarnali, da je deželo prizadel »strašen, grozen in nezaslišan potres, ki se je zgodil 26. marca, in številni so sledili od tega dneva, dnevno dan in noč, a so postajali šibkejši. Povzročil je škodo in zrušenje zgradb, mest, gradov, cerkva in drugih nepremičnin ...«.

Kot arhivalijo meseca junija je Andrej Zadnikar predstavil štiri skice za ilustracije k prvi izdaji Bobrov, trilogije Janeza Jalna o življenju na Ljubljanskem barju pred štiri tisoč leti. Skice Franceta Goršeta so del njegove zapuščine v Zbirki likovnih del. V tej hranimo poleg risb in skic tudi grafike in akvarele različne vsebine.

»Erbergova pot na cesarski dvor« smo naslovili julijsko objavo. Iz prošnje Jožefa Kalasanca, barona Erberga, za dodelitev dvorne službe iz leta 1808 vejeta njegov svetovljanski duh in neprikrita samohvala. Večino prošnje je namenil opisovanju svojih zaslug iz obdobja francoskih vojn na Kranjskem. Erbergu so na dvoru »nasedli« in mu zaupali celo prestolonaslednika Ferdinanda, poznejšega avstrijskega cesarja Ferdinanda I. (1835–1848). Ta je svojemu vzgojitelju podaril celo šopek svojih las. Skupaj s preostalim Erbergovim arhivom ga hranimo v fondu Gospostvo Dol. Erbergovo pot na dvor je opisala Danijela Juričič Čargo.

Lojz Tršan iz Slovenskega filmskega arhiva (SFA) pri ARS je avgusta izpostavil slovenski etnološki film. Vsi pomembnejši slovenski etnološki filmi so shranjeni v SFA, ki ima v svoji zbirki prek 8200 naslovov. Režiser Jože Bevc je v kratkem filmu Bizoviške perice iz leta 1959 mojstrsko prikazal simbiozo med mestom in podeželjem, in sicer s primerom peric iz predmestne vasi na vzhodnem robu Ljubljane in meščanov, za katere so prale perilo. Na spletni strani si je (bilo) moč ogledati tudi odlomek iz filma.

Arhivalija meseca (Junij 2011) | Arhiv RS - Mozilla Firefox

Datoteke Urejanje Pogled Zgodovina Zaznamki Orodja Pomol

Arhivalija meseca (Junij 2011) | Arhiv RS

www.arhiv.gov.si/si/delovna_področja/razstava_dejavnost/arhivalija_meseca/arhivalija_meseca_juni_2011/

Naboli obkano Windows Marketplace

Hramba dokumentarnega gradiva v elektronski obliki

Slovenski filmski arhiv

Restavriranje in konserviranje

Izobraževanje in raziskovanje

Založba Arhiva RS

Razstava dejavnost

Razstava Arhiva RS ob 20. obletnici PLEBISCITA 1990

Arhivalija meseca

Arhivalija meseca (April 2012)

ARHIVALIJA MESECA (JUNIJ 2011)

Gorsetove skice za ilustracije k. Juhovini Bobrov

S. d. /Pred 1942/

Svinčnik, kreda, tuš.

Signatura: SI AS 455, Zbirka likovnih del, št. 102-208.

V Zbirki likovnih del hrani Arhiv Republike Slovenije risbe, grafike in skvarele različne vsebine. Med njimi najdemo portrete pomembnih osebnosti in vedute – predvsem slovenskih krajev – iz 19. stoletja. Velik del zbirke pa obsegajo risbe iz zapuščin Ludvika Debeljaka, Josipa Grošlja, Jakoba Jeršiča in Franceta Goršeta.

Francis Goršec je bil rojen leta 1897 v Zamostcu pri Sodražici. Po končani obrtni šoli v Ljubljani, kjer se je učil kiparstva pri Alojziju Ropcu, in umetniški akademiji v Zagrebu je nekaj let delal v Trstu in Gorici, od leta 1931 je živel v Ljubljani. Leta 1945 je emigriral v Trst, leta 1952 pa se je preselil v Združene države. V Evropo se je vrnil čez dvajset let in se kmalu naselil na avstrijskem Koruškem. Umrl je leta 1986 na Golinku. Goršetov obsežni opus sestavljajo predvsem portret, akt in žanr. Veliko je delal za cerkev. Posvečal se je tudi grafiki in risbi. Bilu sta mu bili domača oarta in ljudska umetnost. V njegovem delu čutilno vpliva zagrebški profesorja Ivana Meštroviča, ekspresionizma Ernsta Barliacha in vitalizma Aristida Maillola, pa tudi duhovnost moderne gotike. Že pred vojno ga je zanimala afriška umetnost. V Novem svetu ga je srečal z umetnostjo Eskimov.

Med stopetdesetimi listi iz Goršetove zapuščine so portreti, skice kipov in nagrobnikov, osnutki za ex libris, jaslice, lepak in plaketo, risbe mask in skice za ilustracije. Šesdesemdeset – nekaj je neuporabnih, nekateri prizori pa so upodobljeni večkrat – jih je bilo namenjenih za ilustracije k prvi izdaji Bobrov, trilogije Janeza Jalna o življenju na Ljubljanskem barju pred štiri tisoč leti. Delo, ki je izšlo v letih 1942 in 1943 v slovenski knjižnici, je Goršec tudi opremil. Njegova sta še karta Barja in pisateljev portret. Arhiv Republike Slovenije hrani skice – nanejene s svinčnikom, kredo ali tušem – za približno tretjino vseh ilustracij. Nekaterim je Goršec dodal naslove, ki pa jih v knjigah ni. Kol arhivalija meseca junija predstavljamo štiri skice s svinčnikom.

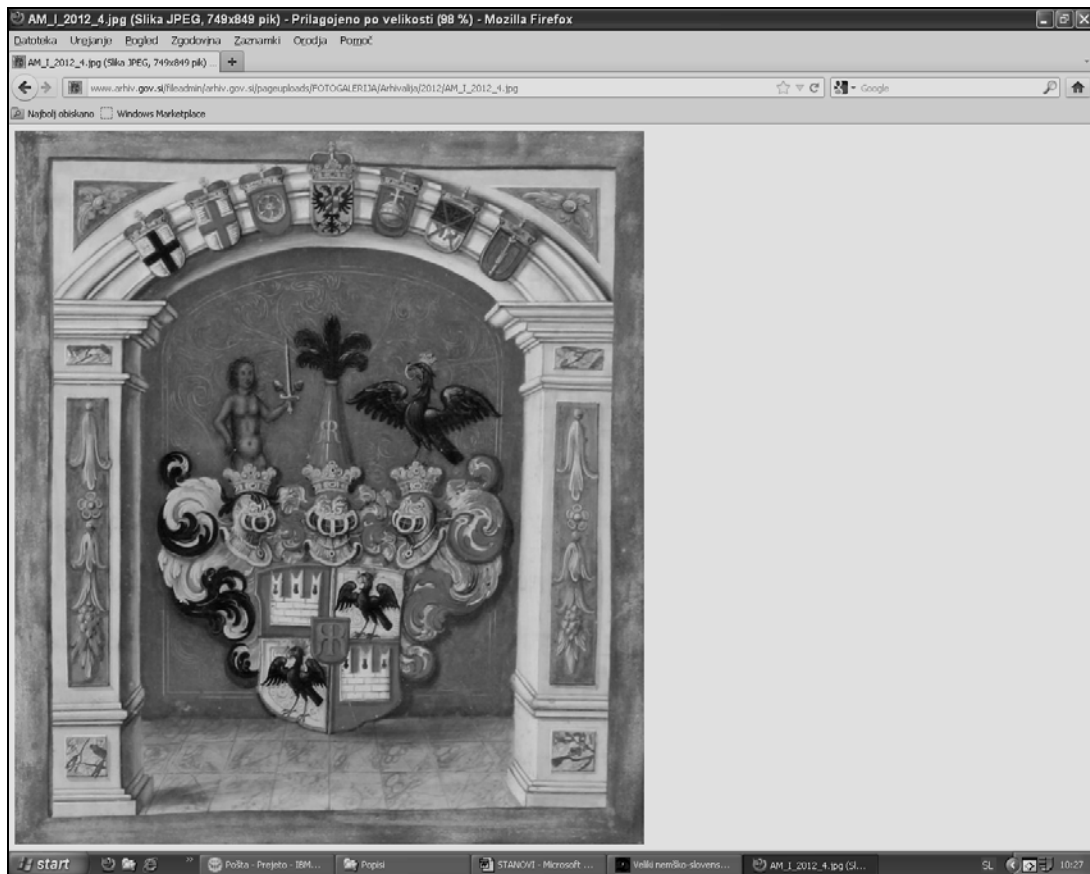
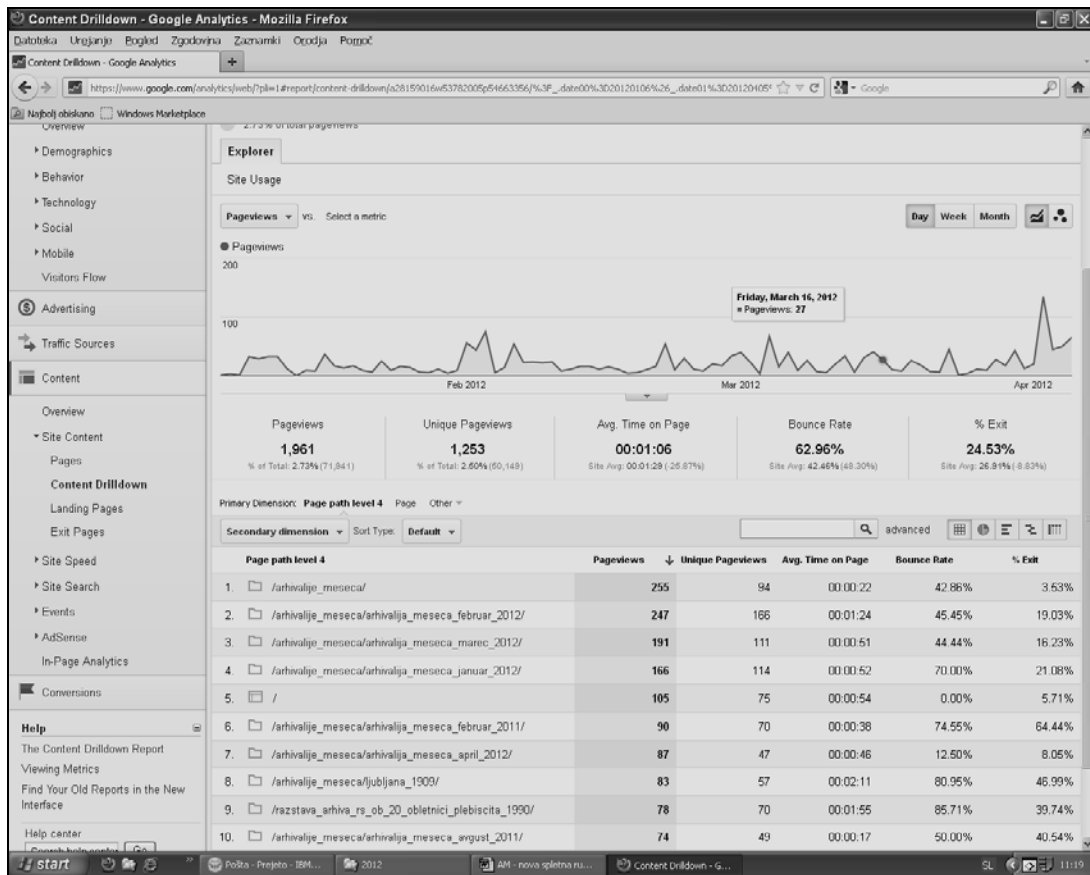
Tadej Cankar je v septembru pokazal, kako lahko iz pustega uslužbenkega kartona nastane atraktivna zgodba. To bi bilo precej težje, če Karl Josef Silberbauer ne bi bil tisti uslužbenec gestapa in varnostne službe v okupirani Nizozemski, ki je avgusta 1944 na podstrešju stare amsterdamske hiše aretirjal člane judovske družine Frank. Ko je Simon Wiesenthal leta 1963 našel Karla Silberbauerja, je ta takoj priznal, da je aretirjal Anno Frank. Tako so se kmalu sesuli očitki zanikovalcev holokavsta v zvezi z avtentičnostjo njenega dnevnika. Ti so trdili, da je dnevnik ponaredek, Anna Frank pa naj bi bila izmišljena oseba. Silberbauerjev uslužbenki karton spada v fondu Republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS med t. i. trofejno medvojno italijansko in nemško gradivo.

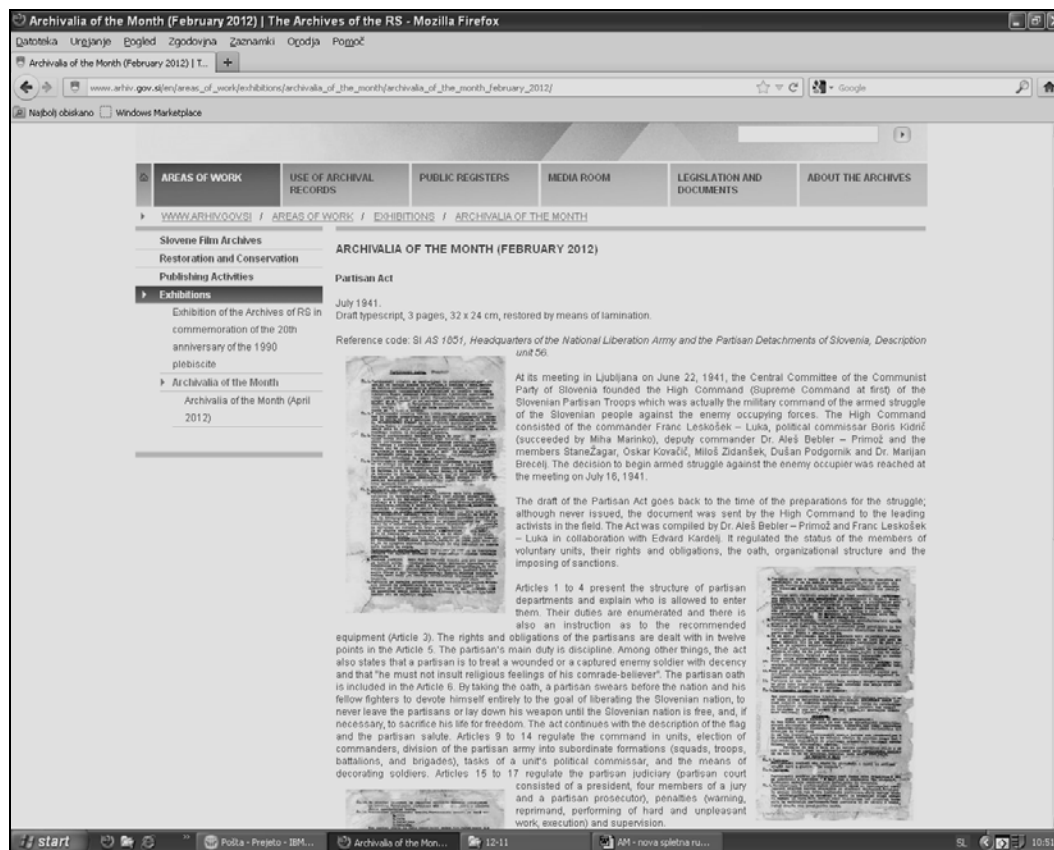
Za oktober, mesec, ki ga sklepa dan reformacije, je Lilijana Žnidaršič Golec izpostavila zapisnika o imenovanju in konstituiranju cerkvenega sveta augsburške veroizpovedi na Kranjskem. Prvi zapis iz protokola kranjskih deželnih stanov priča o tem, da je kranjski deželni odbor 7. aprila 1580 imenoval devetnajstčlanski cerkveni svet (člani so naštet), ki naj bi bil zadolžen za ožje cerkvene in šolske zadeve kranjske cerkve augsburške veroizpovedi. O delova-

nju sveta, ki je bil decembra istega leta še potrjen oziroma konstituiran, vemo razmeroma malo.

Novembra 2011 je bila Arhivalija meseca odprta še mednarodnemu občinstvu, saj smo začeli pripravljati tudi angleško verzijo. »*They Were Visited by Helen Keller*« je tako angleški naslov novembrske zgodbe. Mojca Grabnar je opozorila na izjemno šolsko kroniko Gluhonemnice v Ljubljani iz prve polovice 20. stoletja. Gluhonemnico, osrednji slovenski izobraževalni zavod za gluho in naglušno mladino, je, tako piše v kroniki, julija 1931 obiskala znamenita Američanka Helen Keller, gluha in slepa borka za pravice ljudi s posebnimi potrebami. Za slovo se je vpisala v spominsko knjigo zavoda.

Za sklep prve sezone Arhivalije meseca in ob 20. obletnici prve ustave Republike Slovenije kot samostojne in neodvisne države je Vesna Gotovina pripravila prispevek o Ustavi Ljudske republike Slovenije iz januarja 1947. Naj spomnimo, da je v drugem členu te ustave tudi za kasnejši razvoj najpomembnejša in zato v literaturi največkrat citirana določba, ki govori o pravici slovenskega naroda do »samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve in do združitve z drugimi narodi«.

Ker nam dotlej ni uspelo sistematično zajeti odziva uporabnikov, obiskovalcev spletne strani, smo januarja 2012 vključili spletno aplikacijo Google Analytics, ki omogoča spremljanje obiskovalcev in beleženje statistike uporabe spletne strani www.arhiv.gov.si. Po domače povedano gre za nekoliko bolj »sophisticiran« števlec obiska, ki med drugim omogoča pregled nad tem, katere vsebine si obiskovalec strani ogleduje, koliko časa jih uporablja, od kod dostopa do spleta, kateri jezikovni skupini, regiji ipd. pripada. Morda bi bilo treba obiskovalcem rubrike Arhivalija meseca ponuditi še nekaj interaktivnosti, poseben elektronski naslov (forum) za komentarje in predloge.

Plemiška diploma Franca Adama Langenmantla iz leta 1653 je bila prva arhivalija meseca v letu 2012. Jure Volčjak je orisal vzpon rodbine Langenmantlov na Kranjskem, predstavil je glavne akterje, posebej še Franca Adama, ki ga je cesar Ferdinand III. zaradi vojaških zaslug zlasti v bojih z dednim sovražnikom krščanskega imena povzdignil v baronski stan ter ob tem njemu in njegovim potomcem izboljšal obstoječi grb. Tega so lahko obiskovalci spletne rubrike v sliki in besedi podrobneje spoznali. Zbirka plemiških diplom je sicer že digitalizirana in bo predvidoma kmalu v celoti dostopna prek spleta.

»Polom revolucije v ničemer ne zmanjša veličine partizanstva«, je menda v šestdesetih letih izjavil Dušan Pirjevec. Partizanski zakon iz julija 1941 je urejal status pripadnikov prostovoljnih odporniških enot, njihove dolžnosti in pravice, prisego, organizacijsko strukturo in sankcije. Zakon je ostal v osnutku, pa še tega so februarja 1942 zakopali, tako sta oba ohranjena primerka močno poškodovana. Poznejši razvoj je pokazal, da je vodstvo partizanskega gibanja žal zakopalo tudi neomadeževanega odporniškega duha partizanskega zakona. Za februarso arhivalijo meseca je poskrbela Polona Mlakar.

Gašper Šmid je marca spremljal razvoj ideje o samostojni slovenski državi od leta 1848 do predvečera druge svetovne vojne. Februarja 1940 so tako člani banskega sveta Dravske banovine vneto razpravljali o Banovini Sloveniji, ki bi podobno kot pol leta starejša Banovina Hrvaška Slovencem v Kraljevini Jugoslaviji zagotovila kar najširšo avtonomijo. Banski svétniki so z 41 podpisi podprli resolucijo Ferdinanda Novaka o tem, a za uspeh kljub želji po življenju »pod svetlo Karadjordjevo zvezdo« v svitu vélike vojne ni imela veliko možnosti.

Pregled prvih šestnajstih arhivalij meseca končujemo s filmsko zgodbo; ubesedil jo je Lojz Tršan. Pred dobrimi stotimi leti je namreč Ljubljana dobila »svoj film«. Film, ki ga zdaj imenujemo *Ljubljana*

1909, je imel preprost naslov *Ljubljana*, nedvomno pa je bil naročen. Snemali so slovesnost ob 25-letnici ljubljanskega Delavskega pevskega društva Slavec z gosti, pevskimi društvi iz Štajerske, Trsta, Hrvaške in Češke. Večina filma je posvečena slovesnemu sprevedu s prapori, pa tudi panorami Ljubljane in veselici v parku Zvezda. V Ljubljano 1909 lahko stopimo skozi videookno na arhivski spletni strani. Producent prve ohranjene filmske pripovedi o Ljubljani, Tržačan Salvatore Spina, je začel vrsto filmskih ustvarjalcev, ki jih je pritegnila slovenska prestolnica.

Spletna rubrika Arhivalija meseca je od januarja 2011 do aprila 2012 ponudila šestnajst arhivalij, ki so bile podlaga za prav toliko zgodb. Te smo vzeli iz trinajstih fondov in zbirk ARS. Zapis časa, dokument ali arhivalija – kakor koli že imenujemo predmete, ki jih arhivisti iz dneva v dan prelagamo iz roke v roko – so seveda lahko zanimivi sami po sebi. Predvsem pa so dokumenti skelet, ki ga arhivarji/ke meseca zapolnijo z mesom konteksta in mu vdihnejo še malo duše. Z računalniško miško si lahko potem postrežemo z zgodbo.

Omeniti je treba, da je arhivalija meseca hkrati z objavo v spletni rubriki razstavljena pred arhivsko čitalnico; po možnosti v izvirniku, kot kopija pa, če izpostavljanje izvirnika ni primerno zaradi objektivnih razlogov (starost, občutljivost, neustrezne mikroklimatske razmere).

Januar 2011

December 2011

Dosedanje izkušnje s pripravo spletne rubrike so odlične, saj je bil odziv sodelavk in sodelavcev zelo pozitiven in hkrati konstruktiven. To še posebej velja za stalne sodelavce. Med njimi je treba omeniti (in se jim hkrati zahvaliti) zlasti te: Alenka Hren kot urednica spletne strani skrbi za pravočasno objavo, hkrati pa besedilo prevede v angleški jezik in poskrbi za vpis v sistem Cobiss. Za tehnično izvedbo spletne rubrike odlično poskrbita Borut Jurca oziroma Darija Plevel, za reproduciranje (skeniranje) Borut Jurca in Anton Bajec, v primeru filmskega gradiva Roman Marinko. Za atraktiven videz in dobro počutje »žive« arhivalije, razstavljene pred čitalnico, poskrbita kolegici iz Centra za restavriranje in konserviranje, Lucija Planinc in Darja Harauer.

Odzivi, ki so po neformalni poti prišli do urednika rubrike, so bili doslej zgolj pohvalni. Vsekakor pa je manevrskega prostora za izboljšave še veliko. Verjamemo lahko, da bomo širši javnosti tudi na ta način odprli pogled na naše delo, predvsem pa postopoma v sliki in besedi sestavili svojevrsten mozaik iz arhivskih fondov in zbirk ARS. S tem bo namen arhivalije meseca več kot dosežen.

Viri in literatura

Internet

- http://www.arhiv.gov.si/si/delovna_podrocja/razstavna_dejavnost/arhivalije_meseca/ (obiskano 16.04.2012)
- <http://www.oesta.gv.at/site/6644/default.aspx> (obiskano 16.04.2012)
- http://www.nms.si/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=50&Itemid=289&lang=sl (obiskano 16.04.2012)
- http://www.vorarlberg.gv.at/vorarlberg/geschichte_statistik/geschichte/landesgeschichte/ausstellungendesvorarlber/ausstellungendesvorarlber.htm (obiskano 16.04.2012)
- <http://www.dav.hr/arhivalija.php?id=1> (obiskano 16.04.2012)
- <http://www.noe.gv.at/Bildung/Landesarchiv-/Archivalienschaufenster.wai.html> (obiskano 16.04.2012)
- <http://www.tirol.gv.at/themen/kultur/landesarchiv/archiv-und-quelle/> (obiskano 16.04.2012)
- <http://www.archiv.sachsen.de/> (obiskano 16.04.2012)
- <http://www.archivesdefrance.culture.gouv.fr/actus/le-document-du-mois> (obiskano 16.04.2012)
- <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/> (obiskano 16.04.2012)
- <http://www.nationalarchives.gov.uk/museum/> (obiskano 16.04.2012)

Andrej Nared

Poročilo o delu medarhivskih strokovnih delovnih skupin za leto 2011

Poročilo o delu medarhivske strokovne delovne skupine za področje uprave za leto 2011

Za člane medarhivske strokovne delovne skupine za upravo so direktorji in direktorice arhivov imenovali: Suzano Čeh (Pokrajinski arhiv Maribor), Katjo Zupanič (Zgodovinski arhiv Ptuj), Tatjano Šenk (Zgodovinski arhiv Ljubljana), Jurija Roso (Pokrajinski arhiv Nova Gorica), Tejo Krašovec (Pokrajinski arhiv Koper), Vesno Gotovina (Arhiv Republike Slovenije), mag. Hedviko Zdovc (Zgodovinski arhiv Celje).

Medarhivska strokovna delovna skupina za področje uprave se od svoje ustanovitve leta 2007 sestaja po potrebi, v okviru enega leta pa je imela najmanj dva sestanka. Izmenjava mnenj in izkušenj poteka tudi prek elektronske pošte.

- Kot prednostno nalogo si je komisija zadala pripravo **pisnih strokovnih navodil** za odbiranje arhivskega gradiva iz dokumentarnega gradiva za enakovrstne državne upravne organe. Tako so bila od leta 2007 do leta 2010 že izdelana vzorčna pisna strokovna navodila za Zavod za gozdove Republike Slovenije, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Geodetsko upravo Republike Slovenije, Davčno upravo Republike Slovenije (dopolnitev navodila smo opravili septembra 2011), v oktobru 2011 pa smo izdelali še pisno strokovno navodilo za odbiranje arhivskega gradiva iz dokumentarnega za Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje.
- Člani medarhivske strokovne delovne skupine za področje uprave so bili seznanjeni s **pozivom sveta VISRAS za dopolnitev kulturnega konteksta** na nivoju skupin fondov v skupni podatkovni zbirki slovenskih regionalnih arhivov. Za upravne organe je kulturne kontekste pripravila mag. Hedvika Zdovc. Vsi kulturni konteksti že imajo status objavljeno v okviru podatkovne zbirke Zgodovinskega arhiva Celje.
- Člani medarhivske strokovne delovne skupine za področje uprave so prvič obravnavali **poziv sveta VISRAS za oblikovanje mnenja glede nivojskega popisovanja in strukture** ter oblikah zapisa imena in priimka in zadeve v elementu »naslov PE« na nižjem nivoju (doku-

ment, združeni dokument) na seji 9. junija 2010, drugič pa ponovno na seji v januarju 2011. Sprejeto mnenje je bilo posredovano svetu VISRAS.

- Obravnavanje **sprotnih problemov**, ki nastajajo pri opravljanju strokovnih del v javnih arhivih in strokovnem nadzoru pri ustvarjalcih in imetnikih dokumentarnega in arhivskega gradiva.

Poročilo o delu medarhivske strokovne delovne skupine za področje gospodarstva za leto 2011

Strokovno skupino za fonde in ustvarjalce s področja gospodarstva sestavljajo arhivisti vseh slovenskih regionalnih arhivov in Arhiva Republike Slovenije: dr. Borut Batagelj, Zgodovinski arhiv Celje (od novembra Vesna Sirk), mag. Nada Čibej, Pokrajinski arhiv Koper, Nina Gostenčnik, Pokrajinski arhiv Maribor, Aleksandra Mrdavšič, Arhiv Republike Slovenije, Brane Oblak, Zgodovinski arhiv Ptuj, Aleksandra Pavšič Milost, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Barbara Pešak Mikec, Zgodovinski arhiv Ljubljana.

Strokovna skupina za fonde in ustvarjalce s področja gospodarstva se je v letu 2011 sestala na treh sestankih (januar, junij in november).

Na sestankih so obravnavali to problematiko in sprejeli te sklepe:

- **nivojsko popisovanje in strukture:**

Člani skupine so si ogledali primere popisanih fondov v različnih arhivih ter govorili o načinu nivojskega popisovanja. Sprejeli so ta sklep:

Glede na dejstvo, da v gospodarskih družbah ni obstajal določen način odlaganja dokumentov, arhivisti ustvarijo strukturo fonda glede na obranjeno gradivo. Take strukture so po eni strani lahko zelo preproste, če pa je gradiva veliko, pa se tudi struktura razširi in vsebuje več nivojev.

- **oblike zapisa imena, priimka ter zadeve v elementu "naslov PE" na nižjem nivoju popisovanja:**

Člani skupine so govorili o načinu popisovanja gradiva, ki se nanaša na posameznike. Gradivo v gospodarskih fondih večinoma ni take narave. Če

se pa že pojavi, pa ga arhivisti večinoma ne popisujejo na tako nizkem nivoju. Sprejet je bil sklep:

Popisovanje gradiva, ki se nanaša na posamezne osebe na nižjem nivoju (dokument, združeni dokument), bo izveden v skladu z dogovorjenim pravilom: príimek, ime, leto rojstva : zadeva.

- **poročilo z delavnice za vodje medarhivskih strokovnih skupin Zajem in uporaba podatkov o arhivskem gradivu na primeru SIRA net.si:**

Voditeljica skupine je članom predstavila poročilo delavnice za vodje medarhivskih strokovnih skupin »Zajem in uporaba podatkov o arhivskem gradivu na primeru SIRAnet.si«.

Člani so se pri diskusiji ustavili ob problemu oblikovanja fondov. Strinjali so se, da je potrebno fonde oblikovati po standardu ISAD(G), ki pravi, da je fond celota zapisov, ki jih je ustvaril en ustvarjalec. Ker se pri nekaterih fondih pojavi drugačno oblikovanje, je skupina sprejela ta sklep:

Fondi se oblikujejo po standardu ISAD(G) – druga izdaja. Člani skupine preverijo, koliko njihovih fondov je oblikovanih na drugačen način. Če je teh manj, jih je smiselno popraviti. Če pa je takšnih primerov veliko oziroma bi sprememba fonda močno vplivala na uporabnost gradiva, pa bo pravilo standarda ISAD(G) – druga izdaja dosledno upoštevano – pri oblikovanju fondov v prihodnosti.

- **REGUST – register ustvarjalcev arhivskega gradiva: Problemi in težave pri definiranju ustvarjalcev s področja gospodarstva:**

Arhiv Republike Slovenije je v letu 2011 pripravil skupni register ustvarjalcev arhivskega gradiva. Regionalne arhive so pozvali k pregledu svojih javnopravnih oseb ter popravku morebitnih napak v registru. Prepoznavanje javnopravnih oseb v gospodarstvu je težje kot v upravi, sodstvu itd., saj le-te v ZVDAGA in Uredbi niso jasno definirane. Prav tako je težko ugotovljati, kakšna je lastniška struktura določenih podjetij, da bi bilo mogoče te osebe uvrstiti v glede na pogoje, ki jih določa Uredba.

Vprašanje je tudi, kako uvrstiti npr. Pošto Slovenije, ki je ustvarjalec ARS, območne enote pa posameznih regionalnih arhivov. Na seznamu Regusta pa so tudi vsi poštni uradi po krajih. Skupina je sprejela ta sklep:

Člani skupine so pregledali pravne osebe v Regustu ter kot JPO označili tista podjetja, za katera je jasno, da so javnopravne osebe po Zakonu in Uredbi. Za vse preostale primere se bodo posvetovali ob pomoči dopisne liste, kopijo vprašanja pa posredovali tudi skrbnici Regusta, gospe Danijeli Cargo.

- **revidiranje tipskega navodila za odbiranje arhivskega gradiva iz dokumentarnega:**

Glede na to, da je bilo tipsko navodilo sprejeto leta 2008, bi ga bilo smiselno pregledati in predlagati spremembe. Člani pa so se strinjali, da se tipsko navodilo prilagaja ustvarjalcu kateremu je izdano.

- **gradbena in tehnična dokumentacija podjetij:**

Izpostavljeno je bilo vprašanje gradbene dokumentacije gradbenih podjetij (Cestno podjetje Maribor, Gradis Celje). Ti ustvarjalci hranijo gradbeno dokumentacijo infrastrukture, ki so jo gradili. Če gre za javno infrastrukturo, je ta dokumentacija arhivska, objekti, ki so zgrajeni po tipskih projektih, pa se ohranijo vzorčno.

- **prevzemanje rudarske tehnične dokumentacije po novem Zakonu o rudarstvu – ZRud1, Ur. l. RS, št. 61/2010, ki v 100. členu za to pooblašča Geološki zavod Slovenije (na pobudo Arhiva RS):**

na podlagi

- 1) 18. člena Zakona o rudarstvu – ZRud1, Ur. l. RS, št. 61/2010 Geološki Zavod Slovenije prevzema rudarsko tehnično dokumentacijo, ki je bila pred zaprtjem rudnikov uporabljena ob izkoriščanju mineralnih surovin.
- 2) 100. člena ZRud1 »mora (pred izvedbo izbrisa nosilca rudarske pravice za izkoriščanje iz rudarskega registra) nosilec rudarske pravice za izkoriščanje rudarske načrte, merske knjige in drugo dokumentacijo o stanju rudarskih del, ki se nanašajo na izkoriščanje, izročiti Geološkemu zavodu Slovenije, da iz njih pridobi podatke, ki jih potrebuje za izdelavo državne geološke karte in da izmed njih izbere gradivo, ki se ga mora v skladu s predpisi, ki urejajo arhivsko gradivo, hraniti trajno.«

Omenjeni določili lahko povzročita drobljenje arhivskega gradiva rudnikov, ki so ga doslej sicer v celoti prevzemali regionalni arhivi, ker se ustvarjalci arhivskega gradiva – rudniki v zapiranju, pa tudi kamnolomi in peskokopi že obračajo na Zavod za izročitev tehnične dokumentacije, za izročitev upravne dokumentacije pa na javne arhive (Kanižarica, Zagorje, Idrija).

Novi rudarski zakon (v uporabi od 1. 1. 2011) Geološki zavod Slovenije pooblašča za opravljanje rudarske javne službe (Ministrstvo za gospodarstvo z njim sklepa letne pogodbe), sem pa uvršča tudi vodenje rudarske knjige (to je katastra in registra); omenjeno dokumentacijo naj bi mu rudniki v zapiranju izročali še za izdelavo državne geološke karte.

Geološki zavod Slovenije je ustvarjalec javnega arhivskega gradiva, zanj pa je pristojen Arhiv RS. Hrani zelo obsežno zbirko specifičnega geološkega gradiva (sega v 19. stoletje). Strokovni javnosti je na voljo v knjižnici Zavoda (popisano v informacijskem sistemu in delno skenirano za uporabo zaradi zaščite pred izgubo in poškodbami). Kar zadeva izročanje tehnične dokumentacije, predpisano v rudarskem zakonu, ne predvideva stalne hrambe, ampak izročitev pristojnemu javnemu arhivu kot preostalega arhivskega gradiva; prevzemanje vidi kot upoštevanje določil zakona oz. javne rudarske službe, za to pa potrebuje informacije iz gradiva. Na sestanku smo predstavniki arhivske stroke s predstavniki geološke oblikovali predlog dogovora o praktičnem uresničevanju zdaj medresorsko slabo usklajene zakonodaje na tak način, da bo zagotovljeno varstvo arhivskega gradiva po arhivski zakonodaji ter preprečeni drobljenje, krnjenje izpovednosti, poškodbe ali celo izguba le-tega in omogočena uporaba za uresničevanje rudarske zakonodaje.

Sklep

Naslednji na sestanku bo domišljen predlog posredovan odločajočemu svetu direktorjev arhivov (ustanovljen s sklepom Ministrstva za kulturo št. 013-12/2011/1 z dne 24. 6. 2011):

1. v postopek medresorskega usklajevanja naj bo smiselno predlagana dopolnitev 3. odstavka 100. člena in 3. odstavka 1. točke 18. člena ZRud1, Ur. l. RS, št. 61/2010; čim prej naj bo oblikovan predlog spremembe besedila;
2. slovenski javni arhivi in Geološki zavod Slovenije naj glede na trenutno zakonodajo sklenejo sporazum o uresničevanju le-te z opredeljenimi odgovornostmi;
3. praktično sporazumno uresničevanje v neposredni prihodnosti (gradivo na terenu v Kanižarici, Zagorju in Idriji že čaka na izročitev) bi bilo lahko v obliki skupnega izvajanja posameznega prevzema pristojnega arhiva in Zavoda:
 - A. prevzem naj bo pripravljen kot en prevzem arhivskega gradiva;
 - B. navodilo za odbiranje, ureditev in tehnično pripravo gradiva bosta dajala predstavnika obeh ustanov usklajeno skupaj na terenu, tako da bo zagotovljena kvaliteta prevzema skladna z arhivsko zakonodajo in dopolnjena s strokovnim geološkim znanjem;
 - C. gradivo naj bo skladno z arhivsko zakonodajo urejeno, tehnično opremljeno in popisano v enem prevzemnem popisu z zgolj enim številčenjem enot prevzema;

- D. ob vsakem prevzemu naj bo podpisan tristranski sporazum – zapisnik o izročitvi in prevzemu, ki naj bi vseboval tudi ta obvezna določila:
 - i) številke tehničnih enot iz prevzemnega popisa arhivskega gradiva, ki je priloga tega sporazuma – zapisnika, ki jih bo prevzel v začasno hrambo in interno uporabo Geološki zavod Slovenije za vodenje rudarske knjige in izdelavo državne geološke karte;
 - ii) pogoji za uporabo in način uporabe gradiva na Zavodu v začasni hrambi zgolj za potrebe rudarske knjige in državne geološke karte, ki jamči varno hrambo arhivskega gradiva skladno z določili ZVDAGA in podzakonskimi akti
 - iii) datum, ko bo Zavod izročil gradivo regionalnemu arhivu;
 4. do morebitne izročitve dela arhivskega gradiva Zavoda Zavod v sodelovanju z Arhivom RS pripravi razmere, ustrezne za varno hrambo skladno z ZVDAGA in podzakonskimi akti; zagotovljen naj bi bil poseben prostor, ločen od stalne zbirke;
 5. zavod ob zavrnitvi v prejšnjih točkah opisanega predloga in odločitve sveta direktorjev arhivov, da je treba arhivsko gradivo v celoti izročati samo arhivom, skladno z rudarsko zakonodajo pričakuje posebne pogoje za uporabo tehničnega rudarskega gradiva za vodenje rudarske knjige in izdelavo državne geološke karte; konkretno to pomeni pri regionalnem arhivu omogočeno uporabo ali celo izposojajo večje količine gradiva hkrati in omogočanje digitalizacije gradiva za rudarsko knjigo in geološko karto.
- Svet direktorjev slovenskih arhivov je predlog rešitve problema v celoti podprl. Arhivisti bodo pripravili navodila za prevzeme, nadzor nad začasno hrambo potrebnega tehničnega dela gradiva za uporabo skladno z ZRud1 na Geološkem zavodu. Pravniku v ARS je bila dodeljena naloga, priprava besedila sporazuma med slovenskimi arhivi in Geološkim zavodom, gospe Aleksandri Mrdavšič pa sodelovanje pri tem. Direktorji so se tudi strinjali, da je treba pripraviti predlog za spremembo dikcije rudarskega zakona.

Poročilo o delu medarhivske strokovne delovne skupine za področje šolstva za leto 2011

Članice delovne skupine so: Marija Grabnar (ARS), dr. Ivanka Zajc Cizelj (ZAC), Ljiljana Šuštar (ZAL), Simona Velunšek (PAMB), Vlasta Tul (PANG), Nataša Majerič Kekec (ZAP), Mirjana K. Rovis (PAK).

Strokovna delovna skupina za šolstvo se je sestala v letu 2011 na dveh sestankih, večkrat je bila v stiku na skupni dopisni listi solstvo@zal-lj.si.

- **Mnenje o nivojskem popisovanju in obliki zapisa imena in priimka**

Strokovno delovno skupino je svet direktorjev prosil za mnenje o nivojskem popisovanju v SCOP-u. Skupina je poskušala izoblikovati navodila – priporočila o strukturi fondov na področju šolstva, ne bo pa stremela k popolnemu poenotenju v popisovanju. Dr. Ivanka Zajc Cizelj je posredovala po elektronski pošti svoje primere nivojskega popisovanja fondov šol. Pri obliki zapisa imena in priimka je skupina predlagala, da naj bo ime zapisano v nominativu, če pa to ni mogoče, pa naj bo oblika imena prilagojena stavku. Najprej naj bo zapisan priimek, potem ime, a brez vejice. Skupina je predlagala v elementu Naslov PE na nižjem nivoju, naj bo naslov dovolj kratek, da bo imel osnovne podatke, vse drugo pa naj bo zapisano v vsebini. Naslov je razumljen kot osnovna informacija, kdor pa želi še več informacij o sami popisni enoti, jih bo dobil iz vsebine. Preobsežni naslovi so nepregledni. Nismo za to, da so določena podrobna pravila. Vsak arhivist naj ima določeno svobodo.

- **Kulurni konteksti**

Dr. Ivanka Zajc Cizelj je posredovala kulturne kontekste, ki jih je že napisala za področje šolstva, VISRASU in članicam skupine za šolstvo.

- **Delovna skupina za uveljavitev Enotnega načrta klasifikacijskih znakov (ENKZ) pri Ministrstvu za šolstvo in šport**

Dr. Ivanka Zajc Cizelj je pripravila poročilo o sprejemanju Enotnega načrta klasifikacijskih znakov z roki hrambe za vzgojno-izobraževalne zavode (vrtce, zavode za vzgojo in izobraževanje otrok in mladostnikov s posebnimi potrebami, glasbene šole, dijaške domove, višje strokovne šole in organizacije za izobraževanje odraslih). Predstavila je delovanje delovne skupine za uveljavitev Enotnega načrta klasifikacijskih znakov (ENKZ) pri Ministrstvu za šolstvo in šport (MŠŠ), katere članica je bila.

Minister za šolstvo in šport dr. Igor Lukšič je s sklepom št. 024.67/2009/1 z 15. 9. 2009 imenoval delovno skupino za pripravo ENKZ za področje vzgoje in izobraževanja. V delovno skupino so bili imenovani: za vodjo skupine Boris Zupančič, vodja Sektorja za osnovno šolstvo (MŠŠ), za člane pa: Barbara Kresal Sterniša in Milena Bonelli, Sektor za osnovno šolstvo (MŠŠ), Nataša Hafner Vojčič,

Sektor za višje šolstvo (MŠŠ), Olga Jukič, Sektor za vrtce (MŠŠ), dr. Slavica Černoša, Sektor za izobraževanje odraslih (MŠŠ), mag. Irena Bahovec, Sektor za srednje šolstvo (MŠŠ), Vojko Brunček, glavna pisarna MŠŠ, dr. Vladimir Žumer, Arhiv Republike Slovenije, dr. Ivanka Zajc Cizelj, Zgodovinski arhiv Celje.

Konstituiranje delovne skupine in prva seja sta bila 19. 10. 2009. Vsi člani so dobili celoten tekst ENKZ, da bi ga preučili in po potrebi dopolnili.

Omenjena delovna skupina je bila ustanovljena po dogovoru med MŠŠ in stroko, ko so arhivisti, ki delajo na področju vzgoje in izobraževanja, ugotovili, da obstoječi ENKZ v ne upošteva zadostni meri specifične dokumentacije, ki nastaja ob vzgojno-izobraževalnem procesu. To je kar za nekaj let zamaknilo uveljavitev ENKZ na področju vzgojno-izobraževalnih ustanov.

Že februarja 2009 je bila pri Arhivu Republike Slovenije (ARS) imenovana komisija za pripravo strokovnih pisnih navodil za odbiranje arhivskega iz dokumentarnega gradiva za vzgojno-izobraževalne zavode na podlagi ENKZ, zanjo pa so bili izbrani strokovni delavci iz zgodovinskih in pokrajinskih arhivov, ki so zadolženi za delo z imetniki in ustvarjalci gradiva vzgojno-izobraževalnih ustanov, predstavnik MŠŠ in predsednik komisije dr. Vladimir Žumer iz ARS. Naloga omenjene komisije naj bi bila uskladiti pisna strokovna navodila za odbiranje arhivskega gradiva iz dokumentarnega vseh arhivov, ki jih za posameznega ustvarjalca sprejme najmanj tričlanska komisija. Imenuje jo pristojnik pristojnega arhiva. Uredba o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva (Ur. l. RS, št. 86/06) določa namreč, da je treba, če gre za enakovrstne državne organe, ki delujejo na celotnem državnem ozemlju, ko isti organ spada v pristojnost več arhivov, pisna strokovna navodila medsebojno uskladiti. Usklajevanje opravi ARS. Ker bi šlo v primeru priprave strokovnih pisnih navodil za odbiranje arhivskega iz dokumentarnega gradiva za vzgojno-izobraževalne zavode na podlagi ENKZ, za enakovredne državne organe, bi bilo potrebno navodila uskladiti med pristojnimi arhivi. Komisija je obravnavala predlog klasifikacijskega načrta z roki hranjenja ter določbami o arhivskem gradivu za vzgojno-izobraževalne zavode, ki ga je pripravila strokovna delovna skupina za šolstvo na podlagi osnutka dr. Vladimirja Žumra. Zaradi usklajevanja in dodatnega dela z ENKZ omenjena komisija ni imela osnove za nadaljevanje dela.

Za izdelavo osnutka ENKZ je bila v okviru Delovne skupine pri MŠŠ oblikovana delovna podskupina. Do konca leta 2010 se je sestala triin-

dvajsetkrat. Imela je tudi neformalne posvete z Ministrstvom za javno upravo, to pa je pripomoglo k njenemu bolj konstruktivnemu nadaljnjemu delu. Osnutek je bil predstavljen tudi manjši skupini ravnateljic in ravnateljev.

Osnutek je bil pripravljen brez oznak za arhivsko gradivo – to delo so opravili arhivski strokovni delavci, potem pa je bil ENKZ predložen še Ministrstvu za javno upravo. K predloženemu ENKZ ni bilo pripomb in je zdaj v fazi sprejemanja uredbe.

ENKZ zajema gradivo vseh ustvarjalcev in je narejen na osnovi številčnih klasifikacijskih znakov; razdeljen je na deset osnovnih skupin, ki jih označujejo številke od 0–9.

Gradivo, ki nastaja pri delovanju vzgojno-izobraževalnih ustanov in ima status arhivskega gradiva, bomo našli v vseh skupinah ENKZ.

- **Pravilnik o dokumentaciji v osnovnih šolah**

Strokovna delovna skupina na podlagi izkušenj članic komisije opozarja, da šole ne bi smele uničiti gradiva, dokler ni odbrano arhivsko gradivo, saj se pogosto dogaja, da zavržejo tudi arhivsko gradivo. Kljub opozorilom še vedno ostaja problem Pravilnik o dokumentaciji v osnovnih šolah, saj ni nikjer navedeno, da morajo glede arhivskega gradiva upoštevati tudi ZVDAGA. To uničevanje arhivskega gradiva bi mogoče lahko preprečili z obvestilom vsem osnovnim šolam.

- **Arhivski popisi, ki omogočajo podrobno iskanje**

Strokovna delovna skupina za šolstvo ugotavlja, da prenašanje popisov v SCOP-e ne poteka brez problemov in zapletov. Nekateri šolski fond, ki so pogosto v uporabi, predvsem matični listi znotraj njih, so popisani v programih, ki so arhivistu in uporabniku prijazni in omogočajo hitro iskanje. Vprašanje je, ali bo SCOP-e omogočal enako kvaliteto iskanja kot sedanji popisi, zato je nujno, da so taki popisi ohranjeni in ostanejo v uporabi.

- **Publikacije**

Skupina za šolstvo namerava pripraviti dve publikaciji. Prva bi bila namenjena šolskim tajnicam in tudi ravnateljem in bi na poljuden način predstavljala pomen arhivskega gradiva ter kratke, jasne napotke, kako z njim ravnati in kako ga predati pristojnemu arhivu.

Druga strokovna publikacija bo namenjena preučevanju dokumentarnega gradiva, ki je nastajalo in nastaja v šolah ter pregledu arhivske in šolske zakonodaje.

- **Izobraževanje vodilnih zaposlenih v vzgoji in izobraževanju o arhivski zakonodaji**

Pri delu z ustvarjalci nekateri arhivski strokovni delavci ugotavljamo, da vodilni zaposleni v vzgoji in izobraževanju nimajo »nobenega pravega odnosa« do dokumentarnega gradiva in slabo ali pa sploh ne poznajo arhivske zakonodaje. K temu je potrebno pripomniti, da tudi šolski pravilniki, ki urejajo delo z dokumentacijo, niso v celoti usklajeni z arhivsko zakonodajo in tako se je v preteklosti dogajalo in se celo še dogaja, da nekateri ustvarjalci uničijo tudi arhivsko gradivo. Tako tudi delavke, ki delajo z dokumentarnim in arhivskim gradivom (poslovne sekretarke), velikokrat naletijo na gluha ušesa, ko gre za materialno varstvo, urejanje in delo z dokumentarnim in arhivskim gradivom.

Predlagamo, da bi za vse slovenske ravnatelje vrtcev, OŠ, SŠ, glasbenih šol in domov organizirali izobraževanje o zakonodaji in pomenu arhivskega gradiva ter urejenem dokumentarnem poslovanju. Nujno je, da ta znanja pridobijo tudi kandidati šole za ravnatelje.

- **Pravilnik o strokovni usposobljenosti uslužbencev javnopravnih oseb ter delavcev ponudnikov storitev, ki delajo z dokumentarnim gradivom**

V nekaterih šolah delavci, ki delajo z dokumentarnim gradivom, še vedno nimajo opravljenega izpita po Pravilniku o strokovni usposobljenosti uslužbencev javnopravnih oseb ter delavcev ponudnikov storitev, ki delajo z dokumentarnim gradivom.

Komisija predlaga pripravo seznama teh šol. Potem bi ga posredovali MŠŠ. V PAMB so jih prijavi Inšpektoratu za kulturo in medije, vendar se ni nič zgodilo.

Poročilo o delu medarhivske strokovne delovne skupine za področje kulture za leto 2011

V strokovni skupini za fonde in ustvarjalce s področja kulture so arhivisti, predstavniki slovenskih regionalnih arhivov in Arhiva Republike Slovenije: Mirjana Kontestabile Rovis, Pokrajinski arhiv Koper, Gordana Šovegeš Lipovšek, Pokrajinski arhiv Maribor, Mojca Grabnar, Arhiv Republike Slovenije, Nataša Majerič Kekec, Zgodovinski arhiv Ptuj, Ivanka Uršič, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, mag. Marjana Kos, Zgodovinski arhiv Ljubljana, dr. Bojan Himmelreich, Zgodovinski arhiv Celje

- Hramba gradiva Javnega sklada RS za kulturne dejavnosti (JSKD)

V letu 2011 smo imeli dva korespondenčna sestanka. Aprila 2011 smo razpravljali o problemu hrambe gradiva Javnega sklada RS za kulturne dejavnosti (JSKD). Znan je že leta 2008 sklenjeni dogovor med JSKD in direktorjem ARS, da bodo arhivirali v Ljubljani. Obrnili smo se na svet direktorjev in prosili za mnenje. Dobili smo odgovor, da so ga obravnavali, vendar niso sprejeli nikarkršnih sklepov. Opozorili so nas, da se JSKD kot upravljavec lastnega gradiva lahko sam odloča, kako ga bo arhiviral pred oddajo v arhiv in da arhivi, če se JSKD odloči, da ga bo hranil skupaj v centrali) v Ljubljani, na to pač ne morejo vplivati. Predlagali so, da bi skušali doseči sestanek direktorja sklada, predstavnikov ARS in regionalnih arhivov. Skušali bi direktorja prepričati, da je odločitev za osrednje arhiviranje slaba že zaradi velike količine gradiva, ki nastaja v območnih izpostavah.

Da bi lažje zagovarjali svoja stališča, smo sklenili podrobneje preučiti gradivo območnih izpostav JSKD. To delo še teče, deloma je bilo realizirano v stiku z območno enoto v Novi Gorici je izdelala popis svojega dokumentarnega gradiva in ga predala arhivu.

- Ustvarjalci, ki sami hranijo svoje gradivo, KN knjižnice

Stvari so nedorečene tudi glede muzejev, ki želijo sami hraniti svoje gradivo. Čutijo se sposobne

opravljati to nalogo, vendar njihovo gradivo le leži v skladišču, neurejeno, nepopisano in tehnično nepravilno opremljeno. Skupina se ukvarja tudi s KN za knjižnice.

Poročilo o delu medarhivske strokovne delovne skupine za področje pravosodja za leto 2011

V letu 2012 je potekalo usklajevanje mnenj o določenih vprašanjih s področja pravosodja (arhivsko gradivo notarjev, tožilcev) usklajevanje navodil za redna sodišča prve in druge stopnje ter enotna navodila za upravno sodišče in državno pravobranilstvo Prav tako smo si med seboj pomagali z informacijami, nasveti, izkušnjami. Sestali smo se dvakrat, medtem pa smo se dogovarjali po elektronski pošti in po telefonu.

Poročila pripravili:

Poročilo strokovne delovne skupine za upravo mag.

Hedvika Zdovc

Poročilo strokovne delovne skupine za gospodarstvo Nina

Gostenčnik

Poročilo strokovne delovne skupine za šolstvo Mirjana K.

Rovis

Poročilo strokovne delovne skupine za kulturo dr. Bojan

Himmelreich

Poročilo strokovne delovne skupine pravosodje dr. Jelka

Melik

Poročilo o delu Medarhivske strokovne skupine za preučevanje vprašanj s področja zdravstva in socialnega varstva od konca aprila 2008 do konca januarja 2011

Poročilo zajema čas njenega delovanja v zadnjih dveh letih, prejšnje je predstavljeno v poročilu iz leta 2008.¹

Skupina deluje v nespremenjeni sestavi, občasno z nadomestnimi in (kadar potrebuje dodatne informacije) z zunanjimi strokovnjaki.

Imeli smo 5 sej: eno (19. oktobra) v letu 2009, tri (21. januarja, 6. oktobra, 9. novembra) v letu 2010 in zadnjo dopisno (21. januar–31. januar) leta 2011.

Nadaljevali smo reševanje problematike, ki smo jo zaznali že v začetkih našega delovanja oz. smo se lotili nujnih vprašanj, na katera so nas opozorili ustvarjalci arhivskega gradiva. Problemi zadevajo bodisi varstvo arhivskega gradiva zavodov iste vrste, to pa logično narekuje enoten pristop pri reševanju, bodisi se srečujemo z različnimi ločenimi, pa tudi delno prepletenimi organizacijskimi sistemi znotraj našega področja, to pa zahteva temeljito obravnavanje posameznih vprašanj.

Delovanje skupine bi lahko predstavili s tremi vsebinskimi poudarki:

1. nadaljevali smo obravnavanje problematike centrov za socialno delo v Sloveniji,
2. lotili smo se temeljev varstva arhivskega in dokumentarnega gradiva bolnišničnih ustanov,
3. definirali smo prevzemanje specifičnega gradiva Zavoda za invalidsko in pokojninsko zavarovanje Slovenije.

1. Načrtovane izdelave enotnega navodila za prevzem starejšega arhivskega gradiva centrov za socialno delo še nismo končali. V tem obdobju smo namreč dejansko šele začeli prevzemati gradivo. Srečevali smo se z dokaj različno hranjenim gradivom in z različnimi količinami ohranjenega gradiva. Z enotnimi navodili bomo smiselno povzeli naše konkretne izkušnje. Nekateri pokrajinski arhivi (Pokrajinski arhivi Celje, Zgodovinski arhiv Ljubljana) so v letih 2009, 2010 prevzeli znatno količino arhivskega gradiva. Ob tem pa so opozorili na problematiko varstva občutljivih osebnih podat-

kov v njem, kako (če sploh) jih zaščititi pri uporabi za upravne in znanstvenoraziskovalne namene.

Poleg tega smo v prostorih ARS za centre za socialno delo dne 15. 10. 2008 organizirali enodnevno delavnico, namenjeno o odbiranju in izročanju arhivskega gradiva pristojnim arhivom. Udeležilo se je je 38 predstavnikov centrov iz osrednje slovenske in primorske regije, manj s štajerskega dela.

Z njo smo želeli dvigniti raven varstva in pospešiti predajo dokumentarnega in arhivskega gradiva v pristojne arhive.

Omeniti je treba še prispevka Janeza Kopača² in Ivanke Zajc Cizelj³ iz let 2008 in 2009, ki osvetlujeta problematiko centrov za socialno delo in varstva njihovega arhivskega gradiva.

2. Arhivisti dokumentacijo bolnišničnih ustanov prevzemamo z mešanimi občutki. Ubadamo se z velikansko količino medicinskih kartonov oz. dosjejev, ki bi se jih bolnišnice rade rešile bolj zaradi prenapolnjenih in slabih skladišč, kot pa jih predale zaradi zavesti o izrednem zgodovinskem pomenu. V Sloveniji namreč ni predpisov,⁴ ki bi določali, koliko časa je potrebno hraniti določeno vrsto medicinskih dokumentov. Pogosto se znajdemo v dilemi, ali naj vzamemo vse medicinske kartone, ne da bi bili prepričani o pomenu prav vsakega, ali pa naj jih izbiramo selektivno, po določenih (kakšnih?) kriterijih.

Povabilu Ministrstva za zdravje k sodelovanju pri pripravi okvirnega klasifikacijskega načrta za zavode s področja zdravstva v letu 2009 smo se predstavniki medarhivske skupine zato z veseljem odzvali. Načrt smo obravnavali na dveh sestankih, sredi leta 2010 smo Ministrstvu posredovali pri-

¹ Poročilo o delu Medarhivske strokovne skupine za preučevanje vprašanj s področja zdravstva in socialnega varstva: od konstituiranja 30. maja 2007 do konca aprila 2008. V: *Arhivi* 31 (2008), št. 1, str. 59–60.

² Arhivska zakonodaja in centri za socialno delo v zborniku *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2008, str. 83–93.

³ Centri za socialno delo kot imetniki in ustvarjalci arhivskega gradiva v zborniku *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2009, str. 247–256.

⁴ Časovni okviri, omenjeni v Zakonu o zbirkah podatkov s področja zdravstvenega varstva (Ur. l. RS, št. 65/2000) so presplošni, največkrat zagovarjajo hranjenje do 10 let po smrti pacienta.

pombe in čakali odzive. Kljub nekaj prošnjam Ministrstvu (še) ni odziva. Zdi se, da je zadeva trenutno zastala. Pri tem pa nas posamezne zdravstvene ustanove (psihiatrične bolnišnice, zdravstveni domovi) čedalje bolj opozarjajo na potrebo po celostnem obravnavanju ravnanja zlasti s strokovno medicinsko dokumentacijo.

Problematiko psihiatričnih bolnišnic smo zato obravnavali posebej na zadnjem sestanku v letu 2010 in njihove predstavnike seznanili s klasifikacijskim načrtom z roki hranjenja dokumentarnega gradiva ter označenim arhivskim gradivom Psihiatrične klinike Ljubljana. Le-ta že nekaj časa izraža željo po oblikovanju lastnega arhiva, za ta namen pa si je zgradila tudi posebno poslopje.

Seminar o ravnanju z dokumentarnim gradivom smo organizirali tudi za zdravstvene zavode (3. junija 2009 v Ljubljani v hotelu Mons), zaradi lažje organizacije tokrat v sodelovanju s studiem EP. Udeležilo se ga je 67 predstavnikov bolnišničnih ustanov iz celotne Slovenije.

3. Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije z vsemi območnimi enotami upravlja dokumentarno gradivo na osnovi lastnega, enotnega klasifikacijskega načrta, predaja pa ga tako Arhivu Republike Slovenije (gradivo centrale) kot pokrajinskim arhivom (gradivo območnih enot). Vse od 2003. pokrajinski arhivi prevzemajo delovne knjižice, a po mnenju Bojane Aristovnik, članice

skupine, in mag. Brede Zalašček, arhivarke Zavoda za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, s pomanjkljivimi in neizdelanimi kriteriji izbora. Zato sta na sestanku skupine 6. oktobra 2010 predlagali, da ob selekcioniranju knjižic za predajo Zgodovinskemu arhivu Celje izdelata ekspertizo o razvoju delovne knjižice v minulem stoletju, preučita zakonske predpise, ki so jo uzakonili, ji predpisovali vsebino ter obliko in jo končno ukinili. Njuni izsledki (predstavljeni v Arhivih) bodo za podlago pri oblikovanju splošnih kriterijev pri nadaljnjih prevzemanjih.

Poleg omenjenih osrednjih tematik smo obravnavali še dve, ki kažeta vpetost našega dela v širšo arhivsko strokovno skupnost. Seznanili smo se z ustanovitvijo Strokovne koordinacije delovnih skupin pod vodstvom dr. Jelke Melik, ki naj bi poenotila in pravno definirala naše nadaljnje delo.

Mag. Bojan Cvelfar, direktor Zgodovinskega arhiva Celje, pa se je pozanimal o naši opredelitvi nivojskega popisovanja in strukturiranja fondov ter o odločitvi zapisovanja zadeve, imen in priimkov v popisni enoti na nižji ravni. Iz odgovora, ki smo ga oblikovali na zadnji, korespondenčni seji (januarja 2011) je mogoče razbrati, da slovenski arhivisti pri tem delu upoštevamo različne prakse.

Marija Grabnar

Iz arhivskih fondov in zbirk

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 930.25(450Udine):624.2/.8(497.4Tolmin)"1321"

Prejeto: 20. 4. 2012

O postavitvi lesenega mostu v okolici Tolmina (1321)*

BRUNO FIGLIUOLO

dr., redni profesor za zgodovino srednjega veka

Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Storia e Tutela dei Beni Culturali, Palazzo Caiselli,

V.lo Florio 2/b, IT-33100 Udine

e-pošta: bruno.figliuolo@uniud.it

IZVLEČEK

V videmskem državnem arhivu se nahaja zanimiva, javnosti doslej neznan listina iz leta 1321 o naročilu za postavitve mostu v bližini vasi Modrejce pri Tolminu. V njej nastopajo isti protagonisti kot v leto in pol starejši listini, ki govori o pregledu dokončanega mostu, in je bila objavljena že sredi 19. stoletja. Naročnik gradnje je bil Nikolaj, sin Mussata iz čedajske plemiške družine oglejskih fevdnikov, ki izvira iz istrskega Kaštela. Tako Nikolaj kot njegovi predniki so imeli več posesti v Furlaniji in Slovenski Benečiji, pa tudi na Goriškem. Postavitev mostu je bil zaseben projekt, precej drag, njegov namen oz. smisel pa iz listin ni razviden. Prav tako ostaja nepojasnjena najpomembnejša dilema, točna lokacija mostu, saj navedbe v listinah o tem odpirajo več vprašanj kot nudijo odgovorov; v članku navedena hipoteza je le ena od možnosti.

KLJUČNE BESEDE: *most pri Tolminu, Čedad, patriarhov fevdnik, čedajska rodbina iz Kaštela, srednji vek*

ABSTRACT

ON THE BUILDING OF THE WOODEN BRIDGE NEAR TOLMIN (1321)

In the State Archives of Udine is an interesting and thus far publicly unknown deed from 1321 ordering the building of a bridge close to the village of Modrejce near Tolmin. The deed identifies the same protagonists as those identified in another deed written a year and a half later describing the inspection of the bridge upon its completion. This latter deed was previously published in the mid-19th century. The building of the bridge was commissioned by Nikolaj, a son of Mussat from the Cividale noble family. Originally from Kaštel in Istria, the family belonged to the Patriarch of Aquileia's liegemen. Nikolaj and his predecessors owned several properties in Friuli, Venetian Slovenia and the Goriško region. The building of the bridge was a private and a rather expensive project, yet the reason for its construction was not revealed in the deeds. The deeds also fail to explain the most important issue – the exact location of the bridge – posing more questions than answers in that respect. The hypothesis suggested in the article is just one of the options.

KEY WORDS: *bridge near Tolmin, Cividale, feudal lords of the Patriarch of Aquileia, Cividale family from Kaštel, the Middle Ages*

* Pristrčno se zahvaljujem kolegu Dragu Trpinu iz Nove Gorice za številne nasvete in pomoč pri identifikaciji več slovenskih krajev.

Prevedel: Drago Trpin.

V Čedadu sta se nekega majskega dne leta 1321, neugotovljivega zaradi poškodbe na listini, ki nam posreduje to dejanje, pred notarjem Landucijem iz Čedada sestala Peter iz Kozce kot skrbnik Nikolaja, pokojnega Mussata iz Čedada,¹ na eni ter zidarski mojster Jakob, sin rajnkega mojstra Leonarda iz Premarjaga na drugi strani. Namen njunega srečanja je bil skleniti pogodbo o izgradnji mostu v okolici Modrejca, manjše vasi ob Soči 3 km južno od Tolmina. A preden analiziramo določbe, je seveda potrebno prebrati vsebino dokumenta.

[Čedad, 1321 maj 1–15.]

Original [A]: Državni arhiv v Vidmu (Archivio di stato di Udine = ASU), Notarske listine (Pergamene Notarili), škatla 1, št. 7. Listina 798 x 191 mm, v slabo ohranjenem stanju zaradi madežev od vlage in velike luknje vzdolž zgornjega dela, ki onemogoča branje številnih besed.

In [nomine Domini amen. Anno a nativitate eiusdem Millesimo] Trece[ntesimo Vigesimo Primo, indictione] quarta, [die ... in]trante [mense] Mayo, in Civitate [Austriae, ante] domum Iohannis Rubey, apud Porta[m Brosanam, presentibus] Zerolino advocato Civitaten[is ecclesie, ...]yno fabro dicto Del Duch, de Grupignano, Thomado Versa, hospite de Porta Brosana, Avrilo muratore quondam Wargendy de Premeryacho, Civitate comorante, Zergna precone Civitatis, Federico filio Mitusse de Sancto Georio, Mychaelo muratore de Civitate, testibus, et aliis. Petrus de Cosyza, massarius Nycolai quondam Mussati de Civitate, ex parte una, et magister Iacobus quondam magistri Leonardardi de Premeryacho, ex parte altera, in hoc pacto et in hac condicione convenerunt, videlicet: quod dictus [magister Iacobus] facere promisit et [...] sive de l[apidi]bus supra [fluvium ...], in per]tinenciis Modreçe, perpetuo dura[...], amplum sive largum per quem conduci valeat unus currus expedite cum uno bubulco eunte penes boves vel currum, cum spondis altis usque ad cingulum hominis comunalis. Et hoc pro precio et foro decem et septem marcharum denariorum aquilegensis monete et decem congiorum vini, computando quatuor marche denariorum quas idem magister Iacobus confessus extitit et contentus se habuisse ac integre recepisse super solutione partis precii supradicti. Residuas vero tredecim marchas dictus

Petrus sibi dare promisit et stetit in terminis infrascriptis, videlicet: quatuor marchas usque ad exitum mensis iunii proximi venturi; alias quatuor usque ad primum die mensis augusti tunc subsequenti; reliquas vero quinque marchas² sive residuum solutionis precii supradicti, inmediate post compleccionem pontis supradicti. Et ultra hoc, dictus Petrus promisit et stetit dicto magistro Iacobo omnia preparamenta et feramenta que fuerint oportuna ad faciendum pontes lignorum et armaturas nec non lapides et maltam, qui et que fuerint necessarij et necessaria in operatione pontis supradicti; et sufficienter expensas sibi et magistris qui secum erunt in operatione; et omni die duos manuales teneatur sibi dare dictus Petrus suis propriis expensis. Ita tamen quod, si de dicto ponte quoquomodo aliquod deffecerit in defectu magisterii usque ad viginti annos, quod dictum deffectum sepe dictus magister Iacobus supplere debeat et teneatur suis propriis honeribus et expensis. Promittentes dicte partes vicissime inter se pro utraque parte solempni stipulatione interveniente, omnia et singula in hoc instrumento contenta perpetuo firma, grata et rata habere atque tenere, sub pena centum librarum veronensium parvulorum, qui totiens peti et exigi possit cum effectu quotiens comictetur in ipsam. Et ea soluta vel non, presens tamen instrumentum in omnibus et per omnia stabilem semper obtineat firmitatem. Pro quibus omnibus accendendis et firmiter observandis, pro dicto magistro Iacobo Paulinus et Avrilus testi superius nominati fideiussores extiterunt; pro dicto vero Petro, Zerolinus testis predictus extitit fideiussores.

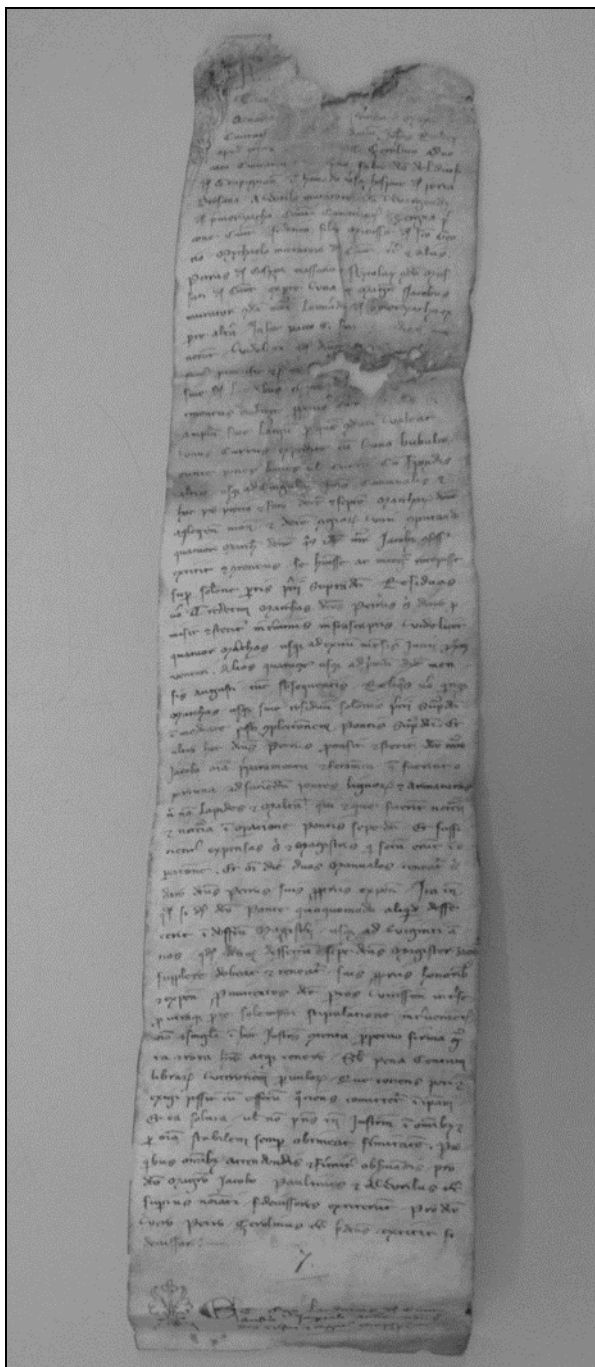
(S) Et ego Landucius de Civitate Austria, imperiali auctoritate notario publico, dictis interfui et rogatus scripsi.

Za predvideni most natančna lokacija ni določena, saj se dokument omejuje na bližino Modrejca. Nekaj več je mogoče sklepati na podlagi drugega dokumenta, o katerem bo govor v nadaljevanju. Narejen naj bi bil iz lesa, določeni deli pa železni in zidani. Bil naj bi dovolj širok za prehod voza z volovsko vprego in voznikom ob strani in zaščiten ob straneh z ograjo, ki naj bi vozniku segala vsaj do pasu; očitno je bil most namenjen tudi ali zlasti prevozu blaga. Pogodbena cena za postavitev je bila visoka, primerljiva s ceno dveh hiš v mestu ali več dobrih zemljišč, povrhu pa še stroški gradbenega materiala, vzdrževanje mojstra Jakoba in vseh pomočnikov, potrebnih za uspešno dokončanje del, ter nazadnje še 10 kvinčev vina. To je bil torej velik finančni vložek naročnika.

Ta je bil Nikolaj, sin rajnkega Mussata, ki je bil sin Luigina iz Kaštela na Hrvaškem, tik ob slovenski meji. Družina se je preselila iz Istre v Čedad že vsaj nekaj generacij prej. Že Luigino, fevdnik oglejskega

¹ Peter iz Kozce je bil nedvomno sposoben upravitelj z veliko finančnih sredstev. Prvega marca istega leta mu je Filippino della Torre, predstojnik kolegiatnega kapitlja sv. Marije iz Čedada, prodal za eno leto desetino od žita v različnih krajih na območju Nadiških dolin za 25 denarijev od kmetije in znatno vsoto 32 mark v celoti: ASU, ANA, 669/8, f. 45R-v; v naslednjem letu je zabeležen kot lastnik nekega vinograda »supra monte de Cirgetis« (prav tam, 675, fasc. n. n., f. 64V, iz 16.X.1322).

² sledi ~~usque~~.

patriarha, od katerega je prejel leta 1267 dve hubi v kraju *Sactocani* in dve v Turjaku³ kot grajski fevd,⁴ v letu 1277 *«ad rectum et legale feudum»* pa še dve kmetiji v Morteglianu, se je dal po svoji smrti 2. januarja 1278 položiti k večnemu počitku pri kolegiatnem kapitulju v mestu ob Nadiži.⁵ Sin Mussato, umrl 4.

septembra 1304, pa se je raje dal pokopati v čedadjskem samostanu bratov pridigarjev. Poleg tega da je imel nekaj fevdov od oglejske cerkve onstran Soče, v Pierisu, Fiumicellu in domačem Kaštelu, je bil odlikovan še z nazivom glavar *sive gastaldus* v Tržiču,⁶ njegova družina je prejela tudi od spilimberških plemičev vazalske beneficije, Mussato pa si jih je dal leta 1292 znova potrditi od Valterpertolda Spilimberškega.⁷ Leta 1285 se je poročil z Lucardo, tedaj vdovo po Giovanniju de Portisu in materjo malih Katarine in Adalmotte, ki mu je ob soglasju skrbnikov obeh hčera Giovannija de Zuccola, Giovannija de Portisa in Quoncija di Birbicio de Portisa prinesla za doto sedem celih in delnih kmetij v Kozci ali neposredni okolici (vse patriarhovi fevdi), eno v bližnjih Čišnjah, fevd opatije sv. Marije v Dolini ter še eno v Ibani.⁸ Leta 1296 je utrdil patrimonialno navzočnost svoje rodbine v Morteglianu, tako da je za 11 mark in 32 denarijev tam kupil dve kmetiji in pol, prvotno podeljeni *«iure recti et legalis feudi»* od patriarha.⁹ Njegov sin Nikolaj je umrl 11. januarja 1334 in je bil pokopan prav tako pri dominikancih v mestu.¹⁰ Urednik izdaje čedadjskih nekrologov zaradi premalo poglobljene uporabe dokumentacije, kar se mu večkrat primeri, ni našel sorodstvene povezave Nikolaja s Kandidom, sinom Mussata iz Kaštela, za katerega iz drugih virov vemo, da je bil njegov brat, ki je umrl 17. maja 1308 in je pokopan v samostanu čedadjskih dominikancev; pri njem je, kot vidimo, ob očetovem imenu naveden tudi kraj izvora rodbine, to pa dodatno napeljuje na povezavo obeh bratov z Luiginom iz Kaštela.¹¹ Poleg tega da je bil Nikolaj sorodstveno povezan z de Portisi, eno najvidnejših rodbin v Čedadu, je združil v svojih rokah veliko bogastva, kot je mogoče sklepati po nekaterih notarskih spisih, v katerih nastopa v glavni ali stranski vlogi;¹² in če so-

³ BCU, FP, ms. 1228/III, št. 4 iz 13. X. 1267 (= *Thesaurus Ecclesiae Aquilejensis opus saeculi XIV*, št. 360, str. 175) in št. 7 iz 15. IX. 1277.

⁴ feudo d'abitanza (op. prev.).

⁵ *I libri degli anniversari*, I, str. 206.

⁶ Prav tam, II, str. 677. Podelitev za grajski fevd v Kaštelu sega v 26. avgust 1292. 8. oktobra 1299 je od patriarha prejel podelitev *«de iuribus suis»* (*Thesaurus Ecclesiae Aquilejensis*, cit. oz. št. 879, str. 292, in št. 690, str. 257).

⁷ *Atti della Cancelleria dei Patriarchi di Aquileia*, str. 54, 16. XII. 1292.

⁸ BCU, FP, ms. 1228/III, št. 9, 19. II. 1285. Dote je bila deležna tudi neka služkinja Margirussa s hčerko Dispeto in sinom Mattiussom. Dne 6. XII. 1289 in znova 10. V. 1298 se pojavlja kot priča v aktih, sklenjenih v Čedadu: gl. *Le carte del monastero di S. Maria in Valle di Cividale*, št. 159, str. 263 in št. 199, str. 356.

⁹ BCU, FP, ms. 1227/I, št. 53, iz 29. XI. 1296.

¹⁰ *I libri degli anniversari*, cit., II, str. 535.

¹¹ Prav tam, str. 605.

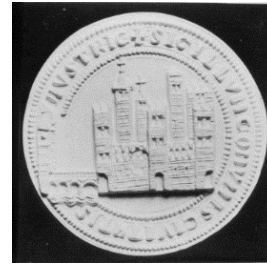
¹² Dne 10. maja 1305 nastopa Nikolaj, sin pokojnega Mussata iz Čedada, kot priča v nekem aktu, sklenjenem v Čedadu, v katerem so protagonisti člani družine Canussio in v katerem je kot druga priča omenjen eden od de Portisov:

dimo po lokacijah družinskih posesti, je moral imeti velike interese v spodnji Furlaniji, v Nadiških dolinah in onstran Soče, od Tolmina do Kaštela. Pa ne le to, dobršen del posesti, ki jih je pridobil, je bil fevdalne narave. Nekega žal neznanega leta je od Majnharda Strassolda prejel »*iure recti et legalis feudi*«
dve kmetiji v Morteglianu nedaleč od Vidma; 1. julija 1323 pridobi nekaj posesti »*iure feudi domini patriarche*«
v Basaldelli, prav pred vrati Vidma.¹³ Seveda je sodil med aristokrate, saj se je 6. marca 1310 pred goriškim grofom Henrikom in patriarhovim glavarjem na neki slovesnosti zavezal k enoletnemu premirju s Henrikom, sinom pokojnega gospoda Warette iz Čedada.¹⁴ Tako ne preseneča, da je gojil plemiški način življenja, kar dokazuje npr. dejstvo, da se je leta 1321 Filip, sin pokojnega Ossalca iz Saciletta, izjasnil kot njegov dolžnik za dobrih 38 mark »*pro uno dextrerio pili grisik*«, ki mu ga je

treba je reči, da sta bili to dve najvplivnejši rodbini v mestu (ASU, ANA, 669/5, ff. 101v–102r). Dne 30. avgusta istega leta je skupaj z bratom Kandidom v sporu z Bertoldom iz Fojde za kmetijo v Orzanu (prav tam, f. 155v). Dne 29. novembra 1306 je bil neki notarski akt zapisan v vinski kleti njegove hiše (BCU, FP, ms. 1227/I, nn. 86 in 87). 19. aprila 1310 se pod kaznijo 100 zlatih funtov skupaj z Ulvinom Canussiom zaveže čedajškemu gastaldu Pellegrinu »*conducere ad rationem Franciscutum quondam Iacobi de Castro-venera*«, ki se je onečastil z zločinom (ASU, ANA, 669/12, f. 16r). 12. oktobra istega leta priznava, da dolguje 20 beneških soldov arhidiakonu Concordie Ottonelli iz Čedada; dva tedna kasneje, 26. oktobra, se pojavi v sporu s Filipom, sinom pokojnega Quoncía del Portisa (prav tam, 669/12, f. 184r–v in f. 197v). Dne 16. avgusta 1312 je v svoji hiši pred pričami, med katerimi je bil Utissio de Portisa, sklenil pogodbo z Adalmotto, vdovo po Giovanniju de Portisa, in njenim sinom Friderikom ob soglasju drugih dveh sinov, Henrika in Filipa, o nakupu neke brajde pred vrati sv. Silvestra v Čedadu za 32 oglejskih mark (BCU, FP, ms. 1228/II, št. 10). Prav 1321., v letu postavitve mostu, ki je predmet obravnave, je od Viljema iz Basaldelle dobil na posodo 7¾ marke (ASU, ANA, 669/8, f. 8r), 9. decembra 1329 pa je za 9 oglejskih mark kupil kmetijo v kraju Čišnje (BCU, FP, ms. 1228/III, št. 3, nepaginirano). Dne 22. marca 1321 je bil postavljen za skrbnika Giacomini hčerki Marghirussi in dedičem Friderika de Portisa (ASU, ANA, 669/8, f. 65r–v). Zagotovo ga je treba enačiti s tistim Nikolajem Mussatinijem iz Čedada, ki je umrl januarja 1334 ter čigar otroci in dediči so dobili za skrbnika (ne po naključju) *plemenitega gospoda* Filipa, sina pokojnega Giovannija de Portisa, kot pričata dokumenta, datirana 21. 7. in 28. 12. 1334; nanašata se (ravno tako ne po naključju) prvi na hiše pri mestnih vratih Brossana in drugi na posesti v Morteglianu: prim. BCU, FP, ms. 1227/I, št. 184, in *I Protocolli di Gabriele da Cremona*, št. 250, str. 387.

¹³ ASU, ANA, 677, neoštevilčen fasc., za XIV stol., f. 12r, in 681, neošt. fasc., notar Pietro Grudignano, f. 33r–v.

¹⁴ ASU, ANA, 669/12, ff. 40v–41r; dopolnjena z dodatnimi vzajemnimi zagotovili, sklenjenimi naslednjega dne (prav tam, ff. 41v–42r).

Odtis pečata mesta Čedad iz 14. stoletja, na katerem je viden Hudičev most čez Nadižo.

prodal.¹⁵ Ni pa razvidno, da bi Nikolaj opravljal kakšne pomembne javne službe, vsaj ne v času gradnje mostu (srečamo ga le kot navadnega člana mestnega sveta med militi v letih 1328 in 1329);¹⁶ gradnjo si je torej treba predstavljati kot drag zasebni projekt. Most je imel 20-letno garancijo gradbenega mojstra, plačilo pa je bilo dogovorjeno na naslednji način: 4 marke vnaprej, 4 v naslednjem mesecu juniju 1321, naslednje 4 v avgustu istega leta ter zadnjih 5 ob izročitvi.

Dela so potekala približno leto in pol in končno je bil novembra 1322 objekt pripravljen za pregled. Dne 14. istega meseca so se torej zastopniki naročnika, Peter iz Kozce in drugi, pojavili na mostu v družbi čedajškega notarja Štefana Candelarija, da bi preverili njegovo skladnost s pogodbenimi določbami, podpisanimi leto prej. Nadzor je potekal brez navzočnosti druge strani, saj je očitno, da se dogovorjenega srečanja nista udeležila ne mojster Jakob iz Premarjaga, ki si ga moremo predstavljati kot glavnega konstruktorja oz. tesarskega arhitekta, ne njegov izbrani zastopnik, notar Henrik iz Čedada. Na ogledu so bile zabeležene nekatere pomanjkljivosti: predvsem je bil most ožji, ograja pa nižja, kot je bilo določeno v podpisani pogodbi, saj je segala le do višine podlahti: »*Ex utraque parte muri in amplo deficiebat unus passus muri pro parte, sicut signatum fuit a principio pontis nusquam factus fuerat per Nicolaum quondam Michaelis Pocharelli de villa Tulmini, qui pactum fecit huiusmodi; et sponde non erant usque ad illud prout ordinatum fuerat, nec expediebat immorare pontem, et sponde non tangebant neque usque ad bragyrum in mayori parte*

¹⁵ (»za sivodlakega jezdnega konja«, kakršne so uporabljali plemiči; op. prev.); ASU, ANA, 669/8, f. 155r–v, iz 3. VII. 1321

¹⁶ Museo Archeologico Nazionale v Čedadu, Archivio Municipale di Cividale, G02-18, II fasc., ff. 1r, 5v in 7r. Gre namreč za register, ki zajema le obdobje 1328–1341 in se izkaže kot najbolj nepopoln za leta 1330–1332. Zahvala Elisabetti Scarton za podatek. V letu 1321 sta na primer gastald in vicegastald v Čedadu Jakob di Ronco in Folcherio Savorgnan (ASU, ANA, 669/8, f. 60r–v).

pontis«. Dokument se nedvomno nanaša na nek natančnejši dogovor, ki ni ohranjen in je očitno nastal med obema poznanima notarskima aktoma, vsebuje pa podrobnejša določila o lastnostih objekta: v izgubljeni izvršilni določbi je bilo namreč določeno »*quod pons debebat tendi usque ad quandam nucem, et lapis frangi et facere lagum ibi*«. To pomeni, da je šlo za kombinirano izdelavo, na zidane stebre je bila položena lesena vozna podlaga. Grede so bile seveda pritrjene s klini, spoji ali vezmi iz železa, z materialom, ki so ga zaradi njegove visoke cene redko uporabljali, pa vendar je bil na tem območju zaradi bližine trgovske poti za prevažanje železa, ki je potekala po dolini Bele (Canal di Ferro), dosegljiv po dokaj ugodni ceni. Prav tako ni primanjkovalo ne lesa niti kamena.¹⁷ Med pogodbenimi določbami je bilo namreč izrecno navedeno, da je naročnik dolžan mojstru priskrbeti »*omnia preparamenta et feramenta que fuerint oportuna ad faciendum pontes lignorum et armaturas, nec non lapides et maltam*«.

Predvsem pa, kot je navedeno v dokumentu o nadzoru, je bil most postavljen »*ultra Isoncium, post Tulminum*« proti Sv. Martinu: kraju, ki ga ni mogoče zanesljivo identificirati.¹⁸ Če bi bil most postavljen na Soči, verjetno ne bi manjkala natančnejša in izrecna navedba lokacije, pa tudi ker v dokumentu nastopajo zlasti priče iz Modrejc ter bližnjih Čiginja in Podmelca, avtorja tega članka to napeljuje k domnevi, da je bil objekt postavljen na Idrijsci na izlivu v Sočo. Na drugi strani pa dejstvo, da naj bi bila stara tolminska župnija posvečena sv. Martinu (kasneje znana kot sv. Urh na pokopališču), ki stoji prav nasproti vasi Volče, ne dovoljuje izključiti možnosti, da je bil most zgrajen prav na Soči; pa vendar je treba povedati, da so Volče za tistega, ki prihaja iz Kobarida, pred in ne *post Tulminum*. Verjetneje je, da bi bilo v takem primeru tudi navedeno, da je most v bližini Volč, ne pa Modrejc. Poleg tega toponima Sv. Martin ne spremlja navedba, da gre za župnijo ali cerkev, kot je bilo v tem času v navadi, če je šlo za verski objekt. Ob koncu poskusimo še pokazati, kako nesmiseln bi bil naslednji potek poti, ki pripelje v slepo ulico: nadzorniki bi prečkali Sočo na edini prehodni točki pri Kobaridu, nadaljevali mimo Tolmina, da bi prišli na novi most, domnevno postavljen čez Sočo blizu današnjega Mosta na Soči v smeri Modrejc ter naprej proti Volčam in sv. Martinu.

Viri in literatura

Viri

Archivio di stato di Udine (ASU):

- Pergamene Notarili (PN)
- Archivio Notarile Antico (ANA).

Biblioteca Civica di Udine (BCU):

- Fondo Principale (FP), manoscritto (ms).

Museo Archeologico Nazionale – Cividale:

- Archivio Municipale di Cividale.

Tiskani viri

Atti della Cancelleria dei Patriarchi di Aquileia (1265–1420), I. (ur. Ivonne Zenarola Pastore). Udine 1983 (Pubblicazioni della Deputazione di Storia Patria per il Friuli; 12).

Bianchi, Giuseppe: *Documenti per la storia del Friuli dal 1317 al 1325*. Udine 1844.

I libri degli anniversari di Cividale del Friuli. I–II (ur. Cesare Scaloni). Roma 2008 (Fonti per la Storia della Chiesa in Friuli. Serie Medievale; 6).

I Protocolli di Gabriele da Cremona notaio della Curia patriarcale di Aquileia (1324–1336, 1344, 1350) (ur. Andrea Tilatti). Roma 2006 (Storia della Chiesa in Friuli. Serie Medievale; 1).

Le carte del monastero femminile di S. Maria in Valle di Cividale (secoli XI–XIII) (ur. Elena Maffei v sodelovanju z Attiliom Bartoli Langelj in Danielo Maschio). Roma e Udine 2006 (Istituto Storico Italiano per il Medioevo. Fonti per la Storia dell'Italia Medievale. Regesta Chartarum; 56 : Istituto Pio Paschini Udine. Fonti per la Storia della Chiesa in Friuli; 9).

Thesaurus Ecclesiae Aquilejensis opus saeculi XIV. Udine 1847.

Literatura

Coppola, Giovanni: *Ponti medievali in legno*. Roma - Bari 1996.

¹⁷ O gradbenih tehnikah v tem času in s tem povezanih ekonomskih vidikih gradbenih podjetij glej Coppola: *Ponti medievali in legno*.

¹⁸ Dokument, ki izpričuje nadzor, je objavljen v Bianchi: *Documenti per la storia del Friuli*, št. 329, str. 548–549.

Riassunto

SULLA COSTRUZIONE DI UN PONTE IN LEGNO NEI PRESSI DI TOLMINO (1321)

La pergamena che qui si pubblica, in cattivo stato di conservazione e difficilmente leggibile in alcuni punti, è un documento molto raro nel suo genere. Si tratta di un atto notarile nel quale si fissano le norme contrattuali per la costruzione di un ponte, da erigersi nei pressi di Tolmino. L'interesse che la notizia riveste è molteplice:

non solo, infatti, il ponte viene esplicitamente costruito a scopi commerciali, giacché deve essere largo abbastanza da consentire il passaggio di un carro; ma di esso si descrivono i materiali da utilizzare, la tipologia costruttiva e i costi e le modalità di pagamento previste. Il documento, unitamente a una seconda testimonianza sul medesimo ponte, già edita, in cui esso l'anno successivo viene per così dire collaudato, consente anche di avanzare ipotesi piuttosto fondate sulla sua esatta ubicazione.

Komentar prevajalca

Prispevek profesorja za zgodovino srednjega veka na videmski univerzi Bruna Figliuola, ki je pred kratkim v videmskem državnem arhivu našel doslej neznan listino iz prve polovice maja 1321 in ki je objavljen v tej številki Arhivov, se omejuje na objavo njenega besedila in predstavitev glavnega protagonista. Nakáže sicer tudi dileme, ki jih najdena listina odpira, vendar se mi zdi potrebno nanje dodatno opozoriti.

Obravnavana listina vsebuje dogovor med zastopnikom naročnika Nikolaja iz Čedadada in gradbenim mojstrom Jakobom iz Premarjaga kot izvajalcem o izgradnji mostu v bližini Modrejc pri Tolminu. Zaradi poškodbe listine ne zremo, katero reko naj bi prečkal. V nadaljevanju obdelave listine se je kmalu izkazalo, da je v tesnem sorodstvu z neko drugo, objavljeno že leta 1844 v Bianchijevih Documenti per la storia del Friuli. Slednja govori o pregledu novo postavljenega mostu 14. novembra 1322 s strani zastopnika naročnika, že omenjenega Nikolaja iz Čedadada. Kot izvajalec se navaja ravno tako že omenjeni mojster Jakob iz Premarjaga. Med obema listinama je preteklo leto in pol, torej čas, v katerem je bil projekt udejanjen. Listina iz 1322 sicer navaja lokacijo zgrajenega mostu, vendar preveč nejasno oz. dvomno: *ultra Isontium, post Tolminum, versus S. Martinum*. V stroki je prevladala razlaga o mostu preko Soče v bližini tolminske župnijske (danes pokopališke) cerkve sv. Urha, sprva posvečene sv. Martinu. Čeprav gre za nekoliko svobodno razumevanje opisa lokacije, se zdi sprejemljiva. V povsem novo luč pa ta problem postavi listina iz 1321, ki govori o postavitvi v bližini Modrejc, kar je s sedanjo razlago nezdružljivo. Vprašljivo postane razumevanje izraza *ultra Isontium*, ki lahko pomeni čez Sočo ali tudi onstran (na levem bregu) Soče. Slednje napeljuje k razlagi zapisa v smislu poti po levem bregu naprej od Tolmina proti sv. Martinu (v Avčah?): v tem primeru je most prečkal Idrijco pri Mostu na Soči. Na bližino Modrejc nakazuje listina iz 1322 z navedbo prisotnih pri nadzoru, ki so bili večinoma prav od tam. Po drugi strani pa ob taki interpretaciji čudi, da ne bi bila izrecno imenovana reka Idrijca, na kateri naj bi bil most postavljen. Vprašljivo je tudi enačenje sv. Martina z vasjo Avče, po dosegljivih podatkih (cerkveni šematizem iz 1971, Höflerjevo Gradivo) je bila tamkajšnja cerkev postavljena šele ob koncu 15. stoletja.

Skratka, odkritje dodatnega vira o mostu v okolici Tolmina ni prineslo odgovora, pač pa odprlo vprašanja v zvezi z doslej prevladujočim prepričanjem o njegovi lokaciji.

Drago Trpin

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 930.25(497.4Maribor):929Miklošič F.
Prejeto: 24. 4. 2012

Arhivsko gradivo Franca Miklošiča v Pokrajinskem arhivu Maribor

JURE MAČEK

mag., arhivski svetovalec

Pokrajinski arhiv Maribor, Glavni trg 7, SI–2000 Maribor

e-pošta: jure@pokarh-mb.si

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljen osebni fond Miklošič Franc. Po naključju najdeni zadnji del bogate Miklošičeve zapuščine je Pokrajinski arhiv Maribor konec leta 2011 odkupil od zgodovinarja Walterja Lukana. Nanaša se predvsem na zasebno življenje Franca Miklošiča in na njegovo družino.

KLJUČNE BESEDE: *osebni fond Miklošič Franc, zasebno arhivsko gradivo, odkup, Franc Miklošič, Walter Lukan, osebna korespondenca*

ABSTRACT

ARCHIVAL RECORDS OF FRANC MIKLOŠIČ IN THE REGIONAL ARCHIVES MARIBOR

In the paper the personal fonds of Miklošič Franc is presented. Stumbled upon by accident, this last remaining piece of the rich legacy of Miklošič was purchased by the Regional Archives Maribor from the historian Walter Lukan at the end of 2011. The fonds contains records that relate mostly to Miklošič's private life and his family.

KEY WORDS: *personal fonds of Miklošič Franc, private archives, purchases, Walter Lukan, private letters*

Slovenska arhivska zakonodaja je po političnih spremembah leta 1991 postavila jasno ločnico med javnim in zasebnim arhivskim gradivom. Javno arhivsko gradivo je arhivsko gradivo, ki se odbere iz dokumentarnega gradiva javnopравnih oseb po strokovnih navodilih pristojnega arhiva, zasebno arhivsko gradivo pa je dokumentarno gradivo drugih pravnih in fizičnih oseb, ki ima lastnosti arhivskega gradiva. To postane arhivsko šele na podlagi odločbe državnega arhiva.¹ Poklicne arhivske ustanove si že od nekdaj prizadevajo, da bi si poleg obsežnejšega gradiva javnopравnih oseb, kot so državni organi, organi samoupravnih lokalnih skupnosti in nosilci javnih pooblastil ter izvajalci javnih služb, pridobile tudi gradivo pomembnejših društev, gospodarskih organizacij, združenj ter posameznikov, ki so s svojo ustvarjalnostjo in delovanjem vidno segli na kulturno, znanstveno, umetniško ali politično področje naroda ter zapustili trajne sledi na njih. V takšnih ali drugačnih okoliščinah, največkrat z osebnim prizadevanjem zaposlenih in s pomočjo osebnih poznanstev ter stikov, večkrat pa tudi povsem po naključju, se je v Pokrajinskem arhivu Maribor do danes nabralo več kot 320 osebnih oziroma družinskih fondov. Najnovejša arhivska zakonodaja je zaposlenim v arhivih precej zvezala roke pri pridobivanju gradiva zasebnikov. Arhivi smejo dandanes na podlagi poizvedb in poznavanj posameznih področij le evidentirati zasebno dokumentarno gradivo v zasebni lasti – sem spada tudi gradivo fizičnih oseb – za katero domnevajo, da ima lastnosti arhivskega gradiva, torej takšnega, ki je pomemben del slovenske kulturne dediščine. Na podlagi opravljenega evidentiranja pripravijo arhivi predlog za razglasitev, nato pa državni arhiv z odločbo razglasi zasebno dokumentarno gradivo za arhivsko.² Za vsako dejavnost v zvezi z zasebnim arhivskim gradivom moramo arhivski delavci nedvomno pridobiti soglasje lastnika gradiva. V praksi smo odvisni le od dobre volje posameznikov in njihove pripravljenosti za sodelovanje in pri tem prepuščeni lastni vztrajnosti, moči prepričevanja in osebnim poznanstvom. Po drugi strani lahko zasebniki še naprej izročajo svoje arhivsko gradivo s pogodbo v obliki depozita, ob tem pa ohranijo lastninske pravice, ali pa s pogodbami v obliki darila, volila in odkupa. V zadnjih treh primerih postane zasebno arhivsko gradivo javna last. Ne glede na obliko izročitve zasebnega arhivskega gradiva imajo zasebni lastniki ob izročitvi pravico

določiti pogoje za uporabo oziroma pogoje za dostopnost gradiva, ki ga izročajo arhivski ustanovi.³

Kako zapletena in nepredvidljiva so včasih pota arhivskega gradiva posameznikov, preden se znajde v arhivih, nazorno prikazuje primer zapuščine slavista Franca Miklošiča.⁴ Pridobitev gradiva te vrste je mnogokrat le stvar naključja in sreče, zapuščina pomembnih in znanih posameznikov pa je lahko celo razdrobljena po različnih mestih Evrope in tudi širše. Največji del pisne zapuščine Franca Miklošiča je tako ohranjen v rokopisni zbirki Avstrijske nacionalne knjižnice (Handschriftensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek). Ta naj bi hranila več kot tri tisoč pisem iz Miklošičeve znanstvene korespondence, naslovljenih nanj z vseh koncev sveta, in številne osebne dokumente.⁵ Nekoliko drugačne podatke navaja Katja Sturm Schnabl. Po njenem mnenju je v celoti ohranjenih nekaj več kot tri tisoč pisem iz obdobja od leta 1833 do leta 1891, večji del jih hrani nacionalna knjižnica na Dunaju.⁶ Manjši del znanstvene zapuščine je s posredovanjem Vatroslava Jagića, Miklošičevega naslednika na dunajski slavistični stolici, prišel v Arhiv Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti v Zagrebu (danes Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti).⁷ Posamezne kose hrani tudi knjižnica mesta Dunaj, preostalo pa je v arhivih in knjižnicah v Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Novem

³ Žumer: *Arhiviranje zapiskov*, str. 298.

⁴ Franc Miklošič (20. 11. 1813–7. 3. 1891), jezikoslovec. Rodil se je v Radomerščaku. Od leta 1830 je v Gradcu študiral filozofijo in pravo, leta 1838 je doktoriral iz filozofije, leta 1840 pa tudi iz prava. V času študija v Gradcu se je družil s Stankom Vrazom in drugimi člani ilirskega gibanja. Na pobudo Jerneja Kopitarja, ki ga je uvajal v slovansko in primerjalno indoevropsko jezikoslovje, je leta 1844 prevzel mesto knjižničarja v Dvorni biblioteki na Dunaju. Istega leta je nasledil Kopitarja kot cenzor za slovanske, romunske in novogrške knjige. Leta 1848 se je dejavno vključil v politično življenje. Bil je predsednik dunajskega društva Slovenija, sooblikoval je program Zedinjene Slovenije, deloval je kot poslanec v državnem zboru. Na predlog ministra Stadionca je cesar leta 1849 ustanovil na dunajski univerzi stolico za slovansko jezikoslovje in postavil Miklošiča za prvega, izrednega profesorja. V letih 1854–1855 je bil Miklošič tudi rektor univerze. Predaval je do leta 1886, ko ga je nasledil Vatroslav Jagić. Stolica je postala najpomembnejše slavistično središče v Evropi, Miklošič pa najvplivnejša slavistična osebnost 19. stoletja. Miklošičevo znanstveno delo je odločilno za nadaljnje raziskovanje jezikov na Balkanskem polotoku in širše; *Slovenski biografski leksikon*, II. del, str. 118–122.

⁵ Hafner: Fran Miklošič, str. 36.

⁶ Sturm Schnabl: *Der Briefwechsel Franc Miklosich's mit den Südslaven*, str. 20.

⁷ Lukan: Uvodne pripombe, str. 1.

¹ Ur. l. RS, št. 30/2006, člena 2, 34.

² Ur. l. RS, št. 86/2006, členi 98–105.

Sadu, Sofiji, Sankt Peterburgu, Moskvi, Pragi, Budimpešti, Krakovu, Leipzigu, Münchnu, Giessenu, Göttingenu in Marburgu. Schnablova dopušča možnost, da so posamezna pisma tudi drugod, saj do danes ni bilo opravljeno natančno evidentiranje celotne Miklošičeve korespondence. Tako recimo v svojih objavah korespondence ne navaja Maribora. V Univerzitetni knjižnici Maribor namreč že kar nekaj časa hranijo delčke Miklošičeve zapuščine. To so pismo Franca Miklošiča Franu Levcu iz leta 1889 s fotografijo, prepis Miklošičeva pisma Franu Levcu iz leta 1889⁸ in tri pisma Franca Miklošiča s prepisi in faksimili Janezu Bleiweisu med letoma 1849 in 1853.⁹ V rokopisni zbirki Univerzitetne knjižnice Maribor je ohranjena tudi čestitka ob 70-letnici s fotografijami, ki so mu jih poklonili »*slavisti in hvaležni učenci*«. ¹⁰ Domnevamo, da je bilo v Miklošičevi korespondenci udeleženih več kot 800 oseb. Med njimi je bilo 117 južnih Slovanov (Slovenci, Hrvati, Srbi, Bolgari), šestdeset vzhodnih Slovanov (Rusi, Ukrajinci, Belorusi), šestdeset zahodnih Slovanov (Čehi, Slovaki, Moravci, Poljaki), nekaj Američanov, Angležev, Dancev, Francozov, Grkov, Italijanov, po en Irec, Litovec, Madžar, Norvežan, Romun, Španec ter okrog petsto nemško govorečih dopisovalcev.¹¹ Že zaradi številnih funkcij, dejavnosti in položajev (slovenski poslanec v državnem zboru v Kromerížu, član gosposke zbornice avstrijskega državnega zbora, domači učitelj, univerzitetni profesor, član številnih znanstvenih akademij in društev, pravnik, prevajalec uradnih listov, doktor filozofije, filolog, zgodovinar, jezikoslovec), ki jih je Miklošič imel, je njegova korespondenca nepogrešljiv in prvovrsten vir za spoznavanje različnih plati kulturnega, političnega in znanstvenega razvoja v 19. stoletju.

Avstrijski nacionalni knjižnici je predal prvi večji del pisem iz Miklošičeve korespondence že mlajši sin Moriz. Ta je zbral in izročil le znanstveno korespondenco očeta, vse drugo je ostalo v zasebnem družinskem arhivu. Richard Perger, Morizev vnuk, ki je podedoval celoten družinski arhiv, je leta 1981 še enkrat pregledal zapuščino pradede in Avstrijski nacionalni knjižnici poklonil še dragoceno zbirko tako imenovanih »življenjskih doku-

mentov« Franca Miklošiča. Zadnji, po njegovi oceni, zasebni del zapuščine, pa je obdržal. Po smrti Richarda Pergerja leta 2004 njegovi potomci očitno niso izkazali dovolj čuta in zanimanja za zapuščino prednikov in so začeli ostanke Miklošičevega družinskega arhiva razprodajati starinarjem. Večinoma je bila to zapuščina Moriza Miklosicha in v njenem okviru še zadnji del zapuščine Franca Miklošiča. Zgodovinar Walter Lukan¹² je povsem po naključju na dunajskem boljšem sejmu odkril mape s korespondenco, naslovljeno na Moriza Miklosicha. Ker je starinarja osebno poznal, mu je ta zaupal, kje je dobil material, in sicer v osmem dunajskem okraju, v ulici Josefstädterstrasse 11, v nekdanjem stanovanju Franca Miklošiča in njegovih potomcev – tudi Richarda Pergerja. Lukan je seveda takoj prepoznal neprecenljivo vrednost najdene dokumentacije. Od starinarja je odkupil ves material. Ob tej priložnosti je od Pergerjeve hčerke Brigitte Hoy kupil še preostalo, povsem neurejeno, po mizah in regalih raztreseno dokumentacijo, ki se je nanašala na Franca Miklošiča in njegove potomce. Lukan domneva, da mu je uspelo rešiti večji del gradiva, ki ga je Perger še imel pri sebi, saj so bile starinarjem prodane predvsem razglednice. Walter Lukan je nato Miklošičevo gradivo ponudil v odkup Pokrajinskemu arhivu v Mariboru, torej instituciji, ki je pristojna tudi za območje, s katerega izvira Franc Miklošič. Konec leta 2011 je bil odkup gradiva od Walterja Lukana uspešno izpeljan. Pokrajinski arhiv Maribor je tako postal poleg Avstrijske nacionalne knjižnice varuh največjega in dela zapuščine Franca Miklošiča in njegovih potomcev neprecenljive vrednosti.

Pokrajinski arhiv Maribor je lastnik več kot 746 posameznih dokumentov, ki se navezujejo na Franca Miklošiča in njegovo družino, ter šestih map z različnimi akti. Fond v celoti obsega za tri arhivske škatle gradiva. Ohranjeno gradivo je predvsem zasebne narave. Kljub temu mu ne moremo odrekati izrednega pomena, saj o Miklošičevem

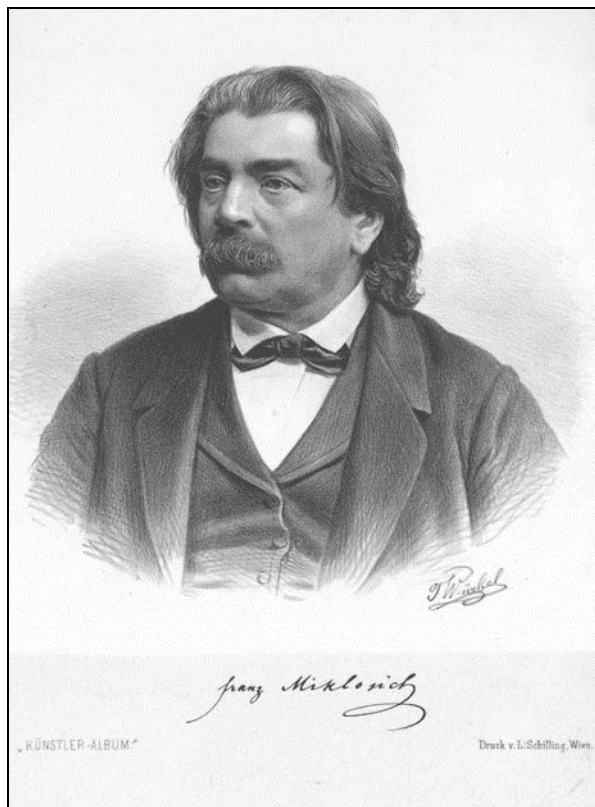
⁸ *Katalog rokopisov UKM Ms 1–Ms 300*, Ms 268 Šlebinger Janko, str. 87.

⁹ *Katalog rokopisov UKM Ms 1–Ms 300*, Ms 221 Bleiweis Janez, str. 75.

¹⁰ *Katalog rokopisov UKM Ms 601–Ms 850*, Ms 806 Miklošič Franc, str. 81.

¹¹ Sturm Schnabl: *Der Briefwechsel Franc Miklosich's mit den Südslaven*, str. 20.

¹² Walter Lukan (1943), zgodovinar. Rojen v Beljaku. Leta 1984 je doktoriral iz zgodovine in germanistike na dunajski Univerzi. Od leta 1965 je delal na Avstrijskem inštitutu za vzhodno in jugovzhodno Evropo. Urejal je revijo *Österreichische Osthefte* in zbornike o V. S. Karadžiću, F. Miklošiču, J. Kopitarju idr. Med letoma 1990 do 2000 je predaval na dunajski Univerzi jugovzhodnoevropsko zgodovino. Leta 1995 je začel predavati na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Raziskuje slovensko in južnoslovansko zgodovino 19. in 20. stoletja, delovanje J. E. Kreka in J. Kopitarja, avstrijsko-slovenske kulturne stike, politični katolicizem, zgodovino razglednic in druge teme. Glej: *Osebnosti. Veliki slovenski biografski leksikon*, str. 642.

Franco Miklošič (PAM, SI_PAM/1933, fond Miklošič Franc, AŠ 3).

zasebnem in družinskem življenju vse do danes ni bilo veliko znanega. Še posebej ohranjena družinska korespondenca nazorno prikazuje podrobnosti iz njegovega družinskega življenja in srečnega zakona z ženo Cecilijo. Zaradi njene zgodnje smrti se je Franc Miklošič toliko bolj navezal na svoja sinova Moriza in Franza, o tem pa pričajo številna pisma. Ohranjeni dokumenti omogočajo tudi natančen vpogled v vsakdanje življenje in gmotne razmere dunajske meščanske in plemiške rodbine Eichenfeld, v katero se je po poroki s Cecilijo von Eichenfeld, hčerko sodelavca iz dvorne knjižnice Josepha von Eichenfelda, vključil Miklošič. Ženitev v plemiško in razmeroma premožno družino von Eichenfeld je nedvomno pripomogla k temu, da se je lahko Franc Miklošič ne glede na svojo pripadnost slovenstvu tako hitro uveljavil v dunajski družbi liberalnega meščanstva francjožefovske dobe.¹³ Kljub vsemu so v predani zapuščini Pokrajinskemu arhivu Maribor tudi zanimivi in dragoceni dokumenti iz Miklošičevega javnega in znanstvenega dela. Teh Perger očitno ni želel predati Avstrijski nacionalni knjižnici oziroma jih je preprosto

spregledal. V okviru materiala, ki ga je Walter Lukan odkupil, je bila tudi korespondenca Wolfganga Miklosicha, sina Moriza Miklosicha, umrlega v ruskem vojnem ujetništvu leta 1919. Ta del je ostal v zasebni zbirki Walterja Lukana, saj ga namerava natančneje obdelati in pripraviti za objavo.

V Pokrajinskem arhivu Maribor smo ohranili ureditev gradiva, kot si jo je zamislil že Walter Lukan in jo tudi predstavil v popisnem seznamu predanega gradiva. Vsa Miklošičeva korespondenca in tudi preostali dokumenti so napisani v nemščini in gotiči, ponekod težko berljivi. Gradivo Franca Miklošiča v Pokrajinskem arhivu Maribor lahko razdelimo na dva vsebinska sklopa in več podkategorij. To so:

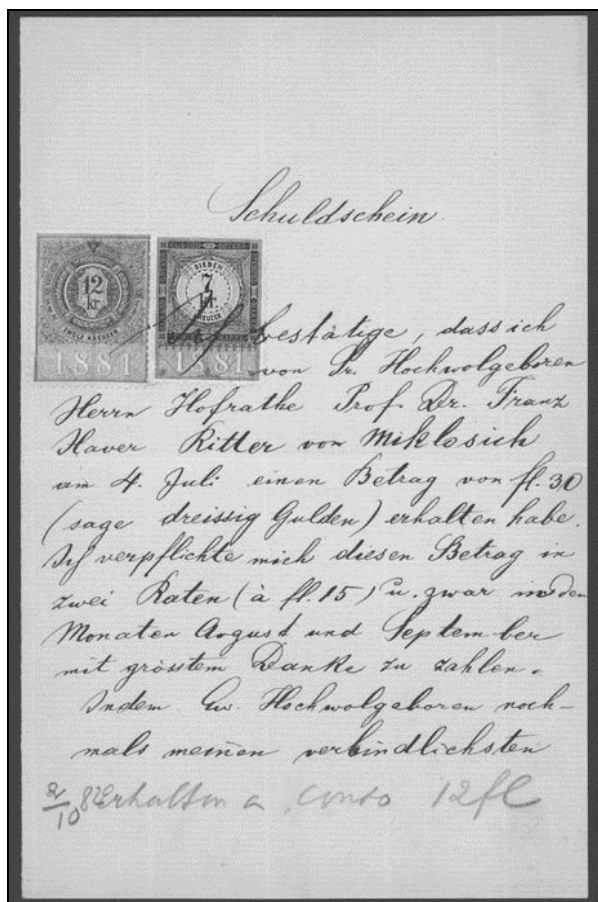
- 1. Znanstveno in javno udejstvovanje Franca Miklošiča**
- 2. Zasebno življenje Franca Miklošiča.**

Prvi sklop gradiva je razdeljen na sedemnajst podkategorij:

1. Korespondenca, naslovljena na Franca Miklošiča

V tem sklopu je med drugimi pismo slovaškega literarnega zgodovinarja Pavla Jozefa Šafárika Francu Miklošiču v zvezi z nekaterimi jezikovnimi in slavističnimi vprašanji (1856). Zanimivi so dopisi uredništva Meyers Konversations Lexikon (Meyers enciklopedija) iz Leipziga, ki se nanašajo na Miklošičev prispevek v leksikonu z naslovom Zigeuner (Cigani) (1877–1899). Ohranjena je korespondenca uredništva raznih časnikov in društev, ki nagovarjajo Miklošiča za sodelovanje s prispevkom ali pa ga prosijo za dovoljenje za objavo njegovega življenjepisa. To so na primer uredništva časnikov *Auf der Höhe* iz Leipziga, *Salonblatt* iz Budimpešte, češkega dunajskega mesečnika *Lva*. Pridružuje se jim tudi društvo *Journalisten und Schriftsteller Verein »Concordia«* (Novinarsko in pisateljsko društvo »Concordia«) (1880–1882). Več dopisov opisuje Miklošičevo vlogo recenzenta. Tako ga direkcija K. k. Hof- und Staatsdruckerei (Cesarsko-kraljeve dvorne in državne tiskarne) z Dunaja prosi za oceno, ali je rokopis pisatelja Wilhelma Obermüllerja *Albanisch-deutsches Wörterbuch* (Albansko-nemški slovar) vreden objave (1881). Zanimiva je zadolžnica pisatelja in jezikoslovca Antona Trstenjaka, da mu je Miklošič posodil trideset goldinarjev, ki mu jih mora vrniti v dveh obrokih po petnajst goldinarjev v prihodnjih dveh mesecih (6. 7. 1882). Na njej je Miklošičev lastnoročni podpis, da je 2. oktobra 1882 dobil vrnjenih le dvanajst goldinarjev.

¹³ Hafner: Fran Miklošič, str. 24.

Potrdilo Antona Trstenjaka, da mu je Miklošič posodil 30 goldinarjev (PAM, SI_PAM/1933, fond Miklošič Franc, AŠ 1).

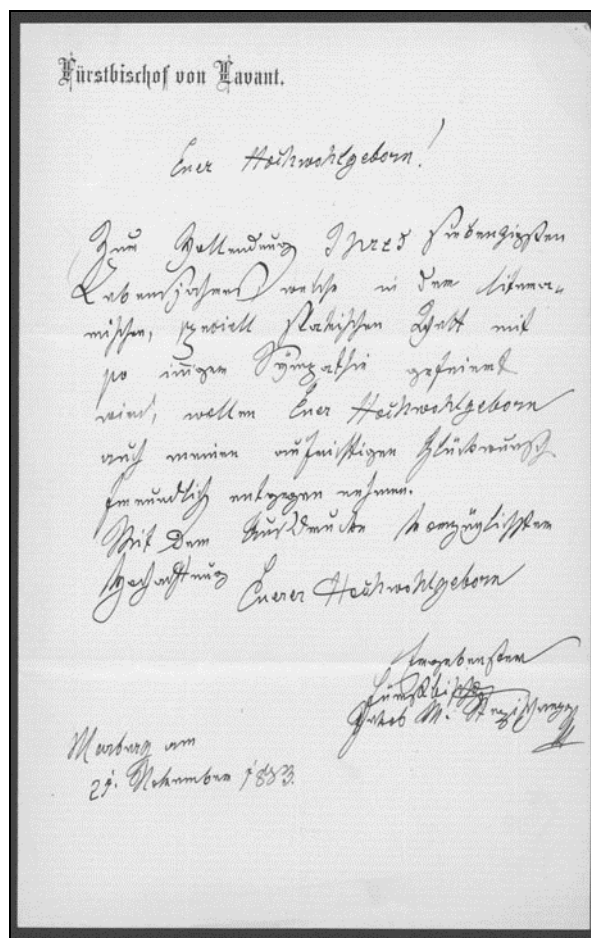
2. Vabila na različne spominske prireditve

Med vabili na prireditve, slavnosti in prošnje za različne denarne podpore najdemo: tiskano vabilo s pesmijo na proslavo 50-letnice pomembnega jezikoslovca Augusta Friedricha Potta (1877), tiskano povabilo na Kopitarjevo slavnost v Repnjah (1880), tiskani vabili na proslavo 100. obletnice rojstva Vuka Karadžića v Beogradu (1888) in na žalno slovesnost za Hermanna Bonitza, nekdanjega profesorja dunajske Univerze (1888), umrlega v Berlinu, vabilo Srbskega akademičnega društva Zora z Dunaja na proslavo 100. obletnice rojstva srbskega pesnika Sime Milutinovića – Sarajlije (1881) in druga. Tukaj je še prošnja Odbora za zidanje misijonske hiše lazaristov v Ljubljani za denarno podporo ...

3. Pisemske čestitke ob 70-letnici Franca Miklošiča (1883)

Med triindvajsetimi Francu Miklošiču poslanimi

čestitkami so v tej kategoriji zastopane tudi čestitke slovenskega zgodovinarja in Miklošičevega učenca Franca Kaspreta, slavista Gregorja Kreka, pedagoga Henrika Schreinerja, lavantinskega knezoškofa Jakoba Maksimilijana Stepišnika, nekdanjega Miklošičevega učenca in sodelavca Ernesta Pachlerja, ruskega društva »Slavija« iz Züricha ter brata Johanna (Ivana). Ta mu poroča tudi o poteku Miklošičeve slavnosti v Ljutomeru, na kateri je imel slavnostni govor Božidar Raič. V imenu slavljenca je v slovenščini govoril še brat Ivan.

Čestitke lavantinskega škofa Stepišnika Francu Miklošiču ob 70-letnici (PAM, SI_PAM/1933, fond Miklošič Franc, AŠ 1).

4. Družinski grb viteza Franca Miklošiča

Ohranjena sta dva primera z roko narisane barvnega družinskega grba na debelem vijoličnem papirju dimenzije 66 cm x 51,5 cm s tekstom: »Dr. Franz Ritter v. Miklosich. Geb. 20. Nov. 1813. Gest. 7. März 1891«. Franc Miklošič je bil 28. avgusta 1864 imenovan v dedni avstrijski viteški stan. Božo Oto-

repec meni, da je grb izrazito dekorativne narave brez vsakršne simbolike in pomena, ki bi kazala na delo in zasluge Franca Miklošiča. Morda bi lahko krilati lev, pogosto uporabljen tudi v grbih tiskarjev, kazal na bogato število Miklošičevih tiskanih knjig, panter pa na rodno deželo Štajersko, čeprav je v grbu oblikovan precej drugače.¹⁴

5. Medalja Franca Miklošiča ob 70-letnici

Medalja je iz bronca in v prerezu meri 53 mm. Na njej je napis »Franciscus de Miklosich MDCCCLXXXIII. Izdelal J. Tautenbain«. Ohranjena je originalna šatulja, v kateri leži medalja.

6. Čestitke za prejeto cesarsko odlikovanje

Ohranjenih je dvanajst pisemskih čestitk v obliki vizitk, dopisnic in telegramov ob odlikovanju »Seiner k. u. k. apostolischen Majestät wirklicher geheimer Rath« (Tajni svetnik Njegovega cesarsko-kraljevega apostolskega veličanstva), ki ga je prejel Franc Miklošič leta 1885. Čestitke je prejel tudi od barona Alexandra barona Bacha,¹⁵ svakinje in svaka Marie in Michaela von Eichenfelda, tašče Cäcilie

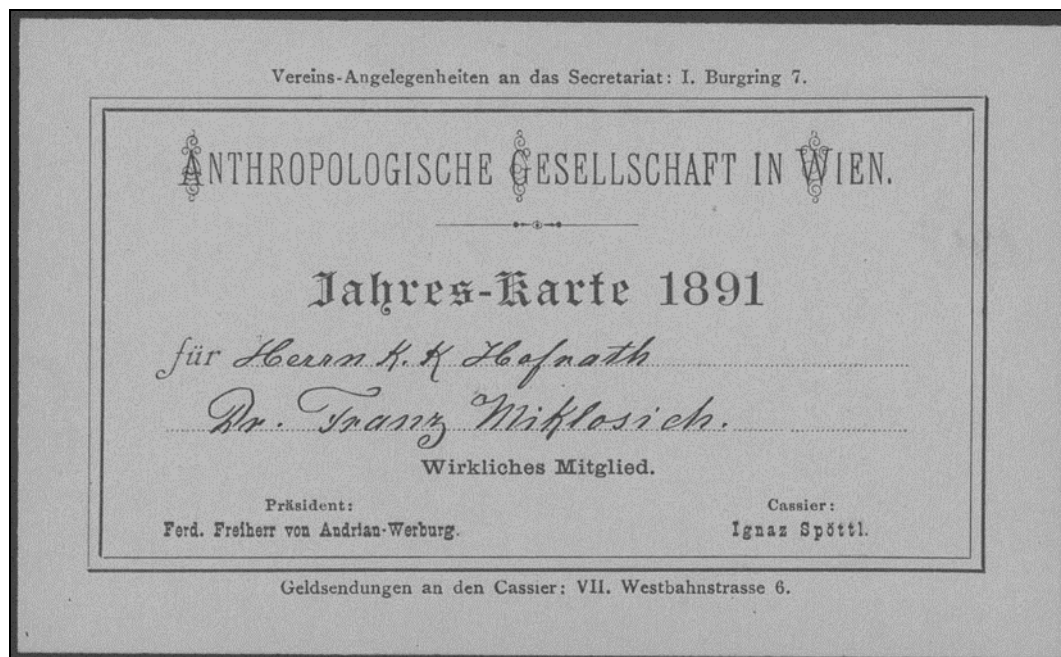
von Eichenfeld in avstrijskega šolnika Adolfa Langga.¹⁶

7. Plaketa ob izvolitvi za zunanjega člana rimske akademije leta (1888)

Plaketa je iz bronca in dimenzije 139 mm x 181 mm v originalni šatulji.

8. Članske izkaznice Franca Miklošiča in zahvale za podpore in darove

Franc Miklošič je bil član številnih znanstvenih kot tudi humanitarnih društev in združenj: Patriotischer Frauen Verein für Niederösterreich (Domoljubno žensko društvo za Nižjo Avstrijo) (1889), Patriotischer Wohltätigkeits Verein »Edelsinn« in Hernals (Domoljubno dobrodelno društvo »Radodarnost« v Hernalsu), Anthropologische Gesellschaft in Wien (Antropološko društvo na Dunaju) (1891), Juridisch-politischer Leseverein (Pravno-politično bralno društvo) (1891), Humanitäts Verein »Aurora« (Humanitarno društvo »Aurora«) (1891).

Članska izkaznica Franca Miklošiča za članstvo v Antropološkem društvu na Dunaju (PAM, SI_PAM/1933, fond Miklošič Franc, AŠ 1).

¹⁴ Oturepec: Viteška diploma Frana Miklošiča, str. 133–135.

¹⁵ V letih 1849–1859 je bil Alexander Bach avstrijski notranji minister (Bachov absolutizem).

¹⁶ Adolf Lang je bil direktor gimnazije v Mariboru in referent za gimnazije na ministrstvu za šolstvo.

9. Korespondenca z založbami in knjigarnami

Ohranjeni so pisma, računi, obračuni z založbami in knjigarnami v zvezi s tiskom in razpečevanjem Miklošičevih lastnih del in publikacij, Miklošičevimi nakupi tujih knjig ter zanimanjem antikvariatov za nakup Miklošičeve zasebne knjižnice. Najpogostejše so zastopane: List & Francke Buchhandlung und Antiquariat in Leipzig (Knjigarna in antikvariat List & Francke v Leipzigu), Emil Soednig Buchhandlung und Antiquariat Wien (Knjigarna in antikvariat Emil Soednig Dunaj) v zvezi s široko komisijsko prodajo Miklošičevih knjig (1888–1891), Carl Gerold's Sohn Verlags, Buchhandlung, Buchdruckerei Wien (Carl Gerold's Sohn Založba, knjigarna, tiskarna Dunaj), Gerold & comp. Buchhandlung für in- und ausländische Literatur Wien (Gerold & comp. Knjigarna za domačo in tujo literaturo Dunaj), K. k. Hof- und Universitäts Buchdrucker Adolf Holzhausen Wien (Cesarsko-kraljevi in univerzitetni tiskar Adolf Holzhausen Dunaj) v zvezi z nakupom različnih knjig in komisijsko prodajo Miklošičevih knjig. Pri tej so ohranjeni tudi računi za tisk publikacij Vergleichende Grammatik der slawischen Sprachen IV (Primerjalna gramatika slovanskih jezikov IV), Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen (Etimološki slovar slovanskih jezikov) ter ponudba za tisk dela Monumenta graeca mediæ aevi. Tukaj je tudi sporočilo tiskarne Miklošičevemu sinu Morizu, katere knjige je za očeta natisnila in koliko je stal tisk posameznih knjig (1883–1891) z Miklošičevimi lastnoročnimi noticami. Knjigarna Franz Suppan's Buchhandlung (Albrecht & Fiedler) Agram (Zagreb)

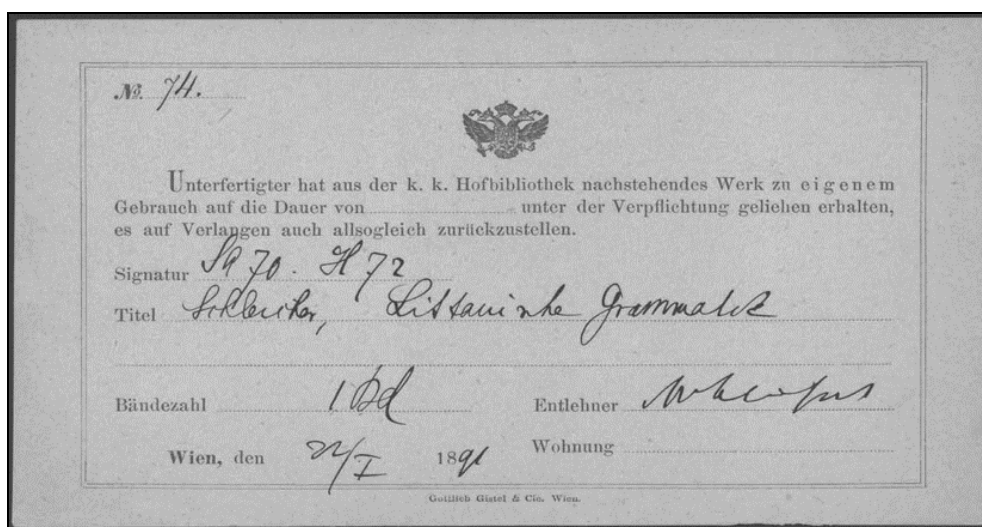
se je ukvarjala s komisijsko prodajo Miklošičevega dela Monumenta serbica. Založba Jevgenija Maksimiljanovnji Kontora St. Petersburg je sporočila Miklošiču, koliko izvodov bo dobil kot urednik slovarja »Kratkij slovar šestich slavjanskih jazikov« (1885). Na tiskanem seznamu Miklošičevih knjig s cenami, ki so bile v knjigarni Wilhelm Braumüller, K. k.- und Universitätsbuchhandler in Wien (Wilhelm Braumüller, Cesarsko-kraljevi in univerzitetni knjigarnar na Dunaju), so dobro vidne tudi Miklošičeve beležke in opombe. Založba Carl Konegen Verlags-Conto, Spezial Buchhandlung für classische Philologie, Philosophie und Geschichte Wien (Carl Konegen Založba, specializirana knjigarna za klasično filologijo, filozofijo in zgodovino) pa je nameravala izdati zbirko Sammlung von Grammatiken der österreichischen Idioma (Zbirka slovnice avstrijskih idiomov) in se je želela o tem načrtu pogovoriti z Miklošičem (1881).

10. Dopisi in listki za naročila na različne časnike

Zastopani so časniki: Budapest Salonblatt (Budimpešta), Das Parlament (Dunaj), Die Graphischen Künste (Dunaj), Das Vaterland (Dunaj), Politische Fragmente (Dunaj).

11. Listki in zadolžnice za izposojanje knjig

Največ je ohranjenih izposojevalnih listkov z Miklošičevimi podpisi za knjižnici K. k. Hofbibliothek (Cesarsko-kraljeva dvorna knjižnica) (1882, 1892) in Bibliothek der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (Knjižnica Cesarske aka-

Listek za izposojanje knjig z Miklošičevim podpisom (PAM, SI_PAM/1933, fond Miklošič Franc, AS 1).

demije znanosti (1890, 1891). Knjige si je Miklošič izposojal tudi v knjigarni K. k. Hofbuchhandlung Wilhelm Frick (Cesarsko-kraljeva dvorna knjigarna Wilhelm Frick) (1888).

12. *Zemljevid slovenskih dežel in pokrajin Petra Kozlerja – prva izdaja iz leta 1853*

Na hrbtni strani zemljevida so Miklošičeve lastnoročne topografske pripombe: »*Ossiach – Osoje, Zwanzigberg – Osojnica, Sattnitz – Soteska.*«

13. *Rokopisi Franca Miklošiča*

Ohranjen je seznam slovanskih besed (4 strani) – verjetno Miklošičev.

14. »*Ostanki*« (knjige – 2 kosa) iz zasebne knjižnice Franca Miklošiča

15. *Časopisni izrezki z različno tematiko*

16. *Dokumenti iz gosposke zbornice avstrijskega državnega zbora*

Tukaj je zbranih več tiskanih seznamov članov gosposke zbornice državnega zbora, okrožnica ob 40. obletnici prvega avstrijskega državnega zbora, s katero so nameravali počastiti poslance, ki so bili aktivni leta 1848 in še štirideset let kasneje. V priloženem seznamu je med njimi naveden tudi Franc Miklošič. V letih 1848 in 1849 je namreč zastopal v državnem zboru volilni okraj Sv. Lenart v Slovenskih goricah, leta 1862 pa ga je cesar kot posameznika, zaslužnega za »državo, cerkev, znanost in umetnost«, imenoval za člana gosposke zbornice avstrijskega državnega zbora.¹⁷

17. *Dokumenti iz spora Helfert – Windischgrätz*

V tem sporu je Franc Miklošič nastopal kot razsodnik. Zgodovinar Helfert je za svojo zgodovino Avstrije po letu 1848 dobil od knezov Windischgrätzov iz njihovega družinskega arhiva gradivo, knez Ludwig Windischgrätz pa je potem, ko je Helfert končal rokopis V. zvezka, zahteval, da so iz knjige izločena vsa mesta, ki slonijo na arhivskem gradivu iz družinskega arhiva Windischgrätzov. Temu je zgodovinar seveda odločno oporekal. Za končno razsodbo nastalega spora je bil leta 1885 ustanovljen poseben kolegij, sestavljen iz po dveh zaupnikov vsake stranke, vpletene v spor. Za predsednika in odločilnega razsodnika je bil kot

priznan znanstvenik izbran Franc Miklošič. Miklošičev odločilni glas večine je razsodil v prid Helferta.¹⁸

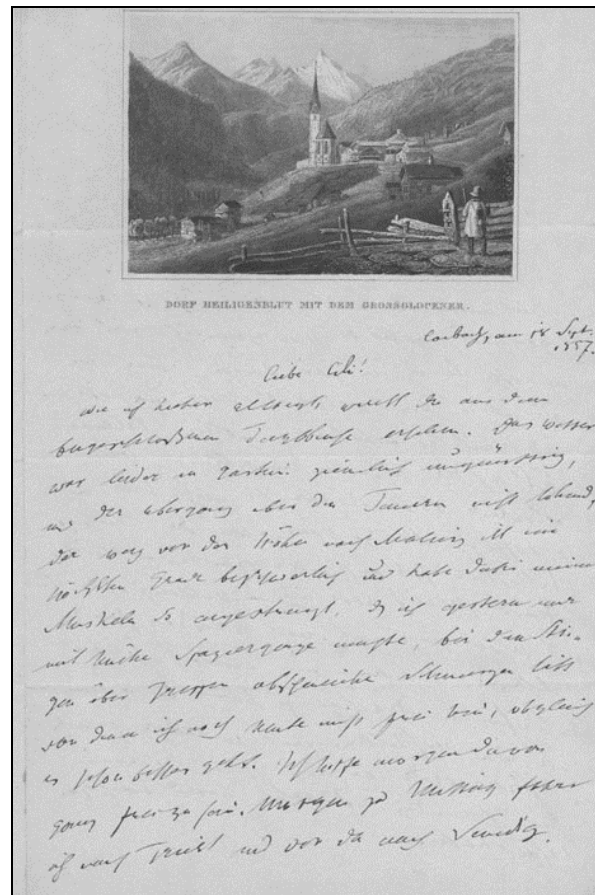
Drugi sklop gradiva je razdeljen na petnajst podkategorij. To so:

1. *Iz zasebne korespondence Franca Miklošiča*

V tem delu je sedem pisem, naslovljenih na Franca Miklošiča. Od teh so tri pisma (1848–1849) tete Miklošičeve zaročenke Cäcilie von Eichenfeld. V njih mu poroča predvsem o zaročenki.

2. *Korespondenca žene Franca Miklošiča Cecilije (Cäcilie), rojene Eichenfeld*

Ohranjenih je dvanajst pisem Franca Miklošiča ženi Ceciliji iz obdobja med letoma 1856 in 1859. Sicer prevladujejo pisma, ki jih je izmenjavala

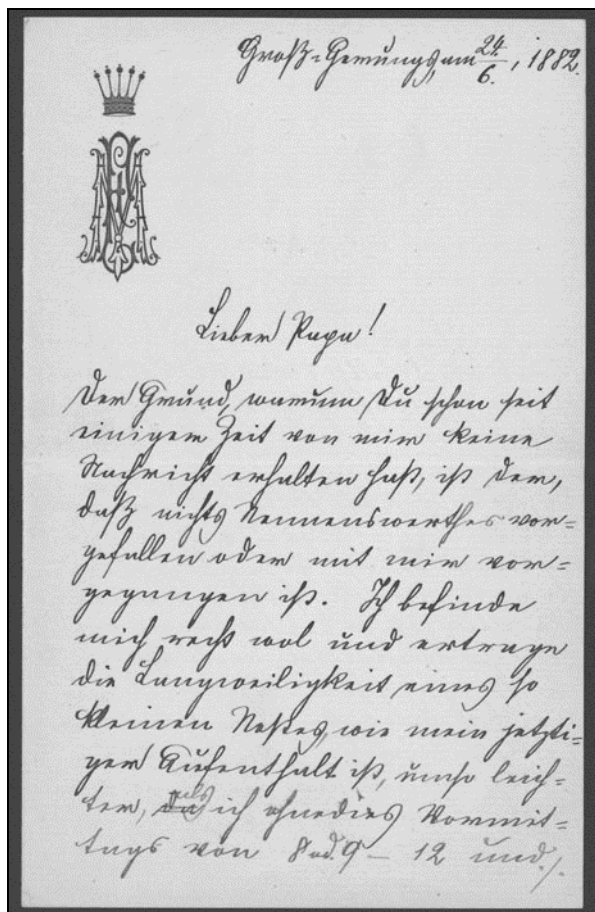
Miklošičevo pismo ženi Ceciliji, 1857 (PAM, SI_PAM/1933, fond Miklošič Franc, AŠ 2).

¹⁷ Lukan: Uvodne pripombe, str. 8.

¹⁸ Prav tam, str. 8–9.

Cecilija s sorodniki (101 kos). To so: oče Joseph von Eichenfeld, mama Cäcilia, brat Michael, sestra Maria, stric Meinrad Graf, tete Leodolter, Josephina Hostasch, Resi Grad, Mathilde, sestrična Marie A. Weber ter prijateljice Marie, Sephina, Agnes Somlyai in Mali. Korespondenca posredno večkrat omenja Franca Miklošiča. Tako recimo oče Eichenfeld čestita hčerki za rojstni dan in ji želi »vso srečo življenja na strani tebe ljubečega in od tebe vroče ljubljenega soproga« (nedatirano pismo). V pisem ženi sorodniki seveda redno pozdravljajo Franca Miklošiča. Ko piše mama Cäcilie o hčerkinem možu, uporablja vedno le naziv »Miklosich«.¹⁹

3. Korespondenca sina Franca Miklošiča, Franza, z očetom²⁰

Pismo sina Franza očetu Francu Miklošiču, 1882 (PAM, SI_PAM/1933, fond Miklošič Franc, AŠ 3).

Tukaj je sedem pisem Franza Miklosicha za obdobje od leta 1882 do leta 1887. V več primerih

Franz prosi očeta za denarno podporo. To je oče navadno takoj po prejetju pisma tudi nakazal. Poroča mu tudi o neizgodah, ki jih je doživel na vojaških vajah (1883), ter razmerah na delovnem mestu na sodišču v Mödlingu pri Dunaju (1887).

4. Korespondenca Franza Miklosicha z bratom Morizem

To je najobsežnejši del korespondence z več kot 280 pismi, dopisnicami, karticami, vizitkami in telegrafi. Obsega obdobje med letoma 1876 in 1916 z manjkajočim presledkom med letoma 1892 in 1901. Korespondenca pred letom 1891 se pogosto nanaša tudi na očeta Franca Miklošiča. Tako recimo Franz maja 1882 poroča bratu, ki je na vojaških vajah, da muči očeta revmatizem v ušesu in da ga zato še ne more obiskati v Brucku ob Litvi. V pismu z 21. novembra 1883 obširno poroča o slavnostih na Dunaju ob 70-letnici očeta. V pismu, napisanem 26. avgusta 1884, prosi brata, da zelo obzirno obvesti očeta – ker si sam ni upal – o spolni bolezni (sifilis), s katero se je okužil pri prostitutkah. Pričakuje namreč, da bo oče zelo hud. 4. decembra 1884 je poročal bratu, da je končno ozdravljen. V pisem, napisanih od 21. do 28. avgusta 1885, piše o počitnicah z očetom v Bad Ischlu. V pismu, napisanem 20. julija 1889, poroča, da se oče zdravi v Karlovy Vary. V pisem od 28. maja do 12. junija 1890 govori zlasti o zdravstvenem stanju očeta, ki se »deloma slabše in deloma boljše« počuti, in da prihaja zdravnik dr. Fritsch vsak dan. O zdravstvenem stanju očeta poroča še tik pred njegovo smrtjo, in sicer 3. marca 1891.

5. Korespondenca, naslovljena na Moriza Miklosicha

Korespondenca obsega več kot sto pisem, dopisnic, razglednic in telegramov od leta 1880 do leta 1929. Na očeta Franca se nanaša pismo Vatroslava Jagića tik po smrti Franca Miklošiča, v katerem načenja vprašanje usode njegove zasebne knjižnice. Med njegove pomembnejše dopisnike lahko uvrstimo še politika in zdravnika Burgharda Breitnerja. Iz dopisov je vidna tudi poklicna kariera Moriza Miklosicha. Leta 1892 je dobil sistemizirano delovno mesto na sodišču, leta 1903 je postal svetnik deželnega sodišča, leta 1914 višji svetnik in čez tri leta dvorni svetnik. Tukaj je tudi nekaj pisem Morizeve družine, predvsem žene Anne, iz obdobja med letoma 1903 in 1923. Ohranjeno je tudi oznanilo poroke Morizeve hčerke Friede z Antonom Pergerjem, očetom Richarda Pergerja.

¹⁹ Prav tam, str. 9.

²⁰ Franz Miklosich, pravnik na sodišču, pozneje svetnik deželnega sodišča (Landesgerichtsrat) na Dunaju.

6. Korespondenca Moriza Miklosicha z ženo Anno

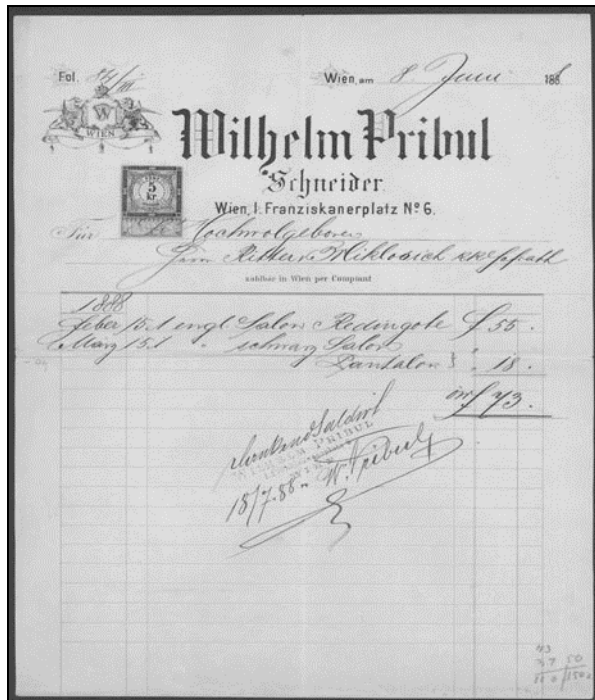
Ohranjenih je devetnajst pisem in dopisnic iz obdobja med letoma 1895 in 1897, iz leta 1903 ter leta 1911. Verjetno je ohranjen le del korespondence.

7. Spričevala, osebni dokumenti Moriza in Franza Miklosicha

Tukaj so devetnajst spričeval Moriza Miklosicha od osnovne šole do gimnazije ter maturitetno spričevalo (1865–1875), potrdilo o sprejemu na študij prava na dunajski Univerzi, zdravstveno spričevalo, rojstni in krstni list Franza Miklosicha, rojenega 10. 2. 1855, izstavljen leta 1919, ter smrtni list Franza Miklosicha (29. 3. 1923).

8. Računi Franca Miklošiča

Ohranjenih je 36 računov za nakup obleke, kuriva, očal ... Četudi računi načeloma niso arhivsko gradivo, lahko včasih iz njih razberemo marsikaj zanimivega. Tako je recimo Franc Miklošič kupoval izključno angleške obleke, doma pa kuril premog iz Nemčije.

Račun Franca Miklošiča za nakup angleške obleke, 1888 (PAM, SI_PAM/1933, fond Miklošič Franc, AŠ 3).

9. Fotografije Franca Miklošiča in Moriza Miklosicha

Tukaj je deset fotografij, večinoma Moriza in tudi Franca Miklošiča.

10. Osmrtnica Franca Miklošiča

11. Seznam darovalcev venec za pogreb Franca Miklošiča

V rokopisnem seznamu 31 darovalcev so Slovenci zastopani z akademskima društvoma »Slovenija« z Dunaja in »Zarja« iz Gradca ter jezikoslovcema Karlom Štrekljem in Matijo Murkom. Poleg sorodnikov, prijateljev in znancev so darovali za venec tudi Cesarska akademija znanosti, rektorat dunajske Univerze, graška Univerza, dunajski seminar za slovansko filologijo, različna slovanska študentska in kulturna društva, Vatroslav Jagić ter pisateljica Marie von Ebner-Eschenbach.

12. Dokumenti zapuščinske obravnave po leta 1862 umrlem Josephu von Eichenfeldu

Franc Miklošič je postal varuh mladoletnih otrok Michaela in Marie von Eichenfeld, brata in sestre svoje žene.

13. Dokumenti zapuščinske obravnave po leta 1889 umrli Cäcilii von Eichenfeld

Franz in Moriz Miklosisch sta bila dediča.

14. Dokumenti zapuščinske obravnave po leta 1891 umrlem Francu Miklošiču

Akti zapuščinske obravnave obsegajo med drugim seznam in cenitev premoženja, seznam in cenitev Miklošičeve zasebne knjižnice, račun za pogreb in korespondenco z dediči v Mariboru in Ljutomeru.

15. Zapuščinske zadeve po leta 1923 umrlem Franzu Miklosichu

Viri in literatura

Viri

Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1933, fond Miklošič Franc

Ur. l. RS, št. 30/2006, Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva

Ur. l. RS, št. 86/2006, Uredba o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva

Literatura

Hafner, Stanislav: Fran Miklošič v življenju in delu. *Miklošičev zbornik* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Kulturni forum, 1991.

Katalog rokopisov Univerzitetne knjižnice Maribor Ms 1–Ms 300. Maribor: Založba obzorja, 1978.

Katalog rokopisov Univerzitetne knjižnice Maribor Ms 601–Ms 850. Maribor: Univerzitetna knjižnica Maribor, 1997.

Lukan, Walter: Uvodne pripombe k popisu gradiva Franca Miklošiča, predanega Pokrajinskemu arhivu Maribor.

Osebnosti. Veliki slovenski biografski leksikon do A do L. Ljubljana: Mladinska knjiga založba, 2008.

Otorepec, Božo: Viteška diploma Frana Miklošiča. *Miklošičev zbornik* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Kulturni forum, 1991.

Slovenski biografski leksikon, II. del od M do P (ur. France Kidrič in Franc Ksaver Lukman). Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna 1933–1952.

Sturm Schnabl, Katja: *Der Briefwechsel Franc Miklosich's mit den Südslaven (Korespondenca Frana Miklošiča z Južnimi Slovani)*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.

Žumer, Vladimir: *Arhiviranje zapisov. Priročnik za ravnanje z dokumentarnim in arhivskim gradivom*. Ljubljana: GV Založba, 2001.

Zusammenfassung

ARCHIVGUT ÜBER FRANCO MIKLOŠIČ IM REGIONALARCHIV MARIBOR

Das Regionalmuseum Maribor erwarb 2011 den restlichen Nachlass des Sprachforschers und weltbekannten Wissenschaftlers Franc Miklošič (Franz Miklosich) vom Historiker Walter Lukan, der auf den Nachlass zufälligerweise bei einem Antiquitätenhändler in Wien gestoßen war. In den erhaltenen Dokumenten, vor allem in der umfangreichen Korrespondenz, offenbart sich insbesondere die private Seite von Miklošičs Leben und Arbeit, über die bislang nicht viel bekannt war, wobei auch einige seiner öffentlichen und beruflichen Tätigkeiten und Interessen präsentiert werden. Das Regionalmuseum Maribor kann sich nach Umfang und Wert der erhaltenen Dokumentation an die Seite der österreichischen Nationalbibliothek bzw. deren Handschriftensammlung stellen, in der sich der größte Teil von Miklošičs Nachlass befindet. Der Archivgutbestand Miklošič Franc umfasst drei Schachteln mit mehr als 700 Stück Archivakten. In dem Beitrag werden die inhaltlichen Schlüsselkategorien des Materials mit exponierten interessanteren Ausschnitten präsentiert.

*Artur baron Sommaruga (1847–?) v vojaški uniformi
(fotograf: Alojz Beer, Celovec).
SI ZAL.LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka,
šk. XVIII (Sommaruga), fol. 27.*

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 929Rode A.
Prejeto: 9. 1. 2012

Zlati odlikovanec z Rodice – Anton Rode (1895–1917)

MIHA ŠIMAC

univ. dipl. zgod. in prof. teol., mladi raziskovalec pri Inštitutu za zgodovino Cerkve TF UL
Vrba 26, SI-4274 Žirovnica
e-pošta: miha.simac@gmail.com

IZVLEČEK

V tem prispevku sem skušal predstaviti življenjsko pot slovenskega odlikovanega vojaka Antona Rodeta. Med prvo svetovno vojno se je namreč posebej izkazal na romunskem bojišču, svojo hrabrost pa je plačal z življenjem. Časopis Slovenec je zapisal novico, da mu je bila posmrtno podeljena zlata medalja za hrabrost. Ob tej notici in podatku, da je Anton Rode izhajal iz Rodice, se je kar samo po sebi postavilo vprašanje, ali je bil omenjeni hrabri vojak morda tudi sorodnik kardinala Franca Rodeta?

KLJUČNE BESEDE: *Anton Rode, Rodica, Danilo Majaron, 1. svetovna vojna, LIR 27, soška fronta, romunsko bojišče, zlata medalja za hrabrost, kardinal Franc Rode*

ABSTRACT

ANTON RODE (1895–1917) – RECIPIENT OF THE GOLDEN BRAVERY MEDAL FROM RODICA

The article portrays the life of the Slovenian decorated soldier Anton Rode, who distinguished himself on the Romanian battlefield during the First World War but paid for his bravery with his life. According to the notice in the newspaper »Slovenec« the golden bravery medal was awarded to him posthumously. Based on that newspaper notice and the information that Anton Rode was originally from Rodica, one can't help but wonder whether is perhaps somehow related to this brave soldier Cardinal France Rode.

KEY WORDS: *Anton Rode, Rodica, Danilo Majaron, World War I, LIR 27, the Isonzo Front, Romanian battlefield, golden bravery medals, Cardinal Franc Rode*

Uvod

Časopis *Slovenec* je dne 9. 10. 1917 objavil to vest: »Po smrti odlikovan. Pred sovražnikom padli praporščak 2. gorskega strelskega polka Anton Rode je odlikovan z zlato hrabrostno svetinjo.«¹ Tednik *Ilustrirani glasnik* je kasneje objavil tudi fotografijo Antona Rodeta in ob tem zapisal, da je izhajal iz vasi Rodica.² Ob tem podatku se je nehote kar samo po sebi postavilo vprašanje, ali ni šlo morda za sorodnika gospoda kardinala, dr. Franca Rodeta, čigar rod tudi izhaja iz te vasi? Raziskovalna žilica mi ni dala miru, da ne bi poizkusil izvedeti še kaj več o tem hrabrem vojaku Rodetu. Kot odgovor na zastavljeno vprašanje je na podlagi dokumentov in drugih zapiskov tako nastal ta prispevek, ki prikazuje življenjsko pot mladega Antona Rodeta.

Mlada leta

V vasi Rodica, v hiši s številko 9 (domače ime Adam), se je v številni družini Janeza Rodeta in matere Marije, roj. Cerar, 17. januarja 1895 kot osmi otrok rodil Anton Rode.³ Iz popisa duš (status animarum) je razvidno, da je bil Anton v resnici mlajši brat kardinalovega očeta Andreja.⁴

Anton Rode je osnovno šolo obiskoval v domači fari, »uka žeja« pa ga je nato vodila na gimnazijo. V domačem izročilu je ostalo v spominu, da se je šolal na kranjski gimnaziji, tega pa letna izvestja kranjske gimnazije ne potrjujejo. Zato pa ga najdemo v Ljubljani, kjer je šolanje nadaljeval na I. klasični gimnaziji. Izvestja za šolsko leto 1907/1908 nam tako povedo, da je bil učenec 1. b oddelka,⁵ med njegovimi sošolci pa najdemo tudi Danila Majarona,⁶ sina znanega odvetnika dr. Danila Majarona.⁷

V vojaški suknji

¹ *Slovenec*, 9. 10. 1917, str. 2.

² *Ilustrirani glasnik*, 24. 1. 1918, str. 164.

³ NŠAL, ŽA Mengeš, RMK Mengeš 1893–1900, pag. 45, zap. št. 7.

⁴ NŠAL, ŽA Mengeš, Razne knjige, fasc. 4, Status animarum 1794–1904.

⁵ Prim. Požar: *Jahresbericht des k.k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach*, str. 91.

⁶ Danilo Boris Majaron je bil skupaj z nekaterimi drugimi sošolci vpoklican v vojaško službo. Kljub vojni vihri se je vpisal na pravno fakulteto, saj je želel slediti očetu. Žal pa je postal žrtev španske gripe. Umril je 15. 10. 1918 v Ljubljani, star 21 let. Prim.: *Slovenec*, 15. 10. 1918, str. 4.

⁷ Danilo Majaron (1859–1931), slovenski pravnik, politik in častni doktor ljubljanske univerze. Kratka biografija o njem: <http://www.borovnica.si/?m=pages&id=44> (zapis z dne 6. 9. 2011).

Časopis *Slovenec* je dne 17. februarja 1915 objavil razglas o novih naborih:

»Črnovojniško pregledovanje v Ljubljani. V četrtek dne 18. februarja t. 1. se prične črnovojniško pregledovanje v Ljubljani. V četrtek 18. februarja pride k pregledovanju letnik 1891., in sicer ob 8. uri domači, ob 9. uri tuji črnovojniki. V petek 19. februarja pride k pregledovanju letnik 1895. domačih in v soboto 20. februarja letnik 1895. tujih črnovojnikov. Letnik 1896. pride k pregledovanju meseca marca.«⁸

Čeprav je bil Anton Rode v tem času še dijak, si je že nadel vojaško suknjo. Tudi on je bil namreč eden tistih, ki so se v vojski znašli kot enoletni prostovoljci.

Med njegovimi sorodniki se je ohranil spomin, da naj bi se ob začetku vojne proti Italiji uril za pilota v Devici Mariji v Polju.⁹ Res je bilo tam kratek čas vojaško letališče, toda dokumenti, ki se nanašajo nanj, razodevajo, da je bil dodeljen k 27. domobranskemu pehotnemu polku. Kot je zapisal Albin Peterlin, so enoletne prostovoljce iz tega polka, kakor tudi tiste iz 17. in 97. pehotnega polka, poslali v mestno ljudsko šolo na Vrtači: »Tu so nas začeli takoj seznanjevati s prvimi vojaškimi znanostmi, kot so: „Habt Acht! Rucht! Salutiert!“¹⁰ itd. Pod Rožnikom smo že delali prve male vaje.«¹¹

Albina Peterlina so 30. marca 1915 skupaj s približno 150 prostovoljci poslali v rezervno častniško šolo v Breže na Koroškem. Tu je nadaljeval svoje urjenje in ostal v zaledju vse do konca julija, ko je bil kot pripadnik 1. stotnije 12. maršbataljona poslan v Galicijo. Medtem ko so Albina Peterlina marca poslali v častniško šolo, se je Anton Rode po nadaljnjih urjenjih že 11. maja 1915 znašel na bojišču.¹² Zanimivo je, da v predlogu za zlato medaljo za hrabrost zasledimo malce drugačne podatke. Po njih naj bi Anton Rode namreč prišel na bojišče nekaj tednov kasneje, in sicer 27. maja 1915.¹³

27. domobranski pehotni polk je bil v maju 1915 na ruski fronti. Toda že sredi avgusta je bil premeščen na soško bojišče. Kakšna je bila njegova

⁸ *Slovenec*, 17. 2. 1915, str. 5.

⁹ Pismo gospoda kardinala Franca Rodeta z dne 18. 3. 2011 (hrani avtor).

¹⁰ Nem. vojaški ukazi: »Pozor! Mirno! Salutiraj!«

¹¹ Šimac: Zapiski vojaka Albina Peterlina, str. 359.

¹² ÖSTA/KA, Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, Mannschaftsbelohnungsanträge (MBA), Anton Rodé, MBA 646.711, karton 366.

¹³ ÖSTA/KA, Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, Mannschaftsbelohnungsanträge (MBA), Anton Rodé, MBA 100/4967/17, karton 163.

Pokopališče v kraju Tîfeşti v Romuniji.

pot in kje vse so se vozili fantje, ki so bili poslani na jugozahodno fronto, nam je opisal Albin Peterlin:

»Naslednji dan zjutraj smo se že poslavljali od blatne Galicije, katere sem bil že sit, v nadi, da je ne bomo videli nikdar več, kar se nam pa ni zgodilo, razen tistim, ki so dali na laški fronti življenje za domovino. Vožnja me ni več tako zanimala, čeprav smo se od Szatmar-Newtija vozili drugod kot pred pol mesecem. Čez Miskolcz in Godollo smo se 18. avgusta opoldne pripeljali v Budimpešto. Na kolo-dvoru, ki leži na desnem bregu Donave, na kateri se je zibalo polno čolnov in ladjic, smo se ustavili. Tu smo na svoj način proslavili cesarjev rojstni dan. Kratek govor, trikratni „boch“¹⁴ in cesarska pesem. Po triurnem odmoru odhiteli dalje. Ponoči, žal, smo se vozili mimo Blatnega jezera. Čez Veliko Kanižo in Ptuj smo se pripeljali po treh tednih zopet v Maribor. Tu bil daljši odmor, nato pa naprej na Celovec in Beljak. V jutru 20. avgusta smo se pripeljali v Brno (Fürnitz) na Koroskem, kjer smo izstopili. Tu smo ostali pet dni, da so nas opremili z gorsko opravo in nas preiskali, ako nima kdo kake nalezljive bolezni. 25. avgusta smo se odpeljali v Trbiž, od tu pa nato korakali v Rabelj, od koder smo po 5 km dolgem rovi ondotnega rudnika ponoči prišli v Spodnji Log (Unterbreth). Do tu je korakal naš I.

bataljon redno skupaj. V Logu so pa vsako stotnijo poslali kam drugam.«¹⁵

Po tej poti se je peljal tudi Anton Rode. Če gre verjeti skopim podatkom iz ohranjenih dokumentov, je bil tedaj pripadnik 1. stotnije 1. bataljona,¹⁶ po tem pa je mogoče sklepati, da se je najverjetneje zadrževal na položajih pod Rombonom. Tu je s soborci doživljal vremenske nevšečnosti in sovražna obstreljevanja, pa tudi dočkal božične in novoletne praznike. V februarju 1916 je bil 27. domobranski pehotni polk premeščen na tirolsko bojišče, v bojno črto na Findenig-Kofel (1.216 m). Po nekaj dneh lepega vremena so dočakali močno sneženje, ki je povzročalo še dodatne težave: »Snežilo je brez prestanka dan na dan. Vedno je bilo treba odkidavati pota in naše barake, da nismo ostali popolnoma zasneženi. A pomagalo je malo, ker je brila kar naprej mrzla burja in sproti vse zamela, kar smo odkidali. Poleg tega so še vedno drveli v dolino snežni plazovi, ki so marsikaterega odnesli s seboj, a je bil vsak rešen.«¹⁷

¹⁵ Šimac: Zapiski vojaka Albina Peterlina, str. 360–361.

¹⁶ Prim. ÖSTA/KA, Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, Mannschaftsbelohnungsanträge (MBA), Anton Rode, MBA 646.711, karton 366.

¹⁷ Šimac: Zapiski vojaka Albina Peterlina, str. 364.

¹⁴ Nem. »živijok«

Vendar je prav 12. marca 1916 snežni plaz povzročil tudi smrtne žrtve med vojaki tega polka. Zato so bili veseli, ko so jih čez nekaj dni premestili v zaledje. Prvi in tretji bataljon sta se nastanila v vasi Auer, drugi pa v Branzollu. Tu so ostali ves čas priprav na ofenzivo, tako imenovano kazensko ekspedicijo (Strafexpedition),¹⁸ ki so jo avstro-ogrške vojaške sile sprožile 15. maja 1916 in s katero so želele presenetiti Italijane in jih poraziti. Po začetku ofenzive so tudi 27. domobranski pehotni polk poslali na fronto. Tu se je 3. junija 1916 v bojih za Monte Cengio še posebej izkazal njegov prvi bataljon. V njem sta služila tako Anton Rode kot tudi Albin Peterlin. Peterlin je kot pripadnik 2. stotnije takole opisal dogodke tistega dne:

»Prišel je 3. junij 1916, dan, ko se je prvi bataljon našega domobranskega polka tako junaško obnesel. Ob 9h dopoldne je prišla menaža za nas in tudi mi smo jo dobili za polentarja, namreč ročnih granat in municije. Ob 10h napovedan napad, ki je bil pa kmalu prestavljen na 11h. Ob pol 11h se je pričelo prodiranje. Vreme krasno, naša artiljerija delala izborna. Teren je bil za nas zelo ugoden, zato smo se brez izgub približali po hosti sovražnim postojankam samo na 40–50 korakov. Tedaj pride od artiljerije povelje, da naj počakamo artiljerijske priprave, kar smo pa v našo srečo prepozno izvedeli. Kajti ravno tisti čas smo zajurili in planili v laške postojanke, kjer so se nam vdali skoraj brez odpora. Sem in tje se je kdo ustavljal, kar ga je pa stalo življenja. Tedaj se pa privale cele množice Labov – bili so grenadirji, elita laške armade, – ki so čakali naše artiljerijske priprave v kavernah, a prišli so prepozno in vdati so se morali tudi ti. Veseli so pometali orožje proč in z belimi ovrtnimi rutami mahajoče so jih odvedli dol. Tedaj se je brž telefoniralo artiljeriji, da je Mte Cengio že zavzet in ravno še o pravem času, ker so naši ravno nameravali storiti bobneči ogenj (Fronnelfeuer) na Labe, ki jih pa že ni bilo več gori. Nato smo še pretaknili vse luknje in preiskali, če se ne skriva še kje kak Lab, fantje so pobrali po laških pozicijah, kar je bilo kaj vrednega. Jaz sem tačas ogledoval krasno, smejočo se beneško ravan, ki je ležala pod nami. Tu smo bili zaplenili več strojnih pušk, dva 15 cm možnarja in veliko množino raznega materiala. Ker so prišli drugi zasedost osvojene pozicije, smo mi odšli na drugo stran, se tam zbrali, da bi se malo odpočili.«¹⁹

Srebrna medalja za hrabrost 1. razreda

Prav ob tem zavzetju Monte Cengia, o katerem poroča Peterlin, se je kadetni aspirant Anton Rode, ki je tedaj pripadal 1. stotniji, posebej izkazal z

drznim nastopom in hrabrostjo. Njegovi nadrejeni so zato zanj predlagali odlikovanje s srebrno medaljo za hrabrost 1. razreda. V predlogu so o njem zapisali:

»Ta drzni mož se je v naskoku na Monte Cengio dne 3. 6. 1916 odlikoval s spretnim vodenjem svoje čete. Na težkem terenu jo je z gledno znal obdržati skupaj. Z bodrilnimi klici mu je kljub strašnemu čelnemu in bočnemu ognju uspelo s hrabrimi vojaki prodreti naprej. Ko je dosegel jurišno razdaljo, je na čelu vrlih mož vdril v sovražnikov strelski jarek in zmetal na nasprotnika ročne granate. Ob predirljivem kriku „bura!“ sta sovražnikov strelski jarek zajela nered in zmeda. Ta pogumni poveljnik čete je bil že v mnogih bojih in se je vselej junaško vedel pred sovražnikom.«²⁰

Anton Rode je to odlikovanje tudi v resnici prejel. Časopis *Slovenec* je 28. avgusta 1916 objavil poseben članek o odlikovanih v 27. domobranskem pehotnem polku. Med drugim v njem o odlikovancih s srebrno medaljo za hrabrost 1. razreda lahko preberemo: »Srebrno hrabrostno svetinjo 1. vrste so prejeli: praporščak v rezervi Walter Lavrenčič (ranjen), san. praporščak Ferdo Korun, kadet-aspirant Anton Rode, enol. prostov., des. Kari Terpin (padel), narednik Fric Deschko (padel), des. Leopold Panek, naredn. Oton Zurr, praporščak v r. Valentin Kleiner (ujet), naredn. Matija Cerrar (padel), enol. prost., četov. Jožef Judnič.«²¹

Iz časopisa kakor tudi iz dokumenta je ob tem razvidno, da je Anton Rode med svojim vojaškim službovanjem napredoval v kadetnega aspiranta. Najbrž je bil torej tudi njegov celotni naziv tak, kot je ob svojem povišanju zapisal Albin Peterlin: »10. februarja sem postal kadetni aspirant, cel naslov pa se je glasil: enoletni prostovoljec narednik – kadetni aspirant. Na ta način sem prišel do častniške menaže in do dnevnih 90h.«²² Takšno dnevnicco je torej prejemal tudi Anton.

V šoli za rezervne častnike

25. septembra 1916 so Antona Rodeta poslali v zaledje.²⁴ Lahko bi sklepali, da je bil lažje ranjen ali

¹⁸ O tej ofenzivi glej Simič: *Po sledeh soške fronte*, str. 113.

¹⁹ Šimac: *Zapiski vojaka Albina Peterlina*, str. 368.

²⁰ ÖSTA/KA, Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, Mannschaftsbelohnungsanträge (MBA), Anton Rodé, MBA 646.711, karton 366.

²¹ Odlikovanja pri 27. domobr. polku. V: *Slovenec*, 28. 8. 1916, str. 5.

²² Prejemal je torej dnevnicco v višini 90 helerjev (najnižja denarna enota v habsburški monarhiji). Avstro-ogrška osnovna valuta je bila krona (K), ki je štela 100 helerjev (h).

²³ Šimac: *Zapiski vojaka Albina Peterlina*, str. 363.

²⁴ Prim. ÖSTA/KA, Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, Mannschaftsbelohnungsanträge (MBA), Anton Rodé, MBA 100/4967/17, karton 163.

pa je na fronti zbolel ter bil poslan na okrevanje. Toda iz dokumenta, ki je bil najden v Vojnem arhivu na Dunaju, lahko razberemo, da so ga v septembru 1916 poslali v šolo za rezervne častnike.²⁵ Ta je bila takrat v Mürzzuschlagu.²⁶

Najverjetneje je po opravljenih skušnjah in potem, ko je bil 1. 2. 1917 povišan v rezervnega praporščaka, zaprosil še za študijski dopust. Želel si je namreč, da bi čim prej opravil maturo oziroma t. i. vojno maturo, ki so jo opravljali dijaki vojaki. Maturo je uspešno opravil v poletnem roku, v prvih dneh julija 1917.²⁷

Antonova zadnja bitka

Po opravljeni maturi pa ni bilo več dosti časa za proslavljanje. Že ob koncu julija je bil vnovič poslan na bojišče. Takrat so večje število vojakov in častnikov 2. gorskega strelskega polka dodelili k

*Anton Rode v vojaški suknji
(Ilustrirani glasnik, 24. 1. 1918, str. 164).*

ljubljskemu 27. črnovojniškemu pehotnem polku, ki je bil takrat na romunskem bojišču. Tja je bil poslan tudi Anton Rode. Iz dokumentov je razvidno, da se je na fronti spet znašel 29. julija 1917 in že 9. avgusta doživel hude boje. Franc Zupančič je o tem zapisal:

»9. 8. Oblačno. Ob 4h zjutraj prične zopet močno naša artilerija. Nato se pričnemo premikati po jarku na desno. Moja kompanija je prva. S par šrapneli nas počasti Rus. Ob 1/2 7h dopoldan prekoramo reko Putna. Ob 7h pridemo v prve ruske jarke, kjer so jih že sinoči pregnali. Ni mamo do sem nič izgub. Medtem postane vroče. Ob 3/4 12j dobim povelje napasti Ruse iz slanke pri Olesesti, medtem ko ji napadata dve kompaniji frontalno. Pred menoj je že dr. Goljevšček z Jagdkomdo; ta mi pove, da so se Rusi že tudi tam umaknili. In res nismo dobili več ujetnikov kot samo enega.

Zato gremo dalje in na sredi vasi Tifesti²⁸ ustavim kompanijo in pa Jagdkommando, ki je že na severnem robu vasi. Na desno nimamo namreč zvezje. Zato pošlje stotnik Nejedly kompanijo 8 Oblt. Nalezinek) na desno stran od mene, da bi dobila zvezje. Ob 2. 40h pride do regimenta povelje, da moramo spustiti do 2.30h bele rakete v zrak, ker bo ob 3h pričela streljati artilerija. Gremo, da bi premaknili vse kompanije v črto Jagdkompanije, v tem pa me opozori neki zugsführer, da se zbirajo v gozdu poldesno od nas k protinapadu. Žvižgam in vpijem, da bi to povedal stotniku Nejedlyju (baonskdu), pa je že prepozno. Streljanje je že tu. Zasučem kompanijo, ki se res nadve hlabro drži. Pa premoč je na strani Rusov. /.../«²⁹

Prav v teh spopadih se je še posebej izkazal rezervni praporščak Anton Rode, pri tem pa z življenjem plačal svoj pogum.³⁰ Njegovi nadrejeni so v predlogu za posthumno podelitev zlate medalje za hrabrost zapisali:

»9. avgusta 1917 je v boju pri Tifestiju na čelu svoje čete vdrl v sovražnikov strelski jarek. V naslednjih številnih ruskih napadih je ostal odrezan od svoje stotnije, a je z ostankom svoje čete prebil sovražnikove vrste in se potem skušal priključiti svoji stotnji. V boju prsi ob prsi je ostanku čete uspelo doseči stotnijo. Praporščak Rode pa je v bližinskem boju padel junaške smrti.«³¹

Opis Antonove prezgodnje smrti, kot jo je opisal Alojzij Mav,³² duhovnik in skladatelj, je ostal v

²⁵ Prim. *Verzeichnis über einj. Freim. Welche die Res. Offz. Schule in der Zeit von Juli 1916 bis Ende des Jahres 1916 absolviert haben.* V: ÖSTA/KA, Mil. Schulen, karton 1670.

²⁶ Mürzzuschlag, mesto v severovzhodnem delu avstrijske Štajerske.

²⁷ Prim. *Jahresbericht des k.k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach*, str. 30.

²⁸ Tifesti – kraj, ki leži v jugovzhodnem delu današnje Romunije.

²⁹ Zupančič: Dnevnik 1914–1918, str. 202–203.

³⁰ Anton Rode. V: ÖSTA/KA, Totenkartei, karton 768.

³¹ ÖSTA/KA, Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, Mannschaftsbelohnungsanträge (MBA), Anton Rodé, MBA 100/4967/17, karton 163.

³² Alojzij Mav, roj. 21. 6. 1898 Jarše; v mašnika posvečen 29. 6. 1924; umrl 23. 7. 1977 Ljubljana. V: *Letopis Cerkev na Slovenskem 2000*, str. 461.

spominu njegovih sorodnikov: »Pripovedoval je, da se je ob jurišu na rusko vojsko Anton z zastavo v roki in s pozivom svojim vojakom nevarno izpostavil. Ko je hotel preseči žično ograjo, ga je zadela krogla in je tam mrtev obvisel.«³³

Le malce drugače je o smrti Antona Rodeta že v vojnem času poročal njegov soborec. V pismu, ki ga je objavil časopis *Slovenec* 19. septembra 1917, je med drugim zapisal:

»Tebe, draga mati g. praporščaka Ant. Rode iz Rodice pa osebno poznam in Ti poznaš mene. Vem, da si vse svoje sinove, že zdavnaj odposlala v težko službo domovine in dva od njih že izgubila. Ne ustraši se preveč, ko ti povem, da tudi Tvojega Toneta ne bo več. Njegova z veliko srebrno kolajno odlikovana prsa ne dihajo več. Tudi on je tu našel svojo poslednjo zmago nad štirimi Rusi, ki so mrtvi ležali okoli njega, razmesarjeni vsi. V zadnjih mukah je razril težko ranjeni Anton vso prst okrog sebe – znak, kako težko se je ločil od mladega, krepkega življenja in zapustil Tebe, priletno mamico, ki Te je ljubil z vso dušo in kakor vsak pošten fant ljubi svojo mater. V tolažbo naj Ti bo, da je padel kot junak na čelu svoje čete za domovino – da si ga darovala domovini. Ta dan (9. avg. in 12. avg.) je nešteto slovenskih in drugih mater ter žena postalo nesrečnih in je izgubilo toliko nedolžnih otročičkov svojega očeta.

Pokopan je bil Anton dva dni potem pri omenjeni cerkvi za razrušeno vasjo. Na širokem grobu stoji priprosti križ in mala tablica z napisom: Lt. Kubn, Lt. Žužek, Fähnr. Rode und 8 Russen«.

In ve, vse druge drage slovenske matere, ki vam je usoda ali 9. ali 12. avgusta ugrabila drage svoje-junake, ne plakajte, s ponosom gleda hvaležna domovina na vaše sinove in moške, iz neba pa se vsiplje tolažba in blagoslov božji na Vas, da ne opeša vaša vera in ne opeša vaš pogum. – Vsem prav lepe pozdrave – Drago.«³⁴

Sklep

Zlato odlikovanje za hrabrost, ki ga je za junaško dejanje posmrtno prejel Anton Rode, so izročili njegovim domačim. Mati Marija se zaradi njegove smrti v Galiciji ni mogla utolažiti. Upala je namreč, da bo nekoč postal duhovnik. To si je očitno tudi sam želel, saj si je po opravljeni maturi za svojo nadaljnjo študijsko pot izbral teologijo.³⁵ Vojna vihra in njegova smrt pa sta to preprečili. Materi so tako ostali le še spomini in njegova zlata medalja za

hrabrost. »Spominjam se s kakšno pieteto je branila zlato medaljo, ki jo je po smrti prejel za hrabrost«, je v svojem pismu zapisal gospod kardinal Franc Rode.³⁶ Tudi če se to odlikovanje ni ohranilo, pa se je zato ohranil spomin na tega hrabrega fanta, ki vse do danes vsaj med njegovimi domačimi ni zbledel.

Viri in literatura

Viri

Nadškofjski arhiv Ljubljana (NŠAL)

Župnijski arhiv (ŽA) Mengeš, RMK Mengeš 1893–1900.

ŽA Mengeš, Razne knjige, fasc. 4, Status animarum 1794–1904.

Avstrijski vojni arhiv na Dunaju (ÖSTA/KA)

Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, Mannschaftsbelohnungsanträge (MBA), Anton Rodé, MBA 646.711, karton 366.

Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, Mannschaftsbelohnungsanträge (MBA), Anton Rodé, MBA 100/4967/17, karton 163.

Verzeichnis über einj. Freiw. Welche die Res. Offz. Schule in der Zeit von Juli 1916 bis Ende des Jahres 1916 absolviert haben. V: ÖSTA/KA, Mil. Schulen, karton 1670.

Anton Rode. V: ÖSTA/KA, Totenkartei, karton 768.

Pismo gospoda kardinala Franca Rodeta z dne 18. 3. 2011 (hrani avtor).

Časopisi

Ilustrirani glasnik, 24. 1. 1918.

Slovenec, 17. 2. 1915.

Odlikovanja pri 27. domobr. polku. V: *Slovenec*, 28. 8. 1916, str. 5.

Pismo slovenskim materam z bojišča. V: *Slovenec*, 19. 9. 1917, str. 3.

Slovenec, 9. 10. 1917.

Slovenec, 15. 10. 1918.

Internet

<http://www.borovnica.si/?m=pages&id=44> (zapis z dne 6. 9. 2011).

³³ Pismo gospoda kardinala Franca Rodeta z dne 18. 3. 2011 (hrani avtor).

³⁴ Pismo slovenskim materam z bojišča. V: *Slovenec*, 19. 9. 1917, str. 3.

³⁵ Prim. *Jahresbericht des k.k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach*, str. 30.

³⁶ Pismo gospoda kardinala Franca Rodeta z dne 18. 3. 2011 (hrani avtor).

Literatura

Jahresbericht des k.k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach für das Schuljahr 1916/17. Laibach: Verlag des k. k. I. Staatsgymnasiums, 1917.

Letopis Cerkev na Slovenskem 2000, stanje 1. januar 2000. Ljubljana: Nadškofija, 2000.

Požar, Dr. Laurenz: *Jahresbericht des k.k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1907/1908.* Laibach: Verlag des k.k. I. Staatsgymnasiums, 1908.

Šimić, Marko: *Po sledeh soške fronte.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.

Šimac, Miha: Zapiski vojaka Albina Peterlina (1895–1916) : iz župnijske kronike župnije Homec. V: *Arhivi* 32 (2009), št. 2, str. 355–378.

Zupančič, Franc: *Dnevnik 1914–1918: spomini na vojskovanje slovenskih vojakov.* Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

Zusammenfassung

ANTON RODE (1895–1917): TRÄGER DER GOLDENEN TAPFERKEITSMEDAILLE AUS RODICA

Die Zeitung *Slovenec* brachte am 9. Oktober 1917 folgende Meldung: »*Posthume Auszeichnung. Der vor dem Feind gefallene Fähnrich des k. k. Gebirgsschützenregiments Nr. 2, Anton Rode, wurde mit der Goldenen Tapferkeitsmedaille ausgezeichnet.*« Die Wochenzeitung *Ilustrirani glasnik* veröffentlichte später auch sein Foto mit der Notiz, dass er aus dem Dorf Rodica stammte. Es stellte sich von selbst die Frage, ob auch über diesen tapferen Soldaten eine Kurzbiographie verfasst werden könnte. Mithilfe von

archivierten Dokumenten und Zeitungsartikeln wurde festgestellt, dass Anton Rode am 17. Januar 1895 als achttes Kind der Familie Janez und Marija Rode, geb. Cerar, im Dorf Rodica Nr. 9 geboren wurde. Interessant ist die Tatsache, dass Anton Rode ein Onkel des Kardinals Dr. Franc Rode ist. Nach dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs besuchte Anton Rode das I. klassische Gymnasium in Ljubljana. Er trat schon in den ersten Monaten des Jahres 1915 in die Armee ein und wurde dem k. k. Landwehrintanterieregiment Nr. 27 zugeteilt. Schon im Mai 1915 kämpfte er an der russischen Front, später wurde das Regiment an die Südwestfront verlegt. Da sich der Kadett Rode durch mutigen Einsatz und Tapferkeit insbesondere Anfang Juni 1916 hervorgetan hatte, als das Regiment bei Monte Cengiu im Einsatz war, wurde er mit der Silbernen Tapferkeitsmedaille I. Klasse ausgezeichnet. Daraufhin wurde er hinter die Front geschickt, in die Schule für Reserveoffiziere. Nach der Ausbildung und Beförderung zum Fähnrich der Reserve im Februar 1917 suchte er um Studienurlaub an. Im Sommer 1917 legte Rode die sog. Kriegsmatura ab und wurde schon einige Tage später wieder an die Front geschickt. Als Fähnrich der Reserve wurde er dem k. k. Landsturminfanterieregiment Nr. 27 (Laibach) zugeteilt, das damals an der rumänischen Front kämpfte. Das Regiment war in schwere Gefechte verwickelt, in denen sich am 9. August 1917 bei Țifești auch Rode besonders hervortat und seinen Mut mit dem Leben bezahlte. Er wurde posthum mit der Goldenen Tapferkeitsmedaille ausgezeichnet, die man seinen Angehörigen schickte, wie es in solchen Fällen üblich war.

SCHLOSS ST KATHARINA
 NEUMARKTL (KRAIN)

23. 1. 1919.

Evangelische Gemeinde

Lasbach

Ich teile Ihnen höflichst mit,
 daß ich im letzten Sommer aus
 der evang. Kirche ausgetreten
 und in die röm.-katholische
 eingetreten bin.

Respektvoll
 Carl Freih. v. Born

Izjava Karla barona Borna iz leta 1919 o prestopu iz evangeličanske v rimsko-katoliško cerkev.
 SI ZAL LJU 295, Protestantska cerkvena občina, šk. 44.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 930.255:342.56(497.4)"1850/1995"

Prejeto: 20. 4. 2012

Tabelarni prikaz vpisnikov okrajnih, okrožnih, višjih gospodarskih in okupacijskih sodišč med letoma 1850–1995

METKA BUKOŠEK

mag., arhivska svetovalka

Zgodovinski arhiv Celje, Teharska cesta 1, SI–3000 Celje

e-pošta: metka.bukosek@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Skrbniki fondov moramo biti seznanjeni z vsebino varovanih fondov, njihovo strukturo ter sistemom odlaganja. Ker so se sistemi v zgodovini spreminjali, smo včasih v zadregi, kako odložiti spise, da se vsebinsko dopolnjujejo, čeprav nosijo različne oznake. Pokazala se je potreba po izdelavi pripomočka, ki nam bo pomagal pri urejanju gradiva.

Tabelarni pregled poimenovanja vpisnikov v različnih obdobjih bo pomagal, da bo urejanje sodnega gradiva hitreje in natančneje.

KLJUČNE BESEDE: sodišča, sodni poslovnik, vpisniki, oznake spisov

ABSTRACT

TABULAR PRESENTATION OF THE REGISTERS OF LOCAL, DISTRICT AND HIGH COMMERCIAL COURTS AND ALSO COURTS OF OCCUPATION FORCES: 1850 TO 1995

Custodians of fonds need to be familiar with the fonds' content and structure as well as their creators' classification system. Given that such systems often changed during the course of history archivists are sometimes unsure as to how to arrange documents so that they complement each other with respect to content despite them being marked differently. To accomplish this, archivists need an aid to sort such records. This tabular presentation of registers used in different time periods will help them arrange judicial records more quickly and thoroughly.

KEY WORDS: courts, rules of court, registers, marking documents

Nekaj besed namesto uvoda

Namen prispevka ni opisati vsebine sodnih poslovnikov, ki so nastajali v naši pretekli in polpretekli zgodovini. Njihovo vsebino sem skušala strniti v tabele, ki bodo pripomoček skrbnikom sodnega gradiva v arhivih ter njegovim uporabnikom. Ko sem skušala vnesti oznake za različna obdobja v uporabno obliko, sem trčila na vrsto problemov. Vpisniki v različnih obdobjih so imeli različna poimenovanja, vendar je vsebina do določene mere ostala enaka. Tako so lahko v tabelah vpisniki različno poimenovani, vendar se po vsebini ne razlikujejo. Pomembno je, da so pravilno uvrščeni v čas, ki ga pokrivajo. Med gradivom najdemo ponekod oznake, ki jih sodni poslovnik ne omenjajo. To so drobne lokalne posebnosti, ki niso nastale »nezakonito«, ampak po določilu, omenjenem v sodnih poslovnikih, da lahko posamezna sodišča po potrebi nastavijo posebne vpisnike.

Kratka zgodovina razvoja sodnih poslovnikov

Z ustanovitvijo rednih sodišč v drugi polovici 19. stoletja je dobilo njihovo poslovanje tudi zakonsko osnovo. Že prvi sodni red iz leta 1850¹ je predpisoval sistem odlaganja spisov, ki so nastali pri njihovem delu. Čeprav preprost, je zagotavljal preglednost in uporabnost dokumentov, ki so nastali. Spise je razdelil na osem skupin in jih označil z velikimi tiskanimi črkami:

- A. Zakoni in odredbe
- B. Službene zadeve
- C. Pravdne zadeve
- D. Zapuščinske zadeve
- E. Zadeve varstva in skrbstva
- F. Zadeve zemljiške knjige
- G. Kazenske zadeve
- H. Razne zadeve zunaj pravde

Tri leta kasneje so izdelali nov sodni poslovnik,² namenjen **civilnim zadevam**. Velike tiskane črke so nadomestili z rimskimi številkami od ena do sedem:

- I. Zakoni in odredbe
- II. Službene zadeve
- III. Pravde
- IV. Razprave zapuščin, varstvene in skrbstvene zadeve
- V. Stečajne zadeve
- VI. Spisi v zvezi z zemljiško knjigo in deželno desko
- VII. Razne zadeve.

¹ RGB, 1850, LXXXVI/258, str. 1101–1155: Organizacijski zakon za sodne urade.

² LGBSt, 1853, XIV/81, str. 186–263: Cesarski patent o notranji ureditvi in opravnem redu za sodišča.

Oznake **kazenskih spisov** je določil opravljeni red za kazenska sodišča³ iz leta 1854:

- A. Zavržene ovadbe
- B. Kazenske zadeve brez uvedbe preiskave
- C. Kazenske zadeve s preiskavo
- D. Korespondenca z drugimi sodišči (tiralice, poročila, dokazni material, zaprosila)
- E. Oskrba pripornikov (prehrana, zdravljenje, verska oskrba, spremstvo, transport).

Leta 1897⁴ je bil uveden nov sodni poslovnik, ki je postavil temelje odlaganju spisov. V veljavi je ostal do leta 1929 oziroma 1933, ko sta ga nadomestila nova, izpopolnjena sodna reda. Kazenske zadeve je urejala Uredba o poslovnem redu za redna kazenska sodišča,⁵ civilne zadeve pa sodni poslovnik za sodišča I. in II. stopnje.⁶ Nemška okupacijska sodišča so prevzela oznake starega avstro-ogrškega sodnega poslovnika iz leta 1897.

Leta 1945 je narodna vlada izdala navodila za vodenje sodnih vpisnikov.⁷ Uvedla je veliko sprememb v poimenovanju posameznih zadev. Navodila so bila le začasna, za čas, dokler ne bi bil izdelan nov sodni poslovnik. Uradniki sodišč so si v prvih povojnih letih izdelali sezname oznak kratic spisov, da so si olajšali delo. Takšne pripomočke najdemo včasih med spisi sodne uprave okrožnih sodišč. Leta 1947 so bile izdelane Teze za temeljne določbe o sodnem poslovanju, a niso bile nikoli uradno objavljene. Šele leta 1955 je bil izdan Priročnik za poslovanje s spisi, vpisniki in pomožnimi knjigami rednih sodišč.⁸ Po drugi svetovni vojni je bil to prvi uradni sodni poslovnik, ki je predpisoval način in vsebino poslovanja s sodnimi spisi. Štiri leta kasneje je bil izdelan nov sodni poslovnik,⁹ a ni prinesel bistvenih sprememb v sistemu označevanja spisov.

³ LGBSt, 1854, XXVI/165, str. 329–368: Ukaz ministrstva za pravosodje o notranjih opravih in opravnem redu sodišč v kazenskih zadevah.

⁴ RGB, 1897, XLI/112, str. 609–864: Ukaz pravosodnega ministrstva, s katerim se izdaja nov opravljeni red za sodišča prve in druge stopnje.

⁵ UI KBUDB, 1929–1930, 10/33, str. 85–102: Uredba o poslovnem redu za redna kazenska sodišča.

⁶ SL KBUDB, 1933, 26/181, str. 230–360: Sodni poslovnik za redna sodišča prve in druge stopnje.

⁷ Dopis Narodne vlade - Ministrstva za pravosodje z dne 15. 9. 1945, izdan vsem narodnim sodiščem. Izvor kopije dokumenta je neznan. Verjetno se je našel med spisi sodne uprave posameznih okrožnih sodišč.

⁸ *Priročnik za poslovanje spisi, vpisniki in pomožnimi knjigami rednih sodišč*.

⁹ Ur. l. LRS, 1959, št. 42/216, str. 467–506: Pravilnik o notranjem poslovanju okrajnih, okrožnih in okrožnih gospodarskih sodišč.

TABELA

kratic, oznak spisov pri sodiščih v LRS v času od leta 1898 dalje.

Kratice	Doba uporabe	Sodišče	Predmet za	Oznaka
A	1898-1933	okrajno	zapuščinske zadeve	
A	1898-1918	okrožno	"	
B	1942-1945	deželno	kazenske zadeve	Prekmurje
Bc	1898-1933	okrajno	za prizive v civilnih zadevah	
Bc	"	deželno	za prizive v kazenskih zadevah	
Bs	"	višje deželno	za prizive v kazenskih zadevah	
C	"	okrajno	navadne civilne zadeve razen bagatelnih	
Cb	"	okrajno	bagatelne stvari	
Cg	"	deželno	civilne stvari vključno	
Cg	"	okrajno	zakonske spore	
Cm	"	deželno	mandatne tožbe	
Cm	"	okrajno	mandatne tožbe	
Cu	"	deželno	stvari razsodiščaavarovalnih zavodov zoper nesgode.	
Cu	"	okrajno	stvari razsodiščaavarovalnih zavodov zoper nesgode.	
Cw	"	"	menišni procesi	
D	1942-1945	okrajno	kazenske zadeve zaradi navijanja cen	Prekmurje
D	1898-1918	višje deželno	pritožbe proti sklepom (Mathskener) sod. dvor. ter za pritožbe proti odločbam po zakonu o fisku	
Dl	"	deželno	pritožbe v kazenskih stvar	
Dl	"	okrajno	pritožbe v kazenskih stvar	
Dn	1918 dalje	okrajno	zemljiško in jišne zadeve	
E	1898-1933	deželno	izvršilne zadeve	
E	"	okrajno	izvršilne zadeve	
El	1942-1945	okrajno	predsedstvene zadeve	Prekmurje
F	1898-1933	deželno	fidejkomisi	
F	"	okrajno	fidejkomisi	
G	"	okrajno	overovitve podpisov	
Gv	1915-1929	"	promet z zemljišči	
GE	1945 dalje	okrajno	civilne pritožbene stvari	
GE	"	vrhovno	civilne pritožbene stvari	
Gsz	"	vrhovno	varstvo zakonitosti v civilnih zadevah.	

Dopolnili so ga (s popravki) leta 1966, 1967 in 1976. Z ustanovitvijo temeljnih sodišč leta 1978¹⁰ so bile uvedene večje spremembe, saj so bila ukinjena okrajna in okrožna sodišča, pristojnosti pa so si razdelila temeljna in višja sodišča. Zadnje večje spremembe so bile leta 1994, z ukinitvijo temeljnih sodišč in ponovno vzpostavitvijo stare sodne organizacije z okrajnimi in okrožnimi sodišči. Sodni red,¹¹ uveden leto dni kasneje, je spet prinesel nekaj sprememb in dal sodnim spisom današnje oznake.

Tabele vpisnikov sodnih poslovnikov

V tabelah sem skušala zajeti osnovne informacije o spremembah oznak sodnih spisov, ki so jih predpisovali uradni sodni poslovniki. Poimenovanja po-

sameznih vpisnikov so se skozi čas spreminjala, vendar je vsebina v večini primerov ostala enaka. Uporabila sem tudi nekaj neuradnih seznamov poimenovanj vpisnikov, ki smo jih našli pri urejanju sodnega gradiva, saj so že na sodiščih poskušali izdelati pripomočke za lažje razvrščanje gradiva. Ponekod nisem našla vzporednice med različnimi vpisniki, vendar sem oznako kljub temu umestila v tabelo. Oznake vpisnikov, ki so določene s poslovnimi redi, so v tabeli označene s krepkim tiskom. Oznake, ki sem jih našla pri pregledovanju gradiva posameznih sodišč, so napisane z navadnimi črkami. V tabelo poslovnika iz leta 1995 sem vključila tudi oznake vpisnikov prekrškovnega oddelka, ki je bil okrajnim sodiščem priključen kasneje. Podatke so mi posredovali prekrškovni organi.

Dodala sem nekaj praznih vrstic, saj pričakujem, da boste naleteli med urejanjem sodnega gradiva zaradi že omenjenih lokalnih posebnosti našli še dodatne oznake spisov.

¹⁰ Ur. l. SRS, 1978, št. 26/1567, str. 2052–2129: Sodni poslovnik za redna sodišča.

¹¹ Ur. l. RS, 1995, št. 17/817, str. 1269–1395: Sodni red.

Vpisniki za civilne zadeve pri okrajnih sodiščih

Ime vpisnika	1897	1933	1945	1947 teze	1955 priročnik	1959	1966 ¹² poprav- ki	1967 poprav- ki	1976	1978 ¹³	1995
Vpisnik za sodno upravo	Praes (1898-1918), nato Preds	Su	Su	Su	Su	Su			Su	Su	Su
Vpisnik za zaupne in strogo zaupne zadeve sodne uprave					Su zaup	Su Pov			Su Pov	SuZ	SuZ
Vpisnik za civilne pravde	C-brez malotnih zaved	P tudi menične in čekovne zadeve	T tudi menične in čekovne zadeve, opominjevalne tožbe-prej v M	G	G	P			P	P	P
Vpisnik za mandatne tožbe in pravde	Cm										
Vpisnik za malotne zadeve (bagatelne)	Cb										
Vpisnik za opominjevalne zadeve	M (1898-1918)		se opusti								
Vpisnik za odpovedi zakupnih ali najemnih pogodb	K										
Vpisnik za pravno pomoč v civilnopravnih zadevah	Hc	Pom	Pp tudi za kazenske zadeve	Pom – ponekod v R	Pom	Pom			Pom	Pom	Pom
Vpisnik za izvršilne zadeve	E	I	I	I	I tudi za zaplemb. zadeve	I			I	I	I
Vpisnik za izvršilne zadeve na nepremičninah											In
Vpisnik začasne odredbe	V	Pn	odpade								
Vpisnik za zapuščinske zadeve	A	O	Z	O	O	O			O	D	D
Vpisnik za zadeve o sprejemu v zavode za duševne bolezni in o preklicu (dajanje pod skrbnika, podaljšanje očetovske oblasti)	L (1898-1918)	Os	Pc								
Vpisnik za varstvene in skrbstvene zadeve (sirotinjska knjiga)	P	S	Vs								
Vpisnik za overovitve	G	Ov	Ov	Ov,	Ov	Ov I, Ov II	se brišeta				

¹² Po letu 1965 se okrožna sodišča preimenujejo v občinska.

¹³ Temeljna sodišča so združevala okrajna in okrožna sodišča, del pristojnosti pa je prešel na višja sodišča.

Ime vpisnika	1897	1933	1945	1947 teze	1955 priročnik	1959	1966 poprav- ki	1967 poprav- ki	1976	1978 ¹⁴	1995
Vpisnik za vse civilne pravde, ki ne spadajo v drug vpisnik – razne okrožnice, kupne pogodbe, posvojitve, finančne dolgove ter terjatve	Nc	R	Sp	R	R (1)	R (2)			R	R	R
Vpisnik za zaplembne zadeve			Zp	Zp							
Vpisnik za overovitev listin, namenjenih za inozemstvo					Ov-i	Ovi			Ov-i	Ov-H	
Vpisnik na sodišču sestavljenih listin						Ri			Ri		
Vpisnik za delovno pravne spore			Dt								
Vpisnik za hranjenje važnih listin		Pi	L								
Vpisnik za plačilne naloge						Pl			Pl	Pl	Pl
Vpisnik za zadeve pridržanja						Os			Os	Pr	Pr
Vpisnik za nepravdne zadeve										N	N
Vpisnik za predloge za varstvo zaradi nezakonitega dejanja										Nd	
Vpisnik za preizkus zakonitosti pravnomočnih odločb samoupravnih sodišč										Pzs	
Vpisnik za gospodarske prestopke										Gp	
Vpisnik za prisilne poravnave, stečaje in redne likvidacije	S	St	St			St	St (od leta 1966)		St	St¹⁵	St
Vpisnik za zadeve sodnega registra										Srg	
Vpisnik za vodenje denarne knjige		Den	Dk								
Vpisnik malotnih zadev		Mal									
Vpisnik za gospodarske izvršilne zadeve											Ig
Vpisnik za pravde razsodišč zavarovalnih zavodov zoper nezgode rudarjev	Cub										
Vpisnik za pravne zadeve enake vrste, za pravde razsodišč, zavarovalnih zavodov zoper nezgode rudarjev	Nub										

¹⁴ Temeljna sodišča so združevala okrajna in okrožna sodišča, del pristojnosti pa je prešel na višja sodišča.

¹⁵ Ta vpisnik nadomesti vpisnik L (glej okrožno gospodarsko sodišče). V začasnem navodilu iz leta 1966 se vpiše vpisnik St v 211. člen, kjer so naštetih vpisniki okrajnih sodišč.

Ime vpisnika	1897	1933	1945	1947 teze	1955 priročnik	1959	1966 poprav- ki	1967 poprav- ki	1976	1978 ¹⁶	1995
Vpisnik za predloge, s katerimi se zahteva pritrditev komisije za promet z zemljišči zaradi prenosa lastnine ali zakupodaje	Gv (1915–1929)										
Vpisnik za gospodarske pravdne zadeve											Pg
Vpisnik za gospodarske plačilne naloge											Plg
Vpisnik za zadeve sodnega registra											Srg
Protestni register						I, II, III se briše–name–sto njega St¹⁷					
Vpisnik za zemljiškoknjižne zadeve	Tgb, Z, (Dn od leta 1918 dalje)	Dn	Dn	Dn	Dn	Dn	Dn			Dn	Dn
Vpisnik za vodenje evidence izdanih zemljiškoknjižnih izpiskov											Izp
Zemljiškoknjižne zadeve	Tk	Tk									
Vpisnik za razne zemljiškoknjižne zadeve			Sp				da				Rz
Vpisnik za zadeve o prekrških											PR
Prenehanje veljavnosti vozniških dovoljenj											EPV D
Določitev uklonilnega zapora											PRuz
Odreditev hišne preiskave											PRhp
Določitev naloge v splošno korist samoupravne lokalne skupnosti											PRnk
Zadeve zavarovanja in razne druge izvršilne zadeve											Z
Zadeve nadzorstvenih pritožb											SuNp
Zadeve rokovnih predlogov											RoP
Zahteve za sodno varstvo											ZSV
Razne zadeve o prekrških											PRr

¹⁶ Temeljna sodišča so združevala okrajna in okrožna sodišča, del pristojnosti pa je prešel na višja sodišča.

¹⁷ Protestni register I, II, III se izbriše, namesto njega se nastavi vpisnik prisilnih poravnav in stečajev St.

(1) Večja okrajna sodišča so vodila več R vpisnikov:

- II R = pravdni oddelek
- III R = izvršilni oddelek
- IV R = izvršilni oddelek
- I R = nepravdni oddelek
- Rz = zemljiškoknjižni oddelek vodi svoj vpisnik

(2) Večja okrajna sodišča so vodila R vpisnike po oddelkih:

- Rp = pravdni oddelek
- Riz = izvršilni oddelek
- Rnp = nepravdni oddelek
- Rz = zemljiška knjiga

Vpisniki za kazenske zadeve pri okrajnih sodiščih

Ime vpisnika	1897	1933	1945	1947	1955 priročnik	1959	1966 popravki	1967 popravki	1976	1978	1995
Vpisnik za kazenske zadeve	Z (1898–1918)		Ks	K	Ks	K			K	K	K
Vpisnik za prestopke starejših mladoletnikov in polnoletnih oseb	U (1898–1929)	Kps (1929–1945)									
Vpisnik za prošnje domačih in inozemskih organov za izvršitev pravnih dejanj v kazenskih zadevah	Hs	Krs									
Vpisnik za razne kazenske zadeve	Ns	Kns	Ksp	Kr	Kr	Kr			Kr	Kr	Kr
Vpisnik za poizvedbe o zločinih in prestopkih,	Ksd	Ksd									
Vpisnik za prestopke mlajših mladoletnikov		Kpsm (1929–1945)			Ksm	Km			Km	Km	
Vpisnik za preiskovalna dejanja		Ki (od leta 1929)			Kis	Ki	Ki	Ki ¹⁸	Ki	Kpr	Kpd
Vpisnik za pomilostitvene zadeve		Kpr	Kp		Kp	Kp			Kp	Po	Po
Vpisnik za zadeve izven obravnavanega kazenskega senata								Kv	Kv	Ks	

Vpisnik Kps – Imenik se je vodil skupno s Ki in Krs

Kzp in Kt – imenik k temu vpisniku je hkrati tudi imenik za obtožni seznam

¹⁸ Po tem navodilu se spremeni samo ime vpisnika in sicer iz » vpisnika poizvedb in preiskav Ki« v »vpisnik za preiskave Ki«. Za vpis se uporablja nov obrazec.

Vpisniki za civilne zadeve pri okrožnih sodiščih

Ime vpisnika	1897	1933	1945	1947	1955 priročnik	1959	1966 popravki	1967 popravki	1976	1978	1995
Vpisnik za sodno upravo	Präs (1898–1918)	Su	Su	Su	Su	Su			Su		Su
Vpisnik za zaupne zadeve sodne uprave					Su zaup	Su Pov			Su Pov		SuZ
Vpisnik za civilne pravde, tudi trgovskih sodišč, mandatne, menične in čekovne zadeve – tudi zakonski spori	Cg	Po	To man., men., ček. zadeve	G	G	P			P		P
Vpisnik za mandatne tožbe in pravde	Cm										
Posli izbranih sodišč zavarovalnic za primer nezgode	Cu										
Vpisnik za menične tožbe in pravde	Cw	Men									
Vpisnik za pravno pomoč v civilno pravnih zadevah, pravde razsodišč za zavarovanje pokojnin	Hc	Pom	Pp – tudi za civilne zadeve								Pom
Vpisnik za izvršilne zadeve	E	I	Opusti – vpis v Spo								I
Vpisnik za zapuščinske zadeve	A (do leta 1918)										
Vpisnik za skrbniške zadeve, podaljšanje očetovske oblasti	L										
Vpisnik za varstvene in skrbstvene zadeve	P										
Vpisnik za fidejkomisne zadeve	F (do leta 1933)										
Vpisnik za stečaje (konkurze)	S	St	Kk								
Vpisnik za oklicne zadeve – postopki za proglasitev mrtvih oseb, ki se niso pojavile dlje časa (večinoma vojni ujetniki, ki se niso vrnili ali oglasili)	T	Og	Ok								
Vpisnik za prizive – finančne dolgove in premoženjske zadeve	Bc										
Vpisnik za pritožbe na višjo stopnjo (rekurzi)	R										
Vpisnik za vse civilne pravde, ki ne spadajo v drug vpisnik – okrožnice, kupne pogodbe, posvojitve, finančne dolgove ter terjatve	Nc	R	Spo	R	R	R			R		R

Ime vpisnika	1897	1933	1945	1947	1955 priročnik	1959	1966 popravki	1967 popravki	1976	1978	1995
Spisi obsegajo: motenje posesti, zapuščine, kupne pogodbe, ločitve zakona, izročilne pogodbe, razne ženitne in dedne pogodbe, obrtne in služnostne zadeve, posvojitve otrok, pritožbe zoper odločbe za podporo	R1	R1									

Vpisniki za kazenske zadeve pri okrožnih sodiščih

Ime vpisnika	1897	1933	1945	1947	1955 priročnik	1959	1966 popravki	1967 popravki	1976	1978	1995
Vpisnik za pripravljalni postopek zastran hudodelstev in pregreškov (tatvine, uboji, pretepi, zadeve zoper javni red in mir, posilstva, telesne poškodbe), zločini in prestopki starejših mladoletnikov in polnoletnih oseb	Vr (1898–1929)	Kzp (1929–1945)	Ko	K	K	K			K		K
Vpisnik za prestopke zoper zakon o tisku	Pr (1898–1918)	Kšt									
Vpisnik obtožnic glede starejših mladoletnikov in polnoletnih oseb		Kt									
Vpisnik prizivov v kazenskih zadevah – denarne in zaporne kazni za lažje prekrške	Bl										
Vpisnik pritožbenih zadev (kazenske zadeve na drugi stopnji)	Dl	Kpr	Kpo	Kž	Kž	Kž			Kž		
Vpisnik za zadeve pravne pomoči v kazensko pravnih zadevah	Hs	Kro	Pp								Pom, Pom- i ¹⁹
Vpisnik zločinstev mlajših mladoletnikov		Kzm (1929–1945)			Km	Km			Km		Km ²⁰
Vpisnik kazenskih zadev mladoletnikov na drugi stopnji						Kžm			Kžm		
Vpisnik pritožb zoper rešitve sreskih sodišč (telesne poškodbe, pretepi, finančni stroški, zoper čast)		Kž (1929–1945)									

¹⁹ Vpisnik za zadeve mednarodne pravne pomoči Pom-i.

²⁰ Sedaj vpisnik za kazenske zadeve zoper mladoletnike.

Ime vpisnika	1897	1933	1945	1947	1955 priročnik	1959	1966 popravki	1967 popravki	1976	1978	1995
Popis rešitev sodnega senata zoper naredbe in rešitve preiskovalnega sodnika (razni kriminalni prestopki, kraje, zoper javni red in mir)		Kv									
Dnevnik preiskovalnega sodnika o njemu poverjenih poizvedbah in preiskavah		Ksd									
Popis kazni, ki so bile neizvršene zato, ker prebivališče oseb, obsojenih zaradi zločinov in prestopkov ni znano		Kni									
Vpisnik za spise, ki se pošljejo drugim organom in jih morajo le ti po uporabi vrniti		Kspp									
Vpisnik poizvedb in preiskav					Kio	Kio	Kio	Ki²¹	Ki		Kpr
Vpisnik za kazensko preiskovalna dejanja											Kpd
Vpisnik raznih preiskovalnih zadev v pripravljalnem postopku					Kri	Kri	Kri	Ki			Kr
Vpisnik za razne kazenske zadeve	Ns	Kno	Kspo	Kr	Kr	Kr	Kr				Kr
Vpisnik pomilostitvenih zadev					Kp	Kp					Po
Vpisnik za zadeve zunaobravnavnega kazenskega senata					Kv	Kv		Kv			Ks
Vpisnik za gospodarske prestopke											Gp
Vpisnik za pripravljalni postopek v kazenskih zadevah zoper mladoletnike											Kmp
Vpisnik za zadeve izvrševanja kazni zapora											IKZ
Vpisnik za zadeve izvrševanja kazenskih sodb tujih sodišč											IKZt
Vpisnik za zadeve odločanja o dovolitvi posegov v človekove pravice in svoboščine											Pp
Ugovori v kazenskih zadevah (Primorska)	I	I	I	I	I	I					

²¹ Črtata se Vpisnika poizvedb in preiskav Kio in Vpisnik za razne zadeve v pripravljalnem postopku Kri, namesto njiju pa se uvede Vpisnik za preiskave Ki.

Ime vpisnika	1897	1933	1945	1947	1955 priročnik	1959	1966	1967	1976	1978	1995
Vpisni za prizive v kazenskih zadevah	Bs	Kopa									
Vpisnik pritožb zoper rešitve okrožnih sodišč		Kža									
Vpisnik o prizivih zoper sodbe okrožnega kot zbornega sodišča		Kpna									
Vpisnik o prizivih zoper sodbe sodnika posameznika okrožnega sodišča		Kppa									

Vpisniki gospodarskih sodišč

Ime vpisnika	1955 priročnik	1959	1966	1967	1976
Vpisnik zadev sodne uprave		Su			Su
Vpisnik zaupnih in strogo zaupnih zadev sodne uprave		Su Pov			Su Pov
Vpisnik za gospodarske prestopke		Pk			Pk
Vpisnik za prisilne poravnave, stečaje in redne likvidacije		L	St ²²		St
Vpisnik za sodni register					Srg
Vpisnik izvršilnih zadev		I			I
Vpisnik za gospodarske pravdne zadeve		P			P
Vpisnik za gospodarske plačilne naloge		Pl			Pl
Vpisnik registrskih zadev		Fi	FI ²³		
Vpisnik za registrske zadeve za zavode			US		
Register podjetij in obrtov			da		
Združni register			da		
Register zavodov			da		
Vpisnik za izvenobravnavni kazenski senat					Kv
Vpisnik za razne zadeve iz pristojnosti gospodarskih sodišč		R			R
Vpisnik za preiskovalna dejanja					Pkr

Vpisniki nemških okupacijskih sodišč

Ime vpisnika	1941	1942	1943	1944	1945
Okrožnice	Sammelakten	Sammelakten	Sammelakten	Sammelakten	Sammelakten
Vpisnik za zapuščinske zadeve	A	A	A	A	A
Vpisnik za izvršilne zadeve	E	E	E	E	E
Vpisnik za zadeve o sprejemu v zavode za duševne bolezni in o preklicu	L	L	L	L	L
Vpisnik za varstvene in skrbstvene zadeve	P	P	P	P	P
Vpisnik za vse civilne pravde, ki ne spadajo v drug vpisnik	Nc	Nc	Nc	Nc	Nc
Vpisnik za civilne pravde	C	C	C	C	C
Opominjevalne zadeve	M	M	M	M	M
Kazenski vpisnik za pripravljalni kazenski postopek	Vr	Vr	Vr	Vr	Vr
Kazenske zadeve	U	U	U	U	U
Testamenti	UV	UV	UV	UV	UV

²² Namesto vpisnika prisilnih likvidacij L se uvede vpisnik prisilnih poravnav in stečajev St.

²³ Namesto enega vpisnika se vodita po novem dva, in sicer »Vpisnik za registrske zadeve za gospodarske organizacije FI« in »Vpisnik za registrske zadeve za zavode US«.

Vpisniki okupacijskih sodišč za Prekmurje

Ime vpisnika	1941	1942	1943	1944	1945
Predsedstvene zadeve		El	El	El	El
Kazenske zadeve		B	B	B	B
Kazenske zadeve zaradi navijanja cen (Prekmurje)		D	D	D	D
Vpisnik za nepravdne in izvršilne zadeve	Pk	Pk	Pk	Pk	Pk

Viri

RGB, 1850, LXXXVI/258, str. 1101–1155: Organizacijski zakon za sodne urade.

Cesarski patent o notranji ureditvi in opravnem redu za sodišča (LGBSt, 1853, XIV/81, str. 186–263).

LGBSt, 1854, XXVI/165; str. 329–368: Ukaz ministrstva za pravosodje o notranjih opravilih in opravnem redu sodišč v kazenskih zadevah.

RGB, 1897, XLI/112, str. 609–864: Ukaz pravosodnega ministrstva, s katerim se izdaja nov opravniki red za sodišča prve in druge stopnje.

UI KBUDB, 1929–1930, 10/33, str. 85–102: Uredba o poslovnem redu za redna kazenska sodišča.

SL KBUDB, 1933, 26/181, str. 230–360: Sodni poslovnik za redna sodišča prve in druge stopnje.

Narodna vlada Slovenije - Ministrstvo za pravosodje, 15. 9. 1945: Navodila glede sodnih vpisnikov (izvor kopije neznan).

Teze za temeljne določbe o sodnem poslovanju, 1947 (izvor kopij neznan).

Seznam kratkih spisov od leta 1898 dalje (izvor kopij neznan).

Priručnik za poslovanje spisi, vpisniki in pomožnimi knjigami rednih sodišč. Ljubljana: Časopisni zavod »Uradni list«, 1955.

Ur. l. LRS, 1959, št. 42/216, str. 467/506: Pravilnik o notranjem poslovanju okrajnih, okrožnih in okrožnih gospodarskih sodišč.

Začasno navodilo, Osnutek sodnega poslovnika, Dodatek k sodnemu poslovniku (ARS, MP).

Sprememba sodnega poslovnika, Začasno navodilo (ARS, MP).

Pravilnik o notranjem poslovanju občinskih, okrožnih in okrožnih gospodarskih sodišč (prečiščeno besedilo (ARS, MP), januar 1976.

Ur. l. SRS, 1978, št. 26/1567, str. 2052–2129: Sodni poslovnik za redna sodišča.

Ur. l. RS, 1995, št. 17/817, str. 1269–1395: Sodni red.

Zusammenfassung

TABELLARISCHE DARSTELLUNG DER REGISTER DER BEZIRKS-, KREIS-, HÖHEREN WIRTSCHAFTS- UND BESATZUNGS-GERICHTE IN DEN JAHREN 1850–1995

Der Beitrag bezweckt keine inhaltliche Beschreibung der in der Vergangenheit und in der jüngeren Geschichte Sloweniens entstandenen Geschäftsordnungen. Er stellt den Versuch dar, deren Inhalt in Tabellen zusammenzufassen, die ein Hilfsmittel für die Betreuer des Gerichtsmaterials in den Archiven und ihre Benutzer sind. Mit der Gründung der ordentlichen Gerichte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts wurde deren Tätigkeit auch auf eine gesetzliche Grundlage gestellt. In der über 150-jährigen Entwicklung der Gerichtsorgane wechselten zehn Gerichtsordnungen, die zwischendurch ergänzt und verbessert wurden. Unter dem Archivmaterial der Gerichtsverwaltung trifft man öfter auf Listen von Bezeichnungen der Register, die einzelne Bedienstete als Arbeitshilfsmittel aufstellten, was die Arbeit der Archivare heute erleichtert. Natürlich waren diese zusätzlichen Verzeichnisse nicht allen zugänglich, die das Archivmaterial der Rechtsprechung betreuen. Der Beitrag soll dazu anregen, dass unter den Archivaren Daten ausgetauscht und die Tabellen noch ergänzt werden.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 7.025:77:929Felaher J.
Prejeto: 30. 4. 2012

Popis in zaščita fotografske zbirke Julija Felaherja¹ Elementi popisa fotografij fonda AS 1384 Julij Felaher in njihova materialna zaščita

LUCIJA PLANINCkonservatorsko - restavratorska svetovalka
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: lucija.planinc@gov.si**MARIJA GRABNAR**višja svetovalka – arhivistka
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: marija.grabnar@gov.si**JEDERT VODOPIVEC**prof. dr., konservatorsko-restavratorska svetnica
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: jedert.vodopivec@gov.si**MIRJAM DEBEVC**

univ. diplomirana bibliotekarka

IZVLEČEK

Fotografije so nosilke spomina vizualnih sporočil o dogodkih, ljudeh, zgradbah in pokrajinah. So tisti del kulturne dediščine, ki je ranljiv že zaradi občutljivosti materialov, zato je toliko bolj pomembna njihova pravilna uporaba in bramba.

Predstavljeno delo temelji na materialnem popisu fotografij osebnega fonda Julij Felaher (SI AS 1384), ki ga brani Arhiv Republike Slovenije. Pri tem je bil uporabljen popisni obrazec, ki poleg osnovnih podatkov o fotografiji povzame tudi vrsto fotografske tehnike, vrsto nosilca zapisa, vrsto poškodb in oceno stanja ohranjenosti. Na podlagi tako pridobljenih podatkov je bila izpeljana materialna zaščita, ki omogoča trajno brambo fotografij.

KLJUČNE BESEDE: *Felaher, Julij, koroški Slovenci, zgodovina fotografije, fotografsko gradivo, arhivsko gradivo, Arhiv Republike Slovenije*

¹ Članek temelji na diplomski nalogi Mirjam Debevc na Oddelku za bibliotekarstvo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pri mentorici prof. dr. Jedert Vodopivec in somentorici Luciji Planinc, nastali predvsem na pobudo arhivistke Marije Grabnar, skrbnice fonda SI AS 1384.

ABSTRACT**DESCRIPTION OF THE CONDITION OF JULIJ FELAHER'S PHOTOGRAPHIC COLLECTION AND MEASURES FOR ITS PROTECTION DESCRIPTIVE ELEMENTS FOR THE PHOTOGRAPHS IN THE FONDS AS 1384 JULIJ FELAHER AND THEIR PROTECTION**

Photographs convey visual messages about the past, events, people, buildings and landscape. They are considered to be a particularly vulnerable segment of cultural heritage due to the sensitivity of the materials of which they consist. It is therefore all the more important that they are stored and handled properly.

The article is based on the process of describing the condition of the photographs included in the personal fonds Julij Felaher (SI AS 1384) which is held in the Archives of the Republic of Slovenia. Used for this purpose was a special form that, in addition to basic information on photographs, also included a number of other data, such as information on the photographic techniques used, the type of medium, damages and the current state of preservation. The data acquired by means of this process helped to protect these photographs, while recommendations on proper handling enabled their long term preservation.

KEY WORDS: *Julij Felaher, Carinthian Slovenes, history of photography, photographs, archives, Archives of the Republic of Slovenia*

1. Uvod**Predmet in cilj raziskave**

Raziskava obravnava 604 fotografije osebne fonda Julij Felaher (SI AS 1384), ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Zaradi vsebine, zlasti pa zaradi redkosti nekaterih posnetkov jih uvrščamo med arhivsko gradivo, ki je za zgodovino koroških Slovencev izjemnega pomena.

Cilji so bili oblikovati pregleden in razumljiv model za popis fotografij, oceniti stanje ohranjenosti in pripomoči k ureditvi materialne zaščite.

Vse fotografije so bile fizično pregledane, sočasno pa popisane na osnovi popisnega obrazca za fotografije. Le-ta poleg osnovnih podatkov, kot so naslov, leto nastanka fotografije, ime fotografa in studia, velikost fotografije, vključuje še vrsto fotografije, vrsto nosilcev zapisa, vrsto poškodb in oceno stanja ohranjenosti. Ti podatki so bili strnjeno predstavljeni še v pregledni popisni tabeli, na tej osnovi pa so bile postavljene odločitve o izbiri zaščitnih materialov za trajno hrambo fotografij.

S tem smo želeli postaviti temelje za ustrezno celostno materialno hrambo fotografskih zbirke v arhivih, knjižnicah, muzejih, galerijah in drugih sorodnih institucijah.

Julij Felaher – zbiratelj fotografij – njegovo življenje in delo

Julij Felaher, znani koroški Slovenec, ki je vso svojo življenjsko ustvarjalnost namenil koroškemu Slovincem, se je rodil 3. januarja 1895 v kraju Melviče/Mellweg v občini Brdo/Egg v okraju Šmohor/Hermagor v Ziljski dolini, na najzahodnejšem

robu s Slovenci poseljenega ozemlja na Koroškem. Ljudsko šolo je končal v domačem kraju, humanistično gimnazijo v Celovcu, vpisal je študij prava na dunajski Univerzi, nadaljeval v Zagrebu in ga leta 1922 zaključil v Ljubljani z doktorskim nazivom. Kot sodni pripravnik je služboval pri okrožnem sodišču v Ljubljani in leta 1925 opravil sodniški izpit pri višjem deželnem sodišču v Ljubljani. Od tega leta dalje je aktivno sodeloval z Manjšinskimi inštitutom v Ljubljani.² Študiral je manjšinsko pravo in pisal članke o koroških Slovincih in njihovem pravnem, kulturnem, gospodarskem in socialnem položaju ter tudi o njihovi splošni problematiki, problematiki narodne manjšine. Ob koncu druge svetovne vojne je bil kot sodnik okrožnega sodišča v Ljubljani določen za prevzem vseh sodišč, sodnih zgradb, zaporov, kazenskih zavodov, vključno z vsem inventarjem, spisi, arhivi in zemljiškimi knjigami na ozemlju Koroške. Bil je tudi član posebne komisije pri izvršnem odboru Osobodilne fronte, ki je v dveh mesecih delovanja zbirala gradiva za ministrstvo za zunanje zadeve oziroma prihodnjo mirovno konferenco in opravila najnujnejše organizacijske zadeve v zvezi s Koroško po osvoboditvi.

V letih 1945–1948 je bil referent Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS-a v Ljubljani, nato pa vse do upokojitve leta 1959 znanstveni sodelavec Inštituta za narodnostna vprašanja pri Univerzi v Ljubljani.

² Manjšinski inštitut je deloval v Ljubljani v letih 1925–1941. Ukvarjal se je s položajem Slovencev v zamejstvu ter položajem nemške in madžarske manjšine v Sloveniji. Njegov naslednik je Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani, ki še danes aktivno deluje. Glej: Strgar: *Sedem desetletij Inštituta za narodnostna vprašanja*.

Politično se Felaher ni nikoli udeleževal. Ukvarjal se je le s kulturo, šolstvom, narodno manjšino in propagando v zvezi s Koroško in bil kot odličen poznavalec razmer na Koroškem referenčna oseba inštitutu in drugim v zadevah koroških Slovencev.

Kot predavatelj je nastopil na nešteti sestankih in zborovanjih ob raznih priložnostih, na šolah po različnih dijaških in študentskih društvih, na radiu in pojasnjeval ter razlagal položaj in razmere, v katerih so živeli koroški Slovenci. V povojnem obdobju je bil skupaj s »stara gardo« na Inštitutu za narodnostna vprašanja tarča ideoloških kritik in čez nekaj let tudi neprostoVOLjne upokojitve. Umril je 28. maja 1969 v Ljubljani.³

Portretna fotografija Julija Felaherja v uniformi avstrijskega poročnika iz indeksa dunajske univerze. Nastala je med leti 1915–1918 (ARS, AS 1384, Felaher Julij, šk. 1).

Zapuščina Julija Felaherja

Zapuščina Julija Felaherja v Arhivu Republike Slovenije je zbrana v osebnem fondu Julij Felaher (SI AS 1384). V njem so poleg fotografij še njegovi osebni dokumenti in korespondenca, knjižno gradivo, zemljevidi, karte, specialke, gradivo v zvezi s Klubom koroških Slovencev, rokopisi in tipkopisi. Arhivski popis še ni dokončan, po splošni oceni je tega gradiva okoli 46 arhivskih škatel, to je 4,8 tekočega metra.⁴

Del zapuščine Julija Felaherja hrani tudi nekdanja študijska knjižnica na Ravnah na Koroškem, danes imenovana Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika. Po količini je gradiva veliko, nekaj so ga že ob prihodu v knjižnico (še v času dr. Franca Sušnika) izločili in dali v posebne trezorje. To so predvsem fotografsko gradivo, ki se nanaša na boje za severno mejo, razglednice koroških krajev (delno že obdelane v Cobissu in dostopne na dLibu) in korespondenca koroških rojakov. Del fotografskega gradiva v knjižnici obdelujejo in pripravljajo za spletno predstavitev.⁵

Kaj je fotografija

Beseda »fotografija« je izpeljana iz starogrškega jezika in pomeni pisanje s svetlobo (*φωτος*: photos – svetloba in *γραφειν*: graphein – pisati oziroma *γραφη*: graphê – risanje s svetlobo).⁶

Izraz fotografija, kot ga poznamo danes, se je uveljavil šele okrog leta 1860 in izpodrinil različna druga poimenovanja, npr. dagerotipija, kalotipija, ferotipija in ambrotipija.

Danes je navzoča na vseh področjih človekove kulturne, znanstvene, poklicne in izobraževalne dejavnosti. Ločimo jo predvsem po tehniki fotografiranja oz. nastanku fotografije – analogno in digitalno. Analogna fotografija je ustvarjena s progresivnim spreminjanjem slikovnega medija, navadno temelji na kemičnem procesu (fotografski film). Sestavljena je iz nosilca in dveh, treh ali več slikovnih plasti. Danes je to tehniko skoraj povsem zame-

³ Zbrani in prirejeni podatki so iz doktorske disertacije dr. Danijela Grafenauerja z naslovom *Življenje in delo Julija Felaherja in koroški Slovenci*.

⁴ Podatki, ki jih je posredovala Marija Grabnar, kažejo precej večjo količino od tiste, ki je predstavljena v *Vodniku po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije*, III. knjiga, str. 176.

⁵ Pogovor Mirjam Debevc prek spleta z go. Simono Šuler-Pandev, univ. dipl. soc., bibliotekarko specialistko in koordinatorico za domoznastvo iz Koroške osrednje knjižnice dr. Franca Sušnika.

⁶ Snój: *Slovenski etimološki slovar*, str. 130.

njala digitalna fotografija,⁷ ki uporablja za svetlobo občutljive senzorje za zajem slike, osredotočene z lečo, v nasprotju z izpostavljenostjo za svetlobo občutljivega filma. Posneta slika se shrani kot digitalna datoteka, ki je pripravljena za digitalno obdelavo, ogled ali tiskanje.

Sestava fotografije in vrsta nosilcev

Vsaka fotografija je sestavljena iz dveh ali več različnih plasti na določenem nosilcu.⁸

Nosilec fotografije je lahko papir, steklo, porcelan, kovina (kositer, baker, železo) in plastika (nitrarna, acetatna in poliesterska). Vezivo na fotografiji se je spreminjalo z razvojem fotografije. V začetku so kot vezivo uporabljali albumin (jajčni beljak), nato kolodij, najpogostejše pa so fotografije z želatinastim vezivom.

Končna slikovna plast je za svetlobo občutljiva snov. Pri črno-beli fotografiji so te snovi največkrat srebrove snovi, pri enobarvni in barvni pa različna barvila in pigmenti ter druge nesrebrove snovi, ki so navadno razpršene v vezivni plasti fotografije.⁹

Skozi zgodovino fotografije spoznamo veliko vrst fotografij: dagerotipijo, ferotipijo, ambrotipijo, kalotipijo, albuminsko fotografijo, srebro-želatinsko, kolodijevo fotografijo, platinasto, karbonsko, fotografije narejene s fotomehničnimi postopki in druge.

Negativ

Negativ je fotografija na določenem nosilcu, ki nastane v trenutku, ko se sproži zaklop kamere. Svetloba na nosilcu, občutljivem za svetlobo, sproži kemijske reakcije v zrnih spojin, ta pa se zato obarvajo v nasprotnem črno-belem tonu, kot jo vidimo. Najprej nastane latentna slika, šele z razvijanjem v razvijalcu pa postane vidna. Črno-beli negativ je fotografija, pri kateri je razpon tonov od bele do črne prav nasproten tistemu, ki ga vidimo mi oziroma slika na pozitivu. Pri barvnih negativih pa je razpon barv komplementaren barvam na sliki na pozitivu. Negativ kopiramo večinoma na papirni nosilec, da nastane pozitiv, fotografija v pravem pomenu besede.¹⁰

Pozitiv

Fotografski papir ali kateri drugi nosilec ima sloj ali več, ki je občutljiv za svetlobo. Nanj s pomočjo svetlobe skozi povečevalnik projiciramo negativ in ga položimo v razvijalec. Ko se fotografija razvije, jo utrdimo še v fiksirni kopeli, operemo in posušimo.

Za izdelavo pozitivna je nujna temnica, saj lahko s fotografskim papirjem delamo samo pri rumeno-zeleni ali rdeči svetlobi. Gre za dokaj subjektiven postopek, od katerega je zelo odvisna končna podoba fotografije.¹¹

2. Metoda dela

Ustvariti smo želeli materialni popis fotografij, ki bi bistveno dopolnil že obstoječega arhivskega, obenem pa bi bil uporaben za načrtovanje materialne zaščite.

Vsako fotografijo posebej smo fizično pregledali in popisali na osnovi popisnega obrazca,¹² ki ga uporabljajo konservatorji restavratorji ob prevzemu fotografij.

Fotografijo smo opisali na podlagi treh popisnih elementov, povzetih iz arhivskega popisa: z naslovom in časom nastanka ter zaporedno številko, dodali pa smo še materialne opise fotografa, studia, velikosti podlage, vrste fotografije, barve (črno-bela ali barvna) ter podatek o pozitivu ali negativu in opis poškodbe.

Materialni opisi so za organizacijo trajnega varstva pomembni, nekateri popisni elementi, kot je na primer vrsta fotografije, pa ključni. Pri tem velja poudariti, da je prepoznavanje vrst fotografij zahtevno delo, ki zahteva izkušenega strokovnjaka.

Identifikacijo smo opravili dvakrat zapored,¹³ da bi se izognili napakam in napačnim identifikacijam. Na podlagi materialnega popisa smo ocenili ohranjenost fotografij, jih restavrirali in izbrali ustrezne materiale zanje za trajno hrambo.

Hramba fotografij, njihov obseg, čas nastanka, vsebina in vrsta

Fotografsko gradivo je kot sestavni del fonda AS 1348 shranjeno v skladiščnih prostorih Arhiva Republike Slovenije, v Virantovi hiši v Zvezdarski ulici 1, dostop je možen iz čitalnice na isti lokaciji.

⁷ Jürgens: *The Digital Print*, str. 3–39.

⁸ Ajdič: *Fotografska kemija 1*, str. 12.

⁹ Prav tam, str. 84.

¹⁰ Tulleken: *Velika knjiga o fotografiji*, str. 154–180.

¹¹ Prav tam, str. 182–211.

¹² Lucija Planinc se je z obrazcem seznanila kot udeleženka poletnih seminarjev o osnovah konserviranja in restavriranja fotografij v letih 2008–2010 na Slovaškem.

¹³ Slike je identificirala Lucija Planinc.

Shranjeno je v dveh arhivskih škatlah z oznakama 22 in 23. V prvi je 219, v drugi pa 385 fotografij, med njimi so pozitivni, zlasti veliko je razglednic in negativni. Arhivski škatli je izdelal domači izdelovalec Paloma iz Ceršaka. Sta standardnih velikosti 26,5 x 38,5 x 10 cm, iz kartona, surovinska sestava tega pa ne ustreza standardom za arhivske zaščitne materiale.

Po vsebini jih lahko razdelimo na:

- a) portretne fotografije: skupinske in fotografije posameznikov, znanih Korošcev,
- b) žanrske fotografije: posnetki kažejo pomembne politične dogodke ter običaje iz vaškega, društvenega in cerkvenega življenja,
- c) dokumentarne fotografije: to so razglednice krajev, večinoma zamejske Koroške.

Zaradi krajev na Koroškem, ki so danes pomemčeni, in običajev, ki so le še redko ohranjeni, so te fotografije neprecenljive vrednosti. Segajo v čas od konca 19. do srede 20. stoletja. Precej je razglednic in fotografij krajev (207), med njimi je ena najstarejših iz 1894., predstavlja pa Belopeško jezero. Še starejša je razglednica, ki jo je Slovensko krščanskosocialno društvo v Celovcu založilo še pred 1894. in kaže skupino igralcev Miklove Zale v Celovcu. Ena mlajših je iz 1948. z brnškimi dekleti na štehvanjski konti.

Naštejmo šest vrst obravnavanih fotografij:

- a) albuminska fotografija: sestavljena je iz dveh plasti. Spodnja je papirna podlaga, zgornja pa albumin, vezivo, v katerem so za svetlobo občutljivi delci srebra. Pozitiv je nastal s kontaktnim kopiranjem iz negativa. Navadno je nalepljena na sekundarno podlago v velikosti vizitne (6 x 10 cm) ali kabinetne fotografije (11 x 16 cm);
- b) kolodijaska fotografija: sestavljena je iz treh plasti. Prva, spodnja, je papirna podlaga, v sredini je plast barijevega sulfata (barita), kolodijevo vezivo, v katerem so za svetlobo občutljivi srebrovi delci, pa je zgornja plast. Pozitivi na papirju so nastali s kontaktnim kopiranjem;¹⁴
- c) srebro-želatinska fotografija: sestavljena je iz treh plasti. Spodnja plast je papirna podlaga, srednja je plast barijevega sulfata, zgornja pa je želatinsko vezivo z delci, občutljivimi za svetlobo. Prva srebro-želatinska fotografija na papirju je nastala kot kontaktna kopija. Največkrat je nastala tako, da so srebro-želatinski negativ na plastičnem nosilcu skozi povečevalnik projicirali na papir, občutljiv za svetlobo, premazan s plastjo srebrove želatine. Na-

stala je latentna slika, ki so jo po osvetlitvi razvili v razvijalcih;¹⁵

- d) kolotipija: je vrsta fotomehanične fotografije, ki nastane s tiskanjem pripravljene plošče. Postopek izdelave je kombinacija grafike in fotografije.¹⁶ Steklo ploščo, premazano s plastjo želatine, posušimo, nato jo premažemo s senzibilizirano plastjo želatine in jo počasi pri 55 °C znova posušimo. Na tako pripravljeno ploščo položimo negativ, ga osvetlimo ter speremo z vodo. S tem ploščo pripravimo za tisk. Potopimo jo še v mešanico glicerina in vode. Utrjena senzibilizirana želatina vpije minimalno količino vode in nabrekne. Ploščo nato premažemo s črnilom, to pa se prime na suhe dele želatine. S pritiskom na papir dobimo fotografijo;
- e) fotolitografija:¹⁷ je fotomehanična fotografija, ki nastane tako, da litografski kamen premažemo z bitumnom,¹⁸ na premaz položimo negativ in vse skupaj osvetlimo. Neosvetljene dele bitumna speremo s terpentinom in ploščo jedkamo v kislini. Na tako pripravljeno ploščo nanese črnilo in fotografijo odtisnemo;
- f) poltonski postopek izdelave fotografije: je fotomehanična fotografija, ki nastane tako, da mrežo ostrih in jasnih pik položimo na pripravljeno potemnjeno kolodijevo stekleno ploščo. Po osvetlitvi ploščo jedkamo v kislini. Razpon števila pik na kvadratnem inču (6,45 cm²) je od 60 do 400 za najboljša umetniška dela.

Razmere, v katerih je bilo fotografsko gradivo shranjeno pred prevzemom v Arhiv Republike Slovenije¹⁹

Fotografije je s preostalim gradivom fonda (AS 1384) Arhivu Republike Slovenije leta 1969 in 1970 izročil dr. Tone Zorn (1934–1981), višji znanstveni sodelavec Inštituta za narodnostna vprašanja in do leta 1970 vodja oddelka za narodnostna vprašanja ob severni meji, pa tudi prijatelj Julija Felaherja, zaposlenega v istem oddelku. Po vsej verjetnosti je po njegovi smrti leta 1969 ocenil, da zapuščina kot vir za poznavanje in raziskovanje Koroške sodi v javni arhiv.

¹⁵ Lavédrine: *Photographs of the Past*, str. 138–149 in str. 244–251.

¹⁶ Prav tam, str. 182–187.

¹⁷ Caplan: *A brief History of Early Photomechanical Printing Processes* (učno gradivo slušateljev omenjenih izobraževanj).

¹⁸ Bitumen iz Judeje nosi ime po svojem izvoru (angl. bitumen of Judea).

¹⁹ Podatke je posredovala Marija Grabnar.

¹⁴ Lavrinc: *Photographs of the Past*, str. 126–135.

Iz Felaherjeve korespondence s koroškimi rojaki je vidno, da je slikovno gradivo zbiral, bolj spontano in nesistematično, a z zavestjo, da je le-to pomembno dodatno pojasnilo pisani besedi. Fotografije so mu na njegovo željo največkrat prinašali oz. pošiljali ljudje sami, bodisi, da so jih ustvarili, ali pa so bili udeleženci predstavljenih dogodkov.

Iz zvrsti gradiva je mogoče sklepati, da je Julij Felaher zasebne dokumente in del slikovnega gradiva (fotografije sorodnikov, razglednice) hranil na svojem domu. Tone Zorn jih je z zapuščino, ki je bila na Inštitutu za narodnostna vprašanja, predal Arhivu Republike Slovenije. Podatkov o tem, v kakšnih razmerah so bile fotografije pri ljudeh hranjene, preden so jih poslali zbiratelju, žal ni. Prav tako tudi ne, kako so se hranile pri Felaherju, v katerem delu hiše so bile, v kakšnih mapah, ovojih, omarah, predalih, kakšna je bila temperatura in vlaga v teh prostorih.

Ob prevzemu zapuščine v Arhiv Republike Slovenije fotografsko gradivo ni bilo posebej ločeno od ostalega in v materialnem smislu tudi ne posebej obravnavano. Vse do urejevalnih del je bilo vloženo v že uporabljene, preperete, deloma raztrgane papirne mape, tu in tam tematsko urejeno, a največkrat preprosto z ostalim gradivom povezano v svežnje. Ob urejevalnih delih v arhivu in izdelavi arhivskega popisa je bilo s fotografijami vred vloženo v omenjene arhivske škatle, manjši vsebinski sklopi znotraj njih pa v kartonske mape z zavihki formata A 4, ki so za vlaganje dokumentov dokaj pripravne. Zaradi boljše zaščite so bile fotografije vložene še v pisemske kuverte.

Stanje fotografij po urejevalnih delih: fotografije so bile vložene v pisemske kuverte (Foto: Lucija Planinc, ARS).

Izvedba popisa²⁰

Popis 604 enot fotografij (1 fotografija = 1 enota) in opis stanja je bil izveden v Arhivu Republike Slovenije na Zvezdarski ulici 1, med 1. 4. 2010 in 28. 4. 2010.

Delo je potekalo po naslednjih zaporednih fazah:

- 1) številčenje,
- 2) identifikacija oziroma prepoznavanje,
- 3) sočasno vnašanje podatkov v popisni obrazec in sumarno popisno tabelo,
- 4) povzetek opisov in priprava materialne zaščite.

1. Številčenje je pomembna in osnovna faza, izvedemo jo pred ostalimi. Vsaka fotografija dobi zaporedno številko in s tem določeno mesto v celoti. S tem onemogočimo, ali vsaj minimaliziramo nered in zmešnjavo pri nadaljnjem rokovanju. Številka fotografijo spremlja pri vseh nadaljnjih konservatorskih-restavratorskih postopkih, pri skeniranju, digitaliziranju itd. Številčili smo s svinčnikom mehkode B4.²¹ Za prvo zaporedno številko smo izbrali prvo fotografijo prve mape, v prvi škatli (škatla 22 obstoječega arhivskega popisa). Nadaljevali smo z drugo mapo v isti škatli in tako naprej do zadnje mape v naslednji škatli 23. Številko smo zapisali v desni spodnji kot hrbtni strani.
2. Identifikacija oziroma prepoznavanje vrst fotografij je potekala najprej vizualno, saj ima vsaka vrsta fotografije svoj razpon odtenkov in barv. Določili smo barvno ali črno-belo fotografijo, pozitiv ali negativ. Po datumih na slikah in po drugih identifikacijskih dejavnikih smo določili starost fotografij,²² izmerili njihove velikosti (velikost nosilca fotografije). Za natančnejše prepoznavanje vrste posamezne fotografije smo uporabljali še povečevalno lupo stokratne povečave. Med pregledovanjem smo fotografije prijemale z gladkimi belimi bombažnimi rokavicami.
3. Podatke za posamične fotografije smo vnašali v popisne obrazce (shranili smo jih v e-obliki) in zaradi preprostejšega in hitrejšega pregleda vseh 604 fotografij hkrati še v sumarno popisno

²⁰ V ARS je podoben popis za nekaj arhivskih fotografskih zbirk naredila arhivistka Eva Gerkmán.

²¹ Za označevanje arhivskega gradiva uporabljamo grafitne svinčnike mehkode B1 do B8, ki ne puščajo reliefnega od-tisa in so odstranljivi s pisne podlage (op. Lucija Planinc).

²² Naslanjali smo se tudi na obstoječi arhivski popis.

tabelo.

4. Na osnovi te smo izdelali štiri grafe, ki kažejo delež vrst posameznih fotografij, delež črno-belih in barvnih, delež pozitivov in negativov in delež poškodovanih fotografij. Podatki s summarne popisne tabele so nam nakazovali tudi potrebne konservatorsko-restavratorske postopke in organizacijo materialne zaščite.

Popisni obrazec za fotografije in sumarna popisna tabela

Pri izdelavi originalnega angleškega popisnega obrazca, katerega slovenska različica je pri opisu teh fotografij prvič uporabljena, so sodelovali strokovnjaki treh inštitucij, Gettyjevega konservatorskega inštituta v Los Angelosu (Getty Conservation Institut GCI), Akademije za likovno umetnost in oblikovanje v Bratislavi (Bratislava AFAD) in Slovaške narodne knjižnice v Martinu (SNL Martin). Pravzaprav so ga izdelali za udeležence treh mednarodnih seminarjev, ki so v letih 2008–2010 na Slovaškem pod vodstvom Gettyjevega inštituta pridobivali znanje o osnovah konserviranja in restavriranja fotografij.²³

Je konservatorsko-restavratorski obrazec, ki je pripomoček za sistematično ugotavljanje ter zapisovanje bistvenih informacij o fotografiji. Omočja nam jasno oceno stanja ohranjenosti glede na vrsto poškodb in nam kaže potrebne konservatorske restavratorske postopke.

Konservatorji restavratorji v Centru za konserviranje in restavriranje Arhiva Republike Slovenije ga bodo odslej uporabljali pri popisu fotografskega gradiva pred konservatorskimi in restavratorskimi posegi.

Razdeljen je v tri dele.

V prvem so osnovni dokumentarni podatki o fotografiji:

- datum prejema fotografije v obdelavo,
- leto nastanka,
- identifikacijska oznaka fotografije v zbirki, (fondu) – izvor,
- zaporedna številka posamezne fotografije,
- vrsta fotografske tehnike – identifikacija,
- ime in priimek fotografa oz. ateljeja,
- dimenzija slike in podlage,
- digitalni dostop,
- naslov fotografije, ki je povzet po obstoječem arhivskem popisu,

- ali je pozitiv ali negativ,
- ali je fotografija v paspartuju ali ne,
- ali ima fotografija okvir ali ne,
- opis posebnosti fotografije, ki so vidne ali berljive iz fotografije (dekorativni rob, vizitna fotografija, portret, pomembni podatki, ki so zapisani ...).

V naslednjih dveh so med nanizanimi lastnostmi označene tiste, ki za obravnavano fotografijo veljajo. Značilnosti, ki jih fotografija nima, niso označene.

V drugem delu je opisano vizualno stanje ohranjenosti fotografije, tako vezivne plasti kot osnovne podlage; opisi:

- zelo dobro,
- zadovoljivo,
- slabo.

Pri tem imamo na voljo nabor poškodb, ki jih lahko opazimo: površinsko razbarvanje in lokalno bledenje, srebrovo zrcaljenje, manjkajoči deli in drugo. Opisani so še drugi posegi, kot so premazi, dodane barve in drugo.

Poškodbe vezivnih plasti so ocenjene kot: razpoke, luskanje, razbarvanje, praske in odrgnine, površinske nečistoče, plesen, insekti (madeži in luknje), manjkajoči deli, lepilni trakovi in drugo.

Enako si z naborom poškodb pomagamo pri opisu osnovne podlage: preperelost, raztrganine, manjkajoči deli, prepogibi, valovitost – upogib, površinsko razbarvanje, lokalni madeži, površinske nečistoče, insekti (madeži, luknje) lepilni trakovi in drugo.

V obrazcu ocenimo še ohranjenost sekundarne podlage. Opišemo njeno sestavo, vrsto uporabljenih lepil in njen vpliv na fotografijo. Uporabljamo enake opise stanja:

- zelo dobro,
- zadovoljivo,
- slabo.

Sestavo podlage opišemo kot: narejeno iz naravnih vlaken ali recikliranih sestavin (kisla podlaga), laminirana podlaga, papirna in drugo.

Določimo še vrsto lepil: vodotopna, nevodotopna, brez lepil, lepilni trakovi in drugo.

Ocenimo še te poškodbe, ki ogrožajo fizično in kemično stabilnost: razbarvanje podlage, prehajanje nečistoč na podlago fotografije in slikovno plast, mehanske poškodbe.

V tretjem delu so omenjeni potrebni konser-

²³ Planinc: Poročilo o šolanju o konserviranju fotografij, str. 397–399; Planinc: Poročilo o nadaljevanju šolanja, str. 401–405.

vatorsko-restavratorski postopki. Navedeni so kot:

- dokumentiranje postopkov,
- površinsko čiščenje,
- pranje v destilirani vodi ali ustrezni kopeli,
- utrjevanje luskanja poškodovanega veziva,
- retuširanje dopolnjenih delov,
- odstranjevanje sekundarne podlage,
- odstranjevanje poškodb zaradi insektov,
- odstranjevanje lepilnih trakov,
- utrjevanje robov,
- odstranjevanje lepil,
- ravnanje z vlaženjem,
- odstranjevanje lokalnih madežev,
- odstranjevanje plesni,
- dopolnjevanje manjkajočih delov,
- drugo.

Končno predstavimo še intenzivnost konserva-

torsko-restavratorskih del (določimo prednostna dela) in navedemo priporočila za boljšo hrambo.

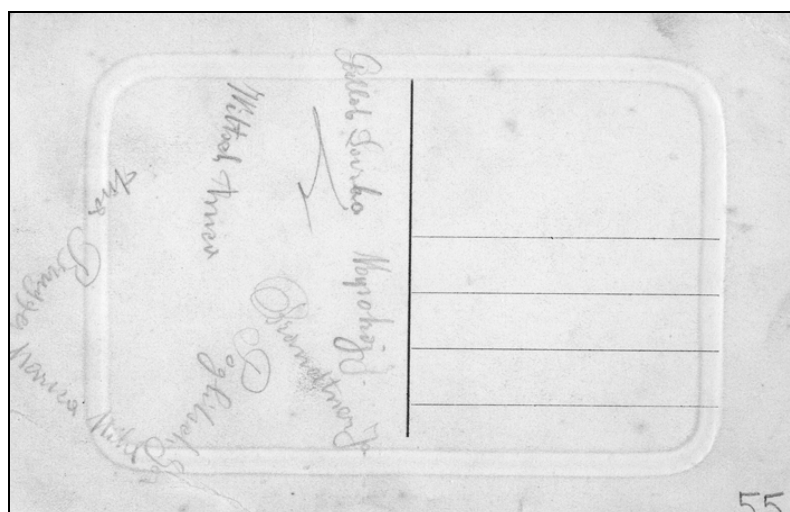
Izbiramo med temi predlogi stopenj konservatorsko-restavratorskih del:

- ni potrebno,
- priporočljivo,
- potrebno,
- zahtevano,
- nujno.

Podane so te možnosti za boljšo hrambo:

- nov paspartu,
- ovojna mapa,
- dodajanje papirnih podaljškov za umeščanje fotografije v paspartu,
- dodajanje plastičnih ali papirnih vogalov za umeščanje fotografije v paspartu.

Primer opisa fotografije št. 55

Razglednica z igralci Miklove Zale v Celovcu pred 1894, črno-bela kolotipija

(Foto: Anton Bajec, ARS).

Prvi del

Dokumentarni podatki

datum prejema fotografije v obdelavo	1. 4. 2010
leto nastanka	pred 1894
identifikacijska oznaka fotografije v zbirki, (fondu) - izvor	AS 1384
zaporedna številka fotografije	55
vrsta fotografske tehnike - identifikacija	fotomehanična fotografija (kolotipija)
ime in priimek fotografa oz. ateljeja	
dimenzija slike in podlage	8,9 x 13,8 cm
digitalni dostop	
naslov fotografije, ki je povzet po obstoječem arhivskem popisu	Igralci Miklove Zale v Celovcu
pozitiv ali negativ	pozitiv, razglednica
fotografija v paspartuju ali ne	paspartuja ni
ima fotografija okvir ali ne	okvirja ni
opis posebnosti fotografije	dekorativni reliefni odtis

Drugi del

Videz: zelo dobro x zadovoljivo slabo

Poškodbe	Drugi posegi
☐ manjkajoči deli	☐ premazi
☐ srebrovo zrcaljenje	☐ dodane barve
☐ x površinsko razbarvanje in lokalno bledenje	☐ drugo.
☐ drugo	

Vezivna plast

Osnovna podlaga

Poškodbe	Poškodbe
☐ razpoke	☐ preperelost
☐ luskanje	☐ raztrganine
☐ razbarvanje	☐ manjkajoči deli
☐ x praske in odrgrnine	☐ prepogibi
☐ x površinske nečistoče	☐ valovitost – upogib
☐ plesen	☐ površinsko razbarvanje
☐ insekti (madeži in luknje)	☐ x lokalni madeži, lisičje pege
☐ manjkajoči deli	☐ x površinske nečistoče, prah
☐ lepilni trakovi	☐ insekti (madeži, luknje)
☐ drugo	☐ lepilni trakovi
	☐ x drugo; hrbtna stran popisana z grafitnim svinčnikom

Videz sekundarne podlage: je ni zelo dobro zadovoljivo slabo

Sestava sekundarne podlage	Vrsta lepil
☐ narejeno iz naravnih vlaken	☐ vodotopona
☐ iz recikliranih sestavin (kislá podlaga)	☐ nevodotopna
☐ laminirana podlaga	☐ brez lepil
☐ papirna	☐ lepilni trakovi
☐ drugo	☐ drugo

Poškodbe
☐ razbarvanje podlage
☐ prehajanje nečistoč na podlago fotografije in slikovno plast
☐ mehanske poškodbe

Tretji del

Konservatorsko-restavratorski postopki

Opis postopkov

☒ dokumentiranje postopkov	pisna in fotografska
☒ površinsko čiščenje	z radirko
☒ odstranjevanje sekundarne podlage	mehansko (s skalpelom in vlaženjem)
☐ odstranjevanje lepilnih trakov	
☐ odstranjevanje lepil	
☐ utrjevanje luskanja poškodovanega veziva	
☐ odstranjevanje poškodb zaradi insektov	
☐ odstranjevanje lokalnih madežev	
☒ odstranjevanje plesni	z radirko (prašni delci)
☐ pranje v destilirani vodi ali ustrezni kopeli	
☐ utrjevanje robov	
☒ dopolnjevanje manjkajočih delov	z japonskim papirjem
☒ ravnanje z vlaženjem	s pomočjo membrane za vlaženje
☒ retuša dopolnjenih delov	z akvarelnimi barvami
☒ drugo: odstranjevanje rje	mehansko (s skalpelom in radirko)

Intenzivnost izvajanj konservatorsko-restavratorskih del

Prednostna dela

Priporočila za boljšo hrambo

☐ ni potrebno	☐ nov paspartu
☐ priporočljivo	☒ ovojna mapa
☒ potrebno	☐ dodajanje papirnih podaljškov za umeščanje fotografije v paspartu
☐ zahtevano	☐ dodajanje plastičnih ali papirnih vogalov za umeščanje fotografije v paspartu
☐ nujno	

V sumarni popisni tabeli smo povzeli dokumentarne podatke posamičnih fotografij in oceno stanja ohranjenosti, s tem pa omogočili hitrejšo in učinkovitejšo obravnavanje fotografij za trajno hrambo.

Prikaz prve strani sumarne popisne tabele

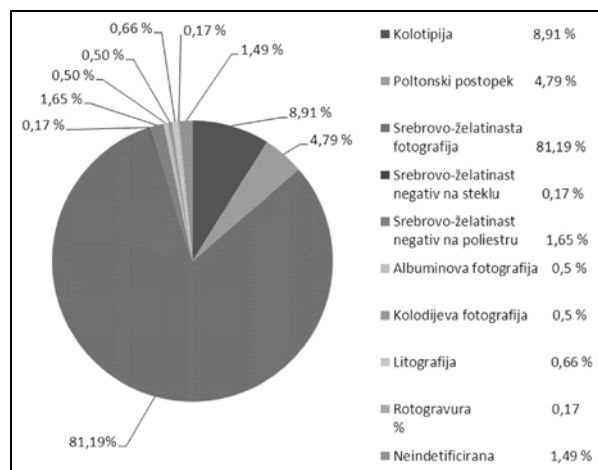
Zaporedna št. fotografije	Vsebina fotografije	Identifikacija/vrsta	Črno-bela/barvna	Pozitiv/Negativ	Velikost papirnatega nosilca (cm)	Poškodbe DA/NE	Leto nastanka	Studio/Fotograf
1, 2	Obisk pri Pavlu Felaherju (brat Pavle pri spomeniku)	srebro-želatinska	črno-bela	POZ	1.) 9,7 x 13,9 cm; 2.) 7,4 x 10,5 cm	DA	1965	Fotoateljé PIRC Bogomil, Maribor
3	Dr. Valentin Rožič (ps. dr. Moravski)	kolodijeva	črno-bela	POZ	13,5 x 8,7 cm	DA		Pelikan
4, 5	Dr. Valentin Rožič (ps. dr. Moravski)	srebro-želatinska	4) barvna; 5) črno-bela	POZ	4) 13 x 9 cm; 5) 11,8 x 7,7 cm	DA		

6, 7	Pogreb poslanca Vinka Poljanca v Škocjanu	srebro-želatinska	črno-bela	POZ	6,3 x 9 cm	DA		
8	Bajkotnik, pisec spominov	srebro-želatinska	črno-bela	POZ	8,4 x 5,9 cm	DA	1887	
9	Pogreb dr. Mateja Potočnika	srebro-želatinska	črno-bela	POZ	14 x 9 cm	DA		
10, 11	Ivan Starc	srebro-želatinska	črno-bela	POZ	10.) 13,2 x 8,4 cm; 11.) 13,5 x 8,5 cm	DA		
12	Matija Majar	srebro-želatinska	črno-bela	POZ	7,8 x 5,5 cm	DA		
13 + 1	France Grafenauer, Koroški borec	srebro-želatinski negativ na steklu	črno-bela	POZ + NEG	7,8 x 5,5 cm	DA		
14	Tischler Joško	srebro-želatinska	črno-bela	POZ	13,2 x 8,5 cm	DA		
15	Martin Vukšinić, kapetan I. klase iz Šabca	srebro-želatinska	črno-bela	POZ	8,5 x 5,8 cm	DA		
16	Fotografija slike (na sliki nečak Franca Wiegeleja s petelinom)	srebro-želatinska	črno-bela	POZ	10 x 7 cm	DA		
17	Žena nekdanjega poslanca Grafenauerja s sestrami Bruckerjevo in Rauterjevo (z leve proti desni)	srebro-želatinska	črno-bela	POZ	7 x 10,2 cm	DA		

3. Rezultati

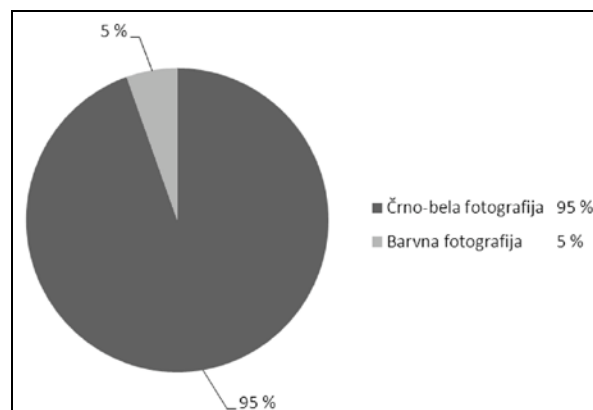
S pomočjo sumarne popisne tabele, smo izdelali te grafične prikaze:

- delež posamičnih vrst fotografij,
- delež črno-belih in barvnih fotografij,
- delež pozitivov in negativov,
- delež poškodovanih in nepoškodovanih fotografij.

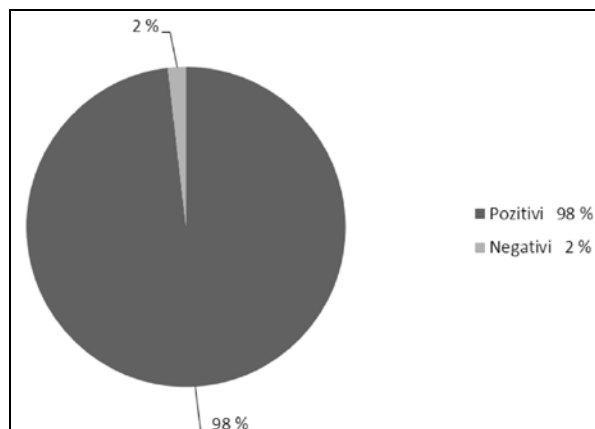
Vrste fotografije

Daleč največ je srebro-želatinskih (492 fotografij od skupaj 604), nekaj je albuminskih (3) in kolodijevih (3). Sledijo štiri vrste fotomehaničnih fotografij: kolotipija (54 barvnih in črno-belih), poltonski postopki (29 je barvnih in črno-belih fotografij), fotolitografije (4 barvne in črno-bele) in ena rotogravura (ki je poltonski postopek). Nekaj je tudi srebro-želatinskih negativov: na poliestru 10 in eden na steklu. Devet nam jih ni uspelo identificirati.

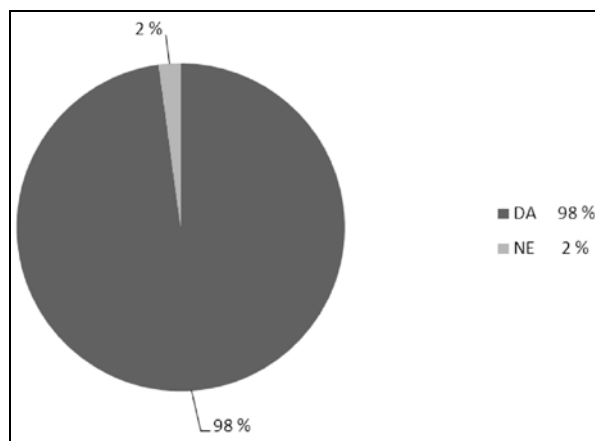
Delež črno-belih in barvnih fotografij

Prevladujejo črno-bele fotografije (573), barvnih je znatno manj (33).

Delež pozitivov in negativov

Največ je pozitivov (595), negativov je malo (11).

Delež poškodovanih fotografij

Delež poškodovanih fotografij je precejšen, med poškodovane namreč štejemo tudi zaprašene. Preostale poškodbe so raztrganine, manjkajoči deli, srebrovo zrcaljenje, prepogibi, plesen, lisičje pege, prstni odtisi in drugi madeži ter rja.

Opis poškodb

Fotografije so bolj kot drugi dokumenti podvržene nenehnemu in neizbežnemu naravnemu procesu staranja. S skrbnim ravnanjem in zagotavljanjem ustreznih klimatskih razmer ter primerno materialno zaščito ta proces lahko upočasnimo in preprečimo marsikatero poškodbo. Poškodbe so zmeraj odvisne od notranjih in zunanjih dejavnikov.

Med notranje dejavnike štejemo kakovost materialov, iz katerih so nosilci in slikovne plasti. Zunanji dejavniki, ki povzročajo poškodbe, pa so neustrezno ravnanje in neustrezne klimatske razmere.

Lisičje pege²⁴

Lisičje pege se pojavijo na papirnih nosilcih na starih fotografijah kot drobni rdeče-rjavi naključno razvrščeni madeži. Strokovnjaki še danes ne vedo povsem zagotovo, zakaj nastajajo lisičje pege (angl. foxing), čeprav je znano, da tako kot na primer plesni tudi lisičje pege za nastanek potrebujejo svetlo, tople in vlažne prostore.

Plesen

Najboljše razmere za razvoj plesni so vlažni, topli, neosvetljeni in slabo prezračeni prostori. Plesen lahko trajno poškoduje in popolnoma uniči vse organske materiale na fotografskem gradivu (papir, želatina, kolodij ...).

Po navadi jo opazimo šele, ko je vidna s prostim očesom, v začetni fazi jo vidimo z mikroskopom. Aktivna plesen je vlažna, sluzava in ob dotiku pusti madež, neaktivna pa je suha in prašnata.

Valovitost, upogib in prepogib

Na fotografijah zaradi nepravilne hrambe in nepravilnega dela z njimi lahko nastanejo tudi različni upogibi oziroma pregibi. Pogosto gre za manjše vrste poškodb in je fotografije potrebno samo poravnati. Nekatere fotografije pa se lahko odlepijo od sekundarne podlage.

Srebrovo zrcaljenje²⁵

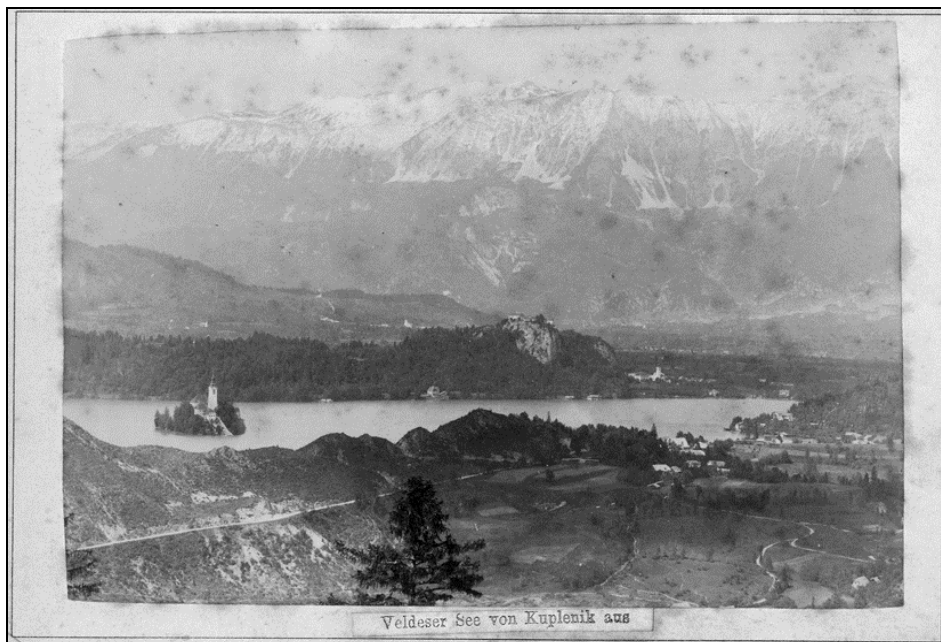
Modrikasto kovinski lesk oziroma srebrovo zrcaljenje (ang. *silver mirroring*) je najpogostejša poškodba na vezivni plasti srebro-želatinskih fotografij. Pojavi se na temnih delih fotografij, tudi na negativih. Srebrov odsev je viden kot neke vrste zrcalo, če opazujemo in premikamo fotografijo pod različnimi koti oziroma z neposrednim osvetljevanjem s strani. Razgraditev osnovne oziroma vezivne plasti povzročita onesnažen zrak in vlaga.

²⁴ Lavédrine: *Preventive Conservation of Photographs Collections*, str. 8–12.

²⁵ Reilly: *19th-Century Photographic Prints*, str 47.

Primer plesni na licu srebro-želatinske črno-bele fotografije iz obdobja 1931–1932, cerkev sv. Jakoba v Rožmu (Foto: Lucija Planinc, ARS)

Primer lisčjih peg albuminske fotografije iz konca 19. st., pogled na blejsko jezero (Foto: Lucija Planinc, ARS).

Preostale poškodbe

Na fotografijah so bile še raztrganine, manjkali so deli papirne podlage in slikovne plasti. Na večini fotografij so bili prstni odtisi, rja kovinskih sponk, prah in druge praske ter zapisi s pisali različnih vrst (kemičnih svinčnikov, grafitnih pisal, različnih barvnih svinčnikov). Pisava se reliefno zrcali ali pa pronica skozi papirno podlago na lice fotografije, predvsem na razglednicah.

4. Diskusija

Ocena stanja ohranjenosti fotografij

Ob pregledu in materialnem popisu fotografij smo ocenili ohranjenost in določili stopnjo intenzivnosti konservatorsko-restavratorskih postopkov. Ocenili smo:

- da je ohranjenosti zadovoljiva oziroma dobra, ker je delež fotografij, ki so močneje poškodovane, majhen,

- da je intenzivnost konservatorsko-restavratorskih postopkov manjša (v opisnem obrazcu je označena kot potrebna),
- da jih je potrebno še materialno zaščititi z ovoji in škatlami, jih umestiti v ustrezen prostor ter zagotoviti ustrezne klimatske razmere za trajno hrambo.

Konserviranje in restavriranje poškodovanih fotografij

Z restavratorsko-konservatorskimi postopki vzdržujemo dobro fizično stanje fotografij, z različnimi ukrepi jim zagotavljamo kar najdaljšo življenjsko dobo. Ti so preventivni (oz. pasivni) in aktivni.

Na vseh fotografijah smo opravili suho čiščenje.

Lice in hrbtni del smo očistili z radirko (Magic rub Standford®) in odstranili vso umazanijo, kot so prah in drugi odstranljivi delci, tudi srebrovo zrcaljenje na licu fotografije, ki smo ga opazili na skoraj vseh srebro-želatinskih fotografijah. Mehansko smo odstranili tudi rjo. Manjkajoče dele na fotografijah smo dopolnili z japonskim papirjem, ki je v uporabi za dodajanje, in jih podobno kot raztrganine zalepili s škrobnim lepilom. Z najkakovostnejšimi specialnimi barvami (Winsor & Newton®) smo opravili retušo slikovne plasti, ki je manjkala.

Večje število fotografij, ki so se zaradi nepravilne lege in hrambe v suhih prostorih močno zvile, smo navlažili in jih dalj časa ravnali pod obteženimi lesenimi deskami.

Materialno zaščiten fotografija v ročno narejenem ovoju s štirimi odprtimi poklopci (Foto: Lucija Planinc, ARS).

Odprte arhivske škatle iz trajno obstojnega papirja z ročno narejenimi ovoji v njih (Foto: Lucija Planinc, ARS).

Materialna zaščita fotografij

Material, iz katerega so narejene škatle in ovoji, ustreza standardu ISO 14523 in 10214. Ovoji so iz trajno obstojnega papirja, ki je iz 100% bombaža, ne vsebuje lignina, je nevtralen (PH 7), naravne barve, gramature 120 g/m² in nima optičnih belil ali kalcijevega karbonata. Ta vrsta kakovostnega papirja (opravljen ima test PAT) je bila primerna za vse vrste fotografije, ki smo jih identificirali. Ovoje, ki se zapirajo na štiri poklopce, smo naredili ročno po meri vsake fotografije ali skupine fotografij. Na vrhnji poklopec smo napisali zaporedno številko fotografije in njen naslov.

Nekakovostne arhivske škatle smo zamenjali s škatlami izbranega proizvajalca @Gaylord. So iz trajno obstojnega kartona in so namenjene prav trajni hrabri fotografij. So brez optičnih belil, ne vsebujejo lepil, so zgibane in ne lepljene. Za večjo stabilnost imajo kovinsko oporo. Na zunanje strani smo vpisali zaporedne številke fotografij, ki so v njih, in zaporedno številko tehnične enote iz arhivskega popisa. Stojijo med preostalimi (običajnimi) arhivskimi škatlami na polici v depoju Arhiva Republike Slovenije. Ustanova namreč (še) nima posebnih prostorov za fotografije.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije (= ARS)

- AS 1384, Felaher Julij

Internet

Grafenauer, Danijel: *Življenje in delo Julija Felaherja in koroški Slovenci: doktorska disertacija*. Maribor: Filozofska fakulteta, 2009. Pridobljeno 25.2.2011 s spletne strani: <http://dkum.uni-mb.si/IzpisGradiva.php?id=11339#>

Literatura

Ajdič, Peter: *Fotografska kemija 1*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1986.

Caplan, Art: *A brief History of Early Photo-mechanical Printing Processes*. The Getty Conservation Institute, 2008, PowerPoint (učno gradivo).

Debevc, Mirjam: *Popis in zaščita Julija Felaherja. Elementi popisa fotografij AS 1384 Julij Felaher in materialna zaščita*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2011.

Jürgens, Martin C.: *The Digital Print (Identification and Preservation)*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2009.

Lavédrine, Bertrand: *A guide to the preventive conservation of photograph collections*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2003.

Lavédrine, Bertrand: *Photographs of the past: process and preservation*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2009.

Planinc, Lucija: Poročilo o šolanju o konseviranju fotografij in fotografskih zbirk v srednji, vzhodni in južni Evropi. V: *Arhivi* 31 (2008), št. 2, str. 397–399.

Planinc, Lucija: Poročilo o nadaljevanju šolanja, namenjeno spoznavanju konserviranja fotografij in fotografskih zbirk v srednji, vzhodni in južni Evropi. V: *Arhivi* 32 (2009), št. 2, str. 401–405.

Reilly, James M.: *19th-Century Photographic Prints (Care and Identification of)*. New York: Eastman Kodak Company, 2001.

Snoj, Marko: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba mladinska knjiga, 1997.

Strgar, Janez: *Sedem desetletij Inštituta za narodnostna vprašanja*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1995.

Tulleken, Kit van: *Velika knjiga o fotografiji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979, str. 154–181.

Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije (ur. Vladimir Kološa). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Zusammenfassung

INVENTARISIERUNG UND SCHUTZ DER FOTOSAMMLUNG VON JULIJ FELAHER. ELEMENTE DER INVENTARISIERUNG DER FOTOS DES ARCHIVBESTANDES AS 1384 JULIJ FELAHER UND IHR MATERIELLER SCHUTZ

Bei der praktischen und theoretischen Behandlung des Fotomaterials des persönlichen Archivbestands Julij Felaher wurden die folgenden Feststellungen gemacht und Schlüsse gezogen:

Die Fotos sind trotz ihrer in der Vergangenheit nicht entsprechenden Aufbewahrung zufriedenstellend erhalten. Der Anteil der stark beschädigten Fotos ist gering. Die Fotos waren meist verstaubt und hatten Flecke und Fingerabdrücke. Alle silbrigelatineartigen Fotos wiesen eine silbrige Spiegelung auf.

Das verwendete konservatorisch-restauratorische Inventarformular ist ein notwendiges und unausweichliches Hilfsmittel für eine vollständige und genaue Übersicht über die Fotos, sowohl dem Inhalt als auch dem materiellen Zustand nach. Es ermöglicht die ganzheitliche Organisation des materiellen Schutzes zur dauerhaften Aufbewahrung, aber auch die Planung aller konservatorisch-restauratorischen Verfahren.

Die Elemente der konservatorisch-restauratorischen Inventarisierung ergänzen die inhaltliche archivarische Inventarisierung und bieten dem Archivar, vor allem aber dem Benutzer eine breitere und bessere Kenntnis der von den Fotos dokumentierten Inhalte.

O delu arhivov in zborovanjih

57. let konference okrogle mize arhivov; 43. in hkrati zadnja mednarodna konferenca okrogle mize arhivov (CITRA) Toledo, 22.–29. september 2011

Konferenca okrogle mize arhivov (CITRA) je septembra 2011 v Toledu končala svojo 57-letno zgodovino. CITRA ali mednarodna konferenca okrogle mize arhivov je stara skoraj toliko kot mednarodni arhivski svet. V začetku leta 1954 se je približno 40 arhivistov kot predstavnikov posameznih držav srečalo za okroglo mizo in razpravljalo o strateških arhivskih vprašanjih. Konferenca se je na povabilo številnih držav kmalu začela seliti po svetu. Sčasoma se je večalo tudi število udeležencev. Poleg državnih predstavnikov so dobili pravico do udeležbe na konferenci tudi predstavniki nacionalnih arhivskih združenj oziroma društev, kasneje pa še predsedniki sekcij in komitejev mednarodnega arhivskega sveta (MAS). Od leta 1954 do leta 2011 je bilo 43 konferenc CITRE. Poleg tega da je CITRA omogočila generacijam arhivistov strokovno izpopolnjevanje, je bila tudi mesto letnih generalnih skupščin in sestankov vodstva ter drugih organov MAS. Konferenca je omogočala izmenjavo strokovnih mnenj in izkušenj, bila je talilni lonec projektov in partnerstev, trdna podlaga za arhivske mreže in sklepanje prijateljstev, pa tudi vir navdiha – samo spomnimo, da se je ideja za splošno deklaracijo o arhivih rodila v Quebecu na konferenci CITRE leta 2007. CITRA izvira iz vizije Charlesa Braibanta leta 1950, ki je nato postal direktor francoskega državnega arhiva in predsednik MAS. Charles Braibant je menil, da so štiriletni časovni razmiki med svetovnimi arhivskimi kongresi nastajajoče organizacije MAS predolgi. Želel je posebej direktorjem nacionalnih arhivov ponuditi pogostejši okvir, ki bi jim omogočil izmenjavo stališč, pomislov, skupno delo in iskanje skupnih rešitev arhivskih vprašanj. Braibant je bil gostitelj prve CITRE leta 1954 v Parizu. Šest let po ustanovitvi MAS in štiri leta po prvem mednarodnem kongresu.

Število udeležencev na prvih konferencah CITRE je bilo omejeno. Udeležba je bila namreč omejena skoraj izključno na direktorje nacionalnih arhivov. Potovanja takrat še niso bila tako preprosta kot danes, sodelovanje je bilo še nekoliko občutljiv pojem. Peščica udeležencev v prvih letih bi lahko z lahkoto posedla okoli okrogle mize. Čeprav je dogodek zrasel, je izraz »okrogla miza« ostal. V Toledu je bilo skoraj 400 arhivistov, že zdavnaj pa je število udeležencev

preseгло število 100. Kaj so bile teme prvih konferenc CITRE? Leta 1954 v Parizu Arhiv in poučevanje, leta 1955 v Namurju Arhivsko usposabljanje, leta 1957 v Zagrebu Arhivisti in država itd. V desetletjih potem so na konferencah razpravljali o številnih vprašanjih. Na primer: Arhiv v službi zgodovinskih raziskav (1959), Koncept arhivov in meja arhivskih znanosti (1962), Arhivi in računalniki (1971), Financiranje arhivov (1991), Dostop do arhivov (1997). Koncept CITRE se je sčasoma izpopolnil, saj je bil leta 1997 uveden triletni tematski cikel. Izbrane teme so praviloma sledile triletnemu ciklusu. CITRA je potekala med dvema kongresoma, ta pa je bil vsaka štiri leta (v letu, ko je bil kongres, CITRE ni bilo). Ciklus 1997–1999 je bil namenjen vprašanju dostopa do informacij, leta 2001–2003 odnosom med arhivi in družbo in 2005–2007 skupnemu spominu in globalizaciji. Vrh teh razprav je bil dosežen na konferenci v Cape Townu leta 2003, ki je bila posvečena vprašanju arhivov in človekovih pravic. Tam je imel otvoritveni govor nadškof Desmond Tutu. Leta 2003 je bila v Cape Townu sprejeta Resolucija o arhivih in kršitvah človekovih pravic. Podoben vrhunec je bila tudi konferenca leta 2006 v deželi kulturne, jezikovne in etnične raznolikosti, v Curaçau na Nizozemskih Antilih. Konferenca je obravnavala skupni spomin človeštva in kulturno raznovrstnost. Temo je nadgradila konferenca z naslovom Sodelovanje za ohranjanje različnosti leta 2007 v Quebecu v Kanadi. Ciklus 2009–2011 pa je bil bolj zazrt v prihodnost in osredotočen na vprašanja, povezana z arhivistiko 21. stoletja, in to v vseh razsežnostih. Vključevala so od izobraževanja arhivistov za prihodnost (Malta 2009) do vprašanj, kako oblikovati strategije za arhiviranje »elektronske uprave«. Res dobro pripravljena je bila konferenca v Oslu leta 2010, ki je govorila o izzivih, ki jih prinaša digitalna doba, posebej o verodostojnosti dokumentov in dostopa. V Oslu je bila na generalni skupščini mednarodnega arhivskega sveta dokončno sprejeta Splošna deklaracija o arhivih, to pa je bil brez dvoma eden pomembnih dosežkov in tudi vrhuncev CITRE. Deklaracijo je v letu 2011 potrdil tudi UNESCO.

Prve konference so potekale v Evropi, v petih desetletjih svojega obstoja, pa je CITRA prepotovala ves svet: Gosier, Jeruzalem, Ottawa, Nairobi, Kuala Lumpur, Austin, Mexico City, Washington, Abu Dhabi, Quebec in Curaçao – od tam je tudi zadnja predsednica CITRE, Nolda Römer-Kenepa.

Čeprav konferenca ni imela tako številnega in pomembnega občinstva kot arhivski kongresi, je bila

vedno prizorišče intenzivnih intelektualnih in znanstvenih arhivskih razprav. Številne resolucije, ki so bile sprejete po koncu navadno teden dni trajajoče konference so pomembno širile vpliv in uveljavljanje arhivskih strokovnih stališč v mednarodni skupnosti. Posebno pomembni so bili različne resolucije in sorodni akti, ki jih je sprejemala CITRA. Te resolucije predstavljajo tudi pomembne pravne osnove za reševanje številnih arhivskih vprašanj. Razprave s konferenc so bile objavljene v različnih arhivskih znanstvenih revijah mednarodnega arhivskega sveta. Več tisoč objavljenih strani strokovnih besedil je pomembno pripomoglo k mednarodni arhivski znanosti in njenemu razvoju.

Navadno so se CITRE udeležili le povabljeni, razen zadnje, torej leta 2011 v Toledu. Gostitelji so se s soglasjem mednarodnega arhivskega sveta odločili, da konferenco odprejo za vse, ki so se je želeli udeležiti. To je povezano s spremembo – letna srečanja bodo odslej bolj odprta.

43. mednarodna konferenca okrogle mize arhivov je potekala v Toledu v Španiji od 22. do 29. septembra, udeležencev je bilo približno 400 iz 90 držav. V okviru strokovnega programa so bila tri plenarna zasedanja: ohranjanje arhivske krajine v 21. stoletju, deležniki v arhiviranju, nesreče in odzivanja. Srečanja, posvečena arhivski dejavnosti držav in delu strokovnih skupin, sekcij in branž, so potekala v 12 vzporednih sekcijah. Prav tako so potekala srečanja, namenjena povečanju ozaveščenosti MAS, tekočim projektom MAS, mednarodnemu skladu za razvoj arhivistike (FIDA) itd. Prvič je bil organiziran tudi forum nacionalnih arhivov; vodil ga je Daniel J. Caron, prvi knjižničar in arhivar Kanade. Forum je spremljalo 75 udeležencev. Obravnaval je tri teme: vpliv odprte uprave na arhivsko prakso, načela uspešne valorizacije in razvoj digitalnih skladišč. V okviru prvega je bil poudarjen pravni okvir za boljši dostop do arhivov (za pravico do dostopa do informacij, ki jih hranijo arhivi). Z razvojem elektronskega poslovanja je potreba po intervenciji arhivov in valorizaciji nujna v zgodnejših fazah kot pri papirnem gradivu. Pri tem je nujno tesno sodelovanje med arhivi in ustvarjalci arhivskega gradiva. Pri tretji temi, digitalnem skladišču, se je jasno pokazalo, da dokončne rešitve za digitalno hrambo še ni ter da je arhivska stroka še vedno v fazi raziskovanja. Predstavljene so bile izkušnje iz ZDA, Nizozemske, Kanade, Švice, Nove Zelandije, Belgije, Finske, Brazilije in Mozambika.

Uvodno predavanje na prvem plenarnem zasedanju je imel David Bearman (svetovalec za informatiko dediščinskih institucij v ZDA). Bearman je pomemben strokovnjak posebno za obvladovanje tveganj v informatiki. Prvo, kar je poudaril, je bilo, da danes na svetu še ni arhiva, ki bi bil zares kos na-

logam varnega hranjenja elektronskih arhivov. Katastrofe se dogajajo vedno znova, čeprav so teoretične možnosti zanje majhne. Bearman je močno kritiziral projekte INTERPARES, ker so se po njegovem mnenju izkazali za slepo ulico. Predstavil je projekt, ki ga razvijajo v Pittsburghu. Govoril je tudi o nujnosti novih pristopov, o novih generacijah, ki niso več analogne in nimajo več opraviti s tradicionalnimi načini komunikacije (kot je na primer elektronska pošta). Te nove komunikacije (kot je Facebook) ne nastajajo le na Zahodu, ampak povsod, do Indije in Japonske. Kontekst ni lokalni, ni sledu o tem, kdo in kdaj vidi podatke, informacijske transakcije so hitre in izjemno velike. Metapodatki niso več na razpolago, razen v trenutku kreacije. »Dokument« se lahko ohrani le takrat, ko je ustvarjen, kasneje ne več. Bearman je končal tako, kot je začel: arhivi ta trenutek ne delajo z rešitvami, ampak jih šele iščejo. V njegovem slogu je nadaljeval Mounir Bouchenaki (ICCRUM). Tudi on je izhajal iz digitalne paradigme in vprašanja, kako bo družba ohranila svoj spomin. Pred arhivsko stroko so vprašanja o novih kategorijah dediščine, novih etičnih dilemah, novih praksah. Govornik je postavil več vprašanj kot odgovorov. Z njim se je strinjal tudi naslednji govornik, M. Chikhi, ki je ugotovil, da za arhiviste nove tehnologije niso le blagoslov, da postavljajo težko rešljiva vprašanja in zbuja strah pred izgubljanjem družbenega spomina. Predavatelji so se strinjali, da je nujno ohraniti vsebino komunikacij tudi v digitalni dobi. Rešitve pa bo moč najti le v dobrem sodelovanju z drugimi strokami. Veliko priznanja pa je zato dobil Doug Rimmer, ki je predstavil kanadski pristop pri digitalni hrambi. Kot prvo je izpostavil, da je digitalno bolj podvrženo nenehnim spremembam. Odgovori na izzive digitalne hrambe niso vedno rešljivi, zato je poudaril, da se je nujno zavedati, da določena rešitev ni ena za vselej in da tudi ni vseh odgovorov. Zato je »kanadski pristop« pristop majhnih korakov, koraka za korakom. Ne rešujejo vseh vprašanj hkrati. Uporabljajo veliko orodij in veliko načinov. Digitalno hranjenje ni enkrat za vselej, ampak je vedno znova. Digitalna hramba ne more trajati 50 let, lahko pa 10. Razmišljanje »rešitev enkrat za vselej« mora postati stvar preteklosti, probleme rešujejo za krajši čas. Zato tudi ne iščejo zelo zahtevnih in zelo dragih rešitev. Vprašanja se skušajo lotevati kar najpreprosteje in praktično. Pri tem razmišljajo: ene generacije zajamejo dokument v trenutku ko je nastal, radikalno uporabljajo pristop majhnih korakov (ki je bistveno drugačen), načelo provenience je še vedno temeljno in ga ne more nadomestiti nobena »dobra praksa«, uporabljajo koncept celotne družbe – metapodatki se ne vežejo le na dokument, pomemben je kontekst, dokument vežejo na t. i. »družbeni model podatkov«. Svoje izkušnje z digitalnim hranjenjem so predstavile še

Avstralija, Nova Zelandija in Južna Koreja. Digitalni arhiv v Washingtonu je predstavil Jerry Hendfield. Konferenca je bila kompleksna in je obravnavala različne rešitve tako v razvitem svetu kot projekte, ki jih vključujejo v manj razvitem Tretjem svetu. Tematika se je v nekaterih sekcijah razširila tudi na vprašanja, povezana z arhivi in človekovimi pravicami ipd. Delovna skupina za dobro prakso pri MAS, ki jo vodi Trudy Huskamp Peterson, pa pripravlja mednarodna načela v zvezi z dostopom do arhivov, a so še v delovni različici. Vsekakor bodo zanimiva. Na plenarnem zasedanju s temo Priprava na naravne nesreče in odziv nanje je bil največ pozornosti deležen predsednik državnega arhiva Japonske Takajama z izčrpnim poročilom z naslovom Od opustošenja do upanja. Govoril je predvsem o japonskih izkušnjah ob velikem potresu na vzhodu Japonske, ki mu je sledil uničujoč cunami. Prav tako so bili predstavljeni nauki kölnske zgodbe. Karl von Habsburg pa je predstavil organizacijo Modri ščit. Predstavljeni so bili tudi glavni projekti MAS. Konferenca v Toledu je bila vsebinsko in organizacijsko nekoliko šibkejša, kot je bila tista leta 2010 v Oslu, ki je bila bolj sklenjena, razprave pa so prinesle bolj oprijemljive sklepe.

Zadnji dan je bila letna generalna skupščina MAS. Glavni sklep skupščine MAS je, da se bodo CITRE končale. CITRA bo nadomeščena z letno arhivsko konferenco. Na tej konferenci bodo tudi letna generalna skupščina MAS, forum nacionalnih arhivov in strokovni seminarji. Zato je bil spremenjen statut MAS. Programska komisija (PCOM) bo odgovorna za pripravo strokovnih seminarjev na konferenci in pa sekretariat foruma nacionalnih arhivov, ki bo na novo ustanovljen. CITRA je bila odprta samo za kategoriji A (nacionalni arhivi) in B (strokovna arhivska združenja), nova letna konferenca pa bo odprta za vse člane MAS. Prva letna arhivska konferenca bo leta 2013. S tem je bila obrnjena pomembna stran v zgodovini MAS.

Na skupščini v Toledu je doživelo veliko odobravanja poročilo, da je bila Splošna deklaracija o arhivih, ki je bila dokončno sprejeta na CITRI 2010 v Oslu, predložena generalni konferenci Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo (UNESCO) v potrditev. Deklaracija je bila na splošni konferenci UNESCO 10. novembra 2011 soglasno potrjena. Generalna skupščina je tudi odobrila letna poročila o dejavnostih leta 2011, revidirano finančno poročilo 2010, predlagala višino članarine za kategorijo A članov za leto 2012, predlog proračuna za leto 2012, itd. Poleg tega je sprejela in potrdila kandidaturu Južne Koreje za gostiteljico mednarodnega arhivskega kongresa v letu 2016.

Matevž Košir

Arhivistika v informacijskem okolju, 45. posvetovanje Hrvaškega arhivističnega društva, Umag 19.–21. oktober 2011

Hrvaško arhivistično društvo je v sodelovanju z Državnim arhivom Pazin organiziralo 45. arhivsko posvetovanje, tema pa je bila Arhivska služba v informacijskem okolju. Deana Kovačec, predsednica Hrvaškega arhivističnega društva, je po otvoritvenem govoru napovedala pozdravne govore Vladimirja Torbice, predstavnika Istrske županije, mons. Ilije Jakovljevića, kanclerja poreško-puljske škofije, dr. Roberta Matjašića, rektorja Univerze Juraja Dobrile iz Pulja, Tatjane Tomaić z Inštituta Iva Pilarja iz Pulja, mag. Branka Kaleba načelnika Oddelka za arhivsko dejavnost Uprave za zaščito kulturne dediščine Ministrstva za kulturo Republike Hrvaške ter akademika Petra Strčića. Posvetovanje so pozdravili tudi predstavniki tujih arhivskih društev in združenj, med njimi Katja Zupanič, predsednica Arhivskega društva Slovenije.

Po uvodnih pozdravih se je pričel prvi del plenarnega zasedanja s temo Arhivi in globalna informacijska infrastruktura. Prvo predavanje je imel ravnatelj Državnega arhiva Pazin (DAPA) mag. Elvis Orbančić o Informatizaciji arhivske ustanove ob primeru DAPA. Prvi računalnik v pazinskem arhivu so dobili leta 1987, informacijska podpora pa je arhivistom omogočila hitrejše delo, transparentnost ter dostopnost širši javnosti. Referat dr. Stjepana Čosića Informacijska infrastruktura v hrvaških arhivih je predstavila Vlatka Lemić iz Hrvaškega državnega arhiva. Dr. Hrvoje Stančić je predstavil Informacijske izzive moderne arhivistike, razpravljal je, kako naj bi informacijske tehnologije vplivale na arhivistiko, da bi postala dinamična in bi se spreminjala. Z vprašanjem, ali imajo sedanjí digitalni arhivi predpisan format za prevzemanje digitalnega gradiva, je nakazal problem informacijskih tehnologij v arhivski znanosti in (ne)pripravljenost institucij na nove tehnologije. Arhiviranje družbenih omrežij bi moralo biti definirano z istimi zakonskimi predpisi kot tisti zapisi, ki nastanejo v okviru standardnih delovnih procesov. Zadnji referat plenarnega zasedanja Arhivi in informacijska družba: težnje v okolju in prilagajanje arhivov je predstavil Jozo Ivanović.

V drugi polovici plenarnega zasedanja je Vlatka Lemić predstavila Hrvaški državni arhiv in projekt ICARUS – sodelovanje v okviru evropskih arhivskih in kulturnih mrež. Opisala je dosedanje delo in sodelovanje s konzorcijem ICARUS (International Center for Archival Research) ter sodelovanje v projektih, kot so Monasterium, Matricula in ENArC. Dražen Božić in Božo Zeba sta predstavila e-Arhiv omrežene uprave v oblaku – labirint strahu ali izziv digitalne dobe. V prispevku sta prikazana idejna arhitektura interoperabilne e-Uprave ter sodelovanje e-Uprave s Hrvaškim državnim arhivom. Arhitektura e-

Pisarne je zasnovana tako, da omogoča neodvisnost od tehnološke platforme tehnične podpore. Sam koncept omogoča realizacijo funkcij kot izjemnega elektronskega servisa, v katerem je mogoče uporabljati vsako aplikacijo za pisarniško poslovanje. Predstavljene so bile skupne funkcije e-Pisarne in SPEUP-a (Standardni projekt elektronskega pisarniškega poslovanja), kot so dvojno izstavljanje aktov, e-arhiviranje, e-pristojnosti, e-podpisovanje, možnost za dostop do podatkov v e-registru. Glavni cilj e-pisarne je univerzalna komunikacija s strankami. Potem sta bila na vrsti referata o izdelavi in postavitvi internetnih strani. Božo Jančić je predstavil prispevek z naslovom *Nove spletne strani Hrvaškega državnega arhiva*, Sebastijan Legović pa prispevek *Izdelava spletnih strani in promocija arhiva s pomočjo interneta – izkušnje Državnega arhiva v Pazinu*. Kot zadnji je dr. Dražen Kušen predstavil ARHINET kot možno orodje za oblikovanje pripomočkov za uporabo gradiva.

Popoldne se je posvetovanje nadaljevalo v Pazinu. Navzoči so si ogledali Dvigrad, zapuščeno naselje z bogato zgodovino, ter Pazin. V pazinskem arhivu je imel pozdravni govor Renato Krulčić, župan Pazina. Potem je bila na vrsti predstavitev izdanih knjig pazinskega arhiva, monografije Arie Nuove, monografije *Kolana od Statuti* ter dela *Glagolski zapisi 1576–1640: knjiga krštnih, vjenčanib i krizmanib župe Boljun*.

Drugi dan posvetovanja, v četrtek 20. oktobra, se je pričel s predavanjem Roberta Nahueta *A comparison of the descriptive elements of two standards: the Canadian RAD and the ISAD (G)*. Avtor je primerjal RAD (Rules for Archival Description) in ISAD (G) (International Standard for Archival Description). Pojasnil je, da je RAD, kanadski standard za arhivske popise, nastal leta 1990, popravili in dopolnili pa so ga leta 2008. Arhivski standard RAD temelji na pravilih, ki omogočajo temelj za opis arhivskega gradiva znotraj fondov ob upoštevanju tradicionalnih arhivskih načel.

Dr. István Kenyeres je predstavil *The Hungarian Archives Portal: A Common Solution for Digitized Archival Material and Databases*, internetno stran www.archivportal.hu in povabil navzoče, da si jo ogledajo. Sledilo je predavanje Györgya Rácza *Medieval Hungary online – Virtual Archives of Medieval Charter*, ki ga je predstavila Kristztina Arany. Poleg internetne strani je opisala portal Archives of the Medieval Hungarian Kingdom, ki je namenjen objavljanju vseh zbirk srednjeveških listin Ogrske monarhije. Predstavljeni so bili tudi drugi projekti, med drugimi Monasterium ter arhivski zbirki DL (Diplomatikai Levéltár) – Zbirka srednjeveških diplomatskih listin (108.372 kosov) in DF (Diplomatikai Fényképgyűjtemény) – fotografska diplomatska zbirka.

Potem je Monika Pekova iz Slovaške predavala o slovaški arhivski zakonodaji (*Digitization at state archives*

in Slovak Republic) s poudarkom na metodologiji upravljanja postopka digitalizacije arhivskih dokumentov in kreiranju metapodatkov. Posebej je izpostavila elektronski arhivski informacijski sistem AFONDY, internetno bazo podatkov registra arhivskih fondov in zbirk, ki vsebuje podatke o stanju in zaščiti arhivskih dokumentov, informacije o dostopnosti in podobno.

Dr. Sándor Bösze je predstavil sodelovanje Državnega arhiva na Reki z Županijskim arhivom Somogy v Kaposváru. Branka Molnar je opisala Lector in OliVA – web aplikaciji. Aplikacija čitalnice Državnega arhiva v Zagrebu Lector je nastala z namenom premagovanja težav zaradi dislociranosti depojev arhiva in večje učinkovitosti pri obdelavi prošelj strank v arhivu. Aplikacija temelji na programskem jeziku PHP-u in bazi MySQL, postavljeni na serverju Linux ter je dosegljiva vsakemu računalniku. Omogoča tri funkcije upravljanja prošelj strank: prošnjo in distribucijo zahteve, avtorizacijo zahteve ter reševanje zahteve. Z aplikacijo tako poslujejo tri skupine uporabnikov: zaposleni v čitalnici, ravnatelj arhiva in arhivisti posameznih oddelkov za obdelovanje in urejanje arhivskega gradiva. Aplikacija OliVA je *online* vodnik, ki omogoča vnos internetnih popisov gradiva.

Nataša Bajić-Žarko in Hania Mladineo Mika sta predstavili informacijski sistem v Državnem arhivu Split ter prikazali statistične podatke o obisku internetne strani omenjenega arhiva v obdobju od leta 2005 do leta 2011. Alisa Martek je predstavila referat o dostopnosti in uporabi digitaliziranega gradiva na intranetu ter internetu in referat o dostopnosti knjižničnega gradiva na intranetu.

Vlatko Ećimović in Leo Rakovac sta predstavila vključevanje informacijske tehnologije v stalni zbirki tehnične dokumentacije HEP OPS d.o.o. območja Osijek z internetno aplikacijo ArTeDo.

Plenarno zasedanje so sklenili Damir Šantek, Drago Butorca, Ivica Ivišić, Irena Benasić, Ljiljana Štefulić in Vladimir Sršan, predstavili so *e-Arhiv Državne geodetske uprave*. Sistem digitalnega arhiva postavlja okvir za razvoj digitalnega arhiva, ki bo lahko vseboval celotno arhivsko gradivo Državne geodetske uprave. Tak digitalni arhiv omogoča poleg hrambe gradiva tudi lažji dostop do pomembnih dokumentov in uporabo, zato se zaposleni v Državni geodetski upravi izobražujejo za samostojno urejanje arhivske dokumentacije. Uvedli so tudi tri središča za konverzijo podatkov (Glina, Split, Vinkovci).

Drugo plenarno zasedanje, zasedanje z naslovom Digitalizacija kot orodje zaščite, se je pričelo z referatom Damirja Pildka *Poudarki v procesih digitalnega snemanja in skeniranja*. Opozoril je, da je pred vsakim digitalnim snemanjem ali skeniranjem pomembno odgovoriti na vprašanja, katere in koliko dokumentov skenirati, kaj je trajni namen zapisov, katere dimenzije

so originali, kašna sta zaželena kvaliteta in format zapisa, roki trajanja, katero napravo za snemanje izbrati. Z odgovori na navedena vprašanja se postavljajo cilji snemanja ali skeniranja, hkrati pa sta dosežena večja kvaliteta in učinkovitost samega procesa. Mirjana Jurčić je govorila o postopkih pri digitalizaciji kartografskega gradiva ter predstavila statistično analizo podatkov uporabe tega gradiva od leta 2006 do leta 2010. Poudarila je primarni pomen digitalizacije, ki omogoča zaščito izvirnega katastrskega gradiva ter hkrati dostopnost gradiva uporabnikom. Potem je bilo na vrsti predavanje Brune Horović - Vuković *Digitalizacija Arhiva zemljiških map za Hrvaško in Slavonijo*. Avtorica je prikazala iskanje po digitalnih posnetkih. Pilotni projekt digitalizacije v Državnem arhivu v Splitu se je pričel leta 2005, sama digitalizacija pa leta 2007 v sklopu projekta Hrvaška kulturna dediščina. Projekt financirajo Ministrstvo za kulturo RH, Državni arhiv v Splitu in Splitsko-dalmatinska županija. Nato so se zvrstila predavanja Markusa Leideca *Digitalizacija gradiva v procesu obdelave fondov*, Elizabete Kuk *Gradivo združenj javne narave s posebnim poudarkom na nekonvencionalnem gradivu* ter Josipe Maras Kraljević *Domovinska vojna – zaščita nekonvencionalnega gradiva*.

Popoldne sta bili dve zasedanji hkrati. Na prvem sta Dinko Majcen in Kristijan Karajić vodila izobraževalno delavnico *Evidenca gradiva v nastajanju* za dokumentaliste, na drugem pa je potekala delavnica za zaposlene v arhivih z naslovom *Opis gradiva v ARHINET-u*. Razpravljali so o razliki med registraturnimi evidencami in registraturnim gradivom, saj teh dveh pojmov še vedno ne razlikujejo in ju zamenjujejo. Razpravljali so o vnašanju fondov narodnih odborov, ki so fizično shranjeni kot en fond, vpisani pa kot dva. Moderatorja delavnice Aleksandar Kuzmanić in Renata Horvat sta bila mnenja, da je potrebno pri fondih narodnoosvobodilnih odborov zapisati, da je fond del več fondov, da pa mora biti za fond navedena signatura tistega fonda, v katerem je gradivo. Diskusija se je nadaljevala z vprašanjem vnosa obdobja delovanja podjetja, za katero je razglašen stečaj, vendar še deluje. Pravno gledano podjetje preneha delovati z odlokom o stečaju. Ob koncu dneva je bila še okrogla miza z naslovom *»Arhivisti v oblačkih?«*, v tem okviru pa je bil prikazan film avtorice Marjane Kos iz Zgodovinskega arhiva v Ljubljani.

Zadnji dan posvetovanja je potekal občni zbor Hrvaškega arhivističnega društva. Na njem so sprejeli sklepe posvetovanja ter sklenili, da bo 46. zborovanje oktobra 2012, pri organizaciji bosta z društvom sodelovala Državni arhiv Varaždin in Državni arhiv Medžimurje. Ob koncu posvetovanja je sledil izlet v Livade, v dolino reke Mirne ter ogled muzeja Parenčane (ukinjene železniške proge Trst–Poreč).

Mirjana Kontestabile Rovis

Poročilo o udeležbi na Jesenski arhivistični šoli v Trstu 2011 (Autumn Archival School 2011), Grljanu in Trstu, 6.–13. 11. 2011

Peta Jesenska arhivistična šola v organizaciji Mednarodnega inštituta arhivskih znanosti Maribor – Trst (MIAZ/IIAS) je potekala od 6. do 13. novembra 2011 v Grljanu (Grignano) in Trstu. Šole se je udeležilo 28 arhivistov iz 16 držav: Belorusije, Bosne in Hercegovine, Bolgarije, Češke republike, Črne gore, Hrvaške, Italije, Makedonije, Malezije, Omana, Romunije, Rusije, Srbije, Slovaške, Slovenije in Ukrajine. Iz Slovenije se je šole poleg mene udeležil še arhivist Boštjan Zajšek iz Pokrajinskega arhiva Maribor. V šoli je bil poudarek na temah, ki so bile predstavljene na 21. Mednarodnem arhivskem dnevu: *Arhivi v sodobni družbi (vloga, razvoj, prihodnost)* in *Evropski arhivski projekti*. V sklopu konference, ki je trajala od 7. do 8. novembra 2011 (v organizaciji MIAZ) v NH Hoteles, so referenti iz Evrope, Izraela, Malezije, ZDA in Avstralije predstavili različne arhivske projekte in izkušnje z njihovimi izvedbami, obenem pa so se dotaknili aktualnih problemov, s katerimi se soočajo, tako digitalizacije kot pomanjkanja finančnih sredstev, ki sta (vsaj deloma) posledica svetovne krize. Postavilo se je tudi vprašanje vloge arhivista in arhiva v sodobni družbi z ozirom na informatizacijo.

Po končani konferenci se je začela arhivistična šola v prostorih Mednarodnega centra za teoretično fiziko Abdusa Salama v Grljanu (The Abdus Salam ICTP, Guesthouse Adriatico). Na začetku (sreda, 9. november) sta nas pozdravila dr. Peter Pavel Klasinc, direktor MIAZ-a, predstavil je delovanje inštituta, in dr. Grazia Tato, direktorica Jesenske arhivistične šole MIAZ, ki je predstavila šolo. Po predstavitvi udeležencev šole so se začela predavanja. Dr. Aldo Spati z italijanskega ministrstva za kulturo (Ministero per i beni e le attività culturali) je predstavil projekt *»Archivi del Mediterraneo«*, ki povezuje sredozemske države in omogoča dostop do digitaliziranega arhivskega gradiva prek spleta. Dr. Carlo Vivoli iz Državnega arhiva v Pistoii je predaval o dostopu do arhivov in svobodi informacij, predvsem upošteva Konvencijo o dostopu do uradnih dokumentov in transparentnost delovanja državnih organov. Predstavnica ICARUS-a Caroline Maximoff je predstavila namen in delovanje Mednarodnega centra za arhivske raziskave, neprofitne organizacije s sedežem na Dunaju, ki povezuje več kot sto institucij iz dvajsetih držav, namen tega pa promocija in pospeševanje izvajanja mednarodnih arhivskih projektov. Dan smo končali z ogledom arhivov v Gorici (Archivio di Stato di Gorizia) in Novi Gorici (Pokrajinski arhiv v Novi Gorici) in si ogledali razstavne in depojske prostore. V novogoriškem arhivu so predstavili tudi svojo prostorsko stisko ter neprimernost lokacije depojev

(ti so v 4. in 5. nadstropju zgradbe, ki si jo zdaj delijo z banko).

V četrtek in petek (10. in 11. novembra) smo imeli tečaj za brezplačno prenosno programsko opremo AtoM (Access to Memory), ki jo je razvil Mednarodni arhivski svet. Programsko opremo, ki so jo sicer začeli razvijati pred leti, je predstavila Adele Torrance (UNESCO). Dva dni smo preizkušali namen programa tako v vlogi administratorjev programa kot popisovalcev arhivskega gradiva, hkrati pa smo se učili različnih mednarodnih standardov za popisovanje in vključitve teh v AtoM. Sedaj je izšla verzija AtoM 1.2. Med uporabniki AtoM-a poteka intenzivna komunikacija o možnostih za uporabo oziroma problemih, s katerimi se srečujejo na forumu.

V soboto, 12. novembra, smo imeli predavanje v Državnem arhivu v Trstu (Archivio di Stato di Trieste). Dr. Miroslav Novak je najprej predstavil namen informacijske tehnologije v arhivistiki ter različne programe, ki jih uporabljajo arhivi za popis, in opozoril na napake, ki nastajajo pri napačni rabi takšnih programov, posebej pri programu Scope. Mag. Zdenka Semlič Rajh je imela predavanje o ustvarjanju fondov in načelu provenience: o razliki med sedanjo arhivsko teorijo in prakso, pri tem pa je izpostavila slovensko arhivistiko.

Potem nas je dr. Giulia Barrera iz Generalne direkcije arhivov (Direzione Generale per gli Archivi) seznanila s pomembnostjo uveljavljanja človekovih pravic tudi s pomočjo arhivskega gradiva, kot kažejo primeri iz Južne Amerike, na katere nas je posebej opozorila. Dr. Antonio Monteduro nam je dal do-

mačo nalogo: prevesti smo morali določene ključne pojme iz arhivistike.

Na koncu je bil na vrsti še dr. Josef Hanus z ministrstva za notranje zadeve Slovaške republike, ki nam je pokazal različne primere varovanja arhivskega gradiva na Slovaškem. Pri tem smo bili slovenski udeleženci ponovno opomnjeni na razmere v slovenskih arhivih, saj so v primerjavi z nekaterimi vzhodnimi zelo kritične.

Pri izvedbi šole bi posebej pohvalila to, da so številni predavatelji s pomočjo prakse predstavili svoje teme, s čimer se slušateljem vsebina v večji meri vtisne v spomin.

Udeleženci smo lahko odkrivali različne prakse, ki jih vodijo arhivske stroke v različnih državah sveta ter tudi sosednjih državah. Težnja, ki se nedvomno poraja, je poenotenje različnih praks tako s pomočjo mednarodnih arhivskih standardov za popisovanje kot tudi programov za popisovanje, ki dopuščajo večje ali manjše odstopanje od normativov. Pri tem ugotavljam, da smo v Sloveniji nekje na sredi poti – obstajajo težnje po napredku tako v odnosu do informatike kot uporabe mednarodnih standardov, kljub temu pa se še vedno pojavljajo predsodki do določenih novosti, ki jih s sabo prinaša 21. stoletje. Ravno v tem je pomen Jesenske arhivistične šole – ukinjanje predsodkov in hkrati odpiranje novih možnosti za čim širši krog arhivistov in uporabnikov arhivskega gradiva.

Hana Habjan

Ocene in poročila o publikacijah in razstavah

Publikacije

Gradivo za zgodovino Maribora, XXXVI. zvezek, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika, Dokumenti II, 1467–1784. [pripravil Jože Mlinarič] Pokrajinski arhiv Maribor, 2011, 213 strani

V 36. zvezku Gradiva za zgodovino Maribora so v prvem in najobširnejšem poglavju dokumenti Mariborske župnije sv. Janeza Krstnika, in sicer predvsem gospodarski dokumenti: urbarji, gorninski in desetinski registri iz obdobja od srede 15. stoletja do 18. stoletja, imenjske cenitve posesti podložnikov iz 16. stoletja, odredbe o protiturški obrambi iz 16. stoletja ipd. V drugem poglavju so razne listine, urbar in izvleček davkov za imenje beneficija sv. Katarine Aleksandrijske. Objavljene so tudi tri listine beneficija Vseh svetih, naslednje poglavje pa prinaša dokumente žusemskega beneficija: imenjsko cenitev iz leta 1542, urbar iz leta 1741 in nekaj listin iz 18. stoletja. V dodatku na koncu knjige sta še dve listini iz 17. in 18. stoletju, v slikovnih prilogah pa si lahko ogledamo

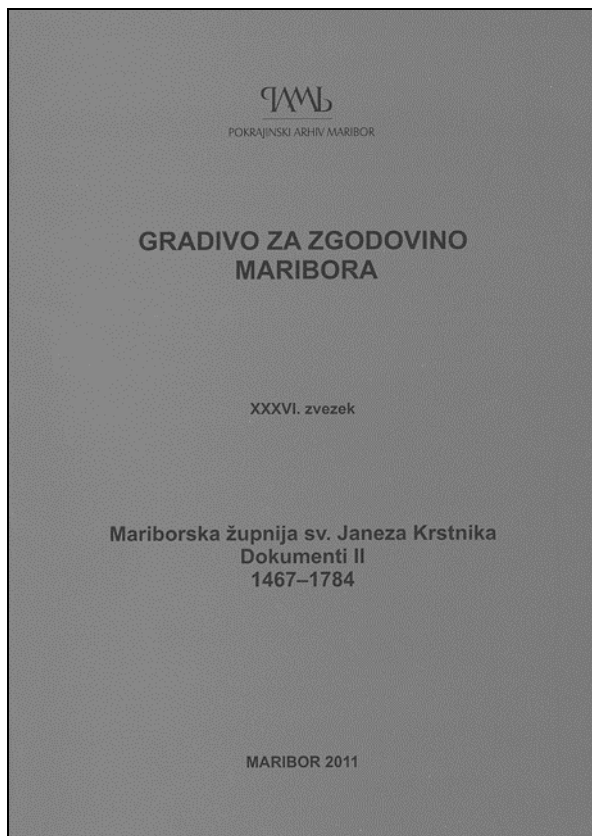
reprodukcije nekaterih dokumentov iz vsebine. Ker originalno gradivo hranita Štajerski deželni arhiv v Gradcu in Arhiv Krške škofije v Celovcu, je slovenskim raziskovalcem nekoliko težje dostopno, zato je novi zvezek Gradiva za zgodovino Maribora toliko bolj zaželen, zaradi transkripcije urbarjev pa bo zanimiv tudi za nekatere rodoslovce.

Mojca Horvat

Kongresni trg. Zgodovina prostora do razpada Avstro-Ogrske. Ljubljana: Založba ZRC, 2011 (Umetnine v žepu; 4), 77 strani

Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta pri ZRC SAZU je v letu 2011 v okviru zbirke knjižnih žepnic, s katerimi »zapolnjuje eno od vrzeli v razmišljanju, pisanju in branju o umetnostnih spomenikih in prostorih Slovenije ter njihovem razumevanju«, izdal že četrto knjigo, tokrat izpod peresa Barbare Žabota, zgodovinarke iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Avtorica se je posvetila prikazu zgodovine enega osrednjih ljubljanskih trgov, ki je imel ključno vlogo ne samo v zgodovini mesta Ljubljane, temveč tudi države; na njem so namreč potekali različni protokolarni dogodki, protesti, zborovanja ipd.

Lično zasnovana knjiga obsega 77 strani. Napisana je v berljivem poljudnem slogu in opremljena z velikim številom najrazličnejših slik. Avtorica nas v uvodu seznanja z dvema diametralno nasprotnima prikazoma Ljubljane iz začetka 19. stoletja. Prvega predstavlja pismo ruskega častnika, ki se je peš vračal iz Trsta v rodno Rusijo, drugega pa zapis v francoskem uradnem listu *Il Corriere Illirico*. Ruski častnik je Ljubljano prikazal v precej bolj negativni luči kot cenzorji v uradnem glasilu Ilirskih provinc. Dejansko je bilo mesto konec 18. oziroma v začetku 19. stoletja obrobno provincialno mesto, obdano z mestnim obzidjem in šestimi mestnimi vrati ter okoliškimi vaškimi naselji. Po prenehanju turške nevarnosti konec 18. stoletja in zaradi pomanjkanja denarja za obnovo obzidja je okrožni urad leta 1787 mestni občini ukazal, naj obzidje podre. Ko je obzidje padlo in so bili jarki ob nekdanjem obzidju zasuti, je mesto stalo pred novimi urbanističnimi izzivi. Začelo se je širiti v predmestja, večje površine pred nekdanim obzidjem pa so se »zazidavo spremenile v zaključene trge«.

Na prostoru današnjega Kongresnega trga, ki je bil zunaj mestnega obzidja, je na obsežnem vrtu od 17. stoletja do prihoda Francozov v prvem desetletju 19. stoletja deloval samostan bratov kapucinov. V času Ilirskih provinc so ga Francozi spremenili v vojašnico, cerkev pa v konjski hlev in shrambo za vojaške potrebščine. Po restavraciji avstrijske oblasti samostan ni bil obnovljen in je bil še naprej namenjen za vojaške potrebe. Ker je bilo poslopje v izredno slabem stanju, je cesar Franc I. ukazal, naj samostan in cerkev podrejo, celoten prostor z vrtom pa je bil predviden za prodajo. Le-ta se je vlekla kar nekaj časa, prav tako podiranje samostana in urejanje prostora. Ker se je bližalo leto 1821 (za to leto je bil napovedan kongres Svete alianse), prostor nekdanjega samostana in samo mesto pa precej zanemarjena, se je mesto samo lotilo olupšave.

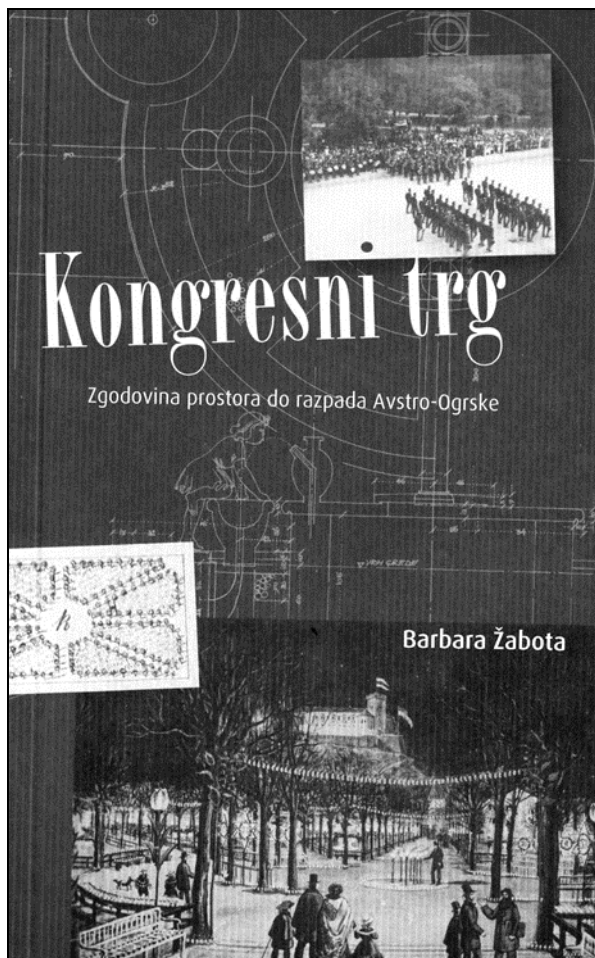
Kongres Svete alianse je potekal v Ljubljani med januarjem in majem 1821. To je bil prvi večji dogodek, ki je zaznamoval Kongresni trg, takrat imenovan Kapucinski trg. Na njem so potekale številne vojaške parade, saj je avstrijski cesar stanoval v vicedomskem dvorcu ob trgu. Le-teh so se navadno udeleževali tako avstrijski cesar kot ruski car, neapeljski kralj, občasno tudi modenski vojvoda. Živahno je bilo tudi drugod

po Ljubljani, zlasti na prostem. Omeniti velja razne piknike, vožnje po Ljubljani, javne plese, gledališke in operne predstave, gledališka dela, operete in vesele igre, koncerte Filharmoničnega društva, slovesne maše ob cerkvenih praznikih in rojstnodnevna praznovanja vladarjev. Rojstni dan avstrijskega cesarja Franca I. so na poseben način zaznamovali tudi ljubljanski meščani. Ob poti, kjer je užival ob ježi, so mu postavili paviljon, in občudujemo ga lahko še danes (v Mestnem logu).

V knjigi na enem mestu lahko najdemo vsa poimenovanja prostora današnjega Kongresnega trga; prvo iz 1374. (Grič pred Vicedomskimi vrati), po numeraciji hiš 1770 se je za ta prostor uveljavilo ime Kapucinsko predmestje, v zadnjem desetletju 18. stoletja pa se je prostor pred kapucinskim samostanom imenoval Kapucinski trg. Po koncu ljubljanskega kongresa je magistrat zaprosil cesarja za preimenovanje trga v Kongresni trg, da bi spominjalo na znameniti kongres treh vladarjev. Cesar mu je ustregel leta 1823. Naslednje leto so se začela na prostoru nekdanjega samostana preureditvena dela. Zemljišče nekdanjega samostana je bilo preurejeno v park, zasajen je bil kostanjev drevored. Križal se je osem smeri, zato so park poimenovali Zvezda. V 30. letih 19. stoletja so bile postavljene stavba Kazine in obe stavbi na severni strani ob vhodu v Wolfovo ulico, s tem pa je bila severna meja Kongresnega trga dokončno oblikovana. Tudi trg in park sta od takrat tako rekoč nespremenjena.

Ime Kongresni trg se je seveda uporabljalo v nemški različici Congress-Platz. Leta 1848 je ob uvažanju slovenskih uličnih napisov dobil slovensko ime Zborniški terg, nekaj let kasneje pa današnjo obliko Kongresni trg. Naslednja sprememba v poimenovanju je bila predvidena v letu 1941, ko je Mestno poglavarstvo zaprosilo Visoki komisariat za dovoljenje, da bi se trg preimenoval v Mussolinijev trg, a je bila prošnja zavrnjena. Novo ime je prinesel Zakon o imenih naselij in o označbi trgov, ulic in hiš iz leta 1948. Mestni ljudski odbor je tako leta 1952 Kongresni trg preimenoval v Trg revolucije. Novo poimenovanje pa je bilo kratkotrajno, saj je bil ob preurejanju leta 1974 v Trg revolucije poimenovan prostor pred parlamentom, »Kongresni trg« pa je dobil novo ime, Trg osvoboditve. Zadnja sprememba v poimenovanju je bila pred 21 leti, ko je bilo trgu vrnjeno prvotno ime, Kongresni trg.

V knjigi najdemo tudi podatke o urbanističnih preureditvah trga v 20. stoletju in glavne značilnosti posameznih stavb, ki Kongresni trg obkrožajo. Z idejami o preureditvi so se ukvarjali različni arhitekti, npr. Maks Fabiani, Jože Plečnik. Plečnik je poskrbel za novo tlakovanje, pred uršulinsko cerkvijo je dal postaviti znamenje sv. Trojice, ki je nekdanj stalo pred diskalceatskim samostanom na Ajdovščini, postavili

so se kandelabri, pred uršulinsko cerkvijo so zgradili tudi stopnišče z balustrado, park Zvezda je obdal z betonskimi stebrički, trg pa povezal z nabrežjem Ljubljane s stopniščem in prehodom. Poskusil je tudi preurediti park Zvezda. Namesto kostanjev je skušal zasaditi platane, a je bil odpor javnosti prevelik. Ideja je bila uresničena šele v začetku 40. let 20. stoletja, ob postavitvi spomenika kralju Aleksandru (na mestu današnjega sidre). Posegi v park in trg so se dogajali tudi med 2. svetovno vojno (preorjanje parka, gojenje zelenjave) in po njej (npr. rušitev Wurzbachove hiše leta 1962, preureditev trga v parkirišče). S tem in širitvijo današnje Slovenske ceste je bila porušena simetrija trga, celoten prostor pa vedno bolj neurejen in zanemarjen. Zadnje večje spremembe je Kongresni trg doživel v začetku 21. stoletja, ko so pod njim zgradili garažno hišo (le-ta ne sodi na to mesto, ampak na obrobje mesta), trg pa preuredili za različne prireditve. Sam poseg pod površje trga je prinesel delno uničenje kulturne dediščine, pojavil se je problem podtalnice, ki še danes ni rešen na ustrezen način (poplavljanja kletnih prostorov v hišah ob trgu, poškodbe hiš in uršulinske cerkve ipd.). Podobne težave je mesto doživelo že ob graditvi Cankarjevega doma, vendar se »velmožje« iz zgodovine niso ničesar naučili. Žal je denar sveta vladar.

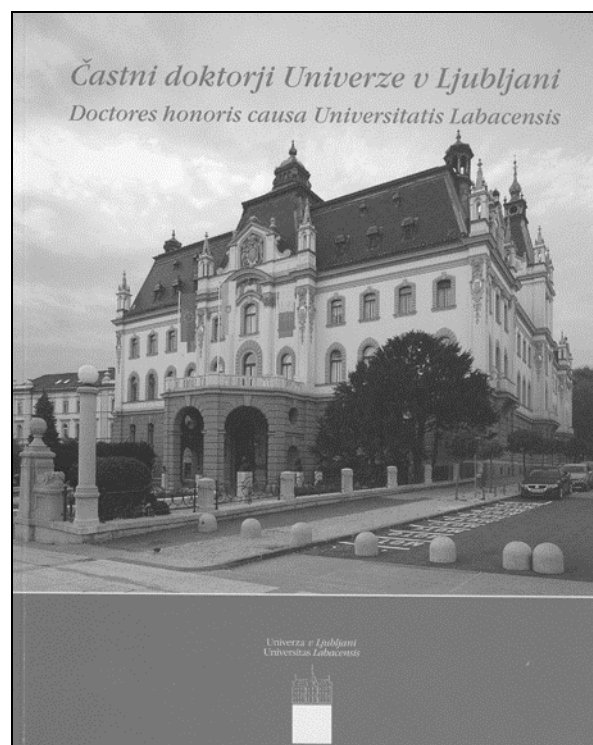
Knjiga *Kongresni trg. Zgodovina prostora do razpada Avstro-Ogrske* je ob številnem slikovnem gradivu zelo lepo oblikovana, lahko berljiva in ni preobsežna. Bralec jo lahko »prediha« z eno potezo. Zadovoljna je lahko tudi Mestna občina Ljubljana, saj je dobila novo knjigo, ki osvetljuje njeno bogato umetnostno zgodovino.

Jure Volčjak

Častni doktorji Univerze v Ljubljani. Ljubljana: Univerza, 2011, 104 strani

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze že vrsto let pripravlja razstave, ki govorijo o njeni preteklosti. Predstavljene so bile že njene posamezne članice: Pravna fakulteta, Biotehniška fakulteta, Teološka fakulteta in Tehniška fakulteta. K oblikovanju dejavnosti in širitvi ugleda pa so zelo pripomogli tudi pomembni posamezniki bodisi kot njeni voditelji ali kot osebnosti slovenskega in tujega porekla iz sveta znanosti in umetnosti, nekdanji tudi posamezniki iz politike, ki so s svojim delom prispevali izjemne dosežke. V letu 2001 je bila postavljena razstava o rektorjih ljubljanske Univerze, v letu 2009 je izšel zbornik o njenih profesorji od leta 1919 do 1960. V preteklem letu pa so bili v prostorih Univerze predstavljeni še njeni častni doktorji. Na hodniku pred malo sejno sobo si je tako mogoče na postavljenih desetih pa-

nojih ogledati portretne fotografije petinsedemdesetih častnih doktorjev z navedbo letnice pridobitve doktorata. V vitrinah pa so razstavljene posamezne častne listine, predlogi sklepov senata o podelitvi in zakoni, ki so določali merila za podelitev ter fotografije s podelitve. Razstavo spremlja tudi obsežen razstavni katalog, delo sodelavcev Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze, z biografijami o nagrajencih, pregledom podeljenih častnih nazivov in navedenimi razlogi za podelitev. Prve častne doktorate je Univerza kralja Aleksandra I. podelila najzaslužnejšim možem, ki so si prizadevali za ustanovitev te ustanove. Prejeli so jih pravnik Danilo Majaron (1929), politik Anton Korosec (1939) in ljubljanski župan Ivan Hribar (1941). Leta 1931 je prejel častni doktorat češki predsednik Tomáš Masaryk, ki je bil tudi profesor, za znanstvene, pedagoške in narodno-kulturne zasluge. V povojnem obdobju, leta 1948, je kot prvi prejel listino častnega doktorja pesnik, prevajalec in dramatik Oton Župančič. V naslednjih letih so bila podeljena priznanja slovenskim raziskovalcem, ko so delovali na tujih ustanovah: leta 1951 Matiju Murku, profesorju slovanske filologije na dunajski Univerzi, in leta 1961 dermatovenerologu Franju Kogoju, ki je doštudiral v Pragi, bil habilitiran v Brnu in delal na Medicinski fakulteti v Zagrebu. Med profesorji tehničnih smeri pa je Tehniška visoka šola izbrala za častna doktorja Mirka Roša, profesorja gradbeništva na Tehniški visoki šoli v Zürichu, in profesorja ljubljanske Univerze Jožeta Plečnika, ki je veliko ustvarjal v Pragi in Gradcu. Že v petdesetih letih pa je Univerza na seznam častnih

doktorjev dodala tudi nekatere njene nekdanje rektorje, Milana Vidmarja, Alojza Krála, kasneje pa so se jim pridružili še Josip Plemelj, Milko Kos, Makso Šnuderl, Anton Kuhelj, Janez Milčinski, Fran Zwitter in Miha Tišler.

Povprečno je Univerza vse do svoje petdesetletnice podelila po štiri doktorate vsakih pet let. Izjema je bilo leto 1969 ob polstoletnem jubileju univerze, ko je bilo podeljenih kar devet častnih doktoratov. Med devetimi nagrajenci je bilo sedem profesorjev, Srečko Brodar, Jovan Hadži, Milko Kos, Alija Košir, Feliks Lobe, Franc Stele, Alois Tavčar in dva politika, jugoslovanski predsednik Josip Broz Tito in ideolog Edward Kardelj. Kronološko gledano je bilo torej število častnih doktoratov povezano z obletnicami ljubljanske Univerze, saj po njeni petdesetletnici nikoli več niso podelili tolikšnega števila častnih nazivov. Leta 1979 so podelili le štiri, med dobitniki pa so bili strojnik Anton Kuhelj, izvedenec za sodno medicino Janez Milčinski, slavist Anton Vratusa in Vida Tomšič. Kot politiki so po letu 1945 prejeli častni doktorat še Sergej Kraigher leta 1977, Marjan Breclj 1979, od tujih pa je bil leta 1985 promoviran predsednik Tanzanije Julius Nyerere. Zadnjič so večje število častnih doktoratov podelili še leta 1989, ob 70-letnici delovanja. Priznanje je prejelo prejelo šest zaslužnih oseb, od teh kar trije kemiki in med njimi dva Nobelova nagrajenca za kemijo: Vladimir Prelog, utemeljitelj moderne organske kemije v Jugoslaviji, in nemški kemik Robert Hubert, kot tretji pa je naziv prejel tudi kemik Neil Bartlett. Med nagrajenci so bili še Marko Pozzetto, preučevalec zgodovine arhitekture, partizanska zdravnica Božena Ravnihar, ki se je posvetila onkologiji in radioterapiji, ter strojnik Hans-Jurgen Warnecke.

V naslednjih letih so nagradili še številne druge posameznike, ki so delovali bodisi doma bodisi v tujini. Leta 1991 je bila promocija Franceta Bezlaja, profesorja slovanskega primerjalnega jezikoslovja na ljubljanski Univerzi in ustanovitelja Sekcije za zgodovinske slovarje pri SAZU. Častni doktorat je prejel tudi Thomas Luckmann (1992), priznani strokovnjak delno slovenskega rodu, ki se je izobrazil in deloval v tujini in potem navezal stike s Slovenijo in Univerzo v Ljubljani. V devetdesetih letih in v začetku novega tisočletja so seznam dopolnili še psihiater Viktor Emil Frankl, psiholog in filozof Anton Trstenjak, matematik Ivan Vidav, ustanovitelj Ekonomskega inštituta na Pravni fakulteti Aleksander Bajt, profesor za intelektualno lastnino Jože Joseph Straus, fizik Robert Blinc ter med kemiki Miha Tišler, Rudolf Hoppe in Dušan Prevorsek ter drugi.

V letu 1999 Univerza ni podelila nobenega častnega doktorata, leta 2009 pa je ta ugledni naslov zopet prejel kemik in nobelovec, in sicer Jean-Marie Lehn, ki si je s svojim strokovnim delom na področju su-

pramolekularne kemije že prislužil najuglednejše nazive. Med nobelovci, ki so prejeli častni doktorat, sta še ameriška ekonomista in profesorja Lawrence R. Klein in Joseph Eugene Stiglitz.

V zadnjih letih je Univerza v Ljubljani z najvišjim priznanjem za umetniško ustvarjanje nagradila flavtistko Ireno Grafenauer in violinista Igorja Ozima, ki sta ustvarjala na eni najboljših glasbenih akademij v Evropi na Mozarteumu v Salzburgu. Ta častni naziv za izjemni prispevek k slovenski glasbeni znanosti in kulturi pa je že leta 1990 prejel Dragotin Cvetko, znanstvenik, zaslužen za ureditev modernega muzikološkega študija na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

Med petinsedemdesetimi častnimi doktorji, ki se jim je ob koncu leta 2011 kot šestinsedemdeseti pridružil še virolog in nobelovec Harald zur Hausen najdemo še številna druga znana imena z različnih področij znanstvenega, družbenega in kulturnega delovanja: med njimi so italijanski pisatelj in filozof Umberto Eco, ameriški jezikoslovec, filozof in kritik Noam Chomsky, francoski pravnik in borec za človekove pravice Robert Badinter ter profesorica računalništva in informatike na Univerzi Pensilvanije Ruzena Bajcsy, ki je zaslužna, da se je raziskovanje računalniškega vida, to je discipline, ki proučuje, kako iz slikovnih informacij modelirati in razumeti tridimenzionalni svet razširilo tudi v Slovenijo. Med prejemniki tega najvišjega priznanja so tudi nekateri Prešernovi nagrajenci: Srečko Brodar, Jovan Hadži, France Stele, France Bezlaj, Ivan Vidav, Irena Grafenauer, Boris Pahor ter posamezniki, zaslužni za razvoj posameznih študijskih smeri, in sicer Feliks Lobe za področje strojništva, in Alojzij Vadnal kot utemeljitelj prve slovenske ekonomske fakultete, skoraj vsi pa so bili tudi člani znanstvenih akademij.

Ljubljanska Univerza z razstavo »Častni doktorji Univerze v Ljubljani« skupaj z razstavnim katalogom širši javnosti prvič odpira vpogled v podelitve teh častnih nazivov, ki so jih prejeli profesorji, raziskovalci in umetniki kot tudi politiki. S svojim delom so dodali prispevek k prepoznavnosti Slovenije in bogatitvi kulturne zakladnice človeštva.

Tea Anžur

Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941). Opus stavbenika Josipa Slavca (1901–1978). Ob 110 - letnici rojstva. Znanstvena in slikovna monografija. Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2011, 253 strani

Konec novembra 2011 je ob 110. obletnici rojstva gradbinca Josipa Slavca Inženirska zbornica Slovenije na pročelju stavbe Stara pošta v Kranju mojstru odkrila spominsko ploščo in doprsni kip. Zavod za tu-

rizem Kranj je pripravil razstavo o njegovem delu in razstavo objektov, ki jih je zgradil v Kranju. Hkrati pa je bila predstavljena še obsežna, s številnimi družinskimi in drugimi fotografijami, zlasti gradbišč in objektov, ki jih je gradilo Slavčevo podjetje oziroma katerih graditev je mojster vodil in nadziral, opremljena monografija o njegovem življenju in delu. Publikacijo je pripravila in uredila dr. Zvonka Zupanič Slavec.

Kratke uvodnike, v katerih so vsak iz svojega zornega kota predstavili poglede na izrednega slovenskega gradbinca Josipa Nahtigala, ki se je po razpadu avstro-ogrske monarhije zaradi slovenske nacionalne zavednosti preimenoval v Josipa Slavca, so pripravili predsednik Evropskega sveta gradbenih inženirjev, inženir Gorazd Humar, predsednik Inženirske zbornice Slovenije, inženir mag. Črtomir Remec, podžupanja Mestne občine Kranj, Nada Mihajlovič, vodja območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Kranj, Miloš Ekar, direktorica Zavoda za turizem Kranj, Natalija Polenec, ravnatelj Gimnazije Kranj, mag. Franc Rozman, in avtorica monografije dr. Zvonka Zupanič Slavec. Uvodnikom sledi fotografija posvetila, ki ga je stavbeniku Josipu Slavcu leta 1943, ko sta se srečala na zdravljenju, napisal pesnik Oton Župančič. Pesnik je posvetilo napisal v ročno natisnjeni izvod pesnitve Duma, ki jo je podaril Slavcu.

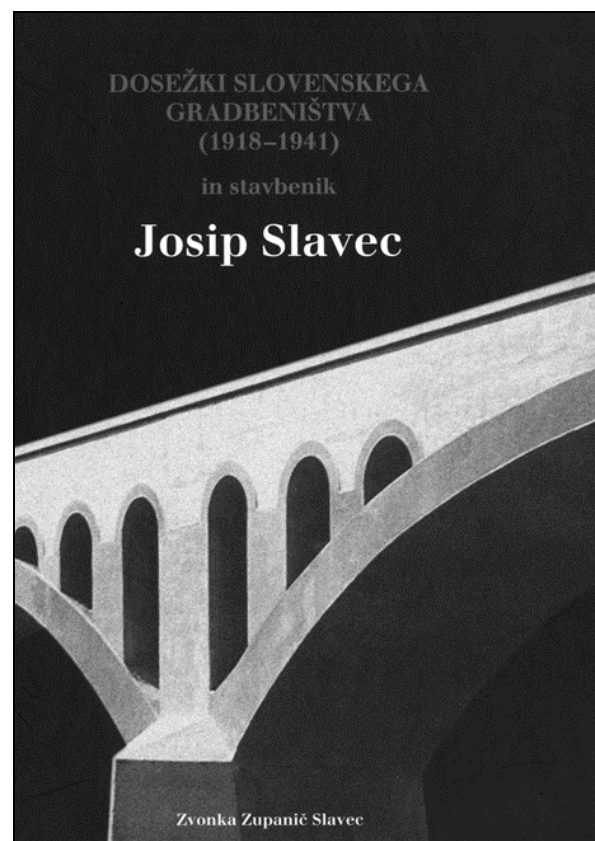
Dr. Stane Granda je pripravil zapis z naslovom Usoda slovenskih podjetnikov po 2. svetovni vojni. V njem je predstavil slovensko podjetništvo do revolucionarnih ukrepov po drugi svetovni vojni, ki so usodno prizadeli vse slovenske podjetnike, tudi stavbenika Josipa Slavca, čeprav je med vojno intenzivno sodeloval z Osvobodilno fronto in se je septembra 1944 zaradi nevarnosti, da bi ga Nemci likvidirali, pridružil partizanom.

Potem so na vrsti štiri dokaj obsežna poglavja, ločena s fotografijami umetniških del Kranja (slikar Ernst Murr) kamnoloma v Kokri (slikar Ivan Mihevc) in značilnih Slavčevih objektov (slikar Avgust Andrej Bucik). Pred vsemi poglavji pa je še fotografija portreta mojstra Slavca, ki je delo Henrika Krnca.

Prvo poglavje ima naslov Življenje in delo. Opis, ki ga smemo imeti za osnovni prispevek v monografiji, sta pripravili mati in hči, dr. Zvonka Zupanič Slavec in Ksenija Slavec. Rodil se je 12. aprila 1901 kot prvorojenec očeta Jožefa, zidarskega mojstra, in matere Marije v Tacnu pod Šmarno goro. Po osnovnošolskem šolanju se je posvetil zidarskemu poklicu. Marca 1921 je uspešno končal izobraževanje na Državni obrtni šoli v Ljubljani (stavbno rokodelstvo). V prvi polovici dvajsetih let 20. stoletja je služil vojaščino in bil kot stavbni vodja zaposlen pri nekaterih tedanjih gradbenih podjetjih. Zaradi razvoja industrije in prometa po letu 1925 so se povečale potrebe po gradbenih delih, zato je Josip Slavec opravil izpit za zidarskega mojstra, ki je bil pogoj za samo-

stojno zidarsko obrt. Koncesijo zanjo je pridobil leta 1926, za kraj svojega delovanja pa je izbral Kranj. Naselil se je v vilo v Kokrškem predmestju, ki jo je leta 1927 za doto dobila žena Zora. Prva leta je opravljal številna gradbena dela v Kranju, sezidal pa je tudi kopališče Jasna v Kranjski gori in še nekatere objekte v Ljubljani, na Jesenicah, v Podnartu in v dolini reke Kokre. Že v tem času je pokazal veliko zanimanja za graditev cest in mostov. Prvi most je zgradil leta 1927 v naselju Nomenj pri Bohinju, še isto leto pa je dobil naročilo blejske občine za graditev mostu čez Savo, ki je izboljšal dostop do turističnega Bleda. Komaj devetindvajsetletni gradbeni mojster je po dveh letih dela dogradil tudi železniški most prek Savinje v Zidanem mostu, ki je omogočil hitro potovanje vlakov proti Zagrebu. Slavnostno odprtje mostu je bilo 18. avgusta 1931. V začetku leta 1932 je Josip Slavec že pridobil koncesijo za opravljanje gradbene obrti, to pa mu je omogočilo, da je odtlej sam vodil najzahtevnejša gradbena dela tudi na drugih območjih Kraljevine Jugoslavije.

Proti koncu dvajsetih in v tridesetih letih 20. stoletja, v času velike gospodarske krize, je Slavčevo podjetje opravljal številna gradbena dela na Bledu (kanalizacija, preureditev hotela Park, kavarna Kazina, mestno kopališče pod grajskim hribom itd.). Ker mu opravljenih del, zlasti teh, ki jih je naročil blejski veleposestnik in hotelir Ivan Kenda, ki je bil tedaj v

zelo hudih finančnih škripcih, niso plačevali, je bil močno izčrpan obratni kapital podjetja. Rešiti mu ga je uspelo s prodajo nekaterih nepremičnin v Kranju in s finančno pomočjo sorodnikov, s to pa je svoje podjetje leta 1931 preoblikoval v delniško Gradbeno družbo Josip Slavec & Comp. Med svetovno gospodarsko krizo so Slavca reševale zidave v Kranju (hotela Jelen in Stara pošta, tovarna opeke na Bobovku pri Kranju, belilnica in skladišča v tovarni Inteks, obnovitev kranjske župnijske cerkve, državna tekstilna šola itd.), na Bledu (Sokolski dom), na Pokljuki (Šport hotel Pokljuka) in Jesenicah (Čufarjevo kopališče) ter še nekaj vil in hiš na Gorenjskem.

Sloves, ki si ga je Slavčevo podjetje pridobilo z zgraditvijo železniškega mostu v Zidanem mostu, je pripomogel k temu, da je na natečajih pridobil gradbena dela pri graditvi cest. Zanje je vlada sredi tridesetih let 20. stoletja namenila velike vsote denarja (Kranj–Jezerško, Ljubljana–Kočevje–Brod na Kolpi, Ljubljana–Maribor–Šentilj, Podvin–Lesce, Ljubljana–Kranj–Naklo–Podkoren, na kateri je še posebno značilen obokani oporni zid na klancu od Labor do reke Save, ki je še danes prepoznavna gradbena dediščina Kranja, in most čez Savo v Kranju). Pomembna je bila tudi preložitev dela ceste na Vršič v letih 1937–1938. Novi del ceste je presekala tamkajšnje pokopališče, na njem pa so našli veliko število posmrtnih ostankov ruskih ujetnikov, ki so med prvo svetovno vojno gradili vršiško cesto in jih je zasul snežni plaz. Zato so ob Ruski kapelici postavili spominsko grobnico v obliki kamnite piramide. Graditev cest je zahtevala velike količine gradbenega materiala, zato je Slavec zakupil kamnolome v Zgornji Kokri in Kamnitniku pri Škofji Loki. Nakupil pa je tudi moderne in zelo zmogljive gradbene stroje (bager, betonski mešalec z veliko zmogljivostjo in stroj za betoniranje obeh delov cestišča hkrati, edini stroj s tako zmogljivostjo na Slovenskem).

Slavčevo podjetje je občasno zaposlovalo tudi po 600 delavcev. Poznano je bilo tudi po zidavi številnih vojaških objektov pred drugo svetovno vojno in med njo (vojašnica v Bohinjski Beli, vojaška skladišča v Novem mestu in Karlovcu, protitankovski rovi pri Ptujju, obrambni objekti na Gorenjskem). Med drugo svetovno vojno so ga nemške oblasti v Kranju pritegnile v državno gradbeno organizacijo Todt. V prvem obdobju nemške okupacije so predvsem na Gorenjskem gradili nadomestne mostove in ceste, ki jih je pred tem med umikom porušila jugoslovanska vojska. Slavčevo podjetje je zgradilo tudi Nemško cesto v Ljubljani, ki je povezovala Šentvid in Ježico. Kasneje je podjetje gradilo še vojaške utrdbe na meji med nemškim in italijanskim zasedbenim območjem, na kranjskem in brežiškem območju, pa tudi zaklonišča (npr. v Škofji Loki in na Jesenicah). Med temi so najznačilnejši okoli 1.400 metrov dolgi pro-

tiletalski zaklonišči rovi za 4.500 do 6.000 ljudi pod Kranjem, ki so zadnja leta postali krajnska turistična atrakcija. Leta 1944 je dograjeval bolnišnico Golnik, saj so jo Nemci nameravali preurediti iz pljučnega sanatorija v splošno bolnišnico. Ker je obstajala velika nevarnost, da bodo Nemci Slavčevo družino izselili, se je žena s sinom začasno izselila iz Kranja k sorodnikom v Tacen.

Stavbenik Josip Slavec je že od druge polovice leta 1941 podpiral Osvobodilno fronto in sodeloval z njo, to pa so slutili tudi Nemci in ga prav za njegov god, 19. marca 1944, poskušali likvidirati. Pomotoma so namesto njega ustrelili soseda in prijatelja, advokata dr. Jožeta Aljančiča, ko je šel k Slavčevim na godovno praznovanje. To je bil vzrok, da je Slavec septembra tega leta odšel v partizane. Bil je v partizanskem gradbenem podjetju Narodnoosvobodilna vojna gradnja (NOVGRAD), in sicer zadolžen za zbiranje podatkov o objektih, poškodovanih v vojni, predvsem pa za organizacijo gradbenih delavnic na območju Cerknega. Sodeloval je tudi pri pripravi bolnišnice Franje. Aprila 1945 ga je Glavni štab slovenske vojske imenoval za vodjo obnove vseh slovenskih prometnih zvez. Tudi s pomočjo velikega števila vojnih ujetnikov je obnovil številne cestne in železniške povezave po Sloveniji. Avgusta 1945 je prišel v Gradbeno direkcijo Slovenije (GRADIS). Konec novembra je združevala kar 42 zasebnih gradbenih podjetij, med njimi od srede septembra tudi Slavčevo, sicer največje gradbeno podjetje, vključeno v direkcijo. Imenovali so ga za prvega tehničnega direktorja GRADIS-a. Jeseni 1946 so Slavca pritegnili v podjetje Slovenija ceste, gradnja cest in mostov. Postal je upravitelj vseh kamnolomov podjetja, že čez leto dni pa so ga degradirali le na delovno mesto skladiščnika v kranjskem gradbenem podjetju, odvzeli so mu tudi naziv stavbenik in ga šteli le še za višjega gradbenega tehnika. Pristal je celo na seznamu vojnih dobičkarjev. Ker naj bi živel v preveliki hiši, so vanjo leta 1949 naselili 50 otrok grških partizanov, zato se je z družino začasno preselil k sorodnikom v Tacen. Leta 1950 so ga celo vrgli iz službe. Na vrhuncu svojih ustvarjalnih let je bil kar tri leta brezposeln. Oblast mu ni pustila delati, to pa ga je močno prizadelo. Leta 1952, ko je postal upravnik kranjskega mestnega gradbenega podjetja, so družini omogočili vrnitev v hišo v Kranju. V njej so mu mestne oblasti dodelile dve sobi. Ker pa pri upravljanju mestnega gradbenega podjetja ni bil deležen razumevanja, je že februarja naslednje leto sam zaprosil za razrešitev. Proti koncu petdesetih let 20. stoletja je kot svetovalec in nadzornik pridobil še nekatera občasna dela v Kranju in okolici (stavba na Šmarjetni gori, zidava zdravstvenega doma in porodnišnice ter tekstilne šole v Kranju, nova jedilnica v bolnišnici Golnik), ni pa se odločil, da bi kljub prošnjam prevzel nadzorništvo pri

zidavi novega kliničnega centra v Ljubljani. Stavbenik Josip Slavec je umrl leta 1978 in je pokopan na kranjskem pokopališču. Sam je izdelal tudi načrt za svoj nagrobni spomenik.

Tradicijo v gradbeništvu je še za očetovega življenja nadaljeval sin Saša Slavec. V sodelovanju s podjetjem ženinega strica iz Nemčije se je posvetil izdelavi talnih oblog (izravnalne mase, linoleji) in zlasti lepil zanje. Sprva jih je izdeloval kar v lesenem sodu v cvetličnjaku za domačo hišo v Kranju. Posel je dobro napredoval, zato je proizvodnjo izravnalnih mas predal državnemu podjetju, sam pa je obdržal proizvodnjo lepil. Leta 1962 so Slavčevi dokončno izgubili hišo v Kranju. Preselili so se k sorodnikom v Tacen, tam pa je Saša moderniziral in še povečal svojo proizvodnjo. Sredi osemdesetih let 20. stoletja sta delo očeta Saša prevzela sprva hči Barbara z možem in nato sin Aleš. Poleg izravnalnih mas in lepil so razvili tudi proizvodnjo malte za industrijske tlake. Končno je leta 1990 iz Obrtne delavnice Saša Slavca za zaključna dela v gradbeništvu zraslo podjetje UNIHEM d.o.o., ki se je v naslednjih letih s hčerinskimi podjetji razširilo še na območje nekdanje Jugoslavije ter v Albanijo.

Drugo poglavje nosi naslov Gradnja mostov. Inženir Gorazd Humar se je posvetil predstavitvi mostov, ki jih je Josip Slavec gradil med vojnama in prva leta po drugi. V uvodu ugotavlja, da je zgodovina slovenskega gradbenega inženirstva in gradbeništva (gradbeništvo kot stroka je zaživelo, ko se je ločilo od arhitekture in z uporabo novih gradbenih materialov, zlasti železa) slabo popisana in metodološko nezadostno raziskana. Kot prvo pravo inženirsko graditev v Sloveniji opredeljuje idrijske klavže, niz rečnih pregrad za splavljenje lesa, zgrajene v drugi polovici 18. stoletja. Gradbeništvo se je razmahnilo v 19. stoletju z uvedbo železnice, saj je bilo potrebno poleg železniških prog projektirati in zgraditi še številne mostove in predore. Med pomembne gradbeniške dosežke na Slovenskem do konca prve svetovne vojne šteje še Špitalski most (prvi kamniti most) v Ljubljani in prvi železobetonski most, Zmajski most, prav tako v Ljubljani ter leta 1906 zgrajeni železniški most čez Sočo pri Solkanu, ki je s kamnitim lokom z razponom 85 metrov postal vodilni most v svoji kategoriji na svetu. Vse te zgradbe so gradili tuji mojstri, ki so potem po vojni zapustili slovensko ozemlje. Nastala je vrzel. Proti koncu dvajsetih let jo je zapolnil stavbenik Josip Slavec z zgraditvijo mostov v Nomnju v Bohinju in čez Savo pri Bledu ter v dolini Kokre na cesti na Jezerko. Potem je na vrsti opis železniškega mostu čez Savinjo v Zidanem mostu ter cestnega mostu v Kosinju pri Gospiču čez reko Liko, zgrajenih v tridesetih letih. Ta most po mnenju stroke zaradi vrhunskega spoja arhitekture z okoljem predstavlja enega najlepših primerov klasično grajenih mostov z

betonskimi temelji in nadvodnim delom iz klesanega kamna. Avtor meni, da je ta most najbolj reprezentančno delo Slavčevega stavbenega podjetja. Na Hrvaškem je Slavčevo podjetje gradilo še most čer reko Mrežnico v Generalskem stolu pri Karlovcu. Pri delu pa se je zgodila nesreča z dvema smrtnima žrtvama. To sta bili tudi edini smrtni žrtvi v vsej Slavčevi gradbeni karieri. Opisani so še nekateri drugi mostovi, ki jih je prva leta po končani vojni gradilo Slavčevo podjetje. K tem sodi tudi npr. obnova 2 km dolgega mostu čez Donavo v Pančevu pri Beogradu. Zanj so v Podbrezjah pri Naklem posekali 30 m visoke smreke, da so jih kot nosilne lesene pilote zabili v strugo reke. V ta sklop sodita tudi obnova strateško pomembne železniške proge Pragersko–Kotoriba s 33 večjimi in manjšimi mostovi prek Drave in Mure ter cestni most čez Savo v Medvodah. Avtor končuje svoj prispevek z ugotovitvijo, da je Josip Slavec v inženirsko gradbeno dediščino prispeval več kot 80 mostov in ga zato smemo šteti med enega največjih slovenskih gradbenikov. Bogato slikovno oziroma fotografsko predstavitev gradnje mostov je pripravila dr. Zvonka Zupanič Slavec.

Tretje poglavje ima naslov Gradnja cest. Predstavitev Slavčevih graditev državnih in banovinskih cest v Kraljevini Jugoslaviji, med nemško okupacijo in prva leta po končani vojni je pripravil mag. Tomaž Butkovič. V času velike svetovne gospodarske krize se je oblast odločila zmanjševati brezposelnost z obsežnimi javnimi deli, mednje pa je sodila tudi izgradnja prometne infrastrukture (predvsem cest), saj je bila ta ob koncu prve svetovne vojne v dokaj slabem stanju. A pravih graditev novih cest ni bilo vse do leta 1935, ko se je oblast začela zavedati, da brez dobrih cestnih povezav tudi ne bo gospodarskega in turističnega razvoja države. Stojadinovičeva vlada je sprejela uredbo o javnih delih, med njimi pa je bila na prvem mestu omenjena graditev novih modernih avtocest. Ker je bilo potrebno material za asfaltiranje cest uvažati, so se odločili za graditev večinoma betonskih, 7 m širokih državnih in nekoliko ožjih banovinskih cest. Zanje so uporabljali predvsem domači material. Slavec je zato najel nekaj kamnolomov, v katerih je pridobival potrebne kamenine. Prva pomembna cesta, ki jo je podjetje obnavljalo in dograjevalo, je bila cesta Kranj–Jezerki vrh, sledili pa so še odseki ceste Ribnica–Kočevje, preložitev ceste na Vršič med Rusko kapelico in kočjo na Gozdu, zgraditev odseka ceste Podvin–Lesce, kot pravi avtor, največji cestni podvig podjetja Slavec. To je bila proti koncu tridesetih let najmodernejša betonska avtocesta, zgrajena v največji meri zaradi bližnje blejske kraljeve rezidence. Po mnenju gradbenih strokovnjakov spada cesta na klanec, imenovanem »skakalnica«, pri Podvinu med spomenike tehniške dediščine državnega pomena. Med pomembne Slavčeve cestne objekte šteje tudi novi

odsek ceste z železniškim nadvozom na Gaštevskem klancu v Kranju na cesti Jeprca–Kranj, značilnim zaradi visokega opornega zidu iz klesanih kamnov iz kamnoloma Kamnitnik pri Škofji Loki, ki preprečuje rušenje konglomeratne kamenine, imenovane labora. Največji Slavčev cestni objekt, zgrajen med nemško okupacijo, je bila t. i. Nemška cesta v Ljubljani. Po vojni pa je gradil tudi cesto Ljubljana–Vrhnika. Tudi temu poglavju sledi obsežen in zelo zanimiv fotografski prikaz cest, ki jih je zgradilo Slavčevo podjetje. Fotografije je izbrala dr. Zvonka Zupanič Slavec.

V četrtem poglavju, poglavju Visoke gradnje, je prof. dr. Peter Fister opisal vpetost Slavčevega dela v slovensko kulturno krajino. V času, ko je deloval Slavec, so se pojavili novi gradbeni materiali, pa tudi nove tehnologije, ti pa so zelo pripomogli k izboljšanju kakovosti zidave. Avtor opozarja na težavo pri tovrstnem vrednotenju stavbarskih stvaritev, saj se merila vrednotenja ves čas spreminjajo. Slavčeve visoke gradnje ocenjuje na podlagi meril trajnostnega razvoja, ohranitve identitete bivalnega okolja in pozitivnega odnosa do kulturne in naravne dediščine. Zlasti Slavčeva gradbena dela na Gorenjskem po mnenju avtorja skoraj v celoti ustrezajo naštetim merilom. Prenove bivanjskih naselij se je loteval drugače kakor novogradenj takrat hitro razvijajoče se industrije. Na ta način so naselja ohranila identiteto po pokrajinski in vsebinski plati. K temu je gotovo pripomoglo tudi sodelovanje z vodilnimi arhitekti na Slovenskem (npr. z Jožetom Plečnikom, Hermanom Husom, Edvardom Ravnikarjem) in strokovnjaki za umetnostno zgodovino (npr. dr. Francetom Steletom). Med take objekte prišteva obnovo kranjske župnijske cerkve, zidavo novega trakta hotela Stara pošta v Kranju in Park hotela na Bledu, pa tudi npr. graditev nekaterih kranjskih zdravstvenih ustanov in prizidka k stavbi kranjske občine, v katerem je uradoval Okrajni ljudski odbor Kranj, danes pa Mestna občina Kranj. Zaradi naštetega je avtor mnenja, da bi uvrstitev Slavčevih graditeljskih del v okvir slovenske kulturne dediščine lahko postala »... vzorec za nov pristop k prezrtim vrednostim našega prostora in naše preteklosti.« Tudi četrto poglavje ima t. i. slikovno opremo. Izbor je tako kot za vsa prejšnja poglavja pripravila dr. Zvonka Zupanič Slavec. Predstavljene so številne fotografije stavb, ki jih je zlasti v Kranju (npr. tovarna Pletenin IKA v središču mesta, hotela Stara pošta in Jelen), na Bledu (grajsko kopališče, Park hotel, kavarna Kazina), pa tudi drugod po Gorenjskem (npr. Pogačnikova vila v Podnartu, kopališče Jasna v Kranjski gori, Šport hotel na Pokljuki) zgradilo Slavčevo podjetje ali pa je gradbenik Josip Slavec po drugi svetovni vojni vodil in nadziral graditev (npr. v Kranju arkade in stopnišče pri Roženski cerkvi, arkade pri Prešernovem gledališču in postavitev Prešernovega spomenika pred njim, hotel na Šmarjetni

gori, kranjska Tekstilna šola, zgradbe zdravstvenih ustanov v Kranju in okolici, stavbe kranjskega Okrajnega ljudskega odbora, nekdanje Službe družbenega knjigovodstva in gasilskega doma).

Na koncu monografije je še okvirni pregled objektov, ki jih je med letoma 1926 in 1945 zgradil Josip Slavec oziroma njegovo podjetje, ter gradbenih stvaritev, nastalih med letoma 1945 in 1965, katerih graditev je vodil in nadziral. Objavljeni so še dokaj obsežni povzetki v slovenskem, angleškem in hrvaškem jeziku.

Monografija o življenju in delu enega največjih stavbenikov Slovenije med obema vojnama in po njej, mojstra Josipa Slavca, je izjemno zanimivo branje za vse, ki jih zanima stavbna kulturna dediščina, še zlasti pa za prebivalce krajev, v katerih je gradil. Bogata fotografska oprema pa predstavlja še pomembnost fototečnega arhivskega gradiva.

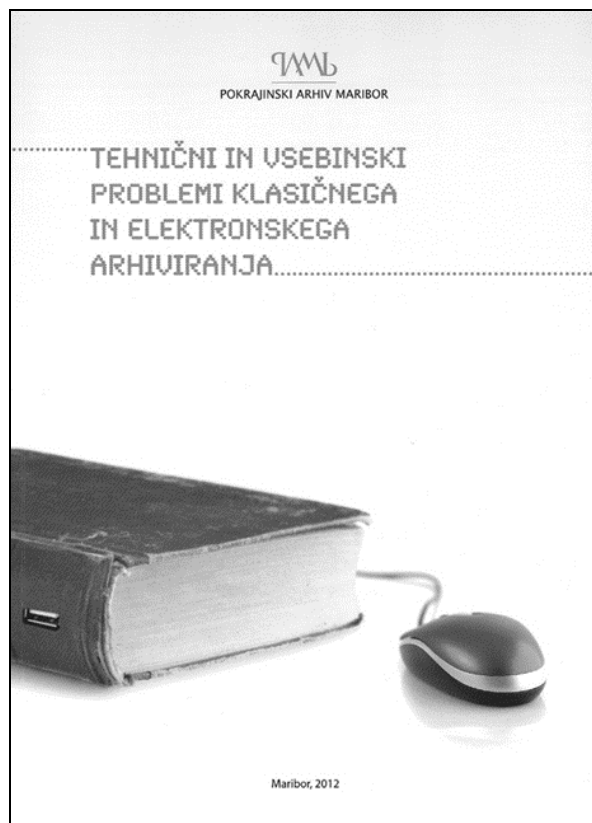
Janez Kopač

Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2012, 661 strani

V 11. zborniku recenziranih znanstvenih prispevkov mednarodnega posvetovanja Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja so objavljeni prispevki mednarodnega posvetovanja z enakim naslovom, ki je potekalo od 27. do 30. marca 2012 v Radencih. Prispevki so napisani v slovenskem, hrvaškem, srbskem, bosanskem, nemškem in angleškem jeziku z izvlečki v slovenskem in angleškem jeziku. Povzetki so v angleškem jeziku.

Kar zbornik iz leta 2012 razlikuje od prejšnjih, je dejstvo, da je uredniški odbor samo publikacijo nadgradil v zbornik recenziranih znanstvenih prispevkov mednarodnega posvetovanja. Že v letu 2012 so tako prispevki, objavljeni v zborniku, dosegli višjo strokovno raven. Anonimni recenzijski postopek je tako 21 prispevkov uvrstil v kategorijo »objavljeni znanstveni prispevek na konferenci«, 38 prispevkov pa v kategorijo »objavljeni strokovni prispevek na konferenci«. S tem se je uredniški odbor zbornika načrtno odločil, da bo skušal vsaj delno dvigniti že doseženo raven kvalitete objavljenih prispevkov na raven znanstvenih prispevkov. S tem je želel neposredno pripomoči k boljši metodologiji dela in obravnavanja arhivskih strokovnih problemov in vplivati nanjo.

Zbornik je izšel v Mariboru leta 2012 z naslovom, kakršnega je imelo posvetovanje; obsega 661 strani, naklada pa je 350 izvodov. Izdal in založil ga je Pokrajinski arhiv Maribor. Zunanja podoba zbornika ponazarja, da arhivi postopoma rešujemo problematiko elektronskega arhiviranja. Ovitek je v nežni sivo-

modri barvi. Na ovitku je slika položene knjige in računalniške miške. Na ovitku je naslov publikacije, izpisan z računalniško pisavo iz zgodnjih let računalništva, z logotipom izdajatelja ter krajem in letnico izida. Posamezne sklope prispevkov ločuje list z naslovom sklopa in sliko z naslovne strani.

Zbornik začena uvodni nagovor glavnega in odgovornega urednika, direktorja Pokrajinskega arhiva Maribor, Ivana Frasa, v katerem predstavlja novi koncept publikacije in idejo uredniškega odbora o promociji znanstvenega pristopa pri reševanju arhivskih strokovnih problemov.

Po uvodnem nagovoru sta uvrščena prispevka povabljenih predavateljev. Prvi, dr. Damijan Prelovšek, je pripravil prispevek s temo Arhivi – zgodovinski spomin naroda, v katerem je predstavil svoja razmišljanja o položaju in vlogi arhivov v sedanjem času. Mitja Čander, programski direktor Zavoda Maribor 2012 – Evropska prestolnica kulture, je v svojem prispevku Maribor 2012 – Evropska prestolnica kulture predstavil idejo evropske prestolnice kulture. V letu 2012 jo gosti mesto Maribor, kjer je tudi sedež Pokrajinskega arhiva Maribor.

V prvem strokovnem sklopu, sklopu Arhivska teorija, je enaindvajset referatov:

Dr. Jelka Melik (Ljubljana, Slovenija) je pripravila prispevek Veljavni arhivski zakon, njegova sprememba in dopolnitev. V njem nadaljuje svoja razmišljanja, ki jih je skupaj z dr. Matejo Jeraj načela že v prispevku

lanskega zbornika. Osrednjo pozornost je namenila predvsem pomanjkljivostim, ki jih je razgalilo dogajanje v zvezi z »arhivskim referendumom« leta 2011.

Dr. Peter Pavel Klasinc (Ljubljana, Slovenija) je v prispevku Slovenija na poti do novega zakona o arhivskem gradivu in o arhivih (Nekateri elementi nove arhivske zakonodaje) predstavil svoje predloge in elemente nove arhivske zakonodaje, ki izhajajo iz kompletnega in spremenjenega pristopa v zvezi z arhivsko zakonodajo. Opozarja na klasične funkcije delovanja profesionalnih arhivov, organizacijske oblike delovanja arhivov, depolitizacijo arhivske službe, na visoko strokovnost arhivskega dela, na pridobivanje potrebnih znanj in študij arhivistike ter predvideva določitev tega v zakonodajnih diktirah nove arhivske zakonodaje. Avtor se izogiba historičnemu prikazovanju razvoja slovenske arhivske zakonodaje, razen ko z nekaterimi dokumenti utrjuje svoje predloge.

Dr. Rik Opsommer (Ieper, Belgija) je v prispevku The town archives of Ieper: »past and present« ali Mestni arhiv Ieper: preteklost in sedanost predstavil zgodovino in delovanje Mestnega arhiva Ieper, njegovo usodo od srednjega veka naprej ter zgodovino samega mesta. Ker je bil Ieper v srednjem veku pomembno mesto, je imel enega izmed najbolj znanih mestnih arhivov v Belgiji. Njegovi najznamenitejši zgodovinski viri pa so bili skoraj povsem uničeni med prvo svetovno vojno. Med letoma 1919 in 1991 je bila arhivska dejavnost organizirana znotraj knjižnice, mestni arhiv pa je bil ponovno ustanovljen šele leta 1991. V manj kot dveh desetletjih je arhiv močno povečal svoje zbirke in kadre ter se preselil v eno najboljših arhivskih stavb v državi. Ieperski mestni arhiv tesno sodeluje z državnim arhivom. Značilna belgijska situacija zveznih in regionalnih vlad pa vodi k nedorečenemu zakonskemu okviru delovanja arhivov. Arhiv v Iepu se trudi biti pomemben dejavnik pri zgodovinskih in rodoslovnih raziskavah v južnem delu province Zahodna Flamska. Prav tako skuša obdržati dobre odnose z lokalnimi zgodovinskimi organizacijami ter lokalnimi in regionalnimi arhivi v vsej Evropi.

Dr. Dijana Petreska (Skopje, Makedonija) je v svojem prispevku z naslovom Archives in the contemporary information society ali Arhivi v sodobni informacijski družbi analizirala in primerjala dosežke arhivov držav Evropske unije v zvezi z novimi arhivskimi zgradbami ter vključitev informacijskih tehnologij pri organizaciji arhivske službe.

Prispevek Updating on archives: facts and initiatives ali Novosti pri arhivih: dejstva ter iniciative avtorja Antonia Montedura (Trst, Italija) predstavlja poglobljena nova dejstva ter iniciative na evropski ravni, kot so npr. deveto letno poročilo sveta za implementacijo Uredbe št. 1049/2001 o dostopu javnosti do dokumentov evropskega parlamenta, sveta in komi-

sije, načela dostopa do arhivskega gradiva, ki jih je izdal mednarodni arhivski svet (MAS), mednarodni seminar MAS-a o arhivih in človekovih pravicah v Malagi, mednarodni tečaj ICA-AtoM Mednarodnega inštituta za arhivsko znanost (IIAS) Trst – Maribor.

Danijela Branković (Novi Sad, Srbija) je v svojem prispevku Mesto i uloga arhiva u savremenom informatičkom društvu - Strategije razvoja i ljudski resursi ali Položaj in vloga arhivov v sodobni informacijski družbi – Razvojna strategija in človeški viri obravnavala prispevek, ki ga lahko arhivski dejavnosti dajo nove informacijsko-komunikacijske tehnologije. Položaj in vlogo arhivov v sodobni informacijski družbi določa cela vrsta dejavnikov. Pomembna sta arhivska administracija in upravljanje elektronskih dokumentov. Nove informacijske težnje v arhivu vse intenzivneje pritegujejo javnost, tj. uporabnike arhiva, to pa je tudi namen tega dela javnega sektorja. Modernizacija srbskih arhivskih ustanov v primerjavi z evropskimi zamuja za skoraj celo desetletje. Razlogi za to so v glavnem gospodarske narave, toda tudi tehnično-tehnološke ali politične.

Mag. Lenka Pavlíková in mag. Monika Péková (Bratislava, Slovaška) se v prispevku *Archival science without standards, possible or not?* ali *Arhivistika brez standardov*. Možno ali ne? ukvarjata s slovaško arhivsko terminologijo ter podajata več primerov razlik v pomenih med standardi MAS-a in terminologijo na Slovaškem. Objavljata tudi izide analize aplikacije, ki je na Slovaškem v uporabi za normativno kontrolo, ter ujemanje z mednarodnimi standardi. V drugem delu prispevka se ukvarjata s primerjavo informacij v iskalnih pripomočkih, njihovo notranjo strukturo in vključitvijo arhivskih standardov v praksi.

Dr. Bogdan Florin Popovici (Brasov, Romunija) s prispevkom *Generally accepted recordkeeping principles® (GARP®): a presentation* ali *Predstavitev Splošno sprejetih načel hrambe dokumentov (GARP®)* predstavlja GARP® – niz načel, ki jih je razvila organizacija ARMA International za vrednotenje programov hrambe dokumentov. Načela GARP® so širša in bolj abstraktna kot ISO 15489, pa vendar bolj raznolika in potencialno uporabnejša v različnih državah. Prispevek je predstavitev načel GARP® in njihovega modela Maturity.

V prispevku *The Italian National Archival System (SAN – Sistema Archivistico Nazionale Italiano): the portals* ali *Italijanski državni arhivski sistem (SAN – Sistema Archivistico Nazionale Italiani)*: novi portali je dr. Grazia Tató (Trst, Italija) predstavila cilje in splošne značilnosti italijanskega nacionalnega arhivskega sistema SAN. Osrednjo pozornost je namenila novim portalom: »Arhivi za spomin«, »Arhivi mode« ter »Poslovni in območni arhivi«. Portal je namenjen zgodovinski kartografiji ter katastru. Preizkusila sta ga državna arhiva v Trstu in Milanu. Prinaša zanimive

ter inovativne arhivske in digitalne rešitve.

Miroslav Dučić (Užice, Srbija) v prispevku *Neki aspekti finansiranja arhivske delatnosti u Srbiji* ali *Nekateri pogledi financiranja arhivske dejavnosti v Srbiji* opozarja, da so se modeli financiranja spremenili, tako da je bilo v Srbiji v teh šestdesetih letih, kolikor traja organizirano varstvo arhivskega gradiva, nekaj različnih načinov financiranja. Od sprejetja ustave leta 1974 obstaja najoriginalnejši model financiranja. Vprašanje financiranja arhiva v sedanji srbski zakonodaji ni dobro rešeno. Zdaj edini zakon, ki je uravnaval to področje, že dve leti ni več veljaven, novi zakon pa doslej še ni bil sprejet.

Prispevek z naslovom *Arhiv i marketing, primer Istorijskog arhiva Požarevac* ali *Arhiv in marketing, primer Zgodovinskega arhiva Požarevac* osvetljuje dejavnost arhivov v dobi medijev. S pomočjo profesionalnega marketinga morajo javnosti pokazati, kje so njihove kvalitete in v čem se razlikujejo od drugih. Avtorica, mag. Jasmina Nikolić (Požarevac, Srbija), v prispevku predstavlja marketinško dejavnost v Zgodovinskem arhivu Požarevac. Ta namenja pozornost arhivskim razstavam, predavanjem, mednarodnemu kulturnemu sodelovanju, spletnim predstavitev, raznim publikacijam, delu z uporabniki arhivskega gradiva v arhivski čitalnici, medijski dejavnosti arhiva, pa tudi vlogi arhiva v turistični ponudbi.

O vlogi in pomenu zunanje službe je v prispevku *Uloga i značaj vanjske službe u očuvanju arhivske građe* ali *Vloga in pomen zunanje službe za varstvo arhivskega gradiva* razpravljala Aleksandra Pijuk-Pejčić (Sarajevo, Bosna in Hercegovina). V uvodnem delu prispevka je na kratko prikazala razvoj službe za evidenco, strokovni nadzor in zaščito arhivskega in dokumentarnega gradiva pri ustvarjalcih (dalje Zunanja služba) v Bosni in Hercegovini. Opisuje metodologija dela zunanje službe kot najpomembnejše arhivske službe oz. kompleksne dejavnosti, ki zadeva zaščito arhivskega gradiva v nastajanju. Poudarila je tudi vlogo in pomen zunanje službe pri ohranitvi arhivskega gradiva tudi za naslednje generacije, predvsem zgodovinarje, ter komunikacijo kot osnovni metodološki princip.

Dr. Izet Šabotić (Tuzla, Bosna in Hercegovina) v prispevku z naslovom *Kategorizacija registratura kao faktor zaštite arhivske građe* ali *Kategorizacija ustvarjalcev dokumentarnega gradiva kot dejavnik zaštite arhivskega gradiva* obravnava pomembno arhivsko strokovno vprašanje, od katerega sta odvisna veljavna zaščita in vrednotenje arhivskega gradiva. Kategorizacija ustvarjalcev dokumentarnega gradiva in valorizacija tega gradiva je prikazana s stališča bosansko-hercegove arhivske prakse. Na podlagi kategorizacije so bile zaščitene in prevzete velike količine dragocenega arhivskega gradiva.

Z vrednotenjem gradiva sta se v prispevku *Vred-*

novanje gradiva – gdje prestaju obaveze stvaratelja, a počinju obaveze arhiva pri vrednovanju gradiva ali Vrednotenje gradiva - Kje se končajo obveznosti ustvarjalca in pričrjene obveznosti arhiva pri vrednotenju gradiva ukvarjali Silvijana Lukinić in Ivana Posedi (Varaždin, Hrvaška). Glede na to, da je v današnjem času z razvojem tehnologije poenostavljena in cenejša izdelava velikih količin pisanega in elektronskega gradiva, sta ugotovili, da sta neizogibni tudi vrednotenje ustvarjalcev in redno izločanje gradiva z omejenim rokom hranjenja, tako da bi arhiv v prihodnje prevzemal samo gradivo s trajnim pomenom. V članku je obdelano stanje na terenu, s katerim se vodje zunanjih služb srečujejo pri vrednotenju gradiva in izdelavi popisa, ki so ga dolžni izdelati ustvarjalci.

Ddr. Azem Kožar (Tuzla, Bosna in Hercegovina) je tokrat objavil prispevek z naslovom Osobnosti postdejtonske tranzicijske edukacije arhivskih delatnika Bosne i Hercegovine (1996.–2011.) ali Značilnosti postdaytonskega tranzicijskega izobraževanja arhivskih delavcev Bosne in Hercegovine (1996–2011). V kolikšni meri vladajoče strukture, arhivske institucije in združenja zaznavajo potrebo po arhivskem izobraževanju ter koliko pozornosti mu namenjajo, sta dve od vprašanj, ki se jih dotika ta prispevek. Toda tudi najsplošnejše analize so avtorja vodile do ugotovitve, da je izobraževanje arhivskih delavcev BiH nesistematično in nezadostno.

S percepcijo arhivov pri šolski mladini se je ukvarjal Jugoslav Veljkovski (Novi Sad, Srbija) v prispevku Percepcija arhiva kod školske omladine – Iz kulturno-prosvetne delatnosti Istorijskog arhiva grada Novog Sada ali Percepcija arhivov pri šolski mladini – iz kulturno-izobraževalne dejavnosti Zgodovinskega arhiva Mesta Novi Sad. Predstavil je kulturnoizobraževalno dejavnost arhiva v Novem Sadu. Tema prispevka je raziskava, v kolikšni meri dejavnosti arhivov odmevajo v širši javnosti. Kot ciljno skupino je avtor izbral šolsko mladino kot eno najpomembnejših ciljnih skupin, ki bi se jim moderni arhivi morali posvečati. Na podlagi interno sestavljenega vprašalnika je bila izvedena anketa v več osnovnih in srednjih šolah. V anketo so bile vključene šole iz mestnih in vaških okolij, gimnazije in tehniške srednje šole. V prispevku so predstavljeni rezultati te raziskave ter idejne rešitve, s katerimi bi kulturnoizobraževalna dejavnost napredovala in se dvignila na višjo raven.

Potem sta na vrsti dva prispevka, ki obravnavata podiplomski študij arhivistike v Sloveniji. V prvem, v prispevku z naslovom Podiplomski študij arhivistike v Sloveniji: projekt Heritage Live, avtorica Mirjana Kontestabile Rovis (Koper, Slovenija) predstavlja projekt EU Heritage Live, v okviru katerega je potekalo oblikovanje skupnega študijskega programa arhivistike 3. stopnje Fakultete za humanistične študije Koper in Oddelka za informacijske študije

Filozofske fakultete Zagreb. Članek predstavlja potek oblikovanja programa vse od začetnih idej o podiplomskem študiju arhivistike, projekt HERITAGE LIVE, skupna arhivska srečanja in konference s to temo ter podiplomski študij arhivistike. Dr. Peter Pavel Klasinc in dr. Ludvik Toplak (Maribor, Slovenija) pa v prispevku Drugostopenjski magistrski študij arhivistike in dokumentologije predstavljata akademsko skupnost Evropsko središče Maribor ter novi program za študij II. stopnje arhivistike in dokumentologije, ki je bil pripravljen v sodelovanju z našimi in tujimi arhivisti. Dobil je podporo številnih posameznikov, slovenskih arhivov, pa tudi sorodnih ustanov, društev itd. Študij je namenjen pridobivanju znanj s področja arhivistike, informatike ter dokumentologije, ki jih potrebujejo zaposleni v arhivskih ustanovah ali službah ter tisti, ki se ukvarjajo s problemi dokumentacije tam, kjer ta nastaja.

S problematiko arhivskega gradiva, ki je zunaj arhivskih institucij, se je ukvarjala dr. Mateja Jeraj (Ljubljana, Slovenija) v prispevku Arhivsko gradivo kulturnih ustanov – lastno varstvo da ali ne? Nanizala je odgovore na vprašanja v zvezi z željo po lastnem varstvu arhivskega gradiva, ki ga hranijo kulturne ustanove, predvsem muzeji, galerije in gledališča nacionalnega pomena, ki sodijo v pristojnost Arhiva Republike Slovenije. Podobno vprašanje je obravnaval tudi Jovan P. Popović (Beograd, Srbija) v prispevku Pravna zaščita kulturnih dobara, sa posebnim osvrtom na arhivsku građu koja se nalazi u muzejima i bibliotekama, njeno korišćenje i normativno razgraničenje nadležnosti muzeja, arhiva i biblioteka ali Pravna zaštita kulturnih dobrin, s posebnim ozirom na arhivsko gradivo, ki se nahaja v muzejih in knjižnicah, njegovo uporabo ter normativno razmejitev pristojnosti muzejev, arhivov in knjižnic.

Dr. Josef Hanus in Emília Hanusová (Bratislava, Slovaška) pa sta v prispevku Archives and libraries - possibilities and necessity for professional cooperation ali Arhivi in knjižnice – možnosti in nujnost strokovnega sodelovanja predstavila stališče, da je velika večina gradiva, ki ga hranijo arhivi in knjižnice in je na papirju, skupna osnova za rešitve številnih podobnih ali celo enakih težav materialnega varstva v obeh institucijah. Ne glede na prevladujočo težnjo po digitalizaciji gradiva morajo arhivi in knjižnice ohraniti tudi originalne dokumente; to je ena izmed njihovih glavnih dejavnosti in nalog. V prispevku so predstavljeni primeri sodelovanja med nekaterimi slovaškimi arhivi in knjižnicami.

Drugi sklop predstavlja prispevke o arhivski praksi in prinaša štirinajst prispevkov.

Kot prvi Ramë Manaj (Pristina, Kosovo) predstavlja prispevek Neodvisnost arhivske službe na Kosovu ali Independence of the archival service in Kosovo. V prispevku predstavlja organizacijsko in

strukturno preobrazbo ter razvoj arhivske službe na Kosovu. Za uspešno delovanje arhivov sta po avtorjevem mnenju potrebni organizacijska in operacijska neodvisnost arhivov v strokovnih, znanstvenih in finančnih dejavnostih. Prispevek predstavlja tudi konkretne primere v zvezi s tem.

Primer vzpostavitve arhiva v civilnodružbeni organizaciji sta predstavila Nikola Mokrović in dr. Živana Hedbeli (Zagreb, Hrvaška) v prispevku *Documenta: slučaj zasnivanja arhiva u organizaciji civilnog društva ali Documenta: primer vzpostavitve arhiva v civilnodružbeni organizaciji*. V prispevku so problematizirani strukturalni vzroki, ki so bili prvi pogoj za razvoj Documentinega arhivskega oddelka, njegova specifičnost kot vrsta zasebnega arhiva, a hkrati z odprto podatkovno zbirko podatkov o žrtvah vojn na območju nekdanje Jugoslavije, ter konkretne faze nastajanja in razvoja informacijskega sistema.

Muhamed Musa (Sarajevo, Bosna in Hercegovina) je pripravil prispevek o pripravi arhivskih projektov z naslovom *Ponude za izradu projekata arhiva u cilju obezbeđenja sredstava i zaštite arhivske građe ali Ponudbe za izdelavo arhivskih projektov s ciljem zagotoviti sredstva in zaščito arhivskega gradiva*. Na podlagi 40-letnih delovnih izkušenj v arhivu z obdelavo in zaščito arhivskega gradiva je avtor navedel in predlagal glavne elemente prihodnjega skupnega delovanja arhivskih služb. Ta pojasnila so lahko kot smernica za resnejše angažiranje ter izkoriščanje vseh sredstev in sodelavcev na vseh ravneh, ki so na voljo. S tem je mogoče doseči zavidanja vredne uspehe.

O sređivanju, obradi, mikrofilmanju i korištenju fondova iz perioda Nezavisne države Hrvatske ali O urejanju, obdelavi, mikrofilmanju in uporabi fondov iz obdobja Neodvisne države Hrvaške je naslov prispevka *Sejdalije Gušića in Milene Gašić (Sarajevo, Bosna in Hercegovina)*. V prispevku opisujeta možnost Zgodovinskega arhiva Sarajevo, da bi skupaj z Arhivom Bosne in Hercegovine in v sodelovanju z Muzejem holokavsta v Washingtonu gradivo tistih fondov, ki bi bili namenjeni raziskavam trpljenja Judov, Romov in preostalih med drugo svetovno vojno, po strokovni obdelavi posnel na mikrofilm in tako omogočil širši javnosti lažji dostop do njega.

Dr. Jusuf Osmani (Pristina, Kosovo) v svojem prispevku *The problem of selecting archival material and disposing invalid documentary material in Kosovo ali Problematika odbiranja arhivskega gradiva in izločanja dokumentarnega gradiva na Kosovu obravnava problem odbiranja arhivskega gradiva in izločanja dokumentarnega gradiva, ki so mu že potekli roki hrambe ter nima operativne, znanstvene ali zgodovinske vrednosti*. V prispevku so najprej predstavljene zakonske podlage, nato pa avtor poudari pomembnost vrednotenja arhivskega gradiva tako na papirju kot v elektronski obliki, pojasni kriterije vrednotenja,

težave, ki se s tem v zvezi pojavljajo na Kosovu, ter potrebo po izobraževanju arhivskih delavcev pri vrednotenju arhivskega gradiva kot ene izmed najpomembnejših nalog vsakega arhivista. Prispevek se dotika tudi dokumentacije privatiziranih in mednarodnih organizacij, ki so delovale ali še vedno delujejo na Kosovu.

Dostopnost arhivskega gradiva je v svojem prispevku *Stvaranje uslova za dostopnost arhivske građe kroz saradnju u ipa projektima – primjer aktivnosti Arhiva Tuzlanskog kantona ali Ustvarjanje pogojev za dostopnost arhivskega gradiva preko sodelovanja v IPA-projektih: Primer aktivnosti Arhiva Tuzelskega kantona prikazal Esaf Lević (Tuzla, Bosna in Hercegovina)*. Prispevek temelji na informacijah o aktivnostih in izkušnjah Arhiva Tuzelskega kantona v čezmejnih projektih sodelovanja (IPA) ter uresničitvi določenega cilja – dostopnosti arhivskega gradiva. Prikazuje proces izdelave projekta, ki vsebuje teoretično in finančno konstrukcijo, poseben poudarek pa je na pozitivni plati uspešne realizacije, to pa je oblikovanje spletnega portala, s katerim bi omogočili dostop do arhivskega gradiva in uporabo le-tega.

Gordana Mojsoska (Skopje, Makedonija) je v prispevku *Events and people from the newest history of the Republic of Macedonia in the personal fonds of the State archives of the Republic of Macedonia ali Dogodki in ljudje iz noveše zgodovine Republike Makedonije v luči osebnih fondov Državnega arhiva Republike Makedonije* predstavila in analizirala osebne fonde v Državnem arhivu Republike Makedonije.

Mag. Danilo Burnač, Sanja Androić in Bojan Erker (Maribor, Slovenija) iz podjetja Mariborski vodovod so predstavili *Primer dobre prakse javnega podjetja Mariborski vodovod pri klasičnem arhiviranju in prehodu na elektronsko arhiviranje*. V Mariborskem vodovodu posvečajo ureditvi klasičnega in elektronskega arhiva veliko pozornost. Kakovostna ureditev klasičnega arhiva je pomembna tudi zaradi hitrejših postopkov digitalizacije velike količine gradiva, starega tudi več kot 50 let. Integracija informacijskega sistema z arhivskim sistemom zelo poveča učinkovitost in kakovost poslovanja. Tega se zaveda tudi vodstvo podjetja in elektronsko poslovanje uvršča med strateške usmeritve podjetja.

V svojem prispevku z naslovom *Problemi hranjena sodnega gradiva na sodiščih mag. Metka Bukošek (Celje, Slovenija)* ugotavlja, da kljub pozitivnemu odnosu ustvarjalcev v pravosodju in arhivih ter kljub nenehnim urgencam arhivske strokovne službe ostaja še veliko nerešenih problemov. Večina sodišč namenja sodnim arhivom neustrezne prostore, saj so bodisi v kletih bodisi na podstrešjih. Poleg tega tudi njihova kadrovska politika kaže pomanjkljivosti, saj imajo zaposleni arhivarji tudi vrsto drugih zadalžitev.

Dr. Lajos Körmeny (Budimpešta, Madžarska) je

v prispevku *Building an automated repository assessment system in the National archives of Hungary* ali Vzpostavljane avtomatskega sistema za oceno skladišč v Madžarskem državnem arhivu predstavil avtomatski sistem za oceno skladišč v Madžarskem državnem arhivu. Njegova osnova je elektronski vprašalnik, ki vsebuje 170 vprašanj. Ob vnašanju odgovorov računalnik oceni točke tveganja za vsak odgovor, na podlagi teh točk izpiše raven tveganja pri varnosti, požarni varnosti, klimatskih razmerah itd. ter doda tudi opombe. Madžarski državni arhiv zdaj išče partnerje za končanje tega projekta.

Pripravo gradiva za razstavo predstavljata Meta Kojc in dr. Jasna Malešič (Ljubljana, Slovenija) v prispevku *Priprava gradiva za razstavo »Vedute slovenskih krajev«*. V prispevku so predstavljeni nekateri konservatorsko-restavratorski posegi na grafičnih listih ter priporočila za varno razstavljanje likovnih del na papirju.

Alenka Starman in Vesna Gotovina (Ljubljana, Slovenija) sta v prispevku *Projekt priprave razstave ob 20. obletnici plebiscita 1990: problemski vidiki izpostavili pripravo in realizacijo dve leti trajajočega projekta razstave ob 20. obletnici plebiscita 1990*, ključni poudarki prispevka pa so realizacija razstave in v prvi vrsti problemske razsežnosti. Razumevanje teh naj bi pripomoglo k preprečitvi problemov v prihodnje.

Inkunabule v Nadškofijskem arhivu Maribor: splošen pregled in materialno stanje pa je naslov zadnjega prispevka v sklopu. Avtorica, mag. Lilijana Urlep (Maribor, Slovenija), je v prispevku na kratko predstavila inkunabule, ki so v arhivu, omenjeni so manjkajoči primerki, poseben poudarek pa je namenila hranjenju in materialnemu stanju tega dragocene gradiva.

Tretji sklop prispevkov v zborniku razpravlja o informatizaciji arhivov, elektronskem arhiviranju in dolgoročni hrambi. V tem sklopu je 18 prispevkov.

Prispevek *Metodologija presoje izvajanja notranjih pravil po ZVDAGA* avtorice mag. Tatjane Hajtnik (Ljubljana, Slovenija) predstavlja metodologijo presoje, ki je zakonska dolžnost Arhiva Republike Slovenije. Presoja mora pri organizacijah zasebnega prava izvajati na dve leti, pri javnopравnih osebah ter ponudnikih storitev zajema in hrambo gradiva v digitalni obliki pa letno.

Dr. Jože Škofljanec in Borut Vehovec (Ljubljana, Slovenija) v prispevku *Dobre prakse e-arhiviranja* predstavljata obseg in vsebino analize dobrih praks na področju e-arhiviranja, ki je bila izvedena v okviru vzpostavitve slovenskega javnega elektronskega arhiva, to je projekta e-ARH.si. V analizo so bile vključene izkušnje, ki so jih z delovanjem pri arhiviranju digitalnih zapisov pridobili državni arhivi Avstrije, Danske, Estonije, Madžarske, Nemčije, Švedske in

Švice. Ugotovitve analize izpostavljajo kot ključne za uspešno arhiviranje digitalnih zapisov dobro sodelovanje z ustvarjalci gradiva, jasno definirano pravno okolje in procese, postopnost uvajanja procesnih in tehnoloških rešitev.

V prispevku z naslovom *Born-digital records as trustworthy originals. Comparing legislation* ali *Izvorni digitalni dokumenti kot zaupanja vredni originali*. Primerjava zakonodaj je Hans Waalwijk (Amsterdam, Nizozemska) predstavil zakonodajo v nekaterih državah (Nizozemska, Nemčija in Slovenija), še posebej je pripravil primerjave definicij »napisanega«, »avtentifikacije« ter »izvornega digitalnega tekstovnega zapisa« kot pravnovejavnega. Prispevek se ne posveča tehničnim zahtevam, ampak možnostim v zakonodaji.

Dr. Wojciech Woźniak, namestnik direktorja v poljskem Narodnem digitalnem arhivu, je v prispevku *From records management at the public sector agencies to archival management - model of acquisition of electronic records in Poland* ali *Od upravljanja z dokumenti v javnem sektorju do upravljanja z arhivskim gradivom – model prevzema elektronskih zapisov na Poljskem* govoril o upravljanju dokumentov v javnem sektorju in o upravljanju z arhivskim gradivom, pri čemer je obrazložil tudi model prevzema elektronskih zapisov na Poljskem.

Dolgoročna hramba arhivskega gradiva v papirni in e-obliki je naslov prispevka Žarka Štrumbala (Ljubljana, Slovenija). Prispevek prikazuje zakonsko podlago na področju trajnega ohranjanja digitalnih virov. V njem so prikazani najpomembnejši mednarodni standardi, ki so osnova za trajno ohranjanje digitalnih virov. Prispevek opozarja, da je trajno ohranjanje digitalnih virov še v razvoju in da samo dosledno izvajanje priporočil omogoča ohranjanje digitalnih zapisov daljši časa. Prispevek razčlenjuje še klasično in digitalno arhiviranje.

V imenu Mednarodnega fonda za upravljanje z dokumenti iz Londona je James Lowry (London, Velika Britanija) v prispevku z naslovom *Management and preservation of digital records in Tanzania* ali *Upravljanje in hramba digitalnih zapisov v Tanzaniji* predstavil odkritja raziskovalnega projekta z nazivom »Usklajevanje upravljanja z dokumenti z ICT/e-vlado in svoboda informacij v vzhodni Afriki«, ki ga je pred kratkim končal Mednarodni fond za upravljanje z dokumenti (International Records Management Trust – IRMT), da bi raziskal razmere v Tanzaniji. Narejene so povezave med razmerami v drugih državah Vzhodnoafriške skupnosti (Burundi, Kenija, Ruanda in Uganda), da bi raziskali vpliv in možne posledice ad hoc informatizacije in digitalizacije vladnega upravljanja z dokumenti.

Svoj prispevek iz leta 2011 je nadaljeval tudi dr. Joachim Kemper (Speyer, Nemčija), ki je v prispevku

Archives Open - Open Archives? A case study ali Archives Open - Odprti arhivi? Študija primera pripravil študijo primera. V prispevku je opisana praktična (arhivska) uporaba aplikacij Facebook, Twitter, Flickr, Slideshare itd.

Evropski arhivski portal APEnet je naslov prispevka Aleša Matijeveča (Ljubljana, Slovenija). Govori o projektu APEnet, ki se je po treh letih končal (v letu 2012). Arhiv Republike Slovenije je pri projektu aktivno sodeloval od samega začetka leta 2009. V prispevku avtor predstavlja potek projekta, katere evropske države so sodelovale in kakšna je bila njihova vloga. Na kratko sta predstavljena tudi končni izdelek projekta, portal APEnet, in primer uporabe tega portala.

Selma Isić (Tuzla, Bosna in Hercegovina) v prispevku z naslovom Značaj odabira, priprave i sređivanja arhivske građe za procese digitalizacije ali Pomembnost odbiranja, priprave in urejanja arhivskega gradiva za proces digitalizacije poskuša odgovoriti na vprašanja, v kolikšni meri je priprava gradiva za digitalizacijo zares pomembna za samo digitalizacijo, v kolikšni meri vpliva na proces digitalizacije ter v kolikšni meri – ali sploh – je pomembna za uporabo digitaliziranega gradiva.

Prispevek Digitalizirani knjižnični katalog Univerzitetne knjižnice Maribor – vir podatkov o starejšem knjižničnem gradivu avtorice mag. Branke Kerec (Maribor, Slovenija) predstavlja postopke dela in končni rezultat prvega dela digitalizacije t. i. matičnega kataloga. Odločitev je toliko pomembnejša, ker hrani Univerzitetna knjižnica Maribor kot druga depozitarna organizacija v Sloveniji starejše in redko knjižnično gradivo, ki je dragocen vir za raziskovanje slovenske zgodovine in kulture.

Mag. Maja Nikolova (Beograd, Srbija) je v prispevku Sećanje na šolske dane – digitalni zapis sećanja ali Spomini na šolske dni – digitalni zapis spominov poudarila pomembnost digitalnih avdiozapisov za raziskovanje zgodovine izobraževanja kot tudi vlogo posameznikovih spominov za rekonstrukcijo dogajanja, ki je zaznamovalo eno izmed obdobij v razvoju srbskega izobraževalnega sistema.

Bojan Kosi in Martin Žvelc (Ljubljana, Slovenija) sta v prispevku Mediateka – Služba za digitalizacijo in trajno hrambo avdiovsebin predstavila intenzivno delo v Mediateki, ki je steklo leta 2008 in po štirih letih uspešnega dela se RTV Slovenija lahko pohvali s sodobnim sistemom za trajno hrambo zvokovnih vsebin. Digitalni arhiv ustreza vsem standardom in predpisom, ki veljajo za sodobne arhivske sisteme. Upravljanje zvokovnih vsebin poteka s pomočjo programske opreme NOA-Mediarc, ki jo uporabljajo tudi številne druge RTV-ustanove po svetu.

Zakaj mesec menja obliko (Perche la luna cambia forma?) ali spremembe formata televizijske slike in

vpliv sprememb na delo v arhivih je naslov prispevka Aleksandra Lavrenčiča (Ljubljana, Slovenija). V njem obravnava postopke, ki so bili ob spremembi formata sprejeti v arhivu in veljajo pri uporabi arhivskega gradiva. Da bi se izognili napakam, morajo biti postopki arhiviranja dobro izpeljani. Temeljno pravilo je, da je trajno arhivirana izvorna slika in da so v uporabi standardne oznake pri vnosu oznak formatov slike v arhivski informacijski sistem.

O avdiovizualnih arhivih na novih medijskih portalih sta pisala Jožica Hafner in Rok Omahen (Ljubljana, Slovenija). Ugotovila sta, da moderne tehnologije danes omogočajo dostop do vsebin prek številnih digitalnih platform. Tudi RTV Slovenija na svojem spletnem portalu ponuja raznolike vsebine, za bližnjo prihodnost pa načrtuje specializiran spletni arhivski portal, na katerem bi uporabnikom predstavili raznolike vsebine – radijske in televizijske oddaje iz dolgoletne produkcije.

Mag. Ciril Gale (Ljubljana, Slovenija) v prispevku z naslovom Dokumentalisti delno delajo doma ugotavlja, da bo v bližnji prihodnosti uporaba računalnikov v delovnem procesu večja in racionalnejša. Eno od področij, na katerem je mogoče racionalneje in bolje uporabljati osebne računalnike že zdaj, je vsekar arhiviranje raznovrstnega gradiva. Prvi testni poizkusi dela televizijskega dokumentalista na domu so pokazali, da bi lahko dokumentalisti opravili večino svojega dela na svojih domovih.

Arhiviranje v iOblaku je prispevek mag. Ivana Šijanca (Ljubljana, Slovenija). Predstavlja svetovno novost pri upravljanju fizičnih arhivov, t. i. iOblak, ki povezuje uporabnike arhiva in premični regalni sistem, hkrati pa v podatkovni bazi beleži stanje gradiv. Predstavljeni so razlogi za uvedbo iOblaka in postopek izposoje ter tudi premični regal druge generacije, prvi na svetu, ki vse to omogoča.

Luka Hojnik (Ljubljana, Slovenija) se v prispevku Pasti varstva osebnih podatkov pri upravljanju in hrambi dokumentarnega in arhivskega gradiva posveča težavam in dilemam, ki se pri upravljanju in hrambi arhivskega ali dokumentarnega gradiva pojavljajo v zvezi z varstvom osebnih podatkov, ki jih gradivo vsebuje. Varstvo osebnih podatkov velikokrat predstavlja precejšen zalogaj tako v organizacijskem kot izvedbenem smislu. V zvezi z roki hrambe gradiva, ki vsebuje osebne podatke, avtor opozarja na nujnost bolj kompleksno strukturiranega klasičnega načrta.

Ne skrbite, upravljanje e-arhiva je lahko preprosto! je naslov prispevka mag. Branka Godca (Maribor, Slovenija). Avtor izpostavlja pomembnost izobraževanja, raziskovanja in analiz kot priprav na začetek in e-hrambo ter dejstvo, da imajo v tem obdobju sprejete odločitve dolgoročne posledice na kasnejšo e-hrambo. Zato je po avtorjevem mnenju potrebno

poskrbeti, da bosta uporaba in upravljanje e-hrambe preprosta in časovno nezahtevna postopka, ki bosta kar najmanj obremenjevala zaposlene v organizaciji.

Zadnji sklop prispevkov v zborniku je posvečen arhivskim informacijskim sistemom. Kot posebno sekcijo so organizatorji konference v Radencih predvideli izmenjavo izkušenj pri uporabi programske opreme scopeArchiv. V sekciji je svoja razmišljanja podalo 10 referentov, zbornik pa prinaša 6 prispevkov.

Dr. Manuel Kehrl (Basel, Švica) je s prispevkom *Monumental case with scopeArchiv* ali Programska oprema scopeArchiv in spomeniško varstvo predstavil uporabo programske opreme scopeArchiv za potrebe spomeniškega varstva. S programsko opremo scopeArchiv je Urad za spomeniško varstvo Kantona Aargau v Aarau, ki se je odločil za uporabo klasične standardne arhivske rešitve, dobil orodje za popisovanje svojega arhiva in spomenikov kantona, ki temelji na mednarodnih standardih za arhivsko popisovanje.

Uporaba programske opreme scopeArchiv v Švicarskem zveznem arhivu (*L'utilisation du logiciel scopeArchiv aux Archives Fédérales Suisses*) je naslov prispevka dr. Jean-Marc Commenta (Bern, Švica). Avtor v začetku prispevka opiše zgodovino uporabe programske opreme scopeArchiv, ki jo v Švicarskem zveznem arhivu uporabljajo že deset let. V nadaljevanju prispevka opisuje današnjo, aktualno rabo tako interne kot tudi eksterne rešitve (splet). Na koncu izpostavi nekaj problemov s trenutno verzijo programske opreme scopeArchiv in potrebo po njenem nadaljnjem razvoju.

Evidenca uporabe arhivskega gradiva za znanstvenoraziskovalne namene v scopeArchivu je naslov prispevka Leopolda Mikca Avberška (Maribor, Slovenija). V prispevku avtor opozarja na dosedanje predstavitve možne uporabe programske opreme v sistemu Cobiss za evidentiranje uporabe arhivskega gradiva. V uvodu so predstavljene nekatere terminološke rešitve pri uvajanju programa scopeArchiv za evidentiranje uporabe arhivskega gradiva. Predstavljeni so testna uporaba programa in posamezna opravila, ki jih program zahteva: priprava osebnih map, map uporabe in map reprodukcij.

Mag. Boštjan Zajšek (Maribor, Slovenija) je v prispevku z naslovom *Oblikovanje naslovov popisnih enot* glede na mednarodne arhivske standarde, nove informacijske sisteme slovenskih javnih arhivov ter njihove uporabnike predstavil pomembnost jasno, natančno in smiselno oblikovanih naslovov popisnih enot na vseh ravneh arhivskega popisovanja. Ugotovil je, da ta hip obstajajo različne metode oblikovanja naslovov, da to vnaša v arhivske informacijske sisteme nesistematičnost, to pa uporabnikom arhivskih podatkovnih zbirk otežuje poizvedovanje po gradivu.

Za kvalitetnejše podajanje informacij uporabnikom podatkovnih zbirk predlaga standardizacijo oblikovanja naslovov popisnih enot ter nekatere smernice, ki bi lahko bile namenjene širši strokovni diskusiji.

Dr. Miroslav Novak (Maribor, Slovenija) v svojem prispevku *Signatura* kot entiteta arhivskih informacijskih sistemov obravnava fenomen signatur v arhivskih informacijskih sistemih. Na podlagi raziskav kaže na njihove različne pojavne oblike in funkcije. Te se razlikujejo glede na uporabljene informacijske tehnologije ter namene in cilje v okviru posameznih izvedb arhivskih informacijskih sistemov.

Arhivski zapisi in postopki sledenja v arhivskem informacijskem sistemu je naslov prispevka mag. Zinke Semlič Rajh (Maribor, Slovenija). Avtorica v prispevku na osnovi različnih uporabljenih raziskovalnih metod obravnava vprašanje sledenja v arhivskih informacijskih sistemih, metode tega sledenja in načine preverjanja konsistentnosti in zaporedja.

Na koncu zbornika je objavljen seznam avtorjev. Biografije so bolj ali manj obširne ter opremljene tudi s portreti.

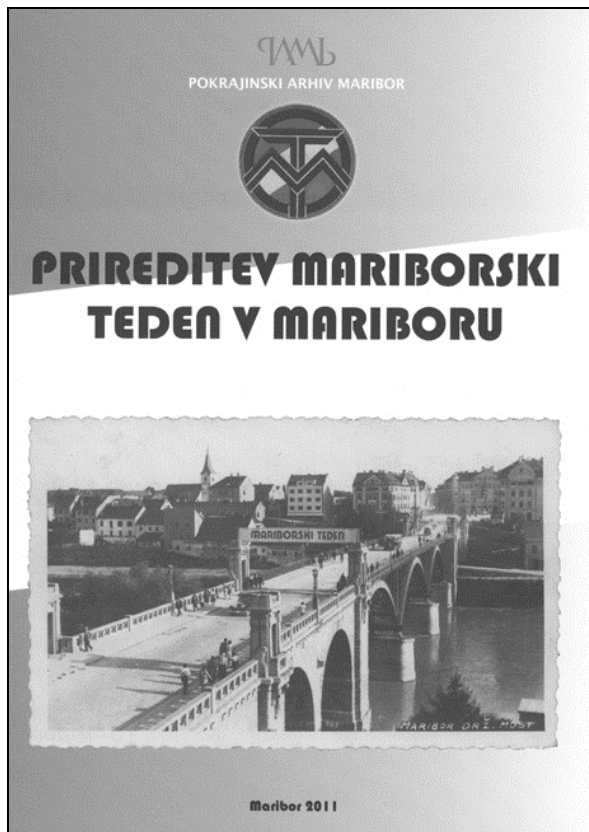
Referate so zaposleni v Pokrajinskem arhivu Maribor oblikovali v publikacijo, za grafično oblikovanje je poskrbelo podjetje Medijski guruji (Maribor), natisnila pa tiskarna Eurograf iz Velenja. Izdajo publikacije je omogočilo Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije.

Nina Gostenčnik

Prireditev Mariborski teden v Mariboru: predstavitev fotografskega gradiva iz zbirk Pokrajinskega arhiva Maribor. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2011 (Katalogi / Pokrajinski arhiv Maribor, zv. 35), 48 strani

Razstava *Prireditev Mariborski teden v Mariboru 1932–1961*. Razstava Pokrajinskega arhiva Maribor, avtorica: Sabina Lešnik. Razstavišče Per Gradus v Pokrajinskem arhivu Maribor (8. 10. 2011–25. 5. 2012).

Leta 1932 je Tujsko-prometna zveza pod pokroviteljstvom Mestne občine Maribor organizirala prvi Mariborski teden. Prireditev je postala tradicionalna. Sprva je bila predvsem turistične narave, kasneje pa vedno bolj gospodarske. Leta 1933 so ustanovili »Mariborski teden«, registrovano zadrugo z omejeno zavezo s sedežem v Mariboru«. Načelnik zadruga je bil mestni načelnik oziroma mestni župan. Leta 1933 je imela zadruga sedem članov, leta 1937 pa že dvajset. Delo zadruga je bilo zelo uspešno. Mariborski teden je potekal vsako leto v avgustu, trajal je okoli deset dni. Vsako leto so organizirali pet sklopov prireditev: razstave, gledališke, dramske in operne predstave, športne prireditve, zabavišča ter izlete v bližnjo

in daljno okolico Maribora. Jubilejni, V. Mariborski teden leta 1936 je potekal pod pokroviteljstvom kraljevega sina Andreja Karadjordjevića. Razstavljavcev je bilo tega leta več kot 200, dvaindvajset med njimi je bilo tujih. Na zadnjem predvojnem Mariborskem tednu, leta 1939, so pripravili še festival slovenskih narodnih običajev. Velik obisk na vsakoletnih Mariborskih tednih so zagotavljali popusti na vlakih, ladjah in letalih. Leta 1935 je Mariborski teden obiskalo okoli 80.000 ljudi, od teh 10.000 tujcev. Zaradi finančnega tveganja so Mariborski teden leta 1940 odpovedali.

Leta 1952 je Olepševalno društvo Maribor dalo pobudo za nadaljevanje prireditve Mariborski teden. IX. Mariborski teden je potekal od 5. do 22. julija tega leta. Naslednje leto je organizacijo prevzela Trgovinska in gostinska zbornica Maribor, na sejmu pa so se predstavila tudi podjetja iz drugih jugoslovanskih republik. Leta 1956 je bil ustanovljen finančno samostojen zavod Mariborski teden Maribor. Razstave in druge prireditve so tako kot pred vojno potekale v najetih šolskih in drugih prostorih. Novo razstavišče so zgradili leta 1957 ob Ulici kneza Koclja. Obsegalo je dve razstavni dvorani, odprt razstavni prostor, gostinski prostor ter zabavišče. Leta 1959 so na razstavišču zgradili še tretjo dvorano. Tudi po vojni je bil Mariborski teden vsako leto obširnejši. Ob prireditvi so v mestu potekale različne gospodarske, kulturne in športne prireditve.

Na razstavi je predstavljen Mariborski teden do

leta 1961, ko je prireditev dobila drugačno obliko. Razstavljeno je predvsem gradivo, ki ga hrani Pokrajinski arhiv Maribor. Razstava je razdeljena na dva sklopa: Mariborski teden pred 2. svetovno vojno, Mariborski teden po 2. svetovni vojni.

Iz predvojnega obdobja so ohranjeni predvsem tiski, fotografije in priložnostno izdanih razglednic je malo. Razstavljene programi zelo natančno predstavljajo dogajanje na Mariborskem tednu. Razstavljene so tudi veliki plakati in letaki v različnih jezikih. Osnutke zanje so izbrali na javnem natečaju. Način organiziranja tedna predstavlja še drugo razstavljeno gradivo: časopisni članki, dopis, zapisnik.

Iz povojnega obdobja so ohranjeni predvsem albumi s fotografijami in obširni katalogi Mariborskega tedna. Razstavljeno je to gradivo: načrt razstavnih prostorov (1952), seznam razstavljalcev (1952), program (1953), oglasi razstavljalcev (1953) ter več kot 100 fotografij (1956, 1957, 1959–1961). Razstavljene fotografije prikazujejo vsakoletni utrip na prireditvi: slavnostno otvoritev s povabljenimi gosti, razstave, razstavne prostore (obrtniki, industrijska podjetja, trgovska podjetja), obiskovalce, zabavne prireditve za otroke in odrasle (otroška igralnica, lutkovno gledališče, vrtiljak, tombola, plesni nastop, modna revija). Fotografije prikazujejo predvsem razstavne prostore podjetij iz Maribora in okolice. Teh je tudi največ med ohranjenimi. Na razstavi pa so prav tako fotografije razstavnih prostorov drugih podjetij: Segestica Sisak, Impol Slovenska Bistrica, Rudniki svinca in topilnica Mežica, Železarna Ravne na Koroškem, Tovarna perila in konfekcije Delta Ptuj, Založba Mladinska knjiga, Tovarna usnja Lenart, Cinkarna Celje, Tovarna usnja Slovenj Gradec itd. Zanimive so še te fotografije Mariborskega tedna: pogostitev za goste ob otvoritvi (1956), samopostrežna trgovina na sejmišču (1959), sodobna pralnica na sejmišču (1959), povabljeni gosti si ogledujejo sodobno stanovanje v bloku (1959), kuhinja družbene prehrane na sejmišču (1959), otroška igralnica na sejmišču (1959).

Ob otvoritvi smo si ogledali filmsko gradivo o Mariborskem tednu leta 1960, ki ga hrani Slovenski filmski arhiv pri Arhivu Republike Slovenije.

Razstavo sem pripravila Sabina Lešnik. Oblikovala jo je Nina Gostenčnik. Ob razstavi je izšel katalog. Nina Gostenčnik je opisala način organiziranja Mariborskega tedna pred 2. svetovno vojno in po njej. Vsebino vseh osemnajstih Mariborskih tednov v letih od 1932 do 1961 sem predstavila Sabina Lešnik. Katalog vsebuje izbor razstavljenih fotografij in drugega gradiva.

Razstava na slikovit način prikazuje Maribor kot sejmsko mesto. Žal je sejmska dejavnost v Mariboru zamrla.

Sabina Lešnik

Razstave

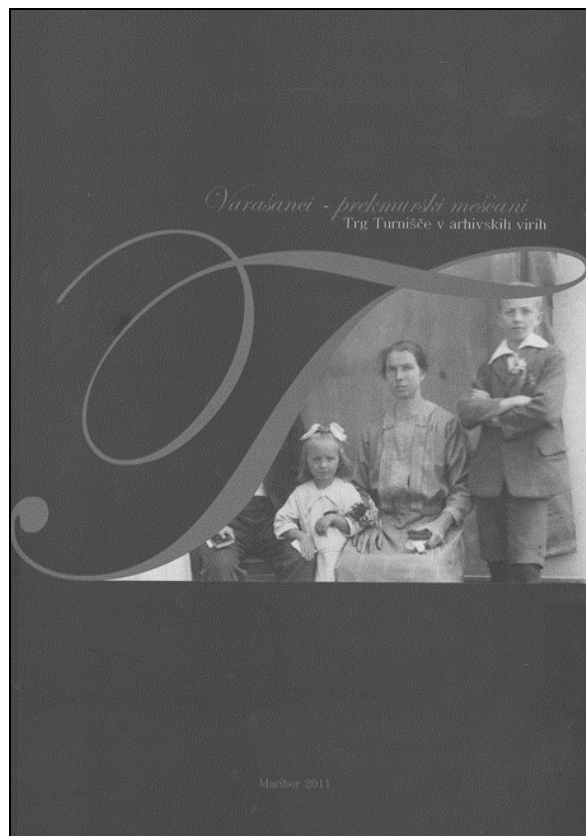
Mesto, trg ali vas? Varašanci – prekmurski meščani.
Razstava Pokrajinskega arhiva Maribor

Menda so se »zavolo gospođine dosta pravdivali. Ženske so vse zодale, na kolah so se odpelali v Beč. Konje so več mestah premenili, da bi vu odločnom vremeni prišli. Tam so kazali: Tii pridejo Varašanci!«¹ Seveda gre za prebivalce Turnišča, gledano z očmi preteklosti, enega od štirih najpomembnejših prekmurskih krajev (poleg obeh Lendav in Sobote). Prav njihova svojevrstnost jim je prinesla tudi laskavo poimenovanje iz madžarske besede *mezőváros* – podeželsko mesto. A še zdaleč ne moremo govoriti o mestu, še manj meščanih.

To je odstrla razstava *Varašanci – prekmurski meščani, Trg Turnišče* v arhivskih virih, ki je bila najprej predstavljena v Pokrajinskem arhivu Maribor (17. november 2011–16. marec 2012) in nato še v Večnamenskem centru v Turnišču (24. marec–4. april 2012). Več kot šeststoletno zgodovino kraja, namreč med letom 1322, ko je bilo Turnišče v ohranjenih pisnih virih prvič omenjeno, in letom 1935, ko mu je odobrena prošnja za izbris izmed takratnih jugoslovanskih trgov, so strnjeno in kronološko zarisali avtorji Gordana Šövegeš Lipovšek, dr. Andrej Hozjan in Gorazd Bence. Že zdavnaj prepoznane »znamenitosti« kraja so predstavili v razbiranju arhivskega gradiva. Ki ga ni malo. Ko govorimo o Turnišču, pač ne gre spregledati pomena cerkve Marije pod logom, danes osrednjega romarskega svetišča soboške škofije. V listini madžarskega kralja Béle IV. je bila omenjena že leta 1267. Iz poznega srednjega veka izvirajoča cehovska tradicija in čevljarstvo sta rodila turniško Planiko. Najstarejša iz *cejske lade* je nedvomno Knjiga članov kovaškega ceha iz leta 1719. In ne nazadnje, pridih malomeščanstva, sicer sluten v ohranjenih predmetih iz družinskih zapuščin, nostalgično zazrtih v obdobje ranjke k.-k. monarhije. Redkost med videnim pa zagotovo predstavlja devetnajst originalnih listin iz turniškega trškega fonda. Prav ponovno »odkritje« teh med pripravami na razstavo (v depojih mariborskega arhiva so od leta 1933) je naredilo dosleden rez ob zastavljenem vprašanju. Izmed teh izstopa prva ohranjena listina privilegijev in obvez prebivalcev trga Turnišče, ki sta jo 2. septembra 1548 na gradu Dolnja Lendava izdala Ladislav in Štefan Banič (Bánffy) pl. Dolnjelendavska.² V bistvu izvleček pravic iz neke še starejše, žal neohranjene listine privilegijev, na katero so se prebivalci sklicevali v bran svojim svoboščinam. O tem priča več uradno

overjenih prepisov te listine. Oziroma povedano s povzetkom Gordane Šövegeš Lipovšek: »Z razvojem obrti se je začela razvijati tudi trgovina, vas je tako sprva dobila pravico do sejmov, tu je bilo že takrat pomembno romarsko središče in vse to je vplivalo na pridobitev trških pravic. Kdaj natančno se je to zgodilo, ni znano. Leta 1524 je v Baničevem urbarju Turnišče že omenjeno kot trg, zato je ta status najverjetneje pridobilo že v 15. stoletju.«³

Trajnemu spominu nadvse dragoceno izzveni katalog razstave.⁴ Gordana Šövegeš Lipovšek, ki ga je uredila, v uvodu osvetljuje namen razstave in nasploh *Kdo so Varašanci iz Varaša oziroma o prekmurskih meščanih*. Bero zbranih strokovnih besedil, ki jih dopolnjujejo relevantni faksimili dokumentov in fotografij, začinja prispevek dr. Andreja Hozjana, *Privilegiji trga Turnišče v luči ohranjenih virov*. Strnjeno predstavlja nastanek in ime naselja, potem pa obelodanja historičnopravni status kraja na podlagi trških privilegijev

¹ Jožef Klekl ml.: Törnišče. KJSJ 1924, letnik 21, str. 20.

² SI_PAM/0001 Zbirka listin, signatura 369a.

³ Gordana Šövegeš Lipovšek: Zakaj je Turnišče Varaš in ne mesto; arhiv avtorja.

⁴ *Varašanci – prekmurski meščani. Trg Turnišče v arhivskih virih*. Razstava Pokrajinskega arhiva Maribor v razstavišču Arhivum (Katalogi, zvezek 36). Maribor: Pokrajinski arhiv, 2011.

obdobja vse do 18. stoletja. Pomemben vir za zgodovinske predstavlja vizitacije. O njih govorita kar dva prispevka, Gregorja Škafarja *Turniška (pra)župnija v vizitacijskih zapisnikih iz let 1660, 1665 in 1669* ter Janje Adanič *Prva sombotelska kanonična vizitacija turniške župnije leta 1778*. V prispevku *Varaščanci v fondih Pokrajinskega arhiva Maribor* Gordana Šoveš Lipovšek podrobno niza dokumente o Turnišču, ki jih hrani ta inštitucija. O samih prebivalcih govorita članek dr. Vinka Škafarja *Seznam dubovnikov, krščenih v Turnišču, pri Mariji pod logom* ter prispevek Gorazda Benceja in mag. Franca Kuzmiča *Nekateri znameniti Varaščanci*. Njihovo življenje na prelomu iz 19. v 20. stoletje riše Boris Kučko s prispevkom *Gospod in gospa*. Katalog končuje seznam dokumentov in predmetov, ki si jih je bilo moč ogledati na razstavi. Čeprav v katalog ni bil vključen že navedeni fond turniških trških listin, predstavlja »nespregledljiv« prispevek tako za strokovno javnost, kaj šele za kakšnega lokalpatriota.

Sicer pa ne smemo prezreti teženj Pokrajinskega arhiva Maribor (in vseh akterjev), da v program svojih »razstav« vključi tudi tako obrobno zgodbo, kot je ta o *Varašču* in *Varaščancih*.

Gorazd Bence

Bilo je nekoč v Trbovljah. Iz hiše pisanih spominov – Zanimivi dogodki iz »življenja« občine Trbovlje od 1849 do 1941

9. novembra 2011 je bila v Trbovljah otvoritev skupne razstave Zgodovinskega arhiva Celje in Zavskega muzeja Trbovlje z naslovom *Iz hiše pisanih spominov – Zanimivi dogodki iz »življenja« občine Trbovlje od 1849. do 1941*.

Razstava in spremljajoči katalog sta sad sodelovanja arhivske svetovalke mag. Hedvike Zdovc in višje kustosinje Irene Ivančič Lebar. Avtorici sta se spopadli s predstavitvijo arhivskega gradiva in muzejskih predmetov, povezanih z delovanjem lokalne (samo)uprave in zgodovino vsakdanjega življenja. Obdelavi prvega obdobja (do leta 1918) se je posvetila Hedvika Zdovc, nadaljevanju pa njena soavtorica Irena Ivančič Lebar, ki je prispevala tudi muzeološko zasnovo, pripravo didaktične komponente razstave (učne liste) ter primerjalni prikaz nekaterih pomembnih občinskih služb nekdanj in danes.

Osnovna točka in osrednji motiv razstave je dobro dokumentirano delovanje občine Trbovlje od ustanovitve do začetka 2. svetovne vojne. Spremljamo ga s pomočjo arhivskega gradiva, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Celje, pri tem pa je to arhivsko gradivo

izvrstna rdeča nit in osnutek, na katerega je moč natkati pravo bogastvo drobnih epizod – veselih, trpkih in žalostnih pričevanj o preteklosti Trbovelj.

Zasnova zbornika, ki je zelo sveže in lično oblikovan, je v glavnih potezah enaka kot muzejska postavitev – uvaja ga poglavje o formiranju občinske uprave in njenem poslovanju, potem pa se vrstijo zapisi o graditvi trboveljskega občinskega »doma«, pričevanje o obisku najdražjega gosta, ki ni bil tovariš Tito, ampak cesar Franc Jožef, ter sklop poglavij z gospodarsko (zlasti trgovsko) temo (o sejnih, kmetijski razstavi, krošnjarijenju in junakih nočne kronike). V drugem delu spremljamo dogajanje v Trbovljah po 1. svetovni vojni – krepitev delavskega gibanja, neuslišane želje po pridobitvi sedeža okrajne oblasti, razglasitev trga, zgodovino občinskih redarjev (policajev) in redarstva ter razgibano društveno življenje. Tudi med poglavji, ki obravnavajo čas po prvi svetovni vojni, je precej pozornosti namenjeno gospodarski zgodovini (obrtištvo, preskrbi), urbani značaj Trbovelj pa dokazujejo zapisi o zgraditvi in delovanju vodovoda, javnem prevozu, prometu in cestah ter javni razsvetljavi. Posebej zanimiv je prikaz reševanja problematike kanalizacije in ravnanja s fekalijami ter zgod in nezgod ob ureditvi javnega stranišča, svetovljansko krščenega za »klošmerl«.

Katalog in razstava sta vsekakor odlični dokaz nujnosti plodnega sodelovanja med različnimi varuhi spominov – muzealci in arhivisti – in njihovimi hišami (pisanih ali drugačnih spominov). Brez dvoma bi tovrstno razstavo zmogel pripraviti tudi vsak zavod sam, a verjetno precej teže in bolj osiromašeno.

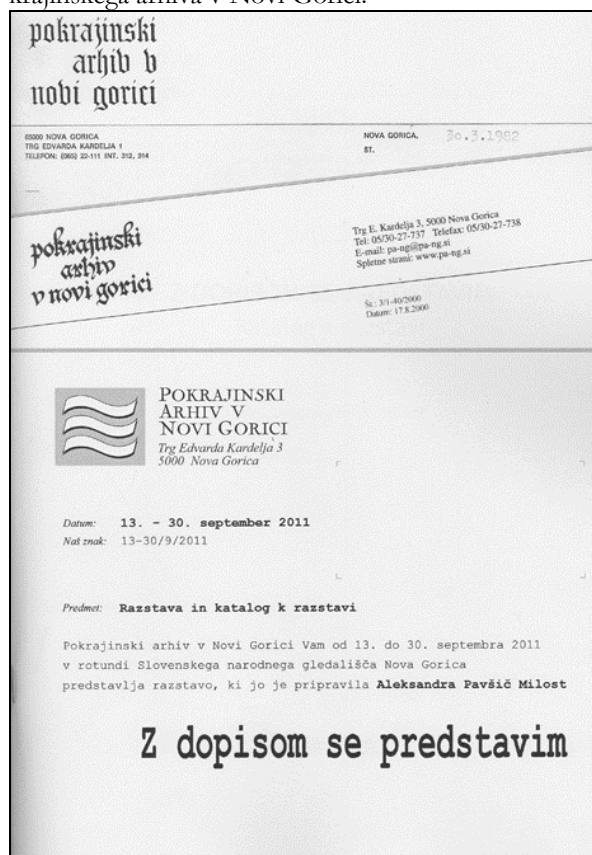
Številni obiski otvoritve in iskreno zanimanje za katalog, živahni pogovori in nostalgični spomini na trboveljsko preteklost, kakršnim smo bili priča, so lahko za avtorici, pa tudi oba zavoda potrditev pravilne izbire tega prvega, a nikakor ne zadnjega skupnega podviga.

Aleksander Žižek

Z dopisom se predstavim, razstava in katalog Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 2011, 55 strani

V nizu dogajanj ob občinskem prazniku občine Nova Gorica je v preteklem letu Aleksandra Pavšič Milost pripravila slikovito in zanimivo razstavo dopisnih listov in računov severnoprimorskih podjetij, ki pričajo o razvoju njihovih znakov oz. logotipov. Med 13. in 30. septembrom 2011 je bila postavljena v rotundi Slovenskega narodnega gledališča Nova Gorica, od marca 2012 dalje pa je na ogled v avli Po-

krajinskega arhiva v Novi Gorici.

V arhivih je med pisno kulturno dediščino tudi veliko dokumentov, ki so nastali pri poslovanju gospodarskih organizacij. Dopisni listi na predtiskanem papirju so eden od elementov celostne grafične podobe podjetja, ki ima zlasti v današnjih razmerah, ko je trg zasičen s ponudniki najrazličnejših izdelkov in storitev, izredno velik pomen. Podjetja ji posvečajo veliko pozornosti, saj jim omogoča široko prepoznavnost in s tem komercialno uspešnost. Osnovni element te prepoznavnosti je znak podjetja, ki je v poslovnem in potrošniškem svetu v uporabi povsod, kjer se pojavlja ime podjetja, na dopisnih listih, pisemskih ovojnica, dobavnica, računih, plakatih, štampiljkah, poslovnih vizitkah, zgibankah, letakih, brošurah, katalogih, internetnih straneh, v televizijskih reklamah itd. Znak podjetja je lahko sestavljen iz črk, slike ali kombinacije obojega. V današnjih globalizacijskih procesih postaja zlasti slikovni znak izredno pomemben element komuniciranja podjetja, saj presega jezikovne ovire. Zato mora biti jase in preprost ter prepoznaven glede na izdelek in storitev, ki ju ponuja podjetje.

Večina razstavljenih dopisnih listov je nastala v drugi polovici prejšnjega stoletja, nekateri so v uporabi še danes, nekaj pa jih sega v čas italijanske in avstrijske oblasti v naših krajih. Ti so nastali pri redkih podjetjih in številnih obrtnikih, ki so delovali že

pred drugo svetovno vojno. Na razstavnih panojih in v katalogu so znaki podjetij razvrščeni po gospodarskih zvrsteh oziroma področjih delovanja, v okviru letih pa od najstarejšega do najmlajšega. V spremnem besedilu je za večino podjetij, katerih znaki so predstavljeni na razstavi in v katalogu, nekaj osnovni podatkov o njihovem delovanju.

Znaki podjetij iz obdobja pred drugo svetovno vojno so večinoma zelo preprosti, sestavljeni le iz črk različnih oblik in velikosti, le redki so okrašeni z risbami. Po drugi svetovni vojni pa so postajali znaki podjetij vedno bolj slikoviti. Za prva desetletja je značilna zelo realistična likovna upodobitev dejavnosti podjetja, ki že sama po sebi pritegne pozornost in zelo nazorno pokaže, s čim se podjetje ukvarja. V znakih lesnih podjetij so bile risbe pohištva, lesarskega orodja (oblič, žaga), drevesnih listov, ostružkov, skladovnic lesa ipd. Gozdarske organizacije so si izbrale upodobitve dreves, hlodov in gozdnih poti, prevozniška podjetja skice cest, avtobusov in tovornjakov, kovaška risbe kovača ob nakovalu ter razne zobnike, gradbena podjetja opeko, mlevska podjetja mline, žitno klasje ali vrečo moke. Kmetijske zadruge so upodabljale vinsko trto in sadeže, mesnopredelovalna industrija govedo ipd.

Nekatera podjetja pa so si že za prve znake izbrala stilizirane in abstraktne podobe, ki sicer danes v znakih podjetij tudi prevladujejo. Za vsa podjetja pa velja, da so se njihovi znaki zaradi razvoja tehnologije in modnih smernic v oblikovanju z leti spreminjali. Nekatera podjetja so le nekoliko posodabljala že uveljavljene znake, druga pa so se odločala za povsem nove upodobitve.

Avtorica poudarja, da ne gre za sistematično študijo vseh podjetij in njihovih znakov, pač pa le za izbor, ki bo morda vzpodbuda za nadaljnje raziskave te zanimive tematike.

Metka Nusdorfer Vuksanović

Oče in sin zapisana glasbi. Ivan Kacin (1884–1953): organist, izdelovalec orgel, zborovodja. Paul John Sifler (1911–2001): skladatelj, organist, zborovodja. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 2012, 52 strani

Malokdaj se človeku zgodi, da ga kak dogodek ali kako nepričakovano odkritje tako zelo osvoji, da mu vtisne pečat v srce in dušo in ga pripravi do pravega ganotja. To se je zgodilo piscu tega zapisa proti koncu leta 2011 in v prvih mesecih tega. Vse je prišlo iznenada.

Znana upokojena novinarka in pisateljica zgodovinskega pisatelja s posebnimi primorskimi temami Dorica Makuc iz Gorice je dala v pozni jeseni minulega

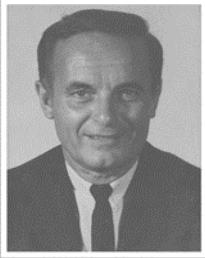
leta Pokrajinskemu arhivu v Novi Gorici pobudo, da

OČE IN SIN ZAPISANA GLASBI

IVAN KACIN (1884 - 1953)
organist, izdelovalec orgel, zborovodja

PAUL J. ŠIFLER (1911 - 2001)
skladatelj, organist, pianist, zborovodja

bi ob stoti obletnici rojstva in deseti obletnici smrti skladatelja, organista in zborovodje Pavla Šiflerja, njegovega polbrata, pripravili priložnostno razstavo o njem in njegovem očetu Ivanu Kacinu.

Časa ni bilo prav veliko, treba se je bilo hitro odločiti in razstavo v kratkem času pripraviti. Kolegica Aleksandra Pavšič - Milost je sprejela nehvaležno nalogo, ki pa ji je poleg trdega dela pod časovnim pritiskom prinesla veliko zadoščenja in posebnih doži-

vetij. Postavila je razstavo. Novembra 2011 je bila najprej v zakristiji župnijske cerkve v Mirnu pri Gorici, nato pa je bila decembra istega leta prestavljena v imenitno okolje graščine v Polhov Gradec in tam je bila na ogled do maja 2012. Potem pa se je preselila še v Dom Franca Močnika pri sv. Ivanu v Gorici. V Polhovem Gradcu je bila odprta za ogled na štefanovo 2011, ko je domovina praznovala dan samostojnosti in enotnosti. Domačini pa so na ta dan občuten kulturno prireditvijo tudi odkrili spominsko ploščo v čast Pavlu Šiflerju. Življenje primorske družine Kacin iz Otaleža pri Cerknem je bilo namreč vsaj v treh rodovih močno povezana s Polhovim Gradcem. Tako je pot razstave obsegla Goriško v obeh državah ter ta lepi kraj v bližini Ljubljane.

Kolegica Aleksandra je predstavila pretresljivi življenjski poti dveh pomembnih Slovencev, očeta in sina, ki se v življenju nikoli nista srečala, ki sta živela in ustvarjala na različnih koncih sveta, v različnih okoliščinah, a sta imela eno veliko skupno stvar – ljubezen do orgel in glasbe nasploh, tako da sta jim posvetila vse svoje življenje. Prav ob orglah in zvokih glasbe sta se vsaj na simbolni ravni tudi srečala. Ivan Kacin je svojo glasbeno ustvarjalno pot preživel v različnih krajih Slovenije, največ v Polhovem Gradcu, Ljubljani in Domžalah ter Gorici. Njegov sin Pavel Gerjol (ki ga je v Ameriki oči posvojil in mu dal svoj priimek Šifler) pa je svoji glasbeni muzi stregel onkraj »velike luže« – v Združenih državah Amerike, kjer je po otroštvu v Polhovem Gradcu preživel skoraj vse življenje. Večino arhivskega gradiva je prispevala Dorica Makuc, nekaj malega pa še Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani ter Angele Tomanič in Ivanka Uršič.

Družinska fotografija Šiflerjevih z Otaleža okoli leta 1925 (prvi z desne stoji Ivan Kacin, sedita oče Janez in mama Marija).

Pavel Gerjol leta 1920 ob prejemu zakramenta sv. birme.

Razstavno gradivo na 109 razstavnih enotah omogoča razsežen in globok vpogled v življenjski zgodbi in ustvarjalnost obeh glasbenikov. Kljub kratkemu času za zbiranje gradiva in postavitve razstave je avtorici uspelo ponuditi na ogled slikovito podobo, ki je pritegnila zanimanje obiskovalcev in odstrla številne zanimive posebnosti iz življenja in ustvarjalnega opusa

Ivana in Pavla. Privlačno in pestro podobo razstave ustvarjajo spisovni dokumenti in lepe fotografije, koncertni listi, notni zapisi, časopisni članki in zapisi iz literature. Večino arhivskega gradiva je prispevala Dorica Makuc, nekaj dopolnil pa je tudi iz posameznih fondov in zbirk Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici.

Sam sem vsaj nekoliko spremljal nastajanje razstave in izjemni trud kolegice, ki mu ga je kolegica namenila. Vsa razsežnost njenega dela pa se mi je imenitno razodela ob ogledu razstave.

Nenavadna zgodba očeta in sina, njuna pretresljiva življenjska pot, me je docela prevzela.

Malo je manjkalo, da ne bi razstava ostala brez kakega spremljajočega pripomočka. Velika škoda bi bila, da ne bi ta zgodba dobila podrobnejšega opisa v vsaj skromnem katalogu.

Spodbuda kolegici, da bi se vendarle lotila še tega opravila, ji je sicer naložila mnogo dodatnega dela, a je sad te požrtvovalnosti pravi biser, ki je dragocen prispevek k slovenski biografski literaturi, predstavitev Pavla Šiflerja pa zagotovo najbolj izčrpna in temeljita doslej. Branje te tako rekoč filmsko dramatične družinske zgodbe, ki sem jo lahko spremljal ob sestavljanju kataloga, pa me je v tolikšni meri prevzela, da se je zgodilo, kar sem napisal v prvem stavku pričujočega poročila.

Del reklamnega kataloga Kacinove delavnice v Gorici, okoli leta 1925.

Katalog, ki je bil sprva zamišljen kot skromen ostanek razstave, je nazadnje postal izjemna publikacija, a ne po obsegu ali tiskarskem dosežku, ampak kot trajni prispevek k celostni podobi dveh osebnosti in njune pretresljive življenjske poti.

Osemindeset strani življenjepisa Ivana in Pavla (ki ga spremljajo še natančno opisan seznam razstavljenega gradiva in nekaj slikovnih prilog) je treba priporočiti vsakemu v branje, da bo lahko spoznal, kaj

vse se lahko pripeti ljudem v zapletenih življenjskih okoliščinah, ki pa lahko rojevajo neverjetno ustvarjalnost in ta mora biti trajno zapisana v slovenski zgodovinski spomin. To se je zgodilo z razstavo in katalogom, ki sta dragoceni vezenini za slovensko kulturno zgodovino v Šiflerjevem jubilejnem letu.

Jurij Rosa